

પહેલી જાર

. ઇ. સ. ૧૯૫૫

વિ. સં ૨૦૧૧

સચાલિકાર

ગુરુજી

મહારાજ

પરમશુભ ખંડયા

એન. એમ. વિપાદી સિ.

પ્રિન્સિપલ રીટીટ : સુભાષ ૨

સુદેશ

૧૬ ૩૧ પારિખ

શ્રી ભગતસિંહજી ઇન્સ્ટિટ્યુટ

લિપીઃ એન્ડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

ગોહલા સેવાગઢ

નિવેદન

૦

ગોવર્ધનરામની જન્મશતાબ્દીને પુનિત પ્રસંગે કંઈક સ્મારકઅંથ જેવું પ્રકટ કરવાની એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ.ની ભાવના હતી. એક વિચાર એવો પણ હતો કે આ પ્રસંગે ગુજરાતના અભ્યાસનિષ્ઠ અને લબ્ધપ્રતિષ્ઠ લેખકોને સદ્ગતના જીવન અને સર્જન-ચિંતન વિશે લેખો મોકલવા વિનંતિ કરવી અને તેનો એક સંગ્રહ પ્રકટ કરવો. એ રીતે આ પ્રસંગે કેટલુંક નવું વિવેચન સાંપડી રહે એ મોટો લાભ હતો. પણ શતાબ્દી પ્રસંગે લખાયેલા લેખોમાં તટસ્થ અને તલરપરી અધ્યયન-મૂલ્યાંકનને બદલે અર્ધ કે અંગૂઠિનું તરવ કદાચ વધી જાય, તેમ જ ક્યારેક એકની એક વાત વિવિધ લેખકો દ્વારા અજાણતાં એવડાય એવો સંભવ લાગ્યો. વળી વિદેહ લેખકોને તો એમાં સ્થાન જ ન રહે! તે કરતાં આજ લગી આ મહાન લેખકના સર્જન-ચિંતન વિશે આપણા અનેક વિદ્વાનોએ જે કંઈ લખ્યું છે તેમાંથી જેટલું ઉત્તમ અને ઉપયોગી જણાય તે તારવી, સંઘળું નહિ તો શક્ય તેટલું, સુસંકલિત અંથરવંશપે રજૂ થાય તો સદ્ગતની બહુમુખી પ્રતિભાનો વિવિધ દંષ્ટિકોણથી સમગ્રતયા અભ્યાસ કરવાનું સુગમ બને અને વિવિધ અંથોમાં પથરાયેલી કે અનેક જૂનાં-નવાં સામયિકામાં દટાયેલી વેરવિખેર સામગ્રી-કેટલેક અંશે-એક અંથરૂપે સુલભ થાય. તદુપરાંત નડિયાદથી શતાબ્દી પ્રસંગે ગોવર્ધનસ્મારકઅંથ પ્રકટ કરવાની યોજના હતી, એટલે પણ એ કાર્ય કાંઈ રીતે નિરર્થક એવડાય નહિ તે ખ્યાલમાં રાખી આ યોજના વિચારવામાં આવી. એના પરિણામે, સદ્ગત ગો. મા. ત્રિ. ની પુનિત શતાબ્દીસ્મૃતિમાં આ અધ્યયનઅંથ ગુજરાતને ચરણે કૂલખાંખડી રૂપે આજે સાદર રજૂ થાય છે.

અલગત આ મહાન લેખકનું સર્જન અને ચિંતન આજે સ્વતંત્ર સમતોલ દૃષ્ટિબિન્દુથી નવું પરીક્ષણ માંગી રહ્યું છે. એમ તો હજી આપણા ઘણા સર્જકો ને ચિંતકો મૂલ્યાંકન પરીક્ષણ-પર્યેષણની વાટ

ત્રેના જિભા છે. પણ છેલ્લાં ઘોડાં વર્ષોમાં અખો, ત્રેમાનંદ, રમણભાઈ નરસિંદરાવ, મણિલાલ, વગેરે પર સ્વાધ્યાયના પ્રતિબિંબરૂપ અભ્યાસ-શ્રેયો પ્રગટ થવા લાગ્યા છે તે ત્રેતાં ગોવર્ધનરામ વિશે પણ એવો સંગોપાંગ અભ્યાસ લલિતમાં થશે એવી આશા ને શ્રદ્ધા સાથે, અહીં તો મુખ્યત્વે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ને ગૌણભાવે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ કારની ઇતર કૃતિઓને નજરમાં રાખીને આજ સુધી જે કાંઈ સંગીન આગ્રોચન વિવેચન થયું છે, તેમાંથી કેટલુંક અંચર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અહીં જે કાંઈ લીધું છે તેથી ધણું વધારે તો જતું કરવું પડ્યું છે ગોવર્ધનરામ વિશેનું સમગ્ર વિવેચન તોળાનપસીને એક જ કરવામાં આવે તો તેનાં સકેળે હજાર ઉપર પાનાં થાય ! સિંધુના જળરાશિમાંથી નાની અમથી અંગલિ જરાય ને કૃતજભાવે તે જ અંગલિ તેને પાછી અપાય-એવું આ અંચનું છે. જે અહીં લીધું છે ને જે અહીં છોડી દીધું છે તે અગે રુચિભેદ ને દષ્ટિભેદ પણ રહે. છતાં આપણા અનેક ત્રિદેહ અને વિદ્યમાન વિદ્વાનો ને અભ્યાસીઓના અધ્યયનના પરિપાકરૂપ અંથ જિજ્ઞાસુઓને કંઈક ઉપકારક ને ઉપયોગી નીવડે તો તેમાં જ આ પ્રયત્નની સાર્થકતા છે.

એમ તો હજી આવા મહાન અંથકારનું વિસ્તૃત ઇવનચરિત્ર લખાવું રહ્યું છે. જે છે તે ‘ત્રીપુત ગોવર્ધનરામ’ આજે અગ્રાધ્ય છે ને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ કારની જીજ્ઞાસુ પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ પણ અગ્રાધ્ય છે તે ઉપરાંત ગોવર્ધનરામનું અગ્રગટ સાહિત્ય પણ વર્ગોથી એમનું એમ પડ્યું છે. તેમાંથી ‘અખાતમજીવન,’ ગોવર્ધનરામની રાજનીતીશીઓ, એમની ઈતરકૃતિઓ ને લેખો થોડા સંપાદન સાથે આપણી વિવિધ વિદ્યાસંસ્થાઓ દ્વારા વહેલી તકે પ્રગટ થાય તો આ અંથકારનું સારું તર્પણ થયું ગણાય.

એવો દિવસ ક્યારે આવે કે એક એકથી અધિવાતી કૃતિઓ શુભશતમાં પ્રગટ થાય ને તેના તેજમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ વિલીન થાય!

એવી નમ્ર ગતિના એવનાર ગોવર્ધનરામનો 'સરસ્વતીચંદ્ર' હજી સુધી તો ગુજરાતનો ગરવો ગ્રંથમણિ છે. આ ગ્રંથમણિથી ચઢિયાતું કે સમકક્ષ સર્જન તો ગુજરાતમાં ન્યારે થાય ત્યારે ખરું. પણ આપણે ધ્વનિશ્રીએ કે વાદ્યમે મનણિ પ્રતિષ્ઠિતા, મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતમ્-એવો ઉચ્ચ જોનો આદ્ય દનો, તેના સર્જન-ચિંતનને સમજવા મૂલ્યવામાં આપણું અધ્યયન મંદ ન હો !

આ સંપાદનમાં પોતાના લેખો લેવાની દાર્દ્રિક અનુમતિ જે લેખકોએ ને તેમનાં કુટુંબીજનોએ આપી છે, તેમનો સૌનો પ્રદાશકો વળી હું અંતઃકરણથી આભાર માનું છું. આ ગ્રંથ માટે શ્રી. રમણીય-રામભાઈ ત્રિપાઠીએ ગો. મા. ત્રિ. ની વિવિધકૃતિઓ તેની હબીઓ લેવા આપી હતી. આજે તેનો ઋણસ્વીકાર કરતી વેળા આ શતાબ્દી પ્રસંગે તે પણ નથી, એ વસવસો તો હવે હમેશનો રહી ગયો !

આ સ્મારકગ્રંથના વેચાણમાથી જે કાંઈ પ્રાપ્તિ થાય તેમાંથી સહગત ગો. મા. ત્રિ. ની અપ્રાપ્ત ને અપ્રગટ કૃતિઓ યથાવકાશ પ્રગટ કરવાનું એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ ધાર્યું છે. એ સંકલ્પ સવેળા સિદ્ધ થાઓ !

રાજકોટ

તા. ૮-૧૦-૫૫

સંપાદક

અનેક કાર્તવ્યોનો બાર માથે હોવા છતાં, આ ગ્રંથના સંપાદનનો રોડ-શ્રમ સહગત પ્રયત્નના અનન્ય આદરભાવથી નિષ્ઠાપૂર્વક ને અપૂર્વ ઉત્સાહથી સહયોગ અને સ્વેચ્છાએ ઉદ્દાનનાર પ્રા. ઉપેન્દ્ર પંડ્યાએ અમારી સાથે એટલી તો આત્મીયતા સાધી છે કે એમની આ ખૂબી સાહિત્ય સેવાની સાબાર નોંધ લેતાં પણ અમને સંકોચ થાય છે.

મુંબઈ

વિજયા દશમી

સંવત-૨૦૧૧

પ્રદાશકો

વસ્તુ	સમનારાયણ વિ. પાઠક	૨૨૨
૧૭ 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું પાત્રવિધાન	અંનનરાય મ. રાવળ	૨૪૯
૧૮ જગત્કાદંબરીઓમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું સ્થાન	નંદાનાલાલ દ. કવિ	૨૮૧
૧૯ ગોવર્ધનરામની શૈલી	વિપ્લુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	૨૯૮
૨૦ સરસ્વતીચંદ્રની કુરુણતા	રમણલાલ ક. વાગ્લિક.	૩૨૩
૨૧ ગોવર્ધનરામનું સંસ્કૃતિદર્શન	કેશવલાલ હિં. કામદાર	૩૨૨
૨૨ પંડિતકુમરનું મહાકાવ્ય	વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ	૩૩૪
૨૩ ગોવર્ધનરામની પ્રીતિમીમાંસા	મનમુખલાલ ઝવેરી	૩૮૦
૨૪ ગોવર્ધનરામની યજ્ઞમીમાંસા	"	૩૮૯
૨૫ ગુજરાતી નવલકથાસાહિત્યમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'	યશવંત શુક્લ	૪૦૯
૨૬ મનભર નવલકથા	કાંતિલાલ જી. વ્યાસ	૪૨૦
૨૭ મહાપિં ગોવર્ધનરામ	વિપ્લુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	૪૪૦
૨૮ બાણુ અને ગોવર્ધનરામ	રામપ્રસાદ બક્ષી	૪૪૮
૨૯ 'સરસ્વતીચંદ્ર' માંની કેટલીક પ્રસંગ ઘટના	ઉત્તેન્દ્ર જી. પંડ્યા	૪૬૧
● સુચિ		૪૭૩

જે ૨૧. ગે. મા. ત્રિ. ની તસ્વીરો અને સાત તેમના હસ્તાક્ષરોની છબીઓ મળી કુલ નવ ચિત્રો આ ગ્રંથમાં વ્યાસથાને મૂકવામાં આવ્યાં છે.

અનુક્રમ

ખંડ પહેલો

૧	જીવનરેખા	સંપાદક	૧
૨	ગોવર્ધનરામ અને દયારામ ગિરુમસનો પત્રવ્યવહાર		૩૭
૩	મોટા મામા	કાંતિલાલ જી. પંડ્યા	૧૦૦

ખંડ બીજો

૧	ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી	રણજીતરાય વા. મહેતા.	૧
૨	મારો છેલ્લો મેળાપ	ગળવંતરાય ક. ઠાકોર	૨૨
૩	સ્વ. ગો. મા. ત્રિ. તેમનો હિચ વાહ પ્રભાવ	રમણુભાઈ મ. નીલકંઠ	૩૦
૪	સ્વ. ગોવર્ધનભાઈ એક નિરીક્ષણ	ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી	૬૧
૫	લીલાવતી-જીવનકલા	ગળવંતરાય ક. ઠાકોર	૫૯
૬	સ્નેહમુદ્રા	મણિલાલ ન. દ્વિવેદી	૭૮
૭	સ્નેહજીવનનો આલેખ	ઉમાશંકર જોષી	૮૧
૮	સ્નેહમુદ્રા	સુન્દરમ	૯૪
૯	‘સરસ્વતીચંદ્ર’ અને આપણો ગૃહસંસાર	ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી	૯૮
૧૦	‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નું અવલોકન	રમણુભાઈ મ. નીલકંઠ	૧૩૭
૧૧	‘સરસ્વતીચંદ્રનાં’ બે ગિરિશૃંગો	ચંદ્રશંકર ન. પંડ્યા	૧૫૫
૧૨	‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પુરાણ	આનંદશંકર કુવ	૧૬૭
૧૩	‘સરસ્વતીચંદ્ર’	”	૧૭૦
૧૪	‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નો ઉપસંહાર	”	૧૭૨
૧૫	‘સરસ્વતીચંદ્ર’ માં વસ્તુની પ્રલયચંચળી	ગળવંતરાય ક. ઠાકોર	૧૭૭
૧૬	‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ની આકૃતિ અને		

“જિજ્ઞાસારસને ટ્રવનેઃ કરી મિષ્ટ વાર્તા
 ભ્રેમો ઉપદેશ પાઠ દેવો; પરવશ થતાં જ મુમાર્ગે
 ચાલે એવાં પુણ્યવહીન વિત્તોને સન્મૂર્તિઓની
 હૃદય મુન્દરતાના મોહપાશમાં નાંખી સદૃશતાના
 યેનમાં મતિમાન થવાનો અવકાશ આપતો;
 કથાના અવસાનીને મુકવાની મદિરા પાણ સત્કર્મના
 અવસાનમાં પડવાનો માર્ગ દેખાડતો; આજમુ
 વિકાસમાં સત્પ્રતિભા જમાડતો; મુશિરોના મિષ્ટ
 પરિપાકમાં સાલના સંસ્કારોનો મધુર મધુર
 સંભાર ભરતો; અવકાશવાજાના અવકાશરૂપ
 ભુજંગમાં સન્મોહની કુંઠ મારતો; અને નિરક્ષર
 જનને તેના મન પ્રમાણે અક્ષરશબ્દ ઘળવના
 રસિક કરવા : આ અને એવા મણકે કાન્ધ-
 કથાના ઉદ્દેશ આર્થે કથાકારોથી અભ્યુષા નથી
 અને યુરોપમાં પણ પ્રસરત વર્તમાં પ્રસરત
 મણાવ છે, આપણા સાલકારો તો કહે છે જ
 કે આવી કથાઓ મિત્રની યોદ્ધે-સુની યોદ્ધે-
 ઉપદેશ કરે છે.”

—સરસ્વતીચંદ્ર બાગ ૧ છાન્દ પ્રસ્તાવનામાંથી

પ્રિય વાંચનાર! પંદર વર્ષે આપણે સમાગમ હવે સમાપ્ત થાય છે. તું પુરુષ હો કે સ્ત્રી હો, સાક્ષર હો કે પ્રાકૃત જન હો, રાજા હો કે પ્રજા હો, શ્રીમાન હો કે રંક હો, ભાગી હો કે ભોગી હો, જૂના સંપ્રદાયનો હો કે નવા વિચારનો હો-હો તે હો-સર્વથા તું જો હો તેને માટે વચાસક્તિ વચામતિ ઘોડી ઘોડી સામગ્રી આ અંચનાં કાઈકે કાઈકે પાનાંમાં તને મળી આવે, કે કંઈ પણ ભાવતું ભોજન ન મળવાથી કેવળ નિરાહાર પાછાં જવાનો વારો તારે ન આવે, તારે બેઠતા પદાર્થથી આવે સ્થાને બની શકે એટલી તૃપ્તિ અને એટલો જોષ અને જોષ નહિ તો સૂચના ને સૂચના નહિ તો અભિલાષસ્થાન પણ તને આ ચાર અંચોમાંથી મળી આવે, અને મનની જેદ વાતો પૂછવાને તારા મનને કાઈ અનુભવી, રસિક કે ચાની સન્નિવૃત્તિ, અર્થેશ્વર હોય એ વાતોનાં સમાધાન કંઈકે કરવાને તને આ અંચો કાઈ સ્થાને કંઈ અંશે મિત્ર જેવા નીવડા હોય, તો આપણી મિત્રતા અને તારી સેવા કંઈકે થઈ છે એમ સમજશે; અને તેનું શુભ ફળ તારા આયુષ્યમાં કંઈ પણ સુખનો અને કલ્યાણનો અંશ બરશે તો આ સેખ સદ્ગત થશે. એક નવલકથાનો લેખક તો કાઈનું એથી વધારે કલ્યાણ-શું કરી શકે ?-અથવા કરવાનો અધિકારી હોઈ શકે ?

.....

Farewell! with HIM alone may rest the pain,
If such there were-with YOU, the moral of his strain.

નંદિયાડ

ગા. મા. ત્રિ.

૨૩-૧૨-૧૯૦૦

(' સરસ્વતીગંદ'ની પ્રત્યાહતિ-પ્રસંગે
લખાયેલો હૃદયો પરિચ્છેદ)

જીવનરેખા

"They do not die who leave their thought
Imprinted on some deathless page,
Themselves may pass: the spell they wrought
Endures on earth from age to age."

*

સાક્ષરધામ ગચ્છાતા નડિયાદમાં વિક્રમસંવત ૧૯૧૧માં વિજયા-દશમીને દિવસે, ને અંગ્રેજી વર્ષ પ્રમાણે ક્રીએ તો ૫. ૧૮૫૫ના ઓક્ટોબરની ૨૦મી તારીખે ગોવર્ધનરામનો જન્મ થયો. આશા અને ઉત્સાહનો, વિજય અને અબ્યુદયનો પવિત્ર ગચ્છાતો વિજયાદશમીને દિવસ, ગોવર્ધનરામના જન્મથી શુજરાતને માટે વિશેષ અર્થમાં પવિત્ર પર્વરૂપ બન્યો છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

પણ એ ઓગણીસમી સદીનો જમાનો કેવો હતો ? એ સમયનું શુજરાત, એ વખતનું શિશુલુ, સામાજિક ને ધાર્મિક વાતાવરણ, વગેરે આજ કરતાં સાવ જુદી જ તરેહનું હતું. મુંબઈ જવા માટે તે વખતે નડિયાદથી સુરત સુધી પગરસ્તે ગાડામાં બેસીને જવું પડતું. સુરતથી વહાણમાં બેસીને દરિયાવાટે કેટલેય દિવસે મુંબઈ પહોંચાતું. ને વહાણુ પણ કેવાં ? પવનના પ્રચંડ ઝપાટામાં ધણીયે વાર કાગળની હોડી જેવી વહાણુની ડાલડોલ દશા થઈ જતી. પવનની લહેર ને ધ્રુવરની મહેર—પર જ દરિયાર્ધ મુસાફરી થતી ! ત્યારે આજે તો અસ્લાદીનનું જાદુઈ ક્રાડિયું ધસ્યું ન હોય—તેમ બિડીને આંખ ઉઘાડતામાં મુંબઈ પહોંચી જવાય છે.

ગોવર્ધનરામ પોતે જ તે વખતના ટપાલ-બંદોબસ્ત વિશે લખે છે : " ટપાલનો દર બસતી હતો, અને નડિયાદથી મુંબઈ કાગળ શ. ગ્રં. ખંડ એક ૧

આવતાં ઝોઝામાં ઝોઝા ચાર આના બેસતા અને દશ પંદર દિવસ થતા. ટપાલના ગ્રીણા ચીનાઈ કાગળ લોકો લખતા અને એક લખોટામાં ગ્રીણી ગ્રીણી કાગળની કર્યો પર જુદા જુદા મળી દશપંદર કાગળ બીકાતા.”

અને સાદાર્થ પણ કેવી ! માન્યામાં ન આવે એવી. રસોઈ દરેક માણસને કેટલી રોટલી જોઈશે તેનો હિસાબ ગણીને જ મુકાતી ને ચાર જણ વચ્ચે પાંચ રોટલી વધે તો દરેક જણ સવા સવા રોટલી લઈ લેતા ! રાત્રે જમવા વખતે દીવાની જરૂર ન રહે તો સવા માટે દીવાની જરૂર હોય જ શાની ? દીવાસળી સળગાવી દીવો કરવો તે પણ વૈભવનું લક્ષણ ગણાતું ને તેથી સંખ્યાકાળ પછી જ્યારે દીવો કરવા વખત થાય ત્યારે વડનગરા નાગર જ્ઞાતિનાં કેટલાંક કુટુંબો ગોવર્ધનરામને ઘેર જઈ દીવો દીવો સળગાવતાં—આ પણ ગોવર્ધનરામના કુટુંબની સમૃદ્ધિનું સ્થૂક હતું !

નડિયાદમાં આશરે સરાસો દોઢસો વરસ પહેલાં ધીરજરામ તરવાડીનું નામ જાણીતું હતું. ધીરજરામના પિતા—ગોવર્ધનરામના પ્રપિતામહ—મોદનરામ મોટા વેપારી હતા; સુરતથી માંડીને રતલામ અને મદ્રાસ સુધી, રેલવેનાં સાધનો યન્ત્ર જેવાં હતાં ત્યારે પણ, મોટો વેપાર ખેડતા હતા. કાળે દરીને આ કુકાનો બાંગી. તે જ અરસામાં મોદનરામનું મૃત્યુ થયું. બાપનું દેતું વાળવા ધીરજરામને એકાદ દિવસ કાચી જ્વેલમાં પણ રહેતું પડ્યું ! યોડાં વર્ષ પછી ઈ. સ. ૧૮૧૫ના અરસામાં આશ્ચર્ય માટે તે સાદસ દરીને મુંઝવે આપ્યા.

ઉપરના દર્શાવેલ પરથી જણાશે તેમ બારે કરકસરવાળા આ જમાનામાં, રાત્રે પડીક કાકડો સળગાવી ઝોરડીમાં સળ સલામત છે કે નહિ તે ધીરજરામ જોઈ લેતા. બારે આપદાઓ વેડીને પણ મોટી પુંજ બેગી કરવી—એ તે જમાનાની એક ખાસિયત ધર્મ પડી હતી. ધીરજરામે પણ એ રીતે પાંચ પૈસા બેગા કર્યા હતા, પણ

‘સમયના પ્રમાણમાં તેમની ઉદારતા વધારે હતી, વખાણાતી અને ધોરણવાળી હતી.’ ધીમેધીમે એમણે મુંબઈ, સુરત, નડિયાદ ને ગોવા સુધી વેપાર જમાવ્યો ને પુષ્કળ પૈસો એકઠો કર્યો.

ગોવર્ધનરામના શબ્દોમાં કહીએ તો ધીરજરામ “યશસ્વી, દીર્ઘદષ્ટિવાળા અને ખજરદાર મરદ આદમીમાં અપતા. ધારેલું કામ પાર ઉતારવું, કાંઈની દરકાર કરવી નહિ, દરેક કામમાં ધોરણ બાંધી તે પ્રમાણે ચાલવું,” વગેરે તેમની પ્રકૃતિમાં જ હતું. ધીરજરામ ટેકીલા હતા. સ્વભાવે કંઈક તામસી પણ હતા ને ધનનો કંઈક મદ પણ ખરો; એટલે ફેટલીક જગ્યાએ એમના નામનો ત્રાસ પણ પડતો. છતાં તેમનું દિલ ભારે હેતાળ અને ઉદાર હતું. ધડીકમાં તકકક કરી વિવાહનું વર્ષો કરી નાખનાર આ ડોસા પોતે પણ પોતાનો સ્વભાવ સમજતા. પોતાને ભારે ક્રોધ થયાનું ભાન થતાં ડોસા એકદમ ઘરમાં દોડી જતા ને “મારા ઉપર ટાકું પાણી નાખો”, “મને નવરાવો” એમ બૂમો પાડતા. ‘શું થયું?’ એમ કોઈ પૂછે તો જવાબ દેતા “મને ચાંડાળે અલડાવ્યો છે.” આમ ક્રોધને ચાંડાળ ગણનાર ડોસા ટાકા પાણીના ધડેધડાથી નાહી લેતા.

આવા ધીરજરામે પાઈ પાઈ બચાવીને ભેગી કરેલી પુણમાંથી અરધો ભાગ લોકકલ્યાણ માટે આપી દીધો હતો. તેમના મરણ વેળા તેમના પુત્ર મોધવરામની હિંમર માત્ર બાર વર્ષની હતી. તેથી પોતાના જમાઈ નવલરામને દુકાનમાં ભાગ આપી ‘નવલરામ મોધવરામની પેઢી’ એ નામથી પોતાની દુકાન ચાલે એવી એમણે ગોઠવણ કરી હતી. આ ધર્માત્મા ને ‘વીર ડોસો’—ઈ. ૧૮૪૭માં અવસાન પામ્યા.

આ પછી ફેટલાક મહિના બાદ નડિયાદના શ્રીદાટકેશ્વરના મંદિરમાં એક સંન્યાસી આવ્યા. તે કાશીના નાગર બ્રાહ્મણ હતા ને કુટુંબકલેશ કે એવા કોઈ કારણે કંટાળી નાસી આવ્યા હતા. મૌનવ્રત અખંડ પાળતા હોવાથી ‘મુનિ મહારાજ’ના નામથી એ ઓળખાતા હતા. તે ચરીરે ગોરા, દેખાવડા અને પ્રતાપી હતા.

તેમના પ્રભાવની અને ચમત્કારની કેઈ કેઈ વાતો લોકોમાં ચાલવા લાગી. વિધવા ઉમિયાકુંવરને પણ એમની પ્રતિ સદ્ભાવ થયો. ધીરજરામે મરતાં મરતાં કહેલું કે ‘છોકરાંની સંભાળ ઈશ્વર કરશે’ તે પરંથી ભોળાં ડાસીએ જાણ્યું કે આ તો ઈશ્વર જ મુનિ થઈને આવ્યા ! તેથી એમણે મુનિ મહારાજને ઘરમાં નિવાસ આપ્યો. મુનિ મહારાજે શ્રીનાથજીની મૂર્તિની ઘરમાં સ્થાપના કરી; બાળક માધવરામને ઉછેરવાનું માથે લીધું અને વૈષ્ણવભક્તિનો રસ બાળકના શ્રદ્ધાળુ હૃદયમાં રેડવા માંડ્યો.^૧ કેટલેક વર્ષે માધવરામના અનેવી નવલરામનું મૃત્યુ થતાં ‘નવલરામ માધવરામ’નું નામ બદલી ‘શ્રી કૃષ્ણ વાસુદેવજી’ની પેઢીના નામથી માધવરામે પેઢીનું કામ ચાલુ રાખ્યું.

માધવરામનાં પત્નીનું નામ સિવકાશી હતું. પતિપત્નીના સ્વભાવ લગભગ બંધી બાબતમાં એક બીજાથી જુદા હતા. માધવરામ સાચા ભક્ત હતા, જિંદી ધાર્મિક વૃત્તિવાળા હતા. વળી મુનિ મહારાજના સમાગમથી તે સુસ્ત વૈષ્ણવ બન્યા હતા. કાકીરજીની સેવા કરવી, ભજન ગાવાં ને એમ ભક્તિમાં આપું જીવન ગાળવું, એ જ એમની જિંદામાં જિંદી ધુન્ધા હતી.

બીજી બાજુ સિવકાશી જખરાં વ્યવહારકુશળ હતાં. માધવરામની રોગરગમાં સંન્યાસ હતો, તો સિવકાશી રોગરગમાં વ્યવહારુ ને સંસારી હતાં. અલગત, પાકપૂજા ને દેવદર્શનમાં તો એમને પણ એ જમાનાના રંગ પ્રમાણે શ્રદ્ધા હતી. પણ માધવરામનું ભક્ત-હૃદય હરિચરણે રમતું ને હરિપદમાં જ લીન થવા ઝંખતું; તેવું કર્યું સિવકાશીમાં ન હતું. અધિકાર ભોગવવાની, રાજ્ય ચલાવવાની, એમનામાં બહુ પ્રવળ વૃત્તિ હતી. જેવી આ વૃત્તિ હતી તેવી જ

૧ ગોવર્ધનરામના કુટુંબમાં સંન્યાસની વૃત્તિ કે બહુ વારસાગત હતી. ગોવર્ધનરામના પ્રપિતામહ મોહનરામના ભાઈ પ્રજુરામના પુત્ર બાલકૃષ્ણ કુટુંબને લાગ કરી ગિરનાર પર જઈને રહ્યા હતા. ગોવર્ધનરામના પ્રપિતામહ ધીરજરામના મોટાભાઈ સિવરામ પણ સંન્યાસી થયા હતા.

શક્તિ પણ હતી. કોઈથી ન ડરે, ન દબાય, જરી ગાંજ્યાં નાંજાય, એવાં શિવકાશી હતાં. આમ માધવરામમાં જે અડગ દૃઢતા ને યુદ્ધિની તેજસ્વિતાનો અંશ ખૂટતો હતો તે શિવકાશીમાં પૂરેપૂરો આવી વસ્યો હતો.

ગોવર્ધનરામનાં માતાના તેજસ્વી વ્યક્તિત્વનું એક સચોટ દર્શાવ છે. શિવકાશીને સીમંત આવ્યું ત્યારે એમને આરાસુરી અંબામાતાનાં દર્શન કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. ચોમાસામાં અંબાજીનો રસ્તો ઘણો વિઠ્ઠ હોય છે ને તેથી એમની આવી અવસરમાં એ અંબાજી જાય તો ઘણું જોખમી હતું. જ્યાંએ એમને જહુ મુમજળ્યાં. પણ એકનાં જે ધાય તો તો શિવકાશી નહિ ! છેવટે એમને યાત્રા માટે જવા દેવા પડ્યાં. પણ ઈશ્વરની કે અંબામાતાની કૃપાથી એમને કશું ન થયું. એ હેમખેમ પાછાં આવ્યાં ને સૌના જીવમાં જીવ આવ્યો.^૨

આ યાત્રાએથી પાછાં ક્યારે પછી થોડા દિવસે, વિજયાદશમીને મંગલપ્રસંગે સંવત ૧૯૧૧માં શિવકાશીએ ગોવર્ધનરામને જન્મ આપ્યો.

ગોવર્ધનરામ જેમ તેજસ્વી યુવને જન્મ આપનાર માતાના તેજસ્વી વ્યક્તિત્વના ઘોતક અનેક મધુર પ્રસંગો છે.

ગોવર્ધનરામનાં માતાને સુંદર હાકરાંઓનો ઘણો જ મોહ હતો. પોતાનાં સંતાનો પણ ખૂબ ગોરાં ને દેખાવડાં હોય એમ એ તીવ્રપણે ઈચ્છતાં. પણ આ તો ‘પ્રથમ ત્રાસે મશિકા’ જેવું થયું. ગોવર્ધનરામ જન્મથી જ દીસા ને માંદસા નીકળ્યા ! શિવકાશીનું મન આથી ઘણું નારાજ પણ થયું. તે એટલે સુધી કે ગોવર્ધનરામ વરસેકના થયા ત્યારે એજ વયના નાતના એક હજુપુટ સુંદર બાળક સાથે ગોવર્ધનરામને બદલાવવાનો પ્રયત્ન પણ એમણે કર્યો ! પણ તે બાળકની માતાએ ના પાડતાં, શિવકાશી નાસીપાસ થયાં ! આ

૨. જે જમાનામાં સ્ત્રીઓ ઘરની બહાર પણ એકલી જહુ નીકળી શકતી નહિ, એવા એ સમયમાં પણ ગોવર્ધનરામનાં માણસી તરવાની કળામાં મૂળ પાવરધાં હતાં. જેવા કોડ પરથી ભૂસકો મારી નીકિવાદનું તળાવ આપું તરી જહુ એમને મન રમત જેવું હતું. (જુઓ ‘ત્રિપુલ ગોવર્ધનરામ’ પૃ. ૧૭૪)

નિરાશા ને નાસીપાસીમાં જ જીવનની વિરલ ધન્યતા વસેલી હતી તેનું જાન તો એમને ભવિષ્યમાં જ થનાર હતું ને?

અદ્યતન, આખરે તો માતાના મનમાંથી આ અસંતોષ ધીરેધીરે ધસાર્ધ લગભગ જતો રહ્યો. વળી ગોવર્ધનરામે પોતે પણ જેમ તે મોટા થતા ગયા તેમ તેમ, પોતાના ઉમદા શુભોથી માતાનું હૃદય સર્વ રીતે વરા કરી લીધું. પ્રસંગે પ્રસંગે પુત્રનાં સત્કાર્યોની અને સિદ્ધિઓની જાણ થતાં માતાનું રનેહાળ હૃદય વારંવાર પ્રસન્ન અને પુલકિત બની નાચી ઊઠતું. તેમ છતાં પ્રસંગ આવ્યે ગોવર્ધનરામ માતાની મીઠી મસ્કરી કરવાનું ચૂકતા નહિ ને પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે મધુર છટાણ કરીને કહેતા—“પણ, બા, હું તો તારો દીકરો નથી ને? તારો દીકરો તો—છ.” ઘેલી માતા આ મસ્કરીતો મર્મ સમજી જતી ને ‘જે થયું તે સારું’ જ થયું’ એમ સૂચવી ખડખડ હસી પડતી!

ગોવર્ધનરામની પછી શિવકાશીએ બે પુત્રીઓને જન્મ આપ્યો. મોટી પુત્રીનું નામ શણગારલક્ષ્મી હતું અને નાની પુત્રીનું નામ સમર્થલક્ષ્મી હતું આ નાની બેન ગોવર્ધનરામની સવિશેષ પ્રીતિને પાત્ર બની હતી.

ગોવર્ધનરામ લગભગ બે વર્ષના હતા તેવામાં એમનાં વૃદ્ધ પિતામહી ઉમિયાકુંવરનું મૃત્યુ થયું. મરતી વેળા ઉમિયાકુંવર પુત્રને તથા પુત્રવધૂને આગ્રા કરતાં ગયાં કે મુનિ મહારાજને બધી રીતે પ્રસન્ન રાખવા. પણ મુનિ મહારાજે ધરમાં રહીને ધણો વૈભવ વધારી મૂક્યો હતો. વૈશ્યવ મહારાજનો ભારે ઠાક ધરમાં ધાલ્યો હતો ને ધીરજરામનું ઘણું ધન આ માર્ગે વાવરી નાખ્યું હતું ધણી બાબતમાં તો, શિવકાશીને પૂછ્યા ગાળ્યા વિના, કોઈની દરકાર રાખ્યા વિના, મનસ્વીપણે પોતાની જ રુચિ મુજબ વર્તતા. આ બધું શિવકાશીને તો કેમ પાસવે? પણ સાસુની ધમ્મજા એટલે કંઈ બોધતાં નહિ. છેવટે જ્યારે હદ આબ્યા જેવું લાગ્યું ત્યારે લાગ જોઈને એમણે મુનિ મહારાજને જણાવ્યું—“મહારાજ, હાટ તો જોઈએ છે, પણ વાણિયો બદલાયો છે એવું જણાયું.” મહારાજે “જામી ગયા ને

ધરની બધી ભવસ્થા શિવકાશીને સોંપી પોતાનો બાકીનો કાળ
ગોવર્ધનરામને અને નાની ભેન શણગારલક્ષ્મીને ઉછેરવામાં ગાળવા
લાગ્યા. કોઈ મોટા રાજપુરુષને શોભે એવી આ હોશિયારીભરી
યુક્તિથી ધરમાં મીઠાશ પણ જળવાઈ ને મુનિ મહારાજ
પણ ઉવટ સુધી ટકી રહ્યા. મુનિ મહારાજ પંચત્વ પામ્યા ત્યારે
ગોવર્ધનરામની ઉંમર પાંચ કે સાત વર્ષની હતી.

ગોવર્ધનરામને નાનપણથી જ કથાઓ સાંભળવાનો ધણો
શોખ હતો. એમનાં મા સાથે ગોવર્ધનરામ રોજ માણુલટની કથા
સાંભળવા જતા ને ખૂબ ધ્યાનથી અને રસથી સાંભળતા. આમ
બાળપણથી જ રામ, કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર આદિનાં ઉત્તમ ચરિત્રો દ્વારા
હિન્દુ સંસ્કાર ગોવર્ધનરામને સાંપડ્યા ને તે સાથે શુદ્ધિ દસાઈ તથા
હરપનાશક્તિને વિશ્વસવાનો પૂર્ણ અવકાશ મળ્યો. નાની વયે પણ
ગોવર્ધનરામે આમ કથાશ્રવણ દ્વારા ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું.
કહેવાય છે કે પોતે આઠ નવ વર્ષના હતા ત્યારે મનઃસુખરામ
સૂ. ત્રિપાઠીએ મહાભારતની કોઈ પણ એક વાત ટકી જવાનું તેમને
સૂચ્યું. ત્યારે તેમણે નળદમયંતીની વાત એવી તો મનોરંજક રીતે
ટકી સંભળાવી કે મનઃસુખરામ પોતે પણ બાળકનું જ્ઞાન અને
આતુર્ય ભેઈ અક્ષિત થઈ ગયા.

ગોવર્ધનરામે પાંચમે વર્ષે મુંબઈમાં પગ મૂક્યો ને ત્યાંની
શુદ્ધિવર્ધક શાળામાં ગુજરાતી અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. આ સમયે
ખીજી ચોપડી બણતાં બણતાં 'સારી ચોપડીએ શોભાય' વાળી
કવિ દલપતરામની કવિતા એમના વાંચવામાં આવી આ કવિતા
વાંચતાં વારે એવી રચના જનતે કરવા માટે ગોવર્ધનરામનું દિલ
તલપી રહ્યું. આ ઉપરથી ૭ વર્ષની વયે પોતે કવિતા કરવા
બેઠા ને પોતાનાં માતૃથીને જે પહેલો પત્ર લખ્યો તે ચોપાઈમાં
લખ્યો ! કવિતા પ્રત્યેનું આ આકર્ષણ વધતું ગયું ને માણુલટની
કવિતાનો રસિભો દને 'કાવ્યદોહન' વગેરેમાં તલ્લીન થવા લાગ્યો.

માત્ર કયાનું જ નહિ પણ કવિતાનું ઉચ્ચ આકર્ષણ પણ ગોવર્ધન-રામને આમ બાલવયમાં જ થયું.

ઈ. ૧૮૬૧માં એક જીવન-આપી ઘટના બની. શ્રી. મન:સુખ-રામ સૂર્યરામ ત્રિપાડી 'એલિફન્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ'માં અભ્યાસ કરવા મુંબઈ આવ્યા તે ગોવર્ધનરામને તેમનો અમૂલ્ય સહવાસ સાંપડ્યો. આ મહાન પુરુષની પૂર્વાવસ્થા તથા ઉત્તરાવસ્થા અસ્તોદયના મહા-સિદ્ધાંતના ઉદાહરણરૂપ જ છે. મુશ્કેલીના કાળમાં તેમને મહિને અર્ધા રૂપિયાના જ પગારથી કમાવાની સરખાત કરવી પડી હતી. તે છતાં અતુલ મનોબળ અને પુરુષાર્થથી ગુજરાતી-અંગ્રેજીનું સારું જ્ઞાન તેમણે મેળવ્યું તે વિશેષ અભ્યાસ માટે એકધીસમે વર્ષે મુંબઈ આવ્યા. બે વર્ષ મુંબઈમાં લવવા, ત્યાં આંખે ગરમી નીકળતાં એમને શાળાનો અભ્યાસ છોડી દેવો પડ્યો. પછી વેપારમાં જોડાઈ 'શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ'ની પેઢીનું કેટલુંક કામ તેમણે કરવા માંડ્યું. મન:સુખરામના દાદા શિવરામ અને માધવરામના પિતા ધીરજરામ બંને સગા ભાઈ ચાચ આમ પિતૃપક્ષના સંબંધથી મન:સુખરામ ગોવર્ધનરામના મોટા ભાઈ ચાચ. પણ ગોવર્ધનરામને મન:સુખરામ સાથે માતૃપક્ષથી બીજા સંબંધ પણ હતા. ગોવર્ધન-રામનાં માતામહી અને મન:સુખરામનાં માતૃથી એ બે મોળાઈ ફાઈઆઈ બેનો થતાં હતાં. તેથી માતૃપક્ષે મન:સુખરામ કાકા પણ ચાચ. મન:સુખરામ તેમના મામા (કિરપાદત) ના ઘરમાં રહેતા તેથી ઘણાં વર્ષો સુધી 'ભાણા'ના નામથી ઝોળખાતા; તે અનુસાર તેમને 'ભાણા કાકા' કહેવાની ટેવ ગોવર્ધનરામને પડી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૬૫થી ઈ. ૧૮૬૮ સુધી ગોવર્ધનરામ નડિયાદમાં રહ્યા તેટલા વખતમાં બે અગત્યના બનાવો બન્યા. એક, જેમના નામથી એન એમ. ત્રિપાડી કંપનીની સ્થાપના થઈ તે નરહરિરામ માધવરામ ત્રિપાડીનો ઈ. ૧૮૬૮માં જન્મ, તે તે જ વર્ષમાં ગોવર્ધન-રામનું પ્રથમ લગ્ન.

ગોવર્ધનરામનું પ્રથમ લગ્ન એમના જીવનમાં એક પ્રખ્યાત ઘટના છે. આ લગ્નથી ગોવર્ધનરામના જીવનમાં પ્રોતિ અને માધુર્યના ઝરા વહેવા લાગ્યા. જીવનના અસાધારણ ઉલ્લાસની લીલાભૂમિ આ પ્રથમ લગ્ન બન્યું. પણ કુમળા વયે પત્નીના અવસાનથી આ લગ્નજીવન ખંડિત થતાં ગોવર્ધનરામના મુકુમાર રસિક હૃદયને મર્માઘાત થયો ને અંતઃકૂટ કટુજ્વરસ આખા જીવન પર ફરી વળ્યો. ગોવર્ધનરામનાં પ્રથમ પત્નીનું નામ હરિલક્ષ્મી હતું.

તે વખતની આપણી સમાજરચના ને યાનિપ્રથા પ્રમાણે વિચારીએ તો એમનો વિવાહ કેવા અસાધારણ સંજોગોમાં થયો હતો ! વિચિત્રતા તો કેવી કે વિવાહ થયો તે વખતે ઘર કે વહુ એમાંથી કોઈયે જન્મ્યું જ ન હોતું ! શિવકાશી સત્તલાં હતાં તે વખતે હરિલક્ષ્મીનાં મા કાશીકારને પણ દિવસ હતા. કાશીકારને અને શિવકાશીને સારાં સહીપણાં હતાં, તેથી શિવકાશીએ આગળથી જ અંકે ક્યું કે પોતાને પુત્ર થાય ને એમને પુત્રી થાય તો જેનો વિવાહ કરવો. બીજી વિચિત્રતા પણ જુઓ ! પહેલો જન્મ હરિલક્ષ્મીનો થયો. જન્મથી જ એમનું સ્વરૂપ અલગત મનોહર હતું તેથી એમને જોઈને શિવકાશીની આંખ સારી પેડે ફરતી. સુંદર પુત્ર માટે જન્મનાર માતા સુંદર પુત્રવધૂ માટે વિશેષ ઉત્સુક બને તો કાંઈ નવાઈ છે ?

આમ ગોવર્ધનરામ જન્મ્યાએ ન હતા ત્યારે તેમનો વિવાહ થયેલો; તેમનાં પત્ની ઉપર કલ્પા પ્રમાણે કેટલાક મહિના મોટાં હતાં; છતાં બંને વચ્ચે કશો વિખવાદ કે વિસંવાદ ન થયો એટલું જ નહિ, લગ્ન અત્યંત મધુરતામાં પરિણમ્યું.

લગ્ન પછી ગોવર્ધનરામ મુંબઈ આવ્યા ત્યારે તેમની ઉંમર ૧૩ વર્ષની હતી. હવે અંગ્રીજ અબ્યાસ માટે એલિફન્ટન હાઈ-સ્કૂલમાં દાખલ થયા. અલગત, ગોવર્ધનરામની વિદ્યાર્થી તરીકેની કારકિર્દી કોઈ રીતે તેજસ્વી ન હતી. એમણે પહેલો નંબર રાખી શિક્ષકોને પ્રશ્ન કર્યા હોય એવું ક્યારેય જણાતું નથી. બે કે

તેમની સુશીલતા, બુદ્ધિની ચંચળતા તથા ચારિત્ર્યના સદ્ગુણોથી ધણા શિક્ષકો પર એમણે બહુ જાંઠી છાપ પાડી હતી.

એટલે જ બત્રીસ વર્ષ જેટલા લાંબા સમય પછી, ગોવર્ધન-રામના પુત્ર રમણીયરામે એલ્ફિન્સ્ટન હાર્થરૂલમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે પણ એ નિશાળના પુરાણા શિક્ષક પેસ્તનજી કાવસજી સંમત થયાએ શ્રી. રમણીયરામની અટક ત્રિપાડી છે એમ જાણી ધણી જ આતુરતાથી પૂછ્યું હતું—“સારે, મિ. ત્રિપાડી, પેલા જુવાન પણ કાલા અને હુશિયાર ગોવર્ધન ત્રિપાડીના તમે કાંઈ સગા થાઓ કે ? ” રમણીયરામ તો ગોવર્ધનરામના પુત્ર થાય, તે જાણતાં જ આ માયાળુ શિક્ષક બોલ્યા— “ મિ. ત્રિપાડી, જ્યારે જ્યારે તમારા બાવા ઉપર તમે પત્ર લખો ત્યારે ત્યારે મારા જીગરની ખરી દુવા મારા વહાલા ગોવર્ધનને જરૂર લખજો. ” આવો શિષ્ય જેટલા ધન્યવાદને પાત્ર છે, તેટલા જ ધન્યવાદને પાત્ર આવા શિક્ષક પણ છે.

પોતાને વિશે વારંવાર વાત કરવાની ગોવર્ધનરામને ધણી ટેવ હતી. ગોવર્ધનરામ પોતાના અભ્યાસ સંબંધી પણ આ રીતે વાતો કરતા ને કહેતા: “ હું અંગ્રેજી નિશાળમાં હતો ત્યારે નિશાળના લેક્ચર (પાઠ) ઉપર કદી કામું ધ્યાન આપતો નહિ. મારો ધણો વખત તો ખીજું બહારનું વાંચવામાં જતો અને પરીક્ષા પાસે આવતી ત્યારે જ બહારનું વાંચવાનું રહેવા કર્ષ પરીક્ષાની તૈયારી કરતો... પરીક્ષામાંયે સાધારણ સારી રીતે પાસ થવા ઉપરાંત વધારેના લોભ હું રાખતો નહિ. તેથી કરીને પહેલે નંબરે તો હું ક્યાંથી જ આવું, પણ દરેક વર્ષે સારી રીતે પાસ થઈ જવામાં કાંઈ મહેનત પડતી નહિ ”

આમ થવાથી ગોવર્ધનરામનો નંબર ધણી વાર ઉંક ઊતરી જતો, કવચિત્ તો છેલ્લા પણ આવતા. પણ એમનામાં આત્મ-વિશ્વાસ હોવાથી મનમાં એમને કંઈ લાગતું નહિ. પણ તેમના એક શિક્ષક શ્રી ચન્દુલાલ મથુરાદાસ દૈવતજીજી જાણતા હતા કે ગોવર્ધન-રામ બુદ્ધિશાળી છે, તેથી તે એમને કપકા આવતા ને બરોબર

મહેનત કરવા શિખામણ આપતા. આની ચાનક ચડતાં ગોવર્ધનરામ બરોબર મહેનત કરતા ને એક બે દિવસમાં પહેલે નંબરે આવતા. પણ પેલો ઇતરવાચનનો શોખ વળી પાછો જાગત યતો ને તેથી શ્રી. કાન્તિલાલ પંચા ‘શીયુત ગોવર્ધનરામ’માં લખે છે તેમ, વળી પાછો ‘નંબર ધીમે ધીમે ઊતરવા માંડતો અને પવનના જોરથી જ જીંચે ચઢેલા કાગળના કટકા જેમ પવન બંધ રહેતાં, પોતાની મેળે ધીમે ધીમે નીચે ઊતરી છેવટે જમીન ઉપર જ રહે, તેમ ગોવર્ધનરામ પણ આખરે છેક છેલ્લા બાકકા ઉપર આવી રહેતા.’ આમ ખૂણકિયા તારાની પેઠે નિશાળમાં ગોવર્ધનરામ ઝખૂંકતા ને વળી પાછા અદશ્ય થતા. તેમનું ગણિત પણ બહુ કાચું હતું.

ગોવર્ધનરામને એ કાળમાં જે ઇન્દ્રિય શીખવાના હતા તેમાં મુખ્યત્વે નીચેના ગણાવી શકાય—વોશિંગટન ઍર્વિંગની ‘રેક્ય બૂક’, સ્વીફ્ટની ‘ગુલીવર્સ ટ્રાવેલ્સ’, મિલ્ટનનું ‘પેરેડર્ઝ લોસ્ટ’, ટોમ્સનની ‘સીઝન્સ’, ગોલ્ડસ્મિથનું ‘વિકાર ઓફ વેકફિલ્ડ’, જોન્સનનો ‘રાસેલાસ’, ડિક્સનું ‘રેખિન્સન ક્રૂઝ’, રોમ, ગ્રીસ, ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દુસ્તાન એમ ચારે દેશના ઇતિહાસ તથા ગુજરાતી બાબા ફરજિયાત હોવાથી ‘કાવ્યકોહન’, ‘નર્મગણ’ વગેરે. સંસ્કૃત અને ફારસી બીજી બાબા તરીકે હાલ શિખવાય છે તે ગોવર્ધનરામના સમયમાં પહેલપહેલી હાથલ થઈ હતી.

તે વખતે, સોળથી ઓછી ઉંમરનો કાર્ક પણ વિદ્યાર્થી મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી શકે નહિ એવો નિયમ હતા. ગોવર્ધનરામ સોળમે વર્ષે છઠ્ઠા ધોરણમાં હતા, પણ તેમનો અભ્યાસ સારો ને સંતોષકારક જણાવાથી તે એક ધોરણ કૂદાને મેટ્રિકમાં બેઠા ને પાસ પણ થઈ ગયા.

તે વખતે મેટ્રિકમાં લિખિત તથા મૌખિક બંને જાતની પરીક્ષા લેવાતી. તે અંગે એક વિનોદી રમણીય પ્રસંગ બન્યો જેનું ગોવર્ધનરામ પોતે પણ ઘણી વાર મીઠું સ્મરણ કરતા. ગોવર્ધનરામે સંસ્કૃત સાહિત્ય એમની ઉંમરના પ્રમાણમાં બહુ સાચું વાંચ્યું હતું.

પણ એમનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ બહુ કાચું રહી ગયું હતું. તેથી સિખિત પરીક્ષામાં સંસ્કૃત વ્યાકરણના જવાબો એ સાચા લખી શક્યા નહિ. સિખિત પરીક્ષા પછી મૌખિક પરીક્ષા શરૂ થઈ, ને તેમાંય ગોવર્ધનરામનો વારો અટક પ્રમાણે મોડો—એક મહિને—આવ્યો. આ દરમિયાન ખૂબ મહેનત કરીને ગોવર્ધનરામે સંસ્કૃત વ્યાકરણ બરાબર કેંદર્ય કરી લીધું. તેમની પહેલાંના વિદ્યાર્થીઓની મૌખિક પરીક્ષા ચાલતી હોવાથી ગોવર્ધનરામને ઝારંડાની બહાર ઘણી વખત બેસી રહેવું પડ્યું. રાત—ઉઝગરા ખૂબ કર્યા હોવાને લીધે ગોવર્ધનરામ અમાનક લાંબા જાંઘી ગયા. તે વખતે પ્રો. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર પરીક્ષક હતા. ગોવર્ધનરામનો વારો આવ્યો એટલે “ત્રિપાડી” કરીને એમણે ખૂબ પાડી જવાબ તો રીતે મળે જ. કારણ તપાસવા તે જાતે બહાર આવ્યા ને જુએ છે તો બાંકડા ઉપર એક વિદ્યાર્થી ધસધસાટ જાયે. પ્રો. ભાંડારકરે સહજ કામળતા ને ઉત્સુકતાથી ગોવર્ધનરામને ઢંઢોળ્યા, જગાડ્યા ને આમ થવાનું કારણ પૂછ્યું. અંતે એમણે વ્યાકરણના પ્રશ્નો પૂછ્યા ને ગોવર્ધનરામે જે જવાબો આપ્યા તેથી ભાંડારકર ખૂબ જ પ્રસન્ન થયા. સિખિત કરતાં મૌખિક પરીક્ષા વધારે અધરી હોવા છતાં ગોવર્ધનરામે સિખિત કરતાંય મૌખિક પરીક્ષામાં આટલા સરસ ઉત્તરો આપ્યા તેથી આશ્ચર્ય અનુભવતાં ભાંડારકરે પૂછ્યું: “તમે સિખિત પરીક્ષામાં વ્યાકરણના જવાબ લખવામાં ઘણી ભૂલો કરી છે અને મૌખિકમાં આવા સરસ ઉત્તર દો છો, તેનું કારણ શું?” ગોવર્ધનરામે, પોતાને નવેસરથી તૈયારી દરવાની તક મળ્યાનો ખુલાસો કર્યો.

ગોવર્ધનરામના આ ઉત્તરમાં પ્રકટ થતી ઋજુતા, સત્યતા, કર્તવ્યભાવના અને હિંમત જોઈ પ્રો. ભાંડારકર ખુશખુશ થઈ ગયા. આ વૃદ્ધ પંડિત સાથે ગોવર્ધનરામને જે ગાઢ સંબંધ માહગથી બંધાયો તેનું બીજું કદાચ આ પ્રસંગમાં પણ હોય!

આમ ગોવર્ધનરામ નિરાળના અભ્યાસમાં લાલે આગળ નજર

રાખી ન શક્યા, પણ કોલેજમાં ગયા પછી ગોવર્ધનરામે સુદ્ધિના જે ચમકારા ખતાવ્યા, જે વિશાળ જ્ઞાન ને જાંડી વિચારશક્તિ દ્વારા સૌને ચક્રિત કર્યા, તેની છાની છાની તૈયારી તો એલ્ફિન્સ્ટન હાઈ-સ્કૂલના હેતુના બાંકડા પર જ એમણે કરી હતી.

ગોવર્ધનરામ મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પાસ થયા હ્યારે મનઃસુખરામે એમને સિવિલ સર્વિસ માટે ઇગ્ઝામ્સ મોકલવાનો વિચાર કર્યો. ગોવર્ધનરામની પહેાંચતી ઉંમર, સુદ્ધિશક્તિ વગેરે જોઈને મનઃસુખરામને લાગ્યું કે, ગોવર્ધનરામ આ પદ પ્રાપ્ત કરી સરકારની તથા લોકોની ભારી સેવા બજાવશે. પરંતુ ગોવર્ધનરામે—“મારે સ્વતંત્ર ધંધો કરવો છે, કોઈની નોકરી કરવી નથી” એમ કહી દઢતાથી ના પાડી. સોળ વર્ષની વયે જે આવો નિર્ણય કરી શકે તેની સંકલ્પ-શક્તિ ને બાવનાવૃત્તિ કેટલી ઉચ્ચ હશે ? મનઃસુખરામે ગોવર્ધનરામને સિવિલ સર્વિસમાં સારું કમાવાની, જિંદગી પદવીની, કીર્તિની વગેરે હળવર લાલચો ખતાવી પણ ગોવર્ધનરામ લગારે ડગ્યા નહિ. માધવરામનું મન પણ આ બાબતમાં મોળું હતું તેથી આ વિચાર આખરે મૂકી દેવો પડ્યો.

આ નિર્ણય આ પ્રમાણે કર્યા પછી, ઈ સ. ૧૮૭૨ની શરૂઆતમાં ગોવર્ધનરામ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં જોડાયા.

ગોવર્ધનરામની કોલેજની કારકિર્દી પણ કાંઈ બહુ તેજસ્વી ન હોતી જ; છતાં શાળાના કરતાં વિશેષ વિકાસ એમણે કોલેજમાં સાધેલો દેખાતો હતો. કોલેજના અભ્યાસ દરમિયાન એમને જુદી જુદી શિષ્યવૃત્તિ ત્રણે વર્ષ મળતી હતી. તે વખતે કોલેજનું શિક્ષણ ચાર નહિ પણ ત્રણ વર્ષનું હતું. કોલેજમાં વિદ્યાર્થીને જે જ પરીક્ષા દોઢ દોઢ વર્ષે આપવાની ચતી. વળી તે વખતે વિદ્યાર્થીઓની શક્તિમતાની કસા ત્રણ વર્ષમાં નહિ પણ બેમાં જ વહેંચાતી. આ પ્રથમ અને બીજા વર્ષમાંથી ગોવર્ધનરામ હંમેશાં બીજા વર્ષમાં જિંદગી નંખરે પાસ થતા. આ ઉપરાંત એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં ઐચ્છિક રીતે ઇતરવાચનની

એક 'જુદી' પરીક્ષા લેવાતી. ગોવર્ધનરામ આ પરીક્ષામાં સારે નંબરે પાસ થતા.

ગોવર્ધનરામના વિદ્યાર્થીજીવનની તુલના કરતાં એ ન ભૂલવું ઘટે કે ગોવર્ધનરામે પરીક્ષા ખાતર પરીક્ષાને કદી મહત્વ આપ્યું નથી. અભ્યાસ ખાતર અભ્યાસ ન હોય, પણ તે જીવન અને હૃદયને દૃષ્ટિ આપી ઉત્તર કરે તેવો હોય, એ હંમેશાં એમની દૃષ્ટિ રહી છે. પરીક્ષામાં ખતાવેલી પ્રવીણતા અને સંસારક્ષેત્રમાં ખતાવવાની નિપુણતા એ વચ્ચે કશો કાર્યકારણભાવ નથી એમ ગોવર્ધનરામ, પહેલો નંબર મેળવનારની શુણ્યતા સ્વીકારતા છતાં, વારંવાર કહેતા.

કોલેજમાં ગોવર્ધનરામને નીચેનાં પુસ્તકો શીખવાનાં હતાં— જોન્સનની 'સાર્વજનિક ઓફ ધ પોએટ્સ', સર. વોલ્ટર સ્કોટની 'ટેલિસ્માન', મિલ્ટનનું 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ' બા. ૫-૬, ટોમ્સનની 'સીઝન્સ', બેકનનું 'એડવાન્સમેન્ટ ઓફ લર્નિંગ', એડિસનના નિબંધો, સ્પેન્સરની 'ફેરી કવીન', રોકરપીઅરનાં કેટલાંક નાટકો; તે ઉપરાંત સંસ્કૃતના અભ્યાસમાં—નાગાનન્દ, ભર્તૃહરિતશક, હિતોપદેશ, શાકુન્તલ, ઉત્તરરામચરિત, માલતીમાધવ, રામાયણ વગેરે ગ્રંથો હતા. ખી.એ.—ના ઐત્તિક વિષય તરીકે એમણે ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, ન્યાય અને નીતિશાસ્ત્ર સ્વીકાર્યાં હતાં. ગણિતનો વિષય પણ તે વખતે ફરજિયાત હતો. એકંદરે તે વખતનો ખી.એ.નો અભ્યાસક્રમ હાલના કરતાં વધારે લાંબો અને અધરો હતો એમ ગોવર્ધનરામ પોતે કહેતા.

ગોવર્ધનરામે આ અરસામાં સાહિત્યનો તથા કવિતાનો સારો અભ્યાસ કર્યો. એમને ઇતિહાસ પર પણ સારી પ્રીતિ હતી ને તેથી રામના ઇતિહાસનો તથા મરાઠી ઇતિહાસનો તે વખતે ઉપલબ્ધ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એમણે ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો.

આ ચિદમ્બરમાં કેટલાક પ્રસિદ્ધ પુરુષો ગોવર્ધનરામની સાથે હતા અને કેટલાક તો કોલેજમાંથી જ મિત્ર થયા હતા. રામચંદ્ર વિષ્ણુ ગોખલે, સંસ્કૃતના નિપુણ પંડિત હરિરામ ઉત્તમરામ બદ,

મણિતના વિખ્યાત અધ્યાપક ઓ. દસ્તુર, દયારામ ગિહમલ, માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ, બીમરાવ બોળાનાથ, સારાભાઈ દિવેદીઆ વગેરે એમની સાથે કોલેજમાં હતા.

ગોવર્ધનરામનું હૃદય ઘણું સ્નેહાળ હતું. મિત્રોથી છૂટા પડ્યા પછી પણ, મોટી ઉંમરેય અસંત આર્દ્રભાવે ગોવર્ધનરામ મિત્રોને યાદ કરતા. આ બધા મિત્રોમાં ગોવર્ધનરામનો ખરા હૃદયનો ઉમળકો રામચંદ્ર ગોખલે ને હરિરામ ભટ્ટ પર હતો.

ગોવર્ધનરામના અધ્યાપકોમાંથી પણ ઘણા જાણીતા વિદ્વાનો હતા. એમના વખતમાં એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં પહેલાં ચેટફિલ્ડ ને પછીથી વર્ડ્ઝવર્થ પ્રિન્સિપાલ હતા. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકર તથા ડોક્ટર પીટર્સન સંસ્કૃતના પ્રોફેસર હતા. જર્મન તથા ખેસ્ટ ઇતિહાસના પ્રોફેસર હતા. ગુજરાતી બ્લેકરજી જનવજનાર ટેલર ન્યાય અને તરવતાનના પ્રોફેસર હતા. ખેસર્સ અને હર્ડિંગ અંગ્રેજીના પ્રોફેસર હતા. ડૉ. વર્ડ્ઝવર્થ પણ અંગ્રેજી અને ઇતિહાસ શીખવતા. કાશીનાથ ત્ર્યંબક તેલંગ તે અરસામાં દક્ષિણા ફેલો હતા અને સંસ્કૃત શીખવતા.

આ સર્વ અધ્યાપકોમાં, ગોવર્ધનરામને જોડે આદરભાવ-પૂજ્યતાભાવ-ભાંડારકર તરફ હતો. સંસ્કૃત નાટક શીખવવાની એમની પદ્ધતિ ગોવર્ધનરામને ઘણી ગમતી. એ શીખવતા તો થોડું, આખા વર્ષમાં નાટકના એ કે ત્રણ અંકથી વધારે કદી શિખવાતું નહિ, પણ એક નાટક શીખવતાં બીજી અનેક વસ્તુ અંતરિયાળ શીખવી દેનાર આ અધ્યાપક જે સંસ્કારો પાડતા તે વજ્રવેપ બની જતા. 'The best teacher is he who teaches how to do without a teacher'—એ કાઠિના ભાંડારકર હતા.

તેલંગને માટે પણ ગોવર્ધનરામને ઘણું માન હતું એમની શીખવવાની પદ્ધતિ એકંદરે સારી હતી ને ગોવર્ધનરામ તથા ગોખલે માટે તેલંગને પણ સારો ભાવ હતો. તે વખતે તેલંગ ભર્તૃહરિનું 'નીતિચતક' પોતાની ટીકા વગેરે સાથે પ્રકટ કરવાની તૈયારી કરતા

હતા. તેમાં મદદ લેવાના હેતુથી પુસ્તકમાં જે જે સંકાસ્થાનો હોય તે નોંધવાનું તેમણે ગોવર્ધનરામને અને ગોખલેને સોંપ્યું. બંનેએ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ ચિંત્ન ગણાય તેવાં સ્થાનો નોંધ્યાં ને તેમની બંનેની શંકા એવી ધ્યાનથી હતી કે તેલંગને કહેવું પડ્યું "પ્રો. ત્રિપાઠી અને પ્રો. ગોખલે બેનાં માંમાં એકઠાં થયાં એટલે સંદેહો સામસામા ઊડી જવાને બદલે ઊભટા વધી પડ્યા!"

પ્રો. જાઈફ્સ ઇતિહાસના અધ્યાપનમાં માત્ર નોંધ ઊતરાવતા, ને તેમાં પણ કશું વિત્ત ન હોતું. તેથી ગોવર્ધનરામ એમના વર્ગમાં જતા નહિ. આથી આ પ્રોફેસરે પ્રિન્સિપાલને ફરિયાદ કરી. પણ ગોવર્ધનરામે પોતાની વાત એવી સરસ રીતે રજૂ કરી કે ઈપીઃ મળવાને બદલે ખુદ પ્રિન્સિપાલ તરફથી પ્રો. જાઈફ્સના પીરમિડમાં ગેરહાજર રહેવાની એમને રજા મળી!

ગોવર્ધનરામની લેખનપ્રવૃત્તિનો અંકુરકાળ પણ આ જ હતો એમ કહી શકાય. કવિતાનું ઝરણું તો શ્રમપણે વહેતું જ હતું. વિશેષમાં ગોવર્ધનરામને નાનપણથી જ પોતાના વિચારો નોંધી રાખવાની ટેવ પડી હતી. આમ લેખનપ્રવૃત્તિનાં મુગિયાં તો કથારનાંથે નંખાઈ ગયાં હતાં. ગોવર્ધનરામ શુદ્ધરાત્રીમાં તો કવિતા રચતા હતા; પણ સંસ્કૃતમાં કાવ્ય આવતી ગઈ તેમ તેમ સંસ્કૃત શ્લોકો પણ તે રચવા લાગ્યા. કૌલેજમાં પ્રથમ વર્ષમાં પાસ થયા બાદ, મુઠ ગોકુળાજી ઝાલાને સાં લખ પ્રસંગે મન:મુખરામની સાથે જૂનાગઢ જવાનું થયું ત્યારે એમણે ગિરનારનું વર્ણન સંસ્કૃતમાં જ લખ્યું હતું. વળી તે જ વર્ષમાં કાલિદાસના 'મેઘદૂત'ના અનુકરણમાં એમણે 'મનોદૂત' સંસ્કૃતમાં લખવા માંડ્યું હતું. તે ઉપરાંત વીર વર્ણની વયે એટલે ઈ. સ. ૧૮૭૫માં 'હૃદયપુલ્કિતચતક' તથા 'વિધિકુંઠિત' નામની બે મહત્વની રચનાઓ એમણે સંસ્કૃતમાં કરી. 'વિધિકુંઠિત'ની રચના માટે તો ગોવર્ધનરામને પારિતોષિક પણ મળ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૭૪માં દરિદ્રકમીનું એકાએક અવસાન થતાં તેમને અનુદેશીને

‘હૃદયરુદિતશતક’ લખાયું હતું. ‘સ્નેહસુદ્રા’ ગોવર્ધનરામે પાછળથી ગુજરાતીમાં રચી, તેનું મળ બિંબરૂપ આ ‘હૃદયરુદિતશતક’ જ છે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની પ્રસ્તાવનાઓ અંગ્રેજીમાં લખનાર ને એ ભાષા પરનું પોતાનું પ્રભુત્વ સિદ્ધ કરનાર ગોવર્ધનરામે અંગ્રેજીમાં લખવાની પણ બહુ નાનપણથી શરૂઆત કરી હતી. એ અઢાર વર્ષના હતા તે સમયે કોલેજના એક ચંડળ આગળ વાંચવા માટે એમણે નિબંધો લખ્યા હતા. આ નિબંધના વિષયો પરથી આવી નાની નાનુંક વયે પણ ગોવર્ધનરામની ચિંતનપ્રવૃત્તિ કંઈ દિશામાં વળી હતી તેનો ખ્યાલ આવશે. ‘Is there any Creator of this Universe?’ એ આ નિબંધનો વિષય હતો. આ નિબંધમાં ગોવર્ધનરામની ઇશ્વરશ્રદ્ધાનું સ્વચ્છ દર્શન થાય છે. બીજા નિબંધનો વિષય પણ એવો જ ગંભીર હતો—‘The state of Hindu Society in the Bombay Presidency.’ આ લેખમાં આપણા સમાજનું, તેના રીતરિવાજોનું તથા નારીજીવનનું દેટલુંક સચોટ ચિત્રદર્શન ગોવર્ધનરામે દ્રાવ્યું છે.

ગોવર્ધનરામ આ નિબંધમાં સીઓ વિશે લખે છે:—“Women are the very source of human happiness, one of the principle means of the improvement of society, the centre of our domestic bliss and the easy delight of the human heart.”

આ ઉપરાંત કવિતાના સ્વરૂપ સંબંધી પણ એક નિબંધ એમણે આ અરસામાં લખ્યો હતો.

આ બધું લખાણ આજે એટલું મહત્વનું ન પણ માગે. છતાંય ગોવર્ધનરામની પચેપક શુદ્ધિને જે નવી નવી રૂપો લલિત્યમાં ફેરવાતી હતી તેની આછી આગાહી આ નિબંધો પરથી ફરવી મુશ્કેલ નથી.

હવે ગોવર્ધનરામના આ વખતના ગૃહજીવન તરફ દૃષ્ટિપાત
શ. પ્ર. ખંડ એક ૨

કરીએ. ગોવર્ધનરામે ઝોગણીશ વર્ષની વય સુધી તો હરિલક્ષ્મી સાથે લગ્નસુખનો પૂર્ણ અનુભવ કર્યો. આ દંપતી વચ્ચેનું હૃદયનું અદ્વૈત, અનેરી મીઠાશ ને કુમાર ગોવર્ધનરામના જીવનમાં નવો જ રંગ લાવે છે. પણ એ રીતે આ છ વર્ષનો સુખાનુભવ ખંડિત થયો. લક્ષ્મીના શરૂઆતમાં તો ગોવર્ધનરામનાં માતૃશ્રીને હરિલક્ષ્મી ઉપર મધુર પક્ષપાત હતો. પણ સમય જતાં કોણે જાણે ચાથી, સાસુવહુનાં મન ઊંચાં થયાં ને તેથી કાયમના કલેશનાં બીજ રોપાયાં. ગોવર્ધનરામ માટે તો હા કહેતાં હાથ કપાય ને ના કહેતાં નાક કપાય જેવું હતું, ત્યાં એ કાનો પક્ષ લે ને કાને શું કહે? એક બાજુ માતા ને બીજી બાજુ પત્ની: બંનેને સમજાવવાના, શાંતિ ને મીઠાશ લાવવાના ગોવર્ધનરામના બધા પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યા; ને એટલામાં તો 'દુઃખં દુઃખાનુપંગી'—એ ન્યાયે, ગોવર્ધનરામના જીવનમાં એક બારે મોટી ઝોટ આવી. ઈ. સ. ૧૮૭૪માં હરિલક્ષ્મી સુવાવડમાં એકાએક મરણ પામ્યાં. તે વખતે પત્ની નડિયાદ હતાં ને ગોવર્ધનરામ મુંબઈ હતા, એટલે આ રોહાળ દંપતીને હૃદયનું દર્શન-સુખ પણ ન મળ્યું. હરિલક્ષ્મીએ પાછળ મૂકેલી બાળકી પણ થોડા જ મહિનામાં માની પાછળ આવી ગઈ. હજી આ બધું જાણે ઝોટું હોય તેમ આ જ વર્ષમાં માધવરામની દુકાન ભાંગી. બસાબોળા માધવરામ જોઈએ તેવી દેખરેખ રાખી શકતા ન હતા ને તેથી 'શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ'ની પેટી વૂટી. વિપત્તિની છાળ પર જોળ આવતી હોય ને સુખમાં સહેલતા જીવનને ધૂસ્રમસતાં મોર્ગ વેગમાં અડગાવીને ક્યાંય ફંગોળી દેતાં હોય તેવું જ આ વર્ષમાં બધું બન્યા કર્યું...આ વર્ષમાં જ ગોવર્ધનરામ બી. એ.ની પરીક્ષામાં નાપાસ થયા.

નાપાસ થવાનું કારણ કાચી તૈયારી નહિ પરંતુ મનોબળમાંથી નીપજતી ચિંતા જ હતું. એટલે એક વિષયના જે પ્રશ્નપત્રોમાંથી એક તો સાધારણ ગયું. પણ બીજાના ઉત્તર લખતી વેળા, તે સારું જાય એવી કશી આશા પડી નહિ; પરિણામે બીજા સવાલ-

પત્રના પોતે થોડાધણા જવાળા લખેલા તે પણ ફાડી નાખ્યા ને પરીક્ષામાંથી બિડીને ઘેર આવ્યા. જો કે ગોવર્ધનરામ પહેલા પ્રશ્ન-પત્રમાં ધાર્યા કરતાં વધારે સારા માર્ક મેળવી શક્યા ને તેથી ખીજા પ્રશ્નપત્રના ઉત્તરો જેવા આવશ્યક તેવા લખ્યા હોત તોયે પાસ થઈ જત. પણ પોતે પોતાની જ આમક બૂલથી નપાસ થયા ! છેવટે ગોવર્ધનરામ ધણુયે પસ્તાવા પણ જો તો ‘ખની ખનાઈ ખન ગઈ.’

આમ હરિલક્ષ્મી ને નવી જન્મેલી બાળકી શુજરી ગયાં: દુકાન ભાંગી, વેપાર બંધ પડ્યો, પોતે નાપાસ થયા ને આર્થિક મુશ્કેલી ચારે તરફથી શુંગળાવવા લાગી. કુટુંબના શુજરાનનું કશું સાધન ના રહ્યું ને માથે દેવું થયું તેથી મુંઝવેનું ખર્ચ આપું કરવા, પોતે બોધવાડામાં જે માળો બંધાવ્યો હતો તે ધણું નુકસાન ખમીને માધવરામે વેચી નાખ્યો. ને એમાંથી કેટલુંક લહેણું પતાવ્યું. કુટુંબ આપુ નડિયાદ ગયું ને ગોવર્ધનરામ પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરવા મનઃસુખરામને લ્યાં રહ્યા.

આ આપત્તિમાં ધસાતા જીવને ચંદનની સુગંધ ધારણ કરી. હૃદયની ક્રામળતા અને રસિકતાનું પક બેઠાતાં તેની નીચે રહેલ પુરુષાર્થ, પ્રકટ થયો. પિતાનું દેવું પાઈએ પાઈ ચૂકવી આપવાની ખાત્રી પુત્રે આપી. વ્યવહારચતુર શિવદાસી પણ પદ્મટાયલી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ ગયાં. પૂરી કરકસરથી ધરનું તંત્ર હવે ચાલવા લાગ્યું.

ખીજે વર્ષે-ઈ સ. ૧૮૭૫માં-ગોવર્ધનરામ ખી.એ.ની પરીક્ષાઓમાં ફરી બેઠા ને ખીજા વર્ષમાં પાસ થયા. જે વખતે આવી પરીક્ષાઓ માં પાસ થતાં આખી ન્યાતને જમણુ આપવામાં આવતું, તે વખતે ગોવર્ધનરામને મળેલી આ સફળતા કેટલી ઉત્સાહક નીવડી હશે તેનું માપ નીકળી શકશે.

ગોવર્ધનરામ આમ ખી એ. થયા તે વખતનો એક લાક્ષણિક પ્રસંગ ગોવર્ધનરામના સ્વભાવ અને વ્યક્તિત્વની સારી પિંજાન કરાવે છે.

ગોવર્ધનરામના સમયમાં બી. એ. થયેલાની સંખ્યા ઓછી હોવાથી બી. એ.વાળાને ઘણું માન મળતું. ગોવર્ધનરામ બી.એ. થયા તે અરસામાં તેમના સંબંધીને ત્યાં કાંઈ પ્રસંગ હોવાથી કાર્પ અરકારી અધિકારીને જમવા માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું. બોજનસમયે તે અધિકારીને તેડી લાવવા માટે ગોવર્ધનરામ બી.એ. થયા હતા તેથી તેમને જવાનું નક્કી થયું ! ગોવર્ધનરામને પેલા અધિકારી ઓળખના ન હોતા. તેથી તેઓએ ત્યાં જઈ ખજર કરતાં અંદરથી દુકમ થયો—“કહો ક...ભાઈ પધારે છે; અને તેમને (ગોવર્ધનરામને) બહાર બેસાડો.” પાંચ પંદર વીસ મિનિટ નહિ પણ અર્ધ કલાક બાદ અવકાશ મળ્યો એટલે અધિકારી સાહેબ બહાર પધાર્યા અને બધા બિમા થઈ ગયા. ગાડીમાં ગોવર્ધનરામને સામે બેસાડ્યા અને ગાડી ચાલી એટલે અધિકારીએ પૂછ્યું—“કાંઈ અંગ્રેજી બોલ્યા—બોલ્યા છે કે ?” “જી હા.” “શાનો મેટ્રિકનો અભ્યાસ કરો છે ?” “જી, મેટ્રિકમાં પાસ થયો છું.” “એમ, તારે એફ. ઈ. એ.નો (ફર્સ્ટ ઈયર ઇન આર્ટ્સ) અભ્યાસ કરો છે ?” “જી, તેમાં પણ પાસ થયો છું.” “તારે તો...બી. એ.નો અભ્યાસ કરતા હશે ?” “જી, હું બી. એ. થયેલો છું” આ સાંભળતાં જ અધિકારીનું મોં જીનરી ગયું, અને આશ્ચર્યની પરિસ્થિતિમાં આવી. માફી માગતાં તેમણે કહ્યું: “પટ્ટાવાળા ન્યાં એસે છે ત્યાં તમને બેસાડ્યા તેથી માફ કરજો. આવો, આવો, મારી સાથે બેસો.” ગોવર્ધનરામને તો કશું જ ન બન્યું હોય તેમ શાન્ત મુખમુદ્રાએ ઉત્તર દીધો—“કાંઈ નહિ, એમાં શું ?” વિદ્યા વિનયેન જોમતે—એ ક્યનનું જ્વલંત ઉદાહરણ ગોવર્ધનરામના આ આચરણમાં જણાશે.

આ જ વર્ષમાં મેડમ બ્લેવેટ્સ્કીએ હિન્દુસ્તાનમાં ‘થિયોસોફિકલ સોસાયટી’ સ્થાપી, અને સ્વામી શ્રીદયાનંદ મરસ્વતીએ આર્યસમાજની સ્થાપના કરી; આ બંનેના પરથી તે સમયની સાંસ્કારિક ને ધાર્મિક પરિસ્થિતિનો કંઈક ખ્યાલ આવશે.

ગોવર્ધનરામની આ સમયની ધર્મશ્રદ્ધા કેટલી અબળ હતી ને કેવા પ્રકારની હતી તે દર્શાવવા એક જ ઉદાહરણ પૂરતું થશે. ગોવર્ધનરામનું હૃદય શ્રદ્ધા અને ધાર્મિકતાથી ભરેલું તો ખાળપણથી જ હતું. પણ એ ભાવ પોતે ખીં એ ચયા ત્યાં સુધી એટલો જ અબળ હતો. સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ તો ગોવર્ધનરામ કરતા જ, પણ શ્રીનાથજીની ભૂતિ સામે એક પગે જીભા રહીને ગાયત્રીનો જાપ કરતા ! ધર્મના બાહ્યાંગ પર આટલી તીવ્ર આસ્થા ગોવર્ધનરામના પાછલા જીવનમાં પણ કદી દેખાઈ નથી--જીવનના ઉત્તરકાળમાં અત્યંત ઈશ્વરશ્રદ્ધા હોવા છતાં.

શ્રીકૃષ્ણ-વાસુદેવની પેઢી વૃદ્ધાથી ગોવર્ધનરામ નિર્ધન થઈ ગયા, નહિતર એમનો વિચાર તો એક સારા વેપારી થવાનો હતો ! પણ પેઢી વૃદ્ધતાં ગોવર્ધનરામને પોતાનું વઢાણ ખીજ દિશામાં વાળવું પડ્યું; ને ત્યારે સુધીર, સ્વરથ પ્રકૃતિના ગોવર્ધનરામે--વેપારી થવાના મનસૂબા રાખનારે-કેવા આંતરમંથન પછી નીચેના નિર્ણયો કર્યા હશે ને તે કરતી વેળા જીવનભર તેનું પાલન કરવા કેવી દૃઢ સંકલ્પ-શક્તિ ફળવી હશે ! ખીં એ ચયા પછી તુરત એમણે સંકલ્પ કર્યો કે (૧) એકએક ખીંની પરીક્ષામાં પાસ થવું. (૨) મુળધર્મમાં વકીલાતનો સ્વતંત્ર ધંધો માંડવો અને કદી ફાઈની નોકરી કરવી નહિ. (૩) લગભગ આઠીશમે વર્ષે ધંધામાંથી નિવૃત્ત થઈ, બાકીની જીંદગી સાહિત્યસેવામાં ને સાહિત્ય દ્વારા જનસમાજની સેવામાં ગુજારવી. ખરેખર, “આ ત્રણ સંકલ્પ ગોવર્ધનરામના વીર વર્ષના આન્તર-મંથનનું નવનીત છે. અને એમના જીવનની ખરી કૃંચી છે.” આ વયે ખીંજની તો દૃષ્ટિમાં પણ જે ન જોતે તે એમની દૃષ્ટિમાં આવ્યું એટલું જ નહિ પણ અસાધારણ અને દુર્લભ ભાવનાથી તથા મનોબળથી એમણે સંકલ્પાનુસારી સૃષ્ટિ પણ રચી ! ગોવર્ધનરામના ચિંતનનો સાર પહેલેથી જ કેટલો મજબૂત ને સળંગ જીવનઆધી છે તે આ પરથી જણાશે.

કહેવાય છે કે લોર્ડ રોઝમેરીએ પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆતમાં મદાન સંકલ્પે કર્યા હતા. પણ એ સંકલ્પે કેવા હતા ?—ડર્બીની ધોડાની શરત જીતવી, ઇંગ્લાંડના વડા પ્રધાન થવું, અને ગાર્ટરનો નાઈટ થવું. આ સધળું વીસ વર્ષની અંદર—અહુ જ નાની વયે—તે પ્રાપ્ત કરી શક્યો. પરંતુ તેની યુવનામાં આપણા આ સરસ્વતીમંજના સંકલ્પે જુઓ. આ સંકલ્પે કેટલા ઉચ્ચ, અસાધારણ આત્મસાગથી ભરેલા ને આત્મોન્નતિકારક તથા પ્રજાકલ્યાણકામી છે ?

આમ એકવીસમે વર્ષે ગોવર્ધનરામે જીવનનો નકશો રપજ ધડી કાઢ્યોઃ ખીખે એકવીસ વર્ષ વીતતાં ખૂબ કીર્તિ ને મુંબઈમાં તો નહિ પણ નડિયાદમાં ઠીક રીતે રહી શકાય તેટલું દ્રવ્ય મેળવ્યું; તે પછીનાં એકવીસ વર્ષ—જીવનનો ઉત્તમોત્તમ કાળ—સુવર્ણકાળ સારસ્વત સેવામાં અર્પવાનો તેમનો સંકલ્પ હતો. પણ વિધાતાએ મનોરથની કાળ પર અધવચ્ચે જ કુકારાધાત કર્યો. તે છતાં જેણે પોતાના જીવનની આમ પક્ષેપક્ષ જોડા વિચારથી માપીને ગાળી હતી તેવું જીવન તો કપાયલા અંદનવૃક્ષની જેમ અનેરી સૌરભ જ પ્રચારતું રહ્યું.

ઈ સ. ૧૮૭૬થી ઈ. સ. ૧૮૮૩નું ગોવર્ધનરામનું જીવન, અંદનવૃક્ષ પર એક પછી એક પડતા ધાના જેવું છે. ગોવર્ધનરામનાં આ આઠે વર્ષે ઘણી વિપત્તિ અને ઘણી વેદનામાં વીલાં. પૈસાની મુશ્કેલી, લાંબા મંદવાડ, રોઝી મિત્રોનું અર્થિતિત અવસાન,—આ બધી નાની મોટી બાબ ઉપાધિઓની પરંપરા ને તે સાથે ચિત્તમાં મચ્છી રહેતું તીવ્ર મંથન. આમ તો પોતે કોલેજમાં હતા ત્યારથી જ મનોમંથન ચાલતું હતું, પણ હવે તે વધારે ને વધારે ધેરુ જનવા લાગ્યું. આ પ્રબળ આંતરમંથનને લીધે જ ગોવર્ધનરામને પોતાની કેટલીક યોજનાઓ મૂકી દેવી પડી, એલએલ. બી. પાસ થવાનો પહેલો સંકલ્પ પાળતાં જ અસાધારણ વિસંજ, થયો ને નોકરી નહિ કરવાના સંકલ્પમાંથી પણ, આંખમાં ઝળઝળિયાં સાથે “આજથી તારે જોળે છઉં” કહેનાર વીર નર્મદની જેમ ગોવર્ધનરામને પણ કેટલોક સમય ચલિત થવું પડ્યું.

છતાં અસાધારણ મનોબળ અને કર્તવ્યજીવિથી ગોવર્ધનરામે અંતે તો જે રીતે આ બધા સંકલ્પો સિદ્ધ કર્યા એ પરથી ગોવર્ધનરામનું જીવન ધીરતા અને વીરતાનો કેવો વિરલ સમન્વય સાધી શક્યું હતું તેનીયે આપણને પ્રતીતિ મળી રહે છે.

ઈ. સ. ૧૮૭૫માં ગોવર્ધનરામ બી. એ. પાસ થયા ને તે જ અરસામાં એમને બયંકર રોગ લાગુ પડ્યો-ઘણી ચિંતા ને આપત્તિ-વિપત્તિને કારણે જેને Brain Fever કહે છે તે મગજનો વ્યાધિ થયો. વયમાં નરમ પડે ને વળી પાછો ખેવડા જોરથી ઝપટ મારે, એ રીતે આઠ વર્ષ સુધી આ મહારોગ ચાલ્યો. આ દર્દથી એમનું મસ્તક એવું નબળું પડી ગયું હતું કે માથા પર કે મોં પર અઆનો સ્પર્શ સરખો ખમી શકતો નહિ! તેથી માથે ને મોંએ વાળ વધતાં એમનો દેખાવ એવો તો વિચિત્ર ને દયાજનક ચર્ચ પામ્યો હતો! આ શિરોવેદના સાથે બીજા નાના નાના વ્યાધિ પણ શરીરમાં ધર કરી ગયા હતા. ગોવર્ધનરામની જીવનભરની નબળાઈ અને બનારોગ્યના પાયા આમ આ વખતમાં નષ્ટાયા.

ગોવર્ધનરામ બી. એ.માં પાસ થયા કે તરત કચ્છ સંસ્થાનના દીવાન રાવબહાદુર મલિલાલ જસવાઈએ અંગ્રેજ શાળાના હેડમાસ્તર તરીકે રૂપિયા ત્રણસોની જગ્યા એમને આપવા જણાવ્યું. આગળ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ તથા પિતાના દેવાને લીધે, આ મહદ બહુ જ વખતભરની ને કીમતી હતી. પરંતુ પોતાના સંકલ્પને વરેલા ગોવર્ધનરામે આ માગણી સાભાર નકારી.

ઈ. સ. ૧૮૭૬થી ગોવર્ધનરામે પહેલી એલએલ.બી.નો અને એમ.એ.નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એમ. એ. માટે ઐત્રિજીક વિષય તરીકે એમણે “ભાષા અને સાહિત્ય” પસંદ કર્યો હતો. તેમાં અંગ્રેજીમાં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતમાં ન્યાય એમણે લીધાં હતાં. અંગ્રેજીમાં બટલર, બર્ક, લોક, લુઈ, એલર વગેરેના ગ્રન્થો એમણે વાંચ્યા ને સંસ્કૃતમાં ઋગ્વેદ, નિરુક્ત, વાસવદત્તા, રત્નાવલી, મુક્તાવલિ

વગેરે વાંચ્યાં. ન્યાયશાસ્ત્રોના અભ્યાસ એમણે મુખ્યત્વે નૈયાયિક
બીમાચાર્ય ઝગકીકર પાસે કર્યો. પણ વરસેક દિવસના આ અભ્યાસને
અંતે, નવળી તબિયતે ને અનેક ઉપાધિઓ સાથે કાયદો અને સાહિત્ય
બંનેના અભ્યાસનો બેવડો બોલો ઉપાડી ચકારો નહિ એમ લાગ્યું
ને તેથી તીવ્ર નિરાશાથી એમને એમ.એ.નો વિચાર માંડી વાળવો
પડ્યો. આ વર્ષના અંતમાં ગોવર્ધનરામ પટેલી એલએલ. બી.માં
પાસ થયા ને બીજી એલએલ. બી. માટે અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો.

ગોવર્ધનરામને બોગાનાથ સારાભાઈના કુટુંબ સાથે ધણો
સારો સંબંધ બંધાયો હતો. તેમના પુત્ર બીમરાવ સાથે તો
કોનેજમાંથી જ મૈત્રીભર્યો સંબંધ બંધાયો હતો. પ્રથમ પત્ની હરિ-
લક્ષ્મીના મૃત્યુ પછી બીમરાવનાં જ્યેષ્ઠ પુત્રી સાથે ગોવર્ધનરામનું બીજી
વારનું લગ્ન કરવાના કેટલાક પ્રયત્નોય થયા હતા, પણ સંલોગવશાત્
તે નિષ્ફળ નીવડ્યા.

આમ તો હરિલક્ષ્મીનું મરણ થયું ત્યારથી જ સર્ગાસંબંધીઓ
ગોવર્ધનરામને બીજી વાર પરણવાનો ખૂબ આગ્રહ કરતાં હતાં. પણ
ફરી લગ્ન થાય તો સંસારના વમળમાં વળી પાછું પડવાનું થાય, ને
એટલે લોકકલ્યાણની જે યોજના પોતાને ધડતી હતી, તેમાં તેટલે
અંશ આ લગ્ન નડતરરૂપ થાય. આ દષ્ટિથી, તેમ જ હરિલક્ષ્મી
પ્રત્યેના સતત જામત શ્રમજી ભાવને લીધે સંસારના બંધનમાં પડવા
હવે એમનું મન માનતું ન હોતું. વળી ગોવર્ધનરામનો પ્રેમ હવે
બ્યક્તિમાં ન વસનાં, સાગરમાં ધસતી નદી જેમ પોતાનો પટ સ્વાભાવિક-
રીતે વિસ્તારે તેમ સ્વદેશજન્યુઓમાં વસતો ને વિસ્તરતો હતો.

પણ સર્ગાસંબંધીઓ એમ શેનાં માને ? ફરી આગ્રહ થવા
લાગ્યો. શિવકાશી બધાંની મોખરે થયાં, ને ગોવર્ધનરામની ગૂંચવણ
વધવા લાગી. છટવા માટે છેવટે શુદ્ધિશાળીએ બારી શોધી. ' સાપ મરે
નહિ ને લાકડી ભાંગે નહિ ' એ ન્યાયે, સંબંધીઓ રિસ્કાય નહિ ને ધાર્યું
પોતાનું થાય તેવી તદબીર કરી. યાત્રિમાં પોતાની આ ઉંમરે પોતાને

ખપે એવી કાંઈ કન્યા નથી તે જાણી લીધું. દશ વર્ષથી મોટી કાંઈ કન્યા નાતમાં નથી તે જોઈને એમણે કહ્યું : “તમને બધાંને જોઈને સાગતું હોય તો ભલે હું તૈયાર છું. પણ મારે એક નાની કન્યા ન જોઈએ. ખારેક વર્ષની કન્યા હોય તો જાઓ મારે કબૂલ છે.”

પણ ધાર્યું ધણીનું ચાલ ! વિધિનું વિધાન જ એવું દશે કે ન્યાંથી નીકળવા ધારતા હતા તે જ ખારીમાંથી નીકળતાં પોતે પકડાયા ! સહિતાગૌરી નામે એક કન્યા ગોવર્ધનરામને ખપે એવી હતી, પણ તેનો વિવાહ થઈ ગયો હતો એટલે ગોવર્ધનરામ નિર્મિત હતા. છતાં બન્નું એવું કે જે પુરુષની સાથે તેનો વિવાહ મળ્યો હતો તે મરણ પામ્યો. થયું; શિવકાશીને જે જોઈતું હતું તે મળી ગયું. ગોવર્ધનરામ પૂરા સપડાયા તે હવે હા પાડવી પડી. અનિવાર્ય પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સંતોષથી સ્વીકાર કરવો એ એમનો સ્વભાવ તેમ જ સિદ્ધાન્ત હતો. આમ સહિતાગૌરી સાથે ગોવર્ધનરામનું બીજું લગ્ન થયું. આ વખતે એમની ઉંમર એકવીસ વર્ષની હતી.

આ લગ્ન પછી એ વર્ષે-ઈ. ૧૮૭૮માં-ગોવર્ધનરામ પર વળી બીજા એ ઘા પડ્યા. ભુજની જે અંગ્રેજ નિશાળના આચાર્યપદનો ગોવર્ધનરામે અરવીકાર કર્યો હતો તે સ્થળે એમના પરમ મિત્ર હરિરામ ભટ્ટની નિમજ્જક થઈ હતી. એમણે હાં એ વર્ષ ગાળ્યાં તેવામાં એકાએક એમને માથે લોહી ચઢી આવ્યું ને પોતાની પછવાડે બાળ-પત્ની, પિતા તથા અનેક સ્નેહાળ મિત્રોને ટંગવળતાં મૂકી હરિરામ ભટ્ટ ચાલતા ચલા ! અગ્નિમાં હરિરામનું આમ અવસાન થતાં ગોવર્ધનરામે તેમની પાછળ અંગ્રેજીમાં નિવાર્પણલિ લખી. આ હજી એણે કે અધૂરું હોય તેમ જૂન માસમાં ગોવર્ધનરામનો બીજો ગ્રિય મિત્ર રામચન્દ્ર ગોખલે પણ મરણ પામ્યો. પોતાનું હૃદય બની ગયેલા મિત્રોના આવા અર્જિતિત અવસાનથી ગોવર્ધનરામને કેટલું મર્મભેદક દુઃખ થયું હશે ? ગોખલેની પાછળ પણ ગોવર્ધનરામે અંગ્રેજીમાં નિવાર્પણલિ લખી.

કાર્ષને થાય કે ગોવર્ધનરામના સાહિત્યસર્જનની ઓટનો જ આ કાળ હશે. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિના તરંગો સતત ઊછળતા હતા. આ સમયે એમણે લખેલા નિબંધો એમના ઉત્તમ નિબંધોમાં સહેજે સ્થાન પામે તેવા છે. નિબંધોમાં લેખન ઉપરાંત ગહેરુ વ્યાખ્યાનો આપવાની ગોવર્ધનરામની એક નવી શક્તિનો ઉન્મેષ પણ આ જ કાળમાં થયો. ગોવર્ધનરામે વ્યાખ્યાન આપવાની શરૂઆત પોતાના વતન નડિયાદમાં કરી. ‘અતિ-પરિચયાદવગ્ના’ને લીધે હો કે ગમે તે કારણે, શરૂઆતમાં લોકો હાંસી ઉડાવતા ને કહેતા-“કાણુ ગોરધન ? પેલો આપણો ગોરધન ? એ તે વળી શું બણીબણીને બાંધો વળી ગયો કે બાપણુ આપવા નીકળ્યો છ ?” પણ એમના બાપણુ બાદ અતિપરિચયની ઉપેક્ષા ક્યાંય ઊડી ગઈ ને લોકો આદરથી શાબાશી આપવા લાગ્યા !

સંસ્કૃતમાં રચનાઓ કરવાની પ્રવૃત્તિ પણ આ કાળમાં વાસુ જ હતી. અંગ્રેજ કવિ પોપે લખેલ ‘એસે ઓન મેન’ તથા ‘લેમ્બુઝ ટેમ્પ્લસ’ માંથી ‘ટેમ્પેસ્ટ’-અનેનું સંસ્કૃત ભાષાંતર ગોવર્ધનરામે આ અરસામાં આદ્યું હતું. આ ઉપરાંત આ વર્ષમાં-ઈ. સ. ૧૮૭૬માં-ગોવર્ધનરામે અંગ્રેજીમાં “The effects of the custom of Early marriages on the Educational Progress of the Natives of India” ‘ભારતીય જનોની શિક્ષણપ્રવૃત્તિ પર બાળસગ્નના રિવાજની અસર’ એ વિષય પર નિબંધ લખી ફિણા દોહસોનું કરસનદાસ મૂળજી પારિનામિક મેગઝીન. પ્રો. વર્ડ્ઝવર્થ પણ આ નિબંધ વાંચીને ઘણા ખુશ થયા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૭૭માં ગોવર્ધનરામે કેટલાંક કાવ્યો રચ્યાં તે રાધે “Jiji the Mother of Shivaji” નામે લાંબી કવિતા અંગ્રેજીમાં લખી. આ વર્ષ વિશેષ મહત્વનું એટલા માટે છે કે ‘સ્નેહમુદ્રા’ની શરૂઆત, પણ ગોવર્ધનરામે આ જ સમયે કરી. આ ઉપરાંત મનિદાસના અભ્યાસના સુદગરે “A Comparison

between Gujarati and Maratha Histories" નામે નિબંધ જાહેરસભાઓમાં વાંચવા માટે આ વર્ષે લખ્યો. તેમજ પોતાના આંતરજીવનનું આખાદ પ્રતિબિંબ પાડતો ખીજો વિસ્તૃત નિબંધ-લેખ-"Practical Ascetism in my sense of the word" લખ્યો. આ નિબંધ 'ફ્રેન્ડલી સોસાયટી' નામની મંડળી આગળ એમણે વાંચ્યો હતો. આ મંડળમાં ખીજા સૌ દક્ષણી હતા ને પોતે એકલા જ ગુજરાતી હતા, તો પણ હિસાહી, વિચારશીલ યુવકોના આ મંડળના થોડા જ સમયમાં પોતે જાણે આત્મા બની ગયા હતા. 'પ્રતિભવ સંન્યાસ' અંગેના આ નિબંધ વિશે ગોવર્ધનરામ પોતે જ કહે છે: "The healthy issue of a most auspicious union of my reason and imagination." ખરો સંન્યાસ કેવો હોવો જોઈએ તે વિશે સ્વતંત્ર તેજસ્વી વિચારધારા પૂરા સામર્થ્યથી પ્રકટી આ નિબંધમાં દેખાય છે. પાછળથી પદાંતરે 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં મુંદરગિરિના સાધુઓમાં ગોવર્ધનરામે આ જ સંન્યાસભાવના વણી લીધી છે.

આ નિબંધમાં ગોવર્ધનરામ તેમની લોકકલ્યાણની આધારશિલા પર જ સંન્યાસનો સ્તંભ ઊભો હોવાનું દર્શાવે છે ને કહે છે: "The great Bacon has said it is a poor centre of Man's action himself: and this is true. But I go some steps beyond him. I say it is a poisonous centre of Man's action, himself." ગોવર્ધનરામનો તપોમય સંન્યાસ આમ નિર્જન અરણ્યમાં નિર્માયનો નથી પણ સંસારમાં જ તેનું શોખરસ્થાન છે. તેથી જ શ્રી. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી આ નિબંધ અંગે લખે છે: "એક પાસથી દાર્દ્ર્યવિના "Work is Worship" થાને 'કર્મ' એ જ ધર્મ છે' એ મહાવાક્યના પડખા ચંભળાય છે, તો ખીજી પાસથી, તેથી પણ વધારે જોરથી, પરમ ધર્મના ઉપદેશક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન એ

સામનનો ઘેલ થાય છે." શ્રદ્ધ, મંસાર, ધર્મ ને રાજ્યના અનેક પ્રશ્નોનું તુમુલ્લ મંથન જ્યારે ચર્ચ રહ્યું હતું, ઉચ્છેદક અને ઉચ્છૃંખલ-વૃત્તિનો મખ્યાલકાળ જ્યારે તપી રહ્યો હતો ત્યારે ભારતના ઉદાર માટે નિષ્કામ પરંતુ પ્રવૃત્તિપૂર્ણ વૈરાગ્યની ગોવર્ધનરામે કચેલી ઉદ્ધોષણાનું મહત્ત્વ સહેજે અસાધારણ જની રહે છે.

આ ભાવનાનું અન્યંત સમયાનુસારી ઉદ્દ્યોધન કે ઉદ્ધોષણ કરવા માટે જ નહિ, પણ તદ્દનુસાર પોતાનું સમગ્ર જીવન ધડવામાં "ગોવર્ધનરામની કૃતિયુ તથા દીર્ઘિનું ખડું રહસ્ય છે."

ઈ સ. ૧૮૭૬ના જન-સુઆરીમાં, ભાવનગર રાજ્યને સમૃદ્ધિની ટોચે ચઢાવનાર ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઝોઝાએ જ્યારે રાજ્યકારભાર મૂકી નિવૃત્તિધર્મનો સ્વીકાર કર્યો ને તેમના કુશળ બાણેજ સામળદાસ પરમાનંદદાસ દીવાનગીરી પર આવ્યા ત્યારે ગોવર્ધનરામને તેમના સંબંધમાં આવવાનું થયું. એક વેળા સામળદાસ મુંઝઈ આવ્યા ને મનઃસુખરામ સાથે વાતો કરવા ગેડા. મનઃસુખરામને શ્લોકો, સુભાષિતો, સુવર્ણવાક્યો વગેરે પર બહુ પ્રીતિ હતી. ને તે યાદ રાખવામાં તથા અવસર આવે વાતના દોરામાં ફૂલની જેમ પરાવી લેવામાં તે કુશળ હતા. પ્રમુખ અ.વનાં મનઃસુખરામે સામળદાસને નીચેના શ્લોક કહી સંભળાવ્યો:

સૌમાગ્યાનામુપરિ નિતરાં પૂર્ણતાં ચઃ કઠાનાં
નીત્વા નીત્વા દિમકરમિથ પ્રાપ્તસર્વાંશમેનમ્ ।
લોકચ્છેષ્ટં જનમયિ પુનર્પ્રાસયત્યેવ દુઃખે
દુઃપ્રાપ્તસ્મૈ કુપિતવિષયે લક્ષ્યવારં નમોઽસ્તુ ॥^૩

૩. "જો વિધાતા માણસને એક વાર સુખના ચિખરે પડોંચાડે છે, ચંદ્રની પેઠે એને સોળે કળાએ ખીટવે છે, એની સર્વ આશાઓ પૂરી કરે છે, ને પછી એના એ માણસને. તે સર્વ લોકમાં એજ દોષ તો પણ (ચંદ્રની પેઠે) દુઃખોથી ગળી જાય છે, તે કુપિત થએલા કૃષ્ણ વિધાતાને વાખો વાર નમસ્કાર દો!"

કાર્ધ સિદ્ધ કવિની રચનારૂપ આ શ્લેષયુક્ત શ્લોક વસ્તુતઃ યુવાન ગોવર્ધનરામનું જ સર્જન છે ! સામાન્ય રીતે સરસ્વતી, ગણપતિ, શિવ આદિ દેવદેવીની સ્તુતિ મંગલાચરણરૂપે કરવામાં આવે છે. પણ ગોવર્ધનરામે વિચિત્રકુંઠિતના મંગલાચરણરૂપે આવેા નવીનતાભર્યો શ્લોક રચ્યો હતો. વિધાતાની સ્તુતિ ખરી, વંદન ખરાં, પણ તે કવી તરેહભરી રીતે ! સામગ્રીસે દુનિયાના ધણા રંગો ભેળા હતા. તેથી જ આ શ્લોક એમના પર ઊઠી અસર કરી. આ રચના કેાની છે તે પૂછતાં, ગોવર્ધનરામની પ્રતિકૂળ અવસ્થામાં રચાયેલી આ કૃતિ છે, ગોવર્ધનરામ ભારે બીડમાં છે, વગેરે બધી લીધું ને પોતાની પ્રસજતાના પ્રતીકરૂપે, અંગ્રેજી બહુતા ખાનગી સંકેતરીતું પદ રચિયદ સવાસોના પગારથી આપવાની ઇચ્છા બતાવી.

ગોવર્ધનરામે બીજી એલએલ.બી.ની ટર્મ હવે પૂરી કરી હતી, પણ પરીક્ષા માટે નિરાંતે લાંબો સમય વાંચવાની જરૂર હતી. લાં લગી કુટુંબના ભરણપોષણનો ને ચડેલા દેવાને આણું કરવાને ક્રિક્ક પ્રશ્ન માથે જ હતો. તેથી, પોતાનો સંકલ્પ તોડવો જ પડે તેક તે વિધિની ઇષ્ટાપતિ ગણી, નિર્ઘરક બાબકાદ કરવાને બદલે, વઢીયોની ઇચ્છાને અનુસરીને, ગોવર્ધનરામે આ પદ સ્વીકારી લીધું ને ભાવનગર જનાતું નક્કી થયું. ગોવર્ધનરામે આમ પ્રતિજ્ઞાભંગ વેઠી લીધો પણ મનથી તો વજ્રપાતતુલ્ય એવો તીવ્ર આઘાત એ પામ્યા હતા કે ભાવનગર જતી વેળાએ નાના બાળકની જેમ રડ્યા હતા. ને પાંચ વર્ષ પછી જ્યારે એમણે ભાવનગર ઊડ્યું ત્યારે ભવિષ્ય હજીએ અનિશ્ચિત ને ચિંતાભર્યું હતું, છતાં તીવ્ર આનંદ પામ્યા હતા, તે ભાવનગર પ્રત્યેના કાર્ધ દુર્લાભને લીધે નહિ પણ પોતાના સંકલ્પને સિદ્ધ કરવાના ઉત્સાહથી જ.

ઈ. ૧૮૭૬ની શરૂઆતમાં તે ભાવનગર ગયા ત્યારે એમની સાથે એમનાં માતાપિતા, નરદરિરામ તથા લલિતાગૌરી હતાં. લાં ગયા પછી ત્રીજો વર્ષે લલિતાગૌરીએ પુત્રી લીલાવતીને જન્મ

આપો. પુત્રી લીલાવતી ગોવર્ધનરામના ઉત્તમ સંસ્કારો સંપૂર્ણ રીતે પામી હતી ને માટે જ એમનું પરમ પ્રીતિપાત્ર બની હતી. થોડા વખત પછી ગોવર્ધનરામના બનેલી થી. છગનલાલ દરિયાલ પંડ્યા ભાવનગરની અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક નિમાયા એટલે એ તથા ગોવર્ધનરામનાં બહેન સમર્થલક્ષ્મી પણ ભાવનગર આવ્યાં. પરિણામે ગોવર્ધનરામનું કુટુંબ ફરી પાછું એક ચર્મ કલ્પોલનું થયું.

ભાવનગરમાં ગોવર્ધનરામની નિમણૂક દીવાન સાહેબના ખાનગી સેક્રેટરીની હતી; પણ તેમને કામ ધણું ઝાણું હતું, ને પગાર તથા પ્રતિષ્ઠા સારાં હતાં. વસ્તુતઃ આ નિમણૂક શિષ્યવૃત્તિનો જ એક પ્રકાર હતો. ગોવર્ધનરામના કુટુંબને લારે બીહની વેળાએ આથી ઘણી શાંતિ થઈ, એ કે ખૂબ કરકસરથી તે સમયે સૌને રહેવું પડતું. આનું એક વિનોદમયું ઉદાહરણ છે. સુખચેનમાં ઉછરેલાં સૌને પાનની ઝેવી આદત પડેલી કે તે વિના તો ચાલે જ નહિ. પણ એ હવે પોસાય તેમ ન હતું તેથી ગોવર્ધનરામે એ ખરચ કાઢી નાખેલું. ઘરમાં સૌથી નાનાં નરહરિરામ ને મુઘ્ધા લક્ષિતાગૌરીથી આ લાંબું ચલાવાયું નહિ, તેથી પાન માટે તેમણે ફરી સલામત કર્યો ! પાન તો ગોવર્ધનરામનેય ક્યાં ન હોતાં ભાવતાં ? એમણે મંબીરતાથી કહ્યું : ' જુઓ, આપણા બજેટમાં પાન માટે જગા નથી. ઘરમાં ચાર જણાં પાન ખાનારાં એટલે દિવસમાં બે જ વાર ખાઈએ તો પણ રાજનો પૈસો થાય ! આલું ખર્ચ કરવાની આપણી હાલની સ્થિતિ નથી.' "

હવે ફરી મગ્નતો ને મંત્રણાઓ ચાલી. ખરા વેપારીની રીતે નાના નરહરિરામે રસ્તો શોધી દાદ્યો; એવો કે કરકસર પણ થાય, ને પાન ખવાય. આ હથિયારથી સ્ક્રૂ થઈને દૈન્યર બોનાર્થ ફરીથી ' અપીલ ' માટે ગયાં. કેસ રજૂ કર્યો. એક પાર્ષના ત્રણ પાન આવે. દરેક પાનના ચાર ચાર ભાગ ફરીએ ને દરેક જણુ એકેક ભાગ ખાઈએ. આમ દિવસમાં બે વાર ફરીએ તો ત્રણ પાન ખાસાં દોઢ દિવસ ચાલે, સૌ ખાઈ શકે ને દોઢ દિવસે માત્ર

એક પાઈનું પાનનું ખર્ચ આવે ! અગીઆર બાર વર્ષનાં બાળકાની આ યુક્તિ જોઈ ગોવર્ધનરામ તો છક્ક થઈ ગયા. અપીલ હાઈકોર્ટમાં મંજૂર થઈ ! ૪

ભાવનગરમાં ગોવર્ધનરામે પોતાના ઉચ્ચ શુદ્ધાથી બધામાં ચાહના મેળવી ને બહુ પ્રિય થઈ પડ્યા. ભાવનગરની મમતાને લીધે ગોવર્ધનરામ ધણી વાર આફ જતી જતા. નાગરોમાં પણ ગોવર્ધનરામ એ જ રીતે પ્રતિષ્ઠા ને પ્રીતિ પામ્યા. આ નાગરોમાં ગંગા એકા અને સામળદાસભાઈ માટે ગોવર્ધનરામને ઘણું માન ને પૂજ્યતાભાવ હતાં. તે સમયે ભાવનગરમાં તખ્તસિંહજી ગાદીએ હતા. ગોવર્ધનરામ એમની પણ પ્રીતિ અને કૃપા મેળવી શક્યા હતા. જો કે એક બે પ્રસંગ એવા પણ આવ્યા હતા જ્યારે ભરદરબારમાં ગોવર્ધનરામને હલકા પાડવાના પ્રયત્નો થયા હતા. પણ તે સમયે ગોવર્ધનરામે નીકરતા, નમ્રતા ને સહનતાથી પોતાનું માન સાચવ્યું હતું ને મહારાજની વિશેષ પ્રસન્નતા પામ્યા હતા.

ઉદાહરણ તરીકે, ભાવનગરનો એક વિલક્ષણ પ્રસંગ અહીં ઉલ્લેખીશું ખીગ્ગએને પજવવામાં મજા માનનારા ને માણુનારા ધણા મનુષ્યો હોય છે. આ વર્ગના એક ભાઈ ને એવી ટેવ કે દીવાન સામળદાસને લાંબા બેઠા હોય ત્યારે મોઢું મોં રાખી ગોવર્ધનરામને ગંભીરતાથી ગદન સવાલ પૂછે—“કહો, ગોવર્ધનભાઈ, આજ શું જમ્યા ?” એક દિવસ નહિ, બે દિવસ નહિ, લાગલાગટ લગભગ રોજ આવો સવાલ પુછાવા લાગ્યો ! વસ્તુતઃ ગોવર્ધનરામ તો ભાવનગરમાં ખૂબ સાદાઈથી રહેતા હતા; વળી સ્તરીર પણ રોગી હોવાથી આદે જ ખોરાક પર્ય હતો. આ સ્થિતિમાં “આજે શું જમ્યા ?” ના જવાબમાં એમને નહું કહેવાનું હોય શું ? છતાં પેલા સુજન તો રોજ એની

૪. શ્રી. આનંદરાંકર મોંધે છે તેમ ઈ. સ. ૧૮૮૧ના અરસામાં ગોવર્ધનરામ ખૂબ સાદાઈ અને કરકસરથી રહેતા; એટલે સુધી કે તે વખતે કાંઈએ મરકરીમાં દીકા પણ કરી કે “ગોવર્ધનભાઈ ઉચ્ચની સોપમું છે !”

એ રીતે એ જ ગંભીરતાભરી વક્તાથી પણ પૂછ્યા કરે । હવે
આનો રસ્તો શો ? એટલે ગોવર્ધનરામે યુક્તિ કરી. એકાન્તમાં પેલા
મુગ્ધને સમજાવ્યું—“જુઓ, તમને ખરેખર મારા માટે જિજ્ઞાસા
મતી હોય તો, આંખની કે એવી કોઈ સંગ્રાથી તમે પૂછજો. મેં
જો એનો એ ખોરાક ખાધો હશે તો હું એક આંગળી જિંચી કરીશ,
જુદો ખાધો હશે તો એ આંગળી જિંચી કરીશ.” આમ થોડા
દિવસ તો આંગળાઓ જિંચી નીચી કરવાનું નાટક ચાલ્યું. પણ
કેટલાક દિવસ પછી આ આંગળી-ધરાર તરફ સામગ્રીદાસનું ધ્યાન
ગયું, તેથી કુલ્લસથી સામેથી સામગ્રીદાસે આનો ખુલાસો ગોવર્ધનરામને
પૂછ્યો. ખરેખર તક જોઈને એવો ખૂબીભર્યો ખુલાસો ગોવર્ધનરામે
કર્યો કે પછી પેલા ભાઈને ધરારત કરવાની કદી જરૂર જ પડી નહિ ।

ગોવર્ધનરામ આ વર્ષોમાં ઈ. ૧૮૭૬થી ૧૮૮૩ સુધી-કંઈ
ને કંઈ રોગથી પીડાતા હતા. મગજનો રોગ હજી મટ્યો ન હોતો
ત્યાં દરસનો ખીજો ગંભીર રોગ લાગ્યું પણો. તે ઉપરાંત આંખનો
દુખાવો, વગેરે નાના મોટા બ્યાધિ પણ રહેતા જ. દરસનો આ
રોગ તો શ્રવણપર્યંત રહ્યો.

આવી સ્થિતિમાં પરીક્ષાની તૈયારી સંતોષકારક તો ક્યાંથી જ
હોય ? એ પોતે કહેતા તેમ— “આખા વર્ષમાં પરીક્ષા પહેલાંનો
ઉત્તરો એક જ મદિનો હું વાંચી શકતો, ને તે પણ થોડા જ કલાક.
બાકીના મદિનાઓમાં રોજ અર્ધકલાક-કલાકથી વધારે વાંચવા જાઉં તો
એકદમ માથું એનું ચડે કે ચોપડી મૂકી દીધા વિના છટકા ચાલ જ નહિ.”
પરિણામે તરત પાસ થઈને વકીલાતમાં પડવાનું ગોવર્ધનરામથી બની
શક્યું નહિ. ઈ. ૧૮૭૬માં તો એ પરીક્ષામાં બેસી જ ન શક્યા.
'૮૦માં દરસની પીડા હતી ત્યારે જેમ તેમ બેડા પણ નપાસ થયા.
ઈ. '૮૧માં બીજી વાર બેડા ને બીજી વાર નાપાસ થયા. '૮૨માં
ત્રીજી વાર બેડા તો ચે નાપાસ ! '૮૩માં ચોથી વાર બેડા ને ત્યારે
પાસ થયા. ગોવર્ધનરામને આ નિષ્ફળતા ખૂબ ચાલ્યાં કરતી; પણ

આ નિષ્કળતામાં રહેલી સફળતા ગણ્યો તો તે એ હતી કે આવી નિષ્કળતાની પરંપરાને લીધે એમનો કાયદાનો અભ્યાસ ખૂબ જીડો ને સમજાવ્યો બન્યો. ગોવર્ધનરામ પોતે આમ લાલ ચપાનું દંડતાથી માનતા હતા:

આ સમયમાં પણ ગોવર્ધનરામની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તો ચાલુ જ હતી. તેનું કારણ એ કે સામાન્ય માણસથી સાહિત્યદિ કાર્ય અનેક અનુકૂળતાઓ મળે ત્યારે જ થઈ શકે છે; તે નિરાંતની પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ બને છે; પણ ગોવર્ધનરામ માટે તો અનેક આપત્તિ-વિપત્તિઓમાં સાહિત્ય જ પરમ આશ્વાસનરૂપ-આશ્રયરૂપ હતું.

ઈ. સ. ૧૮૮૧માં એલએલ.બી.ની બીજી પરીક્ષા આપ્યા પછી પરિણામ જણાતા સુધી ગોવર્ધનરામ મુંબઈ રહ્યા. પરિણામ જણાવાને દિવસે તે પોતાના પ્રિયમિત્ર ડૉ. વિષ્ણુ ગોખલે (રામચન્દ્ર ગોખલેના બીજા ભાઈ) ને લાં બેઠા હતા. પરિણામ તો પ્રતિકૂળ જ આવ્યું. ગોવર્ધનરામને ત્યારે ઘણું લાગ્યું ને તેવામાં ગોખલેએ કહ્યું: “ગોવર્ધન, અત્યાર સુધી તારી શક્તિ માટે મને જાણે મત હતો, પણ આટલાં વર્ષ થયાં તું પાસ થઈ શકતો નથી તેથી હવે મને એ વિશે શંકા થાય છે” આમ બળતામાં ઘી હોમાયું. રાત્રે ઘેર આવી એમણે મનઃસુખરામને આ સમાચાર કહ્યા. તેમણે ઘણી ધીરજ આપી પણ વ્યર્થ. આંસુ સારવામાં, ખિન્નતામાં આખી રાત પીતી. સવારે ગોવર્ધનરામ મોઝા જીઠ્યા ને જીઠ્યા તેવા જ અગાશીમાં આવ્યા. ગિરગામ બેઠે રોડ પર ઘોડાગાડીની ધમાલ મચી હતી. તેવામાં એમને એક લીટી રફુરી આવી—

“ભગ્ય સંસાર આ લાસતો અતિ ધણો,
જોઈ જોઈ મનુ જાય હારી.”

પાછળથી આ કાવ્ય એમણે પૂરું કર્યું ને ‘સંસારપ્રતિજ્ઞા-કાવ્ય’ એવું નામ રાખ્યું. આ ઉપરાંત બીજાં પણ પરચૂરણ કાવ્યો લખ્યાં. ‘એકનના નિબંધો’ ઉપરથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવા માંડ્યો. આ અરસામાં એમની સૌથી વિશેષ મહત્વની પ્રવૃત્તિ વાર્તાઓ લખવા સં. મં. ખંડ એક ૩

સામગ્રી-કાચો માલ-તૈયાર કરવાની હતી. આ પ્રવૃત્તિનું પાંગરેલું ફળ આપણને પાછળથી 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં જોવા મળે છે. ગોવર્ધનરામને વાર્તાઓનાં જે ઓખાં તૈયાર કરવાં હતાં, તેમાં નીચેના વિષયો જણાય છે: ધર્મજન્મ તથા મુક્તિતાના પુત્ર દુઃખજન્મની કાયરી (અંગ્રેજીમાં આ દિનચર્ચા લખી ગોવર્ધનરામે પોતાનો દુઃખભાર હલકો કરવા પ્રયત્ન કર્યો જણાય છે.), કામ, રતિ (માનસ રોહ), લક્ષ્મી, ગરીબાઈ, દ્રેષ, સંસારની આસ્રમાની મુલતાની, તથા દુષ્ટ લોકોના દુરાચાર-આ બધાનું સ્વરૂપ ગુજરાતને સમજાવવા એમણે વાર્તાઓ રચવા માંડી. મુંબઈ, સુરત વગેરે સહેરો તથા ગામડાંઓની જિંદગી કેવી હોય છે તેનું ચિત્ર દેરવા યોજના કરી. રથૂલપ્રેમ તથા માનસપ્રેમને અવલંબીને ત્રણ મિત્રોની એક ટૂંકી નવલકથાનું ('૩ લાંબી વાર્તાનું?') ઓખું તૈયાર કર્યું. કામદેવનો પ્રભાવ દર્શાવવા 'સદ્ગુણચંદ્રની કસોટી' નામનો લેખ લખવાનો વિચાર કર્યો, પણ તે આચારમાં ન કીતરી શક્યો.

આ ઉપરાંત ઈ. સ ૧૮૮૩માં નડિયાદની વડનગરા નાગર માતિની વસ્તીગણતરીનું કામ (જુઓ 'માધવરામ રમારિકા') કર્યું, તથા રજવાડાંનું બારીક અવલોકન કર્યું. 'સરસ્વતીચંદ્ર' કથાનું મૂળ-વસ્તુ પણ આ જ અરસામાં ચોક્કસ; અલગત, પાછળથી તેમાં ધણા ફેરફાર પણ થયા કાઢિયાવાડમાં આ વખતે અંગ્રેજ સરકારની સત્તા નવી જ અમલી હતી. તેને લીધે એક બાજુથી જૂની રાજવટ ને જૂનો રાજકારણાર અસ્ત થતા હતાં તે નવી રાજ-નીતિ તે નવો કારભાર આકાર લેતાં હતાં. અંગ્રેજોનો આ પત્ર-પેસારો, નવા આચારવિચાર ને નવી ખટપટો, ચારે બાજુ વ્યાપેલાં અજ્ઞાન ને સ્વાર્થ, અર્ધદૃષ્ટ રાજ્યોની નગણાઈ-સંક્રાન્તિકાળનું આ ચિત્ર છેક નજીકથી, ત્રીણવટથી, સાચી સૂઝથી જોવાની ગોવર્ધનરામને ભારે સુરસ તક મળી ગઈ. આ અરસામાં કાઢિયાવાડનાં ધણા ખરા રાજ્યની પડતી દશા હતી. તેમાં જે જ અપવાદ હતા—

ગોકુળજી કાલાની મુત્સદ્દીગીરીથી ટકી રહેલું જૂનાગઢ અને ગમા એજાની દક્ષતાથી પ્રભાવિત થયેલું ભાવનગર. પણ ભાવનગરની ઊધલપાથલ ગોવર્ધનરામે સાક્ષાત્ દ્રષ્ટા બનીને જોઈ. આ પટલાતા રાજ્યરંગોની લીલા 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં પટાન્તરે સ્થાન પામેલી જોઈ શકાય છે.

આમ ભાવનગરની નોકરી, નોકરી છતાં એમના સંકલ્પની સિદ્ધિ માટે એક ધણું જ બળવાન સાધન બની ગયું. અનુભવોનો પુંજ ગોવર્ધનરામને અહીં મળ્યો, 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું વસ્તુ પણ અહીં જ રચાયું ને જીવનદષ્ટિ વધુ સતેજ, સ્વસ્થ ને પકવ બની.

ગોવર્ધનરામ ઈ. સ. ૧૮૮૩ના હેલ્થ લાગર્માં ભાવનગરથી નીકળ્યા સારે એમની ઉંમર ૨૮ વર્ષની હતી. સામળદાસને ગોવર્ધનરામ ઉપર એટલી બધી મમતા થઈ હતી કે ખૂબ આગ્રહ કરીને રોકવા એમણે અનેક પ્રયાસ કર્યા. રૂ. ૨૫૦ના પગારથી ભાવનગરના ન્યાયખાતામાં સારી જગ્યા આપવાની ધમ્મજી પણ દેખાડી. પણ દેવો જેમ ભયંકર વિષથી અકળાયા નહિ, પ્રભોભ-નોથી આકર્ષાયા નહિ, ને સુઘાં ઘિના ન પ્રયયુર્ધિરામં તેજ રીતે જીવનનું ધ્યેય પહેલેથી જ સુરેખપણે જોનાર ગોવર્ધનરામ કશાથી હચ્ચા નહિ. એ જ અરસામાં જૂનાગઢના દીવાન રાવસાહેબ હરિ-દાસ વિહારીદાસ દેસાઈએ જૂનાગઢ સંસ્થાનની સરન્યાયાધીશની જગ્યા રૂ. ૩૦૦ના પગારથી એમને આપવા માંડી તેની પણ એ જ રીતે એમણે ના પાડી. ભાવનગરના મિત્રો, સ્તેષીઓ, સજ્જનોની આહારથી ઊભરાતે હૈયે ગોવર્ધનરામે રજા લીધી. બ્રાહ્મણ બીજું તો શું આપી શકે? ને એ આપી શકે તે બીજું કાણુ આપી શકે? ખરા હૃદયથી સંસ્કૃત શ્લોકોનું મહારાજા સાહેબને નજરાણું થયું ને બાણે હવે સર્વતંત્રસ્વતંત્ર બન્યા હોય, જીવનના નવા ક્ષેત્રમાં કર્મવીર બનવાની હવે નવી જ તક મળી હોય, એવા ભાવથી, ઉત્સાહથી, સૌથી છૂટા પડતાં અનુભવાતી હર્ષશોકમિશ્રિત અવસ્થામાં ગોવર્ધનરામે ભાવનગર છોડ્યું.

ભાવનગરથી મુંબઈ તરફ ગોવર્ધનરામ આમ નીકળ્યા તો ખરા પણ ખરી કસોટીનો કાળ જ હવે શરૂ થયો. મુંબઈમાં એમણે પગ મૂક્યો ત્યારે પૂરા પચાસ રૂપિયા પણ પાસે ન હતા. આવી સ્થિતિમાં વકીલાત કેમ કરીને કરવી? પાંચસો તો સનદના જ સૌ પહેલા દેવા પડે. વળી આ તો અલભેલી નગરી. ભારે ભપકાથી રહે નહિ તો અસીબ સલવાય શાના? ને છતાંયે થોડાં વરસ ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ મસ્તકીર બનવું પડે! આ સ્થિતિમાં ઘણા શુભેચ્છકોએ, ન્યાયમૂર્તિ ચંદાવરેકર જેવાએ 'પણ, એમને વકીલાતનો વિચાર જ માંડી વાળવા સમજાવ્યા. ગોવર્ધનરામની આ બધી મુશ્કેલીઓ પૂરી પિજાનનાર, વ્યવહારચતુર શિરમજૂ મનઃસુખરામની પણ એવી જ ઇચ્છા હતી. પોતાની બહોળી ઝાળખાણને લીધે ગોવર્ધનરામને સારી જગ્યા પણ અપાવવાની એમનામાં શક્તિ હતી. આવી હેલાયિત અવસ્થામાં ગોવર્ધનરામના પિતા માધવરામે તો સંશયિત વૃત્તિથી પરાક્રમ જ આણી. આખો દિવસ ગોવર્ધનરામ સાથે ચર્ચા કરીને કહે—'ભલે ત્યારે વકીલાત કરજે'; ને સવાર પડે એટલે કાણુ જાણે શુંયે થાય કે કહે—'ના ના, મોટા, નોકરી જ લઈ લેજે, વકીલાતમાં નહિ શાવે; હોં!' આવી કામાડોળ સ્થિતિમાં ત્રણ દિવસ ગયા. છેવટે માધવરામ કંટાળ્યા ને કહ્યું—'મોટા હું તો હવે ચાક્યો. મને કંઈ સૂઝ પડતી નથી. તને શાવે નેમ કર.'"

આમ પોતાના હાથમાં આખરે લગામ મુકાઈ ત્યારે ગોવર્ધનરામે જાને બાગુનો ખૂટ ધીરજથી વિચાર કર્યો. મનથી તો પોતાનો વિચાર દૃઢ જ હતો, છતાં સો ગળજે ગળીને પાણી પીવું સારું, પાણી પીધા પછી ઘર પૂછવા ન જવું, એમ નક્કી કરી 'નોકરી' ને 'વકીલાત'નાં બે મથાળાં પાડ્યાં ને દ્રવ્ય, નવરાસ, સ્વતંત્રતા, વિલાબવાસ, દેશસેવા, સંતાનોની કેળવણી, કુટુંબની સંભાળ વગેરે દૃષ્ટિએ લાભાલાભ નક્કી કરી, મોતી તોળનારની ચોકસાઈથી, ચકાસી

ચકાસીને બંને પક્ષે માર્ક મૂકતા થયા. દરેક મથાળા નીચેના માર્કને સરવાળો કર્યો, નફાના માર્કમાંથી નુકસાનીના માર્ક બાદ કર્યા, ને તો છેવટે 'નોકરી' કરતાં 'વકીલાત' નીચેના માર્ક વધારે થયા. ગોવર્ધનરામે પાછા નિર્ણય કર્યો: "નોકરી તો કરવી જ નથી. થોડું મળશે તો થોડું, પણ કોઈની તાબેદારી તો નહિ. શેઠના શેઠ ને નોકરના નોકર ને હોય તે આપણે પોતે જ."

સંકલ્પ તો થયો પણ સફળતા એમ થોડી મળે? સનદ લીધી, ઘેર પાટિયું માર્યું, ભપકાબેર કરતા થયા, કારટમાં ડુબાખથી આવળા ચર્ધ, પણ તેથી શું રંધાયું? કાર્ટમાં કેસ નહિ, બેગમાં શીશુ નહિ, પાકોટમાં પાઈ નહિ, એના જેવી દલાપાત્ર દસા થતી ખરી ગઈ તેના દેહ પ્રતાપ મનઃસુખરાગના. એમની મારફત જૂનાગઢ રાજ્યનું કેટલુંક કામ શરૂ થઈ જ મળવા લાગ્યું ને તે બાદ જ વર્ધાસન જેવું મળતું તેમાંથી ખરચ નીકળતું થયું.

આ વખતે પણ ગોવર્ધનરામે ગરબળ લાક્ષ્યસ્થિતિ સ્થાપે રાખી ન હતી એક વાર એક મોટા વકીલને ગોવર્ધનરામ મળવા ગયા. એમણે મોટાઈની આદાથી કહ્યું—“જુઓને, મુંબઈના એટલા બધા વકીલો પર હું મુરબ્બીવટ (Patronage) રાખું છું કે...”, તરત જ ગોવર્ધનરામે વાત વચમાંથી જ કાપી નાખીને કહ્યું—“માફ કરજો સાહેબ, પણ હું આપની મુરબ્બીવટ માટે આવ્યો નથી. આ તો મને એમ કે બંધાભાઈ એને મળતા રહેવું, માટે જ આવ્યો છું” આવાં વચનોથી આ વકીલથી બધું અડળાયા. ગોવર્ધનરામને તો હવે કામ જ ન આપતું એમ પણ નક્કી હતું. પણ ગોવર્ધનરામ પોતાના સામા પક્ષમાં રહી નહુ વાર ઉપરાઉપરી કેસ જીત્યા એટલે આ મુરબ્બીવટ ધરાવતા વકીલને પોતાનો મત ફેરવવો જ પડ્યો! પછી તો બંને વચ્ચે ધણે સારો સંબંધ બંધાયો.

આમ ઈ. ૧૮૮૪માં ૨૬ વર્ષની વયે ગોવર્ધનરામે વકીલાત શરૂ કરી ને બીજેજ વર્ષે, ઈ. ૧૮૮૫માં શીમન્ત સવાજીરાવ ગાયકવાડની

આગાથી દીવાને, ગોવર્ધનરામને વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિકારી તરીકે પાંચસોના પગારથી નીમવાની ઇચ્છા જણાવી. પણ ગોવર્ધનરામ પોતાના નિર્ણયને જ વળગી રહ્યા.

ઈ. ૧૮૮૪થી ૮૭ સુધીના ચાર વર્ષના આ ગાળામાં ગોવર્ધનરામની સ્થિતિ ઘણી ચારી થઈ; પિતાનું બધું દેવું એકલે હાથે વાળી નાખી એમણે પોતાનું વચન પાળ્યું. લીલાવતી પછી લલિતાગૌરીએ એક પુત્રી અને એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. પુત્રીનું નામ જયવતી (યશસ્વતી) અને પુત્રનું નામ રમણીકરામ (રમણીયરામ) રાખવામાં આવ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૮૪માં ગોવર્ધનરામને ગુજરાતના પ્રખ્યાત લેખક અને વિવેચક નવલરામ સાથે મેળાપ થયો. અરધા કલાકનો જ આ પહેલો ને છેલ્લો મેળાપ હતો. તે પછી ચાર વર્ષે નવલરામનું મરણ થતાં ગોવર્ધનરામે તેમના લેખોનું સંપાદન કરી "શુક્તારહં" નવલરામને સમર્થ અંગ્રહિ આપી.

ગોવર્ધનરામે જીવનનો જે નકશો ૨૧ વર્ષની ઉંમરે ઘડી રાખ્યો હતો તેનું ફરી નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ કરી તેમણે બાકીના રંગો ક્યા પૂરવાના છે તે હવે નક્કી કર્યું. ને આમ ઈ. સ. ૧૮૮૫માં એમણે સમગ્ર જીવનક્રમ મુનિક્ષિત કર્યો. આ જ વર્ષથી એમણે નિયમિતપણે પોતાની રોજનીતીની લખવા માંડી, જે એમના છેલ્લા મંદરાડ સુધી, બાવીસ વર્ષ સુધી એકધારિતાથી ચાલુ રહી. એ હવે તો વહેલી તકે પ્રગટ થતી પડે છે. નરસિંહરાવની રોજનીતીની જેમ આ રોજનીતીમાંથી ગોવર્ધનરામને સમગ્રવા ઘણી ચાવીઓ હાથ લાગે તેમ છે; એમના આંતરજીવનનું સુરેખ પ્રામાણિક પ્રતિબિંબ પણ એમાંથી પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

ગોવર્ધનરામે આ સમયમાં વકીલાતની સાથે વાંચન તથા લેખન વધુ મંગીન રીતે શરૂ કર્યાં. સાહિત્ય, ધર્મ, નીતિ, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર વગેરેનો વ્યવસ્થિત પદનિસર

૫ થી. રમણીયરામનું અવસાન પણ દુર્ભાગ્યે, ગોવર્ધનરામનાં દાંડણે જ તાજેતરમાં નડિપાદમાં થયું છે. રાજાન્દીકૃત્સવ એવા પણ એ ન રહ્યા !

અભ્યાસ આદર્યો. અલગત આ અભ્યાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આપણા દેશના આ કાળના મહાપ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાનો હતો.

ગોવર્ધનરામભાઈ અભ્યાસવૃત્તિને અંગ્રજિ-આપતાં ત્રેા. કાથવટેએ પણ ગોવર્ધનરામના કાયદા પરના લાવણુને અંતે સલામાં કહ્યું હતું-“મેં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ દીઠા છે, પરંતુ અભ્યાસ કરવાની આવી ઉત્તમ પદ્ધતિ કોઈની દીઠી નથી.” આ જ અરસામાં-ઈ. સ. ૧૮૮૪માં-ગોવર્ધનરામને કર્નલ ટોડના ‘રાજસ્થાન’નું લાપાંતર કૃત્ત સંસ્થાન તરફથી સોંપાયું હતું. તે થોડું ચંચુ, પણ પછી વખત નહિ મળવાથી પૂરું ના ચંચુ. ઈ. સ. ૧૮૭૭માં ચાર ફરેલી ‘‘રનેહમુદ્રા’’ પણ ગોવર્ધનરામે આ જ અરસામાં પાછી હાથમાં લીધી. પણ ઈ. સ. ૧૮૮૫ના વર્ષની સૌથી મહાન પ્રવૃત્તિ તો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ લા. ૧લાં સર્જન હતું.

ઈ. સ. ૧૮૮૭માં ‘રસસુન્દરી અને તરવાનંદ સ્વામી’ નામના અતિમંત્રીર અર્થપૂર્ણ કાવ્યનો એક સર્ગ લખાયો. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ લા. ૧લો પણ આ જ વરસમાં પ્રગટ થયો ને તે ઘડીથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક નવો જ પ્રભાવંત પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. આ કૃતિએ લોકહૃદયને એવાં તો વશ કરી લીધાં ને ચર્ચાઓ એવી તો ચોમેર ચાલવા લાગી, વાટે ને ઘાટે, કે આજ પર્વંત આવું લાગ્યે જ કોઈ કૃતિનું ખનવા પામ્યું હોય. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના બીજા ભાગો બહાર ક્યારે પડે તેની ભારે કૌતુકવૃત્તિથી લોકો પાઠ જોવા લાગ્યા. શ્રી વિશ્વનાથ પ્ર વૈલે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ના પહેલા જ ભાગ પર આધાર રાખીને, બીજા ભાગો માટે થોભ્યા વિના, શ્રી. મણિલાલ દ્વિવેદીના પુરોવચન સાથે પુસ્તકાકારે પહેલા ભાગનું અવલોકન ઈ. ૧૮૯૦માં પ્રગટ કર્યું, એ પછી આ કૃતિની ગુણવત્તા ને લોકપ્રિયતાનું ક્રેલેક અંશે પ્રતીક છે. ‘કરણ ઘેલો’ના પ્રખ્યાત લેખક નંદકંઠે પણ પહેલા જ ભાગને નજરમાં રાખી, તેની પ્રશંસા સાથે નાયકની મર્યાદા દર્શાવતાં ગોવર્ધનરામને રજૂ કર્યું: “My dear Govardhanbhai, your philosophic vagabond is

the true child of this generation which thirsts after knowledge as such, but is devoid of activity and still less capable of applying his knowledge to the rehabilitation of our social fabric."

ઈ. સ. ૧૮૯૦માં રેવાકાંડા એજન્સીમાં આવેલા રાજપીપળામાં ગોવર્ધનરામને ધંધાને પ્રસંગે જવું પડ્યું હતું ને ત્યાં મદિનો માસ એમને ગાળવો પડ્યો હતો. રાજપીપળાનાં જંગલો વાઘ, વરૂ વગેરે હિંસક પ્રાણીઓથી ભરેલાં હોવાથી તેનો સતત ભય રહેતો. રાત્રિએ મૂંપડામાં જ સૂઈ રહિતું પડતું-એક બાજુ પવનના સુસવાટ ને બીજી બાજુ વાઘની ગર્જનાના ભયંકર ધ્રુવવાટ !

લગભગ આ અરસામાં જ ગોવર્ધનરામની ત્રીજી પુત્રી જન્મીતી ને જન્મ થયો. વળી આ જ સમયે ગોવર્ધનરામના ભાઈ નરહરિરામ સ્થિર થયા ને એમના નામથી "એન. એમ. એન્ડ કંપની"ની મુખ્યત્વે ઓપરીઓ વેચવાની (પણ તે સાથે માથાનું તેલ વગરે બનાવી વેચનારી) ટુંકાન ગોવર્ધનરામે કઢાવી આપી આજે તો "એન. એમ. ત્રિપાઠી & સિમિટેડ"ના નામથી આ ટુંકાન આખા હિંદુસ્તાનમાં મશહૂર છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૦ના આ અરસામાં ગોવર્ધનરામ મેટ્રિકમાં પરીક્ષક નીમાયા; જો કે એમના પ્રશ્નો ધણા અધરા હોવાની બૂમ ઊડી, પણ તપાસવામાં ઉદારતાનું ધોરણ રખાવાથી તે ધણે અંશે શાન્ત થઈ. ઈ. સ. ૧૮૯૧માં ગોવર્ધનરામ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના એનરરી ફેલો નિમાયા ઈ. સ. ૧૮૯૨માં 'ધી ન્યુ ઓરિએન્ટલ એન્ડ' તુડી ને ગોવર્ધનરામના રૂ. ૭૦૦ રૂપિયા એમાં હતા તે બધાય ગયા ! પોને વખતસર ચેની શક્યા નહિ ને જ્યારે ગયા ત્યારે એક દેવાળું કાઢ્યું હતું ને બારણે તાળાચંદ સાંકળચંદ ઊભા હતા ! આવે વખતે બીજો કોઈ માણસ ગુસ્સે થઈ જાય કે ખિન્ન થઈ જાય, પણ ગોવર્ધનરામ તો ધીર આવી નુકસાનીના આ સમાચાર કહેતાં હસી

પડ્યાં ને બોલ્યા : “ આટલા રૂપિયા જવાનો જ હશે તેથી આપણને આટલી મોટી સહ પડી । ”

આજ વર્ષોમાં ઈ. ૧૮૮૬માં નર્મદનું ને તે પછી ઈ. સ. ૧૮૮૮માં નવલરામનું અવસાન થતાં નર્મદ્યુગનાં તેજ અસ્તાયમાન થવા લાગ્યાં. તેમના જતાં ને તેમની પછી જે બે પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષો ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે વિકસમાન તેજે ઝળકવા લાગ્યા તે ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલ દ્વિવેદી. આ બંનેના દર્શનમાં કેટલુંક સામ્ય છે તેમ કેટલોક ભેદ પણ છે. છતાં એકંદરે ગોવર્ધનરામે એમનું જે દર્શન ‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’ના સર્જનમાં મૂકી લીધું છે તેને ધણે અંશે મળતું દર્શન અબેદ-માર્ગપ્રવાસી મણિલાલના ચિંતનાત્મક લેખોમાં આપણને જોવા મળે છે.

ગોવર્ધનરામની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ આ બધો વખત પાંગરતી આવી હતી. ઈ. મ. ૧૮૮૭માં ‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’ નો પ્રથમ ભાગ પ્રકટ કર્યા પછી બે વર્ષે ગોવર્ધનરામે ‘ સ્નેહમુદ્રા ’ પ્રગટ કરી. આ કાવ્યની ભાષા, શૈલી, વિચારો બધું પાંડિત્યના સંભારથી ખૂબ ઠાંસીને બરફું છે. તેમ છતાં એમાં રચણે રચણે રમણીય કાવ્યની ખંડ-લહરીઓ, ચિંતનની મધુર સરવાણીઓ પણ વહેતી દેખાય છે. ‘ ઇંદ્રજીતવધકાવ્ય ’ના લેખક દાસતરામ કૃષ્ણરામ પંડ્યા તો આ જ રચના પર અતિમુગ્ધ બની બોલી ઊઠેલા- “ ‘ સ્નેહમુદ્રા ’ લખ્યા પછી ‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’ લખવાનું તે ગોવર્ધનરામને શું ગમ્યું હશે ? આતું ઉત્તમ કાવ્ય લખ્યા પછી ખીજું લખવાની એમને જરૂર જ શી હતી ? ” જગતમાં બધે સ્નેહમાધુરી રેલાય છે, આ મંગલ માનસસ્નેહ કેવો કલ્યાણકારક છે, તેમ જ આ સ્નેહની પવિત્ર મંજોત્રીરૂપ સ્ત્રી જગતનો ઉદ્ધાર કરવામાં કેવી દિવ્ય શક્તિ બની શકે તે ગોવર્ધનરામે અહીં દર્શાવ્યું છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૧માં વિરેહ સાક્ષર નવલરામનું આજ્ઞ કરતા હોય તે રીતે ગોવર્ધનરામે ‘ નવલગમ લક્ષ્મીરામની જીવનકથા ’ લખી. નવલરામ જેવા “ લોકપ્રિય, વિદ્વાન, શુદ્ધિમાન, હિસાહી ને ઉલોગી ગ્રન્થકાર ” ની આટલી સેવા કરવાનું પણ કોઈ માથે ન લે તો

“ ગુજરાતી સાહ્યવર્ગને શિર કૃતપ્નતાનો મોટો દોષ આરોપાય ” એમ માની ગોવર્ધનરામે આ કામ હાથમાં લીધું. પોતાની લાક્ષણિક આલંકારિક શૈલીમાં-જોડો પૂજ્યતાભાવ વ્યક્ત કરતાં ગોવર્ધનરામ લખે છે : “ અરણ્યમાંના શિવાલયમાં અપૂજિત રહેલા પણ પૂજનીય બાણુની કોઈ પૂજા કરે તેવી જ જાતની પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી આ જીવન-કથા લખવાનું માથે લેવામાં આવ્યું છે.”

ઈ. સ. ૧૮૯૨માં ગુજરાતના કવિઓનો ગોવર્ધનરામે અભ્યાસ કર્યો જેનું ફળ આપણને બે વર્ષ પછી જોવા મળે છે. “ જીવ, મૃત્યુ અને મૃત્યુ પછી ” નામનું એમણે કાવ્ય લખ્યું ને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભાગ બીજો પણ આ જ અંશમાં પ્રગટ થયો. મહેલા ભાગમાં રાજ્યચંદ્રની લીલાનું આલેખન પ્રધાનપણે હતું તો આ બીજા ભાગમાં આપણી પલટાતી કુટુંબભાવના અને રચનાનું લેખકે ખૂબ માર્મિક ચિત્ર દોરી, ગૃહસંસાર માટે કેટલુંક ઉપયોગી માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે.

‘અકતેભિક્ષુ’ પલટાતી દશાનો અનુભવ ગોવર્ધનરામને ફરી પાછો ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં થયો. પાછું આંખનું દરદર ઊપડ્યું ને સંધિવા શરૂ થયો. થોડા સમયે તે મટ્યો પણ ખરો, પણ કોઈ મોટો રોગ લાગુ પડે નહિ તે માટે હવે જીવનપર્યંત ચીવટ રાખવી રહી. ગોવર્ધનરામના પાછલા જીવનમાં મહેરવેશની વિચિત્રતાનું મુખ્ય કારણ આ જ હતું.

આ વર્ષમાં એમના સહૃદય મિત્ર ડૉ. વિકૃષ્ઠ વિપ્લુ ગોખલે મરણ પામ્યા. મંગલની પાછળ અમંગલ આવતું હોય તેમ બે પુત્રીઓનાં પેટલાદમાં લગ્ન કરી, પુત્ર રમણીયરામને જનોઈ દઈ ગોવર્ધનરામ હજી માંડ પરવાર્યા ને કરાર વળ્યો ન વળ્યો ત્યાં વળી મોટો આઘાત વેડ્યો થયો. ગોવર્ધનરામની પ્રિય ભગિની ને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની “મૂળ પ્રેતસાક્ષિની” (‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભાગ ત્રીજાની પ્રસ્તાવના તથા ‘લીલાવતી જીવનકથા’ પૃ. ૮૬) સમર્થ-

સક્રમીનું મુવાવડમાંથી દમ વગેરે વાયુ પડવાથી શરીર ઘસારાં અવસાન થયું. 'સરસ્વતીચંદ્ર' લાગે ઝગમગ પોતાની પ્રિય બહેનને અર્પણ કરી ગોવર્ધનરામે નિવાપાંજલિ આપી.

આ પછી ત્રણ વર્ષે, ઈ. સ. ૧૮૬૭માં ગોવર્ધનરામના પિતા માધવરામ સખત માંદા પડ્યા. મંદવાડ વધતો જ ગયો તે હરિનું નામ જપતા, હરિનું જ દર્શન કરતા માધવરામ હરિપદમાં લીન થયા. શ્રીજીના પરમ ભક્ત માધવરામની એક જ ઇચ્છા હતી— મુનિબાવાએ આજુકી શ્રીનાથજીની જે અતિ સુંદર મોટી મૂર્તિઓની એક સુશોભિત મંદિર બંધાવી સ્થાપના કરાવવી. અવસાનકાળે આ ઇચ્છાથી મુગ્ધાત્મા પિતાનું ગોવર્ધનરામ અને નરહરિરામે વચન આપી રામન કહ્યું, ને માધવરામે ઢેહ છોડ્યો. ગોવર્ધનરામે પિતાની પાછળ ઈ. સ. ૧૯૦૬માં બંધાવેલું આ મંદિર નડિયાદમાં આજે પણ એક સુંદર પવિત્ર સ્થાન બની રહ્યું છે.

આ સમય દરમિયાન ગુજરાતના જે મોટા લેખકોના સંપર્કમાં ગોવર્ધનરામ આવ્યા. આ જે લેખકો તે સખ્યાબંધ લાપંતરો દ્વારા બંગાળી સાહિત્યો મધુર રસ અખાડનાર નારાયણ હેમચંદ્ર ને ગુજરાતની કુંજોને પોતાની રમણીય કેકાથી ભરી દેનાર લાડીના ઠાકોર ઠવિ કલાપી. નારાયણ હેમચંદ્રનાં પુસ્તકોના વેચાણ અંગે જે વાંધો નવો જોતો થયેલો તેમાં તદ્દરથ પરીક્ષક તરીકે નારાયણ હેમચંદ્રની જ ખાસ ઇચ્છાથી ગોવર્ધનરામે લવાદપણું સ્વીકારેલું; જે કે પરિણામ નારાયણ હેમચંદ્રની તરફેણમાં નહિ આવવાથી એમને અસંતોષ જ થયેલો ?

કસાર્પણે ગોવર્ધનરામ પ્રભે અપાર આદર હતો. ઈ. ૧૮૬૭માં 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના સમર્થ લેખકને જોવા-મળવાની ઇચ્છાથી તે નડિયાદ આવી ગયા. પહેલી વાર બન્નારે કલાપી આવવાના હતા ત્યારે "આપણે ઘેર રાગ આવવાના છે" એ ભાવથી ઘરને વધારે સ્વચ્છ ને સુશોભિત કરવા ઘરનાં ઔએ-હોંઈથી અપાર મહેનત કરી હતી ન કલાપી આ પ્રસંગે ગયા. મોતે જુદું જ સ્વરૂપ ને નિરભિમાન હોવાથી

પોતાને માટે કાર્ષ કશી તકલીફ લે તે એમને રુચ્યું નહિ. તેથી પછીથી ન્યારે મળવા જતા સારે, ગોવર્ધનરામને પહેલેથી કહેવરાવ્યા વિના જ જતા !

આ અરસામાં ગોવર્ધનરામ ધંધામાં છેક ઊંચે ટાંચે ચઢ્યા ને હાર્ષકાર્તના દેશી વકીલોમાં પ્રથમ પંક્તિમાં આવ્યા. 'કહેવાય છે કે ભાવનગરમાં ગાળેલાં પાંચ વર્ષની અંદર એમની જેટલી આવક થઈ હતી, તેટલી અહીં એક વાર તથા માસમાં જ થઈ !' અંતરસાગી બહિઃસંગી 'ગોવર્ધનરામે ઈશ્વરની આ લીલા સાનંદ નમ્રભાવે નિહાળી.

ગોવર્ધનરામની વકીલાત આ અરસામાં એવી જામી હતી કે દરેકે દરેક વર્ગનાં માણસો અસીલ તરીકે એમની પાસે આવી ગયાં હતાં. અમલદારો, શેઠિયાઓ, જાગીરદારો, જમીનદારો, સ્વામિનારાયણ, ગોંસાર્ષ મહારાજ, શંકરાચાર્ય, પારસી મેળેદો, મુસ્લિમો, ક્રીડો, સાધુઓ તેમ જ તદન કંગાલ ને મુશ્કેલીસો પણ ! આ બધાએ ગોવર્ધનરામને સૂક્ષ્મ અવલોકન અને તોલનની કીમતી સામગ્રી પૂરી માડી હશે તથા માનવસ્વભાવની રંગેરંગ પારખવાની પણ કીક તક એમને અહીં જ સાંપડી હશે.

નાના કે મોટા દરેક કેસમાં ખૂબ ચીવટ રાખી પ્રામાણિકતાથી ને નિઃપાથી કામ કરતું એ ગોવર્ધનરામના વકીલી જીવનનો મુદ્રાલેખ હતો. વકીલી મંડળમાં પણ ગોવર્ધનરામનું ધણું માન હતું. ન્યાયાધીશો સાથે પણ મીઠાશ કે વિવેકનો લંગ કર્યા વગર ગોવર્ધનરામ ગૌરવભર્યું વર્તન રાખતા.

સર એડવર્ડ કેન્ડી નામના જલદ સ્વભાવના એક જજ આગળ એક નોંધવાળો પ્રસંગ જુઓ હતો. ગોવર્ધનરામ એમની આગળ અપીલ દાખલ કરાવવા દલીલ કરતા હતા, તેવામાં આ જજને મિત્તજ ગયો. ન્યાયમૂર્તિ ચિકાર્ષ જઈ પૂરું આંજળે નહિ ને પોતાનો સાચો કેસ માર્યો જાય એ ગોવર્ધનરામને ગમ્યું નહિ; એટલે શાંતિપૂર્વક કુનેહથી પૂછ્યું :—'Is your lordship unwell

today ?' ને 'તરતે ચતુર જનનો જવાબ આવ્યો: "O, no, Mr. Tripathi, I am alright, go on, go on." ગોવર્ધનરામની અપીલ મંજૂર થઈ ગઈ !

એક ખીજે પ્રસંગ આથી પણ વધુ લાસલિક છે. તે સમયે ફાર્ડમાં એવો રિવાજ હતો કે દેશી ભાષામાં લખાયેલા દસ્તાવેજ વગેરે પત્રો ન્યાયાધીશ પાસે મૂકવામાં આવે ત્યારે તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર પણ વકીલોએ રજૂ કરવું જોઈએ. આ નાહકના યોગ્યથી સૌ વકીલો ખૂબ અકળાતા પણ ફાર્ડ માથું ઘિસું કરી શકતું નહિ. કેટલાક વકીલોએ આ બાબતમાં ગોવર્ધનરામને આગળ કરવા માંડ્યા. જો કે એમ કોણીનું નાજિયેર ધાય એવા અણસમજુ ગોવર્ધનરામ હતા નહિ. પણ એક વાર પ્રસંગ સામે જ આવી જિતો. જરૂરીસ કેન્ડીએ એક કેસમાં એકલા મરાડી દસ્તાવેજ જોઈ અંગ્રેજી તરજૂમો માગ્યો. ગોવર્ધનરામે પોતાનું વ્યક્તિત્વ અખંડિત રાખીને કહ્યું—“સાહેબ, અંગ્રેજી તરજૂમા કરવા એ મારું કામ નથી.” ન્યાયાધીશે શિરસ્તાની ભણ્યું કરાવી ત્યારે પણ ગોવર્ધનરામે કહ્યું: “તે હશે ને કેટલાક તેમ કરતા પણ હશે. પરંતુ શિરસ્તો કાયદેસર નથી. ભાષાંતર કરવું એ ફાર્ડ રીતે વકીલનું કામ નથી.”

ન્યાયાધીશનો મિલજવ વધુ ગયો; એ અટ્ટળાયો ને જિઠ્ઠયો. તીખાશ વધી પડી. પણ ગોવર્ધનરામે નીડરપણે ચાલુ રાખ્યું: “આપને ભાષાન્તરની જરૂર જ હોય તો ફાર્ડફાર્ડના ભાષાન્તર-ખાતા કે સરકારી ભાષાન્તર-ખાતા પાસે તે કરાવવું જોઈએ. સરકારે આ ખાતાંઓ આટલા મારે જ લિધામાં છે.” જજ સાંભળ્યામાં સપડાયા. છેવટે પોતાની (જજની) ખાતર તરજૂમો કરી લાવવા કહ્યું. પણ ગોવર્ધનરામે સ્પષ્ટ ઇન્કાર કર્યો; ને રજૂનું ગજ થઈ ગયું. બારે ટપાટપી થઈ પડી. પાસે ખેઠેલા વૃદ્ધ વકીલે, રનેહી અને દિતચિન્તકે ગોવર્ધનરામને ખેસાડી દેવા પાછળથી વારેવારે ડગલો ખેંચવા માંડ્યો, ચૂંટિયાંવ ખર્યાં. પણ ધા મારવો તો પૂરા મારવો. હવે નમતું

સા સારુ તોળવું ? કાંઈ આવીને શીદ ફૂલવું ? ગોવર્ધનરામે ધ્યાનમાં
કાઢ્યું—“My Lord, the bench is expected to know
the vernaculars of the country—” હવે હવે આવી.
કેન્ડીનો ન્યાયામુખી કાર્ડ કાર્ડ થઈ રહ્યો. ત્યાં ચતુર ગોવર્ધનરામે
મેતાનું વાક્ય પૂરું કર્યું—“—and your lordship knows
Marathi so well.” આ કાંઈ આટૂકિત-ખોટી ખુશામત ન
હતી—તેથી કેન્ડી પાછો ખુશમિનનમાં આવી ગયો ને આખા પ્રસંગનું
મધુર સમાપન થયું. આ પ્રસંગ પછી દેશી ભાષાનાં ખતોનું તરજૂમા-
કામ વકીલોને માથે ફરી આવ્યું નહિ—ગોવર્ધનરામ હાઈકોર્ટમાં
હતા ત્યાં લગી ખસસ નહિ.

ગોવર્ધનરામ આમ ટેકીલા ને સસપ્રિય, સિદ્ધાંતપ્રિય, હતા;
છતાં તકરારી મુદ્દલ ન હતા. ૨૯. નરસિંહરાવ ભોળાનાથે ગોવર્ધનરામને
તેથી જ યોગ્ય રીતે ‘અજાતશત્રુ’ કહ્યા હતા.

પ્રસંગ આવ્યો, કસોટીને કપરે વખતે પણ ગોવર્ધનરામ અતુલ ને
અસાધારણ શાંતિ રાખી શકતા. ગોવર્ધનરામ ધણી વાર કહેતા કે
“મને રીસ થતી છે એમ બતાવવાને પણ મારે યત્ન કરવો પડે
છે.” એમની હૃદયવૃત્તિઓ બહુ વેગવતી ને પ્રબળ હોવા છતાં જ્યોર્જ
વોશિંગ્ટનના જેવી એમની શાંતિ હતી.

સર ઐઝાક ન્યૂટનનાં ધણાં વર્ષની મહેનતનાં શોધખોળનાં
કાગળિયાં તેના કૂતરા ડાયમંડે સગડીમાં નાખી દીધાં ત્યારે એ
મહાન પુરુષે અનુપમ આત્મનિઘ્રહથી એટલો જ હિંમત કાઢ્યો હતો—
“Diamond, Diamond, little dost thou know what
thou hast done.”—(ડાયમંડ, ડાયમંડ, તને થોડી જ ખબર છે
કે તેં કેવું મોટું તુકસાન કર્યું છે !) તેવો જ પ્રસંગ ગોવર્ધનરામ
માટે પણ કહેવાય છે. કલાકોની મહેનતે તૈયાર કરેલા કેસનાં કાગળિયાં
એમની નાની પુત્રીના હાથમાં આવ્યાં ને એણે તો તેની પતંગ બનાવી !
એ તો હરખમાં ને હરખમાં આવી લાડથી કહે—“જુઓ, મોટા કાકા,

મેં કેવી પતંગ કરી !” હવે શું થાય ? અણસમજુ બાળકને શિક્ષો કહે શું વળે ? મનનો ઉદ્વેગ મનમાં જ રાખાવી ગોવર્ધનરામ પતંગ લોક ખુશ થયા હોય એમ હસીને બોલ્યા : “ જો બેન, મારી ચોપડીઓને અડકાય નહિ હોં.”

મુંબઈમાં મારામાં સારા રેશી વઢોધ ગણાવા છતાં, ઘેર ઘોડાગાડીનો ભભકો એમણે દેદી રાખ્યો ન હતો. દાર્ટમાં અંગ્રેજી પહેરવેશ રાખવાને બદલે રેશમી કારતું ધોતિયું ને પાધડી પહેરીને હંમેશ જતારા એ જ દત્તા-ગોવર્ધનરામ અને મનુભાઈ નાનાભાઈ દરિદાસ.

આ વર્ષોમાં પણ એમનો વિદ્યાભ્યાસ જ ચાલુ જ હતો. વાવનાં પાણી જાંડાં ને અણખૂટ હોય, ભલે તેમાં સાગગળણના ધુધવાદ કે ઉછાળા ન હોય. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભાગ ત્રીજાનો આરંભ આ અરસામાં થઈ ચૂક્યો હતો. તે ઉપરાંત, મારે વર્ષ પહેલાં આપેલું ભાવણ-“પુરોષ એશિયા તથા અમેરિકાની મહાપ્રગ્લનાં લાક્ષણિક દર્શાત” આ વર્ષમાં જ છપાયું. પરીક્ષામાં નિષ્ફળ જતાં સફ થયેલું “સંસાર-પ્રતિબિંબભાવ” પણ આ વર્ષે પૂરું થયું. પ્રાચીન કવિઓના અભ્યાસનો પરિપાક જે ત્રણ મહત્ત્વના લેખોમાં આલિસાવ પામ્યો તેમાંથી એક આ વર્ષે ખાતે જમા થાય છે. “Classical Poets of Gujarat and their Influence on society and Morals-” “ગુજરાતના શિષ્ટ કવિઓ-તેમની સમાજજીવન પર અસર” એ વિષયનો નિબંધ તેમણે મુંબઈની વિદ્યારત કોલેજની સાહિત્યસભા આગળ ઈ. સ. ૧૮૯૩માં શ્રી. જવેરીલાલ ઉમિયાસંકર યાત્રિકના પ્રમુખપદે વાંચ્યો ને બીજો વર્ષે નાની પુસ્તકરૂપે તે પ્રસિદ્ધ થયો. આ પુસ્તિકાની મર્યાદાઓ છતાં આજે પણ તે અમૂલ્ય છે ને તેનું પુનઃ પ્રકાશન-સંસ્કરણ ખૂબ આવશ્યક છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભા. ૩નો પણ ઈ. ૧૮૯૬ના અરસામાં લખાઈ રહ્યો ને તુરંત જ એથી ભાગ લખાવા માંજો. પણ આ ત્રીજા ભાગને છપાવવામાં અનેક કારણોથી ધણો

વિધર્મ થયો. જે સમયે ગોવર્ધનરામે આ ભાગ જાપખાતે મોઝયો તે વખતનું મુંબઈ ઇલાકાનું વાતાવરણ કોઈ પણ રીતે ચાંત કહેવાય તેવું ન હોતું. ઈ. સ. ૧૮૯૬માં મુંબઈમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો. સરકારની તે અંગેની નીતિની આપણાં દેશી પત્રોએ આકરી ટીકા કરી. ઉપરાંત આ જ સમયમાં લોકમાન્ય તિલકે લોકહલ્લમાં સ્વદેશપ્રેમ જાગ્રત કરવા પીર શિવાજીનો ઉત્સવ ઊજવવાનું આદાલત ચલાવ્યું. 'ફક્કરી' અને 'મરાઠા' પત્રોના સંચાલક તિલકે ઈ. સ. ૧૮૯૭ના જૂનની પંદરમીએ લખેલા લેખથી મુંબઈ સરકારની ખજાનજર ચર્ષ ને તે જ વર્ષે મુંબઈ હાઈકોર્ટમાં તિલક ઉપર કેસ ચાલ્યો. દેશની ગુલામીની એવી તો દીન અને દીન દશા હતી કે મુંબઈના વહીવટાંગમાંથી કોઈ પણ તિલકનો કેસ હાથમાં લઈ લડવા તૈયાર ન હોતું. કેસના ચુકાદાપે તિલકને અદાર માસની સખત કેદ ભોગવવી પડી. વળી આજ અરસામાં થયેલા પૂનાના કોન્ફેડર રેન્ડ અને લેફ્ટેનન્ટ આર્ચર્ડનના અચાનક ખૂનથી આખો દેશ ખગમળી ઊઠ્યો. આથી મુદ્રણાલયો પર સખત સરકારી નિયંત્રણ આવ્યું ને 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભા. ડગ્લનું પ્રકાશન વિસંભાધ્યું. વળી દીલ થવાનું વિશેષ કારણ એ હતું કે ત્રીજા ભાગમાં રાજદીપ અધ્યાવિચારણા, ખાસ કરીને દેશી રાજ્યો અને અંગ્રેજી રાજનીતિને લગતી, અમપદે હતી. ગોવર્ધનરામે બહુ જ સાવધાનીથી, ચેતસાઈથી, અંગ્રેજી રાજનીતિનું મુક્તિસંગત પૃથક્કરણ કર્યું હતું. પણ આ ભાગ મારે કોઈ જાપખાનાની હિમત ચાલી નહિ! પ્રમાણમાં સંસ્કૃતિના ગણાતા ગોવર્ધનરામના સર્જનની પણ ત્યારે આ દશા હતી! ઘણી સમજૂતી પડી એક જાપખાનોએ જાપવાનું સ્વીકાર્યું, પણ કામ ઠીક આગળ વધતાં પુસ્તકના એક વાક્ય બાજત જાપખાનાએ વાંધો કહ્યો. કાયદાની દૃષ્ટિએ મુદ્રણાલયના માલિક કરતાં ગોવર્ધનરામ લખાણનો અર્થ બરાબર સમજતા હતા ને તેથી તેમણે જવાબદારીના ભાનથી ઉત્તર આપ્યો: "જાપું હોય તો તે આ જ છે. એમાં મારે કોઈ પણ ફેરફાર કરવાનો નથી." બસ, વાત વળે ચઢી ને જાપવાનું કામ ખોરંબે પડ્યું. આમ ને આમ એ

વરસ ચાલ્યાં ગયાં ને છેવટે ત્રીજે વર્ષે ઈ. ૧૮૯૮માં 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને ત્રીજો લાગ પ્રગટ થયો ।

આ અરસામાં નડિયાદમાં તો એટલે સુધી ચાલવા જોડેલી કે ગોવર્ધનરામે ત્રીજા લાગમાં પ્રગટ કરેલા વિચારોને લીધે, તિલકની પેઠે ગોવર્ધનરામને પણ સત્તાવાળા પકડી ગયા છે ને રાજદ્રોહ માટે કામ ચાલશે ! માતા શિવકાશીની મૂંઝવણ અને ચિંતાનો તો પાર ન રહ્યો. છેવટે મનઃસુખરામને પણ તાર કરીને પુછાવતાં સાચી ખીનાની જાણ થઈ.

ઈ. સ. ૧૮૯૫માં ગોવર્ધનરામની ઉંમર ચાલીસ વર્ષની થઈ હતી. તેથી હવે એમણે નિવૃત્તિ માટે પ્રયાસ કરવા માંડ્યો ધરમાં સગાંવહાલાં, મિત્રો, શુભેચ્છકો, વડીલો, ધણાનો આ અંગે ગોવર્ધનરામ સાથે મનોમેદ નહિ તોયે મતમેદ હતો. છેવટે ગોવર્ધનરામે પરમ પૂજ્ય મનઃસુખરામને પોતાનો આ સંકલ્પ જણાવ્યો. હૃદયની પૂરી એકતા હોય છે, લાયકે વિચારોની પૂરી એકતા હંમેશાં હોતી નથી ! મનઃસુખરામ જેવા વ્યવહારકુશળ વડીલને આ પગલું કહાપણુમથું કે અનિવાર્ય લાગ્યું નહિ. સાહિત્યસેવામાં જ વખત કાઢવો હોય તો ધંધાતું કામ આણું કરવું. પણ હાથે કરીને ધીકતો ધંધો ધરમણથી તોડી શા આડ પાઠવો ? ગોવર્ધનરામ તે છતાંયે એમના સંકલ્પમાં અડગ જ રહ્યા, લાગે હતું એ વર્ષ વધુ વિચારી જોવું, તરત નિર્ણય કશો ન લેવો, એમ એમણે સમજ્યું ને ગોવર્ધનરામે એટલું તો છેવટે સ્વીકાર્યું.

આ પછી ખીજે વર્ષે ગોવર્ધનરામે શ્રી. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીને વડીલાતમાં સાથી તરીકે સ્વીકાર્યા. પરિણામે એમને કંઈક વધુ વખત મળવા માંડ્યો. એમ કરતાં એ વર્ષ પણ પૂરાં થયાં ! સગાં-વહાલાંએ જુદોવડીલોએ ગોવર્ધનરામને ઘણું વીનવ્યા, સમજાવ્યા, પણ સંકલ્પ તે સંકલ્પ. છેવટે એટલી સરત મનઃસુખરામ વગેરેએ લેવડાવી કે કેસતું નવું કામ જાણે ન લેવાય પણ ને લીધું છે

અગાઉથી, તે પૂરું અવસ્થાં થાય; અને નિવૃત્તિમાં પણ બહુ ખાનગી કે બહુ અગત્યનું કામ આવે તેા અનુકૂળતા પ્રમાણે તે લેવું ખરું. આમ જેતાળીય વર્ષ પૂરાં કરીને, ઈ. સ. ૧૮૯૮ના ઓક્ટોબર માસમાં લલિતાપંચમીને દિવસે પોતે જીવનમાં સૌથી ઇષ્ટ ગણેલા વાનપ્રસ્થાથમનો ગોવર્ધનરામે સ્વીકાર કર્યો.

ખાતી અમર વદીલમંડળમાં શી નહિ ચર્ષ હોય? સમગ્રો વદીલવર્ષ ચક્રિત ચર્ષ ગયો. આવો ધમધોકાર ચાલતો ધંધો કાઈ આમ એકાએક છોડે? નહી, ગોવર્ધનરામનું મગજ અસ્થિર બની ગયું હતું, એમ પણ ધણાઓએ ધાર્યું. ધણા આવો નિર્ણય લેવા બદલ ગોવર્ધનરામ પર ચિદાયા, રીસે જરાયા; ધણાએ બહુ ખેડ કર્યો, નિરાશ થયા, પણ અનપૂર્ણતા થોડા અમથા પ્રસાદથીયે પ્રસન્ન થનાર, વીણાધારિણી ભગવતી સરસ્વતીના ગાનલીન ભક્ત બનનાર, વાર્યા શા સારુ વળે? કપાળે તિલક કરવા આવેલી લક્ષ્મીનો ભડે અનાદર થયો, પણ સરસ્વતીનો કેવો મંગલ ને અખંડ અભિષેક હવે એ પામવાના હતા?

ખરી કસોટી હતી બાકી હોય તેમ ગોવર્ધનરામે સંકલ્પાનુસાર નિવૃત્તિ સ્વીકારી ને બીજે કે ત્રીજે જ દિવસે બહુ મહત્વના ને પૂમ રળાવી આપે તેવા ભારે મોટા કેસ એમના હાથમાં આવી પડ્યા. પણ એમનો નિશ્ચય અફર રહ્યો. ગોવર્ધનરામે મુંબઈ છોડ્યું જ. એમના મિત્ર ચીમનલાલ હરિલાલ સેનલવાડે આ પ્રસંગે એમના ખાનમાં એક પાટી આપી.

ગોવર્ધનરામનો આ નિર્ણય બ્રૂલભર્યો ગણનાર પણ ધણા છે. ગોવર્ધનરામ આવા નિર્ણયને લીધે આર્થિક સંકલ્પમણમાં પણ કદીક આવ્યા હશે, થોડો હિંમે પણ પામ્યા હશે; છતાં સરસ્વતીચંદ્ર જેવા માનસ-સંતાનના મહાસર્જકના આ સંકલ્પમાં નરી અનાસક્તિ, અતુલ વિદાયેમ અને અનન્ય ધર્મનિષ્ઠા જ રહેલાં છે તે જોતાં આ વર્તન સૌના અપાર આદરનું અધિકારી કરે છે, એમ કહેવામાં કશું અજૂગતું

નથી. અને "Literature can never be the staff of life" એમ તો ગોવર્ધનરામ પોતાના સમયનો ગુજરાતનો સમાજ જોતાં, બરોબર સમજતા હતા. જીવનનિર્વાહનું સાધન સાહિત્ય ન થઈ શકે એમ એ જાણતા હતા તેથી જ તો એમણે બધી પૂર્વ-તૈયારી કર્યા પછી જ નિવૃત્ત થવું ને નડિયાદ જવું ઇષ્ટ માન્યું હતું.

મુંબઈથી મુકામ ઉઠાવીને, અર્થ કરવા ગોવર્ધનરામ જેવા નડિયાદ આવ્યા કે તરત, પ્રલોભનોમાં હજી કશું બાકી હોય તેમ, કચ્છના રાવસાહેબ તરફથી કચ્છ સંસ્થાનની દીવાનગીરી રૂ. ૧૫૦૦ના પગારથી સ્વીકારવાની માંગણી કરવામાં આવી. પણ ગોવર્ધનરામનું મનોરાજ્ય તો જુદું જ હતું એટલે આ પ્રલોભનથી એ સહજલાવે પર રહ્યા.

નડિયાદમાં પોતાના કુટુંબ સાથે મહિનોમાસ રહી, પોતાના 'બજેટ'ની વ્યવસ્થા કરી ઈ. ૧૮૯૮ના ડિસેમ્બર માસમાં પોતાના પુત્ર રમણીનરામને સર્ઈ ગોવર્ધનરામ કાઢિયાવાડ તરફ ગયા. લાકીના દરબાર કવિથી કલાપી સાથે એમને મુંબઈથી જ સંબંધ બંધાયો હતો. વળી તે વખત લાકીમાં કલાપીના દીવાન તરીકે નડિયાદના શ્રી. ગિરધરદાસ મંગળદાસ હેસાર્ઈ હતા. આ હેસાર્ઈ કુટુંબ સાથે ગોવર્ધનરામને ધર જેવો સંબંધ હતો, તેથી એ લાકી ગયા ને રજવાડાની કેટલીક મૂંઝો ઉઠેલવામાં એમણે કીમતી મદદ કરી. લાકીથી ગોવર્ધનરામ જૂનાગઢ ગયા ને ઈ. ૧૮૯૯ની શરૂઆતમાં નડિયાદ પાછા આવ્યા.

આ વરસની શરૂઆતથી જ ગોવર્ધનરામે 'સમાલોચક'માં 'સાક્ષરજીવન' નામથી બારે વિદ્વાપૂર્ણ લેખમાળા શરૂ કરી. કંઈક કંઈક લખાતી ને છપાતી એવી આ લેખમાળામાં અવતરણોની પ્રચુરતા છે ખરી, પણ લેખકનું ચિંતન અને જ્ઞાન કેટલું વિશાળ, પરિપક્વ ને સદ્ગમ છે તે આ અધૂરા લેખમાંથી સહેજે જણાય તેમ છે.

ઈ. ૧૮૯૯ના મે માસમાં પોતાની સૌથી નાની પુત્રી જયંતીનાં એમણે લગ્ન કર્યાં. લગ્નનાં તોરણ હજી લીલાં હતાં, ત્યાં જ ગોવર્ધનરામની

તખિયત એકાએક બગડી. મંદવાડું જોર વધવા લાગ્યું, દવાની ટેકી જ ન લાગતી હોય એમ થવા લાગ્યું ને એમના સૌ શુભેચ્છકોને ત્યારે ગંભીર ચિંતા થઈ-ગોવર્ધનરામના બધા ઉદાત્ત આશયો ને સંકલ્પો મનના મનમાં જ રહી જશે કે શું ? એવામાં એમના ભાવનગરના જૂના સ્નેહી ડોક્ટર શિવનાથ રામનાથ આવી ચડ્યા. એમણે દવામાં કાર્ક ફેરફાર કર્યો ને એમની જરૂરેઆ ને ગોવર્ધનરામની આયુષ્યરેઆ બળવાન હશે તે તુરત સુધારો થયો ને સદલાગે સૌનાં મોં પાછું હસતાં થયાં. આ વર્ષના અંત લાગમાં કલાપી નડિયાદ આવી ગયા ત્યારે તેમની સાથે લલિતજી પણ હતા.

ગોવર્ધનરામનું શરીર હેલાં આઠ વર્ષમાં તો જાણે રીતસરનું દવાખાનું બની ગયું હતું ! કાર્ક વાર તો દિવસમાં આઠ આઠ દશ દશ વાર એમને દવાઓ પીવી પડતી.

શરદીની પણ એમને હંમેશાં ખીક રહેતી. એનાથી બચવાને માટે તેમ જ પાછલી અવસ્થામાં સંધિવાને લીધે શરીર પર ધણી કપડાં એમને રાખવાં પડતાં. માથે પવન ન લાગે માટે કાનપુરી ગરમ ટોપી, ગરમ ગળપદો, બે ગંજકાક, ગરમ બંડી, કેડ તથા પેટના ભાગ ઉપર બાંધવાના ગરમ કકડા, ઢીંચણ, ઢાંકવાને ફલા-લીનના કકડા ને દરેક પગે ઝોઝામાં ઝોઝાં બે મોજાં ! આમ શરીર પૂરેપૂરું શરદીથી અબેઘ બની જાય તે પછીયે બહાર નીકળે ત્યારે એક અથવા બે ગરમ કેટ; ને શિયાળામાં તો આ બધા ઉપર ખાસ ગરમ ઝોવરકાટ ! ‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’ના લેખક કહે છે તેમ આ તો = એમનો સાધારણ સાજ હોતો ! ”

આને લગતો એક બહુ રમૂજી પ્રસંગ છે. શિયાળાની એક સાંજે, આવા પોચાકથી પૂરેપૂરા સજ્જ થઈ-ઠંડી સામે આખે અંગે બખ્તર ચઢાવીને-ગોવર્ધનરામ ધરમાંથી નીકળ્યા. તે સમયે એમનાં માતૃશ્રી શિવકાશી ત્યાં ઝોટલે બેઠાં હતાં, તેમની નજર ગોવર્ધનરામ

ઉપર પડી. સિવકાશીનું શરીર એટલું સુદૃઢ હતું કે શિયાળાની ટાંદ પણ દારીને ભાગી જાય ! વળી સ્વભાવે પણ એ બહુ રમુજી હતાં. જોવાર્ધનરામનો આ બધો કાઠ જોઈને એમનાથી રહેવાયું નહિ ને જોશ્યા—“બજું, મોટા, ટાંદ તે હર્ષ આખા ગામને વાય છે કે તને એકલાને જ? આવું જાડું જાડું તે શું પહેર્યું છે?” એકરુદનની પેઠે, જોવાર્ધનરામે કાવડું મોં રાખી તરત જવાબ દીધો, “શું કહું? બા, આપી જાડું બીજું ન હોતું, એટલે આ પહેર્યું.” પુત્રના ચમત્કારભર્યા દાનવજવાળથી સિવકાશી દાર્યા ને “તું તો કદીયે બંધાવાનો નહિ” કહી પુત્રની પ્રશંસામાં ચોતાનો પરાજય ધુપારી દીધો.

ચોતાની શૈલીની પેઠે ચોતાના પહેરવેશની બાબતમાં પણ જોવાર્ધનરામે નિયમ કર્યો હતો—પહેલી ઉપયોગિતા ને પછી સુન્દરતા. આમ હોવાથી જોવાર્ધનરામનો વિચિત્ર રહેજો પોશાક ઘણાનાં મોં ઉપર આશ્ચર્યથી રિમત આણતો. શ્રી. મજૂરે તો એને એક વાર ‘પેલીના ગવાળા’નું નામ પણ આપ્યું હતું. પરંતુ કાલોર્ષલનો પહેરવેશ કેટલો વિચિત્ર હતો તે જણાવી કૂડ જે કહે છે તે જોવાર્ધનરામને પણ શું અક્ષરશઃ લાગ્યું નથી પણ?—“But who that knew Carlyle would care what clothes he chose to wear?”

ને ખરેખર ચોતાના શરીરની જોવાર્ધનરામ આટલી કાળજી રાખતા તેથી જ એ પોતે કહે છે તેમ—“મારી દવાઓ, જુદાં જુદાં ગરમ કપડાં વગેરેની મદદથી મારા કેટલાક નાના મોટા રોગોનું બળ એ ઘણું જ નરમ કરી નાખ્યું છે.”

ચોતાની આવી નબળી તબિયતની ચિંતા જોવાર્ધનરામને સતત રહેતી ને તેથી જ છેલ્લા સમયમાં તો તે અનેક વાર કહેતા : “તો પરમેશ્વર મને એટલી ‘ગેરંટી’ આપે કે હું હજી દશ વર્ષ

સુધી જીવીશ, તો ખીચું બધું કામ પડતું મૂકીને, મારા અભ્યાસગૃહમાં જઈ, સાંકળ વાસી, દરે વર્ષ વાંચવાંચ અને લખલખ કરું.” આમ પોતાનું જીવન જનસમાજ માટે-વિદ્યાભ્યાસ માટે જ નિર્માયું છે, એમ તે કશા અભિમાન વિના પણ જાંડી આત્મપ્રતીતિથી ને આંતરશ્રદ્ધાથી સમજતા ને માટે જ આવડી મોટી ઉમ્મરે સે-ડોના જેવી ફસરત કરનાર, યોગાસનો તરફ વળનાર, આટઆટલી દવાઓ પીનાર ને આવો વિચિત્ર વેશ ધારણ કરનાર ગોવર્ધનરામ પ્રતિ કોને અસાધારણ આદરભાવ નહિ જાગે ?

ગોવર્ધનરામની તમિષ્ણત વિશે આવો જ એક ખીલે પ્રસંગ છે. દીવાળીના ઉત્સવમાં એક વેળા માતૃશ્રી શિવકાશીએ ગોવર્ધનરામને દીવાળીનાં પકવાન ખાવાનો ખૂબ આગ્રહ કર્યો. “ મોટા, બળા રોજને રોજ તે બાજરી શી ? તેમાં આ સપરમે દહાડેય તું બાજરી ખાય એ તો મને ન ગમે.” ગોવર્ધનરામે ધીમેથી જવાબ દીધો-“ જો બા એ વાત ખરી; પણ સપરમે દહાડે સારું સારું ખાવા જતાં, સપરમે દહાડે જ હું મદિ પડીશ તેનું કેમ ? ” માતાએ તો ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં કહી દીધું-“ જા, જા હવે. આવા આવા વહેમ શા ? એક વાર ખાવામાં તે શું નડવાનું છે ? ” માતાના સ્નેહની પગિસીમા દીકરાને દીવાળીને દિવસે સારું સારું ખવડાવવામાં આવી રહી. પરિણામે ગોવર્ધનરામે માતાને પૂરો સતિપ થાય તે રીતે બધી વાનગીઓ ખરાખર ખાધી. ખાધી તો ખરી પણ હવે પેટ શાનું છોડે ? બધાં સવા જતાં હતાં તે જ વખતે ગોવર્ધનરામને એવું સખત દરદ ઊપડ્યું કે બધાંને ગલરાવી નાખ્યાં. નક્ષામાં આખી રાત સૌને ઉજનગરો થયો ! આ અનુભવે શિવકાશી સાવ નરમ થઈ ગયાં. ગોવર્ધનરામનું દરદ મટ્યા પછી કહે-“ મોટા, હું બૂલી. હવેથી તને ખાવાનો કદી આગ્રહ નહિ કરું. તારે ખાવું હોય તે જ ખાજે.” આટલી પેટ-પીડા ખમવી પડી તે અંગે કરું જ મનમાં લાગ્યા વિના ગોવર્ધન-

રામ માત્ર શાન્તિથી દસ્યા, પણ જમવા અંગે પાટી કળ્લત-
દસ્તાવેજી લખાણુ જેવી જ તો !-કરાવી લીધી.

ગોવર્ધનરામ આમ ઈ. ૧૮૯૬માં ગંબીર માંદગીમાંથી ઊગર્યા, જાણે એક ધાત જ ગર્ભ; ને તેથી એમણે બધી શક્તિ હવે 'સરસ્વતીચંદ્ર' માટે જ કેન્દ્રિત કરી. "જો મારાથી એથો ભાગ પૂરો યશે નહિ તો મારે માથે એક મોડું લોક-ઝણ રહી જશે" એમ મંદવાડ વેળા પણ ચિંતા ને બીતિથી ગોવર્ધનરામ ધણી વાર કહેતા. તેથી મંદવાડમાંથી ઊઠતાંવેંત ઈ. ૧૯૦૦માં રાત્રે બાર ને એક વાગ્યા સુધી જગી જગીને પણ 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો એથો ભાગ એમણે પૂરો કર્યો. આ કાર્યની પૂર્ણાહુતિ ઈશ્વરી સંકેત અનુસાર આ વર્ષમાં થઈ ગર્ભ તે ઉત્તમ જ થયું. કેમકે જો બે વરસ મોડું થયું હોત તો આ કામ કચળા વિના રહેત નહિ. "લીલાવતીના ગયા પછી (એટલે કે ઈ. ૧૯૦૨ પછી-સં.) મારે એથો ભાગ લખવાનો રહ્યો હોત તો તે હાલ લખાયો છે તેવો લખવાની મારામાં શક્તિ રહેત નહિ."

આ જ વર્ષમાં ગોવર્ધનરામે નડિયાદમાં "The Entrance in Life of Europeans and Indians" એ વિષય પર ને અમદાવાદમાં સાહિત્યસભાના ઉપક્રમે "Some Historical Aspects of our Social and Domestic Institutions" એ વિષય પર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.

આ જ વર્ષમાં ગોવર્ધનરામે "સેમરાજ અને સાધ્વી" નામનું નાટક લખ્યું. ગોવર્ધનરામની પોતાની સ્વતંત્ર રુજીનેચ્છા આ માટે કંઈ ખાસ હતી નહિ. પણ "ગુંબઝ-ગુજરાતી નાટક કંપની"ના માલિક તથા મેનેજરે "સરસ્વતીચંદ્ર"ની અમાપ લોકપ્રિયતા જોઈને તે પરથી નાટક રચી આપવાની માંગણી ગોવર્ધનરામ પાસે કરી. આ માંગણી જ્યારે અનેક વાર કરવામાં આવી ત્યારે ચાર મોટા

ભાગમાં પથરાયેલી આવી ગંભીર કૃતિને ચાર પાંચ કલાકના નાટકરૂપે રજૂ કરવાનું અસાધ્ય જણાતાં, ગોવર્ધનરામે “ સરસ્વતીચંદ્ર ” સાથે સંકળાયેલું છતાં પોતાની આ નવલકથા કરતાં જુદા જ વસ્તુવાળું એક નાટક લખવા વિચાર્યું; સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદ તથા કુસુમનું જીવન નવસના અંત પછી કેવા પ્રકારનું હતું એ જણાવવા માટે ઘણા વાચકો તરફથી કૃત્તૃલક્ષ પ્રગટ થતું. એટલે એનો દંર્ષક ખુલાસો કરવા તથા કલ્યાણુગ્રામની પોતાની યોજના સદ્દુનંત સમજાવવા ‘ હોમરાજ અને સાધ્વી ’ નામનું નાટક એમણે રચ્યું. મુંબઈમાં હોમરાજ નામના શેડિયાને સોનેરી ટોળીવાળા કેવી રીતે હોય છે, એની પત્ની સાધ્વીને કેવી રીતે દુઃખી કરે છે, ને આ બધી દગાઈમાંથી સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદ અને કુસુમ કલ્યાણુગ્રામની યોજના દ્વારા આ દંપતીને કેવી રીતે બચાવીને સુખી કરે છે, તે આ નાટકનું મુખ્ય વસ્તુ છે. પણ આ નાટક મુંબઈની પ્રજાનું મનરંજન નહિ કરે એમ માલિકોને લાગવાથી તે પાંચું ફેર્યું. આજે પણ તે અપ્રસિદ્ધ જ છે !^૬

આ વર્ષથી અંગ્રેજ સામયિકોમાં પણ લેખ મોકલવાની ગોવર્ધનરામે શરૂઆત કરી ને તે મુજબ મલબારીના “ East and West ” માં “ Marriage Forms under Ancient Hindu Law ” નામનો લેખો લેખ પ્રગટ કર્યો. આ જ વર્ષે “ The Practical Aspects of our Ideal Life ” એ વિષય પર ગોવર્ધનરામે અમદાવાદમાં લખેલું આપ્યું.

ગોવર્ધનરામની શાંત પણ વિનોદભરી પ્રકૃતિના ઉદાહરણરૂપ એક પ્રસંગ અહીં ઉલ્લેખવા જોવો છે. ગોવર્ધનરામના પુત્ર રમણીય-રામ નાનપણમાં જલુ જ તોફાની હતા ને તેમની રોજ ફરિયાદો

૬ ગોવર્ધનરામની-આજ તો અમૂલ્ય ત્રણાય તેવી-ખાનખી ડાયરીઓ તથા એમની અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ, એ સર્વને એક જીવન પર ખડકી દબાવે કરવામાં આવે તો તે સહેજે પાંચ છ ફીટ જટલો લેવો પાય, એમ ‘ સમાલોચક ’ ના ગોવર્ધનરામ રમારક-અંકમાં થી કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી લખે છે.

ગોવર્ધનરામ પાસે આવતી. આનું એક કારણ એ પણ હતું કે, પોતાની તંબિયત જન્મથી જ નજળી હોવાથી, પુત્રના પ્રસંગમાં એવું ન બને તેની ગોવર્ધનરામ અત્યંત કાળજી રાખતા; ને તેથી ઘણી વાર કહેતા પણ—“રમણીક, જ્યારે હું એમ સાંભળીશ કે રમણીકે કસરત કરવી બંધ કરી છે કે તરત જ તારું ભણવાનું બંધ કરાવી કોલેજમાંથી બોલાવી લઈશ એ નક્કી બાજુજે.” આને પરિણામે શ્રી. રમણીયરામને શરીરનો બાંધો નાનપણથી જ ઘણો મજબૂત ને બળવાન બન્યો.

આ રમણીયરામ તેમના સોળમા વર્ષમાં કોઈને મારીને આવ્યા ને તેથી મારે આનાર ફરિયાદ કરવા આવ્યો. તપાસ કરતાં ગોવર્ધનરામે જોયું કે અપરાધી રમણીયરામ જ છે ને તેથી રમણીયરામને એમણે ધોલ મરી. સારે હસતે હસતે રમણીયરામે કહ્યું: “મોટા કાકા, હવે મને સોળ વર્ષ થયાં છે; ને તમે જ વારંવાર કહો છો ને કે છોકરાને પાંચ વર્ષ સુધી લગાવવો, સાર પછીનાં દશ વર્ષ સુધી મારવો ને સોળ વર્ષનો થાય એટલે તો તેને મિત્ર જોવો ગણવો.” પુત્રનો આ ભુલિલયો બચાવ સાંભળી ગોવર્ધનરામને હસવું તો આવી ગયું પણ તરત પોતાના બચાવમાં એવી જ તરફથી હસતે હસતે કહ્યું—“તને પાંચ વર્ષ કરતાં વધારે વર્ષ અમે લગાવ્યો હતો, એટલે જેમ લગાવવાની મુદત વધારી, તેમ મારવાની મુદત પણ વધે જ ને !”

‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું સર્જન પૂરું થવાથી ગોવર્ધનરામ પરમ કૃતાર્થતા ને ચિત્તશાંતિ અનુભવતા હતા; ત્યાં જ મોટું અનિષ્ટ આવી પડ્યું. ગોવર્ધનરામનાં સોથી મોટાં, સોથી તેજસ્વી ને સોથી વધુ પ્રિય પુત્રી લીલાવતીની તંબિયત એવી જ રહેતી હતી. એમના પતિ સાથે એ જૂનાગઢ હતાં ને જૂનાગઢમાં ગોવર્ધનરામના બનેલી જગનનાથ હરિદાસ પંચા પણ લીલાવતીની કાળજી રાખતા હતા, એટલે ગોવર્ધનરામને મોટી નિરાંત હતી પણ તંબિયત વધુ નરમ થવાથી લીલાવતી નડિયાદ આવ્યાં ને કદાચ કોઈ હવાફેરથી ફેરફાર થાય એમ માનીને ગોવર્ધનરામ

ઈ. ૧૯૦૧ના ઉનાળામાં એમને આણુ લઈ ગયા. સૌથી પાલનપુર વગેરે રથને યઈ સૌ નડિયાદ પાછં આબ્યાં સારે તો લીલાવતીનો રોગ પાછો ઊભળ્યો. પવનના પ્રચંડ ઝપાટામાં મૂળથી હચમચી જતી નાજુક વેલીને ટકાવી રાખવા માળી પ્રેમથી મથામણુ કરે, તેમ ગોવર્ધનરામે ધણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ બચ્યે. ક્ષયરોગે શરીરને ધરમૂળથી હણી નાખ્યું હતું. અનેક ઉપચારો છતાં ઇ. ૧૯૦૨ના જાન્યુઆરીની આઠમી તારીખે ગોવર્ધનરામની આ પ્રિય પુત્રીનું અવસાન થયું. જીવનમાં જે મર્માન્તિક વેદનાઓ ગોવર્ધનરામે વેડી હતી, જે હૃદયભેદક અનુભવો કર્યા હતા, તેમાંનો સૌથી નીવ ને સૌથી છેલ્લો આ પ્રસંગ હતો. વિધિનું કરવું તે આ પ્રસંગ પછી. બરાબર પાંચ વર્ષે આ જ માસમાં ગોવર્ધનરામ લીલાવતીની પાછળ ચાલતા થયા !

લીલાવતીના અવસાનથી તીવ્ર આઘાત લાગતાં ગોવર્ધનરામની વાંચન-લેખન પ્રવૃત્તિમાં પણ મોટો વિશેષ પડ્યો. છતાં આ વર્ષમાં "East and West"માં "Chuni the Satee"નામની ઉચ્ચ ભાવનાવાળી મનોહર વાર્તા એમણે લખી. આ વાર્તાએ ધણું સારું આકર્ષણ જમાવ્યું ને હિંદુ જીવનનો સાચો તાદશ ચિતાર આપતી આવી વાર્તાઓ આ પત્રમાં પ્રકટ થાય તો સારું, એ પ્રકારની ઇચ્છા પણ અંગ્રેજોએ વ્યક્ત કરી. આર્થ સીતવનું ઉજ્જવળ રેખાચિત્રણ આ વાર્તામાં રહેલું છે. 'East and West' માસિકના ત્રણેક અંક સુધી આ વાર્તા ચાલી હતી ને તે એવી અસરકારક નીવડી કે તેનું ગુજરાતી તેમ જ તેલંગી ભાષામાં પણ ભાષાતર પ્રગટ થયું હતું.

ઈ. સ. ૧૯૦૨માં ગોવર્ધનરામ મુંબઈ આબ્યા—એમ.એ.ની ગુજરાતી પરીક્ષા લેવા—સારે એમના ભાંગેલા હૃદયને કંઈક કરાર મળે તેવો એક સુયોગ સાંપડ્યો. આ વર્ષે ગોવર્ધનરામને ત્રિભુવનદાસ દેવપાણુદાસ ગઢ્ડેર સાથે મૈત્રી યઈ. આ ઉદારચર્ચિત મિત્રની પ્રાપ્તિથી એમના ઉત્તરકાલીન જીવનમાં ગોવર્ધનરામ ધણી મધુરતા ને શાંતિ પામી શક્યા એમ હૃદીએ તો જોડું નથી. એમ.એ.ની પરીક્ષાનો

પાઠ્યક્રમ નક્કી કરવા મુખર્ષી યુનિવર્સિટીએ ત્રણ વિદ્વાનોની એક સમિતિ નીમી હતી—અંબાલાલ સાકરલાલ, કેશવ હર્ષદ દ્રુવ ને ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી. આ સમિતિમાં એક વર્ષ, એમ.એ.ના પાઠ્યક્રમમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને સ્થાન આપવા, કંઈ નહિ તો તેના એથા ભાગને નિયત કરવા દરખાસ્ત આપી. પણ સીક્ષતથી—કોઈ વિદ્યમાન લેખકની કૃતિ પાઠ્યક્રમમાં ન લેવી એ સિદ્ધાંતથી—ગોવર્ધનરામે જ આ દરખાસ્ત ઉઠાડી દીધી. આ કામદાનને લીધે ગોવર્ધનરામ, શ્રી. કેશવ હર્ષદ દ્રુવના પણ ગાઢ સંબંધમાં આવ્યા. સંજ્ઞાની મૈત્રી સામપડી ઢહેવાય છે—સાત ડગલાં ચાલ્યા કે સાત ચબ્દો બોલ્યા, એટલામાં મૈત્રી સ્વાર્થ જાય—એવું ખરેખર આ ત્રિપુટીના સંબંધમાં પણ બન્યું. ત્રિભુવનદાસ ગજેર, કેશવ હર્ષદ દ્રુવ ને ગોવર્ધનરામની ત્રિપુટીએ મૈત્રીનો અતેરો આનંદ અનુભવ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૦૩ના અંતભાગમાં ગોવર્ધનરામ એમ. એ.ની પરીક્ષા લેવા ફરી મુખર્ષી આવ્યા. આ અરસામાં જ લક્ષ્મી ને સરસ્વતીનું વિરલ આશ્રવરમાન બનેલા શેઠ શ્રી. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી સાથે ગોવર્ધનરામને સંબંધ બંધાયો. આ વર્ષમાં સદગત પુત્રી લીલાવતીની પ્રાણ "લીલાવતી-જીવનકથા" લખવાનો ગોવર્ધનરામે આરંભ કર્યો. તે સાથે 'સાક્ષર-જીવન'ની લેખમાળા તો ચાલતી જ હતી. આ ઉપરાંત કેટલાક કાવ્યદાને લગતા લેખ તથા ઇતર વ્યાખ્યાનો આપવાની પ્રવૃત્તિ આ વર્ષે પણ ચાલુ હતી. અમદાવાદમાં ઓગસ્ટ મહિનામાં "Higher Brahminism in Ancient India" એ વિષય પર યુજરાત કોલેજમાં ગોવર્ધનરામે વ્યાખ્યાન આપ્યું સારે થી. અંબાલાલ સાકરલાલ પ્રપુખ્તપદે હતા.

ઈ. સ. ૧૯૦૪માં નડિયાદમાં ખેડ ગંભીર રૂપે ફાટી નીકળ્યો. નડિયાદની અંદર તો દવે રહી ચકાવ એવું હતું જ નહિ, એટલે ગોવર્ધનરામ ગામ બહાર નીકળ્યા ને ભાલે સાહેબ રેસાર્દના કુટુંબ સાથે કુટુંબ જોવો સંબંધ હોવાથી, ગોવર્ધનરામ 'પાંટીઆ' નામના

તેમના બાગમાં પોતાના કુટુંબ સાથે રહ્યા—જે કે એમનાં માતૃશ્રી તો નાગરવાદમાં જ રહ્યાં! ‘મંદિરની પૂજા મૂકીને મારાથી કેમ અવાય?’ એ એમનો બોલ હતો. ગોવર્ધનરામનાં માતૃશ્રી શ્રીનાથજી મંદિરના સ્વચ્છ વાતાવરણમાં રહેતાં હતાં, પણ લાંનીયે હવા બગડી, મરકી ફેલાઈ, ને બધા ઉપચારો છતાં એપ્રિથ માસમાં, જુવાનને પણ ચરમાવે તેવા તેજ ને તાકાતવાળાં આ જાગરમાન ડોશી પંચત્વ પામ્યાં એમનાં મરણથી ગોવર્ધનરામનો મોટો આધાર ગયો—જાણે માથા પરનું છતરજ તૂટી પડ્યું.

આ વર્ષ દરમિયાન ગોવર્ધનરામને મુંબઈ જવાનું થતાં પ્રો. ગજ્જર સાથેનો એમનો સંબંધ વિશેષ સ્નિગ્ધ બન્યો. શ્રી. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજના આગ્રહથી ગોવર્ધનરામે ફેટમેક સમય આ વિદ્યારસિક શેડના બંગલામાં જ ગાળ્યો. ગોવર્ધનરામે આ વર્ષે ચરક, સુશ્રુત, રામાયણ, મહાભારત વગેરેના તથા અંગ્રેજીમાંથી વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, રાજ્યોગ તથા થિયોસોફીનો વિશેષ ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરવા માંડ્યો ‘લીલાવતી-જીવનકલા’ પણ આ જ વર્ષમાં પૂરું કરીને છાપવા મોકલી આપ્યું. આ ઉપરાંત ‘સમાલોચક’માં ‘સાક્ષરજીવન’ને સગતી લેખમાળા તથા ગદ્ય-પદ્યમાં પણ ફેટલુંક લખાણ થયું. “પાશ્ચાત્ય દાસ્પરસ અને તેનું એતદેશીય રૂપાન્તર” એ મથાળા નીચે નવલરામના ‘બટના બોપાળા’નું મૂલ્યાંકન થયું ને કેપ્તુચર કાબરાજના રમારદરે જે અન્ય પ્રગટ થયેલો તેનું મૂલ્યાંકન ‘કેપ્તુચરો ન. કાબરાજની ટૂંક પિછાન’—એ લેખરૂપે ‘સમાલોચક’માં થયું. ગોવર્ધનરામની અધ્યાત્મવૃત્તિને પ્રતિબિંબિત કરતાં કાવ્યો—‘કવિ-ભોજ્ય કવિતા’, ‘આત્માત્મિક કવિ અને તેની કવિતા’, ‘અનુપમ તિમિર’ અને ‘અનુપમ તેજ’ ‘સમાલોચક’માં પ્રગટ થયાં ને ઈ. ૧૮૮૭માં લખાયેલો ‘રસમુંદરી અને તત્ત્વાન્દ સ્વામી’ નામના કાવ્યનો સર્જ, શ્રી. આનંદલાલની સચનાથી, થોડા ઉમેરા સાથે ‘વર્સન’માં પ્રગટ થયો. આ ઉપરાંત ફેટલાક પરચૂરણ લેખો પણ ગોવર્ધનરામે

અંગ્રેજીમાં લખ્યા તથા વ્યાખ્યાનો પણ આપ્યાં.

ઈ. ૧૯૦૫માં ગોવર્ધનરામે યોગનો અભ્યાસ વિશેષ વધાર્યો ને પ્રાણાયામ વગેરે યોગની કેટલીક ક્રિયાઓ પણ કરવા માંડી. પોતાની નાજુક તબિયત સાચવવા, સુધારવા, અકતાળીય વર્ષની વગેે પણ સે-ડોના "ડ્રમેક્સ"થી કસરત કરનાર ગોવર્ધનરામ હવે આ પ્રકારની કસરત મૂકી ઈર્ષ ને પ્રાણાયામ આદિ યોગિક ક્રિયાઓ પાછળ મંડ્યા રહ્યા. આથી એમના શરીરને તથા મનને બળ તેમ જ શાંતિ અને વિશ્રાંતિ સારી પેઠે મળતાં થયાં.

આ વર્ષે 'સમાલોચક'માં 'અણુવધુરુષ' તથા 'કુદુક્ષેત્ર' નામનાં બે કાવ્ય પ્રગટ થયાં. "આપણી જીવનભાવનાનાં વ્યવહારમાં, જજ્ઞાતાં સ્વરૂપ" એ લેખ આ વર્ષે 'વસંત'માં આવ્યો. આ ઉપરાંત 'Indian Review,' 'East and West' વગેરેમાં અંગ્રેજી ભેખો પણ કવચિત્ આવતા હતા. "The Ideals of Hindu Poverty" એ નામથી 'East and West'માં પ્રગટ થયેલા ભેખે તે પ્રશંસાભરી ચક્રચાર ધણાં હિંદી વર્તમાનપત્રોમાં જગાવી હતી.

પણ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ઈ ૧૯૦૫ની સાલની મોટામાં મોટી ઘટના તે "પ્રથમ ગુર્જર સાહિત્ય-પરિષદ"નું અમદાવાદમાં જૂન-જુલાઈમાં ગોવર્ધનરામે સ્વીકારેલું પ્રમુખપદ હતું. "નવીન ભારતના અયગદ્ય વિચારકાની કક્ષામાં વિરાજનાર"^૭ ગોવર્ધનરામ જેવા પ્રમુખ સાહિત્ય-પરિષદના પહેલા જ અધિવેશનને સાંપડ્યા તેથી પરિષદની પ્રતિષ્ઠા પણ સારી રીતે વધી. ગોવર્ધનરામે પ્રમુખપદથી જે વ્યાખ્યાન આપ્યું છે, તેમાં અર્વાચીન દૃષ્ટિએ કેટલુંક ચર્ચાર્પદ લાગે તોયે એ વ્યાખ્યાન આજે પણ ધણું મનનીવ છે આ સંબંધે ગોવર્ધનરામ પોતાની 'ઢાપરી'માં લખે છે—"My work at the Sahitya Parishad has been applauded. I fear they have over-coloured my work."

આ જ વર્ષના અંતમાં 'લીલાવતી—જીવનકલા' પ્રગટ થયું. લીલાવતી જેની બીજા અનેક સ્ત્રીઓ આ દેશમાં ઉત્પન્ન થાય, જે લીલાવતીઓ દ્વિદુ સંસારમાં છે તેમને ધીરજ, શાંતિ અને બોધ મળે એ હેતુથી વાતસલ્યનીગગતે હૃદયે, ગોવર્ધનરામે પોતાની પુત્રીની જીવનકથા રજૂ કરી છે. સૌશિષ્ટ્ય, સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન, સ્ત્રી અને ગૃહજીવન, આર્ય સ્ત્રીજીવનના વિવિધ સંકુલ પ્રશ્નો વગેરેને સગતી કેટલીક બહુ ઉપયોગી ચચો આ પુસ્તકમાં કરેલી છે.

આ વર્ષના મે માસમાં પ્રો. ગડ્ડરે નડિવાદને બદલે મુંબઈમાં આવીને રહેવા માટે ગોવર્ધનરામને ધણું સમજાવ્યા. મુંબઈનું ખર્ચ કાઢવા માટે એમણે એવી ગોઠવણ કરી કે અમુક શેડિયાના શુરુમિત્ર તરીકે ગોવર્ધનરામે એમની પાસે રહેવું, જીવનમાં ઉપયોગી ઉદ્દેશોધક વાર્તાલાપ ગોવર્ધનરામે કરવો; શેડને આ સ્પર્શનનો લાભ મળે ને ગોવર્ધનરામને રૂ. ૩૦૦ દર માસે મળે. આ યોજના સાંજોપાંગ તૈયાર થઈ હતી. માત્ર ગોવર્ધનરામ તેના સ્વીકારમાં હકાર બણે એટલી જ વાર હતી. પણ અનાસક્તિની પરમ ઉચ્ચસ્થિતિએ પહોંચેલા ગોવર્ધનરામ હા બણે ખરા? ને તેમાં પણ વિશ્વા વેચવી અને ઉપરથી સિદ્ધાંતજ્ઞ થવું? જરા સખત લાપામાં ગોવર્ધનરામે પોતાની પૂરી નાપસંદગી દર્શાવી ને યોજના પડી ભાંગી. ધણા શુભેચ્છકો ને કે એમ માને છે કે પાછળથી આર્થિક મુંઝવણ ને ચિંતા વેડનાર ગોવર્ધનરામે આ યોજના સ્વીકારી લીધી હોત તો વધુ લાભ થાત. પણ જેણે લાખોના લાભ ને લાભ જતા કર્યા તે આમ લગારમાં લલચાર્ધ, લપટાર્ધ જાવ ખરા? હાથી જેવો હાથી જતો કર્યા પછી અંકુશને માટે લોભાવા કે ઝગડવા જેવું એ તો થયું!

ઉનાગાની ઝાનુમાં ઘણી ગરમી પોતાના વતન નડિવાદમાં લાગતી હોવાથી ગોવર્ધનરામ સાધારણ રીતે આશુ કે એવે રથને જતા. આ પ્રમાણે આ વર્ષે પણ એ આશુ ગયા હતા ને તે બાદ માદિલપરિવર્ધનું પ્રમુખપદ તેમણે સ્વીકાર્યું ને ચોલાવ્યું હતું.

આ વર્ષના અંતમાં, પ્રો. ગર્જર ધણા વખતથી ગોવર્ધનરામને મુંઝાઈ આવવા ખૂબ આગ્રહ કરતા હતા તેથી તેમ જ પ્રો. ગર્જર પોતે ગંભીર માંદગીમાં હોવાથી ગોવર્ધનરામ કુટુંબ સાથે મુંઝાઈ ગયા ને પ્રો. ગર્જર સાથે ઘણા વખત બહુ આનંદ-વિનોદમાં ગાળ્યો. પ્રો. ગર્જરે ટેકનિકલ લેબોરેટરી જેવાં જે સાર્વજનિક કાર્યો હાથમાં લીધાં હતાં તેની સંગીન વ્યવસ્થા કરી રચાથી પાયા પર મૂકી દેવાની ખાસ આવશ્યકતા ગોવર્ધનરામે જણાવી ને એ કાર્યમાં કેટલીક કોમતી મદદ પણ કરી. પોતાના આ સન્મિત્રની ઉદાર ને લોકકલ્યાણકામી પ્રવૃત્તિઓને જે જે વિખેરા નડ્યાં હતાં તેમાંના ધણીખરાં દૂર કરાવી આપી ગોવર્ધનરામ પાછા નડિયાદ આવ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૦૫માં લોર્ડ કર્ઝને ગંગાળના બે ભાગલા પાડ્યા તેથી સ્વદેશભાવનામાં નવો જ ઉછાળો આવ્યો. ડેરડેર 'બાધકાટની' દિલ્લિયાલ શરૂ થઈ, સ્વદેશી માલની દુકાનો પણ થોડખંધ નીકળવા લાગી. નડિયાદમાં પણ આ આદોલન જોરથી શરૂ થયું; 'સ્વદેશી ફાબ્રોપેરીવ સ્ટોર્સ' તથા 'સ્વદેશી સહકારી મંડળી'ની સ્થાપના થઈ. ગોવર્ધનરામે આ યોજનામાં ઉમળકાથી સહકાર આપ્યો, દ્રબ્યથી તેમ જ સંગીન માર્ગદર્શનથી. સ્વદેશી સ્ટોર્સનું ઉદ્ઘાટન પણ એમને જ હાથે થયું.

ઈ ૧૯૦૬ની શરૂઆતમાં, આ વર્ષના કાર્યક્રમ તરીકે ગોવર્ધનરામે ત્રણ લેખ લખવાનું નક્કી કર્યું—'દયારામ સંબંધી લાંબો અભ્યાસલેખ, 'સાક્ષર-જીવન' ની સમાપ્તિ, અને 'Hindu Physics and Physiology' એ વિષય પર સ્વતંત્ર વિચારણાવાળો લેખ. આ ઉપરાંત પોતાના અભ્યાસને માટે, યોગરાત્ર એક વિદ્યા તરીકે કેવું છે ને ક્રિયા તરીકે કેવું છે તેની તપાસ કરવાનું નક્કી કર્યું. પણ આ આખા કાર્યક્રમનો અમલ કરવાનું જુલાર્ધ માસ સુધી જ બની શક્યું. સફળાએ દયારામ સંબંધી અભ્યાસલેખ તૈયાર થઈ ગયો, પણ 'સાક્ષર-જીવન' તું કામ ને બાકોની યોજનાઓ બધી અધૂરી જ રહી. અમદાવાદની 'સાહિત્યસભા' દ્વારા હિજવાનાર

દયારામ-જયંતી પ્રસંગે વાંચવા માટે ગોવર્ધનરામે “દયારામનો અક્ષરદેહ” લખ્યો; તે ધાર્યા કરતાં વધુ લાંબો ચર્ચ જવાથી સભા આગળ તેના કેટલાક ખંડો જ શ્રી. કે. હ. ધ્રુવ દ્વારા વંચાયા; ગોવર્ધનરામની તબિયત નાદુરસ્ત હોવાથી. પણ ઈ. ૧૯૦૮માં, ગોવર્ધનરામના અવસાન પછી, આ અભ્યાસલેખ પુસ્તકાગારે પ્રગટ થયો એ ધણું જ યોગ્ય થયું; નહિતર ગોવર્ધનરામની બીજી ધણીયે કૃતિઓ આજપર્યંત અપ્રગટ છે, તેવી દશા આનીયે થાત કે શું, એવી સહેજે સંકા ચાય છે.

ઈ. ૧૯૦૬ના માર્ચ માસમાં સુરતના હિંદુદ્રષ્ટ જન દયારામ ત્રિપુમલ સાથે ગોવર્ધનરામને અગત્યનો પત્રવ્યવહાર થયો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ વાંચીને થી. દયારામને ગોવર્ધનરામ પ્રતિ અસાધારણ આદર થયો; કુમુદનો ભેખ અને ‘મધુરી’ નામ એમને બહુ જ પ્રિય થયાં. તે એટલે મુધી કે પોતે નવલકથા રચતા હતા તેમાં પણ ‘મધુરી’ નામ એમણે દાખલ કર્યું. છતાં સરસ્વતીચંદ્રનાં કુસુમ સાથે લખાને એવી બીજી કેટલીક બાજતો એમને અયોગ્ય લાગી. આ મુદ્દાએને લગતો ધણો મહત્વનો પત્રવ્યવહાર આ વર્ષમાં ગોવર્ધનરામ અને દયારામ ત્રિપુમલ વચ્ચે થયો. આ પત્રવ્યવહાર ને તેનું રા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીએ કરેલું લાપાન્તર, ‘સમાસોચક’ ના ઈ. ૧૯૦૬ના અંકમાં પ્રગટ થયાં છે.

ઈ. ૧૯૦૬ના જૂન માસમાં ગોવર્ધનરામ આણુ ગયા ને લાંથી ઉતર હિંદુસ્તાનના પ્રવાસે નીકળ્યા. આ પ્રવાસમાં અજમેર, જયપુર, ગોલ્કુગ, મથુરાં વગેરે ધણાં સ્થળો ગોવર્ધનરામે જોયાં. આ પ્રસંગે જયપુરમાં એમને એક શાસ્ત્રીનો મેળાપ થયો. તેમણે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની ખૂબ પ્રશંસા કરી ને તેનો સાર સંસ્કૃતમાં પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. જયપુરની નિયામોમાં સિસ્ય મહન અપાનું હતું એ ધટનાથી ગોવર્ધનરામ ખૂબ ખુશ થયા હતા ને પ્રવાસમાંથી

પાછા ફર્યા બાદ જયપુરના આવા ભાવનાશાળી મહારાજ વિશે ખૂબ વિસ્તારથી ને ઉત્સાહથી ગોવર્ધનરામ બોલતા હતા. ગોવર્ધનરામની ઇચ્છા દારી જવાની ખાસ હતી, પણ તકલાદી શરીરને આટલા ઘાંબા પ્રવાસથી વિશેષ ધસારો લાગશે એ વિચારથી આ ઇચ્છા છોડી દેવી પડી. છેવટે અમદાવાદમાં 'આનંદી ગીડાશ'વાળા પોતાના સ્નેહી મિત્ર આનંદશંકર બાપુભાઈ કુવની મધુર મહેમાનગત આખી જુલાઈ માસમાં ગોવર્ધનરામ નડિયાદ આવ્યા.

આ પ્રવાસેથી ગોવર્ધનરામ પાછા આવ્યા તેની સાથે જ જીવનનો પ્રવાસ પણ આ વાત્રાણુ માટે પૂરો થવા આવ્યો હોય એમ કાણ જાણે શાથી એમને પોતાને પણ અંતરથી જીંડે જીંડે લાગવા માંડ્યું. આમ તો છેક ૧૯૦૪ ના ડિસેમ્બરમાં પણ એમને આવું કંઈક લાગેલું ને તેથી જ તે વેળા એમણે કહેલું : " I think the Sun of my life is setting, and I must wind up all concerns before nightfall." ગોવર્ધનરામની હિંમત અવસાન વેળાએ કે ઈ. ૧૯૦૪ માં પણ એવી મોટી ન હતી કે આવો ભાવ સ્વાભાવિક બની રહે તે છતાં એમને જાણે આવનાર મૃત્યુની આગાહી પહેલેથી જ કાંઈ અગમ્ય રીતે ઘઈ ઘઈ હોય ને તેથી જ તેમના જીવનનાં મુખ્ય કર્તવ્યો ગંભીર પુરુષાર્થથી પાર પડતાં હોય એમ જણાય છે.

નાની નાની બિમારીઓ તો ગોવર્ધનરામના જીવનમાં વખતો-વખત આવતી હતી. આ ઉત્તરાવસ્થામાં પણ એ ચાલુ જ હતી, પણ એની કંઈ નવીનતા હવે ન હતી. આમ શરીર સતત નબળું પડતું જતું હતું, છતાં ગોવર્ધનરામ દરરોજ આઠથી અગિયાર કલાક કામ શરીર પાસેથી લેતા હતા. ને સારે વિચારતું પ્રાપ્ત થાય છે કે એમણે નિવૃત્તિ પહેલેથી જ આમ ન સ્વીકારી હોત તો જીવનનાં આ કાર્યોધિપાં તેટલાં-ધાત ખરાં ? 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું સર્જન પણ શું જોખમાત નહિ ?

શરીરની અવસ્થા, પ્રવાસમાંથી પાછા ફર્યા બાદ તો એવી ઘઈ ઘઈ કે બધાં કામો બાજુએ જ મૂકવાં પડ્યાં. શરીર લથડ્યું, વધુ

લથડયું, તેની સાથે હરસની વેદના પણ પાંછી ઊભળી ને ગંભીર બની. તે સાથે અશક્તિ પણ વધવા લાગી. તુરત ઉપચારો થાય ને ધડીભર શાંતિ લાગે, પણ હવે, શરીર, નિઃસંશય લાંબતું જતું હતું. ગોવર્ધનની રહમી તારીખે ગોવર્ધનરામ પોતાની ડાયરીમાં લખે છે તે હટકું બધું સચક છે, કડુષુ રીતે સાચું છે ! " My best programme of literary work for my country brought into a stage of suspense and abeyance, which may be eternal. "

આ વરસ આમ ગંભીર બની ગયું. જો કે સપ્ટેમ્બર ને ઓક્ટોબર માસમાં જે મહિના પૂરતું દરજતું જોર નરમ રહ્યું ને રંગ-રંગ તબિયત ચાલતી હતી. નહિયાદના ડાક્ટર રામસિંહ ને વડોદરાના ડાક્ટર સેવકલાલ-બંનેના સ્નેહજન્ય શ્રમથી થોડો વખત કંઈ ફેર પણ પડ્યો, પણ આશા કુરાશા જ નીવડી !

આ સમયે ગોવર્ધનરામના બનેલી શ્રી. હમનલાલ હરિલાલ પંડ્યાએ એમની તબિયતના ખબર સ્નેહપૂર્વક પુછાવ્યા ત્યારે જવાબમાં ગોવર્ધનરામ લખે છે : " મને પોતાને તો સમજણ પડતી નથી કે મારી પ્રકૃતિ ખરેખરી કેવી સ્થિતિમાં છે. તેથી અહીંના ડાક્ટરો જે ઉપચાર કરે છે તે જ્યાં ત્યાં સંભાળથી ચલાવવા, એટલું જ હાલને માટે બસ ધારું છું. વચ્ચે વચ્ચે હું વાંચું છું અને લખું છું, અને મારું મન તદ્દન સ્વસ્થ તથા ઉદ્દેગરહિત છે. હવે ધંધો કે નોકરી કે પૈસો, કશીએ વાત એવી નથી કે મારે એની ચિંતા કરવી પડે... મારા પોતાનાં છોકરાં હવે મોટાં થયાં છે અને એમની મા ઉપર દેન રાખે છે, એટલે મારી તબિયતનું શું ચશે તેની મને રજૂ પણ ચિંતા નથી. "

તા. ૧૨ મી નવેમ્બરે ફરી નોંધ કરે છે- " મારા જીવનનો સૂર્ય અંસ્તરણની સ્ત્રીપ છે. " ને થોડા દિવસ પછી થયું પણ એવું જ. આચિત્તી તબિયત ઘણી લથડી. ખેટમાં કંઈ રોગ છે એમ જણાયું. અશક્તિથી હવે તો ગોવર્ધનરામથી જીડી બેસી શકાતું પણ નહિ. સ્થિતિ ધણી ગંભીર છે એમ જાણી ગોવર્ધનરામના પરમ મિત્ર

પ્રો. મહારાજ તથા અન્ય સ્નેહીઓ એમની તબિયત જોવા માટે નડિયાદ આવી ગયા. રોગ આમ હિંમત બંધા સચુની જેમ ચોમેર ફરી વળતો હતો, તેવામાં ખીજો ચિંતાભર્યો બનાવ બન્યો. મંદવાડને લીધે ગોવર્ધનરામ મેડી ઉપર જ રહેતા હતા. એવામાં એક વાર એમની ખજર પૂછીને લલિતાગૌરી દાદરેથી ઊતરવા જતા હતાં, ત્યાં જ જૂલમાં પગથિયું ચૂક્યાં ને પગ લપરચો; પડ્યાં જઈને છેક નીચે લોખંડનું પીપ લતું તેની ઉપર ! પડતાંની સાથે જ લલિતાગૌરીથી ચીસ પડાઈ ગઈ. આ ચીસ સાંભળી કે તરત જ ગોવર્ધનરામ, પોતાની ખિમારી, નબળાઈ, બધું વિસરી જઈ સફાળા ઉઠ્યા ને દોડ્યા, પણ દાદર સુધી પહોંચ્યાં ત્યાં જ થાકી ગયા ને દાદર આગળ ખેંચી પડ્યા. આ બાજુ લલિતાગૌરીને સખત કળ ચઢી હતી ને જબીર ધ્વજ ધવાથી બેભાન થઈ ચલાં હતાં. તેમની સારવાર માટે ગોવર્ધનરામ તુરત જ ડોક્ટરને લઈ માથુસ મોકલ્યો ને પૂરા સુધારો થાય નહિ ત્યાં સુધી એમને ઉપર ન આવવા દેવાની—પરસાળમાં જ રાખવાની ખાસ તાકીદ કરી. આમ પતિસેવામાં મોડું વિધન બાબતું બેટલું જ નહિ, બલકી લલિતાગૌરીની ચિંતા આવી દશાંભાવ ગોવર્ધનરામને કરવી પડે એવી સ્થિતિ થઈ. થોડા દિવસ જતાં ‘હવે મને ઠીક છે’ કરીને લલિતાગૌરી પાછાં ફરતાં ફરતાં થયાં ને ગોવર્ધનરામની આવજતમાં ઉપયોગી થઈ શક્યાં.

ગોવર્ધનરામ આવી ચિંતાકારક સ્થિતિમાં પણ બળબળ શાંતિ ને અનાસક્તિ રાખી રહ્યા હતા. તે કહેતા કે “મારે હવે વાસના-રહી નથી. My heart is like a placid lake. એ કાર્પાસ પ્રકારની જિમિંયો ‘હવે સુખિત ચતું નથી.’”

આ અવસ્થામાં બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો સાથે, સ્નેહીઓ ને વિદ્વાનો સાથે વાર્તા-વિનોદ કરવો એ ગોવર્ધનરામની પ્રિય વૃત્તિ ને પ્રવૃત્તિ થઈ પડી હતી. ગોવર્ધનરામ આવા બ્યાધિમાં પીડાતા હતા ત્યારે શ્રી. આનંદચંદ્ર એમની તબિયત જોવા અમદાવાદથી નડિયાદ આવ્યાં. પોતાના ભાણેજને ત્યાં નડિયાદમાં એ ઊતર્યા હતા—ગોવર્ધનરામને

માંદગીમાં વિશેષ તકલીફ ન પડે તેથી. એ મળવા આવ્યા ત્યારે આ બંને સાક્ષરો વચ્ચે વિવિધ વિષયો, સંબંધી બહુ જ રસભર્યો વાર્તાલાપ ચાલ્યો. ગોવર્ધનરામની માંદગી તે દિવસે પૂરતી તો બહુ ક્યાંય અદ્યય થઈ ગઈ. પણ એ તો દૈનિક આલાસ જ હતો. એટલે લલિતાગૌરી ધીમે રહીને બોલ્યાં—“આનંદસંકરભાઈ, બહુ વાતો કરવાથી શ્રમ પડશે અને નબળાઈ વધશે એમ ધારીને ડાક્ટર સાહેબે વાતો કરવાની ના પાડી છે.” આનંદસંકર તરત સમજી ગયા ને હવે જમવાનો વખત થયો હશે એમ નિમિત્ત કાઢી “પાછો બપોરે આવીશ” કહી નીકળ્યા. બપોર થયા એટલે એમણે કહેવડાવ્યું—“હું આવું તો વાતો વધારે થાય ને તેથી શ્રમ વધુ પડે એ, માટે હું અસારની જ ગાડીમાં અમદાવાદ જઈ છું.” આ સાંભળી ગોવર્ધનરામના દિલને ધણું દુઃખ થયું ને એ તુરત બોલ્યા : “કાંઈ વાત કરવા જેવું માણસ આવે ને આમ ચાલ્યું જાય એમ તે કયાય ? એમની સાથે વાતો કરવામાં મને કેટલો આનંદ થતો હતો ! તરવચાન વગેરેની ચર્ચામાં કેવી મજા પડતી હતી ! અરેરે, કાંઈ ડાક્ટરોયે માંડા થયા કે વાતો કરવાથી માણસ વધારે ગાંઠું થાય એમ કહે છે !” પણ આનંદસંકર ગયા તે ગયા. આ બે સંસ્કારમૂર્તિઓનો મેળાપ ફરી કહી ન થયો !

૧૯૦૬નો ડિસેમ્બર ચલતો ગયો તેમ તેમ વ્યાધિ પણ વધતો ગયો. દશમી તારીખ પછી તો સ્થિતિ ધણી જ ગંભીર ને ખારીક થવા લાગી. ડાક્ટરો દવા કરતા પણ કશી ટેકી લાગતી નહિ. ગોવર્ધનરામ અકળાઈ ને કહેતા—“ડાક્ટરો મૂર્ખા છે, મોરો રોગ સમજી શકતા જ નથી.” વધારે સારા ઉપચાર થઈ શકે એ હેતુથી પ્રો. ગર્જરે સુબળની આન્ટ મેડિકલ કૉલેજના ડૉ. દાતેને

‘૮ શ્રી. આનંદસંકરે દર્શાવ્યું છે તેમ ગોવર્ધનરામ એવા જાન્યુ હુદયના દતા કે એક વખતે કુટુંબને એક માણસે કહેલી વાત બીજા માણસને કહેવાઈ જવાથી કુટુંબકલેશનો પ્રસંગ બિજાજવા જેવું થયેલું, ને તે વખતે ન્યારે એમની સામે ફરિયાદ કરવામાં આવી ત્યારે એમણે જવાબ આપ્યો : “તમારે જે વાત છાની રાખવી હોય તે મને ન કહેવી.”

ખોસ નડિયાદ મોકલ્યા. ગોવર્ધનરામને આ સમયે મુંબઈ જવાનું બહુ મન થયું પણ એમની અત્યંત અશક્તિને લીધે મુંબઈ લઈ જવાની કાર્કની દિમિત આવી નહિ. હેવટે એમની અતિ તીવ્ર ઇચ્છાને લીધે તથા સ્નેહિણીની સલાહથી, ડિસેમ્બરના મધ્યભાગમાં, ગોવર્ધનરામના પિતાતુલ્ય મનઃસુખરામ, પોતાના વહાલા 'ગોવર્ધન'ને જોવા ને જરૂર જણાય તો મુંબઈ તેડી જવા, મુંબઈથી નડિયાદ આવી.

ખરખર આ બે સ્નેહીજનેનો સ્નેહ જેટલો જાડો ને આર્દ્ર તેટલો જ હૃદયભેદક હતો. મનઃસુખરામ પોતે પણ જહાવસ્થાને લીધે આ વખતે અશક્તિ ને બિમારી બંને બોગવતા હતા. “જેમ સેંકડો વર્ષ સુધી અગણિત પશુ, પક્ષી તથા મનુષ્યને આશ્રય આપનાર મહાન વૃક્ષ, ધીમે ધીમે, શક્તિ હોણુ થવાથી, સફાતું બન્યું છે, તેમ આ મહાન પુરુષ, જેણે પોતાના સમયમાં નાના મોટા અનેક મનુષ્યોનું કલ્યાણ કર્યું હતું, તેનો દેહ પણ...ગળાઈ જતો હતો. એમની બાબ, દંડ તથા જેમવાળા ગંભીર આકૃતિને કાર્ક પણ રોગ વિના દિનપ્રતિદિન હ્રાસ પામતી જેઈને, એ આકૃતિનો આ પૃથ્વી ઉપર હવે બહુ વાસ નથી એમ અનુમાન કરવું કાર્ક રીતે મુશ્કેલ ન હોતું.” આમ છતાં પ્રગળ વાતસલ્પભાવથી પ્રેરાઈને મુંબઈથી નડિયાદ સુધીની મુસાફરી કરવા એ તત્પર થયા હતા.

ગોવર્ધનરામની સ્થિતિ તો એવી બગાડી ગઈ હતી કે બે ત્રણ માણસની મદદ વિના એમનાથી હિંચાય એમ પણ ન હતું. છતાં “લાણુકાકા આવ્યા” એ શબ્દ માગથી વીજળી જેવી અસર થઈ ને કાણુ જણે ક્યાંથી પથારીમાં સફાળા બેઠા થઈ, ગોવર્ધનરામ પોતાને માથે રહેલા આ શિરછત્રને પગે લાગ્યા. અત્યંત લાવાઈ બની, ગળગળા થઈને બોલ્યા : “તમારી આવી નબળી અવસ્થામાં મારે મરિ આટલો બધો શ્રમ શા સારુ લીધો ? મારે તમારી સેવા કરવી જોઈ એ તેને બદલે આ શું ?” મનઃસુખરામે એમને

વાર્ધા ને ગોવર્ધનરામને ફરીથી આવો શ્રમ ન પડે માટે, એમની પાસે આવવાને બદલે, મનઃસુખરામ બીજા ઓરડામાંથી જ, ખૂબ પૂછીને સંતોષ પામતા. પણ આથી ગોવર્ધનરામના હિસુક હૃદયે તુરત પૂછ્યું—“ભાણુકાકા, મારી પાસે કેમ આવતા નથી ?” મનઃસુખરામે જવાબ આપ્યો—“શું કરું ? તારી પાસે આવું છું ત્યારે તું વિવેક કરું છું; તે ન કરું તો આવું. આ કંઈ વિવેકનો વખત છે ?” ગોવર્ધનરામે તીવ્ર લાગણીથી પૂછ્યું—“તમે આ સર્વ શું વિવેકનું સમજ્યા ?” ત્યારે ‘ભાણુકાકાએ કહ્યું : “ના, તું તો સાચા હૃદયથી કરું છું. પણ તારા શરીરને નુકસાન થાય એવું કંઈ આ વખતે કરવું ન જોઈએ.”

આ સમયે મનઃસુખરામનું કુટુંબ મુજબ હોવાથી જન્મવા માટે ગોવર્ધનરામે પોતાને લાંબી સીધું વગેરે મનઃસુખરામને મોકલ્યું. પરંતુ મનઃસુખરામ વડીલ હોવાથી, લોકરીત પ્રમાણે, ગોવર્ધનરામની ધમ્મજા છતાં, એમનાથી ન લેવાય, તેથી એમણે તે પાછું મોકલ્યું. એટલે ગોવર્ધનરામે પોતાના નાના ભાઈ નરહરિરામને બોલાવી ગૂઢગૂઢ કંઈ કહ્યું—“નાના, એમને કહે હું તમારી આ હેલ્સી જ સેવા કરું છું. મારા અંતઃકરણની તીવ્ર ધમ્મજા છે માટે ના ન પાડો.” આ સાંભળી લોકરીતિ વિરુદ્ધ હોવા છતાં મનઃસુખરામે તેનો સ્વીકાર કર્યો.

આ પછી થોડે દિવસે, તા. ૨૫મી ડિસેમ્બરે, ગોવર્ધનરામને મુજબ લઈ જવામાં આવ્યા. વાલીશ્વર તરફ નેપિયનસી રોડ પરના મો. ગૂઢરના બંગલામાં એમને રાખવામાં આવ્યા. આ વખતે ડો. દેશમુખ, ડો. ખેર, ડો. રેન્ને, ડો. દાતે, ડો. સેવકલાલ વગેરે નામાંકિત ડોક્ટરોની સારવાર ચાલતી હતી. છેવટના ભાગમાં, સુપ્રસિદ્ધ ડો. ચાર્લ્સને તથા ડો. ખરેલાટને પણ બોલાવવામાં આવ્યા. પણ આ બંને કાટ્યું લાં ચીંગડાંથી શું વળે ?

લાંબા, ચિંતાભર્યા, કટ્ટમય દિવસો-એક એક દિવસ કેમ જાણે વરસ ના હોય ?-પૂરા થવા લાગ્યા. ઈ. ૧૯૦૭ની જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે તો સપ્તમા ડોક્ટરોના હાથ હેઠા પડ્યા. “હવે ” હરિ કરે સો હોય ” એમ ડોક્ટરો પણ કહેવા લાગ્યા. શરીર ખૂબ—

દેખાતું હતું. વાણી લગભગ બંધ થઈ ગઈ હતી. શ્વાસ પણ ઊછળવા લાગ્યો. ધડી કે પળનોય વિશ્વાસ હવે રહ્યો નહિ. ગોવર્ધનરામની ધમ્માનુસાર વેદાન્તસ્તોત્ર, દક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્ર, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા વગેરેના પવિત્ર પાઠ આવી રહ્યા હતા. તથા દિવસ આ રીતે નીકળી ગયા. પણ તા. ૩૭ની રાત્રે ચિંતા, બેચેની ને હિંદોગ્ની પરાકાષ્ટા આવી. એક ધડી પણ કોઈની આંખ મળે એમ રહ્યું નહિ. માંડમાંડ, ભારે અજંપામાં રાત પસાર થઈ.

તા. ૪થી ને શુક્રવારનું પ્રભાત ઊઠ્યું. છુકાતો દીપક, છુકાતા પહેલાં જેમ હેલ્લી વાર ઝંકારો કરે, તેવું ગોવર્ધનરામના જીવન-દીપનું થયું. દિવસ ચડતો ગયો; પણ સારું થવાને બદલે ચેતન વધુ વધુ હીણ થવા લાગ્યું. નાડી મંદ પડવા લાગી. મિત્રો, સ્નેહી-સંબંધીઓ જે કોઈ હાજર હતાં તે મૃત્યુ પામતા મહાત્માનું હેલ્લું દર્શન કરી લેવા, ભક્તિપૂર્વક, દીન નમ્ર વદને આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યાં. ગોવર્ધનરામની પૂરા તનમનથી સેવા ઉઠાવનાર એમના ભાણેજ શ્રી. ભાનુશંકર તથા અન્ય યુવકોએ યાન-ભક્તિનાં સ્તોત્રોથી વાતા-વરણને ભરી મૂક્યું. ગોવર્ધનરામનાં બહેન શશુગારલક્ષ્મી વ્યાકુળ-ચિત્તે ભાઈના કાનમાં ઈશ્વરનું હિચ્ચારણુ-રટણુ કરતાં હતાં. ચારે બાજુ ઘેરી ગમગીની વ્યાપી વળી હતી. સધળી ઇન્દ્રિયોની ચેતનાશક્તિ નાણે આંખોમાં આવીને વસી હોય તેમ અનિમિષ આંખોથી સૌ આ મહાત્માનું દર્શન કરી રહ્યાં હતાં. બપોરના અઢી વાગ્યા ને ગોવર્ધન-રામનો પુણ્યાત્મા આ જોગિયું મૂકી ગળનમાં લયે લીડી ગયો. ૧૦

ઈ. ૧૯૦૭ના જાન્યુઆરીની ચોથી તારીખનો સંખ્યાકાળ હતો. વાલુકેશ્વરનો દરિયો શાંત અને ગંભીર હતો. થોડે દૂર માછીઓની ખેચાર હોડીઓ દરિયામાં ઝાલાં ખાતી હતી. કિનારે થોડાં શિવાલય

૧૦ દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની બેઠકમાં ગોવર્ધનરામના અવસાન અંગેના કારાવમાં 'બાવન વર્ષની ઉંમરે' ને બદલે 'બાવન વર્ષની ઠાઠી ઉંમરે' એમ 'ઠાઠી' સબ્દ હિંદુવાની સૂચના કરી હતી તે પરથી આ અવસાન કેટલું આઘાતક હવું તેનો ખ્યાલ આવશે.

હતાં, કેટલીક બાવાઓની મદૂલીઓ હતી. એક દિશામાં નાની સરખી વાડી હતી. પાસે ચિતા લાડલક બળતી હતી. ચિતાનો ઝાંખો; પીળો પ્રકાશ આસપાસ પડતો હતો, તેય જાણે ઉદાસપણામાં ઉમેરો કરતો હતો. આ સમયે ગોવર્ધનરામનો—આ Gigantic Mindનો—દેહ ધીમે, ધીમે પંચમહાશૂતમાં મળી જતો હતો. પાસેના મંદિરમાં આરતી ઘંટનાદ ને શંખનાદ ધડીક સંભળાતાં હતાં. બાકી સર્વત્ર સુમસુમાકાર શાંતિ વ્યાપેલી હતી. પોતાના હેલ્થ-દિવસોમાં દરિયો જોવાનું, દરિયા-કિનારે ખેસવાનું ગોવર્ધનરામને ધણું મન હતું. એ જ સિન્ધુમાં આ મહાતરંગ બળી ગયો, સિન્ધુરૂપ બની ગયો !

આચાર્ય આનંદસંકર માર્મિક રીતે યોગ્ય જ કહે છે: “ગોવર્ધનભાર્ગવે આપ્તું જીવન જીવનનો બહુ ગંભીર અર્થ કરીને માણ્યું હતું. છતાં જીવનની આનંદી મીઠાશ એમના હૃદયને અને કલ્પનાશક્તિને અત્યાત ન હતી.”

અંતમાં નવલરામની જીવનકથા લખતાં ગોવર્ધનરામે જે કહ્યું છે તે જ પંક્તિઓ અહીં ટાંકી પૂરું કરીશું :

“વાંચનાર ! તું જો મોટાં માણસનાં જીવન સાંભળતાં જ તૃપ્ત થતો હોય, તો સરત રાખજો કે મોટાને માથે પણ મોટા છે અને નાના હોય તે પોતાનાંથી વધારે નાના આગળ તો મોટા છે. આટલો મોટો સૂર્ય પણ જ્યારે આકાશમાં એક બિન્દુ જેવો છે, ત્યારે બિન્દુ જેવા આપણા ધરના દીવા રાત્રે શા ખોટા ?

“મોટાં નાનાં વધુ મોટામાં, તો નાનાં પણ મોટાં, બ્યોમદીપ રવિ નબ્રબિન્દુ, તો ધરદીપ્ત નહિ ખોટાં.”

ગોવર્ધનરામ બ્યોમદીપ તો હોય કે નહિ, પણ ગુજરાતના ધર-દીપ્તાથી ધણા વિશેષ છે, એમ કહેવાની જરૂર હોય ખરી ? ૧૧

—સંપાદક

૧૧ મારા મોટા ભાઈ શ્રી. કાન્તિલાલ છ. પંખ્યાના ‘શ્રીપુત્ર ગોવર્ધનરામ’ પરથી ને કેટલેક સ્થળે તો એમના જ શબ્દોમાં આ જીવનરેખા તૈયાર કરી છે, તેનો સામાન્ય જાણ સ્વીકાર કરું છું.

ગોવર્ધનરામ અને દયારામ ગિરુમંલનો પત્રવ્યવહાર.

[દયારામ ગિરુમંલને અને ગોવર્ધનરામને ઘણા વખતનો જૂનો પરિચય હતો. દયારામ ગિરુમંલ આ પત્રવ્યવહાર મથકે ત્યારે સુરતમાં ડિસ્ટ્રિક્ટ જલ હતા. સિંધનિવાસી આ સુપ્રસિદ્ધ સુધારકને નાડિયાદ આવી ગોવર્ધનરામે 'લીલાવતી છવનકલા' અને 'સરસ્વતીચન્દ્ર' ભાગ ૪થો મોકલી આપ્યા હતાં. આ બંને પુસ્તકો વાંચ્યા પછીથી તેમની વચ્ચે જે પત્રવ્યવહાર ઈ.સ. ૧૯૦૬માં ચાલ્યો તેવું ડી. જી. કે. ધી. કચેરીએ (સમાલોચક, ઈ. ૧૯૦૬-૦૭માં) કોણે બાબતોંતર, તેમના લેખસંગ્રહમાંથી અહીં લીધું છે-ખાંડ સાપ્તિક ફેબ્રુઆરી સાથે.]

(૧)

સ્નેહી બાઈ ગોવર્ધનરામ,

મારા હિપર 'સરસ્વતીચન્દ્ર' વગેરે પુસ્તકો મોકલ્યાં તે બહુ મહેરબાની મર્મ. મને ખાતરી છે કે તે વાંચવાથી મને ધણા આનંદ મળશે.

લિ. તમારો સ્નેહી,
દયારામ ગિરુમંલ.

(૨)

સ્નેહી બાઈ ગોવર્ધનરામ,

મર્મ શાલથી તમારો 'સરસ્વતીચન્દ્ર ભાગ ૪થો' મેં વાંચવા માંજો છે. મિ. નાનગઆણીના 'નણુંદ કે બહેન' પુસ્તકમાં* એ વિશે થોડી ટીકા છે. તમારી કૃતિ માટે તમારાં મારે વખાણ જ કરવાનાં છે. પણ મારો અભિપ્રાય એવો છે કે સરસ્વતીચન્દ્રને કુસુમ નોડે પરણવાની (પરણાવવાની) જિલકુલ જરૂર ન હતી. કુસુમના સંબંધમાં તમારી વહાણી મહંમ પુત્રી (લીલાવતી)ની જે લાગણી હતી તે જ

*પૃષ્ઠ ૧૧. નાનગઆણીએ જાણ મણી કહણ ગણી છે, પરિણામ

મારી લાગણી છે. કુમુદને સરસ્વતીચન્દ્ર જોડે પરણાવી નહિ તે તમે. હીક કુમુદને કારણે જો પંચેણાવી હોત તો એનાં માખાપનું મન દુખાત, તેમ જ વખતે-એને પોતાને પણ દુઃખ થાત. અને એના પતિને પણ લાગી આવત. પણ કુમુદને તો કુંવારી રહીને જ નિર્દોષી ગણાવી હતી, અને મને લાગે છે કે એની જોડે લગ્ન કર્યા સિવાય પણ સરસ્વતીચન્દ્ર પોતાનું કલ્યાણઆમ સ્થાપી શકત. શું કુમુદ અને કુમુદે પોતાની બાકીની નિર્દોષી સાધ્વીઓ તરીકે ગણા હોત તો બહુતર થાત નહિ? એ રસ્તે તેઓ સરસ્વતીચન્દ્રને મદદ કરી શકત. સ્ત્રીઓને માટે આશ્રમ અથવા શાળા (હોસેજ) કાઢી, અવિવાહિત સ્ત્રી પોતાના દેશને કેવી આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે છે તેનું દર્શાવે તેઓ આપી શકત. આ વિચાર તમને આવ્યો હશે, છતાં તે દૂર રાખી, જાણી જોઈને સરસ્વતીચન્દ્ર પાસે એના સક્ષમશરીર સંબંધે તમે એનાં જો સ્ત્રી જોડે લગ્ન કરવાની દશા શા માટે આણી હતી? જો એણે પોતાનું હૃદય કુમુદને અર્પણ કરેલું હતું તો પછી ખરી રીતે એ કુમુદને તે કેમ આપી શકે? કુમુદની ચકતી તે એની પડતી કહેવાય. મને એમ લાગે છે કે તમે સરસ્વતીચન્દ્ર તરફ ધણી નિર્દયતા બતાવી છે.

લિ. તમારો સ્નેહી,
દયારામ ગિરુમલ.

તરફ સંતોષ બતાવ્યો છે, વિસ્તીર્ણ વર્ણન નાપસંદ કર્યાં અને વચમાં વચમાં આવતાં અંગ્રેજી શબ્દોવાળી સૌથી વખોડી કાઢી છે.

‘સહીલાવલી અવનકલા’, પૃષ્ઠ ૭૯ તથા ૮૧: કુમુદનું પુનર્જન્મ ન થવા જેવું એ લીલાવલીની એક પ્રાર્થના હતી; તથા બીજી તો એવી આશા હતી કે કુમુદ પ્રમાદધનને સુધારશે. કેટલાક કારણોસર રા. ગોવર્ધનરામને એ વિચાર મુઠ્ઠા પડેલા.

સ્નેહી મિ. દયારામ,

મારી ચોપડીઓ વાંચતાં રસિક લાગે તેવી તમને જાણી છે તે જાણી હું ખુશ થયો છું. મિ. નાનજીઆણીના પુસ્તકમાં જે દીકા આવી છે તેની મને ખબર છે, અને તે વિષે મારે તેમની જોડે તેમના કહેવાથી કેટલોક પત્રવ્યવહાર પણ ચાલેલો.

જ્યારે મેં આ કથાનો પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યારે ગુજરાતી વાચકવર્ગે બહુ પછાત હતો અને તેથી મારા વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવા મને કંઈ એક જ રસ્તો યજ્ઞપો કે તે વિચારો એક નવલકથાના રૂપમાં, દરેક પાછળનો ભાગ આગળના કરતાં ઓછો સરળ, એવા જુદા જુદા ભાગ પાડી, વાચકની સમજ મૂકવા, કે જેથી તેઓ કઠિનતામાં વધતો જતો દરેક પાછલો ભાગ તેના આગળના ભાગના કુદરતી પરિણામ તરીકે સ્વીકારતા જાય. * મને લાગે છે કે જેમ જેમ દરેક ભાગ બહાર પડતો ગયો તેમ તેમ ધ્રુવર એ વાચકવર્ગમાં હિચ્ચ ભાવ મૂકતો ગયો, અને હવે ગુજરાતમાં સાધારણ સ્ત્રીપુરુષો પણ મારું પુસ્તક ચોથા ભાગ સુધી ધણી રસથી વાંચી જાય છે. મારા વાચકવર્ગના વિચાર અને ભાવનાઓમાં ધણો મોટો ફેરફાર થઈ ગયો છે; અને નવા લેખકો મારાં પુસ્તકોનું અનુકરણ કરે છે, જોટલું જ નહિ પરંતુ

* કેટલીએક વખત આ સંબંધી મારે રા.ગોવર્ધનરામ જોડે વાત થયેલી, તે વખતે તેઓ પોતાનો આચાર એવો જણાવતા હતા કે એ પ્રમાણે કમ વાર (એક લાગથી બીજે જરા વધારે સુરેક) વિભાગ પાડી ગુજરાતી વાચકવર્ગની કેળવણી હસરોત્તર ખીલવતા જવી અને તેમનામાં હિચ્ચભાવના મેદા કરી, તેને પાવતા જવી અને પોતાનો એ આચાર ધાવ પડ્યો છે એવો એમને ઉવટ સંતોષ થયેલો—અનુવાદક.

તેમાંથી ચોરી પણ કરે છે. આ પરિણામની મેં સ્વપ્ને પણ આશા રાખેલી નહિ. પરંતુ આ ધાટી પર મેં પુસ્તક લખ્યું તેથી મારે જાણી જોઈને રસશાસ્ત્ર તથા કલાવિધાન એ બન્ને વિષયોનો ભોગ આપવો પડ્યો છે. અને તેથી જોઆ એમ કહે છે કે આ પુસ્તક ખરેખર વાર્તાનું પુસ્તક નથી તેમના અભિપ્રાયની સામે હું ચૂંચતો નથી.

એ વાર્તાનાં નાયક, કુસુમ અને કુમુદને સંબંધે ઉપરની જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તેનો ખુલાસો ઉપરનાં લખાણનાં છેલ્લાં વાક્યોથી થયો હતો, તેમજ જુદા જુદા ભાગની માનસિક રચનાના વ્યાપારમાં જે ખીલવણી થતી ગઈ છે તેથી પણ એ ખુલાસો થશે. ખીજા ભાગમાં કુસુમસુંદરી દેખાવ દે છે ત્યારથી જ સરસ્વતીચન્દ્ર મારે તેનો પક્ષપાત — જોતું તેને પોતાને જ્ઞાન નથી તેવી રીતનો — પણ ખુલ્લેખુલ્લો દેખાઈ આવે તેવો બતાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. પોતે જે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યાં છે તેમાંથી નીકળવાનો સૌથી સુતરો માર્ગ તેની મા તથા કાકીને એવો સૂઝે છે કે એનું સરસ્વતીચન્દ્ર જોડે લગ્ન કરી દેવું. કુસુમસુંદરી ધણી આમકથી તેમના એ ધરાદાઓની સામે યાય છે અને અવિવાહિત જિંદગી જ ગાળવા મરજી બતાવે છે — આ વિચાર ઉભરે પહોંચેલી એ બાઈઓને હિંદુ સંસારની રીતભાતને તદ્દન અજુગતો લાગવાથી તેઓ કમકમી જોડે છે. ખીજા હાથ પર આ વાર્તાના નાયકને પહેલેથી જ વૈરાગ્ય લેવો હતો, અને રાંક કુમુદના આકર્ષણને લીધે જ તે રસ્તો પડતો મૂક્યો હતો. તેણે પોતાનું બાપીકું ધરં છોડ્યું, કુમુદને લગ્ન દીધી, તેનું કારણ જ એ કે તેને એમ લાગતું હતું કે પોતે કુમુદને સુખી નહિ કરી શકે; છતાં પણ પોતાના વિચાર ફેરવવા એ તૈયાર હતો. (ભાગ ૪થો, પૃષ્ઠ, ૫૩૩-૪), પોતે જે પગલું લીધું છે તેને પરિણામે એ બાળાને જે બચકર સ્થિતિ અનુભવવી પડી હતી, તે વાતનું જ્ઞાન થતાં એને

જે પ્રયંત્ર પશ્ચાત્તાપ થયો છે તે ચારે ભાગમાં મેં દર્શાવ્યો છે, અને સાધુઓની જોડે રહી વ્યાવહારિક બંધનના તેમના ઉચ્ચ વિચારોનું જ્ઞાન થવાથી, પોતાની જૂલ સુધારી તેના પ્રાપ્તિ-રૂપે જે રસ્તે કુમુદ તેની જોડે સુખી થાય તે રસ્તો પસંદ કરી તેની ઇચ્છાનુસાર પોતે તેમ કરવા તૈયાર છે, એ બતાવવા તેને તક પશુ આપે ॥ તે પશુ મેં દર્શાવ્યું છે. આટલા સમયમાં એનું પોતાનું હૃદય તો યોગવાસિષ્ઠના યોગી જેવું થઈ ગયું હતું; યોગ અને વેદાન્તના આદર્શનું અહણુ કરી શકે, તેમ જ કુમુદને ખાતર પ્રેમ અને દુનિયાદારીના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી શકે, એવી સ્થિતિમાં તેનું હૃદય આવી ગયું હતું. જે ગુહામાં પવિત્ર અને અદ્વૈત દેવતાઓ સુદાવાસીઓની વૃત્તિઓને ઉચ્ચ બનાવતા હતા, તે ગુહામાં ચાર રાત્રિ કુમુદ જોડે ગાળવાથી એ બન્ને જણની બાવનાઓ બદલાઈ ધણી ઉચ્ચ થઈ ગઈ હતી અને તેઓના આત્મા ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થતા. પરસ્પર એક બીજાનું ભાવ્ય સુધારવા, અને ઉચ્ચતર બનાવવા એક બીજાની જોડે મધન કરતાં-અંતે પૃષ્ઠ ૭૯૫-૬ પર સૌ એવા નિશ્ચય ઉપર આવે ॥ ૬ છેવટનો ચુકાદો અને નિર્ણય કુમુદે પોતે જ આપવો. પોતાના પ્રિયજન તરફ ક્રૂરપણે તેનાથી વર્તી શકાય તેમ હતું નહિ, તેમ સરસ્વતી-ચન્દ્રથી પશુ તેની વિનંતિ વિના વરોધે સ્વીકારવાની ના પાડી પોતાના ધર્મની આડે અવાય તેમ હતું નહિ. ચોથા ભાગના પ્રકરણ ૪૫માં કુમુદ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે જે કુસુમ તે પ્રમાણે ચાલવાની ખરા અંતઃકરણથી ॥ પાડે નહિ તો તે નિર્ણય વાજબી કહેવાઈ નહિ. પ્રકરણ ૫૦માં મોટી બહેન નાની બહેનના હૃદયના તારને સ્પર્શે છે, તેને આદેશિત કરે છે, દલાવે છે: પશુ તે આદેશનની કદર એ બન્ને બહેનોના અંતઃકરણમાંથી જે સખ્દ નીકળે છે તે ધ્યાનમાં ન રાખીએ તો જૂઠી શકાય તેમ નથી. બહેન તરીકે એક બીજાનાં પ્રેમ તથા લાગણી પરસ્પર હૃદયમાં મૂંઝવણ પેઠે વીરળાઈ જાય છે; અને જેમાં વધારે ડાહી, અનુભવી અને દુઃખી બહેન નાની

બહેન પાસે પોતાનો નિર્ણય કબૂલ કરાવે છે, અને તે નિર્ણયનો પાયો શુદ્ધ પ્રેમ, હતાપણુ અને સંસારના ખરેખરા દૃશ્ય ભાવ પર રચાયેલો છે એમ પણ તેની પાસે સ્વીકારાવે છે. કુસુમ પોતાની બહેનને આહવારને આહતી હતી ખરી યા આહી શકે ખરી? આ વાતનો નિશ્ચય શુદ્ધ પ્રેમના યાતા એટલે સાધુઓએ જ કરવો એવું કરાવ્યું છે. (૫૪૬ ૮૩૭, પંક્તિ ૩-૪, ભાગ ૪). એ નિશ્ચય એ સાધ્વીઓની ઉપરી ચન્દ્રાવલીને મુખે પ્રસિદ્ધ થાય છે. (૫૪૬ ૮૩૭-૮, ભાગ ૪). તે કહે છે કે કુમુદે પરિવ્રાજિકા, જેને હાલ આપણે Sister of Mercy-સેવિકા યમુનામૈયા કહીએ છીએ તે-થવું, કુસુમે તેની ગંગામૈયા થવું, જેથી કરીને જે મહાસાગરમાં (એટલે કે સરસ્વતીચન્દ્ર તરફ) દુનિયાના ભક્ષા માટે મોટા-મોટા વિચારો તરતા હતા તે મહાસાગરમાં યમુનાનાં તેમજ પોતાનાં પ્રાણી જઈ મળે; એ ઔષધ ચન્દ્રાવલીએ, એ બહેનોનાં હૃદય સક્ષમ ચિકિત્સા વડે તપાસી, શોધી કાઢ્યું હતું. (૫૪૬ ૮૩૮, પેરેગ્રાફ ૧લો.) બીજા પેરેગ્રાફમાં ચન્દ્રકાન્ત પણ એજ નિર્ણય કરે છે, જે કે સંસારના વધોરે અનુભવને લીધે એને એમ લાગતું કે સરસ્વતીચન્દ્રના પોતાના સિવાય આ સંબંધથી સર્વનાં મન આનંદ પામશે. બીજાં ચપ્તોમાં કહીએ તો, જેને તમે નાયક પ્રત્યે નિર્દયતા કહો છો તે જ તેના કહેવાનો આશય છે. પ્રકરણ ૪૬માં ચુરુએ જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે ધ્યાનમાં રાખી, પોતાની જિંદગીના આશય તરીકે નહિ એણે પ્રેમ ગણેલો કે નહિ સાધુતા (વૈરાગ્ય) ગણેલી; પણ (લોકકલ્યાણના) મહાયત્ત, સંખનાદ અને પૂજાને આદર્શ તરીકે લીધેલો, કે જેને માટે વિષ્ણુદાસ કહે છે કે, “તમારા જેવા સમર્થ સાધુજનોનાં સંખનાદ એ પૂજાનેની કીર્તિના સંગીત, લય અને પ્રતિધ્વનિ વડે મંદિરને તળથી તે ધુમ્મટ સુધી ભરે છે.” (૫. ૮૦૩). નિઃસ્વાર્થ, નિઃક્રમ-જિંદગીના સુખનું સંગીત આવા આશયવાળી જિંદગીના નાયકથી માત્ર ત્યારે જ બોગવી શકાય, કે જ્યારે તેની આસપાસનાં “સર્વ” મનુષ્યના

એકત્ર નાદ અને ધ્વજાઓ વડે તેને માટે પ્રવાહપતિત ધર્મ બનાવી શકાય-આ " સર્વ " તે, તે શુદ્ધતમ આત્માઓ કે જોડો ઉચ્ચતમ પ્રેમ અને સુંદરતાથી સંપૂર્ણ થયેલા હોય. ગોચા ભાગના છેલ્લા પ્રકરણમાં સેવિકા તરીકેનું કુમુદ્યું કાર્ય બીજરૂપે દર્શાવ્યું છે.

કુસુમને માટે, તેની આરતી અને તેના પ્રેમ સંબંધે જે પ્રશ્ન પૂછા છે તે સંબંધે એટલું વાદ રાખવું ઘટે છે કે જો કે રસચાત્રિય દ્વિસ્રક્ષીનો, તેનામાં અભાવ ન હતો; છતાં તેના પ્રેમને મેં સ્થૂલને બદલે સૂક્ષ્મ જણાવ્યો છે. (પ્રકરણ ૨૨, ભાગ ૪). આરતી ઉતારતાં ઉતારતાં પ્રેમનો ઉમળકો આવી જતાં પોતે પોતાના પતિને શું આપે છે? પોતાનો અંધરસ્પર્શ. હાલના સમયમાં આપણા દેશમાં એ પ્રમાણે સુખન લેવું તે સ્થૂલ કામની નિશાની ગણાય છે; પણ બીજા દેશોમાં અને જૂના વખતમાં હિંદુસ્તાનમાં પણ પિતા પુત્રીને સૂમતા. આવે વખતે સુખન એ સદ્ગતિપ્રેમનું અંગ જ ગણાય છે. કુસુમ સરસ્વતીચન્દ્રને ચાહતી હતી એ વાત તો તેમનાં લખ પહેલાં જ સાધુઓએ નક્કી કરી મૂકી હતી, તેમ જ કુમુદે પણ પોતાની સુકિતનો પ્રકાશ તેના હૃદય પર નાખી, એ જ સોધ કરી રાખી હતી. કુસુમ ચાહતી હતી તે તેના મહાન, નિઃસ્વાર્થ આત્માને ચાહતી હતી, નહિ કે તેના સ્થૂલ શરીરને. તેના શરીર સંબંધે એક વિચાર સરખો પણ તેના મનમાં આવેલો નહિ.

એ શા માટે એની આરતી ઉતારતી હતી? એના સ્થૂલ-શરીર પર એ ગોઠી પડેલી નહિ, પરંતુ એનો વૈરાગ્યપૂર્ણ પોશાક-કંથા-જે પોતે પણ કેટલીક વખત પહેતી હતી, તે જોઈ તે પોશાકથી સૂચિત થતી એની સાધુતા જોઈ એને ઉમળકો આવી ગયેલો. વૈરાગ્યના આ ચિહ્ન અને તે ચિહ્ન ધારણ કરનાર ઉપર એને ગોઠ થઈ આવેલો. એ સાધુજનની મહાન દોહત, જે પોતે તથા દીધી હતી, તે વડે લોકકલ્યાણની જે પ્રચંડ યોજનાઓ અમલમાં મુકાતી હતી તેની મહત્તાએ તે દિવસની "ધર્મિનિગ પાર્શ્વ" પૂરી

યતાં તેના મનમાં એકદમ સરસ્વતીચન્દ્રના સ્વાર્થત્યાગની છાપ ખેસાડી દીધી હતી, અને પૃષ્ઠ ૮૪૯ પરનો છેલ્લાની પહેલાનો પેરેઆંક બતાવે છે કે, લગ્ન પછી પોતે જે કામ કરવાનું હતું, તરતના સ્થપાયેલા કલ્યાણુઆમમાં વાસ કરનારી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે પોતાને જે ધર્મ બજાવવાનો હતો, તે હવે શરૂ થયો છે તેનું તેને જ્ઞાન થયું હતું. સરસ્વતીચન્દ્રના જે ઉચ્ચ આશયને પોષવા પોતાની જે સ્વતંત્રતાનો ભોગ આપ્યો હતો, તે ગતવર્ષમાં તેને તેણે આપી હતી. એટલું જ નહિ, પંચુ એ જ ભાગના પૃષ્ઠ ૧૩૩ (૭૧૩૧) પર મેં આપેલા કાવ્યની ગોપીઓ જેઓ આ વાર્તાના નાયકને જ કૃષ્ણરૂપે જોઈ રહેલી હતી, તેમના ટોળામાં પોતાને રાધા જેવી જ અંગ્રભાગે જોઈ, સરસ્વતીચન્દ્રને નીરખી, તેને એકાએક આનંદ સ્ફુરી આવવાથી, ગોપિકાગીત અને આરતી (પૃષ્ઠ ૮૫૧)ને લાયક ઇતિહાસપુરાણમાં વર્ણવેલા કૃષ્ણ કરતાં તે વધારે લાયક છે એમ તેને થઈ આવ્યું, અને તેને પરિણામે તેણે એક આત્માને ચૂમવા તેનો રોડ ભિન્નરૂપે આવ્યો. કામદેવતાના શાસ્ત્રમાં સુખનને જે સ્થાન છે તેનાથી તદ્દન ઊંચડું જ અગ્રે હતું, સુખન તો-જેમ એક દારૂડિયાને તમે સહેજ દારૂ આપો કે વિશેષ પીવાની તેની તલબ વધે તેમ-અધરસ્પર્શ માત્ર-કામ વધારે ઉદ્દીપન કરે-તેવું હોય છે. પોતાના હૃદયમાં એક જાતનો આત્મિક પવિત્ર સ્વપ્નરૂપે આનંદ થઈ આવેલો તેને બહાર દસ્યમાન કરવા માટે એકાએક, પોતાની મેળે સ્ફુરી ઓવતું ચિહ્ન તે આ કુસુમનું સુખન હતું. મનરૂપી મંદિરમાંથી પવિત્ર સ્વપ્ન દૂર કરી તેની જગ્યાએ એક સેતાનને પ્રવેશ કરાવવારૂપી કામદેવ, જે ચોર જેવું પ્રથમ પગલું ભરે છે, તે આ સુખન ન હોતું. તે સજે તેના મનમાં કેવા કેવા ગૂંચવળભરેલા વિચાર ઉદ્ભવતા હતા, તથા તેનો આત્મા શું શું અનુભવતો હતો તેની જેઓ કદર કરી શકે તેઓ જ કુસુમના સુખનના આ માનમશાસ્ત્રીય ખુલાસાનો ભેદ પામી શકશે.

મંથનનાં તો માત્ર આવા દેખાવોનું એક નિર્જીવ ચિત્ર દોરી

શકે અને પછી દરેક વાચકવર્ગને તેના અધિકાર મુજબ એ સુખન
પરથી ધડો, લેવા છોડી દઈ શકે. વળી તેણે એકલી કુસુદને જ.
આ દેખાવની નિરીક્ષક તથા પરીક્ષક જનાવી છે. સાધારણ વાચક-
વર્ગને મનુષ્યસ્વભાવને તાણે ચર્ષ, અંચક્તા, જ્યાં આગળ પોતાનું
પુસ્તક પૂરું કરે છે, તેનાથી આગળ જવાની કુદરતી રીતે
જિજ્ઞાસા ચર્ષ આવે, અને ત્યાર પછી શું ચું તે જાણવા તે ધ્રુવ
ખતાવે. કેટલાએક લોકોએ કુસુમ, વગેરેનું પછી શું ચું તે વિશે
મને સવાલ પણ પૂછ્યા છે, અને કેટલાએક પોતાની ભુદ્ધિ પ્રમાણે
સરસ્વતીચન્દ્રનો "વધારો" પ્રસિદ્ધ પણ કર્યો છે. કાર્ષ કાર્ષ વખત
મને એવી જાણામણ કરવામાં આવે છે કે મારે એ અંચે ચાલુ જ
રાખવો. અને કુસુમ તથા, સરસ્વતીચન્દ્રનો મૃદુસ્થાશ્રમ ખતાવવો.
તે લોકોને હું એવો જવાબ આપું છું કે મારા હૃદય ભાગને મેં
પૂર્ણાહુતિ એવું નામ આપ્યું છે, અને હવે મારી શક્તિ પણ કમી
થઈ છે; હવે વિશેષ લખવું તે અત્યાર સુધી કરેલા લખાણને ખગાડવા
જેવું થાય. મારું કાર્ષ ચાલુ રાખી તે સુધારવાની તો શું પણ તે
ટકાવી રાખવાની પણ મારામાં હવે તાકાત રહી નથી. દરેક લેખકની
જિંદગીના અમુક ભાગ સુધી પોતાનું કાર્ષ ઉત્તમ રીતે કરવાની ધ્રુવર
તેને શક્તિ બક્ષે છે. મારી તે ઉભર હવે પૂરી થઈ છે, અને મારી
ઉભરના આગલા ભાગમાં મેં જે ક્યું છે તેની પવિત્રતા વણસાડવા
(તેના પર સંશય આણવા) જેવું હવે હું ધ્રુવજીતો નથી.

તમારો રતેહી,

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

(૪)

સુરત

તા. ૧૪ - ૩ - ૧૯૦૬

રતેહી બાઈ ગોવર્ધનરામ,

તમારા કાગળ માટે ધણો હિપકાર થયો. એક આગલા

શ. અ. ખંડ એક ૬

ભાગમાં ચન્દ્રકાન્તે કુસુમને માટે આનંદનો ઉદ્ગાર કાઢ્યો હતો તે મારા ધ્યાનમાં છે, કે "અરે! એ જ સરસ્વતીચંદ્રને લાયકની સ્ત્રી નીવડશે." આ ઉપરાંત, જે જે આખત ઉપર તમે મને લખ્યું છે તે પણ મારા ધ્યાનમાં હતી. પણ જેમ-જેમ એ વિષય ઉપર હું વધારે વિચાર કરતો જાઉં છું, તેમ તેમ મને લાગે છે કે કૃષ્ણ, ગોપી અને પદ્માવતીના ફૂલની વાતની સંસાર ખરી હોય તો પણ આપણા હંમેશના સંસારમાં તે મુળ્ય ચાલવા જઈએ તો તેથી એક એવે ઠેકાણે આવી જવાય કે જેની પેલી મેર જવાનો રસ્તો જ મળે નહિ. જે સરસ્વતીચંદ્ર કૃષ્ણ હોય, જે તે રાગદ્વેષ અને બીજા માયાવી વિકારો રહિત હોય—જે તે ખરેખર અદ્વૈત હોય—તો પછી 'પદ્માવતી' એ શબ્દ જ એને લાગુ પાડી શકાય નહિ. અને એના સંબંધમાં પદ્માવતીના ધોરણ પર કામ પણ લઈ શકાય નહિ; કારણ કે કુમુદના શરીરને સરસ્વતીચંદ્રને પોતાની છતી સાથે ચાપવું પડેલું, અને વળી એને આપણા સાધારણ સંસારવ્યવહારમાં રહેવાનું છે. એથી ભાગને ઉદ્ધરમે પાને કુમુદ ભેડેના સરસ્વતીચંદ્રના યોગને સંબંધે એક શરત મૂકેલી છે. કુસુમની જોડે શારીરિક અને આત્મિક બંને જાતનું જીવન જાળવવું, અને તે જ વખતે કુમુદ જોડે માત્ર આત્મિક સંબંધ રાખવો, એ મારા ધારવા પ્રમાણે તો કદાચિત્ત સેકંડો વરસો સુધી આપણા મનુષ્ય જાતના હંમેશના સંસારવ્યવહારનો વ્યાપાર લાગ્યે જ થઈ શકશે. કુમુદના શરીરને ભેટવા સરસ્વતીચંદ્ર પોતાના મનને કાજમાં રાખી શક્યો નહિ, ત્યારે પછી તેને તથા તેની બહેનને પોતાના હૃદયમાં પોતે એકી વખતે બંને તરફ નિર્માલસ પ્રેમ રાખી, કેમ સ્થાન આપી શકે? તેણે એક યા બીજી બહેન તરફ ગેરવફાદાર થવું જ જોઈએ. આ સંસારના વ્યવહારમાં આપણે પરસ્પર ફરતે જાળવવાની હોય છે. સુદૃઢશરીર એ વ્યાવહારિક જીવનમાં રહે છે, અને સ્થૂણશરીર પર અસર કરે છે, અને તેથી બે મુદર ઓઝો—બંને બહેનો—નો સપત્ની તરીકેનો વિચાર—તેઓ પરસ્પર

એક બીજાના સંબંધમાં ન્યૂનતા : આપણા વગર રહે, તેથી રીતે-આપણે કેમ કરી શકીએ ? દુનિયામાં આવા બંનાવો બનવા અસંભવિત છે, અને માત્ર આધ્યાત્મિક સંબંધે તેનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે જો એવા બનાવો બને તો શબ્દો વડે તેનું વર્ણન આપી શકાય નહિ : દુનિયાદારીનો નજરે જોતાં કુસુમને લાયક વર મેળવતાં તમને 'મુશ્કેલી' લાગી હોય તો એક નવલકથાકારના અધિકારની રૂએ તમે એને લાયક વર ઉપજાવી કાઢી શક્યા હોત, અથવા તો તેને પોતાને સેવિકા બનાવી શકાત.

જો કે હજુ મારો તો અભિપ્રાય એ જ છે કે 'તમે નિર્દયપણે થયાં છો, તો પણ એટલું તો નિઃશંક છે કે તમારી જીવિત ધણી ક્ષણરૂપ છે. તમારી શક્તિ-પ્રબળ-પ્રખર છે; અને તમારા પુસ્તકોની અસર જરૂર ધણી ગ્રેવરકર થશે. કદાચિત્ તમારી જે પ્રેરણાજીવિત એ તમને આ બનાવો તરફ દોર્યા છે તે અચૂક-ખરી જ હશે; કારણ આવી રીતનો તમારી કથાનો છેડો ન આવ્યો હોત તો અમારા વાચકવર્ગના મનમાં જે ગુરસો અને દયા ઉત્પન્ન થયાં છે, કથાના પાત્રો માટે જે ખરેખરી લાગણીઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે, તે જોડણી સફળ થયાં છે તેટલાં માત્ર નહિ. મારા પોતાના તરફથી તો હું તમારો પરમ ઉપકાર માનું છું કે તમારા પુસ્તકમાંથી મને ગધુરીનું સુંદર નામ લાંચ લાગ્યું છે. આ હોળીની રંગમાં એ સુંદર નામની આસપાસ મેં કેટલાક બનાવો ગોઠવવા માંડ્યા છે, અને જો મને સમય મળશે તો તો મારા સિંધી વાચકોને માટે તેના પરથી એક નવલકથા હું રચીશ.

તમારો રનેહી,

દયારામ ગિરુમલ.

તા. ૬.

આરતીવાળા પ્રકરણ પરથી હું એમ સમજું છું કે તમારો ઇરાદો એવું બતાવવાનો હતો કે એક વરસ સુધી એ જોડું માત્ર નામનું જ પરણેલું હતું, અને માત્ર આરતીવાળી રાત્રે કુસુમને પોતાના

પતિ માટે પ્રેમનો ખરેખરો ઉમળકો આવ્યો. જે એમ હોય તો પછી સરસ્વતીચન્દ્રનું શું ? એણે કુમુદને સ્થાનભ્રષ્ટ કરવી કે કેમ ? એ વાત ખરી છે કે એણે પોતે કહ્યું છે જે હવેથી સરસ્વતીચન્દ્રે તેને માતૃવત્ ગણવી અને સરસ્વતીચન્દ્રે તેને માતા કહી પણ છે. તો પણ એ સર્વ નિર્દયતા નથી ? એક માટે ધડાયેલાં બે હૃદય, એક બીજાની પ્રત્યે આકર્ષણેલાં બે આત્મા, મનથી એક બીજાને વરી ચૂકેલી વ્યક્તિઓને આમ પરસ્પર છૂટાં પાડવાં એ શું કહેવાય ? મને તો લાગે છે કે છૂટાછેડા આપનારી કારણના જગતરીકે તમે બહુ આપખુદી-ભરેલું કામ કર્યું છે.

તમારી એપડી જોડે તમારો પત્ર મેં રાખ્યો છે. એ પત્ર હંમેશાં ધણી દીમતી ગણી તેને હું સાચવી રાખીશ, અને તમારે જ્યારે પણ ખપ પડશે ત્યારે મોકલી દઈશ.

દ. મિ.

×

(૫)

સ્નેહી દયારામ,

તા. ૧૪મીના તમારા પત્રમાં તમે કેટલાક સારા ચર્ચાબર્ણા પ્રત્યેન લીધાં કર્યાં છે. તેમાંના કેટલાક જ્યારે મેં મારો છેલ્લો પત્ર તમને લખ્યો ત્યારે મારા ધ્યાનમાં ન હોતા, પણ જ્યાં સુધી મને યાદ છે ત્યાં સુધી જ્યારે મેં એ પુસ્તક લખ્યું ત્યારે તે મારી નજરની બહાર હતા નહિ.

સરસ્વતીચન્દ્રે જે સરત કુમુદસુંદરી પાસે પૃ. ૭૬૫ (*૭૬૩) પર મૂકી છે, તે તમારા મતને સ્પષ્ટ કરવા બહુ ઉપયોગી છે. વિશેષે કરીને પૃ. ૭૬૪ (૭૬૨) ઉપર પોતાનાં અંગ્રેજી વાક્યોમાં જે

*નવી આવૃત્તિમાં એટલે ૧૯૦૬ ની આવૃત્તિમાં બે પૃષ્ઠો ફેર લાગે છે, એટલે જ્યાં ૭૬૫ હોય ત્યાં ૭૬૩ ગણવું, ૭૬૬ હોય ત્યાં ૭૬૪ ગણવું.

અડચણો તેણે દર્શાવી છે તે જોતાં તમારો અંગત સુદ્ધ કહેવાય. ગરીબ બિચારો ચન્દ્રકાન્ત પોતાની દરખાસ્ત એ પૃષ્ઠને મથાળે તથા છેડે જે સૂચનાઓ જણાવી છે તે ઉપરાંત લઈ જઈ શકતો નથી; અને જ્યારે ૭૬૫ (૭૬૩) મે પાને શરૂઆતમાં સરસ્વતીચન્દ્ર એને માથામાં વાગે તેવો જવાબ આપે છે ત્યારે પોતે હાર ખાધી છે એમ તે કળ્પન કરે છે. આ સંવાદમાં જણાવ્યા મુજબ સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુસુમ વચ્ચે દેખીતું લગન કરવાનું નથી, તેમ કુમુદ જોડેના એના યોગ-એની સંયુક્તતા - ને તોડી નાખવાનો પણ નથી. ચન્દ્રકાન્તને આવી “નામના લગન”ની હસવા સરખી દરખાસ્ત કરવાનું કારણ એ હતું કે સરસ્વતીચન્દ્રના મનની સ્થિતિ મરણિયા જેવી થઈ ગઈ હતી; તેમ પોતે જે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો હતો - કે કુમુદને ઊડવી પણ નહિ ને રાખવી પણ નહિ - તે મુશ્કેલીમાંથી ખોટું રસ્તે છૂટી જવું તેના મનને રુચતું ન હતું. પૃ. ૭૯૬ (૭૯૪) પર પોતે ખુલાસો કરી પોતાના મનની સ્થિતિનું કારણ કુમુદને સમજાવે છે, કે તેના તરફથી પોતાની સ્વતંત્રતા કાઈ રીતે જોખમાય એવું જણાતી સૂચના થશે તો તે પોતે સંભળશે નહિ, તેમ જ સંસારવ્યવહારની દૃષ્ટિએ જોતાં તેના સ્થૂલ યા સૂક્ષ્મશરીર પર કાઈ રીતેના પ્રહાર થાય એવી તે સૂચના હશે તો તે પણ પોતે કળ્પલ શખશે નહિ. ત્યાર પછીને પાને કુમુદ સ્મિત કરી જવાબ આપે છે કે હવે તે એવા ભાવની દરકાર કરતી નથી. તે ઉપરથી જણાશે કે પૃષ્ઠ ૭૬૫ (૭૬૩) ઉપર જે શરત વર્ણવેલી છે તે કેવળ કુમુદના એવને માટે જ હતી એમ એ જાણે જણાં સમજતાં હતાં. સરસ્વતીચન્દ્રની પોતાની કાઈ પણ પ્રકારની જૂની યા નવી ભાવનાને અંગે શરત ન હતી. પૃ. ૭૯૮—૯૯ (૭૯૬—૭) પર પોતાનો નિર્ણય કેવા પ્રકારનો આવશે તેની કંઈક ગર્ભિત સૂચના કુમુદ કરે છે. એ જ પાને પોતે કહે છે કે હું સ્નેહને અધિક માનું છું, ધર્મને નહિ; અને સરસ્વતીચન્દ્ર ધર્મને અધિક માને છે, સ્નેહને નહિ; છતાં પોતે છેવટ એવો નિર્ણય

લાવશે કે તેથી પોતાનો સ્નેહ તથા નાયકની ધર્મબુદ્ધિ બન્ને સંતોષાય. સરસ્વતીચન્દ્ર જણાવે છે કે જોમાં-તેને સ્વીકૃતિ કરવું પડે, પોતાનો ભોગ આપવો પડે. એવો તોડ તેણે દાઢવો જ નહિ. માત્ર એટલી મર્યાદામાં રહેલી ખીજ જે કાંઈ ધમ્મજા તે દર્શાવશે તે પોતે ઊપાડી લેવા તૈયાર છે; કારણ “તમારી ધમ્મજા પ્રમાણે સુવૃદ્ધ થવું એ મારો સ્વભાવ જ બંધાયેલો સમજજો.” (૫ ૭૬૯-૬૭). આ પ્રકરણનું મથાળું “કાંઈક નિર્ણય અને નિશ્ચય” એવું કરેલું છે. હું ધારું છું કે કુમુદે આ પ્રમાણે સરસ્વતીચન્દ્રની ચિકિત્સા કર્યા પછી — એટલે કે તે સ્નેહ કરતાં ધર્મને અધિક સમજતો હતો તે જાણ્યા પછી — નવલકથાકારને પરિણામે માત્ર એક જ રસ્તો ખુલ્લો રહે છે, કે નાયકના મનની ખરેખરી ભાવના અને તે પશુ વળી એવો નાયક કે જેણે વારંવાર ખુદ્દા શબ્દોમાં (૫. ૭૬૮-૯) (૭૬૬-૭૭) જણાવેલું કે તેને પોતાને માટે કાંઈ ધમ્મજા ન હોતી, તેવા નાયકની ભાવનાને જાણનાર અધિકારિણીએ જે ઔપધોપચાર બતાવેલો તે કરવો. ૫. ૭૬૫ પરની શરતમાં અલ્પત ઉપર બતાવેલે દરજ્જે ૫. ૭૬૮ પર ફેરફાર થાય છે.

જે પ્રસંગથી ઉપર મુખ્ય વાર્તાનો છેડો આવેલો તે વિચારવાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા આટલું લખાણ કબુતું છે; જો કે આટલી લાંબી સુદે તે વિચારોની માદદાસ્ત તાજ કરવા અત્ર હું પ્રયત્ન જ કરી શક્યો છું. એ પરિણામ ચોખ્ખું છે કે અચોખ્ખ તે હવે મારા અધિકારની બહારની વાત છે; કારણ તેનો નિર્ણય તો થઈ ગયો છે. અને હવે, મારું મગજ વાં મારું હૃદય એ પુસ્તક લખતી વખતે જે જે ભાવનાઓ વડે અંદાજવાનું હતું તે ભાવનાઓથી આજે જ્યારે રહિત છે તે વખતે, એ પરિણામ મારાથી ફેરવી શકાય-વા ફરીથી ધ્યાનમાં લઈ શકાય એવું નથી. કુદરતી રીતે જોતાં તમારી ટીકા તદ્દન સાચી લાગે છે; પરંતુ આખી દુનિયા જેને કુદરત ગણી તે પ્રમાણે ચાલે છે તેથી કુદરતની સામે, ધણા પ્રકારનો બગવો તેનું નામ તે

‘હિંદુતા’ અથવા “હિંદુપણ.” આપણે કુળવાચેલા હિંદુઓ, એ કુદરત અને એ બળનો એ બેની વચ્ચે હીંચકા ખાત્રએ છીએ. ત્યારે મેં મારી વાર્તાનાં મુખ્ય પાત્રો ગોઠવવા માંડ્યાં ત્યારે આ હીંચકાની ગતિ તથા તેની અસરની મેં ગણતરી કરી હતી. ટેટલીક જગ્યાએ તો જાણી જોઈને જ એવા પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રસંગો આપ્યા છે. એ પ્રસંગો જો આપણા હિન્દુ સંસાર ઉપર એ આંદોલનની અસર આપણે સમજી શકીએ તો જ તેને બંધબેસતા ચર્ચ શકે. એ અસર તે માત્ર આપણા સંસાર સંબંધે તો શું પરંતુ આપણા આરામ, અને વખત જતાં તેના સ્વભાવ, બળ અને નળાણાઈને લીધે તેનું આખર જે પરિણામ લાવશે તેથી આખી દુનિયા ધ્રુવશે.* તમારા જોયો બળવાન દીકાકાર તો માત્ર મેં જે આધાર પકડી આ પુસ્તક રચ્યું છે તે આધાર અને તેના પરિણામ સંબંધે દીકા કરી આ મંથકતાને મદદ કરી શકે.

ખીજ તો કશું સમજ્યા વગર આવા મુદ્દા ઊંઘા કરે છે તેને ઠેકાણે તમે તે જ મુદ્દા આવી છુદ્ધિશાળી રીતે ઊભા કરો છે તે જોઈ મને ધણો આનંદ થાય છે. એવાઓને તો માત્ર હું ઢસીને અથવા તો તેમના ઉપરચોટિયાપણાને લાયક ઉપરચોટિયાપણાથી જ જવાબ આપી પતાવું છું; પણ આપણી બેની વચ્ચે એ મુદ્દાઓ પર વિવેચન એવી ઉપરચોટિયા રીતે થતું ન હોવાથી મેં મારા એક હાલેજમા શીખતા મિત્રને જ આ પત્રોની નકલ કરી સેવા દીધી છે, કારણ તેને જોમ લાગે છે, કે એ કાગળો સંમતી રાખવાથી વખતે કોઈ દહાડો તે ઉપરચોટી ચર્ચ પડશે. મારા પર આવતા પત્રો તો હું રાખી મૂકું છું, પણ મારી તરફથી લખાતા કાગળોની નકલ મારાથી કરાવાઈ શકાય તેમ ન હોવાથી માત્ર અપવાદ તરીકે જ આ અને

*આ વાક્યનો આરામ અંગ્રેજોમાં જ ગ્રંથવાચેલો છે, અને તેથી તેનું સ્પષ્ટીકરણ અત્રે ‘ચર્ચ’ શબ્દ નથી.

પ્રવા. ચંદ્રસેકર નર્મદાસેકર પંડ્યા, બી. એ., એલએલ. બી.

લાવશે કે તેથી પોતાનો, સ્નેહ તથા નાયકની ધર્મશુદ્ધિ બંને સંતોષાય. સરસ્વતીચન્દ્ર જણાવે છે કે જેમાં-તેને, સ્વાર્પણ કરવું પડે, પોતાનો ભોગ. આપવો, પડે એવો તોડ તેણે કાઢવો જ નહિ. માત્ર એટલી મર્યાદામાં રહી ખીજ જે કાંઈ ધ્રુજા તે દર્શાવશે તે પોતે ઉપાડી લેવા તૈયાર છે; કારણ “તમારી ધ્રુજા પ્રમાણે સુરુષ થવું એ મારો સ્વભાવ જ બંધાયેલો સમજજો.” (૫ ૭૬૯-૯૭). આ પ્રકરણનું મથાળું “કાંઈક નિર્ણય અને નિશ્ચય” એવું કરેલું છે. હું ધારું છું કે કુમુદે આ પ્રમાણે સરસ્વતીચન્દ્રની ચિકિત્સા કર્યા પછી — એટલે કે તે સ્નેહ કરતાં ધર્મને અધિક સમજતો હતો તે જાણ્યા પછી — નવલકથાકારને. પરિણામે, માત્ર એક જ રસ્તો ખુલ્લો રહે છે, કે નાયકના મનની ખરેખરી ભાવના-અને તે પણ વળી એવો નાયક કે જેણે વારંવાર ખુલ્લા શબ્દોમાં (૫. ૭૬૮-૯) (૭૭૬-૭૭) જણાવેલું કે તેને પોતાને માટે કાંઈ ધ્રુજા ન હોતી, તેવા નાયકની ભાવના-ને જાણનાર અધિકારિણીએ જે ઔપધોપચાર બતાવેલો તે કરવો. ૫. ૭૬૫ પરની શરતમાં અલબત્ત ઉપર બતાવેલે દરજ્જે ૫. ૭૬૮ પર ફેરફાર થાય છે.

જે પ્રસંગથી ઉપર મુજબ વાતોના છેડા આણેલો તે વિચારવાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા આટલું લખાણ ક્યું છે; જો કે આટલી લાંબી મુદતે તે વિચારોની યાદદાસ્ત તાજ કરવા અત્ર હું પ્રયત્ન જ કરી શક્યો છું. એ પરિણામ ચોક્કસ છે કે અચોક્કસ તે હવે મારા અધિકારની બહારની વાત છે; કારણ તેનો નિર્ણય તો થઈ ગયો છે. અને હવે, મારું મગજ યાં મારું હૃદય એ પુસ્તકે લખતી વખતે જે જે ભાવનાઓ વડે આદોષાનું હતું તે ભાવનાઓથી આજે જ્યારે રહિત છે તે વખતે, એ પરિણામ મારાથી ફરથી શકાય યા ફરીથી પ્યાનમાં લઈ શકાય એવું નથી. કુદરતી રીતે જોતાં તમારી ટીકા તદ્દન સાચી લાગે છે; પરંતુ આખી દુનિયા જોને કુદરત ગણી તે પ્રમાણે ચાલે છે તેવી કુદરતની સામે, ધણા પ્રકારનો જાગવો તેનું નામ તે

'હિંદુતા' અથવા " હિંદુપણ " આપણે કળવાએલા હિંદુઓ એ કુદરત અને એ બળનો એ બેની વચ્ચે ક્ષીયકા ખાઇએ છીએ. ત્યારે મેં મારી વાર્તાનાં મુખ્ય પાત્રો ગોઠવવા માંડ્યાં ત્યારે આ ક્ષીયકાની ગતિ તથા તેની અસરની મેં ગણતરી કરી હતી. દૈવીક જગ્યાએ તો ભણી ભેઈને જ એવા પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રસંગો આપ્યા છે. એ પ્રસંગો ભો આપણા હિન્દુ સંસાર ઉપર એ આદોલનની અસર આપણે સમજી શકીએ તો જ તેને બંધબેસતા ચર્ચ શકે. એ અસર તે માત્ર આપણા સંસાર સંબંધે તો શું પરંતુ આપણા આશય, અને વખત જતાં તેના સ્વભાવ, બળ અને નબળાઈને ક્ષેત્રે તેણે આખર જે પરિણામ લાવશે તેથી આખી દુનિયા ધક્કશે.* તમારા જેવો બળવાન દીકાકાર તો માત્ર મેં જે આધાર પકડી આ પુસ્તક રચ્યું છે તે આધાર અને તેના પરિણામ સંબંધે દીકા કરી આ મંચકર્તાને મદદ કરી શકે.

ખીત્ત તો કશું સમજ્યા વગર આવા મુદ્દા ઊભા કરે છે તેને ઠેકાણે તમે તે જ મુદ્દા આખી શુદ્ધિશાળા રીતે ઊભા કરો છે તે ભેઈ મને ધણું આનંદ થાય છે. એવાઓને તો માત્ર હું લસીને અથવા તો તેમના ઉપરચોટિયાપણાને લાવક ઉપરચોટિયાપણાથી જ જવાબ આપી પતાવું છું; પણ આપણી બેની વચ્ચે એ મુદ્દાઓ પર વિવેચન એવી ઉપરચોટિયા રીતે થતું ન હોવાથી મેં મારા એક કાલેજમાં શીખતા ગિરનેજ આ પત્રોની નકલ કરી લેવા દીધી છે, કારણ તેને એમ લાગે છે, કે એ કાગળો સંમતી રાખવાથી વખતે કોઈ દહાડે તે ઉપચોટી ચર્ચ પડશે. મારા પર આવતા પત્રો તો હું રાખી મૂકું છું, પણ મારી તરફથી લખાતા કાગળોની નકલ મારાથી કરાવાઈ શકાય તેમ ન હોવાથી માત્ર અપવાદ તરીકે જ આ અને

*આ વાક્યનો અસર અંગ્રેજીમાં જ ગ્રંથવાચકો છે, અને તેથી તેનું સ્પષ્ટીકરણ અત્રે ચર્ચ શક્યું નથી.

પ્રો. મેન્ડેસકેર નર્મદાસકર પંચા. ખી. એ., એલ.એલ. ખી. , , ,

આગલા કોમળની નક્કર રાખી છે, મારે એવા પત્રો પાછા મોકલવાની તમારે જરૂર નથી.

તમે જે ખીજ વિષયો ઉપર ચર્ચા ચલાવી છે, તે વિશે મારા ખુલાસો એવો છે, કે હું એવી શાંતિમાં જન્મેલો છું કે જેમાં માત્ર એક જ સ્ત્રી પરણવાની હટ છે. જે ધેણી પહેલીની દયાળીમાં ખીજ સ્ત્રી પરણે તો તેના ઉપર ફાજલેથી યુગો કર્યાનું કામ પહેલી સ્ત્રી ચલાવી શકે. વળી, તમારું કહેવું પછી એમ નથી કે માગ નામકને જે સ્ત્રી પરણવાનો ધરાવો હતો, તમારી કહેવાની મતસભ્ય હું એમ મુખ્ય છું કે રેનેહના ઉચ્ચ સિદ્ધાંત મુજબ સંસ્કૃતીયન્દ્ર જે સ્ત્રી પરણે કહેવાયે. યુરોપ સંબંધી વિચાર કરતાં તેનાથી એક જિલ્લો જ દાખલો. તમને હું જણાવું; વળી ત્યાં પોતાની જોડે જોના વિવાહ થયેલો તેવી સ્ત્રીને એક મોટા ભાઈ એ પોતાના નાના ભાઈ જોડે એવા કારણથી પરણાવી દીધી કે તે ભાઈને પોતાને જે કે તે બાબતનું જ્ઞાન હતું નહિ, તોપણ ખરી રીતે તે નાના ભાઈને જ ચાલતી હતી. (વિઝેલેલીનું 'ઝાલા'નું ચેરિસનું બાયાંતર-૧૮૯૮, પુસ્તક ૪, ભાગ ૫; પૃ. ૩૭૫). મને એ વિશે ચોક્કસ ખાતરી તો નથી, તોપણ ન્યારે મેં મારી વાર્તાનો આવી રીતે અંત આણ્યો, સારે મને લાગે છે કે એ બનાવ મારા ધ્યાનમાં હોવો જોઈએ. શેક્સપિયરના "મંચ ઓફ ઓબાઉટ નર્થિંગ" વાળાં નાટકમાં બેનેડીક્ટ અને બિએટ્રીસ જે રીતે એક ખીજ જોડે પ્યારમાં પડે છે તેનો દાખલો લેતાં, હિન્દુ દ્વિધમ્કને જણાયા વગર રહેશે નહિ કે માત્ર સ્પૂષ્-એમ ઉપર પાચો રેચી એક જાતની બનાવટી સમ્યતા જતાવવી તે નિરર્થક મહેનત કરવા જેવું છે. સંસારબંધનની પ્રધાને હું ન ગણકારતો હોઉં તેમ તમને માત્ર આ અભિપ્રાય ઉપરથી લાગશે; પરંતુ કુમુદે અને મારે જે નિશ્ચય કર્યો તેને શાંતિથી નામક તાબે થયો તેમ કરતાં તે પોતે પોતાની જાત તેરફ ફરતાથી વંચે એ બાબતમાં તેના મનની રીતિ કેવી

હશે. તેનો ખુલાસો તમને એમાંથી મળશે; કારણ ઉપર અંતોવેલા ફકરામાં "મેરી"ના મનની સ્થિતિ પણ એવી જ હતી.

પોતાને ઘેર મહેમાન અતિથિ આવે તેના પ્રેરે જ ધર્મ સંસારીએ-ગૃહસ્થોએ જાગૃત્વાનો છે તે ધર્મ લક્ષમાં રાખી, અરેમરી રીતે તો મારી વાર્તાનાં પાત્રોની નૈતિક ભાવના મેં ચીતરી છે. એમાં લાગના રૂપમા પ્રકરણમાં સાધુજનોના એ વિષેનાં સનાતન ધર્મનું મેં વર્ણન આપ્યું છે. સાધુજનના એ નિયમ મુજબ દરેક માણસે પોતાના સંબંધમાં આવતાં હરકોઈ સ્ત્રી પુરુષને પોતાના અંતિથિ-મહેમાન તરીકે ગણવાં; અને તેમનાં કરેલા અતિથ્યના સંબંધમાં કોઈ પણ રીતના બદલાની આશા ન રાખવી એવું મેં જણાવેલું છે. તેમ વળી ચિરંજીવ ગ્રંથ ઉપર એ બંને જણાએ જ રાત્રિઓ ગાળેલી, તેમાં પણ કુમુદને શાથી સુખ થશે એ શોધી કાઢવા સરસ્વતીચંદ્ર મંજો રહેલો અને સરસ્વતીચંદ્રને શાથી દુઃખ થશે તે શોધવા કુમુદ મંજો રહેલી. આ મતલબ પાર પાડવા એ એમાંથી દરેક જણ તૈયાર હતું, તેમ જ પોતાની ખાતર સામાને કોઈ રીતનો ભોગ આપવો ન પડે તેવી રીતે ચાલવા ફિકર રાખતું. તેઓ એક બીજાને માટે ધારતાં કે તેમનામાં સાધુજનનું બળ છે; અને માત્ર એકના માનસિક તાપને લીધે વખતે તેના દહ નિશ્ચય નબળા પડી જઈ, બીજાના જોવામાં આવતાં, તેની દહતાને ઘોઠા પહેલે, અને તે પછી અંતે પોતાનું જોર ખોઈ એસે, તેવું ન યાવ તે માટે ગાઢ પ્રયત્ન કરતાં. બાદલું છતાં, પણ જો તેમ કર્યાથી તે બીજું, તેથી સુખી યાવ એમ લાગે તો પોતાની સાધુતાનો લાગ કરી તે બીજાના શારીરિક વલણને તાબે થવા દરેક તૈયાર હતું. પરંતુ આ યુગલમાંથી બંને એક બીજાને પરસ્પર નબળાઈનો ભોગ ચર્ચ પડતાં અટકાવે છે, એ અંતે પરિણામ આવે છે. નાનું બાળક ચાલતાં શીખતા પહેલાં ઠેઠાં ખાઈ, પડે આખડે છે; તેવી રીતનો સરસ્વતીચંદ્ર ત્યાં કુમુદનો શરીરનો હાથિક

સ્પર્શ-એક ખીજને એ જે થોડો વખત ભેટલાં તે-ગણવાનો છે. એ સ્પર્શ તાણી જોઈ થયેલો નહિ, પણ તેમની વચ્ચે ઘસાએ થયેલો. બાળકનાં એ ઠેંપાંની માફક કુમુદ અને સરસ્વતીચન્દ્રને પ્રેમને અંગે એ શારીરિક સ્પર્શનો જે કાંઈ આનંદ યા આહ્લાદ થયેલો તે વગર માગે આવેલો, અગ્રિય થઈ પડેલો, તેની સામું થવા તેમણે પ્રયત્ન કરેલો, અને ઉવટ વધારે ઉચ્ચ સ્થિતિ પામી તેનો તેમણે વિનાશ કરવા ધારેલો. જેમ રેતી પર પગલાં પડે છે, તે પગલાં પાડનાર માણસને પણ બાગ્યે દેખાય છે, તેમ એ સ્પર્શ પણ માત્ર ઝાંખો અને ક્ષણિક હતો, તેના ઉપર વિશેષ કાળ ગુમાવવા તેઓ રાજી ન હતાં. ચિરંજીવ દ્રૌપદ ઉપરના ખનાવેલો ખરખરો, ઇતિહાસ દ્વંદ્વામાં ડહાંચે, તો એ જ છે, કે કુમુદ અને સરસ્વતીચન્દ્ર બન્ને જ્યાં શરીરવિરુદ્ધ આત્માના ગાદ સંઘાતમાં ગુલાયેલાં હતાં. એ બન્ને લડવૈયા-શરીર અને આત્મા-એ પોતાનાં મજબૂતમાં મજબૂત દુષિયારો રણક્ષેત્રમાં વાપર્યાં હતાં અને એ લડાઈમાં અંતે આત્માની પૂરેપૂરી જીત થઈ, અંતે તેણે શરીરને કચડી નાંખ્યું. બન્ને જ્યાં જે વખતે જુદે જુદે દરવાજેથી એ ગુફામાં ગભરાતાં ગભરાતાં પેદાં અને જે વખતે લોકકલ્યાણના વિશેષ ઉચ્ચ આશય સાથે તેઓ લાંથી બહાર નીકળ્યાં, એ બરસામાં તેમના હૃદયમાં જે મોટો ફેરફાર થઈ ગયો તે એ જ છે. મનની અંદર અસાર સુધી જે તોફાન ઊઠતાં હતાં અને બહારની-સંસારની બાબતમાં-જે તેમને ખીક રહેતી હતી તેનાથી તેઓ તદ્દન વિરક્ત થઈ ગયાં. પહેલા બાગના મુખપટ્ટની પાછળ જે અંગ્રેજ દરિતાનું અવતરણ કર્યું છે તેમાં દલા પ્રમાણે મનુષ્યમતિની “ નબળાઈ, જૂલ અને યુદ્ધ ”ના સમયનો અંત આવે છે, અને એ જ પાને આપેલા “ નાનુક સુંદર આકાશી ફૂલ ”, અને “ ઊંચી રાત્રિના તારલા ” સંબંધે જે રિયતિ વર્ણવેલી છે તે રિયતિનો તેઓ લાગ કરે છે; કારણ “ આકાશી ફૂલ ”-કુમુદ નથી અને પછી સુકાઈ જવાની

સ્થિતિથી - મોકળા, ઘર્ષ ઘર્ષ છે અને એકાંત દેખાતો તારો-
 સંસ્કૃતીયન્દ્ર જે “અત્યાર સુધી જિંદી રાત્રિ પર ચડતો” આમ-
 તેમ ક્યાં કરતો હતો, તે પૂરવેગથી ફરતું ન અટકાવી શકાય એવી
 રીતનું આકાશ તેને ખેંચી આગળ લઈ જાય તે પહેલાં તો એ
 “હિંચ અંધારા”માંથી “દિવ્યપ્રકાશ”માં આવી ગયો છે. સને
 ૧૮૮૫માં જ્યારે બે પાત્રો મેં ઊપગમી કાઢ્યાં ત્યારે આવી જાતની
 કસોટીમાં તેમને કસવાની મારી મતલબ હતી; અને સને ૧૯૦૦માં
 એ કસોટીના પરિણામનું ‘૩૫ જે રીતે વાચક આગળ મુકાયું છે,
 તે જ રૂપે એ વાર્તાનો અંત લાવવો એ મારી નજરમાં ઠીક લાગ્યું છે.

એ વાત ખરી છે, કે આ બન્ને આત્માઓનો આવી રીતનો
 વિજય હટલાકને માત્ર હવાઈ એટલે કે દુનિયામાં સંલગ્ન નહિ
 તેવો-અને અસ્વાભાવિક લાગશે. આ મત ખરો હોય તોપણ મારું કહેતું
 એમ છે કે મારાં નાયક અને નાયિકા બન્નેએ સિદ્ધિજીવ યુગ ઉપર જે
 વિજય મેળવી, તેનું કારણ એ છે, કે ત્યાં વિષ્ણુશક્તિના યોગ-સમાધિના
 બળ વડે હાજર થયેલાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં સ્વરૂપો-દિસ્તાઓના આસ્ત
 રક્ષણ નીચે તેઓ હતાં, અને એવી રીતનો (બનાવટી) ઉદ્દેશ
 પોતાના વાચકના ખ્યાનમાં ઉતારી શકે તેવી જાતની ગોઠવણ કરી
 પોતાની વાર્તાની ખૂબીમાં વધારો કરવા અસંલગ્ન વાતોનું ઉમેરણ
 કરવાની એક વાર્તા લખનારને છૂટ છે. અસલ જાપિઓનાં સંતાન
 એવા આપણે હિન્દુઓ, ખરી કે ખોટી રીતે (મારા મત પ્રમાણે
 તો ખરી રીતે) આપણા ઉચ્ચ આશયોને આ જિંદગીમાં નહિ તો
 આવતી જિંદગીમાં મનુષ્યદેહે પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશ તરીકે ગણીએ
 છીએ. એ ઉદ્દેશ પછી આકાશના તારા કે પૃથ્વી પરના દીરા મેળવવા
 મારું હોય, તો હું તો તે તોરા પકડવાને જ પ્રયત્ન કરું. પછી
 એવા ઉચ્ચ આકાશ ઉપર ચડવું અશક્ય હોય તો પણ શું થયું ?
 અને જો મોટાં-ઉમ્મરે વધેલાં છેકરાં-દીરા કહે છે તેને પડતા
 મૂકું. પુરોષના વાર્તાકારો અને સાસ્ત્રીઓ માત્ર પૃથ્વીના દ્રવ્ય અને

માણસની પશુસરખી જિંદગી સંબંધે જ મર્યાદા રહે છે. આપણે હિન્દુસ્તાનમાં મનુષ્યના સ્વભાવનું ખરું અંગ તેને પશુવૃત્તિ નહિ પરંતુ તેને ધાર્મિક કહેતાં ઉચ્ચ વૃત્તિ ગણના આપ્યા છીએ. મનુષ્યમાં પશુવૃત્તિ ઉપરાંત બીજું કંઈક પણ છે. અને તેટલા માટે હું હંમેશાં એ વાત ધ્યાનમાં રાખું છું કે એ બીજી કંઈક વિશેષતા અને નહિ કે એ પશુપણું મારામાં હોય તેાં સારું; કારણ માણસના દેવભાવમાં જે પશુવૃત્તિ છે તે, આપણને ગમે કે ના ગમે તેપણું, પોતાની સંભાળ લઈ શકે તેમ છે. આપણી ઉચ્ચ વૃત્તિઓને જ ખાસ સંભાળની જરૂર છે; અને તેથી તેને વિશે જ, મારા પુસ્તકોનાં અણા ભાગમાં મેં ઘણી મહેનત લઈ લખાણ કર્યું છે.

તમે જે બાબત પર ટીકા કરી છે અને મુદ્દા ઊભા કર્યા છે તેને માટે આ ઉપલા વિચારો તમને વખતે અસંબંધ લાગશે; પરંતુ હવે એ બાબતનો જવાબ લખું છું, અને તેમ કરતાં એ વિચારો ઉપયોગમાં લઈશ.

કવિ તરંગશંકર અને કુસુમ જાણે કૃષ્ણને જવાબ આપતાં હોય તેવી રીતે મેં દર્શાવ્યાં છે; પરંતુ તેમ કરવામાં મારી મતલબ કૃષ્ણને સંબંધે જે પુરાણ ઊભું થયું છે તેનો “ખરો અર્થ” શું છે તે બતાવવાની ન હતી. જેમ કૃષ્ણ ગોપીઓની સંભાળ રાખતા હતા તેમ આપણો નાયક મુખર્ષિ હોડયા પહેલાં પોતાના તન, મન અને ધનથી ઐશ્વર્યોદય તથા કેળવણીના માણસોને મદદ કરતો હતો. તે વખતે જે કામ એણે નાના પાપા ઉપર હિંમત હવું તેજ કામ હવે-સંસારમાં પાછા લગ્યા પછી મોટા પાપા ઉપર અને સંસારમાં પોતાનું જે સર્વસ્વ હવું તેનાં લાગ કરી કરવા માંડ્યું. અને તેથી જ તેની સંભાળ નીચે રહેતો કેળવણીનો વર્ગ ગોપીવંદના જેવો હતો. તેઓ એને ચાહતા અને એ તેઓને ચાહતો. આવી રીતનો દેખાવ જે માત્ર ચિત્રમાં જ જોવામાં આવે તે પોતાની નજર આગળ તાદશ્ય ખડો થયેલો જોઈને જ કુસુમે તેની આરતી

ઉતારેલી. અને ગોપિકાના ગીતમાંના શ્લોક ગાયેલો. રાગદેવનાં
 પ્રશ્નને આ બાબત જોડે કશી સંબંધ નથી. પરંતુ જ્યારે કુમુદ
 તેને ઊડી દે છે અને કુસુમ તેને સ્વીકારે છે ત્યારે એ બાબત
 ઉપર તે તુચ્છતાભરી નજરે જુએ છે, તે વખતે એણે રાગદેવના
 લાગ અગ્રજત પૂરેપૂરો કરેલો કહેવાય. ચિરંજીવ શુંગ ઉપર એની
 મનોવૃત્તિઓમાં જે ફેરફાર થઈ ગયો, તેના પરિણામરૂપે સ્નેહ
 એ જ માત્ર દરેક વ્યક્તિ પાસે અમુક કાર્ય કરાવે છે એ વાત
 તેના મનમાંથી નાશ પામી ગઈ હતી અને મહાન ઈશ્વરની કૃતિ કુદરતને
 લીધે જે એનો પ્રવાહપતિત ધર્મ થઈ પડ્યો, તેને પણ તે માત્ર
 પોતાના ધર્મ, પોતાની ફરજ-તરીકે જ જાણવા તે તૈયાર હતો.
 કુમુદ પ્રત્યે પોતાનો માનેસો ધર્મ પોતાને જાણવાનો છે, તે
 વૃત્તિને તાબે થઈને જ તે કુસુમને સ્વીકારે છે અને એ વૃત્તિની
 ઉત્પત્તિ એના “પશ્ચાત્તાપ” વડે જ થયેલી. એના જેવાના “પશ્ચાત્તાપ”ને
 પણ રાગદેવ જોડે કશી લેવાદેવા નથી. પોતે કુમુદને ઘણા
 સંતાપનું સાધન થઈ પડેલો એવા જાનનો એને બાસ થતાં, તેને
 તે બદલ પોતાનાથી અને તેડેલો-જેડેલો તેને પૂરતો લાગે તેડેલો-
 સંતાપ આપવો એ પોતાનો ધર્મ છે, એ વિચાર તેને આવતાં,
 આ વૃત્તિ તેનામાં ઉદ્ભવેલી. પોતાની કસોટીને લીધે એ પોતે
 રાગદેવથી વિરક્ત થયેલો એ વાત ખરી; પરંતુ પાપપુણ્ય પણ ન
 ગણવું એટલે બધે દરજ્જે તો નહિ; દાખલા તરીકે, ઘુણવ્યાપિ
 વિચીર્ણે એવું જે કહેવાય તેટલે દરજ્જે નહિ. પોતે કુમુદ પ્રત્યે
 પાપ કપુરું છે, એવું તેને લાગે છે, અને તેથી તે પાપના પ્રાપચિત
 તરીકે પોતે કુસુમને કળ્લ કરે છે. પોતે જે કુસુમને સ્વીકારે તો
 તેથી કુમુદ પ્રત્યે એક જાતની ક્રૂરતા થશે, કુમુદને ગેરમં-સાક થશે
 એમ ગણી એક વખતે તેને લેવાની પોતે ના પણ પાડેલી; અને
 તે વખતે પોતાના હૃદયની સ્નેહશૂન્યતા અથવા તો પ્રવાહપતિત ધર્મ
 બંનેમાંથી એકજે તેને એ નવી ખૂંસરી કળ્લ કરવાનું પ્રયત્ન

નહિ. બિલકુલ કુસુમને તેમજ પોતાને અવિવાહિત જિંદગી, રૂઢી પસંદ હતી તે એ જાણ્યો હતો. ચિરંજીવ શુંજ ઉપર કુસુમનો ફેરફાર-કુસુમનાં પોતાનાં તેમજ સરસ્વતીચંદ્રનાં સ્વપ્નોનું રહસ્ય ખુલ્લું કરી કુસુમના હૃદયને વિનવી તથા એના મગજને સતેજ બનાવી, હંમુદે કુસુમની દષ્ટિ આગળ એક નવીજ વિચારશક્તિ પ્રગટ કરવી તથા નાયકની સમક્ષ એક નવોજ પ્રવાહપતિત ધર્મ રજૂ કરવો-એ એક જાતનું એવું સ્વાભાવિક પરિણામ છે, જેનો જોડો 'મુદ્રારાણસ' નાટકના પરિણામમાંથી મળી આવે છે. ચન્દ્રગુપ્તની જીવાનગીરી તેમાં રાક્ષસને આપવામાં આવે છે. અને જો નવા ધર્મની દૃષ્ટિનો પ્રકાશ એકાએક તેના મન ઉપર (સરસ્વતીચંદ્રની મારફત) ન પડ્યો હોત તો-તે કદી પણ એ ધૂંસરી કબૂલ કરત નહિ.

જેવી રીતે આ વાતોનો છેડો આવે છે તેવી રીતે એટલે કે સરસ્વતીચંદ્ર કુસુમ જોડે માત્ર માનસિક અને કુસુમ જોડે માનસિક અને શારીરિક બન્ને પ્રકારનો સંસાર માંડે છે-કારણ સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મ એ પરસ્પર એક બીજા ઉપર હંમેશ અસર કર્યા કરે છે-આપણો સાધારણ સંસાર-અનુબ્યન્જનિની હંમેશની જિંદગી-કાર્મ હાડો એ વિના આલવાનો નથી, આ તમારું કહેવું પૂરેપૂરું ખરું છે. પરંતુ સ્થૂલસૂક્ષ્મનો એ પરસ્પર સંબંધ સરસ્વતીચંદ્ર, કુસુમ અને કુસુમના મનથી દૂર નથી, એ વિશે ચોથા ભાગના પૃ. ૮૨૬ (૮૨૬, ૭ ?) ઉપર હું તમારું ધ્યાન એવું ધું. એ જો બહેનોના સંભાષણની મતલબ નીચે મુજબ છે:-

૧. જો સરસ્વતીચંદ્ર જોડે કુસુમ લગ્ન કરશે, તોપણ કુમારી તરીકે જિંદગી ગાળવાનો તેનો જે અભિલાષ છે તેને હાનિ નહિ આવે એવું જો કુસુમ કહે છે, તે તેને ગમે બિતરતું નથી. એના અભિપ્રાય પ્રમાણે વિવાહિત જિંદગી અને એવી સ્વતંત્રતા એ પરસ્પર વિરુદ્ધ વાત હતી.

૨. કુસુમને પોતાની નીતિ નબળી લાગતી હતી, અને પોતાનું

જે સરસ્વતીચંદ્રની ધમ્મજાને બળને જ સીધે હતું એમ તે માનતી હતી. અને ગિરિસુંગ ઉપર જે ચાર કંઠણ રાત્રિ પોતે તેની જોડે ગાળા હતી તેના અનુભવ ઉપરથી તે ખાંતરીપૂર્વક કહી શકતી હતી, કે જો કુસુમને પણ સ્વતંત્ર-સ્પર્શ-દોષરહિત રહેતું હશે તો તે તેને તેમ રાખી શકશે.

૩. કુસુમ એ પ્રમાણે પવિત્ર રહેલી તે વાત કુસુમ માને છે; પણ તેમ થવાનું કારણ તેના અભિપ્રાય મુજબ કુસુમ પોતાનું નૈતિક બળ, સરસ્વતીચંદ્રનું નહિ.

૪. કુસુમ પોતાના અભિપ્રાયને એટલી મજબૂત રીતે વળગી રહેલી કે જોયો તોયે કુસુમને માત્ર કંટાળા આપીને પણ પોતાના સંભાષણનો આ ભાગ અટકાવવાની ફરજ પાડેલી.

હું ધારું છું કે મોહ લાલચ-અને નૈતિક અશક્તિ સંબંધે તમારા વિચારો આનાથી આગળ તો નહિ જ ગયા હોય. હવે જો પોતાની ધમ્મજાને તાબે ધર્મ કુસુમ લઈ કરે તો કુસુમ પોતાની નિંદગીનો આક્રોશ ભાગ કેમ ગાળવા માગે છે? પોતે જે વાદી બનાવી કાઢે છે તેમાં સરસ્વતીચંદ્રથી બને તેટલા દુરના પ્રદેશોમાં પોતે રહેવા માગે છે; પોતાનાથી બને તેટલાં કઠણાણકારી કામો કરવામાં પોતાની નિંદગીનું સાર્થક થઈ માને છે; અને માત્ર દૂર રહે રહે નાવકનાં સ્વપ્નોનું ફળ જોઈ તેમાં પોતાનું શ્રેય થયેલું માને છે. પહેલા ભાગના પાના ૩૩૦-૩૩૧ પર જે કાગળ આપ્યા છે તેમાં જે કવિતા લખી છે, તે વખતથી જ આવી જાતનું દૂર રહે રહે અનુભવવાનું મુખ પ્રાપ્ત કરવાની તેની અભિલાષા હતી. પ્રવાસ આગળ વધુનાનું મુખ અને દરિયા પાસે ગંગાનું ત્રિકાણાકાર મુખ એ બે વચ્ચે જોઈતું અને જોઈતું હોય રહે છે, તેવા સલામતીભરેલા છેટાથી સરસ્વતીચંદ્ર અને કુસુમનાં સંયુક્ત કાંઈ તરફ પગ વગેરે લખી, દષ્ટિ કરવા કુસુમની ધમ્મજા છે. આ ઉત્તેજન ને સૂચના-કુસુમ-ગંગા-જે સીધી રીતે રનાકર એટલે સરસ્વતીચંદ્ર જોડે જોડાયેલી છે તેની મારફતે દષ્ટિગોચર કરવા, આ પ્રમાણે

પ્રયાગ પાસેથી ગંગાને જો મળે તે પોતાના પોષાયેલા આત્મા વડે—
 પોતાના એક અંગ તરીકે તેણે સાગરને સોંપવું એ તેની ગાઢવણ
 હતી. પૃ. ૮૩૫ (૧૮૩૩)ની સરસ્વતીમાં કુમુદ તે વાત સૂચવે છે અને
 પૃ. ૮૩૮ (૧૮૩૬) ઉપર ચંદ્રાવલી તેનો એ નિર્ણય થોડા પણ ચોકખા
 શબ્દોમાં સરસ્વતીચંદ્રને કહી સંભળાવે છે. તેની જોડે સહેજસાજ પણ
 સંસર્ગ રાખવાનો કુમુદનો જો વિચાર હતો તે પોતે કુસુમને દિવાસો
 આપતાં જણાવે છે, કે મુખર્ષ કાંઈ કાંઈ વખત આવી પોતે તેને
 મળી જશે, પૃ. (૮૪૩) (૧૮૪૧); તથા કુસુમને કહે છે કે સરસ્વતી-
 ચંદ્રની હૃદયપૂજા કરતી વખતે તારી પરોક્ષ બહેનને સ્મરતી રહેજે
 અને તેની આરતી કરતી વખતે કુમુદને માત્ર ઘંટા પેઠે પોતાના
 હૃદયમાં વગાડતી રહેજે; પૃ. ૮૪૪ (૧૮૪૨). કુમુદ એક વરસ પછી
 કુસુમને મળવા જાય છે, પૃ. (૮૪૬) (૧૮૪૭) અને કાર્ષ્ક આકસ્મિક
 રીતે કુસુમ આરતી ઉતારે છે ત્યાં આવી રહે છે. આ પ્રકરણો
 લખતી વખતે મારી આંખો આંસુથી ઊભરાઈ જતી હતી, અને
 હજુ આજે પણ મારી કલ્પના વડે ઉત્પન્ન કરેલી એ મારી પુત્રીઓની
 ઉચ્ચ ભાવનાને માટે આર્દ્રતા સિવાય એ ભાગ મારાથી વાંચી
 શકાતો નથી. મારા પુત્ર સરસ્વતીચંદ્ર તથા એ બન્ને બહેનોને
 સંપ્રેષે મારી નવલકથાનો જે અંત મેં આપ્યો છે તે સાધારણ
 સંસારવ્યવહારમાં દેખાતી સ્થિતિ તરીકે સંભવિત બહુધા નહિ લેખાય.
 આવા ઉચ્ચ આત્માઓ જેઓ સાધારણ મનુષ્યરૂપી કીડાઓની
 માફક દુનિયાદારીની માટીનો હંમેશનો ખોરાક ખાધા વગર જીવી
 શકે, એટલું જ નહિ પણ સુખી થઈ શકે, તેના આ દુનિયામાં
 કદાચિત જ મળી આવે છે. આ કાલ્પનિક પાત્રોમાંથી પડતો
 પ્રકાશ મારા દેશના બંધુઓને તેજસ્વી બનાવે, અને તેઓ તેના વડે
 આપણા દેશનું બહુ કરનારા કિરસ્તાઓની જગા લે, એ જ મારી
 ભાવના છે; મને લાગે છે કે તેમાં મારે નિરાશ થવું નહિ પડે.
 તમારું કહેવું છે કે કાં તો કુસુમને માટે કાંઈ એક પત્તિ

કોમો કરી શકાત ના તો તેને સેવિકા બનાવી શકાત. આવી જાતની
 સેવિકા (Sister of Mercy) માટે દાહલી સ્થિતિ ન્યાં સુધી
 આપણા દેશમાં ચાલે ■ ત્યાં સુધી જિલકુલ સ્થપ નથી. આપણી
 સ્ત્રીઓની જોડણી આ કામ થઈ શકે એમ નથી. તેમને એ કામમાં
 કોઈ બીજા પ્રકારની મદદ મળી શકે તેમ નથી, એટલું જ નહિ
 ખિચારી રમાબાઈની માફક સંસારમાંથી પણ તેમને નીકળી જવું પડે
 એમ લાગે છે. પુનામાં દાહ ને સંસ્થા ચલાવે છે તેના ઉમદા
 કાર્યમાં તેને બહારના મિશનરીઓ મદદ કરે છે, આપણી વિધવાઓને
 માટે ને કાર્ય આજે આવું અસંભવિત લાગે છે, તે કામ કરનાર
 અમર ને કે લાવિષ્યમાં તમે કહો છો તેવી કુમારિકાનો વર્જ નીકળે,
 પણ હિંદુ સંસાર તેને ટકવા દે, તે તો વધારે અસંભવિત થઈ પડે.
 કદી ચર્ચાની ખાતર એમ ધારો, કે એવી કોઈ કુંવારી સેવિકા
 પોતાનું કાર્ય કામ પાર પાડે; તોપણ આ જિંદગીમાં કરવાનાં શુભ
 કાર્યોનું ને કોઈ લક્ષણ તેના મન ઉપર હસાવવામાં આવે, તે કુમુદે
 છે પોતાનાં અને સરસ્વતીચંદ્રનાં સ્વપ્ન તથા સંભાષણોમાંથી ઉદભવેલા
 કાર્યની મહત્તા તથા અરોં સ્વરૂપ ને તેના મન ઉપર હસાવેલાં
 છે તેના કરતાં બાકી જ મહિમાનું હોઈ શકે. પૃ. ૭૨૬ (૭૨૪)માં
 પાના ઉપર ન્યારે સરસ્વતીચંદ્ર લોકકલ્યાણના મહત્ત્વ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત
 થશે, સારે પોતે એક માતા તથા એક બાપા તરીકે તેની તબવીબમાં
 રીતે રહેશે, તે કુમુદે જણાવ્યું છે. વળી પૃ. ૭૩૩ (૭૩૧)
 ઉપર પોતાના પુરુષ વિદ્વાનો તથા તેમની સ્ત્રીઓના સંબંધમાં
 પોતાની સંસ્થાનું કાર્ય કરતાં એ કહે છે કે એવા પુરુષોની સ્ત્રીઓનું
 કલ્યાણ કરવા સુબ્હક્ષ્મીની પુત્રીની ઘણી જરૂર છે. વળી, આગળ
 ચાલતાં પૃ. ૭૩૪-૩૫ (૭૩૨-૩૩) પર એ કામ સાધવીઓ-જોતે તમે
 "મિસ્ટર્સ ઓફ મર્સી" કહો છો તેમનાથી કેમ ન થઈ શકે તે
 એ બતાવે છે. અને એવા કામ માટે જેનું તેની અને કુમુદ વચ્ચે
 શ. મ. ખંડ એક ■

પ્રયાગ પાસેથી ગંગાને, જે મળે તે પોતાના પોષાયેલા આત્મા વડે—
 પોતાના એક અંગ તરીકે તેણે સાગરને સોંપવું એ તેની ગાઠવણ
 હતી. પૃ. ૮૩૫ (૧૮૩૩)ની શરૂઆતમાં કુમુદ તે વાત સૂચવે ॥ અને
 પૃ ૮૩૮ (૧૮૩૬) ઉપર ચંદ્રાવલી તેનો એ નિર્ણય થોડા પછી ચોકખા
 શબ્દોમાં સરસ્વતીચંદ્રને કહી સંભળાવે છે. તેની જોડે સદેગ્ધાજ પછી
 સંસર્ગ રાખવાનો કુમુદનો જે વિચાર હતો તે પોતે કુસુમને દિવાસે
 આપતાં જણાવે છે, કે મુખર્ષ કાર્ષ કાર્ષ વખત આવી પોતે તેને
 મળી જશે, પૃ. (૮૪૩) (૧૮૪૧); તથા કુસુમને કહે છે કે સરસ્વતી-
 ચંદ્રની હૃદયપૂજા કરતી વખતે તારી પરાણ બહેનને સમગ્તી રહેજે
 અને તેની આરતી કરતી વખતે કુમુદને માત્ર ધંટા પેઠે પોતાના
 હૃદયમાં વગાડતી રહેજે; પૃ. ૮૪૪ (૧૮૪૨). કુમુદ એક વરસ પછી
 કુસુમને મળવા જાય છે, પૃ. (૮૪૬) (૧૮૪૭) અને કાર્ષક આકર્ષિક
 રીતે કુસુમ આરતી ઉતારે છે લાં આવી રહે છે. આ પ્રકરણો
 લખતી વખતે મારી આંખો આંસુથી ઊભરાઈ જતી હતી, અને
 હજુ આજે પણ મારી દૃષ્ટના વડે ઉત્પન્ન કરેલી એ મારી પુત્રીઓની
 ઉચ્ચ ભાવનાને માટે આર્દ્રતા સિવાય એ જાગ મારાથી વાંચી
 શકાતો નથી. મારા પુત્ર સરસ્વતીચંદ્ર તથા એ બન્ને બહેનોને
 સંબંધે મારી નવલકથાનો જે અંત મેં આપ્યો છે તે સાધારણ
 સંસારવ્યવહારમાં દેખાતી સ્થિતિ તરીકે સંભવિત બહુધા નહિ લેખાવ-
 આવા ઉચ્ચ આત્માઓ જેઓ સાધારણ મનુષ્યથી ક્રીડાઓની
 માફક દુનિયાદારીની માટીનો હંમેશનો ખોરાક ખાધા વગર જીવી
 શકે, એટલું જ નહિ પણ સુખી થઈ શકે, તેવા આ દુનિયામાં
 કદાચિત જ મળી આવે છે. આ કાલ્પનિક પાત્રોમાંથી પડતો
 પ્રકાશ મારા દેશના બંધુઓને તેજસ્વી બનાવે, અને તેઓ તેના વડે
 આપણા દેશનું બંધું કરનારા ફિરસ્તાઓની જગા લે, એ જ મારી
 ભાવના છે; અને હાજે ॥ કે તેમાં મારે નિરાશ થવું નહિ પડે.
 તમારું કહેવું છે કે કાં તો કુસુમને માટે કાર્ષ એક પત્તિ

ભોગે કરી શકાત યા તો તેને સેવિકા બનાવી શકાત. આવી જાતની સેવિકા (Sister of Mercy) માટે હાલની સ્થિતિ જ્યાં સુધી આપણા દેશમાં આવે છે ત્યાં સુધી બિલકુલ શક્ય નથી. આપણી સ્ત્રીઓથી એકલાં આ કામ થઈ શકે એમ નથી. તેમને એ કામમાં કોઈ બીજા પ્રકારની મદદ મળી શકે તેમ નથી, એટલું જ નહિ બિચારી રમાબાઈની માફક સંસારમાંથી પણ તેમને નીકળી જવું પડે એમ લાગે છે. પુનામાં હાલ જે સંસ્થા ચલાવે છે તેના ઉમદા કાર્યમાં તેને બહાનના મિશનરીઓ મદદ કરે છે. આપણી વિધવાઓને માટે જે કાર્ય આજે આવું અસંભવિત લાગે છે, તે કામ કરનાર અગર જે કે લવિષ્યમાં તમે કહો છો તેવી કુમારિકાનો વર્ગ નીકળે, પણ હિંદુ સંસાર તેને ટકવા દે, તે તો વધારે અસંભવિત થઈ પડે. કંઈ ચર્ચાની ખાતર એમ ધારો, કે એવી કોઈ કુવારી સેવિકા પોતાનું ધાર્મિક કામ પાર પાડે; તોપણ આ જિંદગીમાં કરવાનાં શુભ કાર્યોનું જે કોઈ લક્ષણ તેના મન ઉપર ઠસાવવામાં આવે, તે કુમુદે છે પોતાનાં અને સરસ્વતીચંદ્રનાં સ્વપ્ન તથા સંભાષણમાંથી ઉદ્ભવેલા કાર્યની મહત્તા તથા ખરાં સ્વરૂપ જે તેના મન ઉપર ઠસાવેલાં છે તેના કરતાં બાકી જ ચકિચાણું હોઈ શકે. પૃ. ૭૨૬ (૭૨૪)માં પાના ઉપર જ્યારે સરસ્વતીચંદ્ર લોકકલ્યાણના મહત્ત્વ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થશે, ત્યારે પોતે એક માતા તથા એક બાપા તરીકે તેની તજવીજમાં કેવી રીતે રહેશે, તે કુમુદે જણાવ્યું છે. વળી પૃ. ૭૩૩ (૭૩૧) ઉપર પોતાના પ્રારંભિક વિકાસ તથા તેમની સ્ત્રીઓના સંબંધમાં પોતાની સંસ્થાનું વર્ણન કરતાં એ કહે છે કે એવા પુરુષોની સ્ત્રીઓનું કલ્યાણ કરવા ગુણસુંદરીની પુત્રીની ઘણી જરૂર છે. વળી, આગળ ચાલતાં પૃ. ૭૩૪-૩૫ (૭૩૨-૩૩) પર એ કામ સાધ્વીઓ-જેને તમે "સિસ્ટર્સ ઓફ મર્સી" કહો છો તેમનાથી કેમ ન થઈ શકે તે એ બતાવે છે. અને એવા કામ માટે જેવું તેની અને કુમુદ વચ્ચે

સ્નેહસંઘન થયું-હતું તેવા સંઘનનો પામેલા જોડાની જરૂર છે તે પંથુ દર્શાવે છે. આખાં કુટુંબ ને કુટુંબનાં જીવનો સુખમય તથા ઉચ્ચતર બનાવવા તેનો સંકલ્પ હતો—પૃ. ૭૩૬-૩૯ (૭૩૪-૩૭) તથા પૃ. ૭૪૫-૪૬ (૭૪૪-૪૫). મારા નાયકનો મહાયજ્ઞમાં મારે એક માર્ગની જરૂર હતી અને આના સાથી થવા માટે સંસારી મુશ્કેલીઓ—જે બાબત કુમુદ બરાબર સમજતી હતી—તેને લીધે કુમુદ અયોગ્ય ગણાય એમ હતું. સારે પછી મને એમ લાગ્યું, કે સોના 'હૃદયની ખરી આર્દ્રતા તે એ જ દહેવાય કે જેના વડે એવી બધી બાબતો ખ્યાલમાં લઈ, પોતાની બહેન (જે પંથુ પોતાની માતા ગુણસુંદરીની એક પુત્રી જ હતી, અને જેવી એક સદચરી સરસ્વતીચંદ્રને જોઈતી પથુ હતી.) અને તે વળી પોતાના કરતાં વધારે ઉચ્ચ ગુણવાળી, તેને તેની સદચારિણી બનાવવા ઉપર પોતાનું લક્ષ્ય ચોંટાડે. કુસુમનાં સગાંને તેને માટે એક પતિ મેળવવાની જે જરૂર હતી તે તો માત્ર એક મૌલુ અને આકર્ષક અંશ તરીકે દાખલ કરી છે. મારે ખરેખરી જરૂર મારા નાયક અને તેના કામ માટે એક પત્નીની હતી; અને તે જગા—તેને લાયક યોગ્યતા અને મનની સ્વતંત્રતા સાથે રમતિયાળ, કદી પથુ ગુણવાય નહિ તેવી અને નિઃસ્વાર્થ કુસુમ જેવી સ્ત્રી—જેનામાં કુદરતી ઉચ્ચ ગુણ, સારી ડેળવણી અને વંશપરંપરાથી ઊતરી આવેલી છુદ્ધિ વગેરે હતાં, તે—ના સિવાય બીજી કોઈ લઈ શકે તેમ હતું નહિ. કુમુદ એકલી જ આ વાત સમજતી હતી, અને યોગવિદ્યા વડે તેનામાં જે ફેરફાર થઈ ગયા હતાં તેના બળથી જે મહાયજ્ઞ લોકકલ્યાણ-અર્થે અપૂર્વ, એવરકર તથા મહાન નીવડવાનો હતો, તેને પૂરેપૂરો ફતેહમંદ બનાવવાને જે સદચારિણી જોઈએ તે મેળવી આપવા પોતાને અધિકાર હતો એમ તે સમજતી હતી. ચોતે જે નથી પવિત્ર જિંદગી અનુભવવા માંડી હતી તેનો આશય પરિપૂર્ણ કરવા એ અધિકાર વાપરવો એમાં જ તે પોતાને સુખ પ્રાપ્ત થયું સમજતી હતી. તેની આ ભાવના ચોતે સમજી ગયેલો હોવાને લીધે જ, કુમુદ સિવાય કોઈ બીજા જોડે યોગ ન કરવાનો

પોતાનો પહેલો નિશ્ચય ફેરવતાં સરસ્વતીચંદ્રને જે કંપ લાગ્યો હતો તે તેથી સમી ગયેલો. પાત્રકર્તાને આવું પરિણામ જોઈ ગુસ્સો છટકે (કે જે વાત તમે તમારા પત્રમાં લખી છે). તેને મળતી આવતી કાંઈક લાગણીથી જ ચંદ્રકાન્તે ક્રમ્પ્ત સરસ્વતીચંદ્રને છોડી દેવા સરસ્વતીચંદ્ર ક્રમ્પ્તને છોડી દે તે સામે વાંધો કાઢેલો; પણ એણે પણ તેમનું સ્વપ્નનું ખરું રહસ્ય જાણેલું, તેથી એ પણ ક્રમ્પ્તના નિર્ણયને તાબે થયો અને સરસ્વતીચંદ્રને પણ વગર વિરોધે તેમ કરવા સલાહ આપી.

“હું ખારું છું કે હવે આપણા રાધણા પ્રતિના અહીં પૂરા થાય છે. આવી રીતે મારા વિચારો પત્ર દ્વારા તમને જણાવવા મને પ્રસંગ આવ્યો તેથી હું રાજ થયો છું, કારણ એ વિષય ખીજને પણ ઉપયોગી થઈ પડશે. ‘મધુરી’ નામ ગુજરાતથી તમે સિંધ લઈ જવાના છો તે જાણી હું રાજ થયો છું. મારા સાધુઓએ એ નામ આપેલું છે, અને મને ખાતરી છે કે તમે પણ એના જેવી એક મધુરી અને પવિત્ર સ્ત્રીને એ નામ આપશો.

તમારો સ્નેહી,
ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી

તા.ક.

પહેલા, ત્રીજા અને ચોથા ભાગની પ્રસ્તાવના આ ચોપડીઓ સંબંધે વિશેષ ખુલાસો કરે છે.

ગો. મા. ત્રિપાઠી

*

એ પ્રયાસ હતો તો ગુજરાતી ભાષામાં, પણ થયેલો સમસ્ત ભારતવર્ષનો “અતિશય, તત્વતઃ ઉચ્ચક, અતિપુરાણું, શુદ્ધ અને સંગીન મહાન આર્થપ્રભ” ને મારે, “તેની સંતતિ પાસે અભિમાન સ્ફુરે” તેવી રીતે—પરમ આનંદીય સાંત્વિકતાથી વિરલ શક્તીશક્તી, સમર્થ કવિની અતદ્વંદિતી, આજના ચિંતકની પર્યાયકતાથી અને કર્તાવ્યરતિથી.

—વિ. ક. નેધ

મોટા મામા

લેખક : કાન્તિલાલ છ. પંડ્યા

ગોવર્ધનરામ મારા મામા, સગા મામા, હતા : બીજા પછી એક મામા હતા; ગોવર્ધનરામ (જે હાલ માધવરામનાં સૌ સંતાનોમાં મોટા હતા તેમ)ને અમે મોટા મામા કહેતાં, ને બીજા નરહરિરામ (જે એન. એમ. ત્રિપાઠીની પુસ્તક વેચતી ને પ્રકાશક કંપનીના સ્થાપક ને માલિક હતા તેમ)ને નાના મામા કહેતાં.

મોટા મામાનાં સંતાનોમાં સૌથી વડી લીલાવતી હતી, જેની ઉપર મામાએ "લીલાવતી-જીવનકલા" લખી. એમની સૌ પુત્રીઓ અકાલે અવસાન પામી અને હાલ માત્ર તેમના પુત્ર રમણીયરામ-અમે સૌ એમને રમણીકબાર્ષિક કહેતાં તે-જ જીવે છે. ઉંમરમાં મારી સરખા, માત્ર ૧૧-૧૨ મહિનો નાના, છે, ને હાલ નડિયાદમાં મામા-એ જ બંધાવેલ શ્રીજીના મંદિરમાં રહે છે.* મામાએ લીલાવતીને ઉત્તમ જ્ઞાન-શિક્ષણ આપ્યું : એથી લાગ પ્રકટ થયા પછી, લીલાવતી, માંદી પડી ને ગુજરી ગઈ. બધી વિપત્તિઓ દેખેલ મામાનેય આ કારી ધા સહેલો બહુ કષ્ટ હતો.

ગોવર્ધનરામથી નાનાં ચણગારલક્ષ્મી મારા એક જ માસી હતાં. એમણે અને એમનાં સંતાનોએ અમારી ઉપર પ્રીતિ રાખવામાં ને અમારો કામ કરવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નથી. મોરારા બા સમયે-લક્ષ્મી-ગયાં ત્યારે મારાથી નાની એક બહેન (અંપક) માત્ર સત્તાવીસ વાસાની હતી. એથી સહેજ જ મોટી એક છોકરી પોતાને હોવા છતાં મારાએ અંપકને ધવરાવી હાથેરી મોટી કરી. એમના ત્રણ પુત્રો મારા ખંરા બાઈ જ રહ્યા. તેઓમાં સૌથી મોટા મોતીચંકરે ઘણાં વર્ષો લગી ત્રિપાઠી કંપનીમાં કામ કર્યું : લગભગ છેલ્લોતર વર્ષે હમણાં જ-એ વર્ષ અગાડિ-મરણ પામ્યા. બીજા અક્ષરચંકર પોણોસોની ઉપરની વયના હજી હયાત છે, ને એમને હું અત્યારે મારા હવે એક જ

* હવે તો તેમનું પણ વાળેતરમાં અવસાન થયું છે!—સંપાદક.

મોટા ભાઈ ગણું છું. ત્રીજા ને સૌથી નાના બાનુસંકર મારી ઉમરના-
દશેક મહિના જ નાના-છે; જન્મે ભાઈઓ હાલ નકિયાદમાં જ નિવૃત્તિ
ભોગવે છે. એમની જાહેનો તો બધી ચાંલી ગઈ, પણ મારી ઉપર બહુ
વહાલ રાખનાર ચંદુળહેન એ સૌ જાહેનોમાં મોટાં હતાં. ચંદુળહેનના
પુત્ર સુરેશ દીક્ષિત ગુજરાતી સાહિત્યને હાલ સારી રીતે જાણીતા છે.
વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિલ્સન કોલેજમાં તે એક અધ્યાપક હતા એટલે એ
શાસ્ત્રને વિશેષ એમણે ગુજરાતી લેખો પ્રકટ કર્યા છે.

રમણીકભાઈ, બાનુભાઈ ને હું-ત્રણે સરખી ઉમરના ને
નાનપણમાં ખૂબ સાથે રમેલા. એક વખતે, યાદ આવે છે કે અમે
ત્રણે રાત્રે મારા મોટા મામાના ડેલામાં મેડીમાં બોંય ઉપર પથારીમાં
સૂતા હતા ને મોટા મામા પાસેના દીવજા ઉપર પોતાનું લેખન-વાચન
કરતા બેઠા હતા. હું ત્રણેમાં વચ્ચે સૂતો હતો. રાત્રે લગભગ અગિયારેક
વાગે થોડી ઉંઘ પછી મને લાગ્યું કે મારા મામાના વાળમાં કાંઈક-
કાંઈ જીવકું-ઉંદર કદાચિત-ફરે છે. જાગીને જોતાં માલૂમ પડ્યું કે એ
તો મોટા મામાનો હાથ જ હતો ! એમને પૂછતાં એમણે કબૂલ
કર્યું કે “હું ત્રણેની ચોટલીઓ ખાંધવાનું કરતો હતો ! પણ તારી
ચોટલી તો હાથમાં જ ન આવી.” આવી હોત તો ! એવા દીખળા
એ હતા. એમની પાસે રહીએ ત્યારે કોઈ કોઈ રમૂનો, ગંમતો ને
દીખળોથી તો એ જાણે હસાવી જ મારે.

મારા નાના મામાનામાંય આવા દીખળો ને તોફાનો ધણાં
હતાં. એવો જ એમનો રોહ પણ હતો. મોટા મામાએ જોયું કે નાનો
લાણવામાં આગળ વધી શકે એમ નથી ; એટલે જુદાં જુદાં કામો
નોકરીઓ વગેરેમાં એમને નાંખ્યા, ને છેવટે ચોપડીઓ વેચવાનું કામ
એમણે પસંદ કર્યું. ત્રિપાડી કંપનીની આ શરૂઆત. “સમાલોચક”
ત્રિમાસિક કદાવવામાં પણ મોટા મામાની જ પ્રેરણા હતી. એની ઉપર
તેમ જ દુકાનની ઉપર મોટા મામાની ઢેઠ લગી નજર રહી. મારાં
ખીજાં નાનાં મામી, એ મનઃસુખરામભાઈનાં એક દૈદિત્રી હતાં,

એટલે મારોય એક સાળી થતાં ! આ મામા-મામીએ, ખોસ કરીને
જ્યારે હું મુંબઈમાં રહીને એમ. એ. નો અભ્યાસ કરતો હતો, ત્યારે
મારી બહુ જ સંજાણ રાખી છે. મામી વહેલાં ગયાં, નાના મામા
એકલા પડ્યા, પણ અંત લગી અમારી ઉપર એમનું વહાલ
અનેડ જ રહ્યું. કોઈના પણ અંત સમયે હું. પહેંચી શક્યો નહિ
એ મારા જ બદકિસ્મતની વાત છે.

મારી બાનું નામ સમર્થલક્ષ્મી હતું. જે ન્યાયે ગોવર્ધનરામ
ગોરધન થયા, નરહરિરામ નરહર થયા, તે જ ન્યાયે સમર્થલક્ષ્મી પણ
"સમરી" થયાં. બાનું શરીર મધ્યમથી જરા નીચું પણ બાંધી
હીનું સ્વસ્થ હતું. છેલ્લી સત્તાવડમાં એમને તાવ આવતો હતો, પણ
તે સાધારણ હતો. તે મટાડવાની દવા કરવા જતાં એમને જીવ
ગયો ! ત્યારે મને તો માત્ર આઠમું વર્ષ આસપાસ હતું તે મારી નાની
બહેન (અંપક) માત્ર સત્તાવીસ દિવસની જ બાળકી હતી, બાનું શરીર
આમ મજબૂત જ હતું, તેથી કોઈએ આ એકાએક થયેલ અવસાન
કંપેલું પણ નહિ.

મોટા મામા "રૂપ-બુક" લખતા. રાજ નહિ, પણ જ્યારે
કોઈકે વાંચ્યું-વિચાર્યું-ભોગવ્યું હોય ત્યારે અંગ્રેજીમાં તેની ખૂબ ચર્ચા
લખતા. પોતાના જીવનની, કુટુંબજીવનની વચેરે ઘણી વાતો આમાં
વારંવાર ચર્ચેલી છે. ૭ એપ્રિલ ૧૮૯૪ના રોજની નોંધ છે કે "નાની
બહેનને હમણાં જ એક બાળકી આવી. તાવ પણ આવે છે." તેજ
વખતે ઘરમાં ૭ સાત જણાં મોંદાં હતાં : સૌ સાળાં થઈ ગયાં,
તેમ બાનીય સૌએ આશા રાખેલી. મામા તે વખતે ઉનાળાની
રજામાં કુમસ હતા : ૩૦મી એપ્રિલ ૧૮૯૪ની લાંબી નોંધમાં તે લખે
છે તેનો છટપટી તરજૂમો આમ થઈ શકે :^૧

"આ ઉનાળાની રાત્રી સરખાતે જ મારા કુટુંબે દીકરી એક મોટામાં મોટી આપણી યર્ષ. ૨૨મી એપ્રિલે જિયારી બહેન સમર્થ-લક્ષ્મીનું એકાએક મરણ થયું. આમ તો એની તબિયત સારી હતી, પણ એનું મૃત્યુ ખરેખર જટારાંકર વૈદની મૂર્ખાઈ, ઘૂસણિયાપણું

adversities witnessed by my family. It was the death of my poor sister Samartba on the 22nd April last. She was alright in health and dies really of the meddlesome folly and inconceivable quackery of the idiot Jatashanker Vaidya. While we have all recovered our balance of mind, mother is inconsolable, and her poor heart seems broken by the blow, though the great strength and power of her mind do not cease to make themselves felt in her unabated care in the detailed business of our household matters, small and great. Her greatness of spirit becomes visible on such occasions, and is both taxed and tested at this hour. My sister now dead was almost dearest to my mother: to the intelligent and wise daughter used to be confided the secret pains of the mother—during the two years past when mother's partiality for my wife was replaced by other partialities, and when her old freedom with me had been waning, on account of the mischiefs already noted in these books. During these days of long suffering my poor mother could find relief and consolation from one quarter only—and that was from my deceased sister, whose intelligent and wise advice could solve the knotty problems that used to vex my poor old mother's soul, and whose happy married life was the only happy sight before my mother during days when the sickness of my wife and other sister, and when instead of peace and harmony,

અને ન કહી શકાય એવા પાખંડીપણાને લીધે જ થયું. આટલા વખત પછી, અમે સૌએ તો મનની સ્વસ્થતા પાછી મેળવી છે, પણ બા (લિવકાશી)ને તો કશો દિવાસો છે જ નહિ. એ બાપડીનું દિવ તો જાણે આ આઘાતથી તૂટી જ ગયું હોય એમ લાગે છે. જો કે અમારા ઘરની નાની મોટી ત્રિગોમાં એની એવી ને એવી જ કાળજીમરી સંભાળના રૂપમાં એના બગવાન મનની શક્તિ ને જોડે દેખાતાં બંધ પડ્યાં નથી. એના આત્માની મહત્તા આવા પ્રમંગો ઉપર જ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે: આ જ ધડીએ એ મહત્તાની ઉપર ખૂબ દલાણુ થાય છે ને તેની કસોટી પણ થાય છે. મારી બહેન જે હમણાં જ મરી ગઈ તે બાને કદાચ ઝોથી વઢાલામાં વઢાલી હતી. આ હોશિયાર તથા ડાહી દીકરી આગળ બાના જીવની બધી ગુપ્ત પીડાઓ ને બ્યમ્મતાઓ પ્રકટ થતી: છેલ્લાં એ વર્ષો દરમ્યાન મારી બાને મારી પત્ની (લલિતા) ઉપરનો પક્ષપાત બીજા નવા પક્ષપાતોથી દબાઈ જતો હતો, અને મારી સાથેની એની પુરાણી છૂટ પણ ધસાતી જતી હતી. જે તોફાની વર્તણૂકનું આ પરિણામ હતું તેવી આ રોજનીશીમાં આગળ નોંધ લેવામાં આવી છે. સાંબા ઉદ્વેગના આ દિવસોમાં બિચારી બા માત્ર એક જ સ્થળેથી નિરાંત ને આશ્વાસન મેળવી શકતી, અને એ સ્થળ મારી સદગત બહેન જ હતું. એની હુદ્દિયાળી ને કદાપણુમરી સલાદ મારી બિચારી બાના હૃદયની બધી અટપટી ગૂંચો ઉકેલી આપતી. એનું સુખી સગનજીવન બાની આગળ તે વખતે

mother could only see the torturing jars and quarrels and heart-burnings that were setting up a violent ferment among all her other children. My sister does not survive to see the return of peace, which by the assistance of Heaven, I have almost restored, unless appearances deceive. And mother feels left alone, bereft of her daughter and her friend."

— "Scrap-Books." IV, 30th of May, 1894. p. 97-99.

સુખનું એક જ દસ્ય હતું, કારણ કે તે દિવસોમાં 'મારી પત્ની તથા ખીજ બેન ખૂબ બિમાર રહ્યા હતાં; અને પોતાના ખીજ બધાં છોકરાંઓમાં શાન્તિ ને સંપત્તિ જગ્યાએ લડવાડો અને દિલ વલોવનારાં ધર્મજો ને વારંવાર દિવમાં હોળી સળગાવી મૂકતાં તે જ બા જોતી. ઈશ્વરની કૃપાથી આ સૌની અંદર જે શાન્તિ હું હવે સ્થાપી શક્યો છું (જે હું છેતરાતો હોઉં તો કાણ જાણે) તે જોવાને હવે નાની બહેન લાગે નથી. અને જાને તો હવે-પોતાની દીકરી અને પોતાની સખી બહેની વિખૂટી પડ્યાથી-બહુ જ એકલવાયું લાગે છે."

જગતના સાહિત્યમાં ભાઈબહેનના સ્નેહનાં દર્શનો ને પડ્યાઓ બહુ થોડાં છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કવિ વર્ડસ્વર્થે બહેન ડોરોથીને અમર કરી. ગોલ્ડસ્મિથે ગુજરાતીમાં, કદાચ પહેલી વાર જ, નાની બહેનને અમર ગ્રન્થમાં "નિવાપાંજલિ" આપી વિખ્યાત કરી. તે પછી ઘણે વર્ષે આપણા કવિ ચંદ્રવદન મહેતાનાં "પદ્માકાવ્યો" પ્રકટ થયાં.

આ "નિવાપાંજલિ" કુમસમાં જ લખાયેલી અને તે પછીથી સ.ન ૧૮૯૮માં પ્રકટ થયેલ "સરસ્વતીચન્દ્ર"ના ત્રીજા ભાગમાં આગળ જ છપાઈ છે. એની ધણી લીટીઓ જાણે મારા હૃદયમાં કાતરાઈ રહી છે. ઘણા વાચકોનુંય તે ઉપર ધ્યાન ગયું છે.

"બત્રીસ વર્ષનું સ્વપ્ન થયું ત્યાં પૂરું ક્યું ચમક્યું."

મારી મોટી બહેન વસન્તબહેન પણ બત્રીસ વર્ષની ઉંમરે જ ગર્ભ, એ પણ એક કેવો સંજોગ થયો છે! ગુજરાતમાં કેટકેટલી સારા કુટુંબની ગુણવત્તી સ્ત્રીઓ આ ઉંમરે કે તેની આસપાસ જ વિદેહ થઈ છે!

"હતી ન હતી કરી દીધ ફલવાડી, મૂર્ખ પવનની ફેંક." આનું કાંઈક વિવરણ એમની "ફેંક-જૂક"માંથી ઉતારેલ અવતરણમાં આવે છે. મને સાંભળેલી વાતો યાદ આવે છે: કાંઈક વૈદે બાનો દમનો રોગ મટાડી દેરા માટે સોમત્ર (આરસેનિક) આપ્યું ને ઉપર રોજ

દશ રોર દુધ જ પીવાનું કહ્યું ! દવા કદાચ ચારી હશે, પણ આટલું દુધ પી શકાયું નહિ, ને વૈદરાજ તો દવા આપી તરત જ બીજો ગામ જતા રહેલ. મારી જૂલ યતી હશે, છતાં - આ " મૂર્ખ પવન !" માં વૈદરાજ ઉપરાંત જેઓએ વૈદની સલાહ આપી, માની, ને દવા સ્વીકારી, તેઓનોય સમાસ નથી થતો ? મને એટલું જ યાદ છે કે બહેન ચંપકના જન્મ પછી થોડે જ દિવસે મારા પિતાજી જૂનાગઢથી નડિયાદ ખાસ જાને મળવા આવેલ, ને જાના ખાટલાની પાસે પ્રુરથી ઉપર બેસી એ વાત કરતા હતા: એ ચિત્ર જાણે કાલે જ બનાવ બન્યો હોય એમ મગજમાં છપાઈ ગયું છે. તે પછીનું ચિત્ર, થોડા દિવસ પછીનું, પણ જાણે સ્મૃતિ ઉપરના એક ડામ જેવું રહી ગયું છે; તે એ કે ધરમાં બધાને રોતાં જોઈને બા મરી ગઈ એમ - સાંભળી, એ વાત ગળે ન ઊતરતાં હું બાની પરસાળમાં, જ્યાં જાનો ખાટલો હતો, સાં દોડી ગયેલો; તે વખતે સાં કાઈ ન હતું, પણ જાને નિઃશ્વેષ જમીન ઉપર સૂતેલી દેખી, હું ગભરાયો, બેઠાકો રોતો રોતો સાંથી નાસી ગયો. માથી વગેરેએ જાનો રાખવા યત્ન કર્યો; બહારના નાના દોયકા ઉપર. " કાંઈ નહિ, બા ગઈ, પણ હું તો છું જ ને " એ માથીના શબ્દો હજી જુલાયા નથી, આજ લગી. માથીએ શબ્દો પાળ્યા. અલગત એવી માથીઓ ગુજરાતમાં-દિ-દમાં છેક થોડી નથી, એ જ એક આપણું સૌભાગ્ય છે.

" ભગિની ! હતી તું પ્રિય માતાપિતાને, કંઈક અર્પો વિદા મેં, સોંપી તને ગુણી માળીને, સાં કેમવી ગુણવત્સરી તે. "

મારા જીવનનું આ એક મોટું સંભારણું: માતાપિતાના સાચ સંબંધનું.

" ૧લી ફળી તું કરમાઈ અકાલે; ૨મે આપ્તજન સર્વે, "

દાદાના ધરમાંનો આ દેખાવ-આ દરમ પણ કદી ન જુલામ એવું છે. . .

“તુજ ગુણ-દુઃખસંપત્તિતણાં શ્રીગન્ધ, વહે સ્થૂત ગર્વે.
 વસે ગર્વ મુજ હિરમાં તારો ! બાગ્યવતી યર્ષ ગર્ભ તું !
 વિશ્વનાહિની મરણનદીમાં, કલ્યાણી ! તરી ગર્ભ તું !
 શૈશવથી તરતી ઉત્સાહિની પ્રસન્નતા તુજ જોઈ;
 એ જ નિકપપર અન્ય-રતિ મુજ પ્રથમ ધસી મેં જોઈ.
 આરંભ્યો આ અન્ય, લેખ મુજ નહીં હતો સુકાયો;
 કનકરેખ નિકષે પ્રકટી, તે, ખડેની, સાં જ તે’ રહાયો.
 મુજ પુસ્તકની કીર્તિ રંક તે તુજને બાસતી ઝાઝી,
 અનુમોદતી મોદતી પ્રિય બાળા ધણું ધણું મલકાતી.”

કેટલા લેખક બાઈઓને આવી બહેન મળ્યા ? ને કેટલી બહેનોને
 આવા બાઈ મળ્યા ? ધન્ય છે બહેને, બહેનને ને બાઈને ! હું નાનો
 હતો ત્યારે “સરસ્વતીચન્દ્ર” ની ચર્ચા ઘરમાં થતી વારંવાર સાંભળેલી,
 જો કે સમજવાની કે પૂરું બાદ રાખવાની શક્તિ મારામાં ન હતી.

“ત્રીજા બાગતું કર્શન કરવા અતિશય ધરી અભિલાષ,
 જાતપાસ હોણું રાખી, ગર્ભ પ્રભુપદ કરવા વાસ.
 યાનદષ્ટિ જીધડી; બાળા ! નથી અતુશોચન સિંચાણું,
 પણુ આ મન્ય વધે ત્યમ ત્યમ તુજ રમરણુસલિલ ઉભરાણું.
 નિકપશિલા મુજ ! રમરી રમરી તુજ પર પડેલી કંઈ કંઈ રેખા,
 તત્પર કરું અક્ષરમય અંજલિ, નિવાપ તુજને દેવા.
 ઘસી મુજ હાથે, એ અંજલિનો સ્વીકાર કરજે, ખડેતી !
 ભૂલી શોકરસ લેવો, જાતા દે અંજલિ, તે લેની.”

બા તો ગર્ભ, પણુ મામાના જેવા લેખકની તે “નિકપશિલા”
 હતી, એનો સંતોષ ને ગર્વ આજેય છે.

ગોવર્ધનરામ કેવા કવિ હતા તે તો હવે બહુ ચર્ચા છે,
 ને દ્રશ્ય ચર્ચાશી. આ ચર્ચા બંને પાસની સીમા લગી કદીક
 ગોવર્ધનરામને લઈ ગઈ છે. “કાવ્યમાધુર્ય”માં સૌરાષ્ટ્રના એક મથહર
 કવિ નયુરામ મુન્નરજી કવિએ પ્રસિદ્ધ “આદ્યસમક”માં ગોવર્ધનરામ

વિશે જે પંદ રચ્યું છે તે પણ ધણાઓએ વાંચ્યું હતું. મારે કાળોનો અભ્યાસ સન ૧૯૧૧ પછીથી બહુ થોડો છે, છતાં મારા સંસ્કાર પ્રમાણે મોટા મામાની આ “ નિવાપાંગલિ ” એક ઉત્તમ કાવ્ય છે. ૨

મોટા મામા આમ બાના ખરા શુરુ હતા. તે પછી લીલાવતી અહેનતા શુરુ થયા. નાગરવાડના કેટલાય જુવાનો પોતાનું ઝણ કબૂલ કરશે: તેમાં મુખ્ય ચન્દ્રશંકર પંડ્યા હતા. એમની વાતોમાંથી પ્રેરણા, ઉત્સાહ, ભાવના વગેરે મળતાં; રમૂજ ઉપરાંત, એ બહુ જ મળતા-વડા હતા ને એમને વાતો કરવાનો શોખ પણ ધણો હતો. કાર્પ ઇન્દુલાલે હાલમાં જ પોતાની આત્મકથામાં ચન્દ્રશંકરનું જે ઝણ કબૂલ્યું છે તે ખરેખર તો મોટા મામાનું છે.

કેટલાય પ્રસંગો કહી શકાય. “ વસન્ત ”, “ સમાલોચક ”ના ઈ. સ. ૧૯૦૮માં પ્રકટ થયેલ ગોવર્ધનરમારક અંકોમાં બીજા ધણાઓએ જાતજાતના પ્રસંગ વર્ણવ્યા પણ છે.

એક બહુ યાદ રહી ગયેલ પ્રસંગ પરીક્ષાઓનાં પરિણામો પ્રકટ થયા પછી અમે સૌ એમને ત્યાં જતા તે સમયનો છે: લગભગ ૧૯૦૧-૨થી ૧૯૦૭ લગી આ પ્રસંગ આણુ રહ્યો—અમે એમની મેડીએ ચડીએ. હોંચકા ઉપર મોટા મામા બેઠા હોય—સામે અમે સૌ ખુરશીઓ ઉપર એમીને પરિણામોનાં નિવેદન કરીએ. કાર્પને સારો જલ્લ મળ્યો હોય, કાર્પ ત્રીજા વર્ષમાં જ પાસ હોય, કાર્પ નિષ્ફળ હોય. દરેકની વાત પૂછે ને સાંભળે, ને પછી એ જે કહે તે દરેકના

૨. તેમ જ “ સરસ્વતીચન્દ્ર ”માંનાં બીજાં કેટલાંક કાવ્યો, “ અવનિ પરથી નમ ચડ્યું વારિ, ” અને જે પહેલાં બહુ ગવાતી હતી તે મજલો “ દીધાં છાંડી પિતા માતા ” વગેરે; અને “ સ્નેહયુદ્ધા ” નાં “ કોકિલાને ” “ નીલ લીલમ સમાં લાલ ચાલે બેઠાં તમે જે જલ્લે રે ” તેમ જ “ મુજ વૃત્તમાં નથી કે નવાઈ—સંસાર મોહિ પ્રણાલુ કાળ જ પાંચચેતન સર્વ છે ” એ બધાં મને તો ઉત્તમ લાગ્યાં છે.

દિલમાં બિતરી જાય. મામા સૌનું મો. ગોળથી ગળ્યું કરાવે. હસવાની વાતો, શાખાશી કે દિલસોજની વાતો. ઉપરથી એકાએક મોટા મામા પૂછે, " ગયે વખતે તમે સરસ રીતે પાસ થયા હતા, તેનો આનન્દ આજે ક્યાં છે ? " " આજે નપાસ થયા ત્યારે તે રહ્યો છે ? " " આજની ગ્લાનિ વળી આવતી કાલે ફતેહના આનન્દમાં પાછી છું સાર્થ નહિ જાય ? " " ફલાણુ બાર્થ ગ્રીવિયસમાં ખીજ વર્ગમાં પાસ થયા, તે બહુ સારું થયું. પણ પહોર ઇન્ટરમાં ત્રીજ વર્ગમાં આવે તો ? ને ખી. એ.માં નપાસ જ થાય તો ? " એવી બાલકુલ ખને. " હેલ્થ થયું હોય તે જ આખી જિંદગી કામ આવે. આજનું બધું તાત્કાલિક ક્ષણથી છે. હેલ્થી પરીક્ષાનાં પરિણામ જ ઠેક લગી રહેવાનાં. " અમારામાંથી કાર્થ ઠેક પહેંચેલ નહિ. એટલે હેલ્થી પરીક્ષાને માટે આમ સાવધ થઈ જાય. ને બધાંને ગમે આ વાત બિતરી જાય.

ત્યાં તો ખીજે બહાકા મામા કરે. " હેલ્થી પરીક્ષા તે કઈ ? એમ.એ.ની ? એ તો ખરી જ. પણ એની પછી તો મોટામાં મોટી પરીક્ષા આવવાની. પહેલા વર્ગમાં પહેલા દર વર્ષે ફેટલાક આવે છે. પણ જિંદગીમાં પહેલા આવેલા ફેટલા છે ? અને એ કાર્થ એના-એ છે ? " પોતાના અનુભવોનો ખળનો કાઢે. " ફલાણુ બાર્થ યુનિવર્સિટીમાં પહેલા કોલેજીએટ ને પહેલા વર્ગમાં પહેલા એમ. એ. હાલ એ શું કરે છે ? જુઓ તેલંગ. ખીજે વર્ગ જ. પણ વકીલાતમાંથી તે કાર્થકાર્ટના જજ થયા, ને ત્યાં એમનું નામ કેવું શીમે છે ? માટે જીવનની પરીક્ષા એ જ સૌથી હેલ્થી. તમે પહેલી પરીક્ષાઓમાં ગમે તેમ કરો, પણ આ હેલ્થી પરીક્ષામાં તો પહેલા જ આવજો. " આમ રસ, બોધ, યાન સૌ એક સાથે આપતા, ને પરીક્ષાઓ (યુનિવર્સિટીની) ના હર્ષશોક વિચારાવી મોટાં કામને માટે તૈયાર કરતા. અમારા હૃદય, વિનમ્ર ઉપકારવસ થઈ, એમની વાત કબૂલ કરતા

ને એમના ચરણમાં મૂકી જતાં.^૩

આને પરીણાઓ તો જાણે દાક્ષી કંગવણી ઉપર ભૂતની પોંચી બેસી છે. લજ્જાનર, લજ્જાનર, સંસ્થાઓ ને માળાઓ, ને સરકાર પણ તેને જ જુએ છે, તેની જ ગણતરી કરે છે. એમાંથી જામને જગાવી, “પરીણાઓ”માંથી ખરા વિદ્યાર્થી બનાવવા, ને જીવન ઉપર દીર્ઘદષ્ટિએ જોવા એ જામને પ્રેરતા.

આ ઉપરાંત પણ બીજા પ્રસંગો હતા. કેટલાક વધારે અંગત હતા. મારી કાચી ઉમરની રાગસિદ્ધતા તરફથી મને હાલથી સાવિત્રતા તરફ મને એમણે પ્રેર્યો છે, ને તેવો એવી અજાણ કુનેદથી, સદ્ભાવનાથી, દીર્ઘદષ્ટિથી; તથા બીજાઓના તેમ જ આપણા દિલ્લો વિચાર કરતાં એવું સિખવાડ્યું છે કે તેનાથી જાણે હું ધણી જૂલોમાંથી બચા જયો છું, ધણી ઉપાધિઓમાંથી બચીને સ્વાશ્રય શીખ્યો છું, અને જ્યારે જામની સિખામણનો ને એમણે આપેલ પ્રેરણાનો ઉપયોગ કરી રહ્યો છું ત્યારે મેં આ મોટા મામાને સહાય ધન્યવાદ જ આપ્યા છે.

આર, ૨૭ જુલાઈ, ૧૯૫૪.

૩. “ઉક્તી પરીણા” કરીને આમાની મારી કાલેજમાં એક બહિષ્-
કાપ્પાન સર્વની સમક્ષ મેં આપ્યું હતું. તેને વિસ્તારીને “નવચેતન”માં
(સન ૧૯૩૧ નવેમ્બરના અંકમાં) એક લેખ પણ મેં આપ્યો હતો.

...ઉદયિના પેરા ધુલવાટ; મદાનદના નિનાદ અને પંખીઓના કલરવના
અપરિદેશ સમવાયથી એવધનરામની વાણીનું કાનન ભરેલું છે.

—વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી (‘વિવેચના,’ પૃ. ૫૭).

“ હૃદય વક્ષભા ! સર્વ ભારતવર્ષમાં એક જ—નહિ મંદ, નહિ ઉગ્ર, એવો—રમણીય પ્રકાશ દેખું છું. નાનાં ગામડાંમાં ને મોટાં નગરોમાં આનંદનાં ગીત સાંભળું છું—સર્વત્ર સાંભળું છું. અરણ્યોમાં, પર્વતો ઉપર, નદી તીરે ને સમુદ્ર તીરે, સાધુજનોની નિર્ભય નિરંકુશ કૃપાશુચર્યા, જ્યાં જોઉં છું ત્યાં, હૃદયને પ્રકુલ કરે છે. ”

[‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પૃ. ૫૯૪]

“ તેમના શ્લોકાભ્યમાં શુણ્ઘ્વેન્દરીઓ, કુમુદેન્દરીઓ, સૌભાગ્ય-દેવીઓ, ને ચંદ્રાવલીઓ ફરતી જોવા ઈચ્છું છું. તેમના વૈભવ વધેલા જોવા ઈચ્છું છું. તેમના ભંડાર ભરાતા જોવા ઈચ્છું છું. તેમને આધિ અને વ્યાધિથી મુક્ત, ... સુશરીર, સ્વસ્થ અને સ્વતાંત્ર જોવા ઈચ્છું છું. એમને ત્યાં સરસ્વતી અને લક્ષ્મીના સમાગમ દૃઢ જોવા ઈચ્છું છું. એમને ત્યાં પ્રીતિ અને સદ્ગુણના સહચાર થતા જોવા ઈચ્છું છું. એમનામાં દેશાઞ્જિતિની વાસનાઓને વીરેવતી અને ફલવતી થતી જોવા ઈચ્છું છું. ”

[સરસ્વતીચંદ્ર-પૃ. ૧૩૧]

मरणमस्यैरासु संगमकृत्यैव श्रुत्या
 यदि स्मरामनुयातस्त्वं तिमिदेव कुरुः
 करणवसनमेतन्नदं दुदूय दूरेम
 कमपि परितितं ते गाल्लं देशमाप्स्ये ॥२०॥

त्वमृदुशोकपारे पूरितचिन्तकवस्य ।
 संसारमात्रविहसदस्य हि राधिक- ॥
 त्वत्स्नेहसस्मरणसंरक्षणामिवा मे ॥
 । आशुष्कतीप्रभुण आशुप्रभुनी सदासीम् ॥

February 75

श्री. गोवर्धनराम-निवृत्तिनिध

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

લેખક: રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા

[ગુજરાત પ્રત્યે જાંઘી બાવના-સક્તિ ધરાવનાર, ગુજરાતી સાહિત્યપરિપટ્નાં બીજા વાવનાર, ગોવર્ધનરામને પ્રમુખપદે ઈ. સ. ૧૯૦૫માં ચોળચેલી પહેલી ગુજરાતી સાહિત્યપરિપટ્ના ધણે અંશે સૂત્રધાર તથા 'ઈસુનું વર્ષ ૧૯૦૮' જેવા લેખ દ્વારા વાર્ષિક અવલોકનની પહેલ કરનાર, શ્રી રણજિતરામ ગોવર્ધનરામના નિકટ સંપર્કમાં આવેલા. તેથી જ એમનો આ લેખ ગોવર્ધનરામના જીવન અને સર્જનને સમજવાની એક કીમતી ચાવી જેવો બની રહે છે. અભ્યાસીઓએ 'સમાલોચક'ના ગોવર્ધનરામના અંકમાં પણ રણજિતરામનો આ પ્રકાશનો લેખ જોવા જેવો છે.]

સાક્ષરોની નક્ષત્રમાળામાં ચોતાની વિવિધ શક્તિઓને લીધે રચાત પામેલા "સરસ્વતીચંદ્ર"ના કર્તા વિશે નવીન મહ સંબંધે જે જિહ્વાપોદ કરવો પડે તે આવશ્યક નથી. સાહિત્યના ઉપવનમાં ઈર્ષ ધટામાંથી આમોદ પ્રસરી રહ્યો છે તે સર્વત્ર વિદિત થયેલું છે. તો પણ નક્ષત્રની ધટના કે એ ઝાડીના ઉદ્ભવ વિશે જિહ્વા નિસાસા સંતોષવા યત્ન આદરીશું.

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી જાતે નાગર બ્રાહ્મણ હતા; વેદ, સામ; ગોત્ર, સાર્કવ; પ્રવર, આર્જિરસ; આમહીયવ, ને ઉદ્ધવ. તેમનું નિવાસસ્થાન નડિયાદ કોઈ રાજ્યનું પાટનગર ન હોવાથી એમના જ્ઞાતિજન વેપાર ખેડતા; કવચિત્ત પરરાજ્ય કે પરગામ જઈ મુલસહી થતા. ગોવર્ધનરામના અપિતામહ મોહનરામની દુકાન રતલામ, પડોદરા, સુરત તથા નડિયાદમાં હતી, અને પિતામહ અને પિતાનો વેપાર મુંબઈ, ગોઆ, સુરત, નડિયાદ વગેરે રચ્યો ચાલતો.

વેપારી કુટુંબ વૈષ્ણવ હતું અને ડોકોર પડોશમાં હોવાથી ભક્તિભાવવાળું હતું. મોહનરામના ભાઈ પ્રભુરામના પુત્ર બાલકૃષ્ણ ડોકોરના ભટ્ટ મહારાજ નામના ભક્તના સમાગમથી નિરક્ત થઈ

કુટુંબનો ભાગ કરી વૃંદાવન પાસે ગિરનાર પર જઈ રહ્યા હતા. ત્યાર પછી શ્રીનાથજીના તેઓ ભંડારી થયા હતા. રા. રા. મનઃસુખરામના પિતામહ અને ગોવર્ધનરામના પિતામહ ધીરજરામના જ્યેષ્ઠ બ્રાતા શિવરામ પણ મુંબાસી થયા હતા. સાધુસંતોને સારો આશરો આ કુટુંબ તરફથી મળતો. કુટુંબના ઠકોરજીની માફક ભક્તિની જગ્યા વંશપરંપરા સોંપાતી. ગોવર્ધનરામના પિતા અને પિતામહી પરમ ભાવિક હતાં. મુનિમહારાજ નામના કાશી તરફના મૌનવ્રતી સાધુને એમના તરફથી સારો સત્કાર અપાયો હતો. આવા કુટુંબમાં જન્મનાર નાનપણથી જ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સંસ્કાર પામેલો; વિરક્તિ એના લોહીમાં ઝાંધે ઊતરેલી. વૈષ્ણવ ભજનો અને પદો ગવાતાં સાંભળી સંગીત અને યુગરાતી તથા હિન્દી સાહિત્યના રસને જીવનમાં ઉતારેલા.

ગોવર્ધનરામનાં માતૃથીએ તેમની સુપ્રત રા. રા. મનઃસુખરામને કરી હતી. રા. રા. મનઃસુખરામે બાલકને મિત્રવત્ ગણી કેળવણી આપી, નાના પ્રકારની વાર્તાઓ કહી, ગોવર્ધનરામનો જિજ્ઞાસારસ દ્રવાવ્યો હતો. માણસની કથાઓથી અને રા. રા. મનઃસુખરામની વાર્તાઓથી લેખક થવાની અભિલાષા સ્ફુરતી હતી. ધણું કરીને રા. રા. મનઃસુખરામની ઇચ્છાનુસાર માણસ પાસે સાંભળી આવી નગદમયન્તીની કથા સમી પ્રથમ સાક્ષરપ્રયાસ કર્યો હતો. એક વાર એમનાં માતૃથી એમને મુંબઈ મૂકી નાંક્યાદ ગયાં હતાં ત્યારે નહિ ગમવાથી “સારી ચોપડિયો શોભાય” શીખનારે ચોપાઈ સમી માતા ઉપર કાગળ લખ્યો હતો.

હંમેશ રા. રા. મનઃસુખરામ સાથે વાતચીત કરવાથી ગોવર્ધનરામ અનુભવ, યાન અને કદાપણ નાનપણમાં જ મેળવી ચક્યા. વાદવિવાદ કરવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોવાથી વિચાર કરવાની—સારાસારનો વિવેક કરવાની ટેવ પડી હતી. વસ્તુમાત્રના દોષ કરતાં યુગ્મ જોવાની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ. સંસ્કારના ત્રીણ ત્રીણ પ્રસંગ ઉઠેલવાની, તેમાંથી અનુભવ

બાંધવાની કલા અને કૌશલ ખીલતાં ગયાં. તેમ જ રા. રા. મનઃસુખરામના સાક્ષર, વેદાન્તી અને રાજદરબારી મિત્રોનો સમાગમ મળતો અને નવનવા વિચના બેઠા ખૂલતા.

ગુજરાતી અભ્યાસ મુખ્યાર્ષમાં ગોવર્ધનરામે કર્યો હતો. અંગ્રેજી અભ્યાસ નડિયાદમાં આરંભેલો; તે કાળમાં સરકારી “મિડલ સ્કૂલો” ન હોતી; “હાઈસ્કૂલો”માં અંગ્રેજી ત્રીજું ધોરણ પાસ કરેલા પ્રવેશ પામતા. આવી રીતે એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં તેઓ ઈ. સ. ૧૮૬૮માં દાખલ થયેલા. એમના વખતમાં ટર્કહામ “પ્રિન્સિપાલ” અને એરેટ “વાઇસ પ્રિન્સિપાલ” હતા. નગીનદાસ તુલસીદાસ મારફતેયા, નાગરદાસ નરોત્તમદાસ નાણાવડી, પાલણુજી આદલજી મિસ્ત્રી, રતનરામ જ્યાનંદ વડીલ, પેસ્તનજી કાવસજી રાંભણા, ભાઈશંકર નારાયણશંકર દવે, નવરોજી પાલણુજી દેસાઈ, નવલશંકર ગોતીરામ, નારાયણશંકર મણિશંકર, હોરમસજી શાપુરજી શીરવાઈ, માણેકજી હોરમસજી વજીરદાર, અંદુલાલ મથુરાદાસ દોલતઝાદા, શુભાબદાસ નાણાવડી, જમશેદજી ખીર્ડીમોરિયા, નશરવાનજી રતનાગર વગેરે તે વખતે શિક્ષકો હતા. “હાઈસ્કૂલ”માં સારે “અપર” ને “લોઅર” એવાં બે જ ફક્ત ધોરણો હતાં. “અપર”માં Washington Irving’s Sketch Book, Swift’s Gulliver’s Travel, Milton’s Paradise Lost, Thomson’s Seasons and Goldsmith’s Vicar of Wakefield એટલા ગ્રંથો અને “લોઅર”માં Johnson’s Rassellas, Defoe’s Robinson Crusoe, Moral Class Book and Irish Vth book એટલા ગ્રંથો શીખવાતા. ઇતિહાસમાં રોમ, ગ્રીસ, ઇંગ્લંડ અને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ; એમના વખતમાં જ સંસ્કૃત, અને ફારસી ખીજી ભાષા તરીકે નિરાળોમાં પહેલવહેલાં શીખવવામાં આવ્યાં હતાં. ગુજરાતી ભાષા સર્વત્રે શીખવી પડતી; તેમાં કાવ્યદોહન, નર્મજથ અને ટેલરકૃત વ્યાકરણ શીખવાડવામાં આવતાં. ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં ગોવર્ધનરામ

“મેટ્રિક્યુલેશન”ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા.

કોલેજમાં વેસ્ટ શિષ્ય, ફ્લેર શિષ્ય, અને એલ્ફિન્સ્ટન શિષ્ય ક્રમે ક્રમે થયા હતા. હાલના “યુનિવર્સિટી”ના “રજીસ્ટ્રાર” પ્રો. દરદૂર અને “ટ્રેઇનિંગ કોલેજ”ના માણ “પ્રિન્સિપાલ” રા. રા. માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ, રા. રા. હરિરામ ઉત્તમરામ ભટ્ટ, રા. રા. રામચંદ્ર વિષ્ણુ ગોખલે વગેરે કોલેજમાં સદાધ્યાયીઓ હતા. તે અરસામાં એટફિલ્ડ અને પછી હૅથર્નથવેટ “પ્રિન્સિપાલ”, ભાંડારકર ને પિટરસન સંસ્કૃતાધ્યાપક, બેસ્ટ ને ગર્બર્સ ઇતિહાસના અધ્યાપક, ટેલર તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક, બેલર્સ ને કર્કેદામ અંગ્રેજીના અધ્યાપક હતા. પ્રારંભના વર્ષમાં તેવંગ દક્ષિણ “ફેલો” હતા. Johnson's Lives of Dryden, Scott's Talisman, Milton's Paradise Lost V and VI, Thomson's Seasons, Bacon's Advancement of Learning, Addison's Essays, Spencer's Faerie Queene, and Shakespeare અંગ્રેજી અભ્યાસ માટે, અને નાગ્ગનન્દ, ભર્તૃહરિશતક, હિતોપદેશ, રામાયણ પ્રભૃતિ ગ્રંથો સંસ્કૃત અભ્યાસ માટે કોલેજમાં નિયુક્ત હતા. વળી Mill's Logic અને ન્યાય પણ શીખેલા એટલે મગજ નૈયાયિક વ્યાયામ સારી રીતે પામ્યું હતું. બી.એ.માં ઐશ્વિક વિષયમાં ઇતિહાસ વાંચ્યો હતો અને તેમાં પણ ખાસ કરીને રોમનો અને મરાઠાનો ઇતિહાસ. એમ. એ. માટે અભ્યાસ કરેલો પણ પરીક્ષા આપી નહિ શકાયેલી. ઋગ્વેદ, નિરુક્ત, વાસવદત્તા, રતનાવલિ, મુક્તાવલિ તેમ જ Butler, Barke, Locke, Lewes Zeller આદિના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરેલો; નૈયાયિક તેમ જ ઇતર તત્ત્વચિંતન તથા ઇતિહાસમાં નિમજ્જન પામનાર Spenser, Milton અને Thomson જેવાની કવિતાનો રસ આસ્વાદે એટલે તેની કવિતા કેવા સ્વરૂપમાં પ્રક્ટી તે ક્યાસવું સહેલું થાય છે. મોટી ઉંમરે Wordsworth, Shelly, Keats, Byron,

Tennyson આદિ પાશ્ચાત્ય કવિઓનાં કાવ્યો જોયેલાં નોંધપાત્ર સંસ્કૃત શ્લોક રચવાનો હંદ લાખ્યો હતો. રા. રા. ગોકુલજી ઝાલાને લાં લગ્ન પ્રસંગે જૂનાગઢ રા. રા. મનઃસુખરામભાઈ સાથે ગયેલા ત્યારે ગિરનારનું વર્ણન સંસ્કૃતમાં લખ્યું હતું. એમ.એ. માટે Pope's Essay on man અને Lamb's Tales-Tempestનું સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર આદ્યું હતું. સંસ્કૃતમાં રાજનાર અને રા. રા. મનઃસુખરામની ડાયામાં વસનારની લેખનશૈલી સંસ્કૃતમય આ વખતથી બંધાતી હતી.

લક્ષ્મીનાથ મસ્તીમાં ઉછરેલાની રસિકતા સંસ્કૃત અને ઇંગ્લિશ સાહિત્યના રસપાનથી ઉદ્દીપન પામી અને રોહાણ પત્ની તથા મિત્રોના સહવાસમાં ખીલી નીકળી.

નર્મદાશંકરના જમાનામાં સુરતની નીતિ જેવી શિથિલ હતી તેવી નડિયાદ-વડોદરાની નીતિ પણ આ વખતમાં શિથિલ હશે એવું અનુમાન થાય છે. મનમથ-વિકારના પાસમાં બદ્ધ ન થતી શુદ્ધ પ્રેમ-વિકારવાસનાહીન માનસ રોહની જાવના ગુજરાતને અર્પવાની ઉત્કંઠા ગોવર્ધનરામને થયેલી રોહ અને કામનાં સ્વરૂપ, પ્રદેશ વગેરે વિશે ગુજરાતીમાં કાવ્ય લખવા માંડેલાં; કામને અગ્રસ્થાન આપનાર કવિઓની ઝાટકણી દહાડી નાંખી હતી. એ કાવ્યો અપ્રસિદ્ધ છે; નમૂનો નીચે ઉતાર્યો છે:-

“શ્રી સ્વર્ગ ને કામ ગણ્યો સ્વદેવ ! સુમેલ શો કામિની નોંવિ મોલ !
નિતમખરે જશ ગાર્ધ ગાર્ધ, ઉચ્ચ સ્તનોને અધિકાર આપી,
કામાત્મ શૂતાદિ તથા ખનાવી, તેના વિશે સુર (?) બાયલાઓ,
એસારિ સિંહાસન કામવાહ, માધાદિ સેનાપતિ દિનરાત
દેશે લખીને સુર વૈખરીને, મૂઝા મૂઝી દિગ્ગજના (?) ચિહ્ન ! ! !

x x x x x x x x

રતિતથાં મન્દિર ન્યાં પવિત્ર હતાં, ચણે તું જન્મ લ્યાં મસીદા,
રે ! મોગલે કમ કીધા જતાના, ન્યાં એકપત્નીવ્રત પુણ્ય રે'તાં ?

‘ રતિ ! રતિ ! ’ એ રવ બોલી મૂઓ, ક્યાં કામસેવી હજ કાશ્વિદાસ ! દેખાડ, કોની ઉપમા તું દો ? અંધો યર્ષ કે ? ‘ હું જ નેત્રવૈદ ? ’ શીકણ ! તું એક જ ચિત્ત મ્હારે, પવિત્ર ત્હારા યશ કેમ ગાઉ ? શા રામ ને માધવ સ્નેહમૂર્તિ ! ઔશીનરીનાચતુર્ નામ પાપી.”

સ્નેહનું ઉત્તર સ્વરૂપ કલ્પનારને ભવભૂતિ ગમે છે અને ખીન્ન સંસ્કૃત કવિઓ ગમતા નથી. પ્રથમ લગની ભાર્યા હરિલક્ષ્મીના મૃત્યુથી થયેલા શોકને ઝોછો કરવા લખેલા “ હૃદયરહિત શતક ” માં ભવભૂતિનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ અંકાયેલો છે. કાવ્યમાં વહેતો કરણુરસ ગાઠ છે—તત્ત્વમયતાથી વ્યાપેલો છે.

પિતાની દુકાન ભાંગી ગઈ, સ્નેહ ઉદીપન કરનાર પત્ની વિદેહ થઈ અને સ્મરણાવશેષ પુત્રી પશુ માતાને પથે પળી, શરીર વ્યાધિગ્રસ્ત થયું—વગેરે બનાવોને લીધે કલ્પેલાં મનોરોગોનો સ્વસ્ત થઈ ગયા—“ મનના રથ મનમાં જ વલા.” જીવનને કઠિ ઊભા રહી ક્ષિતિજ પાર સફર કરવાની બાંધેલી અભિલાષાઓ સંતોષવાના માર્ગ બંધ થયા. યૌવનના ઉમરા પર જ નિગ્રાશ, ગ્લાનિ ને નિર્વેદના ધક્કા વાગ્યા.

અંગ્રેજ કુલવણી, સ્વદેશભિમાન, શીખનારની રોગરગમાં ભરી દે છે. પશ્ચિમનાં ગૌરવ, જાહેરજલાલી, પ્રતાપ, વૈભવ, શાન, સાહસ આદિના અનુભવે યુવાન ભારતના મનોરથો નાના પ્રકારના સ્વરૂપ અને સંસ્કાર પામે છે. જગતના હિતદામના અભ્યાસથી આર્થ પ્રગ્લને માટે અભિમાન રુકુરે છે—તેની સમકાલીન પ્રજાઓ કાળના સ્રોતમાં વિલીન થઈ ગઈ છે; અનેક ધરતીકંપો અને જ્વાલામુખીની પીડાઓ અને વાતાવરણના સતત પ્રભાવથી ખંડિત થતા પશુ અખિલ રહેતા ગિરિરાજની માફક કરોડો આફતોમાં આર્થ પ્રગ્લ ચિરંજીવ રહી છે. દર્ષ શક્તિથી તે ચિરંજીવ રહી છે; જગતની સંસ્કૃતિને એ પ્રગ્લએ ડરો અને કેવો વેગ આપ્યો છે અને ભવિષ્યમાં આપશે હ’લાદિ પ્રશ્નો મનોરથોને રંગે છે—રંગે છે—ધડે છે.

કાલેજમાં લલિતારાઓ મંડળી સ્થાપી કે અન્યોન્યમાં મૈત્રી વિકસાવી દેશના ભાવી ઉત્કર્ષ માટે ચર્ચા કરે છે—મહત્વાકાંક્ષી થાય છે. દેશના અબુલ્દુલ્લા માટે યુગપણ થવા તત્પર થાય છે. પશ્ચિમની ભાવનાઓ વ્યક્તિને પ્રાધાન્ય અને ક્રૌંચત્વ આપે છે. તે ભાવનાઓના અગ્રિણ શિક્ષણને લીધે અહોનિશ્ચ પરિચયવાળામાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને હક્કના ઉચ્ચગ્રાહો જાગે છે. પરંતુ પોતાના બ્યાવહારિક જીવનમાં સમષ્ટિમાં વ્યષ્ટિ નિમગ્નતા અનુભવે છે—વ્યક્તિને કે હક્કને માટે સ્થાન જડતું નથી. આમ જો વિરોધી ભાવનાઓનો વિગ્રહ જામે છે વિગ્રહમાંથી આગ્રહ, ઉચ્છૃંખલતા, Compromise કે તિરસ્કાર જન્મે છે. Compromiseને આદર આપનારા સાગ, ડહાપણ 'ને ખુદ્દિનો ઉપયોગ કરે છે. જનહિત-દેશોત્કર્ષ કરવાની લાગણી જેમ તીવ્ર અને ઉત્કટ વધારે થાય છે તેમ સાગની—પરમાર્થની ભાવના અધિક વેગથી જીવનમાં વ્યાપી જાય છે. દુઃખી માણસને સમભાવની પિપાસા હોય છે, એ પિપાસામાં કલ્યાણની વાસના રહેલી છે.

વ્યથિત ગોવર્ધનરામના સંબંધમાં આવું કાંઈક બનેલું: પોતાની આધિવ્યાધિના કાળમાં કલ્યાણજીતિ જવલંત લખૂડી બિડેલી. પોતાનાં જેવાં જ દુઃખી નરનારી તેઓ જીએ છે. સંગીતમાધુર્ય રેલાવનાર પંખીઓ પાંજરામાં પુરાયેલાં, જંગલ ધ્રુજવનાર ને ગજવનાર સિંહબાદ્માદિ કીતુકવરતુ કે વિનોદપ્રદ રમકડાંની ગરજ સારવા સાંકળથી બંધાયેલાંની માફક પોતાના સ્વદેશીઓની સ્થિતિનું દર્શન લે છે. કુદરતી સઘળી શક્તિઓને ધુરોપીઓ પોતાના ઉપયોગને માટે વપરાશમાં લે છે, પોતાનું ધાયું તેમની કને કરાવે છે, તેમ હિંદુઓનાં મન, હૃદય, શરીર આદિની સર્વે શક્તિઓ અંધશ્રદ્ધાને લીધે વ્યય થતી ગોવર્ધનરામ અનુભવે છે. આર્થ જીવનનો સનાતન—સતતવાહી પ્રવાહ રચળે રચળે ખાડાખાઓચિયાંવાળો ચર્ચ જગાથી મલિન થયેલો માલૂમ પડે છે. આથી પારકાને દુઃખમાંથી ઉદ્ધારી પોતાનું દુઃખ ઓછું કરવા કલ્યાણવાસના ઉત્તેજિત થાય છે. પોતાનું વ્યક્તિત્વ સમગ્ર સમાજના હિત આગળ અવસન થાય

છે. આવી સ્થિતિમાં કુલના સંસ્કારો ઉદાસીનતા-વૈરાગ્ય સ્ફુરવા
છે. એમ. એ. અને એલએલ. બી.નો અભ્યાસ કરતા ત્યારે
Friendly Society નામના મંડળ સંગઠન Asceticism વિષે
વિસ્તૃત લેખ વાંચ્યો હતો. એ લેખમાં ઉક્ત ભાવના ૨૫૪ અને
વિશાળ રેખાઓથી આલેખી છે. આ મંડળમાં મદાદેવ શિવરામ
ગોળે, ખાપડે (કાંગ્રેસના ઉદ્ધામ પક્ષના એક નેતા), સમર્થ, તુલુ,
માવલનકર, ટેળે, ધારપ, પાવગી ("ભારતીય સામ્રાજ્ય "ના કર્તા),
કેળકર, કાથવટે, મૂંચે, સાંઝગિરિ, કૃષ્ણરાવ બાપુશી તેલંગ, લાંડારે,
અગાસે, રંગનાથ નરસિંહ મુલોલકર, વિષ્ણુ કૃષ્ણ ભાટવડેકર વગેરે
સંભાસક હતા. ગુજરાતીઓમાં ફક્ત ગોવર્ધનરામ હતા.

કુશન તુલુવાથી દ્રવ્યહીન સ્થિતિ થઈ તેમજ મગજ અધિગ્રસ્ત
થયું એટલે અભ્યાસ આગળ થઈ શકે એમ ન હોતું. વેદાંતને ક્ષીણ
ભાવનગરના તે વખતના દીવાન સામગદાસ સાથે રા. રા. મનઃમુખ-
રામને સ્નેહ બંધાયો હતો. એક વાર માટે ભાવનગરમાં ગોવર્ધનરામને
રાખવા, અર્થાત્ એલએલ. બી.ની પરીક્ષામાં સફળ થઈ પડીશાત
કરવાનો વખત આવે ત્યાં મુશ્કી રાખવાની રા. રા. મનઃમુખરામે
ગોડવણુ કરી સામગદાસની સ્ત્રુમુખ ગોવર્ધનરામે કાલોળમાં મુન્દરજી
જીવાજી પારિનાયિક મેળવવા લખેલી " નિધિકુંડિત " નામની સંસ્કૃત
કથાનો આશ્રય લીધો રા. રા. મનઃમુખરામે સંમત થયો-

સૌભાગ્યાનામુપરિ નિતરાં પૂર્ણતાં યઃ કલાનામ્

નીત્વા નીત્વા દ્વિમકરમિથ પ્રાપ્તસર્વાશમેનમ્ ।

લોકશ્રેષ્ઠં ઝનમપિ પુનર્માનયત્યેવ દુઃરૌ—

દુષ્ટાયાસ્મૈ કુપિતવિઘ્ને લક્ષ્મ્યારં નમોઽસ્તુ ॥

સામગદાસે ગિરગીમાં વિવિધ દશાઓ અનુભવી હતી, એટલે
આ શ્લોક એમને પોતાના જીવન અને અનુભવોને આધારીત કરતો
લાગ્યો અને તેથી રુચી ગયો. પ્રસન્ન થઈ રા. ૧૫૦ના દરમાપે પોતાની
પાસે ગોવર્ધનરામને રાખ્યા. આ પચાસ સિંખટાનિ જેવો મગનો.

કામ જૂઝ અને અવકાશ પુષ્કળ હતો, પણ મગજ નાનાવિધના
 વ્યાધિઓનું નિવાસસ્થાન હતું. કાયદાનો અભ્યાસ થઈ શકતો ન
 હોતો. આ વખતે ગોવર્ધનરામની માનસિક સ્થિતિ અત્યંત વ્યગ્ર હતી.

Of the world I have seen,
 And much that is nonsense;
 Of its name I am tired,
 In its stuff is no sense !
 Its pleasures are moist
 But with tears of woe;
 And the souls that rejoice
 Do hail but their foe.
 Weeping is there lot
 More normal than smiling;
 The Creator deserves
 Less thanks than reviling ?
 I do not blaspheme
 For I speak but the truth;
 For that I'll be thanked
 If God be some ruth.
 Let Him, if he feels
 The sting of my say,
 Improve His courses
 Or show me His way.
 My knowledge is my truth
 And His self is the Giver;
 His self is to blame
 If my truth be an error.

વિશ્વના ઊંડા ભેદો જાણવા તદ્દસતી વૃત્તિ આવા ઊભરા ક્ષણે છે. Blind gravitation is the most probable of our final causes આનો નિશ્ચય અંધાય છે. પરંતુ કાંઈજ સૂઝ નથી પડતી ત્યારે ઉદ્ધાર ક્ષણે છે:—

Foolish, foolish, foolish all !

No Be-all and no end-all ?

But ah ! alas ! You must succumb,

And wise or foolish, bear it dumb !

દુઃખની હેલી જામી રહી હતી, સર્વેતઃ વેદના મર્મ ભેદી રહી હતી ત્યાં આવા જ વિચાર ઉદ્ભવે. વિરક્તિ-ઉદ્ઘાસીનતા વ્યાધિમરત પુરુષોનાં લક્ષણ છે. એવા કથનમાં સત્તા અંશો જણાય છે. દુઃખી ગોવર્ધનરામને આવી જ ભાવનાઓ આસામે, વિરામ ને દુઃખ મેળવવા રમિકર થઈ પડે છે. આવી અવસ્થામાં જ ચારિત્રની દિશા નિર્ણય થાય છે; તેમ ભવિષ્યમાં વિમર્શેલી પર્યેષણા—“Philosophy of Consumption”નાં બીજ પણ વધાય છે. પુનઃ કે અમાસને દિવસે સાગરમાં જીવાળના ધોડા ઉછાળા મારે છે, તેમ સુખમાં કે દુઃખમાં પરાકાષ્ઠા હોય ત્યારે કવિત્વના ધોધ હલ્લ ફેડી ધરી નીકળે છે, આર્ત ગોવર્ધનરામની કવિત્વમય પ્રકૃતિ ખીલી નીકળે છે, અને પર્યેષણાના સદ્વાસમાં Poetics-Rationalismની પાંખડીઓ ફૂટે છે.

દીવાન સામગ્રદાસના સંબંધને લીધે ભાવનગરનો પાછો ઇતિહાસ, રા. રા. મનઃસુખરામને લીધે જૂનાગઢ ને કચ્છના જૂન-કાળ તથા અમરજી દીવાન, મેરુ ખવાસ અને કુંભારાણા પછી અંગ્રેજ સત્તા જનમતી ત્યારે “પોસ્ટિકલ એજન્ટ”ની સર્વ-ગ્રાસિની ખટપટમાં, ગોકુળજી ઝાલા અને ગૌરચંદ્ર એજાએ જૂનાગઢ ને ભાવનગરનાં રાજ્ય કેમ અખંડ રાખ્યાં અને તરાવ્યાં તે સુધી કથા મુદ્દમમાં મુદ્દમ બીના સઘે ગોવર્ધનરામના જીવનમાં

આવે છે. આ ખટપટોમાં દેશી રાજ્યોનાં રાજા, પ્રધાન અને રેવત વગેરે અંગોએ કેવો કેવો ભાગ લીધો હતો તે વિચારવાનાં સાધનોથી મગજ આ વખતે સંભૂત કરી લીધું.

નિષ્ફલતા પર નિષ્ફલતા મળવાથી ખિલ ને બચિત ગોવર્ધનરામ છેવટે એલએલ. બી. થયા. ભાવનગર છોડતી વખતે સંસ્કૃત શ્લોકોનું ગોહેલ દોષ્ટરને નજરાણું કીધું હતું.

મુંબઈ જઈ વકીલાત આરંભી. શરૂઆતમાં આજીવિકાનાં સાધન પૂરેપૂરાં મળી શક્યાં હુક્મ હોવાથી ૬૦૭ ફરખાર તરફથી રૂ. ૩૦૦૦) ના ખારિતોપિડથી ટોડફૂટ "રાજસ્થાન"નું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવાનું સોંપાયું હતું.

નૈયાયિક ગોવર્ધનરામને ધારાશાસ્ત્રની રૂબરૂથી મળી એટલે દરેક પ્રશ્ન સંસાર, રાજ્ય, ધર્મ, શુદ્ધ, સાદિલ્ય, તત્ત્વચિંતન, ઇતિહાસના દરેક પ્રશ્નનો નિર્ણય આપતાં પહેલાં તેના સંબંધી સારાનરસાપણું બતાવનારી માહિતી મેળવવાની આવશ્યકતા લાગી. ઈર્ષ પછી વસ્તુ કે સંસ્થા નકામી અને તિરસ્કારપાત્ર નથી પણ તેનો ઉપયોગ હતો, છે કે થશે એવી વૃત્તિ ઉદ્ભવી. સ્વપના ટેકરા જોઈ દરકતરૂપ થઈ પડે છે એમ ગણી બોલવી નાખવાને બદલે સંજાળથી બોલવી સાફ કરી પૂતળાં, શિલાસેજો, શિલામંજૂષા, અવશેષ વગેરે કચરામાંથી બહાર કઢાડી ઇતિહાસના યુગ આલેખનારાની માફક ગોવર્ધનરામે આપણી સંસ્થાઓનું હિતાહિતવલ્લ સ્વરૂપ ઉકેલવા પ્રયાસો આરંભ્યા.

સંસાર અને ધર્મની પ્રખર અવાલાઓમાં ચોવનના સંસ્કાર લીધેલા એટલે એ બંને પ્રદેશમાં ઉન્નત રસિક ભાવનાઓ જાગી હતી. મણિલાલ નમુભાઈએ જેમને વ્યવહાર પકડના લેખકો કહ્યા છે તેમની ભાવનાઓ (?) કરતાં ઉચ્ચતર, રમણીય અને રસપૂર્ણ ભાવનાઓ ગુજરાતને અર્પવા સંકલ્પ કર્યો. મહીપતરામ, હરગોવિંદલાલ, રણછોડભાઈ, દલપતરામ અને તેમના અનુયાયીઓ આમીઓ ચીતરવામાં નિપુણ હતા, પણ હિંદુ જીવનના સારા અંશો

ઈતિદાસ અને તત્ત્વજ્ઞાન તથા સંસારચાત્રની દૃષ્ટિએ બતાવવાનું
માન તો ગોવર્ધનરામને જ છે. જ્યકુમારી જેવી મહેતીજીને બદલે કુમુદ,
કુસુમ, ચંદ્રાવલી જેવી મન, હૃદય અને આત્માની અલૌકિક
સંપત્તિવાળી લલનાઓનાં ચરિત્રો ગુજરાતને સમર્પ્યાં.

સંસારસુધારાનો કેન્દ્રસ્થ પ્રશ્ન હમ છે, એવી ગોવર્ધનરામને
પ્રતીતિ થઈ. જીવનને ઉચ્ચ, રમિક, આગ્રહી અને જ્વલંત બનાવવું
તેનું નામ સંસારસુધારો છે. રોડના પ્રભાવ વિના સાધ્ય સાધવું
અશક્ય છે, રોડથી જાગેલા જીવનને હમ અર્થાત રોડના ભૌતિક
અવિર્ભાવમાં દીપાવનારું પાત્ર મળવું જ જોઈએ. એવું પાત્ર ન મળે
તો ઉદાસીનતા, માનસ્સરોહ કે અસુનોય થાય-હાં તો જીવન કદુ
અને વિદ્રોહી થાય અથવા લવિષ્યમાં પોતાના જેવું ખીન્નઓને
ખમવું ના પડે માટે જીવન ને સંસાર સુધારવા કર્તવ્યપરાયણતા
પ્રદીપ થાય. "રોડમુદ્રા" અને "સરસ્વતીચંદ્ર" ના વાંચનારાઓને
તેમ જ હાલ લખાતી ગુજરાતી કવિતાના સુદમ અભ્યારીને ઉજ્જ
હયનનો સુમેટ અનુભવ થયો હશે.

ઈ. સ. ૧૮૮૫માં આરંભેલા "સરસ્વતીચંદ્ર" નો પહેલો
ભાગ ઈ. સ. ૧૮૮૭માં; બીજો ભાગ ઈ. સ. ૧૮૮૨માં; ત્રીજો
ભાગ ઈ. સ. ૧૮૮૮માં ને ચોથો ભાગ ૧૯૦૧માં પ્રસિદ્ધ થયાં.
અનેક ગિરિમાળા, નદી, સગેવર, જંગલો, નગરો વગેરેથી ભારતવર્ષ
મંડિત છે, તેમ આ ગ્રંથમાં પણ કંપના, રસ, કલા, બાળા, તત્ત્વ-
ચિંતન આદિ બૃહવચનાં વિવિધ સ્વરૂપો જેવાં અસ્પષ્ટ પ્રમાણમાં
છે. આ દેશના જીવનને, વિચારને અને સાહિત્યને એ ગ્રંથનો
પ્રભાવ લાગ્યો છે. એ ગ્રંથથી ગોવર્ધનાવન ચરણ સાહિત્યમાં ઉત્પન્ન
થયું છે જોડણું જ નહિ પરંતુ એનાથી ઉચ્ચગાદો ને બાવનાઓ
વિષદ, રમિક અને ઉત્તમ થયાં છે. આજ હમી જે જે બાવનાઓથી
ગુજરાતનું જીવન રસાનું હતું તે તે બાવનાઓ ઉત્પન્ન, રુદુટ, અર્ધમરી,
રસપ્રદ હરી આપી છે. તેમના ગુમાગુમ અંશે આંશે અગુમના

પ્રતીધાર અને શુભના ઉત્કર્ષ સૂચ્યા છે.

યુરોપીઓને આ દેશ, રાજ્ય, વેપારાદિ સંબંધમાં તદ્દન આધીન થયેલો છે. મંસાર અને વિચારમાં પણ એવી જ ગુલામગીરી ભોગવે એ યુરોપથી ગર્વતી આવતી સ્વતંત્રતાની વીરહાકે સાંભળનારથી ખમાતું નથી. પોતાના દેશબાંધવોને વિચારક બનાવવા તેમને તથા યુરોપની સંસ્કૃતિને ન્યાયાસન ઉપર બેસાડી આર્ય સંસ્કૃતિની સમજ વક્રીકાત ગોવર્ધનરાજે કરી છે. "અતિ ભગ્ય, તત્ત્વતઃ ઉત્કર્ષક, અતિ પુરાણ, શુદ્ધ અને સંગીન મહાન આર્ય પ્રજા"—ને માટે તેની સંતતિ પાસે અભિમાન સ્ફુરેલો છે. તેમના ભૂતકાળના ઇતિહાસમાંથી નવા જમાનાને કામના ઉપાયો અને પ્રયાસો સૂચવે છે. ધર્મની પ્રાચીન ભાવનાને આજના Duty અને Actionના સ્વરૂપમાં પદ્મદાવવા અસંભવનાં વચ્ચે, સિદ્ધાંતો અને ગિત્રો આપે છે.

"What the aesthetic taste did for Athens, and what in later day, the Stoic "Nature" did for Rome, the notions of Brahma and Purush did for Ancient India."

આવી રીતે પુરાણભાવનાઓનું રચાત નિર્દિષ્ટ દરે છે અને નીચે ઉતાર્યા મુજબ ભારતનું ભવિષ્ય દર્શવે છે:-

"The instincts of the great old nation which uttered and revealed our sacred words under the influence of the inspiring Sun, still exist in us and the children of the Orient will still revive out of themselves like the Phoenix and it is possible that the ultimate creed of the world will, if Gladstone be a good prophet in such matters, be coincident with that of the nations of the East. Christ,

Zoroaster, Mahomed' and the Voices' of the Brahmanas rose first in the countries of the East. The various representatives of them all have found a rendezvous as if it were in our India and who knows but that the wave of the United Human Mind may be destined to be drawn heavenwards in this very land-the favoured field of the seers (ऋषि). "

"સરસ્વતીચંદ્ર"ની રચના, પાત્રોના માનસઆધાર, આચરણ, પ્રશ્નોની મીમાંસા વગેરેમાં અગત્યનાં દૃષ્ટિબિંદુ સ્પષ્ટતા: બતાવવામાં આવ્યાં છે. જીવન્મુક્ત યોગીની પુરાણ આર્યાભાવના સરસ્વતીચંદ્રાદિ પાત્રોનાં ચારિત્રમાં પ્રગટ કરી છે. સુન્દરગિરિ ઉપર યોગત્વ પ્રાપ્ત થતાં સરસ્વતીચંદ્ર રનેદ્યત્વ ચાપ છે; મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને (? ઉપેક્ષા) -યોગીનાં લક્ષણ તેનામાં આવે છે. પ્રાચીનાર્વાચીન પ્રવાહોમાં પ્રજ્ઞના જીવનમાં હજારો વર્ષથી વ્યાપી રહેલી ભાવનાઓ પશ્ચિમની ભાવનાથી જેવું સ્વરૂપ લે છે, તેવું એ પાત્ર દર્શન કરાવે છે. ને ને પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આજના જીવનમાં થવું અશક્ય છે તે "સુન્દરગિરિ" ઉપરના સાધુઓનાં જીવનમાં કરી બતાવ્યું છે. વિવાહ અને દોમારના પ્રશ્નો, બિન્ન બિન્ન સંપ્રદાયોના મગસ, આર્થિક વિયમતા આદિ પરત્વે એ ગિરિવાસીઓએ ચુંચવાડા ઉઠેલા છે. ડીન ચર્ચના સંપ્રદોમાં લખીએ તો "સરસ્વતીચંદ્ર"

"is the work of a man in whom thought, sympathy and imagination are equally powerful and wealthy and who exercises a perfect and easy command over his conceptions and over the apt and vivid language Few men have entered so deeply into the ideas and feelings

of the time or have looked at the world; its history and its condition with so large and piercing an insight. x x x Deep tone of philosophic earnestness pervades the book. It is the work of a mind of extreme originality, depth, refinement or power. "

આજના જમાનામાં જે જે પ્રજાઓ નવજીવન પામી છે તેમના વિચારકોએ "સરસ્વતીચંદ્ર" જેવા સર્વગ્રાહી ગ્રંથો લખ્યા છે. ઇખ્સાન ને ટોલ્સ્ટોય આ જ પ્રકારના લેખકો છે.

ગદ્યલેખક થયા પહેલાં ગોવર્ધનરામે પદ્યરચના કરી હતી. સંસ્કૃત ઇગ્નિશ અને ગુજરાતી—ત્રણે ભાષામાં પદ્ય રચતા. એમની ગુજરાતી કવિતા ઇંગ્લિશ ને સંસ્કૃત કાવ્યોના સંસ્કાર પામી છે. "સ્નેહમુદ્રા", "સંસાર પ્રતિબિम्બ", "રસમુદર અને તત્વાત્ત્વ સ્વામી", "સરસ્વતીચંદ્ર" માંની કવિતા અને "સમાક્ષેપક"માં આવતાં કાવ્યો—ગુર્જર કાવ્ય—સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરે છે. કવિ નર્મદ અને હલપતરામને અંગ્રેજી વિદ્યા અને કવિતાનો સંસર્ગ થયો હતો. પણ જીવનમાં સંસર્ગથી પાશ્વર્ય કવિત્વનું જોડું પહેલું ન હોતું વહું. કાલેજમાં અંગ્રેજી સાહિત્યને ગંભીર અને હૃદયસ્પર્શી લાવ તથા રસ આસ્વાદી, ગુજરાતી કવિતામાં તે લાવવા શ્રેયમુઘ્ટ કવિઓના અપ્તન આરંભાયા. હરિલાલ, બીમરાવ, નરસિંહરાવ, મણિલાલ, બાળાચંદ્ર વગેરેનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં હાલ પછી ગોવર્ધનરામની કવિતા પ્રગટ થઈ હતી. "સ્નેહમુદ્રા" અને "સરસ્વતીચંદ્ર"ના પહેલા ભાગની કવિતા ઉપર નરસિંહરાવ અને નડિયાદી સાકોદરા મસ્ત કવિઓની ગજલોની અસર છે. જૂનાં લોકગીતોનો આત્મા "સરસ્વતીચંદ્ર"નાં અનેક ગીત કે કાવ્યમાં અવિદ્યુત થયો છે. કેટલાંક ઉચ્ચ ભાવવાળાં કાવ્યો છે—કેટલાંક બેઠકણાં છે: લીટન જેવા કવિ અને નવલકથાકારો નવલકથામાં કાવ્યો લખતા. ગેરિડિથ, હાર્ડિ આદિ એવા જ પ્રકારના લેખકો પોતાનું કવિત્વ ગદ્યલેખમાં ગીત કે

પદ્ધતિ સ્કૂલ નથી કરતા. “સરસ્વતીચંદ્ર” ઉપર લીટન અને તેના ચરણ (School) ના લેખકોની અસર છે. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી ખાતો પોતાની વિદ્વતા બતાવવા ઉતારાઓ ઉપયોગમાં લે છે. સંસ્કૃત આલંકારિકાના મતાનુસાર કથામાં કવિત્વ અને સ્થળે સ્થળે કાવ્યો આવવાં જોઈએ. “સરસ્વતીચંદ્ર” માંનાં કાવ્યોની ઉત્પત્તિ આવી રીતે છે—“સ્નેહમુદ્રા” અને “સંસાર પ્રતિબિંબ” પૈથેયક અને વ્યંગ્ય હાર્દવાળાં કાવ્યો છે, “સ્નેહમુદ્રા” વિશે મર્દુમ પ્રો. કાશીરામ સેવકરામ દ્વેના વિચારો સત્કારપાત્ર છે:—

Mr. Tripathi has given a poetic expression of the strugglings of the Utilitarian Ideal character of Universal Love—almost bordering on Pantheism. x x (સ્નેહમુદ્રા) is certainly a sustained and energetic long poem + + I admit that Mr. Tripathi has great blemishes—obscurity, harshness, mysticism. + + In Mr. Tripathi intellect predominates over emotion and therefore is at times repulsive.”

“There are at various places in the book (સ્નેહમુદ્રા) the grandest ideas I ever read, and certainly the book at times carries us into the sublime region of a higher life tasted only by a few high-souled spirits. It exhibits the production of a vivid high soaring and grand imagination devoted in glowing colours to the purity and serenity of nature. x = x in him intellect predominates over reason, the susceptible part of his nature is almost electrified

by the stern rays of reason."

તત્ત્વજ્ઞાનનો સંભાર હોવાથી, કલાવિધાન ઉત્તમ ન હોવાથી, ગોવર્ધનરામની કવિતા જનસમૂહમાં લોકપ્રિય નથી થઈ. કવિત્વની ઉત્પત્તિ વિષેના રા. રમણભાઈ અને તેમના 'સમાલોચક'માંના વિવેચનકાર-ના મતોને એ કવિતા દૃષ્ટિ આપે છે. ગોવર્ધનરામનાં "સરસ્વતીચંદ્ર" અને "સ્નેહમુદ્રા" પ્રસિદ્ધ થયાં તેવામાં એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાંથી તાળ નીકળેલા શારદાસેવક-ત્રેલ્યુએટમાં રા. રા. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ કવિત્વનાં "ઉજમાળા: આચાર્યો" ચિહ્ન દાખવતા હતા. કાન્તની કવિતામાં ગંભીરતા છે, રસ છે, કલાવિધાન છે; મૂર્તિદ્વારા અમૂર્ત વિચારો દર્શિત્વમય સ્વરૂપમાં આલેખાયા છે. "સ્નેહમુદ્રા" અને "સરસ્વતીચંદ્ર"માં ચર્ચાયેલા ધણી વિષયો પણ એમનાં કાવ્યોના ઉત્પાદક છે. "સ્નેહમુદ્રા"ના ધ્વનિ કર્તાના ટિપ્પણુ છતાં અનુભવાયા નથી. કાન્તનાં કાવ્યોના ધ્વનિ ટિપ્પણુદિના સાહાય્ય વગર રસાનુભવ કરાવી શક્યા છે. કાન્તની કળા અને કવિત્વરીતિનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ રા. નરસિંહરાવ, કલાશી અને રા. ન્હાનાલાલ ઉપર પડ્યો છે. રા. ન્હાનાલાલની હાજીની કવિતામાં કાન્ત અને ગોવર્ધનરામની સંમિશ્ર અસર જણાય છે. ગોવર્ધનરામની કવિતામાં elaborateness છે—તેમાં કાળજી નહિ રાખવાથી હાથ આવેલી રસની સેર ધણી વેળા ઉપરમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે; વળી દેટલાક શબ્દોથી જે ભાવ વ્યંજ્યા છે તે સમગ્ર કાવ્ય વાંચ્યા વિના પ્રતીત થાય એવા નથી. "રતિ" એટલે "Universal Love" એ બધાને એકદમ સમજાય એમ નથી. પ્રચલિત સંગીતોના ઉત્તમ સૂર પોતાના કાવ્યમાં વાપર્યા છે, છતાં તે ગીત લોકમાં પ્રચાર પામી શક્યાં નથી. "સરસ્વતીચંદ્ર"માંની ગઝલ અપવાદ તરીકે છે. એમના વિચાર અને ભાષાને લીધે તેમ જ સંગીતની મૂળ ખૂણી નહિ આણી શકાયાથી કાવ્યો લોકાદર પામી શક્યાં નથી. જ્યાં જ્યાં માનુષ હૃદયના ભાવ મૂર્તિ સ્વરૂપમાં આલેખ્યા છે ત્યાં ત્યાં હિંચુ દર્શિત છે,

લોકપ્રિયતાના ગુણોથી સંભૂત છે. એમની પ્રમળ શક્તિને લીધે પર્યેષક કવિત્વ પશ્ચ ગંભીર, હિત ને વિશાળ સ્વરૂપમાં એમનાં કાવ્યોમાં અનુભવાય છે. પરંતુ તે અનુભવને અનુરૂપ વિચાર, રસ, અનુભવ અને સહૃદયતા કેળવાયલાં અને વિહસેલાં હોય તે જ.

કાલેજમાં વાંચેલા નિબંધમાં અને “સમાલોચક”માં લખેલા લેખમાં વર્ડ્ઝ્વર્થે કવિતા વિષે કરેલું કથન એમણે સ્વીકાર્યું છે. કવિત્વ અને તત્ત્વચિંતનનો સંબંધ નિકટ માન્યો છે. દક્ષાવિધાન અને કેવા સ્વરૂપમાં નવી કવિતા લખવી એ વિષેના ફેરવાયેલા વિચાર અમદાવાદની The social and literary Association (સાહિત્ય સભા) તરફથી દેશ “ગુજરાતી” કવિતાના ભવિષ્ય” નામના વ્યાખ્યાનમાં અને સાહિત્ય-પરિષદના પ્રમુખરચનાના ભાષણમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. “સરસ્વતીચંદ્ર” ના આરે ભાગના અભ્યાસીને લાગે છે કે ગોવર્ધનરામની પદ્ધતિ પ્રાચીન હાડપિંજરોમાં નવાન આત્મા મૂકવાની છે; બાહ્યજનની ભાષામાં જૂની મશકમાં નવો દારૂ રેડવાની છે. પેગમ્બરોએ અને વિચારકોએ હમ્મેશાં આ જ પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. આ પદ્ધતિના ગુણદોષ ગોવર્ધનરામનાં લખાણમાં હયાત છે. જૂની ગુજરાતી કવિતાની પદ્ધતિએ જ નવી કવિતા લખવી એવો એમનો આગ્રહ હતો.

ગોવર્ધનરામ કવિ, નવસ્રક્ષાકાર, નાટ્યકાર, ઇતિહાસકાર, સંસારશાસ્ત્રી, પર્યેષક, ધર્મચિંતક, નીતિશાસ્ત્રી છે. એમની આ સર્વ બાબુ તપાસવાનું હાલ મોટું રાખવું ઉચિત છે. એમનાં ઐતિહાસિક લખાણો વિષે સંક્ષિપ્ત લેવાપોહ કરીએ.

ભારતનાર્જના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષે એમણે ગુજરાતી તથા અંગ્રેજીમાં ઘણું લખ્યું છે—“સરસ્વતીચંદ્ર” માંનાં સ્વપ્નાં, Historical Aspects of Our Social and Domestic Institutions, Marriage Forms Under Ancient Hindu Law, “એશિયા, યુરોપની મહા પ્રજાઓનાં હાથધિક

દષ્ટાંત ", Higher Brahmanism in Ancient India ધસાદિ. રોમના ઇતિહાસના તેઓ પરમ ભક્ત અને અભ્યારી હતા. એ ઇતિ-
હાસથી મળતા પ્રકારને અન્વયે પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ ઉકેલવા અને
ઘટાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ પ્રયત્ન હિંદુ સંસ્કૃતિના apologist
તરીકે કર્યો છે, બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિના દોષનાં બીજા અનાર્ય અને મ્લેચ્છ
પ્રજાઓના આર્ય પ્રજા સાથે થયેલા સંસર્ગમાંથી આવ્યાં હતાં એવો
વાદ ઉત્પત્ત કર્યો છે. બ્રાહ્મણ ધર્મમાં એમને ન્યૂનતા ભાગી જ નથી-
ફક્ત પાત્રોની અયોગ્યતા અને નિષ્કૃષ્ટતાને લીધે જ એને મહિન
થવું પડેલું. પ્રાચીન સંસ્થાઓ અને પ્રજાઓના ઇતિહાસ જોવાની
દૃષ્ટિમાં વિવિધ ભેદ હોય છે. દષ્ટાંતથી ભેદ સ્પષ્ટ કરી શકાશે.
એક દૃષ્ટિ "સતી" ના રિવાજનું મૂળ જંગલી પ્રજાઓનાં
આચરણમાં જોળી તે રિવાજ સંસ્કૃત પ્રજાઓમાં કેવું સ્વરૂપ પામ્યો
તેની ઉત્ક્રાંતિ કે અવક્રાંતિ જોશે; રિવાજ ઉત્પન્ન કરનાર ભાવનાની
યોગ્યતાયોગ્યતા ઉપરથી તેની કિંમત આંકશે. ન્યારે પ્રજાજીવનમાં
અમુક રિવાજો, સંસ્થાઓ વગેરે દૃઢ ચર્મ મળે છે, સારે ભાવનાના
પરિવેશથી તેમને શણગારવામાં આવે છે. જે જે ભાવનાઓ સારે
આશોપાય છે અને પરિણામે પ્રજાજનો તે અતુલવે છે, તેમની
ઉત્કૃષ્ટતા કે અધમતા ઉપરથી બીજી દૃષ્ટિ તેમની કિંમત આંકે
છે ગોવર્ધનરામની દૃષ્ટિ બીજા પ્રકારની હતી. યુરોપિયન ઐતિહાસિક
પદ્ધતિના અભ્યાસને એમની દૃષ્ટિ સ્વીકાર્ય થઈ પડે તેમ નથી.
અમુક સિદ્ધાંત સ્થાપવા કે સંરક્ષવા તત્પર થયેલા ગોવર્ધનરામના
ઉદ્ગાર એમના પક્ષવાળાઓ તરફથી પણ સત્કાર પામે એમ નથી.
પુરાણોને Nursery Tales for Adult Children ગણનાર
તે પક્ષમાંથી થોડા જ નીડળા આવશે.

પ્રાચીન ભારતવર્ષના જીવનને કઈ કઈ ભાવનાઓએ ધડકું છે,
તે તે ભાવનાઓ કેવી કેવી રીતે પલ્લટાઈ ચિરંજીવ રહી છે, વગેરે
વિષય પરત્વે ગોવર્ધનરામે ઘણા પ્રકાર નાખ્યો છે. દીગક, વૈદ,

દત્ત, ભાંડારકર આદિ અત્યંત પ્રાચીન ભારતના અભ્યાસીઓની કક્ષામાં ગોવર્ધનરામનું ઓળખવલ્લ રચાન છે.

આ દેશમાં અપાતા શિક્ષણ વિષે પણ ગોવર્ધનરામે વિચાર કર્યો હતો. એમની મુદ્યનાથી Bombay Graduates' Association તરફથી “પ્રાથમિક કેળવણી” વિષે ચર્ચા થઈ હતી. કેળવણી વિષે એમના અપ્રસિદ્ધ લેખો ઘણા છે. લોર્ડ કમ્મિશનના Universities' Commission ને એમણે વિસ્તીર્ણ લેખ લખી આપ્યો હતો તેની નેકલ રાખી ન હોતી અને એ કમીસને પોતાના રિપોર્ટ સિવાય ખીજું કંઈ ઉપાળું નથી. એટલે હાલ તો એ વિચારો આપણને ગણ્યવાનાં સાધનો હુપ્ત થયાં છે.

ગોવર્ધનરામના અવસાનથી ગુજરાતમાંથી જ નહિ પણ અખિલ ભરતખંડમાંથી એક વિચારક આવ્યો ગયો છે. “બહુરતના વસુધરા” એ કહેતી મુગ્ધ નવીન યૌવનથી નાચતી ભારતીય પ્રજાને એમના જેવા કે એમનાથી ઉત્કૃષ્ટતર નવા નવા વિચારકો મળશે, પણ હાલ તો એમનું રચાન શુભ જ છે. ગોવર્ધનરામને પોતાને પણ પોતાની શક્તિનો આબેહુળ ખ્યાલ આવ્યો હતો, અને તેથી જ દ્વિચ્છિક પ્રયાસોમાં તે શક્તિનો વ્યય ન કરતાં પ્રજાના જીવનને જે લાંબા કાળ પર્યંત ઉપયોગી થઈ પડે એવું વિચારવામાં અને લખવામાં તે શક્તિ વાપરી હતી.

એમણે વિચારો-ભાવનાઓ જગાડ્યાં છે, ઝાંખાં હતાં લાં ઉદ્દીપન કર્યાં છે-હતાં લાં સમર્થન અને ઉત્તેજન આપ્યું છે. પ્રાચીન રિચતિમાંથી અર્વાચીનમાં જવાને ધોરી માર્ગ બાંધી આપ્યો છે. પ્રાચીન માર્ગમાંના ખંડિયેરો બન્યાં તેટલાં સાફ કર્યાં છે-છૂપી રહેલી રત્નોની ખાણો ખતાવી આપી છે. નવીન માર્ગ ઉપર જવાને આથી સરળતા અને સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયાં છે. પશ્ચિમના સંસર્ગ અને દગાણને લીધે પુરાણીય સંસ્કારો આપણને થવાના જ. સંસાર અને ધર્મમાં, રાજ્ય અને ઉદ્યોગના પ્રદેશમાં પાશ્વર્ય પદ્ધતિ સંપૂર્ણતઃ અંગીકારવાથી પશ્ચિમની અસર થવાની.

એ અસર આપણાથી જીવે સકાય-આરા, ઉત્સાહ, યૌવન, આગ્રહ અને આત્મશ્રદ્ધા કરમાઈ ન જતાં પ્રકૃત્ય અને સૌરભયુક્ત રહે એવી ધૃતતા ગોવર્ધનરામે યોજી આપી છે.

સામાન્ય લોકશ્રદ્ધા માને છે કે ચિરંજીવો આ દેશની રક્ષા કરે છે, તેમ પોતાના દેશ અને લોકને માટે જ જીવન જીવનાર એવાં ગોવર્ધનરામ “ચિરંજીવ” રૂપે આ દેશ અને તેના વતનીઓ પાસે પૂજાઓ ।

મુઆઈ તા. ૧૬-૪-૦૭

‘વસન્ત’ વર્ષ ૬, અંક ૩

ચૈત્ર, ૧૯૬૩.

રણજીતરામ વાવાભાઈ

એક કલ્પના કરો : ગણક ગાય છે : “ચ-લ-ત-રા-આ-આ-આ-આ-” ફરી વળી “ચ લ ત રા આ આ આ આ” એમ ફીપી. તાન-ઓતાઓ આ તાનની ધૂનમાં ઉન્મત્ત થઈ જાય છે. હવે ગાનનું વસ્તુ છે, “ચલત રાજકુમારી”. પરંતુ તાનની લહેરમાં જ વેળા વહી જાય છે અને રાજકુમારી તો ચાલતી જ નથી. સમજદાર ઓતાને પૂછીશું તો તે કહેશે કે રાજકુમારીને ન ચાલવું હોય તો ખસે ન ચાલે, વાન તો ચાલવા દો. અવશ્ય, રાજકુમારી ક્યાં જાય છે એ વાત નજીવ માટે જે ખાસ અધીર ■ તેમને તો આ વાન દુઃસહ થઈ પડે છે પરંતુ પ્રસ્તુત ક્ષેત્રમાં જે રસનો ઉપભોગ કરવા ઇચ્છતા હો તો રાજકુમારીના ગમ્મરથાનનો નિર્ણય કરવા માટે અધીરા ન બનતાં તાન જ સુણ્યાં કરો કાચુ, જે જગ્યાએ આવી પડ્યા હો ત્યાં હકીકત માટે અધીરા થવામાં લાજ નથી; એ તો રસના મતવાલા બનવાનું સ્થાન છે.

—સ્વીન્ડનાથ ટાગોર (પ્રાચીન સાહિત્ય, પૃ. ૬૩)

મારો છેલ્લો મેળાપ

લેખક : બળવંતરાય ક. ઠાકોર

[ઈ. સ. ૧૯૦૬માં શ્રી. બ. ક. ઠાકોર ગોવર્ધનરામને મળવા ગયા તે વેળા ગોવર્ધનરામના અંગત જીવનને લગતી તથા સાક્ષરજીવનને લગતી જે કેટલીક મહત્વની વાતચીત થઈ તે લેખકે પોતાની નોંધના આધારે તપાસી-ચકાસીને અહીં રજૂ કરી છે. સમયે સમયે યતાં સર્જનોમાં કેઈ ઈશ્વરી સંકેત જ છે એમ ગોવર્ધનરામ શ્રદ્ધાપૂર્વક પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિ વિષે માનતા તે અહીં જણાશે. ‘સાક્ષરજીવન’ની અપૂર્ણતાનો કંઈક ઉલ્લેખ તેમ જ ગોવર્ધનરામની અંતઃકાળની મનોદશાનો આઠો ચિતાર પણ અહીં મળી રહેશે.]

“There are lives so true and so dutiful,
That man see not they are beautiful.”

(તરજૂમો)

જીવનો સસપર ને ધર્મપૂર્ણ જ એદવાં,
માનવી દૃષ્ટિ ના દેખે કે એ સુંદરતાભર્યાં.

ગોવર્ધનભાઈ સાથેનો મારો છેલ્લો મેળાપ હું ભરૂચથી નડિયાદ છુલ્લાર તા. ૧૯ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૬ને રોજ ગમે અને ત્યાં પાંચેક દિવસ રહ્યો તે વખતે થયો. રોજ બપોરે ત્રણેક વાગે હું એમની પાસે જતો અને સાડાસાતઆઠ મુધી બેસતો. આ દરમિયાન એક દિવસ રા. રા. કેરાવલાલ હ. ધ્રુવ પણ હતા; અને એ વખતે મુખ્ય વાત આપણા ઇંદોના વેદકાળથી આરંભી આજ મુધીના ઐતિહાસિક વિકાસ વિષે થઈ. પણ બાકીના દિવસોમાં હું એકલો જ. વાતચીતમાં હું એકાદ વિષય આરંભવા કંઈ સલાહ પૂછતો, અને વચ્ચે જરૂર પડે ત્યાં બે ચાર શબ્દ બોલતો, પણ મોટેભાગે એ બોલતા અને હું સાંભળી રહેતો. એમની વાતચીતમાંથી થોડાક વિષયોનો તાર એ દિવસોમાં જ મેં બહુ ટૂંકમાં નોંધી લીધો હતો. તે ઉપરથી જ આ લેખીત લખું

હું. એટલે વચ્ચે વચ્ચે નોંધનું કે વાતચીતનું ભાંચું તૂટ્યું લખાણ આવે. તે દરમિયાન કરવા વાંચનારને વિનંતિ છે.

‘સમાલોચક’ માં એમના જીવનચરિત્રની સ્વલ્પ નોંધ નથી જ પ્રસિદ્ધ મથેલી હતી. એ ઉપરથી એમના કાલેજ સમયના મિત્રો, ભાવનગર, વકીલાતની શરુઆત વગેરે વિષે વાત થઈ.

એ બી. એ. માં પ્રથમ ગયા સારે એક પેપરમાં ‘ નપાસ જ થયો હું. ’ એવું લાગતાં તે પછીના પેપરમાં બરોબર લખ્યું નહીં. પણ પછી પરિણામ આવી ગયા પછી એમના પ્રેક્ષક પાસેથી એમણે જાણ્યું કે પહેલાં પેપરમાં તો સારું લખાયું હતું.

કાલેજ સમયના મિત્રોમાંથી એમને વધારે લાગણી ભટ્ટ હરિશંકર ઉત્તમરામ માટે. યુનિવર્સિટીના જગન્નાથ શંકર શેઠ સંસ્કૃત સ્કોલરશીપ અને ભગવાનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંસ્કૃત સ્કોલરશીપની પાદીઓમાં આજ સુધીયે એ એક જ ગુજરાતી નામ છે; અને એ દાકતર બાવડારકરના પ્રિયતમ શિષ્ય હતા. અને એમનું સંસ્કૃત ધણું સારું હતું એટલું જ નહીં, એમની સમગ્ર જીવિત-શક્તિ તેમ એમના હૃદયની સરલતા અસાધારણ હતી. એ દસરતી પણ હતા; અને દસરત કરતા સારે ધણી કરતા પણ નિયમિત ખિસકુલ નહીં. એકએક બી થયા પછી એ જૂજ દાર્ઘ્યકૂલના હેડમાસ્ટર થયા અને એમ. એ. નો અભ્યાસ કરતા હતા, ત્યાં એકએક તાવ આવી તે મગજે ચઢી જતાં અંત આવ્યો.

ગોવર્ધનભાઈના વકીલ તરીકેના જીવનમાંયે ઘણું ઘણું જાણવા જેવું છે. એ આખા વિષય ઉપર તો વાતચીત કરવાનો સમય ન હતો. પણ એમની વકીલાતના આરંભકાલની એક એ વાત નીચે પ્રમાણે છે -

એકએક બી. થયા સારથી જૂનાગઢ સ્ટેટ તરફથી એમને સ્ટેટનાં આદર્શ કામકાજ માટે વર્ધાન ગળવા માંડ્યું, તે ખરચ નીકળે એટલું હતું. અપીલો વગેરેનું કામ એમને પ્રથમ દક્ષિણ તરફથી મળવા માંડ્યું. દક્ષિણીઓ સ્વતંત્ર અભિપ્રાય ગાધે છે. અને તે મુજબ

વર્તવામાં જૂનાં બંધનોને ગણતા નથી, એ પ્રકૃતિનો એમને લાંઝ મળ્યો. શે.લાપુર, પૂના, સતારા, ખાનદેશ આદિમાં એમનો વગ બંધાયો, અને કામ તથા કમાણી સારું મળવા માંજાં, તે પછીજ અને ધીમેધીમેજ ગુજરાત તરફથી કામ આવવા લાગ્યું. પ્રથમથી એમણે રાજાઓમાં અને ખીજે પ્રસંગે જ્યાં જ્યાં લાંના વકીલોને મળવાનું ગમ્યું હતું. પણ કોઈને 'કામ આપને' એમ કહેતા નહીં. "આપણો તો કરીશ, પણ આગ્રહ કરતો નથી, કેમ જે તમારે જૂના વકીલો સાથે આડતો બંધાઈ ગયેલી છે તે જાણું છું, અને વળી હેલ્થી કોર્ટ આગળ કામ ચલાવવા માટે નવા માણસને કામ સોંપતાં સ્વાભાવિક રીતે અંદેશો થાય એ સમજું છું; માટે કામ આપણો તો કરીશ, એ ઉપરાંત એક અક્ષર પણ વધારે કહેવાનો મારો હક્ક નથી." એ મતજબનું જ કહેતા. અમદાવાદના કે...વકીલ સાથે એમના કુટુંબને ઘણો જૂનો સંબંધ હતો. પરંતુ એમની પાસેથી પણ કેસો આવતાં બહુ વાર લાગી. પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી 'નોકરી લઈ લ્યો' એવી સલાહ આપનારાઓમાં એ મુખ્ય હતા. મિ. (હાલના મિ. જસ્ટિસ) ચંદાવરકરે પણ એ જ સલાહ આપેલી. "પરંતુ," (એ કહે) "મારે તો નોકર થવું જ ન હોતું, અને વળી મારી પ્રેમિસો (Premises) અને તે ઉપરથી મેં જે મારું પોનાતું બિવિધ જાંખ્યું હતું તે ઉપર મને વધારે શંકા હતી."

કેટલાક જૂના વકીલો સાથે પ્રથમ મુલાકાત થતાં તેમનું અભિમાન જણાયેલું. સુરતના એક મોટા વકીલ બોલેલા, "Well, you know, I patronize so many in Bombay—" એમને ગોવર્ધનભાઈએ એમના આત્મ-શ્રદ્ધાના લાવણના આરંભમાં જ અટકાવેલા કે "માફ કરજો, મહેબ! હું આપની પેટ્રોનેજ (patronage) માટે આગ્યો નથી. આ તો આપના મિત્ર અને મારા વકીલ જેવા હા...મહેબ મને આગ્રહ કરીને અહીં આપની પાસે લાવ્યા છે; અને મારો પણ નિયમ છે કે ધંધાજંદુઓને મળતા

રહેતું, માટે જ આવ્યો છું.” એવણે સાહેબ પાસેથી પાંચ વર્ષ સુધી એક પણ કામ આવ્યું નહીં. પણ તે પછી એક કેસ એવો આવ્યો કે તે ઉપરથી એમની શ્રદ્ધા પણ ચોંટી; અને તે સંપૂર્ણ.

હું નડિયાદ ગયો હતો તે એમની સાથે મુખ્યત્વે કરીને “સરસ્વતીચંદ્ર” અને જીવન-મુક્ત વિષે વાત કરવા. આ વિષે પણ એમણે—રામપના પ્રમાણમાં—ધણું કહ્યું. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ વિષે બધાનું એવું માનવું છે કે એમાંનાં કાર્ષિક પાત્રો અને કાર્ષિક પ્રસંગો કર્તાના જાણીતા ખરા માણસો અને બનાવો ઉપરથી લીધેલા હોવા જોઈએ. મર્ધ તારીખ પ મી જાન્યુઆરીના ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’માં એમનાં મૃત્યુ અને જીવનકાર્યની આપેલી ટૂંકી નોંધમાં તે જાનનાર એથી વધારે આગળ જઈને લખે છે કે, “He accepted a post at Bhavnagar, and here he got opportunity to study the best and worst characteristics of the Native States. He utilised these materials to write his novel of Sarasvatichandra” મતલબ કે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માંનાં દેશી રાજ્યોનાં સારાંનરસાં ચિત્રો કર્તાની કલ્પનાએ એમના જાવનગરના અનુભવ અને અભ્યાસ ઉપરથી ઉપજ્યાં. નવલકથાઓમાં વર્તમાન માણસો અને બનાવોની થોડીધણી પણ સ્પષ્ટ જાયા પ્રતિષ્ઠિત અને સજ્જન ગણાતા લેખકોએ પણ આણેલી છે. અને લેખકથી અજાણતાં એમ બની ગયું હોય એવા દાખલા તો ઘણા નીકળે. પરંતુ આ વિષયમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના કર્તાની કર્તવ્યશુદ્ધિ વિષય હતી. એમની કૃતિઓ વિષે આવી સર્વ શંકા કે કલ્પના કેવલ અસ્થાને છે. મારી તે વખતની નોંધમાંથી નીચેની કલમ લગતગ જેની ને તેવી ઉતારું છું, જેથી વાંચનારની ખાતરી થશે.

“સરસ્વતીચંદ્ર”માં કોઈ પણ સ્થલે કોઈ પરિચયમાં આવેલાં સીપુરુપતું કે કોઈ હકીકતતું કે કોઈ ગામ કે જંગલ કે નદીતું પણ જોળખાય એવું ચિત્ર ન આવે તે માટે ખાસ સંભાળ રાખી છે.

પહેલો ભાગ ઇષાતો હતો તે વખતે તેનાં પ્રૂફ વાંચનારાઓને પોતપોતાના અનુભવ પ્રમાણે લાગેલું કે આમાં કર્તાએ કાઠિયાવાડ કે રેવાકાંડા કે ખંભાત કે મહીકાંડાની રાજખટપટોનું ચિત્ર ઉતાર્યું છે. ખંભાતનો તો તે વખતે કેસ જ ચાલતો અને પોતે તેમાં વકીલ હતા. તથા ખંભાતના જે માણસે એમને કેસની સર્વ માહિતી અને 'કાગળો' આપેલા, તેણે પ્રૂફ વાંચી એમના ઉપર વાતચીતમાં એવુંજો આરોપ મૂકેલો કે "આ Privileged information નો ગેરઉપયોગ" કરેલો છે." તે વખતે ગોવર્ધનભાઈએ એમને પોતાનાં પ્રકરણો 'રચાયાં તેના પ્રથમ લેખના કાગળો જતાવી તે ઉપર નાખેલી તારીખો દેખાડી અને એમના આરોપની અસલતા વિષે એમની ખાતરી કરી આપી. મુંબઈ ઇલાકાના ઘણા ભાગોમાં ગોવર્ધનભાઈ ફરેલા છે અને ખટપટો, બનાવો, જનસ્વભાવ, મૂઢસંસાર, તેમ જ જંગલ, ગિરિ, નદી, ગામડાં વગેરે કુદરતની અનેક રચલથી ભરેલી માહિતીમાંથી તેના typical (સમષ્ટિ-) અંશ સ્વીકારી તથા accidental (બ્યક્તિ-) અંશ છોડી દઈને એકલો પોતાની વાતોની ચૂંથણી કરેલી છે. અને તેથી કરીને જ ભાવનગર, ખંભાત, મહીકાંડા, રેવાકાંડા એમ લુદા લુદા પ્રદેશના લોકો ઉપર છાપ પડવા પામી કે ક્યાં અમારા પોતાના અનુભવમાં આવેલી વાતોનો જાણુમેદુ અને અમારી પોતાની ઝાળખાણુનાં સ્ત્રી-પુરુષોને જાણુતો હોવો જોઈએ."

"સ્નેહમુદ્રા" વિષે વાત નીકળતાં એમણે ફેટલીકે હકીકત જણાવી. એ વિપત્તિના દશઆર વર્ષ દરમિયાન રચાયેલી. "મેઘ" અને "ચંદા"નાં કાળો પ્રથમ 'સુદ્ધિપ્રકાશ' માસિકમાં આવેલાં તે જોઈને 'સ્નેહમુદ્રા' માંની પશુપંખીની ઉદ્ધિતઓ વગેરે એ પ્રકારના પશુ દરેક વ્યક્તિને અનુરૂપ ખીજામાં ઉતારવાની દિશા સૂચેલી. એ કાવ્યના આરંભનો હજાર ખારસો પંક્તિનો ભાગ પ્રસિદ્ધ કરેલો નથી. એ અપ્રસિદ્ધ ભાગમાં સ્નેહનો વિચાર અત્યંત વ્યાપક રૂપમાં મૂકેલો છે; દાખલા તરીકે શુરુવાકર્ષણને સ્નેહનો એક પ્રકાર ગણેલો છે. પણ પછી આ વિચાર

સંકુચિત કરીને અને આરંભનો ભાગ છોડી દઈને પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું.

જેનણ વર્ષ ઉપર મેં સાંભળેલું કે “શુન્નરાત્રી સાહિત્ય પ્રતિની મારી ફરજ હું પૂરી થયેલી સમજું છું.” એ મતલબનું એ જુદે જુદે પ્રસંગે અને જુદા જુદા માણસ આગળ બોલેલા. આ વિષે પૂછતાં એ વાતનો એમણે સ્વીકાર કર્યો અને કહ્યું:—“સાહિત્ય-પરિપક્વતાનું વ્યાખ્યાન, દયારામ કવિ વિષેનો નિબંધ, લીલાવતીની જીવનકક્ષા, એવું એવું તો પ્રસંગ આવે તેમ તદનુસાર થાય. એટલે કે શુન્નરાત્રી સાહિત્ય માટેનો પિતૃમઝ સમાપ્ત થયો છે. એ દિશાની કર્તવ્યબુદ્ધિ શાંત પામી છે, એ વાત ખરી છે. પ્રકૃતસંવ્યવહાર એટલે તમે સૌ શુન્નરાત્રી બાઈઓ:—રૂપ પ્રકૃતિથી પ્રવાહપતિત ચર્ચ આવેલા શુભ વ્યવહારમાં પ્રસંગવશાત્ વધારાશક્તિ બળું એ નો યોગ્ય જ છે, અને અપવાદરૂપ નથી. અપવાદ માત્ર મારા મનમાં એક વસ્તુનો છે, તે એ કે “સાક્ષરજીવન” નો નિબંધ અધૂરો રહ્યો છે તે પૂરો કરવા મારી ઇચ્છા છે.”

એમણે મને એમના Physics and Physiology in the Upanishadsની પ્રસ્તાવના વંચાવી. તે વખતે અને તે પછી ઉપનિષદો, સાયન્સ, ચરક, સુશ્રુત, યોગ, યોગ અને વેદાંતના જૂનામાં જૂના ગ્રંથો કયા અને તે કયા સમયના, હડયોગ અને રાજયોગ, ઉપનિષદો પૂરાં સમજવા માટે રાજયોગનો ક્યાં સુધીનો પરિચય જોઈએ, ધિયોસોદ્ધી, વિવેકાનંદ, વગેરે વિષયો ઉપર વાતચીત ચર્ચ. એમના પોતાના રાજયોગ-પરિચય વિષે આ પ્રમાણે જણાવ્યું.

“પ્રાણાયામઃ વિવેકાનંદનાં બાળજો અને યોગના મૂલ સંસ્કૃત ગ્રંથો: તેમાં મુખ્યત્વે કરીને પાતાંજલ અને યોગવાસિષ્ઠ ઉપરથી જ; શુરુ કોઈ નહીં—એ વિચિત્ર; હડયોગ જરા પણ નહીં:

ધારણા સુધી પહોંચ્યા છે. અનાહનનાદ સંલગ્નાવા માંજો હતો. પણ પછી ખીમારી, કુટુંબમાં ખીમારીઓ, અને નાની મોટી જન્મજોને લીધે એકાદ વર્ષનો કે વધારે ગાળો પડ્યો છે.

સમાધિ સુધી ગયેલો ફાઈ પણ માણસ એમને અઘાપિ મળેલો નથી. સમાધિ વિષે બોલતાં એમણે વિવેકાનંદનું વાક્ય કહ્યું :
A man drops into sleep a fool, and wakes up again a fool; a man, however, drops into Samadhi a fool, and wakes up a sage."

Physics and Physiology in the Upanishadsની પ્રસ્તાવના વાંચી રહ્યા પછી મેં સૂચના કરી કે આ પૂરું થાય તે પછી Psychology in the Upanishadsનો વિષય આપે લખવો. એમણે કંઈ જવાજ દીધો નહોં વાતચીત ચાલી. તેમાં પોતે જે કંઈ જે વખતે લખ્યું-કહ્યું તે તે વખતે જ થાત, એ વખત ચૂકાત તો એ રૂપનું ન થાત, તથા એમ જે કંઈ એમને હાથે બની શક્યું છે તે ઈશ્વરેચ્છાથી: ઈશ્વરની કૃપાથી જ થયું છે, એવી પોતાની શ્રદ્ધા પ્રકટ કરી. પણ આ વિષેની નોંધ જ ઉતારું.

“ ઈશ્વરેચ્છા : ઈશ્વરની કૃપા :

સ્નેહમુદ્રા લખાઈ તે સમયમાં જે કવિતા લખાઈ તે લખાઈ. પછી લખાઈ નથી. હવે તો લખાય જ નહોં. સરસ્વતીચંદ્રનો પ્રથમ જાગ જે સમયમાં લખાયો તે સમય ચૂકી જવાત તો પછી ફાઈ પણ સમયમાં એ લખાત નહોં.

પોતાના મૃદસંસ્માર, ધંધા અવધાર વગેરેની બાબતમાં પણ ગોવર્ધનજાઈનો દડ અગિપ્રાય એવો છે કે મારે હાથે જે જે થયું છે તે તે તે સમયમાં જ થાત : તે તે પ્રસંગે તે તે સિદ્ધિથી એ હું કરી શક્યો તે ઈશ્વરનો મારા ઉપર અનુગ્રહ હોવાથી જ. ”

આ પ્રસ્તાવના તમે વાંચી. હજી પુસ્તક લખવાનું આખું ચે આકી છે. એ માટેનાં તમામ સાધનો તો આ નોટશુકામાં ભરી રાખેલાં છે. અને તેનો અથ ધત્તિ વિચારે ચર્ચ ગયેલો છે. લખતાં લખતાં એક વિષય પછી બીજો અને એક પ્રકરણ પછી બીજું એમ પૂર્વાપર સંબંધ જોવાતો જાય અને વિચારમાં ફેરફાર કે વધવટ

ધ્યાય એ જુદી વાત. પણ આ શરીરે જુઓ છો ને ? ઈશ્વર કરે તે ખરું. ”

બધા વિચાર કરી જોતાં મારી સૂચનાનો મને જ સૂઝેલો જવાબ તે વખતે જ મેંધેલો છે કે “ સમાધિ સુધી પહોંચી શકાશે તો જ ગોવર્દનભાર્ગ “ સાર્ધડોલોછ ” નો વિષય ઉપાડશે, નહીં તો નહીં. ”

આ પછી સાડા વણ માસ ન થયા ત્યાં તો એ શરીર-મુંબાઈમાં દરિયાકાંઠે-પંચત્વ પામ્યું. તેનું વર્ણન લખતાં એમના એક ભક્ત લખે છે કે, “ ગારે હવે પુનર્જન્મ નથી ” એવું એ “ સ્વપ્ન-દૃષ્ટિ ” જોઈ શક્યા હતા. એ તો જે હો તે હો. સ્વપ્નદૃષ્ટિ એ પણ દેહીની જ દૃષ્ટિ. પરંતુ જે સાધુચરિત આત્માને મૃત્યુની તિતિશા જામવા પામી છે તેને પુનર્જન્મની ચે તિતિશા હોય જ. સર્વ જૂતોની સ્વાધેલી નિશામાં જોની ઈશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધા સંપૂર્ણ હતી, તેની એ શ્રદ્ધા એ નિશા જોળંગી મૃત્યુનામક સસ છવનની જાગૃતિમાં પેસતાં સંવિશેષ ખાલેલી જ હોવી જોઈએ. ઈશ્વરની મુશ્કા તેજ આવા આત્માની આપોઆપ પ્રવૃત્તિ.

રાજકોટ, તા. ૩૦-૩-૦૭

‘ વસન્ત ’ વર્ષ ૬, અંક ૩

ચૈત્ર, ૧૯૬૩.

બળવંતરાય કે. ઠાકોર

*

ન્યાં શ્રોતા વૈરાગી હોય, લૌકિક સૌર્ય-વીર્ય-મહત્વનાં અવસ્થાઓ પરિણામ સંબંધે નિરાસક્ત હોય, ત્યાં કવિ પણ નિર્મળ જ હોય અને કથા પણ સર્વ પ્રારના ભારમાંથી મુક્ત થઈ કેવળ કૃતદ્વલને સંતોષવા માટે વ્યવસ્થિત ગતિએ ચાલે નહીં.

—સ્વી-દ્રનાથ ટાગોર (પ્રાચીન સાહિત્ય, પૃ. ૫૬)

એમ લાગવાથી તેમણે આખરે આ પ્રકારનો પ્રયત્ન રચ્યો છે. તેમનો પ્રથમ પ્રયત્ન પ્રકટ થવાના સમયનો કંઈક ખુલાસો આમાં પણ રહેતો છે. પોતાના ચિંતનું વલણ સમજતાં લેખકને પોતાને પણ કંઈક વાર લાગે છે, અને પ્રયત્નકારે પોતાના મનોબળાપારના આપેલા આ વર્ણનમાં જોડી દર્શિ કરીશું તો જણાશે કે એ વિશ્વબ્રહ્માં કેવળ વાયકવર્ગની રુચિ વિશે નિર્ણય થતો હતો એટલું જ નહિ પણ પ્રયત્નકારની ઉત્પાદક શક્તિ પોતાનો સૌથી વધારે વિજયવંત માર્ગ પ્રયત્નકાર પાસે મદલ્ય કરાવવાનો આમલ્ય કરતી હતી.

“ સરસ્વતીચંદ્ર ” ના પહેલા ભાગને પ્રથમ પદ આપતાં એ પ્રયત્નના બાકીના ભાગને અન્યાય કરવાનો હેતુ નથી. ખીજા ભાગમાં આપેલા ગુજરાતના હિન્દુસંસારના ચિત્રની વાસ્તવિકતા પહેલા ભાગમાં નથી; ખીજા ભાગમાં હિન્દુસ્તાનના દેશી રાજ્યોનો સંબંધ, ઇંગ્રેજ હકુમત સાથે ભેડાતી વેળા થયેલી સંક્રાન્તિનું જે દર્શનામિત્ર ઐતિહાસિક દર્શન છે તે પહેલા ભાગમાં નથી; ચોથા ભાગમાં મનુષ્ય-વસતિથી ધણે ઊંચે રહી કૌણ વિષયો ઉપરના વિચારતરંગની જે સૃષ્ટિ છે તે પહેલા ભાગમાં નથી; દરેક ભાગમાં પોતપોતાની વિશ્લેષણતા છે. પરંતુ વાસ્તવિકતા, કથા, દર્શના, વિચારતરંગ, એ સર્વને અસાધારણ ભાવનાથી રંગી તથા મિશ્રિત કરી પહેલા ભાગમાં જે કૌતુકતાબધુ મોહજનક, હિતકંઠા ઉપજાવનારું હૃદયગમ ચિત્ર ■ તે બાકીના ખીજા એકે ભાગમાં નથી. ચિત્રનાં અંગ એકત્ર કરી વાસ્તવિકતા અને ભાવનાનું સમગ્ર દર્શન આપવાની કુશળતા પહેલા ભાગમાં અનુપમ છે અને તે જ કારણથી તે ભાગ વાંચનારનું જે રીતે ધડી ધડી આકર્ષણ કરે છે તે રીતે ખીજા ભાગ આકર્ષણ કરી શકતા નથી. પ્રયત્નકારની ઉચ્ચ વિદ્વતા પહેલા ભાગમાં ભાવના અને વાસ્તવિકતામાં ઝોતપોત થઈ જાય છે, અને બાકીના ભાગમાં વિદ્વતા, ભાવના અને વાસ્તવિકતા એ ત્રણે જુદાં પડી જાય છે અને બહુ પ્રમત્ને પ્રાધિપત્ય દેખાય છે. કથા પાત્ર સાથે પ્રયત્નકારની એકાત્મતા છે, એ જિજ્ઞાસા વાંચનારને થવાના

પહેલા ભાગમાં અનેક પ્રસંગ આવે છે પણ બાકીના ભાગમાં એવા પ્રસંગ આવતા જ નથી. પહેલા ભાગમાં પણ એ જિજ્ઞાસા નિષ્ફળ થાય છે, પરંતુ એ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય એવાં સૂક્ષ્મ અને વિસ્તારી રેખાવાળાં સ્વભાવચિત્ર પહેલા ભાગમાં જ છે.

મનુષ્યસ્વભાવનાં વિવિધ ચિત્રો અને તેમાં પરોવાયેલી કથા વર્ણવવામાં ગોવર્ધનરામનું ચિત્રસામય્ય એટલું બહુ રોકાયેલું રહ્યું છે કે એ સિવાયની સૃષ્ટિ તેમણે બહુ જ ઓછી વર્ણવી છે. મહાન સૃષ્ટિ-રચનાઓનાં કે બહુ દેખાવોનાં વર્ણન “સરસ્વતીચંદ્ર” ના ચાર ભાગમાં કોઈ દેકાણું નથી. પહેલા ભાગના આરંભમાં સુવર્ણપુરને સાગર સાથે નદીના સંગમ આગળ ટેકરીના ઢોળાવ ઉપર આવેલું કહ્યું છે, પણ તે પછી વાર્તામાં સુવર્ણપુર પાસેના સાગરનું કે નદીનું કે લાંબી ટેકરીનું કોઈ વર્ણન આવતું નથી; એ કુદરતી સ્થિતિનો વાર્તા સાથે કોઈ જ સંબંધ આવતો નથી. પ્રમાદધનનું શબ્દ સમુદ્ર પર તરતું જણાતું ત્રીજા ભાગમાં કહ્યું છે તેટલો જ અપવાદ છે. સુવર્ણપુર અને રતનનગરી એ બે શહેરોમાં વાર્તાનો ધણો પ્રસંગ હોવા છતાં એ શહેરોની રચનાનાં વર્ણન કોઈ રમણે દેખાતાં નથી. ચોથા ભાગની વાર્તાનું સ્થાન બહુધા શુદ્ધગિરિ ઉપર છે પણ તે ગિરિ ઉપરના કુદરતી દેખાવ એ મોટા અંશમાં કોઈ પ્રસંગે ગીતમાં નથી. પ્રથમ પ્રકરણમાં શુદ્ધગિરિની તળેટીનું નાનું સરખું પણ સુરુચિર વર્ણન છે, પણ તે ગિરિ ઉપર અનેક બનાવો બનેલા છતાં લાંબી કુદરતી શૈલાનું દર્શન માત્ર એટલું એ જ છે. બીજા ભાગમાં જંગલમાંની અંધારી રાતનું વર્ણન છે, તેમાં પણ અંધકારમાં જંગલની કેવી સ્થિતિ છે તે દર્શાવવા કરતાં અંધકારમાં જંગલમાં બનતા બનાવોને શાની ઉપમા આપી શકાય તે દર્શાવવાનો વિશેષ હેતુ છે.

પણ, જક સૃષ્ટિનાં વર્ણનોની આ ન્યૂનતાના બદલામાં મનઃસૃષ્ટિનાં મહા મુદ્દપાળાં અને અપૂર્વ અદ્ભુતતાવાળાં વર્ણનો આ કથાના દરેક ભાગમાં મળી આવે છે મનુષ્યોના સ્વભાવ કેવી જુદી જુદી બાબતોમાં

મજતા હોય છે અને લિંગ હોય છે, જનતન્નતના સ્વભાવના મનુષ્યોમાં પ્રસંગે પ્રસંગે કેવા કેવા ભાવ અને દરપના ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને પરિણામે તેઓ કેવા વિવિધ વિચાર બાંધે છે તથા આચાર આચરે છે, તેનાં અનેક ચિત્રોથી આ કથા ભરપૂર છે. મનુષ્યોના મનના વ્યાપારોની સૂક્ષ્મ અને ઊંડી પરીક્ષા એ કથાના વાંચનારને જેમ આશ્ચર્યથી ચક્રિત કરે છે તેમ મનુષ્યોના વિધવિધ તર્ક અને વચનનો એમાં આપેલો મોટો ખખડો વાચકમંડળની અનેક રચિઓને તૃપ્ત કરે છે. પ્રત્યેક પાત્ર એટલી દશાઓમાંથી સંક્રમણ કરે છે કે તે દરેકના મન તથા વચનનો ઇતિહાસ વિસ્તારી અભ્યાસનું સાધન થઈ પડે છે. પાત્રોની એ વિવિધતા કેવળ સ્વભાવ અને વિચાર પ્રમાણે નથી પણ સંભારની અનેક અવસ્થાઓ પ્રમાણે પણ છે. રાજા અને રંક, વિદ્વાન અને મૂર્ખ, યોધા અને સંન્યાસી, હારભારી અને સિપાઈ, બંડખોર અને બહારવટીઆ, શૂદ્રણી અને કુમારિકા, સૌભાગ્યવતી અને વિધવા, સ્વામી અને સેવક, પિતા અને પુત્ર, બંધુ અને મિત્ર, પતિ અને પત્ની, દુસાદિ અનેક સ્થિતિનાં ઔપરુષોની મહાન સૃષ્ટિનો સમુદાય આ કથામાં સમાયેલો છે.

આ સર્વ જનસ્વભાવો વિશાળ અને ઊંડો અભ્યાસ સૂચવે છે તેમ જ પાત્રોનાં ચિત્ર રચવાની કુશળતા દર્શાવે છે. એ દેશને અંગે ગોવર્ધનરામની દરપનાએ અનેકનેક અલંકારો ઉદ્ભૂત કર્યા છે. એ અલંકારબદ્ધનામાં કુદરતના નાના મોટા અનેક પદાર્થો અને સાધારણ-અસાધારણ અનેક બનાવો ઉપયોગમાં લેવાયા છે. રસ્તે ચાલતા સરઘસને આપેલા ' પટ 'ની ઉપમા અને તેની બાજુએ ચાલતા સિપાઈઓને આપેલી પાલવની ઉપમા, તેમાં આવી દાખલ થનારને આપેલી ' ભમતી માખી 'ની ઉપમા, દરબારમાં રાજાનો પ્રવેશ થતાં એક સામટી સલામો કરતા દરબારીઓના હાથને આપેલી અગણિત કપાળક્ષેત્રો પર ' ઉમરાતાં તીડ 'ની ઉપમા, ' ગંભીર વિચાર વચ્ચે અટકાસે અર્જિયું ડેકિયું કાઢ્યા 'ની દરપના, એવી એવી રીતે નાની વસ્તુઓને વિચિત્ર સામ્યમાં મૂકી યોજેલા અલંકારની સાથે

‘સ્વપ્રસાદિના ધૂમકેતુ આમ મુખાકાશમાં ચઢી આવતા,’ ‘કાળા તરંગોથી જલક્રાંતા રાજ્ય-કાલિન્દીમાંના સહરાય-વાસુકિની કણ્ઠ વચ્ચે કૃષ્ણ પેઠે ભુદ્ધિધન બિભો હોય,’ ‘વામન તક વૈરાટ સ્વરૂપ ધારી પૃથ્વીથી આકાશ સુધી બે પગલાં જારી બિભેલો પ્રસન્ન થયો,’ ‘રાત્રિ...શૂન્ય જોવા દશે દિશ વ્યાપતા અંધકારના અદૃશ્ય અવયવોમાં કહપનાની પેઠે હારાઈ મચી રહેલાં જંગલો, પર્વતો, નગરો અને પ્રાણીઓના અંતર્ગત ઠક ઠાઠને આંખો મીંચી જોઈ રહેતી હોય તે મહા સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નમાં જ સિંહ વાઘ વગેરેની ભયંકર ગર્જનાઓને લવતી હોય, તેમ સુપ્રતિસમયે જાગૃત સંસ્કારોમાં પ્રવાહપતિત ચર્મ ગર્મ,’ એવી ભગ્ન ઉગ્ર અને પ્રમળ કહપનાવાળા અલંકાર રચણે રચણે રચાયા છે.

આવી સામગ્રીથી ભરેલી લેખનશૈલી ઉચ્ચ, પ્રૌઢ અને શિષ્ટ હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. તે શૈલી ઊંડી વિદ્વત્તાવાળી છે અને વિશાળ વાચનતું સુક્ષ્મ તેમાં એકત્ર થયું છે. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ગ્રન્થોમાંથી “સરસ્વતીચંદ્ર”માં કચેલા ઉતારા મહ્યવાન સંગ્રહરૂપ છે. અને તેટલાનો અભ્યાસ જ સદ્વ્યવસ્થા તથા મીમાંસાને પુષ્ટ કરવા સમર્થ છે. પરંતુ એ ઉતારાનું મહ્ય તેમાં રહેલી રસિકતા અને જ્ઞાનમાં જ નથી. વિચારશ્રેણીઓની ઘટના દર્શાવવામાં, પાત્રોના સ્વભાવનાં ચિત્ર રચવામાં, દેખાવો અને જનાવો વર્ણવવામાં, તથા સારાંશનું દોહન દરવામાં, એ ઉતારા એકાએક આવી કેટલો પ્રસાદ અને કેટલી ઉત્તમવલતા કરે છે અને તે જ સાથે સમસ્ત સંદર્ભમાં લખી જઈ કેવા સંવાદો ચર્મ જાય છે, એ સાક્ષાતકાર વાંચનારને ચમત્કાર તથા આનંદ પમાડે છે. ગામડિયાનાં ગીતથી માંડીને મહાકવિઓનાં કાવ્ય અને તાર્કિકોક્તિઓનાં વિમર્શનમાંથી કેવાં વિવિધ વચ્ચો ગ્રન્થકારના ચિત્તે અદ્ભુત કરી લઈ સ્મૃતિમાં તરતાં રાખ્યાં છે અને તેનો કેવો યથાપદિત કુશળ ઉપયોગ ગ્રન્થકાર કરી શકે છે એ દૃષ્ટિથી જોતાં યતો અનુભવ વાચકને વિશેષ

આનુષંગિક લાભ કરાવે છે. પ્રથમ દષ્ટિએ કદાચ એમ લાગે કે અંથમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે ઉતારા છે, પણ ધ્યાન દર્શાવવાંચનારને પ્રતીતિ થાય છે કે એકે ઉતારો નિરુપયોગી કે અનુચિત નથી અને એકે ઉતારો વિસ્તાર કરવા અથવા શૈલી શોભાવવા દાખલ કર્યો નથી, પણ અન્યકારે જીભી કરેલી ચિત્રઆપારની સૃષ્ટિ વર્ણ વસ્તુના એકે એક અવયવ તથા એકે એક પરમાણુ એવી સૂક્ષ્મતાથી ઘડીને પ્રદર્શિત કરે છે કે પદે પદે ભાવ અને તર્કના પ્રસંગ આવી જોવા રહે છે અને અંથકારના ચિત્રમાં રમી રહેલ શુભ્યવંત ઉક્તિઓ પ્રાદુર્ભૂત થઈ રચનામાં જોતરી પડે છે.

એક્રિશ્ચ અને સંસ્કૃત ઉતારાનાં અંથકારે કરેલાં ગદ્યપદ્ય ભાષાન્તર ઘણી સંભાળથી જાળવેલી મથાર્થતા, ધણા સામર્થ્યથી કરેલી શબ્દયોજના અને ઘણી નિપુણતાથી કરેલો રહસ્યોદ્ધાર દર્શાવે છે અને એવી નાની વાત પણ શિક્ષણરૂપ થઈ પડે છે.

વાર્તાનાં પાત્રો જણાવેલો પાદ જોલી જનાર પેઠે વર્તતાં નથી પણ પોતાની જુદી અનુસાર મનન કરી સંકલ્પ કરે છે અને આચરણ કરે છે. આ રીતે જીવનમાં ઉત્પન્ન થતા અનેક વિષયો પર જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી કરેલા વિચાર અન્યમાં મળી આવે છે. કેટલાંક પાત્રો થોડું આચરણ અને ઘણું ભાગે ચર્ચા કરનારાં જ છે અને કેટલાંક તો ચર્ચા કરનાર તરીકે જ વાર્તામાં દર્શન દે છે. અન્યકર્તાનું ગંભીર વિચારવંતપણું આમ જાળવંત પ્રભાવ સાથે સ્ફુરિત થાય છે અને સમર્થ ચિંતકની સંગતિમાં અનેક ગહન વિષયોમાં પર્યટન કરી ચર્ચા તથા વિવેચનમાંથી યાન મેળવવાનો લાભ વાચકને મળે છે.

આ સર્વ કૃતિમાં ભાવપ્રકાશનના અને મનોવેદક ચિત્ર-ઘટનાના પ્રસંગો ઘડી ઘડી આવે છે અને ગોવર્ધનરામની કવિવ-શક્તિ ગદ્યમાં તેમ જ પદ્યમાં પ્રકટ થાય છે. આવી ગદ્યરચનાઓ ધણુંખરું વર્તણૂકવર્ણનમાં થઈ છે અને પદ્યરચનાઓમાં ધણુંખરું

પાત્રોના ઉદ્ગાર પ્રકટ થયાં છે. એ છૂટકાં-કાવ્યો એવાં ભાવપૂર્ણ છે કે તે તે પ્રસંગની બધી રચિકતા તે કાવ્યોમાં એકત્ર યર્ધ વસેલી લાગે છે અને કાવ્યો તે પ્રસંગોને વાંચનારના ચિત્તમાં મુદ્રિત કરી દે છે. "શશી જતાં પ્રિય રમ્ય વિભાવરી," "સુખી હું તેથી કૌને શું ?" "દીધાં છોડી પિતામાતા," "મલાદિ કાવ્યોમાંનો મનોરાગ વાંચનારના ચિત્તનું ફરી ફરી આકર્ષણ કરે છે એટલું જ નહિ પણ તે કાવ્યો આસપાસ ગુંથાયેલી કથાની પ્રકૃત્ત રમ્ભતિ જાગૃત કરે છે અને તે કાવ્યો વડે તે કથાભાગ ઝોળખાય છે.

આ નાનાં કાવ્યોમાં ગોવર્ધનરામના કવિત્વનો વધાર્થ પ્રકાર નજરે પડે છે. તેમના કવિત્વમાં ભાવનો ઉત્કટ વેગ વસેલો દેખાય છે, લાગણીથી ઊછળી રહેલા તેમના ચિત્તમાંથી નીકળતી કવિતાનો પ્રવાહ બહુ બળથી ચાલ્યો જાય છે. એ કવિતા વાંચનારના હૃદયતલને સ્પર્શ કરી બહુ બાકુલતા ઉત્પન્ન કરે છે. તેના પ્રકાશનમાં કલ્પના નવા નવા અર્થસંકારો ઉમેરે છે. પરંતુ તેમની કવિતામાં સૌંદર્યના, લાલિત્યના, માધુર્યના બહુ જ થોડા અંશે વિદ્યમાન છે અને તેથી કલાવિધાન પણ દષ્ટિએ પડતું નથી.

રમણીયતાની આ ખામી તેમની હૃદય કલ્પનાઓને યુગ્મ બનાવે છે; તેમના ગંભીર ભાવની ઉક્તિમાં નીરસતા બળે છે; અને તેમની શૈલીને કિચક કરે છે. "સરસ્વતીચંદ્ર"માંનાં કાવ્યો વાર્તારસના કુંડળ વચ્ચે આવેલાં હોવાથી તેમાં રુચિરતા જળવાઈ રહે છે. પણ રસહીનતાનો પરિહાર કરનારા એવા અંશે "સ્નેહમુદ્રા"માં નથી, અને બળવાન પ્રેરણાથી તેમ જ હિદાત ભાવનાઓથી ભરેલું છતાં એ પુસ્તક આકર્ષક લાગતું નથી તેનું એ જ કારણ છે. એ પુસ્તકના નાયકને "શૂત"રૂપે આણી તેની પાસે વિચારો પ્રકટ કરાવવામાં કાંઈ સફળતા જણાતી નથી અને એ ધારતાથી કવિતાની ખૂબીને હાનિ થાય છે એટલું જ પરિણામ નીવળે છે. હૃદય અને મંત્રીર વિચારોના કવિભવ કથનમાં "મૂકી એણે તો દોટ, " "એવું શું બોલું આવ્યું, "

“જતાની પાછળ કૂવે પડી મરવાનો ચાલ”, “હાડેતુતુ નહિ ખમે કંઈ બહુમાની-સ્નેહ” “આવી અકલ્પ રહી ન ગઈ” એવી છેક સાધારણ વ્યવહારની ઉક્તિઓ કાંઈ રીતે શોભતી જ નથી. “ઉલ્કાદિ અધમ ભડવા નીકળ્યા સર્વ યેલે” “ખાઈ રહું-દોડું જરી ત્યાં જ પચી જાય, અનંત અમર ભાખરી” એવા અલંકાર વાણીના બૂપણને દર્શિત જ કરે છે. “સ્નેહમુદ્રા” ના આખા પુસ્તકમાં અપવાદરૂપ તે “નીલ લીલમ સમાં ગાલે બેઠાં તમે જે તણે રે, એવા રૂડા આંબલિયાની ડાળ મૂકીને કાયલ ક્યાં ગયાં રે!” એ કાવ્ય છે. એ ગરબીનું એકેએક પદ લાવણ્ય અને કોમલતાવાળું છે, તેનું સુન્દર કલાવિધાન ચમત્કારપૂર્ણ છે અને તેમાં કડીએ કડીએ નવી નવી દ્રષ્ટનાથી ઊપજતા ભિન્ન ભિન્ન અલંકાર ગંભીર ઉત્તત તથા રસિક ભાવના પ્રકાશનને રુચિર બનાવે છે. એમાં કવિએ રહેલો કાયલના કૂજનનો ગુણ કવિના એ કાવ્યમાં પણ છે કે:

“અર્ધનિદ્રા સમે પ્રિયરપશ્ચં સમું ફૂલયું તમ તણું રે,
ચમકાવે અમારાં ચિત્ત!”

ભૂતના ભડકા, સ્મશાન, ચિતા, ભયંકર અંધકાર, વગેરેના ધીર વર્ણનથી ભરેલા પુસ્તકમાં આવેલી આ ગરબી—

“કાળે પોતે કસુબલ ભાત, તેવું આ કાળા વિશ્વમાં રે-
રહું રહું કોમળ તમ ગાન.”

એ ઉપમાની સાર્થકતા સિદ્ધ કરે છે અને કવિતાની વિરલતામાં પણ ધન્યવાદનું કારણ રહેલું છે એમ પ્રતીતિ કરાવે છે.

ખીન્ન કાવ્યોમાં ઓછી આકર્ષકતા લાગશે, પણ “સ્નેહ-મુદ્રા” નાં સર્વ કાવ્યો ગોવર્ધનરામના હૃદયમાં રહેલી ગાઢ સ્નેહ-શીલતા પ્રલક્ષ કરે છે. “સરસ્વતીચંદ્ર”ની કથામાં પણ તેમની સ્નેહશીલતા શુદ્ધિધનના વિદ્યાચતુરના તથા મહ્લરાજના કુટુંબ-વર્ગોમાં અંકિત થઈ છે, સરસ્વતીચંદ્રના મિત્રમંડળમાં અંકિત થઈ

થઈ છે, સુંદરગિરિ પરના વિરક્ત સાધુ મંડળમાં અંકિત થઈ છે, અને પ્રાકૃત હૃદયાવસ્થાનાં લક્ષ્મીનંદન તથા ગુમાન પણ આખરે સ્નેહશીલતાથી અંકિત થઈ ઉત્કર્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ તેમણે કલ્પેષાં પાત્રોમાં તેમનામાંથી ઊતરેલી સ્નેહશીલતાથી જ તેમના એ ગુણનું દર્શન થાય એમ રહ્યું નથી. અદ્ય વધે વિદેહ થયેલી તેમની જ્યેષ્ઠ પુત્રીના સુશીલ, સરલ, ઉદાત્ત જીવનના તેમણે લખેલા વૃત્તાન્તમાં તેમના એ ગુણના પ્રકર્ષનું દર્શન થાય છે. તેમનામાંથી પુત્રીમાં આવેલા ઉચ્ચ સંસ્કારનો વિકાસ કરવા, પુત્રીની છુદ્ધ ખીલવી તેને મદ્દાન જ્ઞાનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરાવવા, સંસારના ધર્મ તેને શીખવવા, 'ધૃત્વર' પરની તેની શ્રદ્ધા દૃઢ કરવા, અને આધ્યાત્મિક શ્રેયને તેનું પરમ લક્ષ્ય કરવા તેમણે કરેલા પ્રયાસ તેમનું ગાઢ વાતસલ્ય પ્રદેહ કરે છે.

"લીલાવતી-જીવનકલા" પિતા ને પુત્રી બન્નેની અભિજાત વૃત્તિની સાક્ષી પૂરે છે, અને ગોવર્ધનરામની સ્નેહશીલતાથી તેમના કુટુંબ-મંડળમાં પ્રસરેલી સુજનતા તથા સુદલાવનું ચિત્ર આપે છે. એ પુસ્તકમાંનો કર્ણધ્વજ પણ ગોવર્ધનરામના હૃદયની એ આર્દ્રતાને વિશેષ પ્રમાણથી પ્રતિપાદન કરે છે. ગદ્ય તરલચિંતન, લવ્ય વિચાર અને દૂરગામી કલ્પનાના સ્થાનભૂત ચિત્તમાં વસેલી આ મૃદુતા તેમના સમસ્ત જીવનમાં અને લેખનમાં વિશિષ્ટતાથી વ્યાપેલી છે.

"તાતના તાત ધૃત્વર" પરની તેમની ગાઢ અચલ શ્રદ્ધા, તેમની ધાર્મિકતા, તેમની ભક્તિમત્તા, "સરસ્વતીચંદ્ર" માં રચેલ રચેલ દર્શન કે છે, પણ, આ પુસ્તક, એ લક્ષણોથી પરિપૂર્ણ છે. હિંદુ સંસારને ઉજાત કરવાની જે કાવનાઓ કુમુદસુંદરીની સાંસારિક જીવનરેખામાં, વિદ્યાવ્યતુરની પુત્રીદિતની કલ્પનામાં, સરસ્વતીચંદ્રે કરેલી કલ્પાણુગ્રામની યોજનામાં, ભગવાં વચ્ચે પહેરી કુમુદસુંદરીએ સ્ત્રીઓને કેળવણી તથા સ્વતંત્રતા અપાવવા ધરેલી ઉત્કંઠામાં, તેમ જ 'દુષ્ટ આચાર ને લીધે 'કલેષમાં જીવન માળીતા' હિંદુઓ માટે "સ્નેહમુદ્રા"ના નાયક તથા નાયિકાના પ્રભાવમય ઉદ્ગારમાં

નજરે પડે છે, તે આ પુસ્તકમાં પણ પ્રકટ થાય છે.

ગોવર્ધનરામની એ વત્સલતા, એ ભક્તિ, એ ઉત્કર્ષેશ્વર રાષ્ટ્રીય વિષયમાં પણ ઉદ્ઘાસ પામેલી છે. સર્વ કર્તવ્યનો ભાગ કરી 'રંગાયા વિના રંગ' જોવા ભટકનો સરસ્વતીચંદ્ર પોતાના મિત્ર ચંદ્રકાન્તને પોતાને શોધવાની ચિંતા મૂકી દેવા વિનંતિ કરે છે ત્યારે પણ તે

‘ખીયારો દેશ આ આર્ય !—કરે તે કાજ કંઈ કાર્ય.’

માટે તે જ કાર્યો કરવામાં ઉદ્યુક્ત રહેવાનો તેને આગ્રહ કરે છે. “રનેહમુદ્રા”ની નાયિકા પણ દેશના દુઃખથી વ્યથિત થઈ ઉદ્ગાર કરે છે કે

“અહો પ્રભુ ! મને હૃદય દીધું નો શાને નથી કરતો મળળા !

રંગભુવન મને નથી ભાવતું, નથી રોચતી અસંકૃતિ;

આમ દેશીજન દુઃખી થાય ને મરું સુખ શું હું જ રતિ ?”

“સરસ્વતીચંદ્ર”ના ચોથા ભાગમાં કલ્પેલી મનઃસૃષ્ટિનો એક માત્ર આશય હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન તથા યુરોપના અર્વાચીન સુધારાના સંવાદી મિશ્રણ વડે હિંદુસ્તાનનો ઉત્કર્ષ તથા ઉદ્ધાર દર્શવાનો છે.

આવા ઉચ્ચ, ઉન્નત, ઉદાર લક્ષણોવાળા મહાન નરની કૃતિઓ જ હવે આ લોકમાં અવશ્ય રહી છે. તે કૃતિઓમાં રહેલો વાક્યપ્રભાવ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉજ્જવળ કીર્તિસ્તંભરૂપ છે, તે આદરથી અને પૂજ્યભાવથી હંમેશ જળવાશે એમાં સંશય નથી. જે આત્માએ સનાતન શાન્તિ ધારણ કરી છે તેની ઐહિક કૃતિઓનો અભ્યાસ અને તેના ગુણોનું સ્મરણ ભવિષ્યમાં સદૈવ પ્રોત્સાહક અને ઉત્તેજક થશે એ આશા વડે શોકનું શમન કરવું એ કર્તવ્ય છે.

(‘વસંત’ ચૈત્ર, સં. ૧૯૧૩)

સ્વ. ગોવર્ધનભાઈ : એક નિરીક્ષણ

લેખક : ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી

[આ અંજલિલેખમાં પરિતપુચના અવતરણ જેવા ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી ગોવર્ધનરામના ભાવનામય ને મનોમય જીવનનું-તે વખતની સામાજિક ને સાંસ્કારિક સ્થિતિની પૃષ્ઠભૂ પર-સરવૈયું ઠાડવા મથે છે. પશ્ચિમનો આદર્શ પરાક્રમનો અંતે હોય પણ પૂર્વનો આદર્શ તો તપનો જ છે એમ સ્પષ્ટ કરી, ગોવર્ધનરામનું જીવન કેટલું તપઃપૂત હતું તે સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા આપીને નિરૂપે છે. ગોવર્ધનરામના સિદ્ધાન્તો, તેમનો સમય ને સમાજ-ત્રણેનું દિગ્દર્શન અહીં બહુ કૌશલથી સેખરે કરાવ્યું છે.]

વદનં પ્રસાદસદનં શુદ્ધં હૃદયં સુધામુચો વાચઃ ।

ફરળં પરોષકરળં, યેવાં કેવાં ન સે વચ્ચાઃ ॥

જો કહ્યું પાપ કિયો નહીં તો પુન્ય કિયો શત ઘાર ॥

There may be Heaven : There must be Hell,
Meanwhile there is our Earth here-well.

—Browning.

ગર્ભ તા. ૪ મન્યુઆરીને રોજ ગરવી ગુજરાતનો એક તેજસ્વી તારો અરત થયો. સરસ્વતીચંદ્રદ્વારા ગુજરાતની આબાસવૃદ્ધ પ્રજાને આશ્વાસન, ઉપદેશ અને પ્રોત્સાહન આપનાર ગોવર્ધનભાઈ-ગો'ર્ધનભાઈ તે દિવસે વસંતોય ગર્ભ રહ્યા ! મુંબઈમાંથી ધન્યો હોડી સ્વજનની, સ્વદેશની અને માનવકુલની સેવામાં પોતાનું જીવન અર્પણ કરનાર આ મહા પુરુષ સાથે આપણું લહેણું મહુ થોડું નીકળ્યું. શાન્તિ અને મધુરતાના વાતાવરણમાં રહી કોઈ અપૂર્વ અક્ષરસેવા કરવાનો ઉત્સાહ ધરાવનાર આ જીવે મુંબઈ હોડી, ધન્યો હોજો અને નડિયાદ જેવા શાંત પ્રદેશમાં અને સ્વજનના મંડળમાં નિવાસ કર્યો; પરંતુ હાં પણ સાંસારિક સંયોગોએ તેમના મનોરથ પાર પાડવાને પૂરતો

અવકાશ ન આપ્યો, અને અનેક શારીરિક અને માનસિક વ્યથાઓથી સીઝાતો આ જીવ દુઝંકી મુદતમાં પરલોકવાસી થયો !

પ્રખ્યાત રાજકવિ ટેનિસન ' ઇન મેરેશિયમ 'ના આરંભમાં કહે છે કે:—

I sometimes hold it half a sin
To put in words the grief I feel,
For words like Nature half reveal
And half conceal the soul within.

ટેનિસનનો આ અનુભવ સાચો છે. છતાં કવિજનો આવા અર્ધસત્ય પ્રકટ કરી શકે તેવાં પણ વ્યનો ઉદ્ભવી શકે છે, પરંતુ भारी પાસે તો સ્વ. ગોવર્ધનભાર્ગના અવસાનથી થયેલા શોકને પ્રકટ કરવાને શબ્દો નથી જ....*

સ્વ. ગોવર્ધનરામના ઉપકારો સુવિદિત છે. તેમના ઉપકારોની નોંધ અભાર સુધીમાં ઘણી લેવાઈ છે અને લેવાશે; અને હું પણ એ પુણ્ય કાર્યમાં યથાશક્તિ ભાગ લઈશ. તેમની હૃદયનાશક્તિ અસંત દુરગામી હતી; તેમની સ્મરણશક્તિ બહુ સ્વચ્છ અને વશવર્તિની હતી; તેમનો શુદ્ધિપ્રભાવ ઘણો તેજસ્વી હતો; તેમનું વાંચન વિશાળ અને સર્વદેશી હતું; તેમની કલમમાં અપૂર્વતા અને અનનુકરણીય કુશલતા હતી; તેમની વિચારશક્તિ ગંભીર હતી; અને તેમની વિવેકશક્તિ સૂક્ષ્મ હતી; આટલું તેમનાં પુસ્તકોને વિવેકથી વાંચનારા સહજ સમજી શકે તેમ છે. પરંતુ આ બધાની સાથે તેમનું જીવન અસંત સરલ અને સાદું હતું અને તે સરલતા અને સાદાઈ સાધનના અભાવથી નહિ પણ સાધન છતાં ભૌગોલિકના વૈરાગ્યથી ઉત્પન્ન થઈ હતી; કોઈ પ્રકારના દગ્ધથી નહિ પણ વિવેક અને વિજ્ઞાનથી સુસ્થિર થયેલી અંતઃકરણની નિર્મળતાથી ઉદ્ભવ પામેલી હતી. તેમની ચરણતા અને સાદાઈ તેમના હૃદયની સાધુતાનું પ્રકટ સ્વરૂપ હતું અને તે તેમના શુદ્ધિ-

પ્રભાવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં છતાં એટલાં તો આગળ વધેલાં હતાં કે અત્યારે તેમના જીવનનું ચિંતન કરતી વખતે તે સાધુનાનું તેજ વધારે જણાય છે, અને તેનું જ ચિંતન કરવામાં વિશેષ આનંદ આવે છે.

હીમાવતીની જીવનકથાના આરંભમાં સ્વ. ગોવર્ધનરામે સાધુ-જનોના ગ્રુથ વિશે એકવીસ વાક્યોનો સંગ્રહ કર્યો છે. જે જ પ્રધારનાં વાક્યો એમના 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં 'સાક્ષર-જીવન'માં અને ખીજા પ્રધામાં પણ યથાપ્રસંગ તેમણે ગૂંથ્યા છે તેમને આવાં વાક્યોનાં મૂલ્ય, મનન અને નિરૂપણ ઉપર અત્યંત પ્રીતિ હતી એમ આપણે જાણીએ છીએ. અને સ્વાભાવિક રીતે એમના જીવનનાં ધારણા ઉપર એ વાક્યોની અસર ઘણી હતી એમ આપણે સમજી શકીએ છીએ. ગોવર્ધનભાઈ અંગ્રેજી તેમજ સંસ્કૃત ભાષામાં નિષ્ણાત હતા. અને તે તે ભાષામાં લખાયેલાં શાસ્ત્રોના તેમને આરા સંસ્કાર હતા. પણ તેમના મનનું વલણ કોઈ એક શાસ્ત્રને અનુસરવા કરતાં સર્વનાં આરાં તત્ત્વોનું મદ્ય કરવા તરફ વિશેષ હતું. એમની ભાવનાઓમાં પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ જન્મેની સદ્ભાવનાઓનું સંમિશ્રણ હતું. પોતાના શ્રવણમાં આવેલી મૂર્ત પ્રધારની શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરવા કરાવવા તેમનું મુખ્ય લક્ષ્ય હતું. પ્રાચીન પૂર્વ, અર્વાચીન પૂર્વ અને પશ્ચિમના 'ત્રિવેણી'—સંગમમાં જનમમાગના નેતાઓના આચાર વિચાર અને ઉપદેશો કેવા હોવા જોઈએ તેનો નિર્ણય કરવો, તે આચરવા અને તેનો ઉપદેશ કરવો, એ તેમના જીવનનું વ્રત હતું. અને તે વ્રત પાળવા Practical Asceticism, બ્યવહારમાં રહીને સાધુજીવન 'આત્મસંવયમ અને પરોપકાર'—પ્રધાન જીવન તેમણે પોતાને માટે નિર્માણ કર્યું. અને તે તેમણે જન્મારા સુધી યથાર્થ રીતે પાળ્યું તેમના આ મહત્ત્વ ઉપર તેમની કીર્તિની પ્રતિજ્ઞા થશે અને તે અચળ રહેશે.

આ વ્રતનું પ્રતિપાલન યાગ તેવી રીતે જીવનની જે સંપન્ન-

પ્રધાન યોજના પ્રથમથી જ તેમણે શાસ્ત્રદષ્ટિએ વિચારપૂર્વક ધરી મૂકી હતી—તે એકએક ખી. ચતુ, મુંગઈની હાર્દિકાર્દમાં વકીલાત કરવી, આમુક વયે તેમાંથી નિરૂત ચતુ, અને પછી જનસેવાપરાયણ જીવન ગાળવું; એ હતી. આ નિશ્ચય કરવામાં અને જનમપર્વે ત પાળવામાં તેમણે અતિશય મનોનિબ્રહ્મ બતાવ્યો. આ નિશ્ચયનો અમલ કરવામાં અને તેને જીવિત સુધી પ્રમળ પ્રલોભનો વચ્ચે અને કદી જરૂરિયાતો વચ્ચે પણ વળગી રહેવામાં અનુપમ વૈરાગ્ય અને સાગશક્તિ તેમણે પ્રકટ કર્યાં. સ્વ. ગોવર્ધનભાઈની ખરી મહત્તા આમાં જ સમાયેલી છે. આ મહત્તાનું માપ તેમની તે તે કાળની પરિસ્થિતિના યાનથી જ યથાર્થ રીતે થાય છે. ખી. એ. થતી વખતના સંયોગોનો, તે વખતે તેમને થયેલી જાંચી નોકરીઓની માગણીઓનો, નિરૂતિ સ્વીકારતી વખતના અને તે પછીના તેમના ઇતિહાસનો, એ સર્વનો સાક્ષાત્કાર કરતાં પ્રસંગોના બળની સામે ક્ષેત્રથી ટક્કર ઝીલનાર આ મહાત્માનું મનોબળ ઘણું પ્રતાપી લાગે છે; અને એ મોટી ભાવનાઓ અને મોટા શબ્દોની પવિત્રતાનું અતિક્રમણ ન થતું હોય તો સ્વ. ગોવર્ધનરામના જીવનની આ ગતિ 'તપ' ની પવિત્ર સંજ્ઞાનો દાવો કરે તો તે અયોગ્ય નથી.

તપ એ જ ગ્રામીન પૂર્વમાં પરાપૂર્વથી મહત્તાની અંતિમ ક્ષેત્રી મનાઈ છે, અને જોડેએ અંશે આપણી અર્વાચીન ભાવનાઓ ગ્રામીન ભાવનાઓને અનુસરે છે તેટલે અંશે હલુ પણ આપણે તપને જ તેવી ક્ષેત્રી માનીએ છીએ. પરાક્રમ એ અર્વાચીન પશ્ચિમની મહત્તાની ક્ષેત્રી છે, અને જોડેએ અંશે આપણી ભાવનાઓ અર્વાચીન પશ્ચિમની ભાવનાઓથી રંગાઈ છે, તેટલે અંશે આપણે તેને પણ મહત્તાની ક્ષેત્રીમાં સ્થાન આપીએ છીએ.

અર્વાચીન પશ્ચિમની પેઠે આપણે તપસ્વિતા (Asceticism) ને ધિક્કારતા નથી, તેમ જ ગ્રામીન પૂર્વની પેઠે પરાક્રમને કેવળ અનાવશ્યક માનતા નથી. આપણે એની વ્યવસ્થા કરીએ છીએ. આપણે પરાક્રમ—જો ઉપકારરૂપ હોય—તો તેને અભિનંદીએ છીએ અને

ઉપકારથી મહત્તાનો અધિકાર પામનારને આપણે ખુશીથી ‘મહાન’ તુ રૂપદર્શીય પદ આપીએ છીએ; કારણ કે આપણે એમ ધારીએ છીએ, કે કોઈ પણ પ્રકારના સંવન (Self-denial) વિના, એટલે તપસ્વિતા (Asceticism) નો કંઈક અંશ સિદ્ધ કર્યા વિના કોઈ મહાન કાર્ય થઈ શકતું નથી. ચિત્તવૃત્તિને ઈતર વિવિધોપાયો ખસેડીને કોઈ એક માર્ગમાં એકાગ્ર કર્યા વિના કોઈ પણ મહત્ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી એ ઇતિહાસસિદ્ધ છે, અને અનુભવગોચર પણ છે. સંસારના વિવિધોપાયો જોર એટલું જણું છે, કામગ્રોધાદિનો પ્રતાપ એટલો ઉગ્ર અને તીવ્ર છે, જગતની માયાનો મોહ અને સુખની રૂપરા, એવાં તે અનિવાર્ય છે કે તેમાંના કોઈ એકમાંથી પણ નિવૃત્ત થવાની વૃત્તિ એ એક વિરલ સંપત્તિ છે. તેવી રીતે નિવૃત્ત થયા પછી મનુષ્યે જગતમાં શું કરવું એ પ્રશ્ન અત્યંત ગંભીર છે. પણ કોઈ પણ સાર્થક કરવા માટે નિવૃત્તિ-તપ અમુક અશે આવશ્યક હોવાથી મોટાં કાર્ય કરનારાઓને પણ આપણે મહાન ગણીએ છીએ. પરંતુ તેની સાથે સમશ્લષ્ટે છીએ કે મોટું કાર્ય થવું ન થવું એ સંયોગબળને આધીન છે. પણ ભૌતિકશ્ર્વર્થમાંથી, વિવિધવાસનામાંથી, નિવૃત્ત થવું, અને સાધુતા સંપાદન કરવી એ આપણું પોતાનું કાર્ય છે, અને આપણા પોતાના વશમાં છે; અને એટલા માટે જ તપ મનુષ્યની પૂજ્યતાની ખરી કસોટી છે, અથવા હોવી જોઈએ. કહેવું જોઈએ કે દેશકાળના બળે મનુષ્ય-માત્રને યુગધર્મો પ્રાપ્ત થાય છે અને તે યુગધર્મના પ્રતિપાલનમાં મનુષ્યે શું કર્યું, તેની પણ સ્વાભાવિક રીતે ગણના થાય છે અને થવી જોઈએ; અને તે ગણનામાં કળની કસોટી પણ આપણે વારંવાર રીતે સ્વીકારીએ છીએ. તે પણ મહત્તાનું ખરું ખીજ તપોમયતામાં હોવાથી એ જ મુખ્ય કસોટી ગણવી જોઈએ, અને કળને પ્રમાણમાં ગોણું ગણવું જોઈએ. કાલે કાલે પ્રાપ્ત થતા યુગધર્મોને આપણે માન આપીએ છીએ, તે પણ તેની પાછળ તપોમય, સંસારના વિવિધના મોહમાંથી નિવૃત્તિપરાયણ જીવન જો અધિકાનરૂપે ન હોય.

તો એ યુગનું પરિપાકન છતાં, લોકભાષામાં મહત્તાની સંજ્ઞાનો અધિકાર છતાં, તત્ત્વદષ્ટિથી મહત્તાની ચોખ્ખતાનો અધિકાર અપૂર્ણ છે, અથવા અપૂર્ણ ગણવો જોઈએ. બીજી રીતે જોઈએ તો જગતમાં મોટા મનાતા પુરુષોનાં જીવન ઉપરથી એમ પણ બતાવી શકાશે કે એકાદ કોઈ વિષયમાંથી નિર્ણય, કામકોષાદિકમાંથી એકાદ કોઈનો જય, કોઈ પણ પ્રકારનો મનોનિગ્રહ સર્વ પ્રકારની મહત્તા સંપાદન કરવામાં આવશ્યક છે. આપણી ગ્રામીણ લાવનામાં મહત્તા અને પૂજ્યતા સમાનાર્થે હતાં; અર્વાચીન લાવનામાં—મહત્તામાં ઉપકારને પણ સ્થાન મળ્યું છે; પરંતુ પૂજ્યતા તો આપણી લાવનામાં સાધુતા, તપસ્વિતાની સાથે જ જોડાયેલી છે અને રહેશે. પરાક્રમ-ઉપકાર સિદ્ધ થવાનું જેમ સંયોગબળને આધીન છે તેમ તે ઉપર રહેલી કીર્તિ પણ સંયોગબળને વશ થઈને જ રહે છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ કરતાં વધારે ઉંચી કાવ્યપ્રતિભાવાળા, અને આખ્યાનકુશળતાવાળા મન્યો લખાય, અથવા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ દિક્ષિત્વારા પ્રવર્તાયેલા ઉપદેશોની વચાર્થતા અથવા સિદ્ધિકરતામાં ભવિષ્યની પ્રગતિ ન્યૂનતા જણાય, તો વખતે ઉપકારમાત્ર ઉપર રહેલી ગોવર્ધનરામની કીર્તિનો પ્રકાશ જાંખે પડે. પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે એમની કીર્તિ ઉપકાર અને તપસ્વિતાના દ્વિત્વ પીઠ ઉપર પ્રતિષ્ઠા પામવાને પાત્ર છે, અને જોઈશો અંશમાં તે, તપસ્વિતાના નિલ અને નિશ્ચલ પીઠ ઉપર પ્રતિષ્ઠાપિત થશે, તેટલા અંશમાં તે સ્થિર રહેશે એ નિઃસંદેહ છે.

૪. મ. ના ઓગણીસમા સૈકાના છઠ્ઠા સાતમા દશકામાં આપણા દેશમાં સંગમયુગની કર્તવ્યદૃષ્ટાનો નિર્ણય કરવાનું કામ સરળ ન હતું. આ વખતે પશ્ચિમમાં ફેટલાક ક્રાંત્યવી ઉત્પન્ન થયેલો નવીન બૌદ્ધવાદ^૧ (Rationalism) પરિણત કોટિએ પહોંચ્યો હતો. ક્રિસ્ત્યન ધર્મ-શાસ્ત્રનું ઐતિહાસિક દષ્ટિએ પરીક્ષણ થતાં જન્મસનું ઈશ્વરત્વ વગેરે સિદ્ધાન્તો નવીન બૌદ્ધોએ જિજ્ઞાસુ કરી નાખ્યા હતા; અને તેના પરિણામમાં ક્રિસ્ત્યાનિદિને પોતાને અને મામાન્ય રીતે ધર્મની લાવનાને

પણુ થોડો ધક્કો પહોંચ્યો ન હતો. પશ્ચિમમાં ન્યારે આ રિર્થાત હતી સારે આપણે હાં તેવા જ ઐતિહાસિક પરીક્ષણદ્વારા ક્રિસ્ચન મિશનરિઓએ આપણા ધર્મ અને ધર્મસંસ્થાઓ ઉપર સખ્ત પ્રહારો શરૂ કર્યા હતા, અને તે ક્રોધમંદ થવાની તૈયારીમાં હતા. આપણા ધર્મના અનેક સ્તરોને ન જાણનારા અને આ મિશનરિઓનાં પરીક્ષણોને પ્રમાણરૂપ માનનારા આપણા નવીન વર્ગમાં પણ આપણા ધર્મ ઉપર અનાદર અને અમિત્રતાની વૃત્તિઓ સખળ ચલી હતી. તેની સાથે આચારના પ્રદેશોમાં સ્વાર્તાત્મ સમાનતા અને ભાવુલાવના, હેતુવાદને અંગે ઉત્પન્ન થયેલા અહંપરતા અને જનહિતપરતાના પડધા વેગથી વાગી રહ્યા હતા. અને આપણા ટેળવાયેલા જનસમાજના આચાર-વિચારને રંગી રહ્યા હતા; અને તેથી આપણા સ્માર્ત વિધિનિષેધો બન્ધનરૂપ મનાવા લાગ્યા હતા; પરાપૂર્વથી આલતી આવેલી રૂઢિઓ હેતુવાદે અયોગ્ય અને હાનિકર ગણાતાં તેને પલટી નાખી રિથલ્યંતર કરવાના ઉપક્રમે, સલ્લમતના ઉત્સાહથી, અટાન હિન્દુઓ તરફ પૂજ્ય અતુકંપાથી, અને હિંદાર આત્મસમર્પણવૃત્તિથી, આગ્રહ સાથે વીરવૃત્તિથી ચર્ષ ચૂક્યા હતા. આ પછી આપણામાં ક્રિસ્ચ્યાનિટિના સંચારનો ઉચ્છેદ કરવા દયાનન્દ સરસ્વતીએ હિન્દુ ધર્મની એક શોધિત આવૃત્તિ રચવા અને ઉપદેશવા માંડી હતી. પરંતુ તેમાં પણ ઈશ્વરવિચારમાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ અને આચારમાં હેતુવાદનાં ધણાં અંગોનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સ્વીકાર હતો.

બીજી તરફ આ જ અરસામાં પાશ્ચાત્યોમાં બૌદ્ધવાદને અંગે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રપંચવાદ (Materialism) ના પ્રતીકાર રૂપે નવીન અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રનો ઉદય ચર્ષ ચૂક્યો હતો, અને ક્રાંષ્ટિક ચિંત્તોસોદ્ધિક્ષક સોસાઈટીથી અને ક્રાંષ્ટિક ક્રિસ્ચન ધર્મના સંજીવનથી, પ્રપંચપરાણલુતા ઉપર આઘાતો શરૂ ચર્ષ ગયા હતા. આપણે હાં પણ આ નવા પ્રનાહો પહોંચ્યા અને એક નવીન બળ આપણા દેશમાં જન્મ પામ્યું. લોર્ડ મેકાલેએ ન્યારે તેના મુગમાં તેને જણાવેલી જરૂરીઆતો પ્રમાણે સંસ્કૃતદ્વારા શિક્ષણ આપવાના માર્ગનો અનાદર કરી અંગ્રેજી વિદ્યાનો પ્રચાર કર્યો, સારે

નવીન યુગમાં યુનિવર્સિટીઓએ પશ્ચિમની ગ્રીક લેટિનના અનુસરણમાં પ્રાચીન (સંસ્કૃતાદિક) ભાષાઓ દાખલ કરી હતી. અને આ ભાષાનું આપણા સાર્વજનિક અભ્યાસક્રમમાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠાપન થવાથી એક નવું બળ ઉત્પન્ન થયું હતું. પશ્ચિમના બૌદ્ધચાંદના પરિશીલનથી તીવ્ર થયેલી ભુદ્ધિ પ્રાચીન સત્યોના સંશોધનમાં વ્યાપ્ત ન થઈ અને તેને પરિણામે આપણે ભાં પણ સંજ્ઞવનયુગનો આરંભ થયો. આમ ગોવર્ધનભાર્ગના વિશિષ્ટ દેરાકાળમાં જે બળથી 'સુધારો' જન્મ પામ્યો હતો તે બળ ક્ષીણ થતું ચાલ્યું હતું. સુધારાનો પ્રયોગ શાંત પળો હતો, અને તે પ્રયોજના કાળના સંસ્કારોની વધાર્થતાની પરીક્ષા કરવાનો સમય શરૂ થઈ ગયો હતો.

આ સ્વ. ગોવર્ધનનામના શબ્દોમાં 'પ્રાચીન પૂર્વ, અર્વાચીન પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ ત્રણના ત્રિવેણી-મંડપના કાળમાં' જનસમાજના શિષ્ટ વર્ગના આચારવિચારો નિર્ણય કરવો, તે આચરવા અને ઉપદેશવા એ મહાવ્રત એમણે સ્વીકાર્યું હતું. અને તે વ્રતની સિદ્ધિને માટે ગૃહસ્થાશ્રમમાં અન્ય કર્તવ્યો પૂરતી જ બ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિ રાખીને નિવૃત્તિપરાયણ, સ્વાધ્યાયપરાયણ અને પરહિતપરાયણ જીવન તેમણે ધડપું હતું. ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે તે કાળ જ એવો હતો કે સર્વ વિચારશીલ મનુષ્યને આવા નિર્ણયની પરમ આવશ્યકતા જણાય જ. પરંતુ ગોવર્ધનભાર્ગને તેનો ખાસ પ્રસંગ હતો. તેમના પેતાના કુટુંબમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન પૂર્વનો અને તેમાં પણ ધરે ધરનો સંયોગ હતો. લીલાવતીની જીવનકલામાં લીલાવતીની આસ્થાના સંબંધમાં ગોવર્ધનભાર્ગ લખે છે કે—

“સંસારમાં કોઈ નાસ્તિક હોય છે, કોઈક મૂર્તિપૂજક હોય છે, કોઈ એક ઈશ્વર અને બુદ્ધ જીવ એમ માને છે, અને કોઈક જીવ અને ઈશ્વરનું અદ્વૈત સ્વરૂપે માનનાર હોય છે. લીલાવતીની આસપાસ આ સર્વ બાવનાઓ હતી. એનાં માતામહી દેવેન્દ્રમહી, હિંદુ મુસલમાન સર્વ દેવની બાધા રાખતાં. લીલાવતીના પિતામહ આ

લેખકના પિતા પરમ વૈષ્ણવ હતા; તેઓ ગોસાંઈજી મહારાજના અનુયાયી ન હતા પણ પોડશોપચારથી શાલિગ્રામની અને દેવની પૂજા કરતા, પોતાનું સર્વસ્વ દેવને હૃદયથી સમર્પી દેવના પ્રસાદથી પોતાને મળ્યું સ્વીકારતા, દિવસરાત્રિનો ઘણો ભાગ હૃદયપૂર્વક દેવાર્ચનમાં અને બાકીનો કાળ ભક્તિભજનમાં, વાંચવામાં, કથાકીર્તનમાં અને ધર્મકાર્યમાં ગાળતા..... તેમને ક્રિયાકાંડ ઉપર અત્યંત આસ્થા હતી... દેવપૂજન, દેવભક્તિ, હૃદયની સાધુતા, હૃદયનો લય, આદિ પવિત્ર પદાર્થો લીલાવતીએ...અચક્ષુ ક્યાં હતા."

આપણા સંપ્રત દેશકાલની ધર્મભાવનાનાં સારાં અને નરસાં બે સ્વરૂપો આમ ગોવર્ધનભાર્ગને પ્રલક્ષ હતાં. બીજી તરફ સદ્-વિદ્યાના પરમ ઉપાસક મનઃશુભરામભાર્ગનો તેમને બાલ્યથી સહવાસ હતો. તે મહાશય તેમના કુટુંબમાં પ્રાચીન પૂર્વના અભ્યાસી હતા. વેદશાસ્ત્રાદિકનો વિચાર અને અંગ્રેજી સાહિત્યમાં આપણા પ્રાચીન વિચારોની શોધ એ આ સદ્વિદ્યાવિલાસી માન્યવરની સાક્ષરપ્રવૃત્તિ હતી. અને તેના સ્વ. ગોવર્ધનભાર્ગ બાલ્યથી જ સાક્ષી થયા હતા. આની સાથે પશ્ચિમની વિદ્યાનો પ્રવાહ તેમના પોતાનામાં વહન થતો હતો. અને મુખ્યર્ધના તે કાળના જગતમાં તેના આચારનો પ્રવાહ શિષ્ટ વર્ગમાં પ્રકટ થયો હતો.

આવી વસ્તુસ્થિતિમાં જો નવીન પ્રવાહ મંદ હોય તો વડીલોના આચારવિચારનાં અનુકરણ (Conformity) ની બહાર વિદ્યાર્થીઓનું જીવન જતું નથી. જો નવી વિદ્યાર્થી સમજતી આચારની નિરંકુશતામાં વ્યાસંગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો નવા નિરંકુશ આચારને નવા વિદ્યાર્થીઓનું જીવન શરણુ ચાય છે, અને પરાપૂર્વથી ચાલતું આવેલું સર્વ, બન્ધનરૂપ ગણી લેવાની વૃત્તિ વૃદ્ધિ પામે છે. નવીન વિદ્યાનો પ્રવાહ સમજા હોય અને પ્રાચીન જીવનયોજનાનો ચારો ભાગ ગ્રહણ કરવાની વૃત્તિ અથવા શક્તિ ન હોય, ત્યારે નવી નિરંકુશતામાં વ્યાસંગ ન હોય તો પણ, તે જીવનની ભાવનાઓ નવીન નેમ પ્રમાણે જ રચાય

છે અને નવીન આચારવિચારનો સ્વાભાવિક રીતે સ્વીકાર થાય છે. પરંતુ ૨૨. ગોવર્ધનરામની પરિસ્થિતિમાં આપણે જોયું તે પ્રમાણે પ્રાચીન વિચારનો આગ્રહી પક્ષ સ્ત્રવિદ્યાવિલાસી મન સુખરામશાસ્ત્રીમાં, અને પરાપૂર્વના આચારના શુભ અંશો અને તેનાં અત્યંત શુભ અને વિશુદ્ધ રૂપ પોતાના તીર્થરૂપમાં સદૃશ ઉપલબ્ધ હતાં. નિરંકુશ આચારનો વ્યાસંગ થાય એવું બંધારણમાં ન હતું. તેમ વિવેકવિચારથી અને ઉદ્ધારણથી તેને દૂર પણ રાખી રાકાયો હતો. તેમ છતાં પોતે સંપાદન કરેલો નવીન વિદ્યાનો રંગ મદ ન હતો; પણ વ્યાપક અને ઘેરો હતો, અને વિશેષમાં આચાર અને વિચારમાં તે નવીન પ્રવાહ જ તે કાળના સાક્ષરવર્ગ અને તેમના સહાધ્યાયીઓએ ધણા અંશમાં સ્વીકાર્યો પણ હતો. તેમ જ પ્રાચીન વ્યવહારના અસદૃશો, 'લ્હેરીખાના બહેમી' પરમેશ્વરની ભાવના અને તે ભાવનાના આચારમાં તેમને ચારે તરફ પ્રસક્ત થતા હતા; અને સુધારકોના જીવનમાં અને નર્મદ વગેરેના સાહિત્યમાં નિરંકુશ આચારના વ્યાસંગનાં રૂપો પણ તેમને પ્રસક્ત હતાં. આમ ગોવર્ધનભાઈ પોતાના ધરમાં અને પોતાની આંખ આગળ જ વર્તતી સર્વ પૃથક્ પૃથક્ ભાવનાઓ અને તેના આચારના દ્રષ્ટા હતા; અને પોતે પરંપરાના આચારમાં સુસ્થિર રહેવાની માથે દ્રષ્ટાના ધર્મ પ્રમાણે તે તે ભાવનાઓનાં તરવોને અબ્યાસ આદરણીય ગણ્યો, તે કરવા નિશ્ચય કર્યો, અને તે અમલમાં મૂક્યો.

આ અરસામાં નવીન શિક્ષણવાળા જે વિદ્વાનો ગુજરાતમાં ઉદ્ભવ પામ્યા હતા : આપણા ગોવર્ધનરામ અને ૨૨. મણિલાલ નજીભાઈ. બન્ને વિદ્યામાં સુસંપન્ન હતા. બન્ને ઉપર ચચેલા અંગ્રેજ અને સંસ્કૃતના સંસ્કારોમાં પણ કંઈ બહુ ફેર ન હતો. પરંતુ મણિલાલનો ચિત્તોસોદી સાથે સંગ્રહ થવાથી તેમના નિર્ણયો સ્વર અને સખગ થયા; તેમની નિશ્ચિત, આગ્રહી અને સમર્થ કલમે 'સુધારા' થી મોળાતી ગુજરાતને સનાતન પક્ષમાં સ્થિર કરી, સનાતન પક્ષને માટે હેતુવાદનું અનુમોદન શોધવાવાને તે અનુમોદન આપ્યું અને શંકર સિદ્ધાંતના નિશ્ચય

પીઠ ઉપર ધર્મ, ગૃહ અને રાજ્યના સર્વ વ્યવહારનું પ્રતિષ્ઠાપન કરી પ્રાચીન વ્યવહાર સુસ્થિત કર્યો, અને નવીન ભાવનાઓની વ્યવસ્થા કરી વાઙ્મિવાદથી પ્રાચીન પક્ષનું સમર્થન અને નવીનોનું ખંડન આગ્રહથી શરૂ કર્યું. ૨૧. ગોવર્ધનભાર્ગવે આમ એકદમ ન કરતાં એક અન્વીક્ષણકાર્યાધિકારી (Commission of Inquiry) નું કામ હાથમાં લીધું, અને અસાધારણ ધૈર્યથી જિવેણીના ત્રણે પ્રવાહોની અન્વીક્ષા કરવાનું આરંભ્યું. આપણા આચારકોલનું, ગૃહ ધર્મ અને રાજ્ય એ ત્રણે પ્રદેશોમાં આપણા વર્તનનું આખું પ્રકરણ ફરી ફાઈલ ઉપર લીધું. (Reopened) અને નિર્ણય થતાં સુધી પૂર્વ પ્રમાણે પોતાનો આચાર કાયમ (Status quo ante) રાખી ખીલ્લોને ઉદ્ઘાટરણથી તેમજ કરવા ઉપદેશ્યું. તેમણે ખન્ને પક્ષના પુરાવા લીધા, દલીલો નોંધી અને "સરસ્વતીચંદ્ર" દ્વારા પોતાની અન્વીક્ષાનાં પરિણામો પોતાના સ્વજન આગળ એક પછી એક મૂકતા ગયા.

૨૨. મહિલાલે જ્યારે સિદ્ધાંતભાગ ઉપર સ્થિર દષ્ટિ રાખી, ઇતિહાસ (સિદ્ધાન્તસાર) અને નિબંધોદ્ધાર પોતાના નિર્ણયો મૂક્યા અને પ્રલક્ષ રીતે શુદ્ધિને ઉપદેશ્યા, ત્યારે ગોવર્ધનરામે વ્યવહારની ઝીણી ઝીણી ખૂંચો અને મુશ્કેલીઓ ઉપર નજર રાખી નવલકથાના વેરામાં તે આપણી આગળ રબૂ કર્યા. આ માર્ગ સ્વીકારવાથી આપણા સાહિત્યને 'સરસ્વતીચંદ્ર' નો અપૂર્વ લાભ થયો. તેમણે તલસ્પર્શી વિદ્વાતા, સૂક્ષ્મ અવલોકનશક્તિ અને અપક્ષપાત સર્વગ્રાહી વિવેકશક્તિનો ઉપયોગ નવલકથાદ્વારા કર્યો. અને અપૂર્વ દર્શનાશક્તિથી હૃદયના ઊંડા ભાવોના ઝીણા ઝીણા ગેદોને મૂર્તિમાન કરવા સારું વિવિધ રમણીય પ્રસંગો દર્શી ધર્મ, ગૃહ અને રાજ્યના પ્રદેશોમાં જિવેણીસંગમના ઢાળનાં વિવિધ ચિત્રો કુશળ શબ્દ-ચિત્રકારની પોંછીથી આલેખ્યાં, અને અત્યંત સૂક્ષ્મતા સાથે ચઢતી ઝિતરતી આછાશ ધેરાશબ્દોના મનોહર રંગો પૂરી કંઈકે ભાવમય કંઈકે ભાવનામય સૃષ્ટિ હિલ્લાવી; સંગમયુગનો એક સંકુલ પણ રસિક ચિત્રપટ ઉત્પન્ન કર્યો; તેનાં વિવિધ પાત્રોના ગૂઢ

અને પ્રકટ વિચારો વચ્ચે અને કૃતિઓદ્ધારા વિચારો અને ભાવનાઓના સંગમયુગના આચાર અને સ્વભાવના નાના પ્રકારો પ્રદર્શિત કર્યા; પ્રત્યેકનાં લાભદાનિ તોળ્યાં; પ્રત્યેકની આસારતા અને શિષ્ટાશિષ્ટતા અનુભવગોચર કરાવી, ધર્મ (Ethics) અર્થ (Economics) કામ (Aesthetics) દષ્ટિએ તપાસી અને રસદારા પ્રાચીન નવીન આચારવિચારનાં સંલોનો સર્વને રુચિકર થાય તેવી રીતે છુદ્ધિને ઉપદેશ કર્યો. ગોવર્ધનભાર્ગના માનસિક બંધારણમાં જ કવિત્વના પર-ભાણુઓનો સંગ્રહ મોટો હતો; તેમના તે સ્વરૂપે એમને આ માર્ગ ઉપદેશો, અને તેથી શુજરાતી સાહિત્યને એથી અપૂર્વ લાભ થયો. 'સરસ્વતીચંદ્ર' માંના વિચારોની ગમે તે તુલના થાઓ, પણ તેમાં પ્રકટ થતી ગોવર્ધનરામની કલ્પનાશક્તિ, જનસ્વભાવનું જ્ઞાન, ભાષા ઉપરનું ઐશ્વર્ય-છલાદિ કવિત્વની જે અમીરી સામગ્રીની પ્રતીતિ તે અંથોએ આપણને કઠાવી છે, તે સામગ્રી સ્વ. ગોવર્ધનરામની લોક-પ્રિયતાની ખરી કૃંચી છે; અને તેણે જ શુજરાતી ભાષા ન્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી ગોવર્ધનરામને માટે શુજરાતની સાહિત્યસંસદમાં સર્વ કાળને માટે એક જિંદગી અને અભેદ સ્થાન સંપાદન કરી આપ્યું છે. નિવૃત્તિનિવાસ સ્વીકાર્યા પછી શરીર આદિ શાસ્ત્રોની, સાંપ્રત રાજકીય પ્રશ્નોની, અંગ્રેજ અને જારતકુલના સંગ્રંધની આવી જ અન્વીક્ષા તેમણે શરૂ કરી હતી, પરંતુ તે કામ અધૂરું રહ્યું! જેટલું જ તેટલું કાગળ ઉપર છે અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ જનમંડળ આગળ રજૂ કરશે એવી વિનંતિ આ સ્થળે કરું તો અયોગ્ય નહિ ગણાય.

એમના અંથોદ્ધારા રજૂ કરેલાં તેમની અન્વીક્ષાનાં પરિણામોને, અને તે પરિણામો મૂળાની પદ્ધતિમાં કેટલીક કૃંચીઓના ઉપયોગથી સહજ સમજાઈ આવના તેમના પોતાના નિર્ણયોને આ પ્રસંગે હું હાથમાં લેવા માગનો નથી. પણ આ પ્રકરણ પૂરું કરતાં પહેલાં આટલું કહેવાની રજા લઈશ કે મારા અગિયાર પ્રમાણે એમના અન્વીક્ષણમાં એમણે ઊંચો અપક્ષપાત સાચ્યો છે, અને સૂક્ષ્મ

વિવેક અને દિગ્ગજ નિર્ણયોમાં શુદ્ધિચમત્કાર આપણા મનઃજવામાં આવે છે. પણ તે પ્રકટ કરવાના અભિલાષથી એવા નિર્ણય થાય છે એમ માનવાને કારણ નથી. પણ આ પ્રકરણ હવે આટલેથી સમાપ્ત કરીશું, અને એમના હૃદયનું, અને હૃદયની ઊંચી ગગનચુંબી ભાવનાઓનું, એમની રસિકતાનું, એમની મધુરતાનું રમરણ કરી આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

એમના લેખોમાં વચને વચને પ્રતીત થાય છે તે પ્રમાણે એમનું વાચન વિશાળ અને સર્વદેશી હતું: એમની અવલોકનશક્તિ ઘણી સૂક્ષ્મ ત્વરિત હતી; પંચતંત્રથી માંડીને કલિદાસ, ભવભૂતિ, બાણ, માધ અને નૈપથ, મહાભારત અને રામાયણ, ગીતા, પંચદશી, ધર્મશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્ર, ઉપનિષદો, સાંખ્ય, ન્યાય અને વેદાન્તદર્શન: અને આ બધા ઉપરાંત સુભાષિતો અને પ્રમાણુવાદચોના કાશના કાશો, સંસ્કૃતમાં; તે જ પ્રમાણે શેકસ્પિયર, મિલ્ટન, ર્કોટ, શેલી, વર્ડઝવર્થ, ટેનિસન અને કેટલાંક કાવ્યદોહનો; ઝોલા, લિટન ઇલાદિ નવલકથાકારો; મિલ, સ્પેન્સર, દિડ, મેક્સનોરફ વગેરે સમાજશાસ્ત્રો, પશ્ચિમના નીતિ-શાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર રચનાઓ, ઇંગ્લેંડ અને ઇન્ડિયાના ઇતિહાસો, રોડ્સમેન ઇપરજુક વગેરે સામયિક વર્તમાન સંગ્રહો, Astrological Self Instructor જેવાં વર્તમાનપત્રો, મેન લિ બોર્નર જેવા આધુનિક લેખકો વગેરે અંગ્રેજીમાં; ભવાઈસંગ્રહથી માંડીને આપણા ગુજરાતના સર્વ આચાર્ય અને કેટલાક હાલના લેખકો, ગુજરાતીમાં; અને જનસ્વભાવનાં લક્ષણો મનોરમ્ય રીતે ચૂર્તિમાન કરનારાં સુભાષિતો અને ગેતો બીજી ભાષાઓમાં; ટૂંકામાં તત્ત્વદર્શનો, કાવ્યો, નાટકો, નવલકથાઓ, અવલોકનો, સમાચારસંગ્રહો, વર્તમાનપત્રો, ઇલાદિ દરેક તરફનું, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ગુજરાતી સાહિત્યમાત્ર તેમના અભ્યાસ અને અવલોકનમાં આવી ગયેલું જોવામાં આવે છે. તેમ જ ધંધાના પ્રસંગમાં મુખર્ષીમાં તેમ જ ગુજરાતમાં જ્યાં જ્યાં ફર્યાં, જ્યાં જ્યાં રહ્યાં, ત્યાં જ્યાં જનસ્વભાવનાં સૂક્ષ્મ અવલોકનો, જનશ્રુતિઓ અને લોકવાર્તાઓ

પણ સંપરતા રહેતા હોય એમ આપણને સમજાય છે. અને તે બધાંનો એક સંચાની પેઠે અવિરત શ્રમ કરતા દુરગામી કલ્પના-શક્તિ અને કૃત્ય કરનાર રમરણશક્તિવાળા મગજમાં અનેક પ્રકારના યોગસંયોગો થતાં, જે કાંઈ નવીન પ્રકાશ તેમની પોતાની અપૂર્વતાથી પડે તો તે જુદો. આવા વિશાળ, સર્વદેશી, સર્વસ્પર્શી કાયદાના દ્વિમાયતી તરીકે ટેવાયલા મગજના વાયને અને અવસોકને તેમનું હૃદય પણ તેવું જ વિશાળ અને સર્વસ્પર્શી બનાવ્યું હતું; તેમનો રનેહ પણ તેવો જ ગાઢ અને સ્થિર થયો હતો; તેમની સમાનતા અને ઉદારતા અસાધારણ બન્યાં હતાં. વિશાળ અને હિંમત હૃદય, ઉદાર ઊંચી અને સર્વસ્પર્શી ભાવનાઓ અને તે પણ વિવેકી, સ્થિર અને સિદ્ધિપ્રદ : જીવનનાં લક્ષ્ય વિવિધ છતાં સમતુલ્ય (Balanced) અને અન્યોન્ય-સંમિલિત (Harmonious). હૃદયત, સંયમી, અભ્યાસી, આત્મપરીક્ષાશીલ, ગંભીર અને સમગ્ર વિચારશીલ, પરોપકારબક્ષી : આનું કાંઈકે ગોવર્ધનભાર્ગના અંતરરાત્માનું ચિત્ર નીકળે છે.

જીવનને કોઈ અંતિમ શુભ અને પરોપકારી લક્ષ્યના સાધન તરીકે માનવું; કાર્યને-શ્રમને જ જીવનનું ક્ષલ માનવું; અને તે શ્રમ જનસેવામાં અર્પણ કરવા સારું અહંતામમતામાં ધૃતર કર્તવ્યોને માટે જરૂરપૂરતો જ સંબંધ રાખીને વર્તવું; તેવી રીતે જીવનની રચના ધડવામાં અને અનુવર્તવામાં જેટલા મનોનિમ્મોહ કરવા પડે તેટલા કરવા; આ તેમના આંતર જીવનની છબી જેટલી મનોહર છે તેટલી જ ધર્માનુસારી છે, જેટલી સિદ્ધિધર્માનુસારી છે તેટલી જ હેતુવાદ-સિદ્ધ છે. પોતાની ભાવનામા તેમણે ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણેનો સમન્વય કર્યો હતો, અને સર્વ પ્રશ્નોમાં 'ત્રિદલ નિકપથી સિદ્ધ' થતો નિર્ણય પોતે સ્વીકારતા, અનુસરતા અને ધૃતરને અનુસરાવવા ચત્ન કરતા હતા.

આ પ્રમાણે તેમનું જીવન જીદિમાંથી ઉદ્ભવ પામેલું હતું, છતાં

સ્વાર્થશુદ્ધ ન હોય; તત્ત્વનિષ્ઠ છતાં રસપૂર્ણ છતાં અનીતિનો ગંધ પણ તેનામાં ન હોય; હેતુવાદી છતાં સ્માર્ત શાસ્ત્રના વિધિનિયેધોને અનુસરનારું હોય; અને આ સર્વના મુગ્ધવાદી શમ-વચ્ચે ઉદભવ પામેલી અસાધારણ મધુરતા એ એમના જીવનનું આસ લક્ષણ હતું. એ મધુરતા પોતાના જીવનમાં જ સમાપ્ત થઈ ન રહેતા બહાર પણ છટકી વહેંચાતી. પોતાની આસપાસ શાન્તિ અને મધુરતા પ્રસરતી જોવાની તેમને અત્યંત પ્રવળ ઇચ્છા હતી, અને પોતાના વ્યક્તિત્વનો ભોગ આપીને પણ આ રિચતિ સંપાદન કરવાનું તે ઇષ્ટ ગણતા.

પોતાના કુટુંબવર્ગના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી એ એમનું મુદ્દમત હતું. પોતાનો ધર્મ અને ધાર્મિક વ્યવહાર તત્ત્વજ્ઞાનીની કક્ષાનો છતાં આસપાસના વર્ગ ઉપર તેમની અનુકરણ અને સમદર્શિ હતી; અને બનેલાં સુધી તેમને તેમની અને પોતાની વચ્ચેના મહાન અંતરનું જ્ઞાન પણ આચારમાં થવા ન દેતા. એટલું જ નહિ પણ એક પરિપક્વ ગુરુની પેઠે તેમની ધાર્મિક વૃત્તિઓ જે ભૂમિકામાં હોય તે ભૂમિકામાંથી આગળ વધારવાની સર્વને અનુકૂળતા કરી આપવામાં, પોતાનો સમય, પોતાનું ધન, પોતાનો અભ્યાસ, અને પોતાની શુદ્ધિ એ બધાં સર્વથા સંનિહિત રાખતા, અને તે શુભ કાર્યમાં તેમનો વ્યય કરવામાં પોતે આનન્દ માનતા. વિશાળ વિદ્યાથી સિદ્ધ થતી ઉદારતા તેમને સિદ્ધ હતી અને પોતાના નિશ્ચયો બિન હોવા છતાં અન્યમાં 'શુદ્ધિભેદ' ન ઉત્પન્ન કરવો, અને દેહચાલને માર્ગે ઉત્કર્ષ જ થશે એવી એક ઉત્કર્ષવાદી (Evolutionist)ની કહો તો ઉત્કર્ષવાદીની શરૂઆત, સ્માર્તશાસ્ત્રાભિષ્ટ ગુરુની કહો તો તેવા ગુરુની શરૂઆત, તેમાં જ પ્રેતસાહન આપતા અને આગળ વધવાનો માર્ગ બતાવતા તેમનું મુદ્દજીવન આવી રીતનું હતું, તેમ તેમના પ્રસિદ્ધ ચચેલા લેખોમાં પણ આ અધિદાર અને ઉત્કર્ષવાદના પાયા ઉપર રચાયેલું, - આપણા પ્રાચીન ધર્મમાર્ગને ઘણું અંશે

મળતું સર્વાનુમોદન જ આપણને સ્પષ્ટ લાગેલા છે. તેની સાથે એમ કહેવું નોંધએ કે એક દેવવાદીને (Rationalist), એક સર્વાત્મવાદીને, એક જનહિતવાદીને (Utilitarian), એક અંતઃપ્રગ્ણવાદીને (Intuitionist), શોભે તેની નીતિ તેઓ ઉપદેશના અને પોતે આચરતા, અને સ્થાવાન છતાં તેમનો અનીતિનો તિરસ્કાર અત્યંત ઉચ્ચ હતો.

હાથી માનસિક સંપત્તિ અને ઉન્નત હૃદયસંપત્તિની સાથે ઉદ્યોગ-શારીરિક માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઉદ્યોગ-નો પણ શુભ યોગ તેમનામાં થયો હતો. પ્રકૃતિ તો બાહ્યથી જ તેમની અસ્વસ્થ હતી અને મુખર્ષ જેવા શહેરમાં અહીં ધનસંપત્તિવાળા અને કુટુંબસેવાપરાયણ શ્રવને સુખચેતનો અવકાશ જૂજ જ હતો; હાર્ડકોર્ટની વકીલાતના ધંધાનું કામ પણ દિવસે દિવસે વધતું જતું હતું; છતાં “મરસ્વતીચંદ્ર” આદિને જન્મ આપનારા, અનેક અંગ્રેજી શુગ્રાતી સંસ્કૃત ગ્રંથોના વિવેકવિચારપુરઃસર અભ્યાસ; પોતાના ગ્રંથો કલ્પવા રચવા વગેરેનો માનસિક શ્રમ; અને લખવા છપાવવાનો લગીરમ શારીરિક શ્રમ; આ ઉદ્યોગશીલતાનો સંગીન પુરાવો છે. આ સિવાય સ્વ. ગોવર્ધનરામને વિચાર માત્ર લખીને કરવાની ટેવ હતી. અને તેમની નોટશુકામાં પણ તેમના વાચનની વિશાળતાનો, તે વાચનના સિદ્ધાંતજાગના સત્વર પ્રદર્શનો, તે સિદ્ધાંતોને આંત્રન દેશકાલમાં યોજી આપણા દિલ્હર્પના માર્ગોનો નિશ્ચય કરવા વગેરેમાં તેમની અહોનિશ પ્રવૃત્તિનો આપણને પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને તેમના વિચારોની સાથે એકદમ ન હોય તેને પણ તેમને માટે ગભીર પૂજ્યશુદ્ધિ ઉન્નત થવા વિના રહેતી નથી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉપદેશો છે કે:—

દેવદિજગુરુગ્રાણ્ણજનં શોચમાર્જનમ્ ।
બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શારીરં તપ ઇચ્છતે ॥

અનુદ્વેગકરં યાજ્યં સત્યં પ્રિયદિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ યાજ્ઞમયં તપ ઉચ્યતે ॥

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ।

ભાવસંગુદ્ધિરિત્યેતત્ તપો માનસમુચ્યતે ॥

આ ઉપદેશ સાંગોપાંગ પાળનારા તો વિરલ જ હોય છે. તે પાળવાનો મત્ત કરનારા પણ કવચિત્ જ દર્શિગોચર થાય છે. પણ સ્વ. ગોવર્ધનરામનું આખું જીવન આ મહોપદેશને પોતાના જીવનમાં આચરવાનો એક લાંબો પ્રયત્ન હતો અને તે ધણે અંગે સફળ હતો એમ કહીએ તો અતિચોક્કિત થતી નથી.

આ લેખક એક વાર ધ્રુવાને પ્રસંગે તેમની સાથે વીસપચીસ દિવસ સુધી તેમના ઘરમાં જ રહેલો છે. તે સિવાય પણ તેણે તેમના પ્રેમી આતિથ્યનો ઉપભોગ ઘણી વાર કર્યો છે. તે પ્રસંગે તેમના આત્માની સુંદરતાનો પ્રોતિકર અનુભવ લેવાને આ લેખક ભાગ્યશાળી થયો છે. શરીર બાધિગ્રસ્ત હોય, મન તીવ્ર ઉપાધિથી ઘેરાયેલું હોય, તે વખતે પણ, પરમાત્માનો આનંદ તેમણે ઊંઘ્યો હોય એમ મને યાદ નથી પોતાના અનુભવની કથાઓ, પોતાના આશ્રતા સ્વાધ્યાયના આવર્તનો, પોતાનાં નવાં જૂતાં મઘપદોનાં શ્રવણો, પુરાણી તોષપોથીઓ, અને હેવટે કાંઈ નહિ તો પોતાના વિચિત્ર વેશની અને વિચિત્ર ઔપધોપચારની રમજી કથાઓ : આમાંના એક અથવા બીજીની અને વખતે મેઘધનુષ્યના રંગની પેડે એકથી બીજું અને બીજા ઉપરથી ત્રીજું મેળવીને પોતે આનન્દ લેતા અને શ્રોતાને આપતા. તેમના હૃદયનાં સંગ્રંધીઓ ઉપરનો તેમનો ખરો દંડીનો ઉમંગદા, તેમના દિતને માટે અવિરત ચિંતા અને આત્મસમર્પણ; અને એ બધાની પાછળ રહેલું રસિક તથા સાદાર્થ અને વિશુદ્ધતાથી અઝગતા જમાનામાં વિરલ જણાતા સાધુઓને પણ લજ્જા પમાડે તેવું સાધુ જીવનઃ આ સર્વનું સ્મરણ ચતાં સ્વ. ગોવર્ધનરામની ઇચ્છા દર્શિ આગળ તરે છે; અને નિવૃત્તિનિવાસની નાની સરખી

મેડીમાં પોતાના સહાધ્યાયીઓ અને પ્રિય સ્વજનોની અને એડરટન, તેલંગ, મહેતા વગેરે મહાપુરુષોની મૂર્તિઓ વચ્ચે, અનેકવિધ પુસ્તકોના મુખ્યવરિયત સંગ્રહો વચ્ચે, હોંચકા ઉપર, વિચિત્ર વેશમાં, રિમતવદનથી 'રસમુન્દરી અને તત્ત્વાનન્દ'ની પોતાની રચેલી કવિતાનું એક ભાગ્યશાળી ક્ષણે તદાકારવૃત્તિથી શ્રવણ કરાવતા તે ગ્રેમી મહાત્માને આ અંતઃકરણ ભક્તિભાવથી નમન કરે છે, અને વર્ડઝવર્થનાં અમર વચનોનો સાક્ષાત્કાર કરે છે કે:—

... Serene
Will be our days, and bright
And happy will our nature be
When Love is an unerring light
And joy its own security.

('વર્મન્ટ'—થ્રેસ, સં. ૧૯૬૩)

*

શુભશાળી સાહિત્યને મોખરે વિશાળતા સુધી લેખકોને—સ. ગોવિંદનરાય, મહિલાશ, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ સર્વેને—સરસ્વતી સમીક્ષાના બહુ છૂટથી પ્રયોગ કરવો પડે છે એ શું બતાવે છે ? એ જ કે-તે વિચાર અને ભાવ તેઓ પ્રકટ કરતા છડે છે એ માત્ર 'તળપદા' શુભશાળીથી દર્શાવી સમાધ એવા નથી. વળી બોલવાની અને લખવાની ભાષા એક જ હોવી જોઈએ એમ ને આ પક્ષની એક દલીલ છે, એ ધમ્મ અમને તો તદ્દન ખોટી લાગ્યા છે...કવિ વર્ડઝવર્થે સરળ ભાષામાં કવિતા રચવાનો ચત્ત કર્યો હતો. છતાં એની ઉત્તમ કવિતાઓ તો વિચાર અને ભાવને અનુરૂપ, ઉચ્ચ ભાષામાં જ લખાઈ રાહી, એ ધ્યાનમાં લેવા જોઈ છે.

—આનંદશંકર શુભ (દિવ્યદર્શન, ૪. ૨૧૩)

‘લીલાવતી જીવનકલા’

લેખક: યજ્ઞવંતરાય ક. દાદેર

[આ વિવેચન દ્વારા શ્રી. બ. ક. દાદેરે ‘લીલાવતી જીવનકલા’ સમવામાં ગોવર્ધનરામને હરેશ તથા સોસિયલિસ્ટો હેતુ સ્ફુટ કરી, તે સમયે ગુજરાતમાં પ્રવર્તતી સૌ-વિષયક પરિસ્થિતિનું પણ સચોટ દર્શન કરાવ્યું છે.]

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ સર્જક શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ પોતાની પદાક્ષી પુત્રી લીલાવતી ક્ષયરોગમાં નાની ઉંમરે ગત થતાં, એના દુઃખ આધુષ્યને લગતી મુખ્ય હકીકતો આ નાની ચોપડીમાં બહુ સાદી રીતે વર્ણવી છે. એ લખતાં લખતાં તેઓ કેટલોક વખત પોતાના મિત્ર શ્રી. ત્રિભુવનદાસ ક. ગજજરને બંગલે મુખર્ષીમાં રહેલા. માંદા હોય ત્યારે પણ એમની આદત સર્વોદય પહેલાં બેઠીને બે કલાક લખવાની અને દિવસમાં પછી પાછા એક બે કલાક લખવાની હતી. અને આમ જ કંઈ તાજું ઉમેરાતું તે તે જ દિવસે કે પછીને દિવસે નવરાશને વખતે કુટુંબનાં ધણીખરાં સીપુરુષો બેઠાં મળે અને સાંભળે એમ વાંચવામાં આવતું. લીલાવતીને અમિસંસ્કાર પછી થોડા જ સમયમાં શરૂ કરેલી આ ચોપડી લખતાં લખતાં, કહે છે કે, લેખકપિતા પુત્રોના ગુણો અને ખામ કરીને એની નિઃસ્વાર્થતા, અશુરકુલ સાથે અમિત્રતા અને સાગરજીવના દાખલા સાંભરે તેમ તેમ રોતું દબાવી જ શકતા નહીં, ફરી ફરીને પુઢળા રોતા. વળી ગજજર કુટુંબીઓના નાના મંડળ આગળ એઓને નવાં પાનાં વાંચતાં હોયો ભરાઈ આવે અને આંસુની ધારા વહે ત્યારે સાંભળનાર સ્ત્રી-પુરુષોમાંથી પણ કેટલીક આંખો સજળ થઈ જતી.*૧ લીલાવતીના મૃત્યુ પછી લાંબા કાળ લગી અને આ ચોપડી લખાઈ રહી તે

* ૧ આ ચોપડીને આમ લખતી સાંભળનાર બહુિઓમાંથી શ્રી. નાની બહેન ગજજર અને ગુજરાતકાલિયાવાડમાં “વનિતાવિદ્યામ” પ્રવૃત્તિ આપણા જમાનામાં જ સ્થાપવાઈલાવવામાં એમનાં સહાયક શ્રી. જહાંગીરી હજી (૧૯૪૩) લખાવ છે; જો કે અતિવૃદ્ધ થઈ ગયાં છે.

પછી પણ કેટલાક વખત સુધી, શ્રી ગોવર્ધનરામ જેવા પીઠ અને દ્વિસૂક્તને ઠાળે એવી પ્રકૃતિવાળા માણસને પણ આ એક વિચાર ફરી ફરીને વ્યથ કરી નાખતો, જે—આ મારી પુત્રી, મને આટઆટલી વહાલી, પોતેય આટઆટલી શાણી, એનો સંસાર આટઆટલો દુઃખી ! અને એવી વહાલી અને શાણી પુત્રીને માટે પણ હું, એનો પિતા, આવો વિદ્વાન અને સમર્થ ગણાઉં, મુંઝાર્ધ ઈલાકાના વકીલો અને લેખકોમાં અને વિદ્વાનોમાં પ્રથમ પહેલી હારમાં ખુરસીનો હકદાર, દુનિયાને હરકાર્ધ ત્રાજવેકાટલે ફાવેલો અને વિજયી સન્માનયોગ્ય અગ્રણી ગણાઉં, તથાપિ મને વહાલામાં વહાલા એ એક જીવનાં દુઃખ ખરેખર ઓછાં કરવા માટે હું કશું જ કરી ના શક્યો, હેં ! વળી કર્તાની પર્યેષક ભુદ્ધિ આ વિષાદના અનુભવને વિસ્તારે છે, દેશવ્યાપી રૂપ આપે છે : એક લીલાવતી જ આટઆટલું દુઃખી જીવન જીવી, એમ આપણા સમાજમાં ક્યાં છે ? આ એકના નિકટ દર્શને દેખતી બનેલી આંખ ન્યાં ન્યાં પડે છે ત્યાં ત્યાં તે આપણી યુગરાતણે અને હિંદવાણીઓમાં દુઃખી જીવેના જ જુએ છે, અનેક લીલાવતીઓ મારી લીલાવતીના જેટલી દુઃખી, અનેક લીલાવતીઓ એના કરતાં ય વધારે દુઃખી જોવામાં આવે છે. આ આખો સંસાર તેના આધારજૂત સ્ત્રીજીવોને માટે કેટકેટલો તો દુઃખી છે ! સંસારમાં સ્ત્રીઓનાં દુઃખને આ પ્રમાણે માર્ત કગવનારી બીજ એક પણ ચોપડી યુગરાતી સાહિત્યમાં હશે ખરી ? કિશોર અને તરુણી શ્રીતા પૂજશે—શું લીલાવતીને એની સામુનું દુઃખ હતું ? શું એને અને એના પતિને મનોમેગ ન હોતો ?

આવો એક શબ્દ આ ચોપડીમાં શોધ્યો નહીં જડે. આપણા કુળવાન કુટુંબોમાં કેટલીક અદ્ય આપોઆપ પળાતી આવી છે. જુવાન વરવદુ એકબીજાથી મુખી છે કે દુઃખી, એમનો અન્યોન્ય મનોમેગ છે કે કેમ, તે પુત્રો પોતાની માતા કે મોટી બહેન આગળ પણ કહે નહીં, તેની જમ જ બ્રહ્મે નહીં, તો તેના પિતા તો જાણે જ

ક્યાંથી ? સાસુનું વર્તન કેવું છે તે પણ કાઈ પાડોશી સંબંધી કે મિત્ર પાસેથી અજ્ઞતા ધારા રૂપે જાણવા મળે ત્યારે જ કંઈક જાણવામાં આવે, એ આપણા સંસારમાંના સર્વવ્યાપી મૌન કે સંયમને લગતી એક મોટામાં મોટી હકીકત છે. અને આની સામે કાઈ લોકગીતોમાંથી વહવારુની સાસુ કે પતિ સામે કંઈપણ ફરિયાદની પંક્તિ દાકશે તે સામા પુરાવા લેખે જાત્રી વજનદાર ગણાવાને પાત્ર નથી. સાહિત્યમાં કડુચરસ પણ ઉપભોગવસ્તુ છે. કલ્પનાશીલ સ્ત્રીકવિ કે ભાટ કે ચારણ એવી પંક્તિ જોડે તે લલકારવામાં સુખી યુવકયુવતીઓનેય આનંદ પડે છે. એ વર્ણનને વાસ્તવિક ગણીએ અને આપણા જ કાઈ લાગતાવળગતાને લગતું ગણીએ, તેટલે દરબજે તો એથી આપણને રોષ અને ખેદ થવા કુદરતી, એ મટાડવાને શું કરવું એવા વિચારાચાર તરફ વળીએ તે કુદરતી. એમાં આપણે આનંદીએ છીએ, એ રાગની મધુરપ, એ શમ્પદોનું મોતીના દાણા જેવું ઝાંચિલ આપણે ભાણીએ છીએ, તે જ જણાવી દે છે કે આપણે એ કડુણ ચિત્રને કાલ્પનિક વા સહેજસાજ વાસ્તવિક ભોંપ પર અતિશયોક્તિવડે ઉપસાવેલું ગણીએ છીએ, એમાં નિરૂપાતી રિચિતિને આપણે પ્રામાણિક કાયડો ગણતા જ નથી, સાહિત્ય-સંગીતોચિત વિલાસ જ ગણીએ છીએ અને તેવી રીતે એની મજા બને તેટલી ફેલાવીએ છીએ.

કર્તા વારંવાર જણાવે છે કે આ સખું છું તે જીવનચરિત્ર એટલે વર્ણનાત્મક ચોપડી છે; એમાં રસ કરતાં હકીકતોને જ પ્રાધાન્ય છે, અમુક હકીકતો ઉચિત હાવાપ્રકાર અને પરિસ્થિતિઆલેખન વડે યથાર્થ ગ્રહણ થાય એટલી જ ચર્ચા એમાં આવી શકે, વળી નાયિકા કર્તાની પુત્રી છે, કર્તા નાયિકાનો પિતા છે, એટલે પિતા પુત્રીને અને પુત્રીનું જેટલું જોઈ ગણી શકે તેટલું જ આમાં સમાવેલું જેવામાં આવશે; એ પ્રમાણે આ ચિત્ર માત્ર પાર્શ્વચિત્ર છે, આખું ચિત્ર ગણાવવાને પાત્ર નથી.

આપણે છબી વગેરે અન્ય પુરાંવાથી જાણીએ છીએ કે લીલાવતી પિતામાતાના જોતી કાડીમાં મધ્યમ કદની, સામાન્ય રીતે આપણા લોકમાં અતિ સ્વરૂપવાન કે કદરૂપી ના ગણાય એવી દેખાવડી યુવતી હતી. આ છવનચરિતં જો તેના પતિએ લખેલું હોત તો તેમાં કોઈક યાદગાર પ્રસંગે પત્નીના રૂપનો અમુક અંશ કે તેની અમુક છટાએ પોતા ઉપર ખાસ અસર ઉપજાવી એ પ્રકારનું વર્ણન તેમાં કોઈ કોઈ સ્થળે આવ્યું હોત. (જુઓ આનાથી વર્ષો પહેલાં લખાયેલી “જયાકુંવર.” એ ચોપડીના કર્તા નાયિકાના પતિ થી પોપટલાલ પ્રજુરામ વૈદ્ય હજી (૧૯૪૩) હયાત છે, તે હિસાબે એ ચોપડી બહુ જૂની ના ગણાય. પરંતુ આપણે આજે એ પાનાં ઉઘાડી જઈએ, તો તે આપણને એવા તો જૂનવાણી માનસનો નમૂનો લાગે, કે આ થોડા દાયકાઓમાં જ આપણી સુસિદ્ધિ પ્રજ્ઞના માનસમાં આવી બાબતોને લગતી રહેણીકરણી અને રુચિઅરુચિમાં ફેરફાર બધો તકાવત પડી ગયો છે, તે આપણા ખ્યાલમાં અનાયાસે આવી જાય છે.) પણ આ ચરિત્રગ્રંથના લેખક તો નાયિકાના પિતા છે એટલે એમાં નાયિકાના શરીરસૌંદર્ય વિશે કે તેના (રાગ સિવાયના) કોઈ પણ શારીરિક લક્ષણ વિશે કંઈ જ નથી અને ના હોય એ જ કુદરતી છે.

કર્તા લીલાવતીનાં કુટુંબીજનો સાધેનાં વખતોવખતનાં આચરણો અને તે ઉપરથી વ્યક્ત થતી એની કર્તવ્યભાવના અને ધર્મભાવના ઉપર જ ભાર દે છે. વળી એ કર્તવ્યભાવના અને ધર્મભાવના આવા સમગ્ર વિગદ અને દૃઢ રૂપમાં તેણે અપનાવી, પોતાની છવનસીડીને પગથિયે ચડતાં ચડતાં તે એને દૃઢ અને વિશ્વસનીય બગરૂપે વગગી રડી, શક્તિરૂપે અનુભવી રડી, તેના ખુલાસા તરીકે એ કેવા સંસ્કારો વચ્ચે જાગરી અને કર્મ જાતની કેળવણી કર્યા સાધનોદ્વારા મોટી ચતાં ચતાં પામી, તે જાણ કર્તા પૂરતા વિસ્તારથી વર્ણવે છે.

પ્રાચીન કુટુંબોની ગૃહિણીઓમાં આ કર્તવ્યભાવના અને ધર્મ-ભાવના આપણા સમાજનું મહામોટું ધારણાબદ્ધ છે. એવા ધારણા-બદ્ધવાળા ગૃહિણીઓ રચે રચે, શરીરે શરીરે, ગામેગામ હજી સારું લગી જ હિંદુત્વ, હિંદુધર્મ, હિંદુસંસ્કૃતિ અને હિંદુસમાજ-સંપત્તિ-વિપત્તિની ગમે તેવા લીલીસૂકીમાં પણ-જૂતકાલના આસમાની સુલતાનીના અનેકાનેક સૈફ વડાવીને જીવંત રહ્યાં છે, તેમ હજી પણ ભાષિમાં સૈફો લગી જીવંત રહેવાને સમર્થ છે સામી બાણ, આપણું આ એક પરમ દૈવત જરો તો હિંદુનું નામનિશાન પણ રહેવાનું નથી એવો આ ચોપડીમાં તેના ક્ષતિનો ખ્વનિ, મંદિરમાંના ઘંટાનાદ જોટલો વ્યાપક અને સુશ્રાવ્ય છે. દુઃખના અસહ્ય બોળ તથે અંધારાની તથાપિ લીલાવતી આ ધારણાબદ્ધ સંસાર તરી ગઈ છે, જીતી ગઈ છે; એનું જીવન ગમે તેટલું દુઃખી તો પણ ખિચારું જીવન હતું નહીં, સાચા મનુષ્યત્વના પ્રકાશે વિજયી, મશરૂબી, અને દાખલો લેવાને લાયક જીવન હતું, દયાપાત્ર નહીં, સન્માનાર્હ જીવન હતું. હિંદુમત્ત માથે પણ દુઃખ પર દુઃખ, વિપત્તિ પર વિપત્તિના કુંગર પર કુંગર પણ કર્યાં છે, એના વિલાસ, એના સુખભોગ, એની સમૃદ્ધિ, એના તોર અને એના દોર સૈફ પછી સૈફ લગી ધવાતા અને ધટતા જ ગયા છે, કાર્ષ પ્રજા ઉપર આવી ઉત્તરોત્તર વધતી જતી વિપત્તિ આટલા સારા કાળ લગી ચાલી હોય એવો દાખલો જ ઇતિહાસને પાને નથી; અને તો પણ આપણું હિંદુએનું હીર, આપણું મનુષ્યત્વ, જે કર્તવ્યભાવના અને ધર્મભાવનાના ધારણાબદ્ધે માણસની માનવતા છે, પ્રાણીસૃષ્ટિમાં ચૌરવ અને પૂનતા છે, તે ધારણાબદ્ધનું મૂલ્યાંકન આપણામાં છેક આદિ કાલથી ચાલતું આવેલું છે તે ને તે આપણે જાળવી રાખીશું, તો ભાવિમાં કાર્ષ પણ કાલે, આથી વધારે ઘેરી આસમાનીસુલતાની માથે ધસી પડે તથાપિ, આપણે આપણી પ્રજા, આપણી સંસ્કૃતિ નિર્ણય છે, અવિચિત્ત-ન ટકી રહેશે,

આશ્તઓપડી, ભીંસ અને નિમ્કિંચનતાના દરિયે દરિયા તરી ઊતરશે એવી મહામોટી શ્રદ્ધા વાચકના મનમાં ઠસાવવાનો જ કર્તાનો એક માત્ર ઉદ્દેશ છે. પોતાની પુત્રીનાં સાચાં યશોગાન તો નિમિત્તમાત્ર છે. હિંદુત્વ, હિંદુધર્મ, શું છે, શેમાં છે, એના ખરડાની કરોડનો મેરુ, માત્ર મેરુ, થોડામાં થોડા શબ્દોમાં, અનાવશ્યક કે બૂધણુરૂપ કે ટેકા જેવું તમામ બાદ કરતાંય, શો છે, કેવો છે, કેટલો છે, જેને અવિદ્વાન, નિર્ધન, કનિષ્ઠ સ્થિતિમાં પણ, દરેક હિંદુ સ્ત્રી કે પુરુષ વગગી શકે, અને સમગ્ર સમાજધર્મરૂપ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ જીવધર્મને ટેકવે છે, તેના આયમાં પોતાની દૈવલી આંગળી જાંચી રાખતાં પોતે પણ ટેકવી શકે,—એ મહામૂલ્ય મલ સાદામાં સાદા રૂપે જણાવી દેવું એ આ ઓપડીમાં કર્તાનો આશય છે.

આ ધારણામલ દરેક હિંદુ બાલકબાલિકા પામે તેની આસપાસ કેવા સંસ્કાર અને તેને મળતી કેળવણી કેવી હોય તો, ખીજા શબ્દોમાં આ મહદ્વસ્તુપ્રાપ્તિનાં ઓછામાં ઓછાં પણ આવશ્યક સાધન ક્યાં ? એ સવાલનો જવાબ પણ કર્તા આ ઓપડીમાં જ ગૂંથી લે છે.

પરંતુ એ વિષય લઈએ તે પહેલાં લીલાવતીનું જીવન આટઆટલું દુઃખી કેમ અને શી રીતે, તે લેખીએ.

પતિપત્ની વચ્ચે કેવો અને કેટલો મેળ હતો તે વિષે કર્તા કશું જણતા જ નથી; ના જ જણે. સાસુવદુને બનતી રાશ હતી કે કેમ તે પણ કર્તા કહેતા જ નથી. વર્ષ જતાં ગયાં તેમ તેમ લીલાવતી શ્વશુરગૃહને જ પોતાનું ગણે છે; પિતૃગૃહને અને એ કુટુંબીઓનેય પરાયાં—મુકાબલે અનાતમીય—જણતી થઈ છે તે હકીકત પિતૃગૃહમાં કે શ્વશુરગૃહમાં હાંકી રહી નહીં. અને એ સ્થિતિ આવનાં વદુને સાસુ પણ અભિજ્ઞતાવે લેતી થઈ જાય એ કુદરતી છે; અને એવો પ્રસારો કરતાં પિતાને પણ સંક્રાંચ યતો નથી.

ત્યારે લીલાવતીને દુઃખ હતું તે બાલોપાધિનું જ હતું આ દુઃખનું રૂપ એક શબ્દમાં જ જણાવી દેવાય—નિર્ધનતા ! આપણા

શ્રદ્ધાળુ લોક માનતા આવ્યા છે, અને માનતા નહીં તો કહેતા તો આવ્યાં જ છે કે, દાંત દેનારો ચવેણું નહીં દે ? દેશે જ ! જેના ભાવના વચ્ચે અને જેણે દીધેલી રમ વગર પાંદડું પણ હાલતું નથી, તેની અગગયેતી અને પૂર્વતૈયારીમાં ખામી હોય ખરી ? નવો જીવ અવતરે તે સાથે જ તેના જરણુપોષણનો પૂરતો બંદોબસ્ત થઈ ગયેલો હોવો જ જોઈએ ! પરંતુ હિંદુધર્મીઓમાંય ખીજી પ્રજાઓમાં છે તેમ અનેક થર છે. અજ થર સૌથી તળિયે, તે ઉપર સામાન્ય જ્ઞાનીઓનું, તેની ઉપર વિશેષ જ્ઞાનીઓનું; જેમાં અસાધારણ જ્ઞાનીઓ અને સ્વતંત્ર ચિંતકો પણ વત્તાઓછા હોય જ. ઉપલી માન્યતા અને કથની હિંદુ પ્રજામાંના પામરોની જ ગણાય. નાકર* જેવાં કવિડાંની રચનાઓમાં જ એ પ્રતિજ્ઞા પામે. સામાન્ય અને વિશેષ જ્ઞાનવાળા હિંદુઓ માને છે કે આખો સૃષ્ટિકર્મ નિયતિનિયમો મુજબ ચાલે છે. આપણે હજી જ્ઞાનમાં ઘણા પછાત છીએ, પણ જ્યાં જ્યાં આપણું જ્ઞાન પૂરતું છે ત્યાં ત્યાં આપણે કંઈ પણ બનાવનાં કારણો દર્શાવી શકીએ છીએ અને જોઈ શકીએ છીએ કે આ કારણોની પ્રવૃત્તિમાં અન્યથા બનાવને અવકાશ જ નથી. માણસ ગમે તેવો શુભાશયી અને ધર્માચરણી હોય તથાપિ જુએ મરે પણ. જરણુપોષણનાં સાધન મળે, પુષ્કળ મળે અને ઝોછાં મળે કે સુદલ ના મળે, એ આર્થિક સૃષ્ટિનો બનાવ છે; સામાજિક અને વૈયક્તિક આર્થિક બલાબલનું પરિણામ છે, વ્યક્તિનાં નીતિ કે ધર્માચરણ ગમે તેવાં એજ હોય તેથી કંઈ આર્થિકસૃષ્ટિમાં અમત્કાર બને નહીં, એ સૃષ્ટિમાં તો એ સૃષ્ટિમાંનાં કારણોની પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે જ પરિણામો નીપજે, ન અન્યથા. લીલાવતીનું અશુરકુટુંબ નિર્ધન ગઈ ગયું હતું; એ કુટુંબમાંના લુપ્તાન હિંદોમી ન હોતા કે શીશવાન ન હોતા એ કારણે નહીં; પણ નાગર જ્ઞાતિના પેશા બે,

* નાકર અને તેની દૃતિઓ મારે જુઓ જૂઠતકાવ્યદોહન .

કલ્પમ અને બરછી;* તેમાંથી કાળખજે બરછીના ઘંધાઓમાંથી તમામ ગુગ્ગુલાતની લિંગગિયાત ન્યાતો ખસી ગઈ. અને કલ્પમને કોઈ પણ ઘંધે લાગી જવાનું વધારે વધારે દુષ્કર થઈ પડે એવી લીંમનો ઝમાનો ચોતરફ વ્યાપે છે અને વધતી લીંમનો ચતો જાય છે. શ્વશુરને જૂનાગઢમાં દ્રંદા પગારની નોકરી મળી, પતિએ સાંજ વડીલાત માંડી. પરંતુ પરિસ્થિતિખજે એવની બેગી કમાણી પણ મોટા કુટુંબનું ભરણપોષણ પૂરતું થઈ ન શકે એવી જ આલ્સા કરી; તો આ કુટુંબ તો ભારે કરજ તથા દબાયકું પણ હતું. તેમાં વળી પતિનો બાંધો મૂળથી નળજો અને માણસ સાગણીવાળો એટલે કુટુંબની ચિંતામાં ને ચિંતામાં શરીર ધસાતું ગયું અને સ્થળનો રોગ લાગુ પડ્યો. એને એકને તો દવા અને પોષણ પૂરતું મળતું જ નહોતું, કુટુંબનાં બીજાનું ભલે સફલતે, આખેઅર્ધે રોટલેટજરે ગમે તેમ બગડે, એ પરિસ્થિતિમાં અને એની શુશ્રૂષામાં લીલાવતીને સ્થળનો રોગ થયો; અને પતિને તો મર્યો પણ લીલાવતી

* ત્રીજો કડબીનો મણાવાય છે. પણ હકીકત નજરે તપાસતાં જણાય છે કે આનો અર્થ એ ન્યાત બીજ કોઈના હાથનું ના ખાય એટલો જ; જરૂર પડતાં શ્રીપુરુષ દરેકને હાથે રાંધીને ખાવા લેટકી રસોઈ કરતાં આવડે જ. પછી છેક તળિયે ગયેલાં કુટુંબના મરદો કલ્પમના ધંધા મારેની આવડતો ખોઈ નાખતાં, હલકાશ, ટપાલી, મિલમભૂર આદિ બને, તેમ રસોઈયા પણ થતા, એ જુદી બાબત છે; નાગર બ્રાહ્મણોને ખાસ નામે ઓળખાતા નાનકા જવાના પેલા બે - ગોરપટું અને કડબી; કુંવરપણ નાગરોનો મુખ્ય પેશો-કડબી. પાટણનડિયાદના નાગર બ્રાહ્મણો અને નાગરો મૂઠીદાર હોઈ બ્યાજવટંદર પણ કરતા. માધવરામ ત્રિપાઠીની પેટી જેવી બીજી પેટીઓ પણ નાગરોમાં લાંબાદૂકા સમય ચાલેલી. અમદાવાદમાં પ્રથમ મિત્ર સ્થાપનાર સાહસિક નરસન રણુગોડવાલ ઊદાત્તાલ સાહદા નાગર દંત. ન. ભા. દી.એ એમનું હાસ્ત્યાસ્પદ ચિત્ર આલેખ્યું છે, તે એમની એ શોપડીનું એક છિદ્ર છે. પોતાના વડીલ બોળાન્યાયનું ગૌરવ કર્તાના દિવમાં ધણું વધારે તેથી એમ બન્યું છે. વળી વડનગરા નાગરની બીજી નાગરોને પોતાથી હલકા મણુવાની ચાલી આવેલી પરંપરામાંથી ન. ભા. દી. મુકા નહીં, એ એમની મર્યાદાને લઈને એમ બન્યું છે. (૧૯૪૫)

અકાળ મૃત્યુમાં અડપાઈ ગઈ. છેક આખરી હાલતમાં પિતામાતા પાસે આવી; તેમણે બન્યા તે તમામ ઔપધોપચાર યુથૂથા હવાફેર આદિમાં ક્યારા રાખી નહીં, તોપણ સુવાણુ ન થઈ, બાળકને નાનાનાનીને ખોળે મૂકી ચાલી જ ગઈ. જતાં જતાં પણ એણે પિતામાતા બહેનેા અને ભાઈ પ્રતિનાં કર્તવ્યો બળવવામાં મણા રાખી નહીં, તેમ શ્વશુરકુલ વિશે એમાંથી કોઈ જરા પણ ધસાતું એણે-વિચારે તે સહન કર્યું નહીં, એ તમામ વિગતો અત્યંત ઝીણી છે, લાંબ સમજાવી વાચકને ક્તારા તેમનું લીલાવતીનું ચારિત્ર માપવામાં જેટલું મહત્ત્વ છે, તે સમજાવી સ્વીકારાવી શકે છે, એ આ ચોપડીનો વિશ્વ્ય છે. જે વાચક સમજાવી નથી, મૂળથી પ્રતિકૂલ ગ્રહવાળા હોય, તેમના ઉપર અસર ઝોછી થાય, બધે તેમાંના કોઈ કોઈ ચોપડી સામે, તેની નાયિકા સામે, કર્તા સામે, કે આખા વ્યૂહ સામે કટાક્ષોક્તિ કરવા પ્રેરાય, એ પણ ન સમજાય એવું નથી. આ ચોપડી વાંચતાં આપણા બહુિતા પ્રાર્થનાસમાજ ન. ભો. દિ.ને પેલો આત્મશ્લાઘી વણિક સંભરે છે, જે પોતાના સાતઆઠ વર્ષના પુત્રની અગ્નિ હોશિયારી વિશે સૌ આગળ બડાસ કર્યા કરતો, “ભાઈ, આ મારો છોકરો તો એટલો બધો કુશાગ્રહુદ્ધિ છે, બીજા છોકરા હજી એકડોબગડો ધૂંટતા હોય ત્યાં એ તો “ઓ ઈશ્વર તું એક છે,” “બાણુતાં પંડિત નીપજે,” એવી એવી કવિતાઓ દડકડાટ ગાઈ ગાય છે. એમનું તાત્પર્ય કે “મહા-સુમર્થ પેદાંતીઓનેય દુઃસાખ્ય એવી કર્તવ્યનિષ્ઠા અને તપસ્યા આ મારી લીલાવતીએ સિદ્ધ કરી, એવું કહેનાર દીવાનામાં ખપે અને માનનારે દીવાનામાં ખપે એવો-દાવો ગો. મા. ત્રિ. આ ચોપડીદારા પોતાની પુત્રી વિશે કરે છે. હોય ભાઈ, હોય ! પુત્રી એમનીને, એ તો મોરનાં ઇર્ષા !” ગો. મા. ત્રિ.નું નામ પડતાં જ ન. ભો. દિ.ને વાંકું પડતું, એના બીજા દાખલા પણ બહુિતા છે, ગો. મા. ત્રિ.નું તેજજ બળે કે ન. ભો. દિ.ની આંખથી સહેવાતું નહીં.

ચોપડીના સૂત્રવાક્ય લેખે ગા. મા. ત્રિ. મહાકવિ ભવભૂતિનો એક જાણીતો શ્લોક ટાંકે છે, તેની બીજી પંક્તિ બુઝો:-

વિશુદ્ધૈસ્તર્કસ્ત્વયિ તુ મમ મર્ત્તિ દદ્યતિ ।

(તરબુમો) પ્રિયા તું મ્હારી તે યર્ધ પ્રિયતરા શીલ જિજ્ઞે,

જિજ્ઞુ' શીલ-'વિશુદ્ધિનો ઉત્કર્ષ'-શ્રીઓ માટે શ્રીગોવર્ધનરામ શેર્મા માને છે તે 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભાગ ૧, ૨ અને ૪ના વાચકને અગત્યનું ના હોય. આ ચોપડીમાં કર્તા એ જ વસ્તુને તદ્દન નવી રીતે અને નવા સંજોગમાં નિરૂપે છે, એના અદ્યતન ('મિનિમમ') કદને આલેખે છે, એ આ ચોપડીની વિશિષ્ટતા છે. વેદાંત પ્રભોષે છે તે બ્યવહારનીતિ, કોટુબ્ધિક ધર્મ અને સામાજિક બ્યવહાર રામરોમમાં બ્યાપી રહે, 'અનાસક્તિયોગ'ને નામે ઓળખાયેલ ભાગ અને તપસ્યા જીવનપ્રવૃત્તિનાં નાનાંમોટાં ગંભીર તેમ ન જેવાં બહુ નજીવાં તમામ આચરણોમાં અથચ જીવનના બનાવ માત્રના પ્રતિબિંબો (રીએકશન્સ)માં નિરપવાદ પ્રલસ થયા કરે, તે જ 'વિશુદ્ધિનો ઉત્કર્ષ' છે, એમ અહીં કર્તા ઇસાવવા મથે છે.

પ્રિય પુત્રી લીલાવતીનું જીવન આટલું તો દુઃખદ, એનું આયુષ્ય આટલું બહુ અદ્ય, વગેરે હકીકતે પિનાને થતો ઘેરો વિવાદ, મારી એ પુત્રીમાં આવું અનુપમ શીલ પ્રગટ થયું, એ સાત્ત્વિકબળે બલવતી મારી એ પુત્રી તો જીતી ગઈ, એનો શોક ધરવો, એવા જીવનની દયા ખાવી અનુચિત, એનો જે સંજંધી એનો આવો ઉત્કર્ષ સમજી શકે છે, તેને તો હરગીજ એનાં શુભુગાન જ ઘટે, એ પ્રકારની-આર્પસંસ્કૃતિમાં પુરાતન કાલથી ચાલી આવેલી વિચારભાસા વહે કર્તા પોતાનો વિવાદ તરે છે, અને કરુણપ્રધાન હકીકતમાંથી પત્તુ સમપ્રધાન મનોદશા ઉપાનવે તથા વાચકને બેટ ધરે છે. આ ચોપડીનો રસપ્રવાહ વિવાદબિંદુએ આરંભી સમબિંદુએ આ પ્રકારે સમાપ્ત થાય છે.

અહીં આ ચોપડીમાંથી જ એક અવનરણ (પૃ. ૧૫-૧૬)

એચાર પારિભાષિક શબ્દોને લઈને કડણ લાગશે તો પણ ઉપયોગી થઈ પડશે:—

“શ્રુતિજોષિત જિજ્ઞવિષા તેમ મુમુર્ષુતા ગ્રાધે લાગી રાખવાનો ધર્મ. લીલાવતી, તું સમગ્રી, અને એ ધર્મ પાળવામાં તે’ કૃતકૃલતા માની. આ તારા અધ્યાત્મજીવનમાં સર્વથા મળેલું અને જીવનને અંતે તારો લાગ ન કરે એવું તારું એવ મે’ પ્રત્યક્ષ કરેલું છે. તો એવી કૃતકૃલ તને નિર્ધને હું તારો શોક અપ્રાસંગિક ગણું છું. તારા જીવનનું ઉન્નયન, તારી ધર્મપરાયણતા, તારું તપ અને તારો યોગ, એ સર્વ સ્મરું છું તેની માથે દેખું છું. ધર્માર્થિ દુઃખની ઉપેક્ષા અને તિતિક્ષા એ તપ, એ તપની અલંકાર સીમા તે મુમુર્ષુતા...એવી ઉપેક્ષા (— તિતિક્ષા) ન્યાં સાધનરૂપે પ્રાપ્ત (—કર્તવ્ય)* નથી, તેટલો જીવનમુખનો શોધ (અથવા) તે(ટલી) જિજ્ઞવિષા; (બીજા શબ્દોમાં) જીવનધર્મને અંગે આદરના મુખની અપેક્ષા તે જિજ્ઞવિષા;...દુઃખની આવી ઉપેક્ષા (— તિતિક્ષા)... (તે મુમુર્ષુતા): એ ઉન્નયના યોગવાળું જીવન:...એ ઉભય ગ્રંથિઓથી અંધાયરું જીવન: જિજ્ઞવિષાના અને મુમુર્ષુતાના આવા વિષમ સમા-ગમવાળા-વિરોધાભાસવાળા-જીવનપ્રવાહ:-આ સર્વ અનેક નામે અને અનેક રૂપે આ દેશના કંઈક આર્યોને અને આર્યાઓને ચારે આશ્રમોમાં પોતાના ધર્મજીવનની વાત્રામાં શ્રેષ્ઠ ભાવનારૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. અને જ્ઞાનભાવના અને અનુભવ કહી બતાવતાં અજો કહે છે તેમ,

“અકગ કળા ખેલત નર જ્ઞાની;

ધ્રુવ તારા પર રહત નિશાની !”

એક કામગ વધની બાળા મનોબળની સીમાએ પહોંચેલી અને આર્યસંસ્કારોમાં-જગમાં મત્સ્ય પેકે-જીવેલી લીલાવતી, આવી અકળતા

* કૌસમાંના અંશ, લખાણ કંઈક વિરોધ સમગ્રાય એવા હેતુએ મેં દર્શાવેલા છે.

જીવી રીતે જોવી અને જોલતી જોલતી અદસ્ય ચર્ષ ગર્ષ તે સ્વપ્નને સાક્ષી આ લેખક થયેલો છે. એ સ્વપ્ન...એ જિવનનાં રહસ્ય વિચારત આ લેખક...એટલો જ ઉદ્ગાર કરે છે કે,

‘મૂંઝેલું સપનો લયો, સમઝ સમઝ પસ્તાય !’”

અનુસંધાનમાં લીલાવતીના પોતાના શબ્દો પણ જોઈ લઈએ, જે અત્યંત સાદા હોઈ નિખાલસતાની અણીશુદ્ધ છાપવાળા દેખાય છે.

“બા, સાસરે મને કાઈ કાંઈ...ના કહે છે ? સાં તો સારું મને જ સોંપી મૂક્યું છે. પણ પિયરમાં એવી ટેવ પાડીએ કે સાસરે જાજે.” (પૃ. ૨૨)

“હું જાણું છું કે દુઃખ, ચિત્ત, શ્રવણ તરુે ફાણુ માત્ર છે. તે છતાં કાઈ દિવસ લાગી જાય છે.” (તા. ૨-૧-૧૯૦૧ના પત્રમાંથી, પૃ. ૬૬)

“શ્રવણું છે થોડું માટે ભવની રમ ભવાઈ,
ઉચ્ચ લોહી, ઉચ્ચ મરણ, સુખે રહે મવાઈ.”

(આત્મખોધની જાતે જોડેલી પાંચ કડીમાંથી છેલ્લી-પૃ. ૬૮)

આપણા લોકમાં કાગળો ધણુંખરું ફાટી નાખવામાં આવે છે. પરંતુ આવાં કંઈક વધારે વાક્યો દાંડી ચક્રમાં હોત તો ચોપડી વધારે પ્રતીનિદર બનત એમાં શક નથી. લીલાવતીની માખાપ, બહેનો આદિ સાધેની વાતચીતો અક્ષરશઃ નોંધાઈ દે.ય ભાગે, તથાપિ પિતાની ઝલાનિ દૂર કરવાનો એનો પ્રયત્ન અને ખીછ એક જ નોંધ, ખરેખર બનેલા પ્રસંગો દે.ય એટલી વિચિત્ર છે.

તને આપણે ગા. મા. ત્રિ. એ પેતાની આ સૌથી મોટી અને પ્રિય પુત્રીને સી રૂગવણી આપી તે દ્રુકમાં જોઈએ. આ વિશે કતાને પોતાને પુષ્પ વિચારે શા માર્ગ સુઝાજો તે એ પ્રથમ વર્ણવે છે. સ્ત્રીકેળવણી માટે આપણા સમાજમાં યુખ્ય મર્યાદા આ છે કે, પેટી કહેવન પ્રમાણે ચાત દ્રુકી છે અને તેમાં ભગવવાના વેશ તો શુભાર વિનાના છે. સીને, જેમ પુરુષને નેમ, બધું જ સીખવડું,

રાન માત્ર પવિત્ર અને પવિત્ર કરનારું છે, ક્ષણું તો સ્ત્રીને નિરુપયોગી વા ઓણું ઉપયોગી એમ કહેવાય જ શી રીતે-એ પ્રમાણે તાકિફ મર્યાદા દેખાતી જ નથી, સારે વ્યવહાર મર્યાદા મોટી બહે અનુલ્લંઘનીય છે. અમુક વય લગીમાં જેનાં લક્ષ ના ચર્ચાન્ય, તે પછી તો સો વસા રહી જ ન્ય એવું આપણું સમાજજનંધારણ છે.* પરણ્યા પછી એ આગળ લણે ના વણે તે નથી એના હાથમાં, નથી એના માતાપિતાના હાથમાં; પતિ અને સાસરિયાંની અનુકૂલતા હોય તો જ નવવધૂનો અભ્યાસ આગળ ચાલે (—અથવા તો તેમની પ્રગલ્ભ ઇચ્છા હોય તથાપિ જોખનનાં કુદરતી બળો તેની દરકાર કરતાં નથી, ભાવિનું સુકાન ઝડપી લે છે અને શાળાપાઠશાળાના અભ્યાસ થોડો કાળ અટકેલા સદાને માટે અટકી ન્ય છે.) એટલે પિતામાતાએ લણાવવું તે બાળકીનાં લક્ષ લેવાય (વા પરણ્યા પછી ન્યાતના રિવાજ મુજબ વર્ષે એ વર્ષે સાસરવાસનો, આરંભ થાય) ત્યાં લગીમાં

* લીલાવતી જન્મી ઈ. સ. ૧૮૮૧માં; એને પરણાવવામાં આવી ઈ. ૧૮૯૫માં; એનો દેહ પછી ત્રણ ૧૯૦૨માં, એની ઉંમર પૂરી બાવીસ વર્ષની થાય તેમાં એ મહિના ને વીરોક્ત દિવસ ખૂટતા હતા એટલો વહેલો.—૧૮૯૫થી ૧૯૦૦ના સમયથી અત્યારે ૧૯૪૩માં આપણા સમાજમાં એટલી તો મોટી ક્રાંતિ થઈ ગઈ છે કે નાગરો પોતાની શાખા બદલે બીજી શાખામાંય પરણે છે; એટલું જ નહીં બીજી નાતમાં પણ પરણે છે, કિરીરીઓ અને ધુવતીઓ ઘણી નતે પરણતી થઈ ગઈ છે, ઘણી પરણતી જ નથી; એટલે અનુલ્લંઘનીય હતી તે મર્યાદા, વધતી જતી સંખ્યા અવગણતી બન્ય છે, એટલે કેળવણી લેવાનાં વર્ષ પસંદ તેથી ઇચ્છા હોય તેને માટે વધતાં ન્ય છે; વગેરે વગેરે કાંઈથી અનુલ્લંઘનીય નથી. આ ફેરફારો હજી પણ ઘણા વધરો, આજુ' જ્ઞાતિબંધારણ નૂટી જશે અને થોડા દાયકામાં આખા સમાજમાં હાલ ૬૫થી પણ ના રાત્રીએ એવું મદાવાસ્તવ પરિવર્તન થઈ જશે, એમાં સંકા નથી. આ મદાવાસ્તવની દૃષ્ટિએ બ્યાખ્યાનનો આ ભાગ છેક પુરાણા લેવો લાગે તો નવાઈ નહીં. ગો. મા. ત્રિ. ના એમના ઝમાનામાં પોતાને માથે આપેલા વડીલવર્મના પાલનમાં આશય કેવા કેવા હતા એટલું જ બરાબર બતાવી સકાય તોય પહું છે.

સમાપ્ત થઈ જાય તેટલું જ હોવું જોઈએ. વળી પિતામાતાએ બાળકીને આ જે લેણીતર આપવાનું તેના ચોખ્ખા જે વિભાગ પડે છે : પહેલો આવશ્યક વિભાગ, બીજો શોભાનો; રસોઈ કરવી, ઘરકામ કરવું, દાણોદૂધી કપડાં આદિની સંભાળ લઈ જાણવી, શીવવું, ભરવું આદિ આવશ્યક વિભાગ; બીજું તમામ-લખતાં વાંચતાં ગણતાં આવડવું (ધી ધી આર્ટ્સ) એ પણ શોભાનો વિભાગ.

“ એ તો જ્ઞાન મને ગમતૂ નથી ઝગિરાયછ રે

લાવો બાળક માગે અન્ન, લાગૂં પામછ રે. ” (પ્રેમાનંદ)

શ્રીદામા ઝગિની પત્ની તેને જૂએ ટળવળતાં બાળક દેખાડીને બોલો પાથરતી એમ વીનવે છે. આપણા સ્વપ્નલુગની આદર્શ ઝગિ-પત્નીઓ પત્ની આગળ તેના દીણકમાઉપણા વિશેની કહી રાવ પણ આમ મુમધુર લક્ષ્યારે કરતી હશે. વાસ્તવિક દુનિયાની પ્રાકૃત પત્નીઓ પોતાના ધર્મધ્યાનક્ષમતીમાં ખીછ રીતે દીણકમાઉ પતિદેવને “ જગન્નર સરસ્વતી ” સંભળાવીને વીનવણીને ઠેકણે ગ્રાંસા કરે છે, મહેણાં મારે છે, વગેરે કાષ્ઠી અગવ્યું નથી. પરંતુ જેવ પદ્ધતિનો ભાવાર્થ, બંનેનું પ્રેરક તત્ત્વ એક જ છે. પેટપૂજા જ પ્રથમ પહેલી વસ્તુ. મરી-મસાલા, પાપડઅઘાણાં, વજાભરણ, ઘરજાર, રાચરચીકું અને જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, કલાકોશલ એ કુલકુલાં મુકાબલે માત્ર શોભાની વસ્તુ પેટપૂજાથી જિનરતી અગલતી જ. શું હોકરા કે શું હોકરીની ફગવણીમાં બવદારુ. જેના વગર ધડી ન આસે એવી આવડનો જ પ્રથમ પહેલી વસ્તુ. હોકરાહોકરી બંનેને પ્રાથમિક કહેવાની ફગવણી જીવનવ્યવહાર માટે ખીજા નંજરની જરૂરિયાત ગણાય અને દાલના સમયમાં, તેમ અંગ્રેજ આખી દુનિયાની સમાનભાવા (લિંગ્સ ફ્રાંક) વધારે વધારે બનતી જાય છે તથા આખી દુનિયા ઝડપથી છેક નાની બનતી જાય છે, તેમ તેમ થોડું અંગ્રેજ જ્ઞાન અને થોડો મુસાફરીપરિચય પણ એ ખીજા નંજરની જરૂરિયાતમાં-ગમે તેવા ઘરકુકડા વા કૂપમંદુનેય તે-મૂકવી જ પડે. વળી હોકરી માટે રમોઈ, ઘરકામ ધોરજૂરીવજાદિ

સૌથી વધારે વ્યવહારોપયોગી, તે છેકરાની જાત માટે સુધારકામ, હુલાંગકામ, મોઝીકામ, મુદ્દણકામ, લેથ અને યાંત્રિકકામ, વીજળી અને ગેસકામ, વૈદ્યકકામ, આયોજનકામ (ડિઝાઇનિંગ), વિશેષ ગુજરાતી, વિશેષ અંગ્રેજી, વિશેષ ગણિત, વિશેષ સામાન્ય જ્ઞાન, વિજ્ઞાનનાં મૂલ્યતરો, તેમ જ અંગ્રજી, અને અંગરૂઠિ ખીલવતા બાપાઓ, વધારે વ્યવહારોપયોગી. ઉચ્ચતર કેળવણી, કલાઓ, બાપાઓ, ઇતિહાસો, વિજ્ઞાનો, દ્વિમસૂરીઓ, જેમનો છેડો જ નથી, તે તે અમુક કિશોર-કિશોરી યુવકયુવતીની પરિસ્થિતિ, આર્થિક દશા, સામાજિક વર્ગોમાંના અમુકમાં સ્થાયી સ્થાન, તે પ્રમાણે થોડો કે ઘાંબો સમય માગે એવાં, માનસિક તથા તારીરિક અમુક જ કે તમામ શક્તિઓનો વિનિયોગ માગતાં બહુતરો, - કેવળ ઐચ્છિક તેમ તે પાછળનો ખર્ચ તેનો લાભ લેતી વ્યક્તિ કોનેથી પૂરેપૂરો ઉધરાવી લેવાય એ રૂપનાં હોવાં જોઈએ. વિદ્યાસંશોધન અને વિજ્ઞાના ફેલાવ માટે મોટી રકમોનાં દાન કરતા પરાપકારી ધનાઢ્યો અને જાહેરસંસ્થાઓ આ ખર્ચનો જોડલો બાગ ન્યામનિધિઓ (ટ્રસ્ટફંડો) વડે પૂરો પાડે તે ઉપરાંતનો આવી ઉચ્ચ કેળવણીનો તમામ ખર્ચ તેના લાભ મેળવનારા પાસેથી લેવાવો જોઈએ. આ કક્ષા નીચેની પ્રાથમિક અને દ્વિતીય કેળવણીનો બોલો પ્રજાએ ભોક્ષિતાર્થ ઉપાડવાનો, એટલો તો મોટો ચર્ધ પડવાનો કે ઉચ્ચતર કેળવણી માટે પ્રગતી તિબેરીમાંથી આયોજન (પ્રોવિઝન) શક્ય જ લાગતું નથી. આ થયું કેળવણીનું સમગ્ર અને સામાન્ય દર્શન, તથા સ્ત્રીપુરુષભેદ આ આખી સીડીમાં ક્યે પગથિયેથી દેટલો નિર્ણાયક ગણાય તેનું બિહતું દિગ્દર્શન.

થી. ગોવર્ધનરામે લીલાવતીને થી કેળવણી કર્મ રીતે આપી તે જોઈએ: પ્રાથમિક કેળવણી દરમિયાન તેનું હિંસાળી જ્ઞાન પાકું થાય અને તેને ગંજીર પુસ્તકોના વાચનનો શોખ વધે એ તરફ વિશેષ લક્ષ અપાયું. વાચનશોખ ચતાં તેને આપણા ધર્મ અને નીતિનો બોધ રસિક રીતે થાય એવાં પુસ્તકો વાંચવાનું વલણ પોપવામાં

આવ્યું. નવલિકા અને નવલકયાઓ મદનકયાઓ છે, (આપણા સાહિત્યમાં "ત્રિકાણ" કથાઓની અનીતિસયક અનીતિષેપક જાતિની ઉત્પત્તિ વીસમી સદીના આરંભ પછી થયેલી ગણાય) તે અપરસના એવો વળગાડે તેથી ચેતતા રહેવાનું છે. માત્ર વાર્તાસ્ત્રના કુતૂહલથી વાંચતું એ એક પ્રકારનું આળસ જ છે, મોટે ભાગે સમય અને આખનો ખગાડો છે, વખતોવખત ચીવટ અને દૈશલ્પ વડે અવશ્ય કરવાનાં કામકાજ હિવેખીને છાકરી બેડી બેડી વાંચ્યા કરે, તે સાડું લક્ષણ નથી, વગેરે ઠસાવી તેને ધરકામની વ્યવહારુ કલાઓનો મહાવરો-અને મહાવરે મહાવરે ઊપજતો શાખ-વધારવામાં આવ્યો હતો. આમાં તેનો હાથ બેસનો જ્યો અને ઉંમર પ્રમાણે તે કરતી ગર્ભ, તેની સાથે થોડું અંગ્રેજી અને થોડું સંસ્કૃત શીખવવામાં આવ્યું, સંસ્કૃતમાં પદ્ધતિસર વ્યાકરણ લખે તે કરતાં તેનું શબ્દજ્ઞાન ઝડપથી વધે, અને નામ, વિશેષણ, ધાતુઓનાં રૂપો તે ઝોળખતી ચર્ચ જાય તો રથૂલ અર્થ તો પ્રવત્તને બેસાડી શકે અને પછી તો જેમ મહાવરો વધે તેમ અર્થબોધની સરસતા વધતી જાય, એ પદ્ધતિ જ અકલ્પ્ય કરવામાં આવેલી. સાદા સંસ્કૃત શ્લોક મેળે સમજાય એ પગથિયું આવતાં એના અભ્યાસની સોંપણી એક માર્તિવક અને આપણી જૂની પ્રણાલિકાઓમાં વ્યુત્પન્ન શાસ્ત્રીજીને કરવામાં આવી, તેમની સાથે એણે સાદામાં સાદા ઉપનિષદો અને ગીતાનું કંઈક અભ્યાસ કર્યું, જે પછી અનુકૂળતા પ્રમાણે એના નિલપાકની વસ્તુઓ પણ બની. સ્વતંત્ર વિચારણાશક્તિ ખીસે માટે લઘુ તર્કકૌમુદીનો પરિચય પણ કરાવેલો, એ અંશ આ અભ્યાસક્રમમાં ખાસ નોંધપાત્ર ગણાય છે, અને શકુંતલા, ઉત્તરચરિત, ચંડકૌશિક એ નાટકોના અમુક અંક એને શાસ્ત્રીજીએ વંચાવ્યા, બાકીના ભાગ એણે જાતે (તરજૂમાઓની મદદથી) વાંચી લીધા. સામાન્યજ્ઞાન વધે કે મુતિહાસ જાણે એ માટે અભ્યાસક્રમમાં ખાસ સમય અપાયેલો હોય કે ખીજી વ્યવસ્થા ગોઠવાઈ હોય એમ જણાતું નથી. હિંદુધર્મ, હિંદુનીતિ, જીવનમાં

દર્શન મું, શ્રેય મું, શ્રેય મું, આદિ વિશેષો દિંદુ વિચારમિનાર
એના ચિત્તંત્રમાં બરાબર વર્ણાઈ જાય એ જ મુખ્ય ઉદ્દેશ રાખેલો
હોય એમ ચોખ્ખું દેખાય છે.

કાયા પણ ખીલના મગજમાં આ બધા વાચનાપ્રયત્ન દરમિયાન
કુદરતી રીતે સલાવો ઝોકે તે ગો. મા. જિ. પોને એની સાથે
છટથી મર્યાદા અને એની શુદ્ધિ સારી સાગી તથા એનો ઝડપી
વિકાસ દોરો, તેમ આ ચર્ચાઓ વધે, રસિક બને, ડાંટી ઊતરે
તથા પિતાપુત્રીની પ્રીતિ પણ જામની જાય એ કુદરતી પરિણામો
સીસાવતીના દાખલામાં બહુ વહેલાં દેખાતાં થયાં. પ્રથમ બાલકને
પિતામાતાનો સીધી વધારે સાત મજે તેમ અર્ધ પણ થયું.

સીસાવતીનું સંસ્કૃત જ્ઞાન સારી રીતે ખીલી આવ્યું. શંકરા-
ચાર્યનાં દેહલાંક અને દેહલાંક ખીલન સ્તોત્રો, આરતીઓ વગેરે તેણે
કંઠસ્થ કરેલાં. નીતિશાસ્ત્ર, મુલાપિતો આદિનોય તેને શોખ લાગ્યો.
મૂળ મૂકી બસે આટલી, પરંતુ તેના નિરંતર પરિશીલને અને મનને
પિતા સાથેની ચર્ચાએ એ પણ, તેની દર્શનનિષ્ઠ શુદ્ધિ "વિશુદ્ધિના
ઉત્કર્ષ" અથવા ધર્મપ્રોક્ત ગિર્જાવિદ્યા અને ધર્મપ્રોક્ત મુખ્યુતાનો
મુખેજ વહેલો અને શુદ્ધ ઉપગમી શક્તિ એ પ્રમાણે પુત્રીપ્રેમી કર્તા કહે
છે, આમલપૂર્વક આપણને કમ્પાવે છે, અને ઉમેરે છે કે કૌટુંબિક
નિર્ધનતા અને જીવનની એમેગની દુઃખમયતાથી જરા પણ અક્ત ન
થતાં, એ તો એના ધારમ્માયસે જીતી ગઈ.

ધોડું પણ એક જ દિશાનું વાંચન અને તેનું ફરી ફરી ફરીને રટણ
અને મનન એમાંથી પણ શુદ્ધિના પોતાના રમકસ પ્રમાણે ઉત્તમોત્તમ
ફલ ઊપજી શકે. યજ્ઞ વાંચન, વિષય પર વિષયનું અધ્યયન,
એટલા જરૂરમાં અને એટલા સાંખ્યા કાલ લગી, કે શુદ્ધિને મનનની
આદતે પડ્યા ના પામે એટલે તે કેળવણીએકાદા, સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ
કરતી યાય વગેરે તો અનેજ ક્યાંથી, એવા શિક્ષણક્રમવાળા
અભ્યાસ જેમ લાંબો સમય ચલાવવામાં આવે તેમ તો શુદ્ધિના

રસકમ્મ બિલ્લ શોપાર્થ જાય અને પરિણામ નિશ્ચલતા એટલે જડતા અને ભુદ્ધિમાંઘમાં પણ આવે, એ જ આ હાલની બીજી બાજુ છે. આ પદ્ધતિએ આવું જ પરિણામ ધણુંખરું આવતું જોઈએ; એમ તો કેમ કહી શકાય, કેમકે દરેક દાખલામાં તે તે ભુદ્ધિની મૂળ શક્તિઓ દબાય છે, કે ગમે તેટલા બાર તજેથી પણ પોતાનો માર્ગ કરી લે છે, એના ઉપર ઘણો આધાર રહે છે. કેળવણીનો પણ એક અગ્ગ્ય કાયડો છે।

આટલી અર્થા ધ્યાનમાં રાખીને શ્રીગોવર્ધનરામની આ ચોપડી વાંચતા વિચારવામાં આવશે તો હું ધારું છું કે એ લખવામાં કર્તાએ સમભાવી વાચકોને જે લાભ આપવાનો આશય પોતાની સમક્ષ રાખેલો તે વાચકવાચકના પોતાના વત્તાઓછા અધિકાર, વિશેષ સંસ્કાર આદિ પ્રમાણે સિદ્ધ થશે.

અને કર્તાના મૃત્યુ પછી ન. ભો દિ. જેવા પ્રતિકૂલ મહવાળા વિવેચકે આના વિષે જે કટાક્ષોક્તિ કરી, તેનો જાણે કર્તા પોતે આગળથી રહ્યો હર્ષ દેતા હોય, એવો પણ એક ખંડક આમાં જોવામાં આવે છે, તે અહીં ટાંકીને આ વ્યાખ્યાન પૂરું કરું છું.

ગો. મા. ત્રિ. લખે છે (પૃ. ૪૫)—“અમુદ્રતીર આગળની પર્વતની કાર પર બેઠેલા બાળકનો ફેંકેલો પથ્થર એવા જાંઆ સ્થાનથી અગાધ અમુદ્રને તળિયે જાય છે, તેમ રાત્નાસન ઉપર બેઠેલા બાળકના પરાપકાર આખી પ્રાણના મર્મભાગમાં પહોંચી શકે છે, તેમાં એ પરાપકારનો વિકાસ એ ઉચ્ચ સ્થાનને લીધે થયો, અને એ પરાપકાર માટેનું બલ તો એ બાલકના હાથમાં હોય તેટલું જ હતું. એ જ બાલક પર્વતને ટેકાળે ધરના ઉંબર ઉપર રહી અતિશ્રમથી આકાશમાં પનંગ ઉરાડે, તેમ રંક ધરમાં જન્મેલું બાળક કુટુંબને (જ)* સુખી કરે, તો તેના પરાપકારનો

સંકેત તોના રથાનને લીધે છે, અને તે માટેનું તેનું બલ તો પર્વતશિખર જેવા રાજ્યાસન ઉપરની પોતાની અવરથાને કાળે કરવું પડ્યું હતું તેટલું જ પ્રયોજે છે. માટે અવસ્થા ૩૫ પડ દર કરી તેની નીચે રહેલા જીવે ધર્મકાર્યમાં કેટલું બલ દ્યુત્ત અને કેવો ધર્મ પાળ્યો એ જોવા પામીએ, ત્યાં સુધી તેની તુલના શુદ્ધ થતી નથી. આવી તુલનાશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી પછી વિચાર કરવાનો છે કે અમુક વ્યક્તિએ પોતાનો સનાતન યત્ન કેવી રીતે પ્રત્યક્ષિત કર્યો. ”
(“ વિવિધ વ્યાખ્યાનો ” ભા. ૧લો)

*

ઈ. સ. ૧૮૮૨ પછી હમે મુંબઈના સંપર્કથી છૂટા પડ્યા. ગોવર્ધનભાઈ બાવળગરમાં હતા, મહારા મિત્ર વરજભાઈ હેમને ઘેર હતા. તે વખતે ‘સ્નેહગુદા’ હરતલિખિત કાવ્યા રૂપમાં હતી. હેમાંથી જુદા જુદા ભાગ વરજભાઈને ગોવર્ધનભાઈ એ વાંચી સંભળાવેલા અને હેની દીપ્તિ અને ચમત્કૃતિની પ્રશંસા વરજભાઈ મહારી આગળ કરતા હતા; તેવામાં જ ગોવર્ધનભાઈ હમારા અમદાવાદના સહોદની અંદરના મકાનમાં ચડવેળા રહેલા હતા. તે વખતે મહારા પિતા, બન્ધુ, વગેરેની આગળ એ ‘સ્નેહગુદા’ માટે ઘડેલી પ્રસ્તાવનાનો મુસદ્દો વાંચી સંભળાવેલો ચાલ આવે છે. એ પ્રસ્તાવના પ્રગટ થઈ નહિ; કાણ નહિ કેમ ? હેમાં હ. હ. દુવની સૈલીને “ તારા ટપકીવાળી ” એમ વિશેષણ આપેલું સાંચરે છે.
—નરસિંહરાવ લોળાનાથ (‘સ્મરણગુહર’ પૃ. ૨૪૬)

સ્નેહમુદ્રા

લેખક: મણિલાલ ન. દ્વિવેદી

[ઈ. ૧૮૭૪માં પોતાનાં પ્રથમ પત્ની હરિવંશીનું અવસાન થતાં ગોવર્ધનરામે સંસ્કૃતમાં "હૃદયરુદિતરાતક" નામની રચના કરી; ને તેનું અવલંબન લઈને ઈ. ૧૮૭૭માં બાવીસમે વર્ષે—એમણે 'સ્નેહમુદ્રા' લખવાની શરૂઆત કરી. અલબત્ત, તે પૂરી થઈ ઈ. ૧૮૮૫માં, ને પ્રગટ થઈ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના પ્રકાશન પછી જો વર્ષે, ઈ. ૧૮૮૬માં. કાશ્યપી તરીકે સહુદયને સંનર્પક લાગે એવી રચના એ નથી, તેમ છતાં એમાં સૌન્દર્યના, સામર્થ્યના અંશે કાવ્યાપાકાદેપે વેરવિખેર ટીક પ્રમાણમાં દેખાય છે. આ કૃતિ વિશે ત્રણ શક્તિશાળી કવિ-વિવેચકોએ કરેલી સમીક્ષા અભ્યાસીઓને અતીવ ઉપકારક નીવડશે. આના અનુસંધાનમાં પ્રો. અર્નનરાય મ. શવળની વિસ્તૃત વિવેચના ('માનસી' વર્ષ ૨-અંક ૨) પણ અભ્યાસીઓએ અવશ્ય લેવા જેવી છે.]

૨૧. ગોવર્ધનરામના "સરસ્વતીચંદ્ર"નું જેણે અવલોકન કર્યું હશે તે એ વિદ્વાનની રસિકતા બુદ્ધિ અને અપૂર્વ યોગકશક્તિ વિચારી આશ્ચર્ય પામ્યા વિના રહ્યા નહિ હોય. તેમનો જ રચેલો આ ગ્રંથ ધણા સમયથી અમારી પાસે પડી રહેલો છે, અન્યત્ર પણ તેમ જ પડ્યો હશે. કાર્ષ્ણે હજી તેના વિશે અભિપ્રાય આપવા પ્રમત્ત કર્યો નથી. સરસ્વતીચંદ્રની આંગણીએ સ્નેહમુદ્રા કાર્ષ્ણે કડક પડે તેવી છે, છતાં છે તો શુદ્ધ કુંદન અને રત્નજડિત એટલે કાર્ષ્ણે અંશે તેને અનુચિત તો નથી જ; પરંતુ સરસ્વતીની પ્રાકૃત પ્રસાદીવાળાને એ દાખ્ય રુચિર થતું અમને તો અસંભવિત લાગે છે. આ ગ્રંથમાં જે ચમત્કાર સમાયેલો છે તે એક પ્રકારનો નથી કે તેને સહુજમાં વાંચક સમજી ધરી શકાય. એમાં વસ્તુસંકલ્પના કાર્ષ્ણે જુદા જ વિધાની છે. પદ્યમાં તેને અધીન રહી સાધવા ધારેલો દાખ્યાર્થ વળી તેથી પણ જુદો છે, અવાંતર પ્રસંગોમાં રહેલા મર્મ એ ઉભયથી વિરક્ષણ છે, અને આખા વિષયમાં સ્નેહનો કાર્ષ્ણે અપૂર્વ સંરક્ષર, જે અપૂર્વ સાથે અવાચ્ય પણ છે, તે જુદા જ રંગે જામેલો છે. આ ગ્રંથનું

બંધારણ છેક પ્રાચીન સૈદ્ધી ઉપર નથી, તેમ નથી છેક અર્વાચીન ઉપર. એમાં ઉભયનું મિશ્રણ છે, પણ અર્વાચીન ઉપર કંઈક અધિક વલણ છે. પ્રસંગે પ્રસંગે ભવભૂતિની પેઠે ભાવ ઉભયાર્થ જાય છે, પણ એ ભાવનો પ્રત્યાહ પાછો શેલીની ભારતીની પેઠે ફાઈ એવા ઉપરમાં ઊતરી પડે છે કે તેનો એક છટિ પણ આપણે હાથ આવતો નથી ને આપણે તેની ગૂઢતાને લીધે જ તેનાથી મોહ પામતા તેની મિથ્યા શોધમાં જ લખ્યા કરીએ છીએ. આમ છતાં કાવ્ય-પ્રવાહ ફાઈ રીતે અણગમો પેદા કરતો નથી.

આખા ગ્રંથનો વિષય પ્રેમ સિવાય બીજો નથી, પણ તે પ્રેમ એટલે અમુક સ્ત્રીપુરુષના યોગે ઉત્પન્ન થતી લાગણીઓની ગરબીઓ નહિ, પણ દિવ્ય ઉચ્ચ પ્રેમ જેનો સંસ્કાર લાગવો જ દુર્ધટ અને જેનો અનુભવ થવો આ મર્ત્યલોકમાં પણ અમરત્વ જ. નાયક યદ્યપિ પુરુષરૂપે દ્રશ્યો છે ને તેનો એક મિત્ર તથા સ્ત્રી એમ લીધાં છે, તથાપિ તે સર્વમાં અમને તો હિમ આત્માર્પણ-રૂપ દેશપ્રીતિ અને તેને પ્રેરમાહન કરનાર વત્સલતા, રતિ, પ્રવચ્ચતા ઇત્યાદિ વૃત્તિઓનાં દિવ્ય રૂપક માત્ર જ સુમળ્ય છે.

પ્રવાસી પોતે એકલો નીકળે છે ને રતિના અભાવે દુઃખ સહન કરતાં જડમય બને છે, પણ તેને પ્રાપ્ત કરી ચેતનવંત થઈ આવે છે. એ જ પ્રસંગમાં દેશવાત્સલ્યરૂપ યોદ્ધાના હૃદયમાં પ્રેમોદ્ધાર પરાકાષ્ટાને પામે છે; ને એની સહચરી પણ એ પરાકાષ્ટાના પ્રસંગને પોતે જે જે રીતે સ્વાર્પણ કરી પોતાની જાતિને દુઃખી દેખી પોતાના સહચર સાથે મૂર્છાવશ થઈ મૃતપ્રાય થાય છે તેથી દીપાને છે આ સ્થળનો પ્રસંગ હિંદુ સ્ત્રીઓની અધમતા એ છે; અને તેને જ આપણા દુઃખ માત્રનું નિદાન કરાવવામાં કવિએ બહુ સુક્તિથી કાવ્યાર્થ ગાંઠ્યો છે. કવિએ પુનરાદાહનો જે નિવેડો આપ્યો છે તે સર્વેને સ્વે એવો નથી તથાપિ હીક છે એમ કહ્યા વિના ચાલે નહિ, પરંતુ જેણે રનેહના તત્ત્વનું આટલું ગૂઢ પાન કરેલું છે,

ને જેના પ્રેમનશાના ઉદ્ગાર પ્રાકૃત લોકને ગળે બિનરવા પણ દહિન છે, તથા સતીત્વનો પવિત્ર મદિમા જેણે યથાર્થ ચીતર્યો છે, તેના તરફથી પુનરુદ્ધાહ-પ્રસંગે છેક પ્રાકૃત નીતિનો બોધ થાય એ તેના ગૂઢ પ્રેમપાનને શોભતું નથી. પ્રેમની ભૌતિક છાયા સ્ત્રીનું દુઃખ દેખી શ્રવિતાર્પણ કરી રહેલાં સ્ત્રીપુરુષને તેમનો મિત્ર મળે છે ને તે પછી જે જે કાવ્યના ઉદ્ગાર થયેલા છે તે ખરી દલિતવશકિતના નમૂના છે. અહો ! પ્રેમનું ઔષધ પ્રેમ જ છે. પ્રેમદીનતા જેઈ ઉદાર પ્રેમે જે અર્પણ કર્યું છે, તે પાછો સમાન પ્રેમથી પુનર્જીવન પ્રાપ્ત કરે છે. ને કવિ જેને જૂન કહે છે તે રૂપે બોલે છે. પ્રેમીને બધું વિશ્વ પ્રેમમય લાગે છે. કવિની એમાં જ શક્તિ છે. કે તે જે ભાવ પોતાના નાચકને આશરે છે તે ભાવમાં તેને એવો તન્મય દરે છે કે બધું વિશ્વ તેને તે ભાવમય લાગાય છે. હૃદયભૂતે જે જે વસ્તુપદાર્થોનું અવલોકન કર્યું છે તેમાં ગાઢ પ્રેમની છાયામાં વિકારી સંસારથી જે જે કાંઈ પડે છે, જે જે ઉત્કર્ષ થાય છે, ધર્મકર્મ વ્યવહાર સંસાર આદિથી તેના જે જે રંગ બદલાય છે, તેનું યોગ્ય વર્ણન કવિએ જે સુક્તિ અને અનુભવથી આપ્યું છે, તેનું અત્રે યથાર્થ પૃથક્કરણ કરતાં વિસ્તાર વધી પડે એમ છે આ જૂતનો પ્રસંગ રાત્રિમાં મૂક્યો છે, ને પછી પ્રભાત ચતાં પાછાં સર્વને જીવનયુગ કપાં છે, એમાં આર્થાવર્તની ગત અને વર્તમાન દશા બતાવતાં ભાવિ, ઉજ્જવલ ભવિષ્યની બહુ સુક્તિપુરઃસાર સૂચના સમાવેલી છે. પ્રેમરતિરૂપ પરમ શ્રીમય ચક્રવાકીને પુનર્યોગથી પૂર્ણ પ્રમા ને આનંદાદલાસમાં ઊરાડી છે. આમ સર્વ રીતે જોતાં આ ગ્રંથમાં સ્નેહનો જ વિષય છે, પણ તેને અંગે કાવ્યવ્યવસ્થા, દેશમુધારણા, સંસાર, ધર્મ, આદિ અનેક વિષયને ચર્ચ્યા છે. પણ સર્વમાં સુખ, સર્વમાં આનંદ, સર્વનું નિદાન પ્રેમ પ્રેમ ને પ્રેમ જ ભૂતઃભ્યો છે. એ મર્માર્થ ગ્રહણ કરવામાં જ સ્નેહમુદ્રાના નામનું સાર્યક છે; કેમકે એક પંક્તિ પણ એવી નથી, જેના પર સ્નેહની મુદ્રા ન હોય.

સ્નેહજીવનનો આલેખ.

લેખક: ઉમાશંકર એપી.

હાર્ડિને ઉત્તરાવસ્થામાં અમેરિકન મુલાકાતીઓ કવિતાની વાતચીત આણતી હોય તે અટકાવીને 'હવે તમારું' સ્વર્ણ કામ છે તે વિશે કાંઈક કહો' એમ કહેતા સારે હાર્ડિને એ બહુ ગમતું નહિ. પોતાની નવલકથાઓ કરતાં કવિતાને એ વધુ મહત્વનું સર્જન ગણતા. પણ સફલાએ હાર્ડિ દીર્ઘકૃપ્ય પામ્યા હતા. છેલ્લાં ત્રીસેક વરસ કવિતાને એ અર્પી શક્યા હતા અને જીવનના દર્શનને મુરેખપણે સાકાર કરતા Dynasts જેવા મહાકાવ્યનાટકની રચના કરી શક્યા હતા. આપણા ગોવર્ધનરામ તો અંબાલાલ સાકરલાલે શોક-કરાવમાં ઉમેરાવ્યું હતું તેમ 'અકાળ' અવસાન પામ્યા હતા. એમની કવિત્વશક્તિ સરસ્વતીચંદ્રમાંનાં 'સુખી હું તેથી જાને શું'—એ. ગજલ, છુદનો ગૃહસાગ—એ લાવણી, ગોઠડરમીયના 'ધ દરમિટ'નો સરળ ભાવવાદી 'પંથી ખાધું' ન 'ખાધું' કરે છે'—આદિ રવલાવેશિતઓથી મધુર બનેલો અનુવાદ અને છટક મુક્તકો અને ગીતોમાં જરૂર ઝળકી જાય છે. પણ એક સર્જક તરીકે એમનું મુખ્ય સર્જન પદ્યમાં નહિ પણ ગદ્યમાં ('સરસ્વતીચંદ્ર' રૂપે) થયું છે એ બાબત એમના પોતાના કે વિવેચકોના મનમાં બે મત હોય એવું જેવા મળ્યું નથી. આનો અર્થ એ નથી કે એમણે પદ્યમાં કોઈ મહત્વાકાંક્ષી પ્રયત્ન કર્યો નથી. 'સ્નેહમુદ્રા' નામનું ૧૧૦ ખંડનું કાવ્ય ગોવર્ધનરામે પોતાની પહેલી પીરી પૂરી થતાંમાં લખ્યું છે. ઉત્તરાવસ્થામાં એ કે એવી કોઈ કૃતિ એમને હાથે રચાવા પામી હોત તો પદ્યમાં પણ એમની સિદ્ધિ કેવી હોત એ પ્રશ્ન મનમાં ઝિંકા વગર રહેતો નથી.

'સ્નેહમુદ્રા' કાવ્યે ઉંમરે લખાયું છે એટલે એમાંના જીવન-દર્શનમાં કોઈ ક્યાસ કે બિજુપ ■ એવું નથી. નવાઈની વાત

તો એ છે કે કાવ્યનું વિચારમાગણું, હવે પછી જોઈશું તેમ, પરિપક્વ બુદ્ધિની છાપ પાડે એવું સર્વગ્રાહી અને લગ્ય છે. હજી આજે પણ 'સ્નેહમુદ્રા'ના વિચારર્પિતમાં ઘણું આંગળી ખૂંપાવી શકે એવું નથી, કાંઈ પણ ચિન્તકને આ વિષયની આવી માંડણી ઝીરવ અપાવે એવી છે. તો 'સ્નેહમુદ્રા'ની એક કાવ્ય તરીકેની સિદ્ધિ આડે ક્યાં તરવો આવ્યા હશે ?

એ તો જાણીતી વાત છે કે 'સ્નેહમુદ્રા'ની રચના કવિની પત્નીના અવસાન નિમિત્તે થઈ છે. અંગત શોક એટલે કાવ્યમાં ભાવનો આવેશ વધુ ઉત્કટ હોય, જિગતી જુવાનીએ અનુભવેલો ધા એટલે લાગણીનાં ધોડાપૂર હોય, એવી સંભાવના વધારે તો રહે, પણ આખી કૃતિમાં જે સુચોગિત વિચારમંડાળ છે તેને રુધિરમાંસ-સુક્ત બનાવી શકે એવો જીર્મિનો પ્રભાવ વરતાતો નથી. એટલું જ નહિ, સાચી લાગણીનો રણકો ક્યાંક ક્યાંક જ સંભળાય છે. જે મૃતપાની ફરી સજીવન થાય અને આખી કૃતિ હિમતપૂર્વક વાંચી જાય તો કદાચ ઉદ્ગાર ક્યાં વગર ન રહે કે 'તમને મારા જવાથી બહુ દુઃખ થયું' હોય એવું તો આમાં કાંઈ લાગતું નથી.'

નાની ઉંમરે આ કાવ્યની રચના થઈ છે એટલે એમાં વિચાર પાંખો હોય અને જીર્મિ બેઘગામ હોય, જીર્મિમાંંચ-(Morbidity)ની કાટિએ પહોંચી જાય એવી વેગીલી હોય-એ બે મુશ્કેલીઓની અપેક્ષા રહે, પણ સદ્ભાવે એ જાને માટે અહીં અવકાશ જ નથી. જીર્મિ-મંદતા એ 'સ્નેહમુદ્રા'ની સૌથી મોટી મુશ્કેલી છે. શોકના આવેશની ચોટ કવિહૃદયે પૂરી અનુભવી નહિ હોય ? કાંઈ નહિ તો, શોક અને એમાંથી નિષ્પન્ન થતો ઠરુણ એ 'સ્નેહમુદ્રા'માંથી એક ગાઢ આત્મીય અનુભૂતિ-રૂપે સહેજે બહાર જીપરી આવતો નથી, અભિવ્યક્તિ પામતો નથી. સ્નેહ અંગેની કવિની વિચારલીલા હૃદય સાક્ષાત્ જેમાં રચ્યુંપવ્યું રહ્યું હોય એવી લાગણીલીલા સાથે એકરસ થઈ શકી નથી. આથી અભિવ્યક્તિ પાંખી-પાંગળી રહી ગઈ છે. 'સ્નેહમુદ્રા'ની પથરચના અને

ભાષા હમણે ને પગલે એની સાક્ષી પૂરે છે.

અહીં કવિની ઉંમરે—અને અર્વાચીન યુગ્મરાતી કવિતાની ઉંમરે પણ—ભાગ ભજવ્યો છે એમ કહી શકાય. આમે, લખાવટમાં ગોવર્ધન-રામનો હાથ જિંદગીભર લારે રહ્યો છે, નિબંધ કે પદ્યમાં જ નહિ, નવલકથા જેવામાં પણ એમનો હાથ લારે વરતાય છે. તેમાં આ તો એક નવીન અપૂર્વ કાવ્યની રચના કરવાની હતી. પશ્ચિમની ઢબનાં ઊર્મિકાવ્યો આપતી નરસિંહરાવની ‘કુસુમમાળા’ હજી આવવાની હતી, સગંગ સો શિખરિણીમાં લાવસધન અનુભૂતિને ઉજાળતી વહેતી ‘કલાન્ત કવિ’ની રચના હજી પ્રગટ થવાની હતી. દલપત, નર્મદ, અને નવલરામના પ્રયોગો યુવક ગોવર્ધનરામ પાસે હતા; અને હવે સંસ્કૃત અને યુરોપીય (અંગ્રેજી ભાષામાં) સાહિત્ય. ગોવર્ધનરામમાં વિચારના ક્ષેત્રમાં નાનીનાની વિગતો માટે પણ મૌલિક સૂક્ષ્મ વિવેકસુદ્ધિ છે, પણ કાવ્યરચના અંગેની અનેક નાની મોટી વીગતોમાં એમની એ સૂક્ષ્મ વિવેક-સુદ્ધિને વિનિયોગ થતો જવલ્લે જ જેવા મળે છે. ૧૧૦ ખંડમાં વહેંચાયેલી આ કૃતિને એની પદ્યરચના અંગે દ્વાર્ધ વ્યક્તિત્વ જ નથી, કાવ્યદેહની એટલી બધી ઉપેક્ષા એમને હાથે થઈ છે. સંસ્કૃત હંદો, દોહરા, ચોપાઈ, હરિગીત, સવૈયા, લાવણી, કટાવ, ભજનગાયનના દાળો—ગમે તે હંદોરૂપ એમની કક્ષમે ચઢી જાય છે. આ—આ જ હંદોરૂપ અહીં બંધબેસતું છે, ખીજું ન જ ચાલત એવી પ્રતીતિ કવચિત જ થાય છે. વર્ણવર્ણનનો કટાવ એ એનો ઉત્તમ નમૂનો છે, ‘તેજહીન નિજ તેજહીનતા રેતા દેવા !’ —જેવામાં વક્રબંધ અને વ્યક્તિની સમરૂપતા જેવા મળે છે. સંસ્કૃત હંદો કથચિત્તરચની પાછળ ધસપ્રથ છે, ક્યાંક જ મુક્તકનો સુરેખ આકાર પામે છે અથવા લયમાં ઔકિનો પરિચય કરાવે છે. પ્રો. દાકોરના મતિભંગ-સ્લોકલંગના રૂપની તો નહિ, પણ એકથી વધુ સ્લોકોમાં વાક્યને વહેવડાવતી સંસ્કૃત પદ્યરચનાને અનુસરતી હંદોની પ્રવાહિતા જેવા મળે છે, એ નોંધપાત્ર છે. જે લઘુને સ્થાને એક શુરુ અને એક શુરુને સ્થાને જે લઘુ મૂકતાં કવિ ખંચકાતા નથી. (‘પ્રલયવારિ ધરા આગ્નિહવંતુ’;

‘મુગધરે રણે ગિરિપતિ રુવે’, ‘ઘડીક નીચું ને ઘડી ઉચું જુવે’.)
 ખીજ એક ખાસિયત સંધિસ્વર (ડિપ્થિંગ) અંગે છે. યર્ષ, વહી,
 લર્ષ, યૈ, વૈ, સૈ ને જદ્દે ચોળ્યા છે તે ઉપરાંત લપટાર્ષ, સંતાર્ષ
 જેવા શબ્દોમાં દીર્ઘ ‘આ’ને લઘુ ધણી ટૈ તૈ ઉચ્ચાર છટ છે. વર્ષા-
 વર્ણનનો કટાવ વિશ્વરમણાએ ચદ્યો હતો તે મેઘતાંડવ પૂરું થતાં એનો
 દેહ ત્યારે જિતરે છે ત્યારે મંચરગતિ બની જાય છે, અને ક્રમે ક્રમે અંતે
 પ્રવાહી તોટકમાં સરી પડે છે એ સદૃશ હંદપરિવર્તન હવ છે, પણ
 કર્તા એ અંગે સલાન હોય એમ માનવું વધારે પડતું ગણાય. દોહરો
 ગોવર્ધનરામે શા માટે પસંદ કર્યો હશે એ સમજવું મુશ્કેલ છે. દોહરો
 સારી રીતે રમાડવો દોલસો છે. ઘૂટેમો ભાવ સરળ સદૃશ ઉદ્દગાર પામે
 અને આપણને સુભાષિત મળ્યાનો આનંદ થાય એવી દોહરા માટે
 અપેક્ષા રહે છે. ગોવર્ધનરામની પઘરચના ઉભડક છે એનો સૌથી
 હંદમો ખ્યાલ એમના દોહરા કરાવે છે.

ભાષાની બાબતમાં ગોવર્ધનરામ ચોતાની સૂક્ષ્મ વિવેકશુદ્ધિનો
 ઉપયોગ નથી કરતા એમ નહીં કહી શકાય. અનેક નવા શબ્દો
 એ ચોળે છે, ખાસ કરીને અંગ્રેજીનો અનુવાદ કરતાં : સુતનુસૃષ્ટિ
 (Fair sex), પ્રભાકીર્તિ (Glorification), જ્ઞાનસેને માટે ‘જ્ઞાનધામ’
 જેવો શબ્દ, કદાચ એને વધુ કાબોચિત સમજીને, એ ચોળે છે,
 પણ અતિ સામાન્યતામાં કવિતાને ધમ્મડી જાય એવા ગ્રામીણ,
 ખોલ્યાલના શબ્દો વાપરતાં એમને સંકેાય નથી. ‘વાદળદળ’ને માટે
 ‘જલદપૂતના’ જેવા અસ્પષ્ટરિચિત સંસ્કૃત શબ્દો પણ કથા ક્ષોભ
 વગર એ રેડવે છે—અને પરિણામે એમની કાવ્યપદાવલિ (Poetic
 diction)ની પણ, પઘરચનાની જેમ, કાર્ષ વ્યક્તિતા બંધાવા પામતી
 નથી. ‘રનેહમુદ્રા’ની પવસૈલી ધણે ટેકાણે નરી ગલાણુ બની જાય છે
 અને લગભગ આખી કૃતિમાં દીલી લગામનો અનુભવ થાય છે.

‘રનેહમુદ્રા’માં ગોવર્ધનરામને પૂરતી સ્ફુગતા મળી નથી, તેમ
 જનાં મુગધરાની કવિતાસાહિત્યમાં એમની એ અસફળતા પણ

મહત્વની છે. એમાંનાં વર્ષાવર્ણન, સ્ત્રીનું વૃતાન્ત અને ધ્રુવક, અંધ તિમિર, આકાશ, પ્રલાહીટ, માળામેઘ આદિની ઉક્તિઓમાં ઉંચું કવિત્વ પ્રગટ થાય છે. (આટલી ઉત્તમ કૃતિઓ પણ કેટલા સંગ્રહોમાં મળશે ?) ઉપરાંત ગોવર્ધનરામની કદપનાલીલા અનેક નવનવી ઉપમાઓ અને રૂપકો ગૂંથવામાં રાચે છે તેનો પણ અહીં ઉત્તમ તેમ જ નિદેશ રૂપે પરિચય થાય છે. વર્ષાવર્ણનમાં તો એની આતશબાજી છે. 'ઊંચું' નિશાનું સ્મિત હોય જાયે', 'કાળકાચ પર' (ખંડ ૨૧), 'તારુધ્ય ગોવાળ ચરાવતો જે તો તે પશુઓ' (ખંડ ૨૩), 'અંધકારમાં.... સ્વર ઉડતોતો જેનો', (ખંડ ૨૬)—અનેક દૃષ્ટાંતો મળશે. ચિત્રો દોરવાની શક્તિ પણ ઠેર ઠેર પ્રતીત થાય છે.

ભુદ્ધિ ઉદ્ધિ ઉપર ઉડતી ઉંપ ગુલાબી ચાલે. (૩૨)

કુસુમગંધ વહે નદી ચુંબતો (૩૨)

ગૌર ગાલ પર ખંજન સુમ નદીવદને લહેરો પાકું
ફરફર વાતી મૃદુમૃદુ ગાતી મનુને નીશો ચહકાવું (૧૦૨)

અહીં અને ૪માં ગાલના ખાડા માટે ખંજન (= એક પંખી)નો ખોટો ઉપયોગ જોવા મળે છે. પણ આ પંક્તિઓ જેવી સપવાહિતા કવિને સતત સિદ્ધ હોત તો કેવું સાડું ?—'અન્ધતિમિર'ની ઉક્તિમાં સહેજે અમલકૃતિ આવી છે.

કાગ મારવા જ તેજ પાછળ બેસું વાધ પેડ,-

મેનજે મખ્યાલ ! હું આપું સંગ્રામ જ હેડ !

તેજ પાછળ તિમિર રહે તો

કાઈનું તથી શું મયું ?

રવિ પુડે રહી જતાં અગાડી આવી વ્યાપું હું,

તેજ આગળ તિમિર રહે તો

કોઈનું તથી શું મયું ?

હિતરી આવી ઓમમાંથી મુર્ખ જાડે લાંબું લાટ—
પ્રાણીમાઝનાં ઉચીકાં રચી, રચી ધરાની ખાટ,—

વિશ્વપ્રભંધાગમાં તો

કાઈનું તેવી શું ગયું ?

—અર્થ ચિત્તાંકનો કવિને સહેજમાં સિદ્ધ છે. માળામેધ અને સિદ્ધની ઉક્તિઓમાં પણ ઓગમલયાં ચિત્રો મળે છે. ‘પ્રભાત સંગમનું’ (૧૦૬)—જેવા જે સખ્તોથી એ ક્યારેક વાતાવરણ સર્જાવી શકે છે. અનેક ઉપમાઓમાં રચની, ક્યારેક તો અતિસામાન્ય ઉપમાઓમાં રાચતી કવિની જે કલ્પકશક્તિ હોયનું ‘તેજતણું’ ઝમકું’ આપણને ખતાવે છે (૧૦૮), તે જ્યારે ‘તેજગન્ધ’ (૭૫) જેવું ચિત્રણ રજૂ કરે છે ત્યારે એને બધું જ માફ કરવાનું મન થાય છે.

પણ ‘સ્નેહમુદ્રા’ નું મહત્ત્વ મુખ્યત્વે તો એમાં કવિનો જે મહત્ત્વાકાંક્ષી ઉપક્રમ છે અને લીધે છે. સંભવ છે કે પત્નીવિરહના અંગત ઊત્તર કાલવવાનો જ એમણે પ્રયત્ન કર્યો હોત તો બેપાંચ હિતમ હિમિતઓ આપણને મળ્યાં હોત; પણ યુવક ગોવર્ધનરામને અંગત શોકમાત્ર ગાવો નથી. ‘સ્નેહમુદ્રા’ અથવા હૃદયમાં મુદ્રાંકિત થતા સ્નેહની છાયા એ શીર્ષકમાં જ સૂચવાયું છે તેમ પોતાના હૃદયમાં મુદ્રાંકિત થયેલા સ્નેહની જ નહિ પણ જનસામાન્યના હૃદયમાં મુદ્રાંકિત થતા સ્નેહની ગાથા એમને ગાવી છે.

અંગત શોક એ, અલગતા, કાવ્યની મૂળ સામગ્રી છે. કલા-કારોના જીવનમાં એવો પ્રસંગ આવે છે જ્યારે એ પોતાની અંગત હિમિતે ચિનન-પરલક્ષી (Objective) રૂપે પ્રગટ કરવા માગે છે. એ પુરુષાર્થ ગોવર્ધનરામે પોતાની કાવ્યવ્યર્થના આરંભમાં જ કર્યો એ એમને માટે ગૌરવપ્રદ છે. અલગતા, પરલક્ષી કલાકૃતિરૂપે પોતાની શોકાહિમિતું આલેખન કરવા માટે એક કલાકાર તરીકેની એમની ગુંભ્યશ પૂરતી દેખાતી નથી, તેમ જાણી આવેા પ્રયત્ન પોતે પણ ધ્યાનપાત્ર ઘટના છે. પોતાની આંતર અનુકૃતિને પરલક્ષી

—રૂપે સાકાર કરવાના ગોવર્ધનચમના એ પ્રયત્નોઃ તેમાંથી આ ‘સ્નેહમુદ્રા’માં એમને ન જેવી સફળતા મળી છે, જ્યારે ‘સરસ્વતી-ચંદ્ર’માં એમને પૂરી સફળતા મળી છે. ‘સ્નેહમુદ્રા’માં પણ હિન્દુ પિતા દીકરીનું ગમે ત્યાં લાકડે માકડું વગગાડે છે અને એને ‘કૃતક પતિ સાથ સ્નેહ કૃત્રિમમાં’ જીવવું પડે છે એ વિધવા અંગેનો અંશ કવિની ગાઢ આંતર અનુભૂતિનો લાગે છે અને એથી એ એક જ પાત્ર આ આખી કૃતિમાં જીવવું ને સુરખ લાગે છે. “સરસ્વતીચંદ્ર”માં પણ એ પાત્ર કુમુદરૂપે જોવા મળે છે.

ગોવર્ધનરામે ઉત્તરાવસ્થામાં “સાક્ષરજીવન” અને “અધ્યાત્મ-જીવન” ગદ્યનિબંધો લખેલા છે. આ કૃતિનું નામ ‘સ્નેહમુદ્રા’ને બદલે ‘સ્નેહજીવન’ હોત તો એમાં પૂરી યથાર્થતા સંચવાત. કવિએ “સ્નેહમુદ્રા”માં સ્નેહજીવનનો આશ્રેષ્ઠ આપ્યો છે.

આ કૃતિ અંગ્રેજીમાં જેને Elegy-સ્વજનના મૃત્યુ પર રચાયેલ શોકપ્રશસ્તિ કહે છે તે પ્રકારની કલ્પાર્થ નથી. કર્તા સમક્ષ ટેનિસનનું In Memoriam છે. પતાકાવચનો તરીકે તેમાંથી એમણે ત્રણ કડીઓ ઉતારી પણ છે. ‘ઈન મેમોરિયમ’ ૧૩૦ ખંડની કૃતિ છે તે ઉપરથી ગોવર્ધનરામે પોતાની ૧૧૦ ખંડની કૃતિ રજૂ કરવા સામે વાંધો જોયો ન હોય એ અસંભવિત નથી.

ટેનિસનની કૃતિમાં “નરી શોક-પ્રશસ્તિનો જે ભાગ છે એ લાગ્યે જ મહાન કવિતા છે” એ વિશે સૌ વિવેચકો લગભગ એકમત છે. તેમ છતાં કૃતિનું રૂપ ‘એલેજી’નું રહ્યું છે. ગોવર્ધન-રામમાં ભર્મિની ઉષ્માનો એ જ અલાવ જોવા મળે છે, પણ પત્નીના મૃત્યુ ઉપર શોકપ્રશસ્તિ આલાપવા કરતાં એક વૃત્તાન્ત કલ્પી તેની મદદથી પરલક્ષી કૃતિ આપવાનો એમનો પ્રયત્ન સ્પષ્ટ છે. માત્ર અંતરે એ અર્પણદાતા ‘નિવાપાંગલિ’ એમણે મૂક્યું છે તેનો પોતાના પ્રિયજનના અવસાન સાથે સીધો સંબંધ એમને ઇષ્ટ છે. ‘નિવાપાંગલિ’નો અર્થ પણ એ સમજાવે છે “Inscribed to the memory of.”

ટેનિસનની જેમ અંગત શોકપ્રશસ્તિ આપવાનો કર્તાનો ખ્યાલ નથી, પણ ખીજ એક કાવ્ય Day-Dreamની પતાકાવચનમાં એમણે પંક્તિ ઉતારી છે તેમ એમનો શોક "...loosely settled into form" સિધ્ધિ રીતે કેઈક આકાર ધારણ કરે છે. ટેનિસનની નવીન હોંડોલંગી, ભાષાપ્રભુત્વ, સ્વ-છટા, 'ઈન મેમોરિયમ'ને દક આકાર આપવામાં સફળ થઈ છે. આપણા કવિમાં આ બધાં જ વાનાં ખૂટતાં. ટેનિસનની અનેકાનેક ઉક્તિઓ ભાષામાં કહેવતરૂપ યર્ષ ગર્ષ છે. આપણા કવિની ધર-દીવડાં અંગેની બે લીટી (૧૧૦), "જેણે નહીં જગતમાં પુરુષાર્થ સાધ્યો, ...ધૂળ તેથી સારી" એ શ્લોક (૭૭), "અન્યોન્માત્રપથી તરે રનેહીજનો સંસાર" (૧), "...તદારામાં નથી શું સધળા ઔપવનિધિ ?" (૨), "પણ નારીને રેવા ચિન્તા નહિ કમમાં ખીજું કંઈ,"—"રક્ષાકથ ત્રિણ નહિ મિત્રતા"—"અન્યોન્માત્ર ફેરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગુણ દંપતી"—"રિધિ દસ્તગત ઉરતંત્ર" (૧૫), "આ હિન્દુ લોકનો ચાલ સઉએ માર્ગ એક લેવાનો, જઈ જતાંની પાછળ કૂવે પડી મરવાનો" (૧૬), "મન જેને દેએ જ તે તેનું રતિસર્વસ્વ" (૧૭), "સુરજન અંજે થા પડ્યા નિજ અમીથી જ પૂરાય" (૧૮), "સતેજ મુજ સમ સનેજતા નિજ રેતા દેવા"—એ આશિવાની ઉક્તિ (૫૫), "અભયદાનમાં આત્મ-ઉપેક્ષા, શુદ્ધ વારવનની એ દીક્ષા" (૧૪), "દયા ! તું શૈર્ષ-વૈરિણી" (૬૪)-જેવી શ્રુતિઓ મળે છે પણ તેમાંથી થોડીક જ ચમત્કૃતિ બની છે. પદરચના પરનું પ્રભુત્વ એ ટેનિસનનો મુખ્ય ગુણ છે. એની કૃતિમાં ગંભીરતા કરતાં લાલિસ વધુ છે. આપણા કવિમાં પદરચના કે ભાષા પરના એવા પ્રભુત્વનો અભાવ છે, ન્હારે સામી બાલુથી વિચારગંભીરતાથી એ સ્ત્રી પડે છે. ટેનિસનના અડગક પ્રકૃતિપ્રેમની અસર ગોવર્ધનરામ ઉપર કેટલે અંશે પડી છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે, કેમકે ટેનિસનનાં લલિત

પ્રકૃતિચિત્રણોમાં અને ગોવર્ધનરામનાં વર્ણવર્ણન કે માળામેલ જેવાં લઘુ વર્ણનોમાં કર્યું જ સામ્ય નથી. પણ ‘ઈન મેમોરિયમ’ની એક લાક્ષણિકતા—આત્માની અમરતા પરનું ચિંતન તેની ‘સ્નેહમુદ્રા’ ઉપર ગાઢ અસર પડી છે. અત્રગત, અમરનાનો ગોવર્ધનરામનો ખ્યાલ શકર વેદાન્તની છાયામાં છિછરેલા દ્વિદવાસીનો છે. પણ ટેનિસનના પોંખા ચિંતનપટમાંથી પણ ગોવર્ધનરામને પોતાની કૃતિ માટે અનેક અગત્યના તંતુઓ મળી રહ્યા છે એમાં શંકા નથી. એટલે સુધી કેહી શકાય કે ગોવર્ધનરામે પરલક્ષી કૃતિ રચવા માટે જે વર્ષાંત ગૂંથી કાઢ્યું તેમાં મહદ્દય નીવડે એવા પણ પણા વિચાર—કે કલ્પના—તંતુઓ ટેનિસનમાંથી એમને મળ્યા છે. ‘ઈન મેમોરિયમ’ના ૪૨મા ખંડમાં નિદ્રા અને મૃત્યુ જે એક હોય તે જીવ મુકુલિત પ્રભાસે અર્વાંતર દશામાં “In some long trance should slumber on”—સાંખી સયાધિમાં નિદ્રાધીન રહ્યાં કરે એમ કહ્યું છે તેમાં “સ્નેહમુદ્રા”ના નાવક ચેતનપથિકની મરણોત્તર સ્થિતિનું સૂચન જોતું મુશ્કેલ નથી. કર્તાએ પોતે પતાકાવચનમાં દર્શિલી “My love hath talked with rocks and trees”—(૯૧)માં ગિરિઓ અને વૃક્ષો સાથેના વાર્તાલાપનો હિમેષ્વ છે. “સ્નેહમુદ્રા”નો નાવક ગિરિ અને વૃક્ષો સાથે જ પહેલાં લાવવિનિમય આરંભે છે; પછી એની મરણોત્તર દશામાં અનેક પ્રકૃતિસત્ત્વો એની સમક્ષ મંભાપણ કરે છે—એમાં પણ એ જ પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર છે. કૃતિને અંતે પ્રિયજનોના આત્મજ્યોતિઓ એક-મેકમાં વાળી જાય છે તે ઘટના ઉપર પણ કર્તાએ પતાકાવચનમાં ઉતારેલી

.....at last

His living soul was flush'd on mine,

And mine in his was wound and whirled

—એ ‘ઈન મેમોરિયમ’ની પંક્તિઓની સ્પષ્ટ અસર છે.

પણ ‘ઈન મેમોરિયમ’ અને ‘સ્નેહમુદ્રા’માં જે વસ્તુઓ અંગે

ચોખ્ખો ફરક છે. “સ્નેહમુદ્રા” અંગત શોધાલાપનું નહિ પણ એક પરલક્ષી વૃત્તાંતકાવ્ય છે. અને ટેનિસને મિત્રના મૃત્યુના મિથે પોતાના જમાનાના અને જીવન સમગ્રના જે ફટલાક પ્રશ્નો ગાયા તે કરતાં ગોવર્ધનરામને જીવન જ પ્રશ્નો છેડવાના હતા અને એમ કરવા માટે અંગત શોધપ્રશસ્તિ કરતાં પરલક્ષી વૃત્તાંતકાવ્ય જ એમને બધી રીતે અનુકૂળ નીવડે એવું હતું.

વૃત્તાંત નાનકડું જ છે. નાયક ઉત્તર ધ્રુવ તરફનો છે. પત્ની એને જનહિત માટે પ્રેમનારી છે. બંને જણાં મિત્રને એ પ્રદેશ સોંપી વિજય-યાત્રાએ નીકળે છે અને અમુરોને હણતાં હિંદુસ્તાન આવી પહેંચે છે, ત્યાં ચિતામાં હોમાતી સતીને જોઈ દિન્દુ વિધવાની દુર્દશાથી અત્યંત દુઃખી થાય છે. નાયકપત્ની એ આધાતથી મૃત્યુ પામે છે. નાયક પાછો ફરી એક પર્વત ઉપર એસી વિરહાલાપ કરે છે ત્યાં અંધાગમાં પોતાની તરફ દીવા આવી રહેલા જીએ છે. સુખીમંડળી સાથે મિત્રપત્ની એમને શોધવા નીકળેલી તે નાયક પાસેથી બંધા ક્યા ગઈ નાયકપત્નીના મૃત્યુના આધાતથી પોને પણ મૃત્યુ પામે છે. આ બધું સદન ન થતાં નાયકનું મૃત્યુ નીપજે છે. પણ તેનું શ્વર હરીર ઉપર મૃત્યુ કરે છે. ત્યાં મિત્ર આવી પહેંચે છે. એની આગળ નાયકના હૃદયનું શ્વર પોતાના સ્નેહજીવનની આપત્તિની ગાય છે. મૃત્તિનાં વિવિધ સર્વો હૃદયજીવને સમજાવવા ઉદ્બોધન કરે છે. અંતે પ્રભાત થતાં હૃદયજીવનું સ્વરૂપ પલટાય છે. એનામાં પ્રબોધ (જ્ઞાન)નો સ્પર્શ થાય છે અને એ સ્વ-લ્યોતિમાં પ્રવેશે છે. આખો વખત મિત્રપત્નીનું હૃદય દ્રવ્યા કરતું હતું તે પ્રવાહ હવે પતિના હૃદયમાં ભળી જાય છે. ત્યાં આકાશચણીથી નાયિકા પોતાનામાં આવી જવા નાયકને નિમંત્રે છે. એ વખતે ચેતન-મિત્ર બિજગીને નાયકના લ્યોતિને આર્દ્રિએ છે અને એનામાં અદસ્ય થાય છે. નાયકના હૃદયનું લ્યોતિ પણ નીચે ઝીનરતા આકાશનેજને મળવા હવે જાય છે અને ‘એ તણું એક લ્યોતિ’ શર્દ્ધ ગતું સુખી-મંડળ જીએ છે ને વિખેરાઈ સૌ ઝીને ઘેર જાય છે. આ પ્રસંગે ‘પર્વતનગ

આગળ 'કંકારભરી નદી કેરે તીરે' આખી રાત વિખૂટાં ખૂરતાં રહેલાં ચક્રવાક-ચક્રવાકી 'પ્રભાત સગવડ' જોઈ ફરી એકમેકનો સહચાર સાધે છે અને ચક્રવાકી પોતાના પ્રિયતમને, આમે જીવનપ્રવાહમાં ખેંચાવાનું તો છે જ તો, પ્રસન્નતાથી નિર્ભયપણે રસમાર્ગે સંચરવા પ્રેરી રહે છે. આ સુભગ ચિત્ર આગળ 'સ્નેહમુદ્રા'ની પૂર્ણાહુતિ થાય છે.

નાયકનો ઉદ્દેશ એનનપથિક અને-એના મૃત્યુ પછીથી હૃદયભૂત-તરીકે અને મિત્રનો એતનમિત્ર તરીકે થયો છે. આખી કથા એતનપથિક, પત્નીનું હિન્દમાં મૃત્યુ થવા પછી પાછો ફરી, પર્વતશિખરે આક્રંદ કરે છે લાંથી શરૂ થાય છે. થોડી વારમાં મિત્રપત્ની સખીવૃંદ સાથે શોધતી અંધારામાં આવી પહોંચતી હોય છે-અને સવારે તો બધું સંકેતાર્થ મળ્યું છે-એટલે આખી કથાનો સમય એક રાત્રિનો જ હોય એ રીતે વસ્તુસક્ષતના થઈ છે, જે સુન્દરિતા ભરી છે.

ગોવર્ધનરામ અંતત પ્રેમ-પોતાની મૃતપત્નીનો શોક-આલાપવા ખેસે એ એમના પ્રતિમાદર્શન માટે અસકચ્છ હતું. એ લુગ્યે છે કે હિંદ દેશી સ્ત્રીની જે દેશી ફરી છે તે બેતાં આદર્શ સ્નેહજીવનનું ચિત્રણ હિંદનાં પાત્રો દ્વારા મુકેલ હતું. પોતાની જીવનને કાવ્યમાં કથાંય પાત્રરૂપે રાખવાનું તો દૂર રહ્યું, નાયકનાથિકા તરીકે એ પરદેશી યુગલને કહ્યું છે. હિન્દનો શતમુખ વિનિષાત થયો તેમાં મૂળ કારણ હિંદી સમાજની સ્ત્રી પ્રત્યેની વર્તણૂક છે એમ એ સૂચવે છે. પરદેશી નાયકપત્ની હિંદી સતી (વિધવા)ની કહાણી સાંભળી બગવાન આગળ કાયર-પણુ અખળા ઉપર યાગિયા-હિંદુઓને આર્ય ગણવાની ના પાડે છે.

"આર્ય એને કાણુ ફહે? અનાય લોક એ;
કર્મ કાળું-મુખ કાળું, હિંદુ હિંદુ એ!
અખળાગત ઉપર લુલ્લમ કરતી જાત એ
લુલ્લમનો જ ભોગ થજે!!! દઈ દું શાપ એ."

અખળા ઉપર લુલ્લમ કરવાથી આ દેશ ઉપર પરદેશીઓના લુલ્લમનો-શુભાભીનો શાપ જીત્યો હોય એમ કવિને સૂચવતું છે.

આ શાપ કવિ પોતે પાત્ર તરીકે હોત ને અપાત તો કેવું છડું
લાગત ? એક વિદેશી પ્રેમપ્રવણ વીર સત્તારી પાસે આવેા શાપ
હિન્દુઆરાવવામાં કેટલું બધું ઓગિલ છે ! હિન્દી ઓની અવદશાના
આઘાતથી મૃત્યુ પામતાં પહેલાં એ સત્તારીથી કહી જવાય છે :
" અમુર દીઠા બહુજ પણ ન હિન્દુ તુલ્ય કોવ. " આ આકરો વેણુ
કવિ પરલક્ષી કૃતિ સિવાય કેવી રીતે સંભળાવી શકત ?

વિધવાના મુખમાં પણ એમણે એ જ શાપવાણી મૂકી છે :

" પ્રતિપગ વિધવાને નેત્ર વહે હિંચુ વારિ;
ભગવતી ધરતીનું હર સિંચાય તેથી;
ધરતીપણું તણને તેથી આ આર્થ ભૂમિ,
મુનપદ પરદેશી લોકને દેઈ દેશે !!! "

ગોવર્ધનરામ હિંદી રાજકીય વર્ગે ગુલામીમાં આરા શાપને
કારણભૂત સૂચવે છે, તો તે સાથે પશ્ચિમની પ્રગતિઓ સાં વિચારે
પરમાત્મશક્તિનો નવાવનાર થતાં દુનિયામાં દિગ્વિજયે નીકળી હિંદમાં
પણ આવી પહેાંચશે અને પશ્ચિમાને અદાની સીઓની સ્થિતિમાં
મુખરૂપ પદોઃ આવશે અને એથી હિંદેશ આર્યપણું મેળવશે એવું
નિવારણ પણ એ શાપમાંથી જ ફટનું લુએ છે.

" તેજ સુમે પશ્ચિમતણા અંશુધિમાં અવતાર,
વિગ્નથી વિદ્યા-કલિકનો થશે રમ્ય સાહાર.
ભમશે આખી અવનીમાં અપૂર્વ કરશે કામ,
પગે પગે હાંચી કરશે જનકિશાર;
હિન્દુભૂમિમાં આખરે વર્ણવતી આનંદ,
એ હવની ખરી વાગશે કરની દુઃખનિહન્દ,
પાંચા એના મુખનાં તળે નિદ્રા લોક,
ખગતગશે જનસંપ ને ધરશે સુર્વે ક્ષોભ.
અમુર જનો એ ત્રાસથી કરશે ન્દાસાન્દાસ,
અજાના મુખમાનુનો નમમાં થશે પ્રકાશ.
હે સતી ! તારા શાપનું એ જ રમ્ય અવસાન "

આમ નાયક અને સ્વલ્પોત્તિમાં વિલય પામતાં પૂર્વે મૃત-
નાયિકાને ઉદ્દેશીને કહે છે. “હિંદુમિમાં આખરે વર્ણવતી આનંદ,
એ હયની ખરી વાગશે”-માં દલપતરામના “હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન”.
જેવો અર્થ લેવાનો નથી. પરદેશી અમલ સામેનો રાય ગોવર્ધનરામને
છે જ, આ ખરી અંગ્રેજ અમલની નહિ, પણ પશ્ચિમના હૃદયસમા
‘વિદ્વાકલિક’ની છે. પશ્ચિમની અસર નીચે સ્ત્રી-માનની ભાવના
ભગશે એ એમનું દર્શન સાચું છે. भारी स्मृति બરાબર હોય તો
ગાંધીજીએ પણ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય અને સન્માનની
ભાવના પોતે પશ્ચિમમાંથી મેળવી હતી.
(‘સંસ્કૃતિ’-એપ્રિલ-મે, ૧૯૫૨) (અપૂર્ણ)

*

મારો પ્રાંત અવલ દરભાળના પ્રતિભાવતાથી પચિત રહે એ અસંભવ
મને અકળાવે છે, એકાદા ગોવર્ધનરામનું સ્થાનેય અર્ધી સહી સુધી પાકી પડ્યું
રહે એ અસંભવ છે, કારણ કે પ્રતિભાવતાને અભાવે સામાન્યમાં વામણા
આદર્શોની પૂજા પેસી નય, મધ્યમોનું જોણ બર્ધનુષી રહે નહિ, ગુજરાતી
વાહમયની રાકચવાના વિસ્તીર્ણ સીમાડા કોઈ મધ્યમોને દેખાડે નહિ. સામસામા
કૂપમંદ્રકો પેટ કુલાવતા બેસીએ છીએ. પ્રભસમસ્ત પણ સાહિત્ય અને
સાહિત્યકાર એ બે રાખોના ઉચ્ચારમાત્ર સાથે જે એક સગરચંધાપી ગંભીરતા
ને આકાશી વિસ્તીર્ણતાનો બાવસ્પર્શ અનુભવી રહે તે સાચા સ્વામીને અભાવે
અનુભવી રાકતી નથી. હું ટાંચોરને બલે નહિ, પણ ગોવર્ધનરામને તો ગુજરાતને
ટીંજે માંડું છું. વાણીના સ્વામીઓ વિનાની ગુજરાત સેંકડોને પ્રસન્નતા છતાંય
વાંઝણી કહેવાય. —મેઘાણી (સોળમું સાહિત્યપરિષદસંમેલન, રાજકોટ)

સ્નેહમુદ્રા

લેખક : સુન્દરમ

કવિતાનું વૈચિત્ર્ય

ગોવર્ધનરામની કવિતા આ સ્તબ્ધમાં આપણી કવિતાને એક વિચિત્ર છતાં અસાધારણ અવિર્ભાવ છે. કળારૂપ તરીકે તેનામાં કશી દૃઢતા નથી તોય તેનું સમગ્ર વસ્તુ-આયોજન અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં સૌથી વધુ મદસ્વાદાંક્ષી અને વિરાટરૂપમાં બનેલું છે. ગોવર્ધનરામમાં સંસ્કૃત કે ગુજરાતી કવિતાના પ્રાચીન કે અર્વાચીન કોઈ સંસ્કારો દૃઢ રૂપ લઈ શક્યા નથી. તેમનું મેધાક્ષીણ ચિત્ત સંસ્કૃત, ફારસી, અંગ્રેજી, તેમજ ગુજરાતી કવિતાના સ્પર્શમાં આવી તેમાંથી કશું ને કશું લઈ આવે છે. એટલું જ નહિ, તેમની સર્જક કલ્પનાશીલ પ્રતિભાએ કોઈ મદાન રસનું વિરાટ મર્જન પણ દેખ્યું છે. પરંતુ તેમની કળાની સ્મૃતિ, ઔચિત્યની દૃષ્ટિ એટલી દરિદ્ર અને અપકવ છે કે એ સર્વમાંથી તે એકે સુયોજિત સુષુ અને રસાવહ કાવ્યકૃતિ આપી શકતા નથી.

અહીંથી કૃતિઓ

ગોવર્ધનરામની કૃતિઓમાં 'સ્નેહમુદ્રા' અને 'સરસ્વતીચંદ્ર'માંનાં કાવ્યો મુખ્ય છે. ફારસી ગઝલો અને અંગ્રેજી કવિતાનાં સંપર્ક સરસ્વતીચંદ્રનાં કાવ્યોમાં વિશેષ છે. નવલકથાના વસ્તુસંદર્ભને લીધે એમાંનાં અમુક કાવ્યો વિશેષ અસરકારક તથા લોકપ્રિય થયેલાં છે, અને તેમાં પ્રસાદ વિશેષ પ્રમાણમાં છે તોયે એ કૃતિઓ બહુ ઊંચું ટકારૂં નથી લઈ શકતી. મણિલાલની ઢબની લાવણીમાં યોગ્યતા શુદ્ધતા ગૃહલાગના પ્રસંગનું કાવ્ય તથા 'દરમિટ' કાવ્યનું 'પ્રેમયોગી' નામે ભાષાંતર જેવી તેમની ચોડીક કૃતિઓ વિશેષ નોંધપાત્ર છે.

સ્નેહમુદ્રા-કૃતિઓ

'સ્નેહમુદ્રા'માં ગોવર્ધનરામે પોતાની સક્રિયતા તથા કલ્પનાને અતિ ગાંભીર્યથી પ્રયોજી છે. છતાં તેમાં તેમને આંશિક સફળતા જ

મળી છે. કાવ્યના કળારૂપની ક્ષતિઓ ઘણી ગંભીર છે. ગોવર્ધનરામ પોતાના આ આવંત મહત્વાકાંક્ષી કાવ્ય માટે હંદ, ભાષા, શૈલી કે કાવ્યરૂપનું એકે સુલભ સ્વરૂપ સાધી શક્યા નથી. નથી તેઓ ભીમરાવે ગુજરાતીમાં અસાધારણ રીતે સિદ્ધ કરેલી સંસ્કૃત શૈલીને સાંગોપાંગ અપનાવી શક્યા, નથી તેઓ બાલાસંકરની પેઠે કારસી શૈલીને પચાવી શક્યા, નથી તેઓ અંગ્રેજી શૈલીની રીતે કાવ્યને અર્વાચીન બનાવી શક્યા, કે નથી તેઓ દલપતની શૈલીમાં ટકી શક્યા. ગુજરાતીમાં આ મંતર ભાષાઓની કવિતાની શૈલીઓના સંકારોને જે સૌરવથી અને સામર્થ્યથી એમના ખીજ સમકાલીન કવિઓ અપનાવી શક્યા તે ગોવર્ધનરામ નથી કરી શક્યા. એનું કારણ એ હોય કે તેમનું આ કાવ્યનું આયોજન એટલું અપૂર્વ અને અસાધારણ હતું કે આ કાર્ષ પ્રયક્ષિત રૂપો તેમને અનુકૂળ પડ્યાં નહિ હોય ગમે તે હોય તેઓ પોતાનાં કાવ્યો માટે પ્રયક્ષિત રૂપોથી ભિન્ન એવું કાર્ષ નવું ગૌરવાન્વિત રૂપ સરજી શક્યા નથી. અને પરિણામે ‘સ્નેહગુફા’ કળા તરીકે એક ઘણી વિરવાદ રચના બની છે.

આ કૃતિના હોયોમાં પ્રથમ તો, ‘સ્નેહગુફા’માં તેના લાંબા વર્ણનાત્મક વસ્તુ માટે, વૈવિધ્યવાળાં ભલે હોય છતાં, પરસ્પર સંવાદી રહે તેવાં, પ્રૌઢ યા તો દળવાં, પરંતુ એક સમાન ગૌરવથી પ્રયોજતાં વૃત્તોની યોજના નથી. દેશીઓના ઢાળો, દોહરા, ચોપાઈ વગેરે માત્રા-મેળ છંદો, નાટકનાં ગાયનો, ભજનોના ઢાળો, તથા સંસ્કૃત વૃત્તોનો કાવ્યમાં વિચિત્ર શંભુમેળો છે. ખીજું, કાવ્યની ભાષામાં સરળતાનું અને ક્લિષ્ટતાનું, મામ્યતાનું અને અતિસંસ્કૃતતાનું વિલક્ષણ મિશ્રણ છે. ત્રીજું, સંસ્કૃતમાં પણ અરૂઢ અર્થવાળા શબ્દો, તથા દલપતરામ પણ જેને વાપરતાં અચકાય એવા આમ્ય શબ્દોની બનેલી ભાષાવાળા આ કાવ્યની શૈલી દલપતરામની ફિક્કાસ અને નર્પદની રચૂલતા, રક્ષતા અને વિરૂપતા એ બધું ધારણ કરે છે. ચોથું, કાવ્યની અનેક અલંકારો, અનેક ચિત્રો અને પ્રસંગો, તથા ઘણી ગૌણ અર્પણ ઘટનાઓથી ભિન્નરતી વસ્તુસામગ્રીનો વિન્યાસ ઘણી કટંગી રીતે થયો છે. વાર્તાનાં અંગોની ચૂંથણી શિથિલ છે. વાર્તાનું તરવ

ઘડીકમાં અતિ વાસ્તવિક તો ઘડીકમાં અતિ વાચ્ય યર્ષ જાય છે. ચિત્રોની મૂર્તતા ઓઝરી જોતજોતામાં તે ધૂધળાં યર્ષ જાય છે. અને છેલ્લું, કાવ્યમાં રમતું ઔચિત્ય પણ મંદિર પ્રકારનું છે. જોવર્ધનરામનું રમૂસના તરફ વિશેષ વલણ દેખાય છે. વળી એ રમૂસતા પણ સંસ્કૃતના જેવી સ્થિતિમધુર નહિ પણ બુદ્ધિસિન બનેલી છે. કાવ્યમાં કરુણ તથા ખીન્ન ગંભીર ભાવોનું નિરૂપણ અતિ વાચ્ય તથા ઉર્મિલ રમતું છે.

કાવ્યનું ગંભીર આયોજન

આવી ગંભીર કૃતિઓના પુંજ વચ્ચે યર્ષને ધીરગત્પૂર્વક કાવ્યને અતિ પહોંચતાં એક મહાગંભીર આયોજનની મન ઉપર અસર પડે છે. વાતોનો તંતુ શિથિલ સંયોજનવાળો છતાં તે સાદ્ય તટ્ટી રહેલો છે. જો કે એ તંતુ ઉપર કવિ મહા ગાંભીરથી વિરાટ પ્વનિષાળા ભાવે ગાવા જોશે છે, છતાંવ પ્રાકૃતતામાં તથા અનૌચિત્યભરી વિરસતામાં સરી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, આ કાવ્યનો એક 'સ્નેહનિદાન' નામે અલંકૃત લોકપ્રિય થયેલો, ખીન્ન સંસારસુધારાનાં કાવ્યો પેઠે વિધવાનું દુઃખ નિરૂપતો ભાગ લઈએ. તેમાંની ઘટના માત્ર હિંદની સામાજિક પરિસ્થિતિમાં જ સંભવે છે. તથાપિ તેને જોવર્ધનરામે જગતના વિરાટ સંદર્ભમાં મૂકી છે.

કાવ્યના વસ્તુની માંડણીમાં પણ ગંભીર પ્રકારનું અનૌચિત્ય છે. જગતનો ઉદ્ધાર કરવા નીકળેલું અને અનેક જ્ઞાનવોને હણનાડું દંપતી એક સતી થવા નીકળેલી વિધવાનું દુઃખ જોઈ એટલી બધી મહાવ્યથા પામે, કે તે યુગમાંની નાધિકા ત્યાં ને ત્યાં જ મૃત્યુ પામે, અને નાધિક તેની પાછળ આખા કાવ્યમાં વિલાપ કર્યા જ કરે, અને આખા હૃદયમાં સરવો એ 'રુદુદિપા'માં ભાગ લેવા એક પછી એક આત્મા કરે. આવી વસ્તુમાં સાચા કરુણરસની નિષ્પત્તિ કે અદ્ભુત રસનું ગૌરવ આવતું નથી કાવ્યની આ વ્યાપક કૃતિને બાજુએ મૂકતાં, આ સ્તમ્ભની ખીજ ખંડિત કૃતિઓ પેઠે, આ કાવ્યમાં પણ ખંડિત અને આંશિક સૌંદર્ય કીટકીક જ નહિ, બલકે આવી ખીજ કાંઈ કૃતિઓ

કરતાં ધણુ વધારે પ્રમાણમાં છે. અને ટૂટલીક વાર, તો તે ભવ્ય અને વિરાટ રૂપનું પણ બને છે.

કાવ્યનાં પ્રકૃતિવર્ણનો

આ કાવ્યમાં આવતાં પ્રકૃતિનાં વર્ણનો ધણું તાદ્રશ અને મનોરમ હોઈ આપણી પ્રાચીન અર્વાચીન રીતનાં પ્રકૃતિનાં કાવ્યોમાં બહુ ઊંચું સ્થાન પામે તેવાં છે. ઉદાહરણ તરીકે, મેઘના વર્ણનને આપણાં ઉત્તમ શબ્દચિત્રોમાં મૂકી શકાય. એમાં થયેલો કટાવ ઊઠતો ઉપયોગ પણ ધણે સુમમ અને સમર્થ છે, અને તેમાં નર્મદાશંકરના કટાવ કરતાં પણ વિશેષ બળ છે. 'રનેહનિદાન'નો પ્રસંગ એક સારા ખંડકાવ્ય જેવો છે. અને તેને કાવ્યના અનુચિત સંદર્ભમાંથી મુક્ત કરી સ્પષ્ટિએ તો વિધવાને અંગેનાં કાવ્યોમાં આ એક ઉત્તમ ગણાય, એવું કાવ્ય બને છે. આથીયે ઉત્તમ અંશો વિધવપ્રકૃતિનાં પૃથ્વીપરનાં કે આકાશનાં સત્ત્વોની ટૂટલીક ઉક્તિઓના છે. નદી, ઝાકળ, પ્રજાકોટ, આકાશ, અન્ધતિમિર, આકાશોદર, તથા સિંહની ઉક્તિઓ અને 'વિધવી સુપ્રત' એ ખંડો અલગ અલગ રીતે લેતાં પ્રત્યેક એક સુંદર પ્રકૃતિવર્ણન બને છે. એ સૌમાં આકાશની ઉક્તિ ભવ્ય અને વિરાટ બનેલી છે. કાવ્યમાં એક ધણે સંક્ષિપ્ત દુકડો પણ આવે છે. એ છે 'ઘાકિશાને સંબોધન'નું નાલુક અને સુંદર કલ્પનાથી ભરેલું ગીત. કાથા સુવર્ણ જેવું કાવ્ય

આનું સુરૂપ-વિરૂપ કાવ્ય, તેને મમમ રીતે વિચારતાં, તથા તેનાં અંગોમાં વિઘ્નની સાચી ચમક જોતાં, ખાણમાંથી ખોદી કાઢેલા ઘાટઘૂટ વિનાના માટીના મિશ્રણવાળા સોનાના મોટા ગઠાનું સ્મરણ કરાવે છે. ગોવર્ધનરામની આપાર ચોકસાઈ, ચીવટતા, ખંત, લાપા-ભોડાળ, હંદસમૃદ્ધિ, અર્થકારસામર્થ્ય તથા મૌલિક કલ્પનામાં જે રસનું ઔચિત્ય અને સંયોજનનું સામર્થ્ય આવ્યું હોય તો 'રનેહમુદ્રા' કાવ્યકલાની ચિરંતન સૌન્દર્યવાળી સુવર્ણમુદ્રા બની શકત.

('અર્વાચીન કવિતા')

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ અને આપણો ગૃહસંસાર

લેખક: ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી

[પરિવ્રાજકોનાં જ પરિવ્રાજકની એક કૃતિ વિશે આપણને પ્રમાણભૂત વિવેચનો મળ્યાં એ પરમ સંતોષજનક છે. પ્રમાણમાં અદ્યક્ષાત પણ અત્યંત રાક્ષિણી એવા આ લેખકે ઉપરના રીપર્કથી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું વિશિષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુથી અવલોકન કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. સં. ૧૯૫૮માં ‘વસંત’ના પહેલા જ અંકથી-માધવી-રાશ્ત્રચક્રેલી આ લાંબી સુન્દર લેખમાળા આજ પર્યંત અમન્યસ્થ પડી છે ! અહીં તે આ લાંબી લેખમાળામાંથી માત્ર ચાર જ લેખ લઈ રાક્યા છે, પણ લેખકની શુભવત્તા ને રાક્ષિણતાનું પ્રતિબિંબ એટલામાંથીયે સહેજે મળી રહેશે]

(૧) શુભસુન્દરી

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वस्ववस्थानु - यत्
विश्रामो हृदयस्य यत्र, जरसाप्यस्मिन्नदायो रंसः ।

x

x

x

x

भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमन्येकं हि तत् प्राप्यते ॥

—કવ્યભૂતિ

What greater thing is there for two human souls than to feel that they are joined together for life, to strengthen each other in all labour, to rest on each other in all sorrow, to minister to each other in all pain, to be one with each other in silent, unspeakable memories at the moment of the last parting ?

—George Eliot

સંસ્કૃતિની લુદી લુદી જ્વલિતઓમાં રહેલાં ચક્રાવ, શુદ્ધિધન અને લક્ષ્મીનંદનનાં કુટુંબોમાં આપણે જોયું કે સંસારજીવનની ખૂબી અને ખામીઓનો આધાર ગૃહપતિ કરતાં ગૃહિણી ઉપર વધારે છે.

શકરાયના કુટુંબમાં શ્રદ્ધાળીના અભાવ ઉપરથી આપણે આ અનુમાન કાઢ્યું હતું; અને લક્ષ્મીનંદન તથા શુદ્ધધનનાં કુટુંબોમાં શ્રદ્ધાળીના શીલસ્વભાવથી તે તે કુટુંબોના શુદ્ધપતિ તથા સંતાનોનાં જીવનો રંગાયેલાં આપણે જોઈ ગયા. આપણા ગ્રંથની નાંચકા કુમુદસુન્દરીના પિયરના કુટુંબમાં આજ પરતુરિયતિ પ્રકારાન્તરે દષ્ટિગોચર થાય છે, અને વિશેષમાં સ્ત્રીસામર્થ્યની ખૂબીઓની વૃદ્ધ અને ખામીઓનો નાશ કરવાના માર્ગો પણ આ કુટુંબદ્વારા દર્શક અંશે પ્રસસ્ય થાય છે. વળી આ કુટુંબનું બંધારણ મોટા સંયુક્ત કુટુંબનું રાખી હિંદુસંસારની ટેલકીએક વિશેષતાઓ ઉપર રા. ગોવર્ધનરામે જનમંડળનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે, અને તે તે વિશેષતાઓના સ્પષ્ટીકરણમાં આપણી સાંસારિક રીતભાતોની ટેલકીકે સારી અને નરસી ખાલુઓની નિરીક્ષા કરી. હાલના ટેલકાક અજસના સાંસારિક પ્રત્યે ઉપર ગ્રંથકારે ઉપયોગી પ્રકાશ પાડ્યો છે. આટલા માટે આ કુટુંબ આ અવલોકનમાં એક મુદ્દાની રિયતિ ધરાવે છે.....

પ્રથમ આપણે આ કુટુંબનાં પાત્રોની ઓળખાણ કરીએ. મુનિવસિરીની '૧૬ મુખી' રૂળવણી પામેલા, વિદ્યાચતુર અને તેમનાં પત્ની ચુલ્લસુંદરીની આસપાસ વીંટળાયેલું આ કુટુંબ 'ચુલ્લસુંદરીની કુટુંબજાળ' એ સંજ્ઞાથી ઓળખાયું છે. વિદ્યાચતુરના પિતા માનચતુર અને માતૃશ્રી ધર્મસદ્ગમી વિદ્યમાન છે. વિદ્યાચતુરના એક મોટેરા ભાઈ ગાનચતુર ઉદ્ભવ વિનાના હોઈ પોતાનાં પત્ની અદિકા અને ત્રણ ચાર છોકરાંની સાથે વિદ્યાચતુરના ઘરમાં રહે છે. અને બીજા ભાઈનાં વિધવા સુંદરગૌરી પોતાનાં ભાઈભોજાઈ એ તરછોડી કાઢ્યાથી સાસરિયામાં રહ્યાં છે. વિદ્યાચતુરનાં કુખખા નામનાં એક પરણેલાં બહેન પતિમાં પ્રાપ્ત ના હોવાથી પરિવાર સાથે ભાઈને સાં આવેલાં છે. અને ચંચળખા નામનાં એક બીજાં બહેન, દુખિયારાં—વિધવા થયેલાં—સ્વાભાવિક રીતે જ અહીં રહે છે. આ બધાં પાત્રોથી રા. ગોવર્ધનરામ એક નમૂનાનું કુટુંબ ઉદ્ભાવી, આપણા સંસારની

અર્વાચીન અવદશાનું ચિત્ર આપતાં, શેષ રહેલાં શુભ તત્ત્વોનું યોગ્ય ઉદ્ધાટન કરવાનો યત્ન કરે છે.

આ કુટુંબના ચિત્રના વખતની ગૃહિણી ગુણસુંદરીમાં પત્નીના સર્વ ગુણો પરાકાષ્ટાએ પહેંચાડેલા છે. ગુણસુંદરીના જીવનની શરૂઆત કન્યાશાળાઓ સ્થપાયા પહેલાંની આપણી એક સારા વર્ગની કન્યાના જેવી છે. તે વર્ગમાં જન્મ પામી, જનસમાજની તે જૂમિકાને સાધારણ એવી જિજ્ઞાસા અને લાગણી ગુણસુંદરીમાં સદૃશ હતાં. આ જિજ્ઞાસા અને લાગણી સર્વ રીતે સરખી જ જૂમિકાના સ્વામી સાથે તો સુખી અને સંતોષી દમ્પતીજીવન સિદ્ધ કરવાને માટે બસ હોય; પણ પશ્ચિમની કૃળવણીની હવા લાગેલા મનની સાથે અસંસ્કૃત મનનું સંવહન ધર્મ શકતું નથી. આ વસ્તુસ્થિતિનો નિર્દેશ કરી ગ્રંથકાર વિદ્યાચતુરની સાથે યથેચ્છ દમ્પતીજીવન ગાળવાને જોઈતું પતિપત્નીના મનનું સંવહન સિદ્ધ કરવા માટે પ્રયત્ન છઞ્છા, ગુણસુંદરીમાં આશીષી, તેને ઉદાત્ત સ્ત્રીની કાઠિમાં મૂકે છે; અને પરિણામે એક અસૌકીક આર્થ સ્ત્રીરત્નની કલ્પના જ મૂર્તિમતી ધર્મ જગતમાં આવી હોય એવી એને ચીતરે છે.

વિદ્યાચતુર અને ગુણસુંદરીના સંયોગના પહેલા દિવસોનું ચિત્ર અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત કાવ્યકથાનકામાંથી દમ્પતીજીવનની ઊંચી ભાવનાઓ લઈ આવનારા, અને તે ભાવનાઓને સિદ્ધ કરવાના ઉમંગવાળા એક વિદ્વાન અને સંસારરસિક યુવકનું, સુંદર સીળી પણ અબણુ વધુ સાથેના સંયોગનું ચિત્ર છે. યુનિવર્સિટીની કૃળવણી લીધા પછી આપણે આપણા જ્ઞાતિ-બંધુઓ કરતાં કેાર્ધક ભુદા જ વાતાવરણમાં ફરીએ છીએ. અંગ્રેજ અને સંસ્કૃતાદિક ભાષાની કવિતાઓથી અને ઊંચા વિચારવાળા ગદ્યગ્રંથોથી રંગાયેલા આપણા મનને આપણી આસપાસ બધું શુષ્ક નીરસ નિઃમત્ત લાગે છે; પાશ્વલવિદ્યા અને સુખનાં સાધનો જોતાં આપણને આપણો સમાજ અચાન અને દુઃખી દેખાય છે. આપણા સંબંધીઓ કલ્પી પણ ન શકે, તેવા

પ્રદેશોમાં આપણા વિચારતરંગો ધૂમ્મા કરે છે; દૂકામાં વિદ્યામાં અને વિચારમાં, સાધ્યમાં અને સાધનોમાં, આપણે કોઈ જુદી જ દુનિયામાં વસતા હોઈએ એવો પ્રથમ તો આપણને અનુભવ થાય છે. આ પ્રસંગે આપણા આત્મગુણ અને કુટુંબજનના શીલસ્વભાવ ઉપર આપણા લવિષ્યનો ઘણો આધાર રહે છે. કુટુંબજનના અને આપણી એ બે જુદી જુદી દુનિયાનો સંબંધ થતાં પરિણામે કાં તો આપણે કુટુંબજનની દુનિયામાં ઝંપલાઈએ છીએ, અને ફળવણીએ ઉદ્ભાવેલી ખીજ દુનિયાને ભૂલી જઈ વ્યવહારગતમાં કસાઈ જવાનો વખત આવે છે; કાં તો કુટુંબ તરફ કેવળ દુર્લ્લેહ દાખી આપણી જ દુનિયામાં સ્વચ્છન્દ વિહાર કરતાં, પુરતકોના ઢગલામાં અનેક નિરાશાઓ અને પરાજયોને અનુભવી આયુષ્ય પૂરું કરવાનું બને છે; અને જ્યારે કેટલાકે આ બેના અંતરાલની વિવિધ સ્થિતિઓ અનુભવતાં નાનાવિધ જ્યષ્ઠાજયમાં પોતાનું સખલ જીવન ગાળે છે, ત્યારે કોઈ વિરલા કુટુંબજનને પોતાની તરફ બેઝી વિદ્યા અને વ્યવહાર એ બંને દુનિયાનો અભેદ સાધી, આપણા અનેકવિધ કર્તવ્યસમુદાયને ઇન્સાફ આપતા, પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું જીવન સાર્યક કરવા શક્તિમાન થાય છે.

આપણું લવિષ્ય આપણા કુટુંબજનોના હાથમાં આટલું બધું હોવાનું મુખ્ય કારણ આપણી વિવાહની રીત છે. વિવાહ એટલે શું? શા માટે કરવો? તેની શી જવાબદારી? તે સિવાય આપણી શી જવાબદારી છે? વગેરે પ્રશ્નો આપણા મનમાં ઉત્પન્ન પણ થવા ન પામ્યા હોય તે પહેલાં આપણાં માળાપો જન્મારા સુધીના જનો ઈલાજ નહિ એવા અર્થાત્-એક અપ્રતિવિધિય સંબંધમાં આપણને ભેડે છે. અને જ્યારે એક કૌટુંબિક તરેહની, સ્વદેશના એક પૌરજન તરેહની આપણી જવાબદારી સમજવા આપણે શક્તિમાન થઈ શકીએ ત્યારે આપણી આસપાસ બહુશઃ એવી વિદ્યગુણ નખાયેલી આપણે ભેઈએ છીએ ? આપણી આસપાસ તરફના આપણા

શુંમાર્ગ જતાં, આપણા બીજા સંકલ્પોને સુરક્ષિત કરવા જોડેલો પણ ઉત્સાહ આપણામાં રહેતો નથી. આ સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક રીતે જ આપણા પોતાના આત્મજલ્પ ઉપરાંત આપણી પરિણીત પત્નીના શીલસ્વભાવની અનુકૂલતા ઉપર ઘણું રહે છે. એક તરફથી આપણું અખંડનત રાખવાની પ્રતિજ્ઞાવાળી એક અજ્ઞાનું જીવન હરેક રીતે સુખી અને સાર્થક કરવાની અભિલાષા આપણા સંસ્કાર પામેલા મગજમાં ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેની સાથે જ તે આપણા કરતાં જુદા જ માનસિક જગતમાં રિચરતી હોઈ, આપણે જ્યાં સુધી એ જગતમાં કિતરીએ નહિ ત્યાં સુધી એ અભિલાષાઓ સિદ્ધ કરવાની મુશ્કેલીઓ આપણું મન પ્રલસ્ય કરે છે. બીજી તરફ આપણી નિરીક્ષણ-દષ્ટિ આપણી સન્મુખ નાનાવિધ કર્તવ્યનો મોટો ડુંગર ખેડા કરે છે. અને આવી સ્થિતિનું અવલોકન કરતાં ધર, ‘કુટુંબ અને સ્ત્રીથી સનાય હોવા છતાં આ ભવસાગર આપણે એકજે હાથે અથવા અર્થે હાથે તરવાનો છે એવી જુદીથી આપણે આકાન્ત યર્ષાએ છીએ. આ સમયે પત્નીને તેના જગતમાંથી આપણા જગતમાં લાવી, તેને આપણી ખરી સખી-સહચરી-બનાવવામાં જોડેલો આપણે વિજય મેળવીએ તેટલું આપણા સંસારજીવનનું સાક્ષ્ય અને આપણું સુખ; જોડેલો પરાજય એટલી જ આપણા જીવનની વ્યર્થતા અને નિરનિશ્ચય દુઃખ.

આ વસ્તુરિચિતો જિતાર રા. ગોવર્ધનરામે થોડા શબ્દોમાં પણ બહુ અસરકારક રીતે આપ્યો છે. એક પ્રસંગે “વહાણ! તમને શું દુઃખ છે?” એ હૃદયની હાડી ગુદામાંથી નીકળેલા શુશ્રુષ્કરીના પ્રશ્નનો વિદાયપુર જવાબ દે છે કે—“અરે! પ્રિય મેના! તું બોલે છે મધુર, પણ મેના જ્યારે મનુષ્યનાં દુઃખ સમજી શકશે ત્યારે તું મારું દુઃખ સમજી શકીશ. તને હડેવામાં કશું? મધુર મેના! મારા આંસુ જોઈ જાગકની પેઠે માત્ર રોવાં કર, અને તે દેખાડી મને વધારે રોવરાવ.” આ ઉનરની માર્મિક ઉપમા, અને તેના પદોપદમાં રહેલો હિંસા દરજ્જાવ વિવા-

ચતુરના અંતઃકરણનું એક ઉદાત્ત ચિત્ર આપે છે. અને તે સ્થિતિનો મનોમય સાક્ષાત્કાર કરતાં વાંચનારનું હૃદય પણ દ્રવવા માંડે છે. તીવ્ર લાગણીવાળી એક બાળા પોતાની આર્દ્રતાનો આવો પ્રસાધાત થતાં વિશેષ વ્યથિત થાય, અને લાવનું ઐક્ય છતાં, એક છાપરા નીચે રહેતા છતાં, અનેક પ્રેમપ્રસંગોનો લહાવો લેવા છતાં, સમજ-શક્તિની ન્યૂનતાને લીધે, પરમ દુઃખકર વિરહાવસ્થાની અનુભવી થાય-એ ગુણસુંદરીની ઉદાત્તતા સૂચવે છે. આવી, સાધારણ જગતને તો કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવી એવી, પણ વસ્તુતાએ સાચી અને બરાબર સમજી શકાય એવી મનોબંધમાં ગુણસુંદરીએ કેટલોક 'કાળ કાઢ્યો. એવામાં એક રમણીય રાત્રીએ જ્યારે "સરદ મનુએ તારાસ્તોરથી અને શ્વેત મેઘાબરથી આસપાસથીને લલુગારી હતી, અને ચન્દ્રમા આ સંમિશ્રિત નાવિકાની સાથે વિહાર કરતો હતો," સારે વિદ્યાચતુર અગાશીમાં આ સૃષ્ટિલીલા નિહાળતો પડ્યો હતો, અને તેની "મધુર મેના" પોતાના બોળામાં માથું ઝુકી સૂતી સૂતી પ્રસન્ન ધવેલું પતિમુખ પીતી આનંદ પામતી હતી, સારે વિદ્યાચતુરને "અડોઅડ કપોલ લાગી રહેલ" * ઇત્યાદિ રસાર્દ

-
- * "અડોઅડ કપોલ લાગી રહેલ;
મન્દ અતિમન્દ શી ગોઠિ મચ્છલ !
નહીં પૂર્વાપર કાંઈ બલેષ,
મુખે કાંઈ એમ લવંતાં મેલ;
આલિંગન અસિધિલથી રહી ચાંપી કર અલેક,
ગમત-સ્વપ્નમાં એમ નિરપાના પ્રહર ન જાણ્યું છેક !
લસતું લાં સિશુ સમું મુખ્ય પ્રભાત,
આવી ઊભું રહેતું નયનની પાસ;
અચિન્ત્ય ! લજવાતા સૃષ્ટાર,
હુવાતા લખાઈ તુજ માત !
ઓઠિમુખ સુવં નવન નિજ માંલ ! પ્રિયે તે !"

લાગણી સાંભરી આવી અને ગાઈ. એ ગાન ગુણસુંદરીના કાનમાં અપૂર્વ સુધારસ રેડતું બંધ થયું ત્યાં અર્થ ન સમજવાથી નિકલ થયેલું તેનું મન બોલી ઊઠ્યું—“વહાલા! મને એ સમજાવો, શું ગાયું?” સૃષ્ટિસૌંદર્ય, કાવ્ય અને સંગીતની ત્રિપુટીના પ્રભાવથી ઉદ્ધાસમાં આવી ગયેલા વિદ્યાચતુરના મનમાંથી પ્રથમનું નૈરાશ્ય દૂર થયું અને કથાનો પ્રસંગ અને લાવણ્યમયીનો અર્થ સમજાવ્યો.

તાત્કાલિક મનોઅથા દૂર ચર્ચા તેથી સંતોષમાં બેસી ન રહેતાં ગુણસુંદરીએ પુનઃ પોતાની નિસાની સ્થિતિનું વિદ્યાચતુરને સ્મરણ કરાવ્યું. અને “હું શું કરું કે એવું એવું મને મારી મેળે સમજાય? તમે મારા મનોરથ બધા પૂરા પાડો, હો, પણ એક વિષયમાં હું મરતાં સુધી તમારી લેણદાર રહીશ. મરીશ તો જે જૂન ચર્ચા. તમારા મનની વાતો સમજાય અને આમ તમારા સુખદુઃખના વખતમાં મારે તમારા સામું જ જોઈ રહેવું ન પડે એવું શું કરું જે થાય?” એ પૂર્ણ આમહ જતાવનાર અંતઃકરણના શબ્દોએ વિદ્યાચતુરની અનુકંપા તીવ્ર અને સતેજ કરી. પ્રસંગની ખસિદારીએ પતિપત્ની વચ્ચે લણવા લણાવવાનો કરાર થયો; અને તે દિવસથી માંડી ગુણસુંદરી સીમંત આવતાં સુધી લણી. ગ્રંથકાર લખે છે કે ધીમે ધીમે તેનામાં પતિના હૃદયમંદિરમાં પેસવાની અને તે હૃદયનો રસ અને મર્મ શ્રીલવાની શક્તિ આવી સીમંત પછી પણ યથાવકાશ પોતાનો અભ્યાસ વધારતી ગઈ, અને થોડી મુદ્દતે કાવ્ય અને સંગીતમાં સરખો રસ લેતી ચર્ચા. આમ ગુણસુંદરી વિદ્યાચતુરની ખરી સહચરી બની, બન્ને એક જ માનસિક જગતમાં વિચરવા લાગ્યાં, બન્નેનાં સુખદુઃખ અને સાધ્ય-સાધનો એક જ થયાં. બન્ને ખરો દમ્પતીધર્મ-પતિપત્નીનો અભેદધર્મ-અનુભવવા લાગ્યાં.

“ગૃહિણી સચિવઃ સુખી મિથઃ

મિથશિષ્યા લલિતે કલાવિદ્યો ।”

એ કાલિદાસની ઉક્તિ યથાર્થ અર્થ.

સ્ત્રોત્રજવણી સંબંધી જે સિદ્ધાંતોના નિદર્શનમૂલ ગુણસુંદરીની
 કેળવણીનો આ પ્રતિષ્ઠાસ હોઈ સહે તે સિદ્ધાંતો ઉપર, આપણે આગળ
 આવીશું. અહીંયાં તો એટલું જ લક્ષમાં રાખીને આગળ ચાલીશું
 કે 'જેની સ્ત્રી બગડી તેનો જન્મારો બગળો' એ કહેવત જેવી
 ખરી છે, તેટલી જ સત્યતા 'સ્ત્રી સુધરી તેનો જન્મારો સુધર્યો' એ
 સૂત્રમાં પણ છે; અને આ વાતના નિદર્શનરૂપે રા. ગોવર્ધનરામે
 વિદ્યાચતુરના કુટુંબના આંતરજીવનનું એક ભાવાત્મક ચિત્ર આપ્યું
 છે. આ ચિત્રદ્વારા આપણાં નજીકનાં સર્ગસંબંધીએ આપણા સંસાર-
 જીવનમાં કેવું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે તે બતાવતાં તેમના તરફની
 અનેક મુશ્કેલીઓમાં પતિ સાથે એકરસ થયેલી સુવતી કેવી અને
 કેવી રીતે સરક્ષતા કરી આપે છે એનું રેખાચિત્ર રા. ગોવર્ધનરામે
 આપ્યું છે. તો હવે આપણે એ તરફ નજર કરીએ.

વાંચનારને યાદ હશે કે પાઠશાળામાંથી તીક્ષ્ણ પછી વિદ્યાચતુર
 શાળામાં માસ્તર તરીકે નિભાયો હતો. તે 'નિર્ધિત અને નિઃસ્પૃહી
 સ્થિતિ'ના કાળમાં પતિપત્ની એકલાં હતાં અને શૃંગાર અને રોહની
 પરિસીમા ભોગવવા ભાગ્યશાળી ચયાં. પરંતુ આ સ્થિતિ માત્ર વધુ
 ચાર વર્ષ ચાલી. તે પછી રત્નનગરીના સુવરાજ મહિરાજના શિક્ષક
 તરીકે તેની યોજના થઈ, અને આ કાલમાં તેના પિતા માનચતુર
 અને માતૃશ્રી ધર્મલક્ષ્મી વગેરે સર્વકુટુંબ રત્નનગરી આવ્યું અસાર
 સુધી એકલી રહેલી બાળાને તરત તો વસ્તી બહુ સારી ભાગી પણ
 બિચારીને તે બધાંના સંવાસથી ફટલી હરકતો વેકવી પડશે, ફટલાં
 ગોંધાં આત્માર્પણ કરવાં પડશે તેનું કંઈ જાન ન હતું. પતિના
 ગ્રેમથી અને તેના ઉદાત્ત હૃદય અને મનોરાગથી સખળ થયેલી આ
 અબજાગો કુટુંબસાર અલંત ધૈર્યથી વહન કર્યો. ગ્રંથકાર લખે છે
 કે "મીઠા અને મધુર સ્વરથી, વિનિતિના આધારની આરાથી,
 કામળ સૂચનાથી, અને અનુકૂળ શું કામ પડશે તે શોધી કાઢી
 તેને જ ને કામ સોંપાથી, પોતે કાંઈના ઉપર શિરબેરી કરતી ન

જ હોય એવી વર્તણૂકથી, કેડે છેડે। જાંધી આખો દિવસ ખરેખરી માથાકૂટનું કામ જાતે ખરા ઉદ્યોગથી અને વણુવિસામે ઉપાડી લઈ, તે કામ કરતાં તેનામાં દેખાઈ આવતા ઉત્સાહના દૃષ્ટાન્તથી, અલંત શાન્તિ અને સહનશીલતા રાખી આમાને જાણાય નહિ પણ તેના મનમાં રમી જ જાય એવી રીતે શિખાંમણુ આપવાની કળાથી, અલંત કુટુંબવતસહતાથી, ઉદાગતાથી, આત્માર્પણથી, અને ખીજ અનેક જાતની ચતુરાઈથી, નાની વયની જિજ્ઞાસુ ગુણસુંદરીએ ઘણાં માણસથી ભરેલા ઘરનું નાવ સંસારસાગરમાં વેગથી ધપાવ્યું હતું. અને તેના ઘરમાં આનંદ અને સંપત્તિ સીમા ન હતી." દીર્ઘદષ્ટિ, ઉદ્યોગ, સહનશીલતા અને સ્વાર્થત્યાગ એ ગુણો જે ગૃહિણીમાં હોય તે જ ગૃહિણી અવિભક્ત હિન્દુ ગૃહમાં પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવી શકે છે. રા. ગોવર્ધનરામ લખે છે કે "કુટુંબસંસાર ચલાવવો એ રાજ્ય ચલાવવા જેવું છે. તે ચલાવનારી ગૃહિણીનું કામ રાજ્ય ચલાવનાર પ્રધાનના જેવું ગહન છે." આ વચન સર્વાંશે મત્સ્ય છે. ગુણસુંદરીનામાં આ બધા ગુણો, બુદ્ધિ અને વિદ્યાના સંયોગથી સારી પેઠે વિકાસ પામ્યા હતા અને ઉપરના ગુણોનો ઉપયોગ કરવાના જે પ્રસંગો રા. ગોવર્ધનરામે આપ્યા છે, તે બધા પ્રસંગોમાં ગુણસુંદરી પ્રધાનની કસોટીએ બરાબર જિતે છે એમાં કાંઈ સંશય નથી. સ્વાર્થત્યાગ એનામાં બહુ ઊંચા પ્રકારનો હતો અને લગભગ અસૌક્રિક અંશે પહોંચેલો હતો. બે જણને માટે જે ઘર રાખેલું તેમાં બધાં કુટુંબીઓ એકાં થવાથી જગાને! સંક્રાંચ ધણે માલૂમ પડ્યો તે વખતે, મોટું ઘર રાખી પતિના જોખનો વધારો કરવા કરતાં પોતાના એકાન્ત સ્થાનને ભોગ આપવો એ ગુણસુંદરીએ વધારે દુરસ્ત ધાર્યું. સર્વની સગવડ સચવાઈ રહે તે પછી જે શેષ રહે તેને અનુકૂલ પોતાની વૃત્તિઓ કરી લેવામાં ગુણસુંદરી પરાક્રમ માનતી: અને સાસુ-સસરા-નણ્દા-જેઠ-જેઠાણી વગેરે સહુને ઇષ્ટ અતિથિરૂપે પૂજવામાં પોતાની આખર સમજતી, પોતાની જાનને કૃતાર્થ માનતી.

આપણા સંસારમાં સાસુ-નાણુંદોનો ત્રાસ સુવિદિત છે. ગુણુ-સુંદરીને તે બહુ જૂજ હતો, અને જ્યાં વિરોધનો પ્રસંગ આવે ત્યાં ઊંચી દીર્ઘદૃષ્ટિથી અને પોતાના પગ ઉપર કુહાડો મારીને પ્રસંગ મુધારી લેવાની તેનામાં કળ આવી હતી. તેના આ ઉત્તમ ગુણોના દૃષ્ટાન્તમાં રા. ગોવર્ધનરામે તેના સીમંતઉત્સવનો તથા તે પછીનો કેટલોક ઇતિહાસ આપ્યો છે—જેમાં આપણા સાંસારિક જીવનમાં અને ખાસ કરીને સ્ત્રીજનના વ્યવહારમાં ગ્રંથકરની ઊંડી નિરીક્ષણબુદ્ધિ અને ચિત્રણશક્તિનો પૂરતો ખ્યાલ કરવાના સાધનો આપણને મળી આવે છે.

સીમંતકાળ પહેલાં ગુણુસુંદરીને જ માથે ધરની તમામ વ્યવસ્થા પડેલી હતી અને ધરમાં તેના જોટલી મમતા બીજા દાર્દની ન બંધાયાથી સીમંતઉત્સવમાં અને છેક પૂરા દહાડા થતાં મુધી તે વ્યવસ્થા તેને જ માથે રહી. સાસુ છતાં વહુને આવે પ્રસંગે આવા મકારની તસ્દી લેવી પડે એ સારા ધરમાં અસ્વાભાવિક ભાગે છે, પણ વસ્તુસ્થિતિ તપાસતાં એવું સમાધાન થઈ જાય છે. વાંચનારને યાદ હશે કે વિદ્યાચતુર અને ગુણુસુંદરીએ જમાવેલા ધરમાં સહુ કુટુંબ એકઠું થયેલું હતું. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ ગૃહિણીની-ધરના પ્રધાનની-સ્થિતિ આ બંધાનાં આવતાં પહેલાં ગુણુસુંદરીની હતી, તે જ સ્થિતિ તેને કાયમ રહી. સાસુ ધર્મલક્ષ્મી પોતાની ખીડાગા હતાં, નહિ તો તેમને કદાચ ધરનો સર્વ વ્યવહાર પોતાને હાથ કરવાનું મન આવત ગાનચતુરની પત્ની ચપિડકા અને બીજા સ્ત્રીઓ ધરમાં અતિચિરંજીવ રહેતું હતું, એટલે ધરની તમામ કમાન ગુણુસુંદરીના હાથમાં જ હતી. કમાનાર પણ વિદ્યાચતુર એકલો હોવાથી સ્ત્રીની બાળતમાં કાર્ષ્ણે ધર્મ કરવાનું કારણ ન હતું.

ગુણુસુંદરીનો ધરનો કારભાર આવી રીતે અસપતન હતો. અને આ અસપતનતા બીજા ઉત્તમ ગુણોથી વિભૂષિત હતી; તેથી

ગુણસુંદરી અસાધારણ વિજય મેગવી સદી એમ આપણને મદદ
 સમજાશે. ગુણસુંદરીમાં જે ઉત્તમ ગુણો રા. ગોવર્ધનરામે અર્પા
 છે તે ગુણો ગમે તેવા ગૂંચવાડ-હરેલા પ્રસંગોમાં પણ તેને
 વિજય અપાવત તેમાં કંઈ સંશય નથી. પણ ગુણસુંદરીના કુટુંબ-
 જનગણ જે મિત્ર આપણી આગળ રજૂ થયું છે, તેમાંથી આ
 બાજુ પ્રસન્ન થાય છે એટલી તોંધ લેવી જોઈએ. ખીજી રીતે
 જોતાં આ અસપાનતા તેના ગુણોનો પરમ ઉત્કર્ષ આજિત કરે
 છે. સાધારણ રીતે જ્યારે પતિની માનીતી જુવાન સ્ત્રીના હાથમાં
 ધરકારભારની સત્તા હોય છે ત્યારે ધણખરું પોતાનું મુખ સાધવામાં
 અને કેવલ લોકલક્ષ્યથી ખીજા બધાંની જૂજ મુશાગ લેવા તરફ
 વલણ જોવામાં આવે છે. આપણા સંસારની હાલની સ્થિતિના આ
 દુઃખદાયક વલણમાં કુટુંબીજનો ઉપર કેવાં દુઃખ પડે જ તે
 સ્થિતિનો રા. ગોવર્ધનરામે કાંઈ દેહજો પ્રસન્ન મિત્ર આપ્યો
 નથી. પણ ચંચળ અને મુંદરગોરી એ બે વિધવાઓની સ્થિતિ
 ચીતરવામાં એ સ્થિતિનું કારક દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. રા. ગોવર્ધન-
 રામની અનુપમ કલમથી ગુણસુંદરીના કુટુંબજનગણ વધારે પૂર્ણ અને
 વ્યાપક મિત્ર આપણને મળ્યું હોત તો આપણા સંસારદુષ્ટન ઉપર
 વધારે પ્રબળ અસર લેજો કરી શકત એમ અમારું માનવું છે.
 મનચતુર અને જ્ઞાનચતુર એ બે કૃતિધર્મ જે રહેતા દોવાથી
 સામું અને જોડાણી એક સાથે અતિમિત્રી પડે ધરધણી થવાનો
 અભિલાષ રાખતાં નથી, એટલે આ વિવાદના આપણા મંપુજા
 કુટુંબના કલહો, અને તે કલહોમાંથી ગુણસુંદરી પોતાના પતિને
 કેવી રીતે તારી શકે એ જોવાનો આપણે પ્રયત્ન આણે નથી.
 ગુણસુંદરીના કુટુંબજનગણમાં મંપુજા કુટુંબના માત્ર સંપત્તિના જ
 દુઃખોનો આપણને અનુભવ થાય છે. અનિશ્ચિત્ત આડો વાલનો
 હોય તે વખતે તેને દેહજો લાગણી કેવી જરૂર છે અને તેમાં
 કેવી રીતે વિજયવંન ચલાવ છે તે સમજવું છે. અહીં અનિશ્ચિત્ત

આપણી પાસે ફટકે મુઘી દાવો રાખે છે, અને તેમની તરફ આપણું ઉદાત્ત મૃદી-મૃદિચીઓ ફટકે મુઘી મોઢું મન રાખી શકે છે એનું પણ કાંઈક જાન થાય છે. છતાં હેવરે એ સંયુક્ત સંવાસથી ઉત્પન્ન થતી વિષમતાઓ હલકી કરવાની જરૂર પડે છે, અને તે દરેક પ્રકારે મિલ વાસ કરવાથી સિદ્ધ થાય છે એ પણ આ કુટુંબની વૃદ્ધ માન્યતુરે કરેલી અવસ્થાથી સાગિન થાય છે. ભારે હવે આપણે આ વિષય ઉપર આવીએ.

('વસંત', વૈશાખ સં. ૧૯૫૮)

(૨) આપણી સંસારયાત્રા

મણિપુરના પુરસ્ક્રમના શિક્ષક તરીકે વિદ્યાચતુરની યોજના થયા પછી થોડા કાળમાં તેના ઘરમાં માતાપિતા, ભાઈભોભાઈ, બહેન ભાણેજ, વગેરે સહુ એકઠું થઈ ગયાની વાત મંચકારે પ્રતીત કરાવી છે. આમાં એમણે દૈવયોગને આગળ કર્મો છે, અને આ વાત જે રીતે મુકાઈ છે તે રીતે આપણને આ દૃષ્ટાન્તમાં દૈવયોગજ લાગે છે. પણ આપણા સંસારમાં આ દૈવયોગ એવો તો સાધારણ યર્ષ પડ્યો છે કે તેમાં જોડા જીતરીને જોવાની ઉત્કાંઠા થયા વિના રહેતી નથી. પિતાને મંદવાડ આગ્યે તેથી માતાપિતા પહેલવહેલાં આગ્યાં, ભાઈની ચાકરી તૂટી એટલે ભાઈભોભાઈ સહુકુંબ સપરિવાર આવી રહ્યાં, બનેલીને વ્યાપારમાં નુકસાન મળું એટલે બહેનભાણેજ આવી રહ્યાં, વગેરે રીતે સહુ કુટુંબ એકઠું થઈ ગયું—એમાં આપણા સંસારજીવનની એક મોટી ખૂબી અને એક ખીજ તેટલીજ આગી પણ જોવાની છે. માતાપિતાએ પુત્રના ઉત્કર્ષમાં પૂરો ભાગ લેવો એ સ્વાભાવિક અને ઉચિત છે; પુત્રની સારી સ્થિતિ જોવાને માતાપિતા ભાગ્યશાળી થાય એમાં તેમની ફાફલના માનવાની છે, પુત્ર તથા પુત્રવધૂને વડીલોની સેવા કરવાનો પ્રસંગ મળે તેમાં તેમનું પણ સદ્ભાગ્ય સમાયેલું છે. આપણો સંસાર અને આપણો પરાપૂર્વનો ધર્મ આ વસ્તુ આ રીતે જ સ્વીકારે છે, અને પાશ્વલોને મુકાબલે આટલા અંશમાં આપણી ભાવના ઊંચી છે એમ નિઃશંક કહી

શકાય, છે. પણ ખીજા દૌડુંનિકાના સંબંધમાં આ વિચારશ્રેણી કાયમ રહેતી નથી. ખીજાઓના સંબંધમાં તો કવચ નિરાધારપણું જ સારા સંબંધીની દરમિયાન ઉત્પન્ન કરે છે, અને એવી રીતે આવી પડેલી દરમિયાન અદા કરવામાં પ્રમાદ કરનારનો આપણો જનસમાજ વાજખી રીતે તિરસ્કાર કરે છે. પણ—અદ્વપનિમિત્તે નિરાધાર ચર્મ જનાર, માકું દેખીને પગ ચકવનાર, અને વાસ્તવિક રીતે નિરાધાર ચવા પછી કાર્મ પણ તરેહના ઉશ્મ વિના રહી, કુટુંબ-પરિવાર સાથે સારા કુટુંબી ઉપર પોતાની જાતને નાંખી દેનાર પુરુષો પોતે સારમાતા નથી, અને આપણા જન-સમાજમાં તેમને માટે જોઈએ; તેવો અસરકારક લોકાપવાદ નથી. લોકાપવાદ જૂજ છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પેસો સારો કહેવાતો સગો આવા સમયે પોતાના મિજમાનોને પોતાની દરમિયાન સમજાવવા પ્રયત્ન કરે તો તે આપણા સમાજમાં સ્વાર્થી-એકત્તરેટો કહેવાય છે, દૂંકા મનનો કહેવાય છે, અને અનેક રીતે નિંદાને પાત્ર થાય છે.

આપણા સંસારની આ વસ્તુસ્થિતિ, કેટલેક અંશે આપણી અસારની સ્થિતિની કારણબૂત છે, અને કેટલેક અંશે તેનું પરિણામ છે, એ વાત સદા સમજાય તેવી છે. કારણ એ જણાય છે કે પોતાના સંસારનો અંત સુધી 'સ્વાશ્રયથી જ' નિર્વાહ કરવાની દરમિયાન ઉપર અ.પણા અર્વાચીન ગૃહસિદ્ધિમાં ભાર મુકાતો ન હતો, અને હજી પણ નથી. યોગ્ય વય પછી આ વાત આપણા મુખ આગળ હંમેશાં રહેતી હોય તો, શરૂઆતથી જ આપણા શીક્ષસ્વભાવ ઉપર તેની અસર થવા વિના રહે નહિ. અન્યતો આશ્રય સ્વીકારવારૂપ અધમતાના ભયથી આપણા વિચાર અને વર્તન ઉપર એક બદલાવ અંકુશ મુકાય, અને સ્વાશ્રયસિદ્ધિથી શરીર અને મનનું સ્ત્રવ પોતાના ગળ પ્રમાણે સારી રીતે ખીણે પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં જાન્યતુર અને સાહમરાયમાં યોગ્યકાળે સ્વાશ્રયભાવના આરોપાર્ષિ હત તો તેમનાં શીક્ષસ્વભાવમાં અનેક રીતેનો ફેર પડ્યો હત, અને તેમનું તથા કુટુંબ-પરિવારનું ભવિષ્ય જુદા જ પ્રકારનું નીવડ્યું હત.

આપણા સંસારની રીત પ્રમાણે જ્ઞાનચતુરનું પેટ વિદ્યાચતુરની મિજભાની બોગવવા લાગ્યું. એમનું આતિથેય ગૃહિણી શુભસુંદરીએ સારી રીતે દ્યુતિ. વિદ્યાચતુર અને શુભસુંદરી, અને ખાસ દરીને શુભસુંદરીના ગુણોથી અને બન્નેનાં પ્રજા સદ્ભાગ્યથી બધું સાંગોપાંગ પાર ઊતર્યું. ગૃહી અને ગૃહિણી બન્ને કેળવણીથી પોતાની દરજ સમશ્ચ શક્તિ હતાં. તે દરજ અદા કરવાને, અને તેમ કરવા જતાં અસાધારણ સ્વર્ણલેખા કરવાને તૈયાર હતાં. આમાં આપણા જનમંડળની સાહજિક કુટુંબવત્સલતા આધુનિક કેળવણી લીધા પછી પણ યોગ્ય સુક્રાનીના દાયમાં દરજ અને સ્વર્ણલેખા પ્રસંગોમાં બહુ પ્રજા થાય છે એ વાત બતાવવાની સાથે, રા. ગોવર્ધનરામે તેવા પ્રસંગે આપણા સંસારમાં ડગલે ડગલે આવે છે અને તેનો નિર્વાહ કરવાનું સાધારણ સ્ત્રીપુરુષોનું મનુ નથી પણ હૃદય અને શુદ્ધિ બન્નેની જિંવી સંપત્તિવાળાં સ્ત્રીપુરુષો જ બરાબર ઇન્સાફ આપી શકે છે એમ સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે.

વિદ્યાચતુરનું બીજું બધું કુટુંબ અહીં આવીને રહ્યું, એટલે દમ્પતીનું સાંસારિક સુખ અત્યંત થયું-એ વાત રા. ગોવર્ધનરામે પોતાની વાર્તાના વિકાસમાં એટલી તો સ્પષ્ટ કરી છે કે તે ઉપર વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી. જે શુભસુંદરી સરખાતમાં એકાં રહેવામાં “હાલો” માનતી હતી તે જ શુભસુંદરીને થોડાક અનુભવ પછી “હાલો” લ.ઓ; અને સસરો, સાસુ, નણંદ, જોડાણી, સહુની સાથે રહેવામાં શુભ કરતાં અવશ્યેનો તો વધારે અનુભવ ગયો. સંસારમાં સ્ત્રીની સ્થિતિ સંબંધી નવીન શુદ્ધિવાળા વિદ્યાચતુરને જુદા મલ્લરાજ તરફથી પ્રસંગોપાત ઉપદેશ મળ્યો હતો, એ ઉપદેશ સાથે તે કેટલે અંશે મળતો હતો તે વાત અંચકારે આપણા અનુમાન ઉપર જ રાખી છે. પણ તે ઉપદેશથી કુલીન શુભસુંદરીની સાહજિક કર્તવ્ય-શુદ્ધિનું પરિપોષણ કરવા ચતુર વિદ્યાચતુર ચૂક્યો ન હતો. મલ્લરાજ વિદ્યાચતુરને કહે છે કે “સ્ત્રીને કેટલાં કામ કરવાં પડે છે તે જુઓ.

છોકરાંને ઉઠેરવાં, કુદુંબના વડીલોનું કામ ઉપાડવું, ચાકરો ઉપર સત્તા રાખવી, ધરમાં આવતાં જતાં માણસ આગળ ધરવું નાક રાખવું, અને તે બધું જાતે મર્વાદા પાળી કરવું । અને દિવસ વીત્યે મુંગારશાળામાં પતિના ઉપર રાત્રી ચલાવવું । આટલું તો સામાન્ય સ્ત્રી કરે છે અને તેની સાથે લોકના બોલ સદી જવા, ધરમાં જુલમ અને અપમાન ખમતાં ગમ ખાઈ જવી, પોતાના દુઃખને ગણવું નહિ, મન અને પેટ બે મોટાં રાખવાં, એ બધું પણ સ્ત્રીને કરવું પડે છે. અને તેટલું જો કરે તો તેને સ્ત્રી કહેવી ન કરે તો તે પુરુષ તો નથી જ, અને સ્ત્રી પણ નહિ. તેને સંસારદગ્ધો સંખણી કહેવી. ” સ્ત્રીના ધર્મ સંબંધે આપણા સાધારણ વર્ગની પ્રતીતિનું આ ચિત્ર યથાસ્થિત છે. તેની સારાસારતામાં બિનયાં વિના, અથવા તે સંબંધી પોતાના અભિપ્રાયને ઢાંઢી રાખીને-વિદ્વાનપુરે તે પ્રમાણે શુભમુંદરીના મનનું વલણ બંધાવા દીધું હતું. અને કહેવું જોઈએ, આ મહામંત્રના પુરસ્કારણે શુભમુંદરી આત્મવાત્સલ્યને દૂર કરવામાં સમર્થ થઈ હતી.

સંસારના અનુભવ વિનાની અને આત્મવાત્સલ્યના કેટલાક અનિવાર્ય દક્ષોથી અજાણી શુભમુંદરી સ્ત્રીનાં કર્તવ્યોના સંબંધમાં પોતાના પતિને ઉદ્દેશીને કહે છે કે-“ તમને જે વિદ્યા સેવવાને અવકાશ નહિ મળે તે અમે સેવીશું. તમારી રસવાસનાને, તમારા કવિત્વને, તમારા જ્ઞાનને, તમારા શૌર્યને, તમારી દેશભક્તિને ઋણાતુ-બંધ પ્રમાણે ઉઠેરીશું અને વધારીશું. ” પોતાની કેળવણી કલ્પના-શક્તિએ ઉપરના સ્ત્રીકર્તવ્યનો પ્રદેશ વિસ્તાર્યો, અને ઉત્સાહમાં આવી જઈ એક ઉચ્ચગ્રાહી કાર્યસરણી ધડી કાઢી. આપણે પણ આ મનોમય સ્વર્ગના સાક્ષાત્કાર કરવા યત્ન કરીએ. પણ સાધારણ રીતે આપણા સંસારની વિદ્યમાન સ્થિતિ, અને તેમાં વધુજનની પદવી એવી તો વિદ્યક્ત છે, (કે) આ સ્થિતિનો મનોમય સાક્ષાત્કાર કરવા જતાં પણ ‘ પ્રાંશુલગ્ન્યે ફલે મોહાકુદ્વાહુરિવ ધામનઃ ’ની

સ્થિતિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; પહેલે જ પગથિયે, સામુનણદો વગેરેના ગેરક્ર-સાધ તથા, શારીરિક અથવા માનસિક કલેકાનાં દુઃખો તથા, સંપત્તિના સંક્રાંત્યથી પ્રાપ્ત થતી વિપત્તિઓ તથા, નિરક્ષરતાની મંઝવણી તથા, અને બાળક પતિના રક્ષણ કે આશ્વાસનના અભાવે, “ હૃલ્લી મૂનની સુગમંજરીઓ ” જેવી આપણી બાલવધૂઓનાં કરમાઈ જતાં સ્વદ્વેષો આપણી આંખ આગળ ઊભાં ચાલે છે, અને શુશ્રુક્ષ્મદરીની, રા. ગોવર્ધનરામની આ વાત, હૃદયગમ ભાવના કાર્મ કાળે દૃષ્ટિવિગમ થઈ રાકવાનું સંકારપદ લાગે છે.

આપણા સંસારમાં બાલવધૂજનની કેવી અવદસા થાય છે, તેનું અથથી હતિ સુધીનું એક ચિત્ર રા. ગોવર્ધનરામે આપ્યું નથી. પણ સીમન્ત સમયમાં સામુરે રહેતા શુશ્રુક્ષ્મદરીના હતિવ્રતમાં રા. ગોવર્ધનરામે એક હૃદયવેષક પદ આલેખ્યો છે, જે ઉપરથી સાધારણ પ્રસંગોનું આતુમાનિક ચિત્ર બાંધી શકાય છે. પરંતુ આ પદના સંબંધમાં આટલું કહેવાની ફરજ પડે છે કે તેનો પ્રસંગ અસ્વાભાવિક અને આલેખન અતિશયોક્તિવાળું છે. સાધારણ રીતે અને જે વર્ગમાં વિદ્યાચતુર વગેરેનાં કુટુંબો ચીતપાં છે તે વર્ગમાં ખાસ કરીને, ગર્ભજીવિના અમુક માસ પછી બાલવધૂજન પિતૃગૃહનો આશ્રય લે છે, અને એ ગંભીર સ્થિતિમાં માતાની કામળ દૃષ્ટિ નીચે જ સર્વ વ્યવહાર થવા દેવાનો અસંત પ્રશસ્ત રિવાજ આપણી સંસારપાત્રામાં જોવામાં આવે છે. અને આ રિવાજ એટલે સુધી મુશ્કિલ છે કે માતાના અભાવમાં તે તરફનાં બીજાં નજીકનાં સગાં સાસરા કરતાં પોતાનો આશ્રય છટ્ટ ગણે છે. સાસરિયામાં કુલીન વડુને આવા પ્રકારનાં દુઃખો પડવા સંભવ છે. માટે જૂલેથૂકે પણ એ રિવાજ ફેરવશી નહિ એમ જતાવવા ખાસ કરીને અંચકારે આ પ્રસંગ કદ્યો હોય તો તે બનવા જેવું છે. પણ તેમ કરવામાં અમારે દહેકું જોઈએ કે સાસુ નણ્ડ વગેરેને ગેરક્ર-સાધ થયો હોય એમ જણાય છે. “ ઘરની વડુ કામ કરે એમાં નવાઈ નહિ અને

સપાડું ગે નહિ ” એવો અભિપ્રાય આપણા સ્ત્રીસમાજમાં છે એ વાત ખરી, તેમ સાસુ નણંદ વગેરેમાંથી કાઢીને અમુક વખત સુધી લાગલાગટ રસોઈ વગેરે ધરદામ કરવું પડે તો ‘ લયકો ધાન ખાઉં છું અને ભડિયારું-ધગનું વૈનરું કરું છું. ’ એવા ઉદ્ગારો નીકળવાના પણ ખરા. પરંતુ અવનત છતાં આપણો સ્ત્રીસમાજ હજી એટલો બધો નિષ્કુર નથી થયો કે ‘ નવ સાડા નવ માસ થતાં સુધી ધરના કમાનાર દીકરાની વડુને પહેલે જ પ્રસંગે સ્તર અદાર માણસની રસોઈ કરવી પડે અને રસોઈ વખત કાઈ પણ પાસે ન હોય તેથી ‘ મેર ભરી ભરી પાણિયાદેથી પાણી લાવવાં પડે. ’ કાઈ ઠેકાણે અપવાદ તરીકે આવે પ્રસંગે પણ નિષ્કુર રહેનારી કાઈ સાસુ નણંદ હોય, પણ વિદ્યાચતુરના ધરનાં બધાં બૈરાંને એવાં બનાવવામાં સાધારણ સ્ત્રીસમાજ ઉપર જ આક્ષેપ છે એમ માનવું પડે છે. શુણ્ણસુંદરીને અનુપમ ઉત્કર્ષ અર્પવામાં ગ્રંથકારે ધરડાં ધર્મસક્ષમી સુદ્ધાંતને રાક્ષસ કાટિમાં મૂકી દેવાનું સાહસ કયું છે. અમે નથી ધારતા કે પોતાની નાવિકાને દિવ્ય બનાવવામાં આટલો બધો ગેરબંસાફ કરવાની જરૂર હોય-અથવા કાઈપણ ગ્રંથકાર નિર્ભય-તાથી કરી શકે. અમને લાગે છે કે ગોવર્ધનરામનાં સ્ત્રીવાચકો તેમના ઉપર થયેલો આટલો બધો ગેરબંસાફ ક્ષન્તિ અપ નહિ ગણે.

વાંચનારને સ્મરણ કરાવવાની જરૂર નથી કે સમર્થ સ્થિતિમાં જોઈતી વિશ્રાન્તિને અભાવે શુણ્ણસુંદરીનું શરીર બહુ નખળું પડી ગયું, અને બાળકને જન્મ આપવાને વખતે તે મરણતુલ્ય ધર્મ ગઈ. આ વાત ધ્યાનમાં રાખતાં એક બે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે-વિદ્યાચતુર શું કરતો હતો ? ગ્રંથકારે શુણ્ણસુંદરીને એવી તો અઘોરિક બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે બે માસથી શુણ્ણસુંદરી પોતાની અવિશ્રાન્તિના સમાચાર વિદ્યાચતુરને જાહેર કરતી નથી. શુણ્ણસુંદરી પાસે ગ્રંથકાર લખાવે છે કે “ ધર-કામને લીધે બે માસ થયાં દિવસે તમારી પાસે વાત કરવા સરખો બે વખત મળ્યો નથી, અને રાત્રિએ તમે ચાકચાપાક્યા હો તે વખતે

તમને મારાં ટાયલાં સંભળાવતાં મને કંપારી છૂટતી હતી, એટલે હું તમને મૂવા જ દેતી.” ઉપર ઉપરથી જોતાં સ્ત્રીસ્વભાવમાં આટલી બધી સદનશીલતા આપણને બહુ મનોહર લાગે છે. પરંતુ વાસ્તવિક વિચાર કરવા જતાં આમાં અમને આત્માપેક્ષાની સ્વાભાવિક અને આવશ્યક મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થતું જણાય છે, અને આ રેખા ચીતરવામાં રા. ગોવર્ધનરામે સ્ત્રીસ્વભાવની અસાચરણરૂપ વિષમતાનું નિર્દર્શન આપ્યું છે, એવા તર્ક ઉપર આવવું પડે છે. ગમે તેમ હોય પણ-આટલું બધું થતાં સુધી વિદ્યાચતુર શું કરતો હતો તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણને મળતો નથી. પોતાનું દુઃખ દૂર કરવાની સ્ત્રીએ સ્વતંત્ર સત્તા ન લેવી, તે દુઃખ તેણે મોં ઉપર ન લાવવું, અને પતિ પાસે પણ ન કહેવું, એટલે બધે સુધી સ્ત્રીના ‘દાસત્વ’નો સાક્ષાત્કાર થવા દેવો, એમાં તે બાંધીનો ઉત્કર્ષ જતાવાય, અને સ્ત્રીના હકોનો પ્રશ્ન થતાં મીસીસ ક્લીટ્કની પેઠે,

The rights of Woman what are they ?

The right to labour and to pray.

x x x

x x x

The path of faith that leads above

The path of patience and of wrong.

x x x

એ ઉદગાર સ્ત્રીને બૂધણ જેવા ગણાય, પણ ધરનાં કામ તળે હથકાતી, લગભગ મરતી, સગાં સગાં સ્ત્રીની ઉપેક્ષા કરનાર પુરુષનું શું કહેવું ? એ માસથી ગુણસુંદરીને બધું દુઃખ હતું, તે બધી વિદ્યાચતુર પથાત્તાપ કરે છે અને પોતાની ન્યાયવૃત્તિને ફાસલાવતો હોય એમ કહે છે કે, “એને કામમાં ને ચિંતામાં પલોટવી એ હેતુથી આ સહુ થવા દીધું.” પણ ગુનેગાર હૃદય તરત જ કળગત આવે છે કે “હું જરા હદ કરતાં વધારે ગયો મરે, છેક આટલે સુધી આવવા દેવું જોઈતું ન હતું.”

ગુણસુંદરીને 'સંસારરમ'ની પશ્ચિની બનાવવા જતાં, ચતુર વિદ્યાચતુરે સહવાસયત્નું ચમપશુ બનાવી, અને જે અપવાદ અત્યાર મુઘી આપણે અલણ અને સ્વાર્થી સાસુ નહુંદ અને મૂઢ પતિ ઉપર મૂકતા આવ્યા છીએ, તે જ અપવાદ ખીજા સ્વરૂપમાં યુનિવર્સિટીના ભણેલા અને દેશી રાજ્યની અનુભવશાળામાં પાઠ લેના સ્વામી ઉપર નાંખવાનું પ્રાપ્ત થયું.

સ્થિતિ એ જોવામાં આવે છે કે જે રીતે એ મૂઢ અથવા દુઃખ કે લોકોપવાદના ભયથી ત્રાસ પામેલો પતિ પોતાની પત્ની ઉપર અનેક તરેહના ભુલંભો થવા દે, તે જ રીતે વિદ્યાચતુર જેવાને હાથે પણ રા. ગોવર્ધનરામે ગુણસુંદરી જેવી સુસીલ અને સહનશીલ વધુ ઉપર આપણા સંસારમાં કરાવ્યા. ગુણસુંદરીનામાં અસૌકિક સહનશીલતા આરોપી, વિદ્યાચતુરનું ધર્મસંકટ વિશુદ્ધ હતું, અને એનામાં એવી સ્વતંત્ર ન્યાયશુદ્ધિ ગ્રંથકારે ન આરોપી, કે જેથી ગુણસુંદરી ફરિયાદી થાય તો પણ ભાઈમાંકુ તરફની દર્તવ્યશુદ્ધિ અને પતિ તરીકેની ધર્મના વિરોધોનો પરિહાર કરવાની અનિવાર્ય આર્તિ થાય. આ સ્થલે કહેવું જોઈએ કે પોતાનાં પાત્રોની આવી અસૌકિક દરખનાથી આપણી નવલકથાના સાંસારિક વિભાગની કિંમતમાં ધણી ન્યૂનતા આવી છે, અને રા. ગોવર્ધનરામની વિવેકશુદ્ધિ અને વિચાર-શક્તિનો આવા કલેશકારક પ્રશ્નમાં આપણા જનમંડળને માલ ન મળ્યો એ જરાક દિલગીર થવા જેવું છે.

('વસંત,' જ્યેષ્ઠ, મું. ૧૯૫૮)

(૩) ગુણસુંદરીના મૃદસ્થાશ્રમ

" To live for others, to suffer for others, is the inevitable condition of our being. To accept the condition gladly is to find it crowned with its own joy."

—Westcott's " Gospel of Life."

‘ગુણસુંદરીને છેક પ્રસવકાળ સુધી આવી સ્થિતિમાં રહેવું પડ્યું તેમાં આપણે ગમે તેનો દોષ ગણીએ, પણ ગુણસુંદરીને કાર્મનો દોષ લાગ્યો ન હતો. તે તો તેના પતિના પ્રેમમાં મશગૂલ હતી, અને પતિના સંબંધે પોતાના સંબંધી ચચેલાં નણુંદભાણેને વગેરે ઉપર સરખી જ પ્રીતિ રાખતી. પોતાને મહાવ્યાધિ ઉત્પન્ન થશે એવી અગમચેતી એને થોડા વખત ઉપર મળેલી હતી, અને વખતે વિદ્યાચતુરને નહિ મળાય એવા ભયથી ગુણસુંદરીએ એક પત્ર લખ્યો હતો. આ પત્રમાં શ. ગોવર્ધનરામે ગુણસુંદરીના અંતરના ભાવો અને વિચારો બરાબર પ્રદર્શિત કર્યા છે. અને એ વાંચતાં ગુણસુંદરીનો પ્રેમ-માનુષ પ્રેમની પરિસ્થિતિમાં પહોંચ્યો હતો એવી યુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતી નથી.

પોતે મરણોન્મુખ છે એવી સંકાનો જ્યારે એના ઉપર પૂર્ણ અમલ છે તે વખતે તેને પોતાનું દુઃખ નથી. વિદ્યાચતુરે એની સંભાળ ન લીધી તે બદલ એને ઠપકો આપવા ગુણસુંદરી પ્રવૃત્ત થતી નથી. હિંદુ કુટુંબ-વ્યવહારની વિષમતાના બસિદાનરૂપ પોતે થઈ શકે છે એવી ફરિયાદ કરતી નથી; પણ પોતાના મરણ પછી પોતાના સ્વામીની શી દશા થશે?—એ સવાલ એના અસ્ત પામતા મગજને બસોવે છે. લખે છે કે “મારી પાછળ તમારી શી વહે થશે? તમે મારા ઉપર આટલો વહાલ શું કરવા શાખ્યો કે તમને આટલું દુઃખ થવા વારો આવ્યો? અરેરે! હું અભાગ્યી મરતી મરતીયે તમને દુઃખ દેવા સરજેલી છું.” પતિપ્રેમની આવા પ્રકારની નિઃસ્વાર્થતા લગભગ દેવી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. સ્થૂલ સંબંધથી શરૂ થતો પતિપત્નીનો પ્રેમ ધીમેધીમે સંસારજીવનમાં મનોમય એકતા કરવા સમર્થ. એકતા વધારે ગાઢ થતાં, આખરે બેદણુદિ ટળા, કે જ પોતાનું સુખ અને પ્રિયના દુઃખમાં જ પોતા અને પોતાનો દેહ જાણે પ્રિયના જ જીવાત્માનું હોય, તેવો પ્રેમીનો પ્રિય પ્રત્યે સર્વ વ્યવહાર થઈ

પેડે, પ્રેમી પ્રિયના જે દેહમાં જળે પોતાનો સમાપ્ત કરી લે છે. એક અંગ્રેજ કવિ કીક લખે છે કે:-

"Love seeketh not itself to please,
Nor for itself has any care;
But for another gives its ease.
And builds a heaven in hell's despair."

અને ગુણસુંદરીની આ ચિંતા એટલી બધી ગાઢ છે કે મરણ પછી પોતાનું શું થશે તે વિચાર આ વખતે પ્રવેશ પણ કરી શકતો નથી. આગળ ચાલતાં પત્રમાં ગુણસુંદરી પોતાને જો પ્રસવ થાય તો બાળકની સંભાળ રાખવાની વાત લખે છે-અને લખતાં લખતાં વિદાયતુરના ગુણ ઉપર ઘેલી થયેલી ગુણસુંદરી લખી જાય છે કે-"તમારું વહાલ ખીજે ઠેકાણે ઢોળાશે તો પણ-ઓ મારા વહાલા, તમે ડાહ્યા છો, ગંભીર છો, નિષ્પક્ષપાતી છો, જોઈ વિચારીને સતુ કરો એવા છો; તમારા વહાલને ખાદ કરું તો પણ એ બધાકે ગુણના જાંઝારા તમારા ગુણ ધ્રુવર અમર રાખે અને બાળકની સંભાળ રાખશે એવી પૂરી ખાતરી રાખી હું નિશ્ચિતપણે જમની જગમાં લપટાઉં છું." સ્ત્રીના ધર્મ સંબંધે કોઈ પ્રાચીન અથવા તદ્દતુસાર લખાયેલો અર્વાચીન આપણો ગ્રંથ નેશો તો "પતિને ઈશ્વરતુલ્ય ગણવો" એ બોધ પહેલે પાને જ માલૂમ પડશે. આવી મરણસમીપ સ્થિતિમાં આવ્યા છતાં, ગુણસુંદરીના મનમાં વિદાયતુરનો વાંક ખિલકુલ વસતો નથી, અને જેમ કોઈ બક્ષાત, અનહદ દુઃખ પાતું હોય છતાં ઈશ્વર જે કરે તે સારાને માટે જ કરે, એમ સમજીને અથવા તેના રમરણનો અવકાશ મળે છે એ કારણથી દુઃખ નાખવા સારુ ઈશ્વરનો ઉપકાર માને-તેમ ગુણસુંદરી પણ આ વખતે વિદાયતુરના ગુણનું જ સંકોર્ન કરે છે. અને "તમને પરણી મારો જન્મારો સદ્ગ થયો-" એ ઉદ્ગારની સાથે સીતાની પેડે "જન્માન્તરેડપિ ત્વમેવ મર્તા" એ જ સ્તુતિ કરે છે. "વિદાયતુર

૧. વિના સી રીને રહી શક્યો?" એ ચિંતાનું સમાધાન કરતાં પોતાનું

આવું સુખતું સ્થાન અમુક કાર્મ ખીજ લેજે એવી પ્રાકૃત સ્ત્રીઓની ઈર્ષ્યા ગુણસુંદરીના હૃદયને સ્પર્શ કરતી નથી, પણ અમુક “કન્યા મારા દરતાં સારી નીવડશે” તેનો સ્વીકાર કરવા પ્રણયથી અને પ્રાણપાતથી વિનવે છે અને કારણ એ બતાવે છે કે “જન્મથી કુંવારા હોય તેની ચિંતા નહિ; પણ સ્નેહમાં રહેલું માણસું ખીજે ઠેકાણે ન જીવે!” વિદ્યાચતુર પોતાને જૂલી શકે છે નહિ એમ શંકા થતાં ગુણસુંદરી ઈવટની બધામણ કરે છે:-

“પણ એ વહાલા! તમે સૌ જૂલી જાઓ! જાણે કાર્મ થયું નથી એમ! હો! અરે રે! પણ વહાલા! શું આપણે છતાં પડીશું!”

“મારા વહાલા! જ્ઞાણ વિસરજો રે! દુઃખ સહી દૂખવજો!”

માયાની બુલામણી રે, એમાં ભર્યું લુલવજો!”

ધન્ય છે ગુણસુંદરી! અને ધન્ય છે તને જન્મ આપનાર-ન્તારા પિતા-અંચકારને! ગુણસુંદરીને ગુણપૂર્ણ કરવામાં આ વિદ્વાન અંચકારે એટલી બધી કાળજી રાખી છે કે આ પોતે માનેલી ઈવટની પગમાં ગુણસુંદરીને એકલા વિદ્યાચતુરનું જ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે એમ નથી. પણ તેના કુટુંબમાં સદુધી વધારેમાં વધારે દુઃખી સુંદરગીરીને પોતાનું સ્ત્રીધન આપી દેવાનું વસિષ્ઠતનામું દરાવવા, રા. ગોવર્ધનરામ ચૂક્યા નથી.

પ્રસવપીડા થતાં ગુણસુંદરી ઝોઈ પડતી મરી ગજ્જરમાં ગર્ભ તે વખતે તેની પીડા જાણનાર સુંદરગીરી જ દાગર હતી. બાકીનાં બધાં માણસો સહુ સહુના ખ્યાલમાં હતાં. અંચકાર લખે છે કે “ચંડિકાએ પોતાની મેડીમાંથી બેને જતાં બેમાં પણ તપાસ ન કરી. ચંચળ એની સાથે ગપાટા મારવાના ધ્યાનમાં હતી. ધર્મલક્ષ્મી પૂજના ધ્યાનમાં હતાં અને દુઃખના ખડકીમાં માથે હાથ દઈ બેઠી હતી;” આમ સહુ પોતપોતાના કર્તવ્યથી બ્રહ્મ ચયેલાં, પોતપોતાના મનની દુનિયામાં મશગૂલ હતાં, તે વખતે સ્ત્રીજનના ખાસ કર્તવ્યનું જાન કરાવવા પુરુષની-માનચતુરની જરૂર હતી. ડોસો માંદો હતો પણ સમજી ને કર્તવ્યનિષ્ઠ હતો, પેનાની રૂતિને અમલમાં મૂકવાની

મતાવાળો હતો. અને આવે વખતે સ્ત્રીવર્ગ હજી બેઠકાર છે એ જોઈ ગર્જના કરી બિડ્યો. ગ્રંથકારે આટલો પ્રસંગ બહુ ચતુરાઈથી લીધો છે. આ ગર્જનાના પરિણામમાં જુદા જુદા સ્ત્રીવર્ગ ઉપર જે અસર થઈ તેનો ચિતાર રા. ગોવર્ધનરામે એવો આપ્યો છે કે, તેથી એ બધાના શીલ-સ્વભાવનો સાદાત્કાર થાય છે. ડાહ્યા કહે છે કે “કુઃખખા, ચંચળ, રોડો, કરો છો શું?” “મોઈ તમારી મા અને તેની પૂજા ! પેલી બીચારીની ખબરે કાણ રાખે છે ને ! જોડા !” આ ગર્જનાની તરેહ બહુ ગંભીર અર્થવાળી છે. માનસિક કેળવણીના ધણા કાગના અભાવે આપણા સ્ત્રીસમાજના ધણા ભાગનો બુદ્ધિ-વૈભવ અત્યંત ઓછો થઈ ગયો છે, અને જ્યાં આપણે કર્તવ્યશૂન્યતા જોઈએ છીએ ત્યાં સ્વાર્થભાગ કરવાની કલ્પિતની માથે, કર્તવ્યની સમજણનો અભાવ એ પણ કારણજૂત છે. ગ્રંથકાર લખે છે કે—“પૂજન એમની એમ રહેવા દઈ ડાહી વદ શરીરમાં જુવાનીની ત્વરા મૂકવા પ્રયત્ન કરી દોજાં;” પૂજના લખમાંથી જાણ થવા ડાહ્યાની ગર્જનાની જરૂર હતી. પણ તે થઈ ગયા પછી તેની સદુચી વધારે અસર ડાહ્યામાં થાય છે. જૂના જમાનાનાં માણસો નવા કરતાં વધારે વહાલવાળાં અને પરગજુ હોય છે, એવું આ નિર્દર્શન છે. કુઃખખા પોતાનાં કુઃખનું પરિશીલન કરતી ખડકીમાં બેસી હતી, તેને ફરીથી રીસ કરીને ડાહ્યાને ધમકાવવી પડી અને “દોડ, નીકર પછવાડેથી ધક્કો મારીશ કેની, એટલે વેગ આવશે.”—એવા દોર શબ્દો ઉચ્ચારવા પડ્યા. “ચંડી સૌની પાછળ. ડાહ્યા ઉપર મોં મરડતી મરડતી બિલરી, અને કોડીને વેગે ચાલી.” અને તેના ઉપર ડાહ્યાએ ફેંસલો આપ્યો કે “કાણુ જાણે ક્યાંથી એ કુમારજી મળી છે ! ભાઈને કમાવું નહિ, ને બાઈનું શરીર જરી જરીમાં ઘસાય છે.” સ્વનંત્ર જીવનના અસાવથી ઉત્પન્ન થતી માનસિક અવનતિ (Demoralization)નું સ્વરૂપ આમાં આગ્રેહ્ય પ્રસક્ત થાય છે. ગ્રંથકાર લખવાને ચૂકના નથી કે ચંચળ દોડતી દોડતી બિલરી. વાંચનારને યાદ હશે કે ચંચળ

વિદ્યાચતુરની એક વિધવા બહેન હતી. સુંદર વિદ્યાચતુરની લાભી હતી. આ બે વિધવાઓને આ પ્રસંગમાં કર્તવ્યનિષ્ઠ ચીતરી, રા. ગોવર્ધનરામે એમની ગુણગતિ પ્રશ્ન કરી છે. સુંદર અને સંયમ બેનું જીવન વિદ્યાચતુરની શ્રદ્ધાથી સુખી કરે તો સુખી હતું, દુઃખી કરે તો દુઃખી હતું. ગુણસુંદરીએ બેના દુઃખના દલાડામાં સુખની ઊંપડી બતાવી હતી, અને તે બંને આ વખતે ગુણસુંદરીને પકબે હાજર હતાં. વૃદ્ધ સાસુ અને આ બે દુષ્કાળમાં નણંદબોજાઈ ઉપર આ પ્રસંગનો બધો ભાર આવી પડ્યો. અંધકાર કબે છે કે “વૃદ્ધ અને અશક્ત ધર્મધ્યાનવાળાં અને વહેમી, ધણા પ્રસંગે સદુઃખાધુ” મૂકનારાં, બોલે ખરાં પણ માંલમાંથી વદાલવાળાં ડોશી, વહુના ખાટલાની પાંગત પર જઈ બેઠાં.” ધર્મ ધ્યાન વહેમ અને વખતે ઊંચાં ‘મન-એ બધાં આવે પ્રસંગે કોરાણે મૂકવાની ફરજનો, આ દૃષ્ટાન્તથી રા. ગોવર્ધનરામે આપણા સ્ત્રીસમાજને ચોખ્ખો ઉપદેશ કર્યો છે. આવે વખતે સંસારના ગાગદ્ધનો ત્યાગ કરવો, અને સ્વર્ગાદિક ફળની અથવા ઊંચાં પ્રકારના તાત્કાલિક સુખોપભોગની અપેક્ષાથી થતાં ધર્મધ્યાનાદિકની પણ ઉપેક્ષા કરવાની જરૂર છે, એ વાત ઉપર આપણા જનમંડળનું ધ્યાન ખેંચવાની કાર્યકર્તા જરૂર છે. ફટલેક ટકાણે તો આ ધર્મધ્યાન વગેરે બહાના રૂપે જ દેખાય છે, પણ જ્યાં તે ખરી ધાર્મિકજીવનથી થતાં હોય ત્યાં પણ આવી તરેહના સાંસારિક કર્તવ્યના પ્રસંગો, તે કર્તવ્યરૂપી ધર્મને મુખ્ય સ્થાન આપવું એ જ વાજબી છે એવી સમજણ પાડવા અવસ્યની ભાવનામાં હોયલા આપણા જનસમાજમાં પ્રાસંગિક છે. અને ધર્મવક્ત્રીને એ ઉપદેશનું સુરકર્મ સોંપી રા. ગોવર્ધનરામે આગ્રહ વ્યવહારની ચોખ્ખતા અને કાર્ય કાર્ય ઠેકાણે દેખાતી તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તનની અથવાદરપતા સિદ્ધ કરી છે.

હજી વિદ્યાચતુરને ખબર પડી નથી અને ગુણસુંદરીની રિયલિટી ખગડતી જાય છે તે વખતે અંધકાર પોતાના સ્ત્રીવર્ગમાં કાર્યને રોવરાવ્યાં છે, કાર્યને વિદ્યાચતુરને બોલાવવાનું સૂઝાડું છે, ત્યારે

અનુભવી અને અત્રે વખતે સિદ્ધિ મળે તુલ્ય રાજ્યની સંભાળ રહે
 સુખદુઃખનીય સંજોગમાં જાન્યે રાજ્યના ઉપરથી રાજ્ય છે. આ
 પ્રકારે કિંમત રજૂ આપણા કાર્યવાહકો પાસે પાડે એ સંભાળ
 રાજ્ય છે. જેમકે વેદક મદદ આવી રહેલા રહેલ, ધરના કુશલની
 મદદ રજૂ મદદને દેવ દેવ પ્રત્યે કરવાને અનુદ પ્રકારે વેદક
 માન્યતા અને તેમ પ્રત્યક્ષ મળેને મુજબ ને તેમાં કે મુજબની રહે
 તેમ ન બેસી મળે નામના કિંમતે ઉપરથી રાજ્યની રાજિ વગરની
 રાજી રાજ્યની છે તેમ પ્રત્યક્ષ આપણને મળે છે. જેવાર વર્ષ
 પ્રત્યક્ષ રાજ્યની રજૂ પોતાને કાર્ય અને સુખ મળતાની આપણ
 રાજ્યની કાર્યને "રાજ્યના ને પોતાનું" રાજ્યના રજૂ આપે છે,
 મુજબ જેમાં તેમાં રહેલનાં વખતે દાર્શનિક વગેરે કિંમત દાય
 રાજ્ય અને નામનાં રજૂ મદદને રીતે રાજ્ય રજૂ રાજ્ય છે,
 પણ રાજ્ય રાજ્ય આવા પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ વેદકના-આપણને કમ
 રજૂ નથી થયો એ રાજ્યની રજૂ રજૂ છે. આ વિષયમાં આપણ
 રાજ્ય અને અનુભવના કાર્યે આપણા જાનમંગલને અનુ ઉપરથી
 અને અર્જીવાદ રજૂ રાજ્ય-અમ અનામનાં રા. રાજ્યનામના આ
 પ્રકારની રાજ્યના છે.

ખતાવ્યું છે. વિદ્યાચતુર ઝોરડામાં દાખલ થતાં રા. ગોવર્ધનરામે કરુણ પ્રસંગ દાખલ કર્યો છે. ગુણસુંદરીના બેભાન મનમાં શોક ઉભરાઈ જાય છે, તેના હૃદયમાં ઊંડામાં ઊંડા ભાવો આ વખતે સર્વ મર્યાદા મૂકી ઉભરાઈ જાય છે, અને—

‘દયા ના દસે રજ પણ, જમ તુજ આંખમાં રે;

બીહામણું જાંખમાં રે”.

ઈલાદિ શોકરસની સીમા ઉત્પલ કરતા ભાવો પદના આકારમાં ગુણસુંદરીના મુખમાંથી બહાર આવે છે, અને પત્ની પેટે જ અહીં પણ—

“બહાલા ! બહાલ વિસારો તમારું, જમ આ કંથું ન માને રહારું,
તમને જખતી મરતી મરતી રોતી રોતી પણ હસતી હું આશમાં કે—
પામીશ રહારો ચતુર અવર અવતારમા રે,
દયા હરિ આંખમાં રે ! દયા ના દસે”.

એ જ દ્રાવક સાત્ત્વિક ભાવમાં હૃદયના ગૂર્વ મનોભાવો પર્યવસાન પામે છે, અને છેવટે વિદ્યાચતુરના સામું ભેષ કંઈક ભાન આવ્યું હોય તેમ—ગુણસુંદરી—સુંદરને સંબોધીને બોલે છે કે “સુંદર લાભી, મને બેશરમી ન કહેશો હો ! મરવા ચતું તેને વહાલામાં વહાલાને બે બોલ કહેવા જોઈલી શરમ મૂકવાનો થે છેવટનો અધિકાર નહીં ? ” આમ લોકસન્ન્યસને છેવટની અંજલિ આપી ગુણસુંદરી બેગાન થઈ પધારીમાં પડે છે.

આવે સમયે ‘લાજ શરમ’ના વિચારો આપણા મુશીમ સ્ત્રીપુરુષોના મન ઉપરનો પોતાનો અમલ કાયમ ન રાખી શકે એ સ્વાભાવિક છે. પણ તેવી શરમનું ઉત્તરંધન ચાપ છે એવું ભાન હોતું એ પણ તેનો આપણા ઉપર કેટલો પ્રમળ અમલ છે એ ખતાવી આપે છે વિદ્યાચતુરને પણ ગુણસુંદરીના ઝોરડામાં કર્તવ્ય અને લાજ વચ્ચે ફેસેલો આપવો પડ્યો હતો. અને લગભગ બેગાન દશમાં જ પોતાના ભાવો પોતાની મેળે જ નીકળ્યા છતાં

જાન આખો તેનું સ્મરણ ચતાં ગુણસુંદરીને આટલો શબ્દોથી પરિહાર કરવો પડ્યો એ પ્રસંગોમાં બહુ અર્થ સમાયેલો છે.

બાળકને અને સંયુક્ત કુટુંબવ્યવહારથી ઉત્પન્ન થયેલો સ્વપ્ન-મંદિર સિવાય પતિપત્નીને મળવાનો કે એકમેકના સામું જોવાનો કે વાતચીત કરવાનો પણ દક્ષ નહિ, એ રિવાજમાં સદૃશ કરતાં અસદૃશ વિરોધ જોવામાં આવે છે. વિદ્યાચતુર શાસ્ત્રી અને કર્તવ્ય-ભાવનાવાળો હતો, ગુણસુંદરીના ભાવનું સામ્રાજ્ય અનિવાર્ય હતું—તેથી આ પતિપત્ની આવે સમયે એકબીજાની મુંઝવણ ભાંગી શક્યાં. પણ આવે વખતે લૌકિક આચારની પાટ જવા જોટલી એકનામાં સમજણ અને બીજાનામાં આતુરતા ન હતી તો પછી કેવી સ્થિતિ થાય એ કદખી સકાય એવી છે; અને કર્તવ્યભાન વિનાના, બાળક જેવા, આપણા સંસાર જેને કાલા કહે છે એવા પુરુષોમાં કે કુર્બળ મનોભાવવાળી ‘લાજમર્પાદાવાળી’ આપણી સ્ત્રીઓમાં આવી રીતે લૌકિક આચારની પાટ જવાની શક્તિ નથી એ કહેવાની જરૂર નથી. તેવા પ્રસંગમાં એકમેકને મદદ કરવી કેવી મુશ્કેલ છે એ આપણા હંમેશના અનુભવનો વિષય છે.

ઉપરના ઉચ્ચના શબ્દો સાંભળી વિદ્યાચતુરને કંઈક આવેશ થઈ આવ્યો અને ત્યાંથી ચાલી મેડી ઉપર ગયો. આ વખતે વિદ્યાચતુરનું મૈત્ર્ય હતી ગયું અને ગુણસુંદરીના ગુણોનું સંકીર્તન કરવા લાગ્યો. છતાં પુરુષની તે વિચારસરણીના પર્યાવરણમાં આપણે જોઈએ છીએ કે વિદ્યાચતુરના મન ઉપર ગુણસુંદરીના ગુણની જોટલી અસર થઈ છે તેટલી તેની, અસાધારણ—લગ્નગમ દૈવી-પ્રીતિની નથી થઈ. વિદ્યાચતુર વિચાર કરે છે કે “મારો ગુણિયત્વ દરિની દયાનું મને જાન કરાવનારી પણ તું જ! તારી પ્રીતિને કારે મૂકીએ તો પણ તારા ગુણકર્મની મનમાં આવૃત્તિ કરવાથી જ આમ આ અને આવતા સંસારને તરાવે—કારભાર કરતાં શોખવે—અને ધમિરનો માર્ગ બતાવે—એવી તું છે. મહત્તરજો મંગળાયરણમાં કલ્પું હતું કે કારભાર

કરવો હોય તેનામાં સ્ત્રીના પણ ગુણ હોવા જોઈએ. જો એ મર્મવચન 'ખરું હોય તો મારે તો નક્કો કારભારે ચડવું જોઈએ— ગુણિયલ !'—વિદ્યાચતુરની પોતાની પ્રીતિ ગાઢ હતી—અને તે ગુણસુંદરીના આવા ગુણો ઉપર રચાયેલી હતી તેટલું બેસક આપણને સમજાય છે. પણ તેની સાથે કંકણ-અણતરીવાળા અને ભાવ કરતાં ભુલિના વિશેષ વૈભવવાળા વિદ્યાચતુરમાં-પુરુષમાં-ગુણસુંદરીની પોતા ઉપરની પ્રીતિએ બહુ સાધારણ અસર કરી છે એવું પણ સમજાય છે; અને આમ વિદ્યાચતુરનું ભણેલાગણેલા અને દુનિયાદારીના માણસ તરીકેનું ચિત્ર આવા પ્રસંગમાં પણ યથાર્થ છે.

('વસંત,' શ્રાવણ, મં. ૧૯૫૮)

(૪) પ્રેમૌષધિનો પ્રતાપ

Wouldst thou over wayward childhood hold rule
And sun thee in the light of happy faces;
Love, hope and patience, these must be thy graces.

—(Coleridge)

પુરુષવર્ગે ગમે તેટલું અભિમાન રાખે પરંતુ આટલું નિર્વિવાદ છે કે આપણું-આપણી પ્રજાનું, મનુષ્યજાતિનું-ભવિષ્ય, આપણા-જગતના-સ્ત્રીસમાજના જ હાથમાં છે. પત્ની અથવા માતા જે રીતે જીવનનું રહસ્ય અને સંસાર તરફની પોતાની દરજ્જે સમજે તેના ઉપર કુટુંબના ભવિષ્યનો ઘણો આધાર રહે છે. એના જીવનનું રહસ્ય પ્રેમ હતો, તો તે પતિને અને પતિકુટુંબના સર્વ સ્ત્રી-પુરુષોમાં તે અપ્રમદ અમૃત છટકી વહેંચશે, અને પ્રસંગોપાત અનેક વિદન અને વ્યવધાનો આપ્યા છતાં તે જ પ્રેમદ્વારા પતિગૃહમાં પોતાનું પ્રેમસામ્રાજ્ય સ્થાપી શકશે. બીજા બાજુએ 'શુભ' એ જોડું પ્રાપ્ત્ય હશે તો શોડ જ કાળે એને અસંતોષનાં કારણ મળશે. અસંતોષને અંગે રહેલાં ઈર્ષ્યા, ક્રોધ, વગેરે મનુષ્ય-આત્માના હાનિકારક

શત્રુઓ એક પછી એક તેના હૃદયમંદિરમાં પ્રવેશ કરશે અને પરિધ્યામે પોતાને, પતિને, અને પાતકુટુંબને દુઃખમદાસાગરમાં ડુબાડશે. પ્રેમવાસના ન્તાં દયા, દયા, કર્તવ્યબુદ્ધિ, અને ઉન્ન્યાદ ઉપન કરશે, ત્યાં સુખવાસના સેવ, અધીરાર્થ, કલ્પ, અભિમાન અને પાપને જન્મ આપશે. 'પ્રેમી' સ્ત્રી પોતાના પતિને, પતિસંબંધીઓને અને પોતાની પ્રાણને ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષને માર્ગે લઈ જશે, સારે સુખાસક્ત સ્ત્રી કાળે કરીને પોતાની આસપાસ નરક ઉપભવશે, પોતાના સંતાનને મધ્ય શત્રુરૂપ ગણશે અને પોતાનું જીવન વ્યર્થ માની પોતાના માખાપ અને પરમેશ્વરના ઉપર ખુબ ક્રોધ કરી પોતાના આત્માની હાથે કરીને ધાત કરશે. અને આટલું સદગ સમાવય એવું છે કે જો જગતનો સ્ત્રીસમાજ આ ખીલ પ્રકારનો હોય તો મનુષ્ય-આત્માને વિકસાવવાનો પ્રસંગ જ ન આવે, અવકાશ પણ ન મળે, અને જગત જીવવા લાયક પણ જાગ્યે જ રહે. સારે જો જગત જીવવા લાયક છે, મનુષ્ય-આત્માની જગવચીની રંગભૂમિ છે, મોક્ષના દારૂપ છે, તો તે પ્રેમપૂજક સ્ત્રીવર્ગને જ લીધે છે. સ્ત્રીનો અથવા માતાનો પ્રેમ પુરુષોના બાહ્યજન-મનોજનને વાપરવાનો, જગવચનો અવકાશ આપે છે. અને 'પ્રેમ'લાવના વિનાના સ્ત્રીસમાજથી આપણા આ જગતની રચિતિ કેવી થાય એ કલ્પના પણ લવંકર અંધકારમય લાગે છે.

ગુણસુંદરીના કુટુંબમાં સામાન્ય રીતે 'સરસ્વતીચન્દ્ર'માં થરે પડે આ સસ બહુ સ્પષ્ટતાથી તરી આવે છે. ગુણસુંદરીના પોતાના જ જીવનમાં આપણે અસાર મુદ્ધી આ જ વાત પ્રસસ કરી છે, અને વિદ્યાચતુરના કુટુંબનાં જુદાં જુદાં સ્ત્રીપાત્રોદ્વારા અન્વય-વ્યતિરેકથી રા. ગોવર્ધનરામે આ જ વસ્તુરિચિત, સ્ત્રીને કંઈક તિરસ્કારની અથવા અવગણનાની નજરથી જોનારા આપણા જનમંડળને અસર કરે તેવી રીતે બતાવી છે. આ વસ્તુ ચંડિકા, ધર્મશક્તી અને ગુણસુંદરીના સંબંધમાં અંચકરે યોજેલા કેટલાક વાર્તાપ્રસંગોથી પ્રસસ થઈ રહ્યું છે. વાંચનાર જાણે છે કે જાનચતુર વિદ્યાચતુરનો મોટો

ભાઈ હતો. પિતાના દોષમાત્રનું જેમ સંપ્રદરશ્યાન હોય તેનું એનું ચારિત્ર્ય હતું, અને પોતાના ગુણો અને ધર્મલક્ષ્મી જેવી પત્નીના સંપર્કનો જે લાભ પિતાને હતો તે ગાનચતુરને મિલકુલ ન હતો. એટલું જ નહિ પણ ચણિકા પ્રાકૃત સ્વભાવની સ્ત્રી હતી: ઈર્ષ્યા, દોષ, આલસ્ય વગેરેની જ ગણે પૂતળી હતી. એટલે ગાનચતુરના આત્માના અધઃપાતના સામું બળ કરે એવાં કંઈ પણ તરવના અભાવની માથે સહાયબળ ચણિકા પૂરું પાડતી. વાંચનારને સ્મરણ હોતું જોઈએ કે ગાનચતુર પાસે ગ્રંથકારે તેની ભાભી ‘સુંદર’ ઉપર નજર નખાવી છે; તે પ્રસંગ ઉપર આવતાં પહેલાં એટલું કહેવાની જરૂર છે કે આ સ્થિતિ આપણા સંસારમાં સાધારણ કે સ્વાભાવિક નથી. અને આવા પ્રકારનો ભ્રમ કોઈ પણ કાળે કોઈ પણ વાંચનારના મનમાં ન થાય તેટલા મારું આ વાત ઉપર ખાસ કરીને નોંધવાની જરૂર છે. વિદ્યાચતુરનું કુટુંબ જે સ્થિતિનું અને જે વર્ગનું કહ્યું છે તેમાં તે વિશેષ કરીને ‘વિધવા’ઓની સંભાળ ધણી જ કામગીરીથી લેવાય છે, તેમને કોઈ રીતે ઓછું ન આવે એવી ખાસ કાળજી રખાય છે, અને તેમના સામું જોનાર નરશબ્દનો સર્વ રથજે તિરસ્કાર થાય છે. બાળવિધવાઓને આપણાં સારા વર્ગનાં કુટુંબોમાં સાધારણ રીતે પિતૃશ્રદ્ધમાં જ રાખવાનો રિવાજ છે. અને માતાપિતાની કે ભાઈભોજનધર્મની કરણાભરી દેખરેખમાં તેઓ પોતાનું દુઃખી જીવન ઈશ્વરેચ્છાને સંપૂર્ણપણે વશ થઈ કુટુંબને ઉપયોગી યત્રાની અને પ્રભુના સ્મરણની વચ્ચે ગાળે છે. રા. ગોવર્ધનરામે ‘સુંદર’નું પણ જીવન આવી જ રીતનું કહ્યું છે. છતાં આ પ્રસંગ મૂકવાથી રા. ગોવર્ધનરામ આ વસ્તુસ્થિતિને ગોણું કરતા હોય એવો ભ્રમ થવા સંભવ છે. અને જો કે ગાનચતુર જેવા સંયોગોમાં માણસ કેટલે સુધી પડે છે તેના દષ્ટાંતમાં જ રા. ગોવર્ધનરામે આ વાત કહી છે, તેમ જ પિયરિયાંની બેદરકારીથી બાળવિધવાઓની કેવી સ્થિતિ થાય છે તેના નિદર્શનરૂપે

માનચતુર પાસે સુંદર ઉપર દ્રુષ્ટિ કરાવવાની દ્રષ્ટનાનો કંઈક બચાવ થઈ શકે તેમ છે, તો પણ કહેવું જોઈએ કે આ પ્રસંગ વાંચનારના હૃદયની નૈનિક અને રસની કોમલતાને વિગીર્ણ કરે છે, અને આ મિત્રાચ બીજા પાત્રોથી-બીજા સંયોગોથી-આ દ્રષ્ટાનિક મલો ખતાવ્યાં હતા તો 'અસ્વનીચન્દ્ર' જેવા અંધનું, અને આ કુટુંબમાં ચીતરેલા ઊંચા અંસાગનું ઔશ્ન્ય વધારે સચવાત, એમ માનવું પડે છે.

માનચતુર આવી રિથિતિએ મી રીતે પડેાંઓ તે પ્રતિદાસ ઉપર વાંચનારનું ખ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. અંધકાર ભણે છે કે ન માનચતુરના કચેરીમંડળની કુતિસત મોટાઓનો એ અનાયાસે પોતાની કે પત્રદી હજીથી સાક્ષી બનતો; આ સર્વ પુરુષો એક જાતની બદાકુરી કરે છે, પુરુષોત્તમ ખતાવે છે, અને તેમના જેવું શીખે ત્યારે જ ઊકારાં હે.સિવારમાં ખપે, એવી ભુદ્ધિ ઊગતા બાળકમાં આવતાં વાર ન સાગી અને આવી ખરાબ બેજવાળી દવાનો સદવાસી બાળક મોટા થયા પછી પણ તે દવા વિના તેને ચેત ન પડતું. "બાળક ઉપર ઉપદેશ કરતાં દૃષ્ટાન્તની વધારે અસર થાય છે, અને બાલ્યવદશમાં જ્યારે સારા ખોટાનું કંઈ ભાન હોતું નથી અને મગજ ઉપર હાથ જમડીથી પડે છે ત્યારે ઊકારાં આગળ કેવાં દૃષ્ટાન્તો રજૂ કરવાં એના ઉપર ખ્યાન આપવાની જરૂર છે, એ આ ઉપરથી સહેજ સમજાય તેવું છે. આ વાત ઉપર ખ્યાન ન આપવામાં માનચતુર પોતાની જૂથ ઘણું મોડું થયા પછી જ સમજ્યો. બુલ્યાનીમાં પોતે પશુ કુછંદી હતો, પરંતુ એનામાં આત્મજળ બહુ ઊંચા પ્રકારનું હતું, તે બળતું તેને અભિમાન હતું, અને તેની પત્ની ધર્મ-દમ્ભી અપૂર્વ સ્ત્રી, શાન્તિ, અને આવડવાળી સ્ત્રી હતી. પરાક્રમ એ જ ઊસાતું એક સ્ત્રી હતું, અને ધારી વાત કરવી એ જ તેનો હંદ હતો. વિદ્યા કે ધર્મના સંસ્કારને અભાવે આવી ઊંચી પરાક્રમશાલિતા અત્યંત કુમાર્ગમાં

વહન કરવા લાગી. પણ એ જ પરાક્રમસાક્ષિતાદારા શાણી, સદ્ગુણી અને આવકુલાળી ધર્મપત્નીએ ડાસાને સુધાર્યો હતો. પુરુષ અને સ્ત્રીના સંબંધનો આ ધર્મવિશેષ રા. ગોવર્ધનરામ કગલે કગલે આપણને જણાવવા ચૂકતા નથી. આ અવલોકનના પહેલા ભાગમાં જ્યાં જ્યાં આ વાત બતાવવાના પ્રસંગો આવ્યા છે, ત્યાં ત્યાં આ લેખકે પણ તે વાચકવર્ગ આગળ તારવી ઠાઠવા યત્ન કર્યો છે. આ સુરપટ ધર્મ-વિશેષ આ અવનતિના કાળમાં એવો જવહરે જ્નેવામાં આવે છે કે રા. ગોવર્ધનરામે એનું આમ સંવિશેષ જ્ઞાન દરાવવામાં બહુ યોગ્ય કપુ છે. પુરુષના મનનો, શુદ્ધિનો, ચારિત્રનો અભ્યાસ કરવાનું જોટું પત્નીને બને છે તેટલું તેના પ્રિયતમ મિત્રને પણ બનતું નથી; અને પત્નીનું આ અસાધારણ જ્ઞાન જ એવી ફરજ ઉત્પન્ન કરે છે. ધર્મસક્ષમી પોતાની આ ફરજ બરાબર સમજતી હતી, અને તેનામાં સ્ત્રીને સ્વાભાવિક આવડ એવી તો જિંયા પ્રકારની હતી કે તે માનચતુર જેવા પુરુષને પણ પાંજરામાં પૂરી શકી. માનચતુરનું જે ખાસ લક્ષણ તેને જ આગળ કરી, ડાસીએ પ્રસંગ મળ્યે ઉપદેશ કર્યો તેનું એક વાક્ય જ અહીં ઉતારી, એ પ્રસંગ ઉપર વાંચનારની સ્મરણ-શક્તિને દોરીશું. અંધકાર ધર્મસક્ષમી પાસે આ ઉપદેશના પ્રસંગમાં હહેવરાને છે : " સ્ત્રીઓ કરતાં પણ નાપાટ અને નળળી એવી પુરુષ-જાતમાં ખરેખર બળવાળો અને દઢ મનવાળો પુરુષ તે એક મને મળેલો છે. એનું પુરુષપણું જોઈ મને અલિમાન આવે છે. જ્યારે બધા ગરબે ગાય છે કે ' મારા સ્વામીજી બાવન વીર રે ' ત્યારે હું આનંદમાં આવી જઈ છું અને મનમાં સૌ ગાનારીઓને કહું છું કે ' સૌ ખોટું જોલો છો, એવા સ્વામીજી તો મારે એકલીને જ છે. x x x ' " મેં જોટલા પુરુષ જેવા તે સૌ ખોટા પૂતળાં છે, તે તમે જ એક પુરુષ છો એનો મને પૂરું અને પ્રસન્ન જ્ઞાન-અનુભવ છે. " ઇલાદિ શબ્દોથી ધર્મસક્ષમી માનચતુરનું પુરુષવાલિમાન જ્ઞાત કરે છે, અને તે જ અલિમાન આખરે માનચતુર પાસે સત્સંકલ્પ રા. અ. ૬

કરાવે છે. અને તે દિવસથી ડાસો સર્વ કુછંદ છોડી દે છે. પોતાના આવા અનુભવથી ગાનચતુરના પ્રસંગમાં પણ ડાસો અભિપ્રાય આપે છે કે, “ બાયડી બગડે તે લાયકાને વાંકે, ને લાયકો બગડે તે બાયડીને વાંકે; બીજો કશો વાંક ન હોય તો પણ એક બીજાને સુધારે નહિ તે પણ વાંક. ”

સ્ત્રીના ધર્મોના આ અંગ ઉપર આવી રીતે ધ્યાન દોરી રા. ગોવર્ધનરામે સ્ત્રીકૃષ્ણવણીની ઉપયોગિતા એક સંગીન પાયા ઉપર મૂકી છે એમ કહી શકાય. સ્ત્રીને આવી રીતે પુરુષવર્ગની ઉપદેશ તરીકે ગાનવામાં—તે ઉપદેશત્વ માટે લાયક થાય એવી સર્વ કૃષ્ણવણી એને આપવી જોઈએ, એ સદજ અનુમાન છે. સ્ત્રીકૃષ્ણવણીને માત્ર ધરકામે અટકાવી રાખનાર પક્ષને સ્ત્રીધર્મનું આ અંગ ખસૂસ વિચારવા જોઈએ છે. તેઓ કદાપિ સ્ત્રીનો આ ધર્મવિશેષ છે એ વાતનો જ સ્વીકાર નહિ કરે; તો તેના ઉત્તરમાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે, સ્ત્રીનું ઉપદેશત્વ વસ્તુસિદ્ધ છે; ધરજંગલની કુચલીમાં સ્ત્રીની (આમાં માતા, પત્ની, વગેરે સર્વનો સમાવેશ થાય છે.) દૈનિક વાર સલાહ લેવી પડે છે, દૈનિક વાર તેણે સ્વતઃ આપેલી સલાહ પુરુષોને સ્વીકારવી પડે છે, એ વાતનો નિષ્પક્ષપાત સાક્ષાત્કાર કરવાના ચતનની સાથે જ આટલું પ્રતીત થાય છે કે સ્ત્રીના વિચારોની આપણા ઉપર થતી અસર એવી છેક જૂઝ નથી કે જેની (જન)સમાજશાસ્ત્રનો વિદ્યાર્થી ઉપેક્ષા કરી શકે. પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને એક મોટો ફાયદો એ છે—અને તે આપણા સમાજમાં ખાસ કરીને—કે તે જીવનકલહમાંથી મુક્ત છે. પુરુષવર્ગ એવું પોપણુ કરે છે, અને ઘરની બ્યવસ્થા કરવા પૂરતું કામ કરવાની ફરજ જ્યાં એણે અદા કરી એટલે બાકીનો બધો વખત એ અન્ય કામમાં ગાળી શકે એવી સ્થિતિમાં છે. બીજી તરફ બર્તુદરિ કહે છે તેમ—

સંસારાર્ણવલંઘનશ્ચમધિયાં વૃત્તિઃ કૃતા સા નૃણામ્ ।
યામન્વેપયતાં પ્રયાન્તિ સતતં સર્વે સમાપ્તિં ગુણાઃ ॥

“સંસારરૂપી સમુદ્રને તરવાના સામર્થ્યવાળા પુરુષોની ‘વૃત્તિ’ એવી કરી છે કે જેને શોધતાં સર્વે ગુણોની પ્રમાણિ યાય છે.” આ સ્થિતિમાં જગતના જીવનને ઊંચા પ્રવાહમાં રાખવું, દોસ્તું, વગેરે કાર્ય સ્વાભાવિક રીતે જ સ્ત્રીવર્ગના હાથમાં જ રહે છે. પુરુષનાં રખણને ઉપર સર્વથા દષ્ટિ રાખી ગૃહદેવતાની પેઠે તેના હૃદયની દેવતા થઈ પુરુષત્વનું સાક્ષ્ય કરાવવાનું કામ આમ સ્ત્રીના જ હાથમાં છે. આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રકારો અને સાહિત્યકારો પણ સ્ત્રીનો આ ધર્મ અસંકોચથી સ્વીકારે છે. સીતાહરણના સંબંધમાં મંદોદરી પાસે ધણા કવિઓ રાવણને ઉપદેશ કરાવે છે—અને કિરાતાજીનીયમાં દ્રૌપદી પાસે યુધિષ્ઠિરને કરાવેલો ઉપદેશ સુપ્રસિદ્ધ છે. *પાશ્ચાત્યોનાં જીવનચરિત્રોમાં સ્ત્રીની મદદથી સંસારમાં, જગતમાં, વિજયી થયેલા ધણા દાખલાઓ આપણને જાણી આવે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ જોતાં સ્ત્રીનાં મગજને અણુકેળવાયલાં રાખવાની અને તેના યાન અને વિચારને ખાછળ રહેવા દેવાની આપણી રીત કેવળ આત્મધાતક છે એ સદજ સમજાય તેવી

*ડૉક્ટર ટાકિન્સના “Woman: Her Charm and Power”માં આવા ધણા દાખલાઓનો સંગ્રહ કરેલો છે તેમાં નીચેના એક અહીં ઉતારવા લાયક છે:-

Sir James Mackintosh—

By the tender management of my weakness she cured the worst of them. She became prudent through affection; and though of the most generous nature, she was taught economy and frugality by her love for me. She gently reclaimed from dissipation; she propped my weak and irresolute nature; she urged my indolence to all the exertions that have been useful and creditable to me, and she was perpetually at hand to admonish my heedlessness and improvidence. To her I owe whatever I am, to her whatever I shall be.

વાત છે. કુસોદ્ધાર કરનારી સ્ત્રીની આપણી પરમ ભાવનામાં "કાર્યેષુ મંત્રી," એ જો સ્ત્રીનું એક પદ છે અને તે પદનો યથાર્થ ઉપભોગ કરવાની આપણામાં ઇચ્છા છે, તો આ કામમાં—આપણા જન્માનાની આપણા પુરુષોની અનેકવિધ ફરજોને ઇ-સાફ આપનામાં આપણું મંત્રિત્વ સ્ત્રી સારે જ કરી શકશે કે ન્યારે તેને આપણે જિંદગી કેળવણી આપીશું, ન્યારે તે આપણી પોતાની, આપણા જ્ઞાતિબંધુઓની, આપણા દેશની, આપણી સરકારની અને વિશેષમાં પશ્ચિમ અને પૂર્વની જુદી જુદી ભાવનાઓના સંમિશ્રણથી ડહોળાયેલી આપણી માનસિક સ્થિતિની મુશ્કેલીઓ સમજવા લાયક થશે. દહેવાની બિલકુલ જરૂર નથી કે સ્ત્રી મુખી આપણું ગાકું એક જ પૈડાથી ચાલે છે—જે સ્થિતિ બિલકુલ પૈડાં વિના ચલાવવા કરતાં પણ વધારે મુશ્કેલ છે. અને આપણી પ્રજાની 'દ્વારામતી' અને આપણી વચ્ચે દુશ્સંબંધ કાસતું અંતર છે.

જે વિષય ઉપર આપણે અસારે છીએ—તે વિષયમાં માન-ચતુરની સ્ત્રી બરાબર મંત્રિત્વ કરી શકે. એવી હતી—તેથી માન-ચતુરના આત્માનો સમજા ધાત થતાં અટક્યો. માનચતુરની સ્ત્રી એવી ઊભટા સ્વભાવની હતી—અને છેવટે આટલા ઊંડા ગતિમાં પડ્યો, એ આપણને મંથકારે બતાવ્યું. અને શૂદ્ધના સર્વ કાર્યમાત્રમાં 'શુણ્ણુદરી' જેવા જિંદગી પ્રકારનું મંત્રિત્વ કરી શકી હતી તે આપણને 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ના ખીજ ભાગમાં કમલે કમલે માલુમ પડે છે. 'બાયડી બગડે તે બાયડાને વાંકે' ઇલાદિ માનચતુરનાં વચનો સાંભળી ચંડિકા—માનચતુરની સ્ત્રી—ને બહુ ખોટું લાગ્યું, અને સ્ત્રીઓના સ્વભાવ પ્રમાણે વાતનો મર્મ ન સમજતાં પોતાના ઉપર અકળામણ કરવા લાગી. શુણ્ણુદરી આ વખત પાસે જ હતી તેણે આ પ્રસંગને બહુ ચતુરાઈથી કેળવી લીધો, અને શુણ્ણુદરી ચંડિકાની દેરાણી જેટલાણીને ઉપદેશ થઈ. ઇર્ષ્યાની પૂનજી જેની ચંડિકાને શુણ્ણુદરીએ પ્રેમોપનિષદ બણાવ્યું અને એ રીતે માનચતુર અને ચંડિકાના જીવનમાં વિષમતા કંઈક અંશે દૂર કરવા સમર્થ થઈ.

વિદ્યાચતુરના કુટુંબમાં મંથકારે આપણા સંસારની ધણી ખરી મુશ્કેલીઓ ઝોડી કરી છે, અને તે બધામાંથી મુક્તિ ગુણસુંદરીને જ હાથે પ્રેમીપધિથી જ અપાવી છે, તે વાત આ સંબંધમાં જોવા જેવી છે; આ કુટુંબમાં એક કળેકું પણ કશું છે અને તે દ્વારા જોવા પ્રસંગમાં સામાન્ય રીતે આપણા સંસારમાં કેવાં પરિણામો આવે છે તેનું આજેહમ ચિત્ર રા. ગોવર્ધનરામે આપ્યું છે. કહેવું જોઈએ કે પ્રથમ કરતાં હાલની વીથીમાં કળેકાં ઝોડાં થાય છે. અને જેમ જેમ આવી અનિષ્ટતાઓનો સાક્ષાત્કાર વધારે થતો જશે તેમ તેમ હજી ઝોડાં થશે. હજારો પચીસ ત્રીસ વર્ષના સુધારકોને 'બાર વરસની કન્યા અને અઢી વરસનો ચોર,' એ પ્રકારનાં કળેકાં નાબૂદ કરવામાં નિમિત્તભૂત થવાનું માન થઈ છે. રા. ગોવર્ધનરામે આ કુટુંબમાં 'મનોહરી'નું પાત્ર દ્વિવક્ત્ર કર્યાનો હેતુ આર્થ સ્ત્રીઓની સ્વભાવગત સાધુતા બતાવવાનો, અને વિષમ પ્રસંગે ક્ષણ વાર આચ્છાદિત ચર્ષ હોય છતાં ચોગ્ય મુકાલીના હાથમાં આવતાં પુનઃ એ સાધુતા કેવી રીતે પ્રગટ થાય છે તે બતાવવાનો છે. યૌવનમઢથી ઉન્મત્ત થયેલી 'મનોહરી' હાથથી ગર્ભ હતી. સાસુ ચંડિકા 'વર' દ્વારા કંઈક કહેવરાવી, મરાવતી, ધણુ તે વ્યર્થ ગયું એટલું જ નહિ પણ તેની ઊઘડી અમર ચર્ષ, અને આખરે પ્રેમવતવાળી ગુણસુંદરીની પ્રેમીપધિએ મનોહરીને સુધારી. કળે કળે કામ લેતા પ્રેમપારસમણિના સ્પર્શથી મનોહરી પણ સુવર્ણ ચર્ષ. બીજા પ્રકારનાં-'મિયાં થાય શોરજોગ ને બીજી થાય વરજોગ,' એવાં કળેકાં કરતાં પોતાનું કળેકું સારું છે એ સંતોષ ધારણુ કર્યો. અને મનોહરી પતિવતપણાના માર્ગ ઉપર આવી અને ગુણસુંદરીના પ્રેમે પોતાના ધરના એક અંગને-જેઠ જોડાણી અને વહુને પોતાના પ્રેમવતથી સુધારી દીધાં. આ પ્રસંગમાં પ્રેમજનિત સાગૃહીની ઉત્કૃષ્ટતા જણાઈ આવે છે. તેની નણુંદ કુખ્યાની દીકરી પરજુવા હાથક ચર્ષ હતી અને નણુદોઈ પાસે કંઈ સાધન ન હતાં. પોતાના 'પદ્મા'માંથી બાણેજને પરણાવતો નિર્ણય

હરી ગુણસુંદરીએ વિદ્યાચતુર પાસે વાત છેડી. આ પ્રસંગ રા. ગોવર્ધન-રામે અસાધારણ સંસારરમિત્તાથી હાથ ધર્યો છે, અને તેનાં અંગે-અંગની નિરવગતા, રમપૂર્ણતા, અંધકારની ઊંચી નિરીક્ષણશક્તિ અને તેમની દક્ષમની આત્માકારિના બતાવી આપે છે. પોતાનાં આશ્રિત જતોના દુઃખમાં મદદ કરવી એ શુદ્ધપતિનો ધર્મ છે અને સામાન્ય રીતે તેવા ધર્મના પ્રતિપાલનમાં શુદ્ધિથી તરફથી 'વિરોધ' થવાનો અવકાશ હોય તેને બદલે ન્યારે તેના તરફથી જ પ્રોત્સાહન મળે ત્યારે શુદ્ધપતિના સંતોષની સીમા રહેતી નથી. આ પ્રસંગને અન્તે અંધકાર વિદ્યાચતુર પાસે અંતરમાં ઉદ્ભાવ કરાવે છે કે "ભાર્યા એટલે ભાર ઉપાડનારી-મારા કુટુંબને હાથમાં લેનારી-છાતીસરસું રાખનારી-તે તું જ-શુદ્ધિપદ-તું જ ! તારાથી આ કુટુંબ-કુટુંબ જેવું મુખી અને સંપીકું છે. તારા વિના તે કાંટાની પથારી જેવું હત-"

વિદ્યાચતુર અને ગુણસુંદરીને માટે જે વિસ્તૃત કાર્તવ્યક્ષેત્ર આપણે શ્રીમતપ્રધાન લોકમત કદંબી શકે તેને આ બેનો નિશ્ચય અનુરૂપ ગણાય, પણ આના સંબંધમાં માનચતુરના વિચાર વિચારવા યોગ્ય છે, એમ કહેવું જોઈએ. ગુણસુંદરીનો આ નિશ્ચય સાંભળી માનચતુર જે વિચારો દર્શાવે છે તે આપણી વધી ગયેલી કુટુંબ-ભાવનાને યોગ્ય મર્યાદામાં મૂકનારા હોઈ અત્રે ઉતારવા યોગ્ય છે. જૂના જમાનાનો, અંગ્રેજી વિજ્ઞાનો અઘાત, વ્યક્તિભાવનાની ગંધ પણ જોણે લીધી નથી એવો, પણ વિચાર, વિવેક અને અનુભવવાળો એક શુદ્ધ-માનચતુર કહે છે કે:-

"ગુણસુંદરી તમને તમારી દયા નથી. હજી તો બાળક છો, અને ધણે વિસ્તાર તમારો પોતાનો વધશે વિદ્યાચતુરની કમાઈ હજી લાખે લેખાં કરીએ એટલી નથી. અને આજથી વ્યવહાર વધારી મૂકશો તો આગળ જતાં પહોંચાશે નહીં. આજ એકને કરશો ને કાલ બીજાને નહીં થાય તો એકને ક્યું મૂળ મળશે ને બીજાની વખત ગાળો આશો. માટે આ કામ કરવું પડતું મૂંઝા. જે વાતની

સાહસરાવને ચિંતા નહિ તેની તમે શી બાબત કરો છો ? તમને જરા વહાસો છે, પણ જરા જનગરો છે. જરા વહાસો કર્યાથી આપણા ઘરમાં કંઈ રંધાવ નહિ. જો તમને ઘણું લાગતું હોય તો કહો દુઃખજાને, અને સાહસરાવને જોલાવો. પણ 'ઘરનાં હૈયાં ઘંટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને આટો' એ કામ કરશો તો મારે તમારે નહિ બને. દીકરીઓ માવરોને વહાલી હોય તે દીકરાનું ચોરી ચોરી દીકરીઓનું ધર બરે, તે જોગવે જમાઇ. ને દીકરીઓ તો પાછી આપણે ને આપણે કપાળે ચોંટી હોય તે આવે. તમારી સાસુને તમે આથી વહાલાં લાગશો, પણ મને વહાલાં થતું હોય તો મારો દીકરો રાત દિવસ પગ ધસી શેર આટો લાવે છે તેની દયા આણો. નહુંદો આપણે બારણે ધાન ખાવાની અધિકારી; પણ ભાણેજને પરણાવવા બેસીએ તો દેવ રૂંચો સમજ્યો."

ડોસાના આ શબ્દોમાં જે મુકુચિત્વજિ જોવામાં આવે છે તે આપણા ઔદાર્યરસને સારી લાગતી નથી અને બીજી તરફથી આપણા જીવનમાં આવા વિચારો બહાર મૂકવા પડે તેવા પ્રસંગો પણ ધણા થોડા આવે છે, કેમકે વાસ્તવિક રીતે 'ગુણસુંદરી' અને 'વિદ્યાઅતુર' જેવાં ભાણેજ તરફ આવી રીતનું ઔદાર્ય ખતાવનારાં સ્ત્રીપુરુષો ધણાં થોડાં છે; પણ આટલું તો જોવામાં આવે છે કે એ વર્ગ તરફથી આશાઓ ધણી રાખવામાં આવે છે, અને માનઅતુરનાં આ વચનો, એ આશાઓ રાખવી એ એમને મારે ખોટી છે એટલું ખતાવવા પૂરતાં ઉપયોગનાં છે. આપણી કુટુંબલાવના ગૃહી-ગૃહિણીના મનની બિચી વૃત્તિઓના પોપણુ સારુ ઘણી કિતમ છે એ વાત આપણે સ્વીકારીએ, છતાં તે બિચી વૃત્તિઓનો લાભ લેનાર કુટુંબીઓમાં તે એક પ્રકારની અધોગતિ (Demoralization) ઉત્પન્ન કરે છે અને તે બાજુથી જોતાં માનઅતુરના જેવા ક્ષેત્ર વિચારોનો પ્રસાર આપણા સમાજમાં વધારે ને વધારે યાગ એ ઇષ્ટ-આ ક્ષણે ઇષ્ટ છે. અંતકાર એક તરફથી ગુણસુંદરી પાસે પલ્લાના દાગીના ઉતરાવે

છે. બીજી તરફથી વિદ્યાચતુર પાસે રોકડ તૈયાર રખાવરાવે છે. બધું ખરચ પણ પરિણામે એ સાહસરાય પાસે દુઃખજાના પદ્મામાંથી અપાવીને, આવા પ્રસંગમાં ખરી રીતે શું થવું જોઈએ તે બાબતમાં પોતાનો અભિપ્રાય યોગ્ય રીતે જ બતાવે છે. આપણાં હાલનાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખો આપણી કુટુંબભાવનાની આવી સ્વાભાવિક મર્યાદાઓનું ઉદ્ભવન કર્યાથી જ આવ્યાં છે, એવો આ પ્રસંગનો ધ્વનિ સ્પષ્ટ છે.

પ્રેમવ્રતવાળી 'શુભ્રસુંદરી' આ રીતે પોતાના કુટુંબનાં જીવન માર્ગ, સુખી અને સંતોષી કરે છે, અને તેમ કરવામાં 'સર્વસ્વનું' અર્પણ કરતાં આંચકો ખાતી નથી. આમ ઉદાર અને હિંદા પ્રેમ માત્રથી જીવતી આપણી કુટુંબભાવનાના નિર્દર્શનની એક રમણીય સૃષ્ટિ અંચકાર 'શુભ્રસુંદરીના કુટુંબજનન'માં પ્રસંગે પ્રસંગે ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેની સાથે જ તે પ્રેમને અભાવે એ ભાવના નિર્દર્શક છે એવો ગર્ભિત ધ્વનિ શુભ્રસુંદરીની જીવનયાત્રામાં પ્રતીત કરાવે છે. કુટુંબજીવનની ચારતા શુભ્રસુંદરીના ઇતિહાસમાંથી પ્રતીત કરાવવાની સાથે જ તે ભાવનાના એકતરફી આચરણથી ઉત્પન્ન થયેલાં કેટલાંએક અનિષ્ટ તરવો અંચકાર માનચતુરદ્વારા બતાવે છે...

('વસંત,' આશ્વિન, સં. ૧૯૫૮)

*

ઈ. સ. ૧૮૮૪માં હું ખેડા જિલ્લામાં પ્રથમ સરકારી અધિકારે ચડ્યો તે વખતે અમદાવાદથી આણંદ સુકામે હું જવાનો દનો લંદાર નડિયાદ રેલ્વેને યોગ્ય નહોતો કરેલો, સુરેલો પણ ધસડવા, લંગડાવા લંગડાવા આગ્યા અને 'બેણાકામ'એ આમદથી મદને નિમંત્રણ કર્યું હતું કદીને મદને જબરજસ્તીથી કુતારીને મનઃસુખરામભાઈને વેર તેડી ગયા.....તદેમની હુલ્લની જન્મસિદ્ધ ઉદારતાનાં પ્રમાણ મદને અનેક વાર મળ્યાં હતાં.

—નરસિંહરાવ જોશનાથ ('રમણમુદ્ર' પૃ. ૨૫૧)

‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું અવલોકન

લેખક: રમણભાઈ મ. નીલકંઠ

[‘સરસ્વતીચંદ્ર’ બાબ પહેલો ઈ. ૧૮૮૭માં પ્રગટ થયો તે એ પહેલા જ બાબને અવલંબીને ઈ. ૧૮૯૦માં તો શ્રી. મણિલાલ ન. દ્વિવેદીના ઉપોદ્ધાત સાથે પુસ્તકાકારે શ્રી. વિંધનાથ પ્ર. વેંચે “સરસ્વતીચંદ્ર”નું અવલોકન” પ્રગટ કર્યું. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની વધતી જતી ખ્યાલિનો આંક ક’ઈક આ પુસ્તિકા દ્વારા પણ મળી રહે છે. શ્રી. રમણભાઈ નીલકંઠે આ પુસ્તિકાને અનુવક્ષીને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના અવલોકનનું ચ અવલોકન કર્યું; જે ઈ. ૧૮૯૦ના ચોકટોબરથી ઈ. ૧૮૯૧ના જુલાઈ સુધી ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં પ્રગટ થયું. પછીથી તે અવલોકન આગળ ચલાવી ‘કવિતા અને સાહિત્ય, બા. ૨ ભાગમાં ઈ. ૧૯૦૪માં રમણભાઈએ પૂરું કર્યું; ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની માર્મિક ને મૌલિક આલેખનવાળા આ લેખમાંથી આરંભનો કેટલોક ભાગ અતિચિત્તારના કાયથી જતો કરવો પડ્યો છે.]

.....કુમુદસુંદરીનું લક્ષ સરસ્વતીચંદ્ર સાથે ચર્ચ શક્ય નહિ એ વાંચનારને વસમું અને ગૂંચવણુ ભરેલું લાગે છે. સરસ્વતીચંદ્ર માટે નહિ પણ કુમુદસુંદરી માટે સમભાવ થવાથી આવી વૃત્તિ થાય છે. રા. વિંધનાથ કહે છે કે ‘મનથી ચિંતવેશ એક પતિ જતા પછીથી અન્યની સાથે લક્ષ કરવું પડ્યું એ સમજી બાળાને ગણિકાકર્મ બરાબર ભાસે છે.’ આ તો ખરું નથી જ. મનથી ચિંતવેશ પતિ સાથે સંબંધ ન થયો તેથી કુમુદસુંદરીનો આનંદ હુત્ત યર્ષ ગયો છે એ ખરું છે. પરંતુ, લક્ષની ભાવના તેના મનમાં ઘણી દૃઢ છે. ‘પ્રગાદ્યન સુજ સ્વામી સાચા, એ વણુ જુલું સર્વ ખીજું’ એ જ પોતાના લક્ષ સંબંધે તેના મનમાં સર્વોપરિ વિચાર છે. સરસ્વતીચંદ્ર હૃદયમાં સ્થાન પામે એ તેની ‘પતિવ્રતાવૃત્તિ’ને ચમત્તું ન હતું. સરસ્વતીચંદ્ર પર હવે પ્રેમ હોય એ તેને ‘ગણિકાકર્મ’ લાગે છે. ‘અકલ્પ્ય આત્મપ્રપાત્ર’ કરી તે સરસ્વતીચંદ્રનો ચિત્તમાંથી ‘અનાતન ભાગ’ દરે છે, ભારે તેને ‘હૃદયનો ભાર દલોડો’ થયો લાગે છે અને શાંતિ થાય છે. રા. વિંધનાથ કહે છે કે “વિશેષ પીડાકારી તો

પોતાની વિદ્વતા જ ચર્ચ પડે છે. બિચારીને પોતાની વિદ્વાનવૃત્તિનો પરીક્ષક નથી મળતો." પણ તેની સાથે, વિજ્ઞેય સહાયકારી તેની વિદ્વતા જ ચર્ચ પડે છે. એ ઉચ્ચ સંસ્કારને જાણે તે મહાન આત્મ-પ્રયાસમાં વિચલ્યવંત થાય છે.

કથાના નાયક અને નાવિકા સમયી જોડામાં નહિ એ હકીકત ઉપર જ કથાનો મૂળ પાયો છે, તેમનું લક્ષ્ય થયું હોત તો પછી આ અદ્ભુત કથાનો પ્રસંગ ન હોતો અને એવાં યોગ્ય જોડાં જોડાતાં વિધન આવી, તે જુસ્મ પડી જાય છે એમ વાસ્તવિક રીતે બને છે, તેથી એ કથા સાથે વાંધો લેવાનો વાંચનારને કંઈ હક નથી. એ યુગ્મ જોડાઈ શકાયું નહિ તે ઉપરથી કુમુદસુંદરીના સ્વભાવની મદત્તા પ્રહ્લ કરવાની અતિ કુશળ યોજના કર્તાએ રચી છે. સુરસ્વતીચંદ્ર તરફનું આકર્ષણ અતિ બળવાન હતું તે આકર્ષણમાંના દ્વિપત અંશ કુમુદસુંદરીએ કેવી રીતે દૂર કર્યા અને તે આકર્ષણને પવિત્ર તથા હિસાર કેવી રીતે બનાવ્યું તે વર્ણનનો કંઈક આર ઉપર અમે આપ્યો છે. રા. વિશ્વનાથ આ દયાભાગ નાપસંદ કરે છે. તેઓ કહે છે, “કૃષ્ણ સુરસ્વતીચંદ્ર અતિચિરંધે થેર આવ્યો, પતિના કુર્ચણનો ઝીકાડ પ્રસંગ નજરે પડ્યો, સખી-વર્ગમાંની ઝીકાદની નીચ રત્તિ જાણી, એક પવિત્રતા સખીના સુખનું ચિંતન થયું; આવા આવા તુચ્છ પ્રસંગોથી કુમુદસુંદરીનું મહાસમર્થ મન અસિન થાય એ ખરેખર અયોગ્ય અને અસંભવિત કહેવાય.” એ પ્રસંગો તુચ્છ છે ? સુરસ્વતીચંદ્ર સાથે પ્રથમ થયેલો પ્રેમ અને તે પ્રેમ ખાતર સુરસ્વતીચંદ્રે કરેલા સાગરનું જાન : એ બે અંશો આ પ્રસંગો સાથે જોડાતાં એ પ્રસંગોનું બળ શું નહતું થાય છે ? અને એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે કુમુદસુંદરી સંન્યાસિની કે તપસ્વિની નથી પણ સંસારમાં રહેનારી સ્ત્રી છે. તેના સંસ્કારો બળવાન છે. તેનો શ્રદ્ધિવેગ તીવ્ર છે. તેની રસિકતા જાંડી છે. બળવાન ધનુનો પરાખવ કરતાં તેના પ્રહાર જેમ ખમવા પડે છે તેમ સુરસ્વતીચંદ્ર

ઉપરના પ્રેમના ઉજાળાને દાખી દેવાના પ્રયાસમાં તે ઉજાળાની અસર કુમુદસુંદરીના કામળ હૃદયને ખમવી પડતી હતી. કર્તા પોતે આ પ્રસંગે કહે છે તેમ “યનુષ્યનું જીવન એ અનેક સૂત્રની એક રત્નજી (દોરી) છે; અનેક આમળાની એક ગાંઠ છે. તે સૂત્રોની-તે આમળાઓની-પોતપોતાની નિરનિરાળા સ્થિતિ-જાતિ-છે, અને તેઓમાં ઘણી વખત પરસ્પર વિરોધ આવી જાય છે. આ સૂત્રો અને આમળાઓ, તેમની ધટના, અને તેમના વિરોધ અધિકતર બુદ્ધિથી, અધિકતર વિદ્યાથી, અને અધિકતર રસજ્ઞાનથી વધારે વધારે સફળ અને વિચિત્ર બને છે અને તેની સંખ્યા પણ વધે છે. પ્રમાદધનમય બનેલું જીવન સરસ્વતીચંદ્ર હીન ચર્ષ શક્યું નહિ.”

આ પ્રસંગ ઉપરથી રા. વિશ્વનાથ શંકા કરે છે કે “શું ખરેખર કુમુદસુંદરી સતી હતી? તેનું અંજ શુદ્ધ હતું, તેનું આચરણ શુદ્ધ હતું, પણ તેનું મન શુદ્ધ હતું? કદાચિત્ પાછળથી શુદ્ધ થયું એમ માનીએ. એક વાર પણ જે મન ઉપર અશુદ્ધ વિચારે જાય ત્યો તે મન અસંત નિર્ભંગ કેમ કહેવાય? ન કહેવાય તો તેનું મન ધારણ કરનારી સ્ત્રી સતી કેમ કહેવાય?” કર્તાએ પોતે આ પ્રશ્ન આવો સંશયગ્રસ્ત મણ્યો નથી. એ પ્રકરણને અંતે તેઓ કહે છે, “અકલ્પ્ય આત્મપ્રયાસથી વિશુદ્ધ બનવા જતાં ઈશ્વરકૃપાએ મહાજય પામેલી ભાગ્યશાળી પવિત્ર ઉત્કૃષ્ટ સતી કુમુદસુંદરી તપને અંતે આનન્દસમાધિ પેડે જાતે આવેલી અસ્વપ્ન નિદ્રાને વશ થઈ.” તેના સતીત્વ વિશે સરસ્વતીચંદ્રના ગુણમાં પણ આવા જ વિચારના ઉદ્ભાવ કર્તાએ મૂક્યા છે: “કુમુદસુંદરી!...ખરે તું સતી છે. અણુગમતા પુરુષને વશ ન થવામાં ધણીક સ્ત્રીઓ લાગે ગણતી નથી. તેમનું સતીપણું વધારે, કે આટલી જાડી અને ન ભુંસાય એવી પ્રીતિ જતાં મજેલા પ્રસંગે આટલી હઠતા રાખે તેનું સતીત્વ વધારે? સીતાને રાવણ ઉપર પ્રીતિ ન હતી અને તેનાથી એ વિમુખ થાય એમાં નવાઈ શી? કુમુદસુંદરી! તેં એ નવાઈ કરી-તેં

મને બોમ આપ્યો!" અમને લાગે છે કે આ ધોરણમાં સસતા રહેલી છે. અનુપમ સતીત્વ વિના કુમુદસુંદરી અશુદ્ધિ પર આવે જ્ય મેળવી શકત નહિ. પણ વળી એ આખું પ્રકરણ સૂક્ષ્મતાથી વાંચતાં જણાશે કે કુમુદસુંદરીએ મનમાં કંઈ દુષ્ટ વિચાર બાંધ્યા ન હોતા, દુષ્ટ સંકલ્પ કર્યા ન હોતા, દુષ્ટ ધ્વજ આણી ન હોતી. સરસ્વતીચંદ્ર સાથેના પૂર્વપ્રેમનું સ્મરણ જન્યુત થતાં, આસપાસની કેટલીક સ્થિતિથી મન વેગનાળું થતાં, કુમુદસુંદરી પોતાની સ્થિતિ સમજ્યા વગર સરસ્વતીચંદ્રના ઝોરડાના બારણા તરફ જવા બિભી થઈ, પણ પોતાનું મન કથંકિત વૃત્તિ તરફ ધસડાવાની બણી આવી છે એ જ્ઞાન થતાં જ તે અટકી અને નિગ્રહ કરતાં તેની પવિત્રતાનો પ્રકાશ ઉજ્જવળ થઈ રહ્યો: એ સ્થિતિમાં તેના મન ઉપર અશુદ્ધ વિચારે એકે વાર જ્ય કર્યો હતો એમ ન કહેવાય. અશુદ્ધ વિચાર તેના મનમાં થયો જ ન હોતો. તેનું મન વિચારચત્ત્વ થઈ ગયું હતું અને પછી માત્ર મૂઠ દશામાં તેણે શારીરિક કૃતિનો આરંભ કર્યો હતો. હું શું કરું છું, શા માટે કરું છું, એ વિચારણા તેના મનમાં થઈ ન હોતી તો અમુક અપવિત્ર વિચાર પ્રથમ મનમાં કરી પછી એ શારીરિક કૃતિ (દ્વાર તરફ જવાની) કરવાનો દોષ જ ક્યાં લાગ્યો? અપવિત્ર વિચારનો સંગ તેવા વિચારનો પરાભવ કરવાને પ્રસંગે જ તેને થયો હતો. અને, એ પરાભવ કરવામાં ઉત્કૃષ્ટ સતીત્વ રહેલું હતું. રા. વિશ્વનાથ આ સંબંધે કુમુદસુંદરીની સૌભાગ્યદેવી સાથે સરખામણી કરે છે, પણ, એ સરખામણી થઈ શકે તેમ નથી. સૌભાગ્યદેવીને એવી કસોટીના પ્રસંગ જ નથી આવ્યા. અને કસોટીમાં બિતરબું પડે તેમાં બિતરનારનો દોષ નથી.

જ્ઞાનસંપત્તિ અને મૃદસિદ્ધાંતથી ઓની પાત્રતા કેવી ઉદારતા અને ઉત્કૃષ્ટતા પામે છે, એ કુમુદસુંદરીના ચરિત પરથી મળતો સાર વાચક તરફથી અભિનંદન પામી મંથકાર તરફ ઉપકારશુદ્ધિ ઉપજ કરે છે.

ગ્રંથમાંનાં ઉપપાત્રોનાં લક્ષણો અને પ્રશંગવશાત્ ટટલાક ઉપયોગી વિષયોની ગ્રન્થકારે દરેલી ચર્ચા પણ વિવેચન યોગ્ય છે....

આ નવલકથાનો પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ થયા પછી ચૌદ વર્ષની દરમ્યાન કર્તાએ ખીજા ત્રણ ભાગ રચીને બહાર પાડ્યા છે અને એ રીતે કથા પૂરી કરી છે. એ સર્વે ગ્રંથોનું સંક્ષેપમાં અવલોકન કરવું શક્ય નથી, પરંતુ પ્રથમ ભાગના વિવેચન સાથે બાકીના ગ્રંથ વિશે એ શબ્દ કહેવા એ ઉચિત છે.

ચારે ભાગમાં નવલકથા તરીકે પ્રથમ ભાગ સર્વોત્તમ છે. અને તે પછી દરેક ભાગ ભિતરતી શૈલીમાં છે એમ અમારા બહુવા પ્રમાણે સર્વ વાંચનારમંડળની પ્રતીતિ છે. “નિતાસારસને દ્રવતો કરી મિષ્ટ વાર્તા બેગો ઉપદેશ પાઈ દેવો” એ જ વચાર્થ સૂત્ર કર્તાએ કથાના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવ્યું છે તેનું અનુસરણ તે પછીના ભાગમાં ધીમે ધીમે શીલ્ય થયું છે. ત્રીજા ભાગમાં જ્યાં “લક્ષ્યાલક્ષ્ય-રક્ત્યવિવરણ” સંસ્કૃત ભાષામાં આપ્યું છે અને મુરસ્વતીચન્દ્રે પુસ્તક ઉઘાડીને વાંચ્યું તેમાં એ પ્રકરણ હતું હતી એ વિવરણને કથામાં દાખલ કર્યું છે, ત્યાં એવા પ્રશંગોમાં ‘નવલકથા’ રહી જ નથી. એથા ભાગમાં વળી એથી વધારે વાર ગ્રન્થનું નવલકથાપણું લુપ્ત થયું છે; એમાં ‘પંચ મહાયત’ સરમાં પ્રકરણો વાંચનારના ચિત્તની ગતિને ઠોકરાતી અને મંદ કરી નાખે છે. ખીજા ભાગમાં વાર્તારસ ખંડિત થતો નથી, પણ પ્રથમ ભાગ જેટલી અદ્ભુતતા એ ભાગના વાર્તાકથનમાં સમાઈ નથી. પ્રથમ ભાગમાં ભાવનામય અંશ (ideality) વિશેષ છે, અને ખીજા ભાગમાં સાંસારિક વાસ્તવિકતા (reality) શુણ્ણસુંદરીની સુવાવડની વીગતે સુધી જઈ પહોંચી છે.

ખીજા ભાગમાં વર્ણવેલી વિદ્યાચતુર અને શુણ્ણસુંદરીની કુટુંબસ્થિતિ પહેલા ભાગમાં કહેલા બુદ્ધિધન અને સૌભાગ્યદેવીના યુક્તથી લુપ્ત જ પ્રદારનું સંસારચિત્ર આપે છે. તે અનેક સુખોપધી.

હરેકું છે. પણ કુમુદસુંદરી અને કુમુદસુંદરીના મનના સંસ્કાર કેમ બંધાયો તે દર્શાવવા જોઈએ જ અંશે આગળની કથા જોડે આ ચિત્ર સંધાયેલું છે. આ ભાગની જાણીની કથા સરસ્વતીચંદ્રને જોગીઓને સોંપી તથા કુમુદસુંદરીને સુલદ્રા નદીમાં તણાતી મૂકી, સમાપ્ત થાય છે. સુવર્ણપુરથી જુદાં પડેલાં નાયકનાયિકાને સુન્દરગિરિ પર્વત ઉપર એકાં થવાનો માર્ગ યોગવાનું ફક્ત આ કથાભાગ કરે છે; તેમનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ પ્રદત્ત થવાનો પ્રસંગ આ ભાગમાં આવતો નથી.

ત્રીજા ભાગમાં કુમુદસુંદરીનું દર્શન થતું જ નથી અને સરસ્વતીચંદ્ર પણ સુન્દરગિરિ ઉપરના મંદિરના જોગીઓનું નિરીક્ષણ કરનાર અતિથિ તરીકે જ નગર આગળ આવે છે. તેમની પરોણા-આકરી તે આલવા દે છે અને તેમના ચુરુ વિપ્લુદાસને "લખ" તથા "અલખ" વિશેનો ઉપદેશ પોતાના કાન ઉપર તે આવવા દે છે. એટલું જ વર્તન તે આ કથાભાગમાં કરે છે. એ તટસ્થતામાંથી તે માત્ર એક વાર બહાર આવે છે. ચકુનન્દનના મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં તે મૂર્તિને નમવાની વિપ્લુદાસે કરેલી સચ્ચનાના ઉત્તરમાં સરસ્વતીચંદ્ર કહે છે, "હું મારા કષ્ટદેવને જ નમું છું. તે નિરંજન નિરાકાર છે." વિપ્લુદાસને સરસ્વતીચંદ્રની જુદાના પ્રતાપનો આ પ્રસંગથી અનુભવ થાય છે. વિપ્લુદાસ સરસ્વતીચંદ્રનું વિચારધોરણ બદલુ કરી તેને પોતાની વિમૂર્તિમાં પ્રવેશ કરાવે છે અને ઉત્તમ જ્ઞાનનો અધિકારી બનાવે છે. મંદના બાવાઓનો પણ સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર પૂજ્યભાવ થાય છે. આ ભાગમાં આ કરતાં વિશેષ કથા રત્નનગરીનાં રાજાઓ અને પ્રધાનોની છે અને હિન્દુસ્તાનમાંનાં દેશી રાજાઓની રિયતિ વિષે વિચારણા છે. નાયકનાયિકાના વૃત્તાન્ત સાથે એ પ્રદરણેને સંબંધ નથી.

ચોથા ભાગમાં અનેક વિષયોનો અને અનેક શૈલીઓનો સંગ્રહ છે. 'નવલકથા' કરતાં 'પુરાણ' અથવા 'અનેક્યર્થોસંગ્રહ'

નામ તેને વધારે ઉચિત છે. રાજ્ય, સંસાર, ધર્મ, પ્રેમ, દેશોદ્ધાર
 ઇત્યાદિ વિષયો સંગ્રંધી અનેક દૃષ્ટિબિન્દુનાં વિવેચનોનો એ ગ્રંથમાં
 સમાવેશ થયેલો છે. નવલકથામાં વિષયાન્તર થઈ શકે છે, અને
 વાર્તા તથા વર્ણન માથે અમૂર્ત વિવેચન દાખલ થયું છે. પરંતુ
 કથાનો વૃત્તાન્ત મુખ્ય છે અને બીજા સર્વ વિષયો ગૌણ છે
 તથા વૃત્તાન્તને પુષ્ટ કરવા સારુ તે માત્ર ક્વચિત્ ક્વચિત્ આવી
 શકે છે. પરંતુ, તેમ ન થતાં જ્યારે વિચારણાભાગ બહુ
 વિસ્તારી થાય છે અને ગ્રંથમાં ઘડી ઘડી દાખલ થાય છે, ત્યારે
 વૃત્તાન્તનું સાતત્ય તૂટી જાય છે, વાર્તારસ ઊભ થાય છે, કલ્પનાની
 રમ્પતાનો અનુભવ થતો નથી અને વિવિધ પાત્રોમાં મુકેલા જન-
 સ્વભાવની રેખાઓ વિખૂટી પડી જઈ સમસ્ત ચિત્ર દૃષ્ટિગોચર થઈ
 શકતું નથી. ગ્રંથકારે ફરેલી ચર્ચાઓ ઘણા મહત્વની છે એ નિર્વિવાદ
 છે, પણ, કલાવિધાનનો ભોગ આપી નવલકથાના સ્વરૂપનો નાશ
 થવા દેવા કરનાં એ ચર્ચાઓનો કાર્ષ્ણ્ય ભુલ મંથમાં સમાવેશ
 કરવાની યોજના કરી આ ગ્રંથમાં તે વિશે ફક્ત થોડા ઈશારા
 કરવાનું વધારે ઉચિત હતું, એમ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

આ ચર્ચાઓમાંનો કેટલોક ભાગ મહાભારતની કથાનું વિશાળ
 રૂપક કહી તેને આધારે નિરૂપણ કરેલો છે. આ કલ્પના મનોરંજક છે,
 અને રાજ્યવ્યવસ્થાની વિવિધ ભાવનાઓની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ કરવામાં
 એ કલ્પનાનો કર્તાએ બહુ ચતુરાઈથી ઉપયોગ કર્યો છે. અસંખ્યતઃ,
 મહાભારત રૂપક તરીકે લખાયેલું છે એવો ઐતિહાસિક પુરાવો કાર્ષ્ણ્ય
 પશુ નથી. વ્યાસનો હેતુ કલ્પિત વૃત્તાન્ત રચી તેમાં રૂપક ગર્ભિત
 રાખવાનો હતો એમ માનવા માટે કાર્ષ્ણ્ય પણ આધાર નથી. અને
 ભારતવર્ષમાં મહાભારતની કથા ઇતિહાસ તરીકે જ આજ સુધી
 મનાતી આવી છે, જૂના સંસ્કૃત કવિઓએ ઇતિહાસ તરીકે જ તે
 કથાનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ નવલકથાના ગ્રંથકારે પોતે પણ
 કેટલાંક પાત્રો પાસે આ સંગ્રંધી શંકાઓ પ્રકટ કરાવી છે. 'આટલી

બધી વિચારણાઓને શાંતિકાળની અને આજની અંતિમ સુખની વ્યવ-
સ્થાઓ, તે મૂર્ખનો ' મહાભારતની કથામાં સમાપ્ત કરવામાં આવે તે
હુદ્દિ સદી સહે નહિ; 'વ્યાસને માથે રૂપક દબી આપું' હિન્દુસ્તાન
દેશવાનો આરોપ' સુકાપ છે અને રૂપક પણ 'ફિલ્ટ' થાય છે;
'દનિદાસ ગણ્યાતા કાવ્યમાંના પાત્રવર્ગને રૂપકરૂપ કથાથી નારિતકાળનો
આરોપ' આવે છે : દસાદિ સંકલ્પનો ફેટલાંક પાત્રોનાં સુખમાં
મુઠી બીજાં પાત્રો પાસે તેના ઉત્તર દેવગ્યા છે કે, "વ્યાસ કવિએ
અનિદાસિક અથવા કાલ્પનિક વ્યક્તિઓના અંગનકાળે તેમનામાં
રૂપક-સૂક્ષ્મ પલ સાથે આવાદન કરેલું હોય તેમાં શું કાંઈ
અસંભવિતના છે ? " " મહાકવિએ કહેલી એક કાલ્પનાને કાળાંતરે
અન્ય કવિએ દેવકાળની અતુલગતા પ્રમાણે અનેક રૂપ આપે છે." " પાંડવો અને કૌરવોને અનિદાસિક પુરોહિત સ્થુવા નદી, એવું કહેવાનો
હુદ્દેશ અને રાખના નથી. તેવા પુરુષ ચર્ચ ગયા હો કે ન હો એ
શોધ કરવો એ તમારા જેવાનું કામ છે. મહાકવિએ દનિદાસ
માથે રૂપક પણ કેમ મૂક્યાં ન હોય ? " આમાં કપો મત મન્યકારને
માન્ય છે તે જણાવ્યું નથી, તેમ જ રૂપક ઉદિત માનવાની
દલીલમાં બગ જણાવ્યું નથી. " રૂપક કેમ ઉદિત ન હોય ? " એ
કાંઈ રૂપક ઉદિત હોવાનો પુરાવો નથી. અનિ વિસ્તારી રૂપક
ઉદિત થયું હોય તો તે વિશે મહાભારતના સમયે ક્યાં તમ્બરી
કાંઈ દેકાળે ઈશારો પણ ન થાય એ સંભવિત લાગ્યું નથી. રૂપક
સુમન્યવતાં મંથનો વિસ્તાર ચર્ચ જગો એવો વ્યાસ મુનિને ભય
દનો નહિ. મહાકવિની કાલ્પનાને કવિએ અનેક રૂપ આપે છે તે
ઉપરથી તે રૂપ તે મહાકવિએ અભિન રાખેલું હતું નથી. આ
નવલકથામાં જે રાજકીય બાવનાઓનો મહાભારતના રૂપકમાં અભાવેય
કપો છે તેમાંની ફેટલાંક તે આધુનિક છે અને તે મહાભારતના
મમલમાં વિદ્યમાન દલીલોએ કહેવાનાં કાંઈ સંબંધ નથી. નવલકથાની
પ્રખ્યાતનામાં મંથનર કહે છે કે મહાભારતની રૂપકમાં આતિથ્ય અંત

સુધી પ્રાપ્તના ઉત્કર્ષક્રમનું રૂપકમય સુબ્યવસ્થિત નિરૂપણ નજરે પડે છે, પણ મહાભારતમાં તે રૂપક ઉદ્દિષ્ટ છે કે નહિ એ સુરપણ નથી ક્યું. અતિ વિસ્તારી વૃત્તાન્તો કરતાં નાની પુરાણકથાઓમાં રૂપક ઉદ્દિષ્ટ હોવાનો કંઈક વધારે સંભવ હોય છે, અને અતિ પ્રાચીન કાળમાં રૂપકોદ્ધારા વિચાર બાંધવાનો પ્રચાર વધારે હોવાથી એ કાળની લેખનશૈલીમાં રૂપકને મળતી ભાષા ઘણી વપરાયેલી હોય છે. તેથી એવા લેખમાંથી રૂપક ઉપખવવાં વધારે સુકર પડે છે, આ કારણથી, મહાભારતમાં રૂપક ઉદ્દિષ્ટ હો કે ન હો, પણ વિચારો પ્રદર્શિત કરવાના કલાબ્યાપારમાં રૂપકની કલ્પના કરવામાં કાંઈ હાનિ નથી; માત્ર એ કલ્પના છે તે કેવળ ગુપ્ત રહેવું ન જોઈએ.

આ રૂપકની કલ્પના મનનું રંજન કરી વિષયચર્યા સુગમ કરે છે એ અમે ઉપર દહ્યું છે. પરંતુ તે સાથે કહેવું જોઈએ કે વિષયોની ચર્યા પેડે આ રૂપક પણ બહુ વિસ્તારી ચર્ચા ગયું છે અને નવલકથાના વૃત્તાન્તથી જુદું પડી જાય છે. ઉત્કર્ષની ગતિરૂપ અર્જુનના વાયુરથની કલ્પના અને પ્રભલેષીરૂપ પાંચાલીને પીડા કરનાર વિપરીત ષ્ઠાહ્વાલ્યરૂપ અશ્વત્થામાની કલ્પના તે મૂળ પાત્રોનાં ચિત્રથી એટલે દૂર જાય છે કે એ સર્વ વિવરણ માટે એ કલ્પનાની શી આવશ્યકતા છે એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે.

એક બીજું વિશાળ રૂપક પિતામહપુરનું છે. એ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં આર્યસંસારની વિધિવિધ દશાઓનાં પ્રતિબિम्બ દર્શાવી અન્યકારે બહુ રુચિકરતા ઉત્પન્ન કરી છે. એ સ્થળના વર્ણવેલા રાક્ષસ, વહવાઈઓ, નાગલોક, મણિસંગ્રહ, વગેરેની સ્થિતિઓની મીઠત પૂરેપૂરી સમજી શકાતી નથી, પરંતુ, એ સાધનોદ્ધારા કરેલી રૂપકરચના અન્યકારનું તાત્પર્ય ઘણું નર્મ અને મર્મ સાથે ઉદ્ધિત કરે છે.

અન્યનાં નાયક તથા નાયિકાના કથાના આ ભાગમાં આપેલા વૃત્તાન્ત વિશે થોડું વિવેચન કરવા ઉપરાંત વધારે અવકાશ આ અવલોકનમાં નથી.

પહેલાં ભાગમાં આલેખેલા સરસ્વતીચંદ્રમાં અનેક ફેરફાર થયેલા આ ભાગમાં નગરે પડે છે. સુન્દરગિરિના સાધુઓના સહવાસની અને વિશ્વદાસના આદર્શની સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર ધણી અસર થઈ છે એ સ્પષ્ટ છે. સાધુઓના આતિથ્યથી અને તેમની મુગ્ધતાથી તેનું હૃદય આર્દ્ર થયું છે અને વિશ્વદાસના ઉપદેશથી પોતાના કર્તવ્યનું નવું ભાન તેને થયું છે. “સુખી હું તેથી કાને શું ? દુખી હું તેથી કાને શું ?” એવું એકલાપણું તેનામાંથી ધસાઈ ગયું છે, અને જનસમાજનાં સુખદુઃખ સાથે પોતાનાં સુખદુઃખ જોડાયેલાં હોવાથી પોતાનાં પણ સુખદુઃખ કરવા લાયક છે એમ તેને સમજાયું છે. તેના ચિત્તની કઠોરતા દૂર કરી તેને વધારે સૌમ્ય કરવામાં પ્રયત્ન અસર સુન્દરગિરિની સાધ્વી સ્ત્રીઓની થઈ છે. સાંતા પરિમાનિકામઙ્ગની અધિજ્ઞાની ચંદ્રાવલીને ઉપકાર સ્વીકારતાં સરસ્વતીચંદ્ર તેને કહે છે, ‘મારા હૃદયમાં આજ સુધી કોઈક જલવાન અન્ધકાર વ્યાપ્ત રહ્યો હતો તેમાંથી મને પ્રથમ મુક્ત કરનાર ઉપાદેવી તે આપ છો.’ આ વૃત્તિની પરીક્ષા કરતાં વિશ્વદાસે તેને પ્રશ્ન કર્યો કે ‘યદુનન્દનને નમસ્કાર ન કરનારે ચંદ્રાવલીમૈયાને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો તેને માટે ને તમારે માટે તમારા સંસાર શા અભિપ્રાય બાંધશે ?’ તેનો ઉત્તર સરસ્વતીચંદ્ર એવો દે છે કે “સંસાર છોડી આપનો આશ્રય પામનાર આપના અભિપ્રાયનો વધારે જિજ્ઞાસુ છે. નમસ્કાર કર્યા તે એ પવિત્ર મૈયાના અલ્પ આત્માને અને તેના અંસિદ્ધ શ્વરકુલિંગને x x x આ દેશના સંસારીઓ સ્ત્રીપુરુષમાં જે ભેદ સ્વીકારે છે તે આપનાં ચરણમાં આવ્યા પછી હું કેવળ ભૂલી જ ગયો છું.” આ ભક્તિને સુન્દરગિરિના સાધુજનો ખરેખરા પાત્ર છે. ગિરિ ઉપરનું સાધુજન ઉચ્ચ ભાવનામય છે અને તેમના સહવાસથી તથા બોધથી સરસ્વતીચંદ્ર ચિત્તમાં વિવેકશુભિલાસ અનુભવે એ યથાર્થ છે. ત્ર્યંકારે એ સાધુમંડળની ઉત્પત્તિ, ઉદારતા, સરલતા, આત્મચાસન, ધર્માદિનું જલ્પ ‘હૃદય’ગમ ચિત્ર

આપું છે. ન્યૂનતા એટલી જ છે કે એ મંડળ સંસારથી બહુ દૂર અને બહુ ઊંચું છે. સંસારના સરસ્વતીચંદ્રને ઠેકાણે આણવા વિષ્ણુદાસ તથા ચક્રાંજના સાધુજનો સંસારમાં મળે તેમ નથી, અને તેથી આ ચિત્ર પર ભાવનાના છાંડાર તરીકે જ દર્શિ કરવાની છે. એવા ઉત્કર્ષકારક પ્રસંગો કોઈને મળશે એવી ધારણા કરવાનું કારણ નથી.

એ સાધુજનોની પ્રેમભાવના પણ બહુ ઊંચી છે. ગિરિ પર પરિમાજિકામઠ અવિવાહિત અને વિધવા સાધુસ્ત્રીઓ માટે હતો, તેમ ગૃહસ્થ સાધુદંપતી માટે વિહારમઠ હતો. પ્રમળ્યા કીધા પહેલાં ચંદ્રાવલી વિહારપુરી સાથે વિવાહિત હતી. તે સ્થળ અને સૂક્ષ્મ પ્રીતિના વિષયમાં પ્રવીણ હતી અને 'એક કાળે રસિક હતી.' વિષ્ણુદાસની પાછળ અનુયાયી થવા વિહારપુરી સિવાય બીજું કોઈ યોગ્ય ન હોતું તેથી ચંદ્રાવલીની ઇચ્છાનુસાર તે દંપતી વિપુક્ત થયાં, વિહારપુરી વિષ્ણુદાસ પાસે જઈ રહ્યો અને ચંદ્રાવલી પરિમાજિકામઠની અધિકારી થઈ. પોતાનો અને વિહારપુરીનો અનાયાસે મેળાપ થાય તે પણ ઉત્કળતા વૈરાગ્યને બચતું કારણ છે એમ ગણી ચંદ્રાવલી પર્વત છોડી તળેટીમાં ડેવીના મંદિરમાં જઈ રહી હતી. અને તેની પાછળ મોહિની નામે સાધ્વી પરિમાજિકામઠની અધિકારી થઈ હતી. ચંદ્રાવલી અને મોહિની બન્નેને કુમુદસુંદરી ઉપર વત્સલતા થઈ હતી. કુમુદસુંદરી અને સરસ્વતીચંદ્રનો ઇતિહાસ જાણતાં તેમને સૂક્ષ્મ પ્રીતિથી જોડવા બન્ને સાધ્વીઓએ સંકલ્પ કર્યો. કુમુદસુંદરીને મોહિનીએ 'અક્ષખમન્મથ' વિશે ઉપદેશ કર્યો, અને પરિશીલન, સંવનન, (Courtship) તથા વિવાહ શું તે સમજાવ્યું. ચંદ્રાવલીએ સરસ્વતીચંદ્રને આ વિષય ઉપર ઉપદેશ કર્યો. કુમુદસુંદરીની પ્રીતિ સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર છતાં પ્રમાદધન સાથે કરાતેલું તેનું લગ્ન તે કેવળ વચનના હતું, સરસ્વતીચંદ્ર તેનો ખરો પતિ અને પ્રમાદધન કેવળ જાર, એવાં આ સાધ્વીઓનાં વચનથી કુમુદસુંદરી અને સરસ્વતીચંદ્ર ચમત્ક્રમાં અને એ નંત સામે તેમણે ધણો વિવાદ કર્યો. આખરે કુમુદસુંદરી અને સરસ્વતીચંદ્રે પરસ્પરનાં હૃદય જોળખવા

સારુ કેટલોક કાળ સાથે રહેવું એ યોજના આ સાધુશ્રીઓએ તેમની પાસે કળા કરાવી, અને નાયકનાચિકાના લવિધ્યનો પાયો સાધીઓના આ સખીકૃત્ય પર રચાયો. કુમુદસુંદરીનું પ્રમાદધન સાથેનું લગ્ન પ્રીતિવિરુદ્ધ હોવાથી પ્રમાદધનની હયાતીમાં પણ તે અધર્મ અને બર્થ ગણવાની આ સાધુશ્રીઓની દલીલ આશ્ચર્યજનક છે અને સુંદરગિરિ નીચે આવેલા સંસારના જીવનમાં એ વિચાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એમ માનતાં વાચકને સંકાય લાગશે. આ શંકાનો સરસ્વતીચંદ્ર એટલો જ નિર્ણય કરે છે કે 'હું પતિ કે પ્રમાદ પતિ એ પ્રંન પ્રમાદના મરણથી શાંત થાય છે.' આ પ્રંન ખાણીએ મૂકતાં, આ સાધુશ્રીઓનું જિંમું યાન, ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને દૃઢ પ્રતીતિ બહુ પ્રશંસા યોગ્ય છે. મોહિની નિઃશંકપણે કહે છે કે 'પિતાએ બલાતકારે કે આઘાતે પુત્રીની પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવવી એવું કોઈ શાસ્ત્રનું શાસન કે વિધાન નથી. એ તો તમારા મૂર્ખ બ્રહ્મ સંસારીજનોના આચાર છે.' ચંદ્રાવલી સરસ્વતીચંદ્ર સરખા પંડિતને ઉપદેશ કરે છે કે "માત્ર શમસુખના અભિલાષથી અથવા પરમ જ્યોતિના યોગના લોભથી કુમુદસુંદરીને તેની સંમતિ વિના દૂર રાખતા હો તો તમે અલખમાર્ગનો યોગ સમજ્યા નથી તે શુરુજી પાસે સમજી લેજો. આ ગિરિરાજના યોગીઓ અલક્ષ્ય અને લક્ષ્ય ઉભવના યોગી છે અને લક્ષ્યનો તિરસ્કાર કરવામાં પોતાના અદ્વૈતને બાધ ગણે છે." આવી વિચારવંત અને આવી હિંમતવાળી શ્રીઓનું દર્શન આધુનિક હિંદુસંસારમાં નહિ તો હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ પર્વત પર રહેલા સાધુમંડળમાં પણ મન્યકારે આપ્યું છે, તે માટે તેમને ધન્યવાદ આપવો જોઈએ.

આ સાધુ શ્રીઓમાં પણ કુમુદસુંદરી પોતાની સુધીક્ષતાથી દીપે છે, પણ એની ખાતતા સરસ્વતીચંદ્ર પેઠે આ મઠમાં આવી નવી ધડાતી નથી. આદિથી અંત સુધી તે એની એ જ છે. સાધુ શ્રીઓના સમાગમનો લાભ તેને એ થાય છે કે સરસ્વતીચંદ્ર તરફની

પોતાની પ્રેમવૃત્તિનું પૃથક્કરણ તે કરી શકે છે અને એ સંબંધે શો માર્ગ લેવો તે તે નક્કી કરી શકે છે. સાધુ સ્ત્રીઓએ કરેલી આ સિદ્ધિ તેમની વિરલ શક્તિ દર્શાવે છે.

સ્ત્રીની ઉત્તરિની લાવના કયાના પહેલા ભાગ કરતાં આ ભાગમાં કર્તાએ બહુ આગળ વધાવી છે એમાં સંશય નથી. પ્રથમ ભાગમાં એ લાવના માટે માત્ર કુમુદસુંદરીની ઊંચી ઈજવણીનું ચિત્ર છે, અને એ સંબંધે પણ કર્તાએ તે ભાગમાં એક સ્થળે સંકોચ દર્શાવ્યો છે. “ભાઈ તો ભૂગોળ ને ખગોળમાં રમે છે ! પેલીનું તો ચિત્ત ચૂલા માંભ ! દેશી ! ફૂંડોની ઈવું આ કબોડું તે ફૂંડેવાય !” એ રા. નવલરામની પંક્તિઓ ઉતારી તે વિરુદ્ધ ટીકા કરતાં કર્તા કહે છે: ‘ભૂગોળ અને ખગોળમાં રમનાર પંડિત ચૂલાના લડકાના પ્રકારથી વિશેષ રતાશ પામતા—ખગોળને રાજગાવનાર ગોળા જેવા—ગૌર ગાલવાળા અલણ ઉપર પણ મોહ પામે છે.’ પંડિત પોતાની અલણ સ્ત્રીને ચૂલા આગળ ખેડેલી જુએ તો સંસારમાં પર્વાસિ છે, એવો જે અભિપ્રાય અહીં સૂચિત કર્યો છે, તેથી એવા ભાગમાં કર્તા અગાડી વધે છે. દેશોદાર માટે સરસ્વતીચંદ્રે કહ્યેલી મહાન યોજનામાં વિદ્વાનોની ‘સ્ત્રીઓ પંડિત થાય, રસર થાય, કુટુંબ—પોષક થાય * * * યોગ્યતાના પ્રમાણમાં કુટુંબબંધનમાંથી મુક્ત—સ્વર્ત્ર થાય ને તે મુક્તતાથી ને સ્વતંત્રતાથી કુટુંબની ભૂમિ પ્રવેશ્યા અને કસેરામાંથી છૂટી એ કુટુંબનાં ખરાં કલ્યાણ કરવા શક્તિમતી અને ઉત્સાહિની બને” એવા ઉપાય લેવાના છે. “સ્ત્રીને રસોડામાંથી અને ગૃહકાર્યમાંથી મુક્ત કરવાનાં સાધન વિદ્વાન સ્વામીને હોય તો તે સ્ત્રીને મુક્ત કરે” તે માટે તેને એવાં સાધન આપવાનાં છે. આ યોજનાનો વિસ્તાર કરતાં સરસ્વતીચંદ્રે કુમુદસુંદરીને કહે છે, “આપણા દેશમાં સમર્થ સ્ત્રીઓ યાવ ત્યાં સુધી અંગ્રેજોની કુલીન સ્ત્રીઓને સારા પગાર આપી આપણી આવી સ્ત્રીઓમાં જતી-આવતી ને વાર્તાથી ને સહવાસથી ઉચ્ચ જીવન આપતી કરીયું. આપણી સ્ત્રીઓને આમ ઘેર બેઠે ગંગા પ્રાપ્ત કરાવીયું ને એ સ્ત્રીઓને પણ

ધીમે ધીમે ગૃહ-કાર્યમાંથી મુક્ત કરી બહાર કાઢીશું, ને પરદેશની ને આપણા દેશની પંડિત સ્ત્રીઓને જોડી કરવાનાં ને બોધ અને રસ આપવાનાં સ્થાન રચીશું.” મુન્દરગિરિનાં સાધુ-સાધ્વીઓની બાવનામય કલ્પનાની અસર આમ બહુ ફલવતી અને ઉદારતાજનક થઈ છે.

સાધુ સ્ત્રીઓએ કરેલી યોજના પ્રમાણે સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ-મુન્દરી ચિરંજીવ સુંગ ઉપર પાસે પાસે આવેલી શુદ્ધાઓમાં રાત્રે નિવાસ કરે છે અને સ્નાં તેમનો એકાંત મેળાપ થાય છે. આવે પ્રસંગે નાયકનાયિકાએ બળવેલી વિશુદ્ધિ કર્તાએ બહુ ઉત્તમ રીતે વર્ણવી છે. પરંતુ એક સરખામણી સદગ્ગ ઉત્પન્ન થાય છે. શુદ્ધિધનના ધરમાં રાત્રે આ નાયકનાયિકાના ઝોરડા વચ્ચેનું બારણું ઉઘાડું રહી જવાથી તેમનો થયેલો મેળાપ સ્વાભાવિક અને વાસ્તવિક લાગે છે. સૌમનસ્ય શુદ્ધ અને વસંત શુદ્ધાના માળ વચ્ચેના પુલકારા તેમનો થયેલો મેળાપ કૃત્રિમ અને કલ્પિત લાગે છે. તેમની સ્વગત ઉદ્ધિતઓ અને તેમનાં સંભાષણ અતિશય લાંબાં છે. કુમુદમુન્દરીને મૂર્છાઓ આવવાની ટેવ છે, તેમ આ પ્રસંગમાં પણ તેને મૂર્છા આવે છે. પરંતુ તેની મૂર્છાને સમયે પણ સરસ્વતીચંદ્રના ઉદ્ગારમાં બહુ વાગ્વિસ્તાર આવે છે.

નાયકનાયિકા વિશ્રમજથી ખુલાસા કરે છે. તેમના હૃદયના બેદ ભાગે છે અને તેમના વચ્ચેની સૂક્ષ્મ પ્રીતિ અખંડિત છે એમ તેમને અનુભવ થાય છે. એકાન્તમાં રહેવાનો તેમને ભય રહેતો નથી. તેમને બન્નેને બે રાત્રીઓએ સ્વપ્નદર્શન થાય છે. બન્નેને એકસરખાં સ્વપ્ન આવે છે, અને સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં તેઓ સિદ્ધલોકમાં યાત્રા કરે છે, સિદ્ધાંગનાઓના પ્રસાદ પામે છે, હિન્દુસ્તાનના આધુનિક સંસારની રિયલિટી પ્રતિગિમ્મરૂપે પિતામહપુરમાં જુએ છે, અને અર્જુન, કુન્તી, અશ્વત્થામા, વગેરે મહાભારતનાં પાત્રોદ્ધારા ભારતવર્ષના ભવિષ્યની જાંખી કરે છે. આ સ્વપ્નદર્શનો બહુ વિસ્તારી છે અને રૂપકમય તથા સંકુલ છે. ઘણી વીગતોની વિષમતા ન હોય તો આ સ્વપ્નોની કલ્પના મનોરંજક છે.

સ્વપ્નમાં સાથે દુર્ધાથી અને સર્વત્ર અભિનન્દન પામ્યાથી કુમુદસુંદરીને તથા સરસ્વતીચંદ્રને પ્રતીતિ થાય છે કે સક્ષમ પ્રીતિનો તેમનાથી ભાગ થઈ શકે તેમ નથી, પણ ભિન્ન દેશોદ્ધાર માટે તેમણે અદ્વૈત સાધી પ્રીતિનું પોષણ કરી એકા પ્રવાસ કરવાની જરૂર છે. આને પરિણામે એ પ્રશ્ન ઉદ્ભૂત થાય છે કે, તેમણે કેવા પ્રકારનો સંબંધ બાંધવો? સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદસુંદરીનું પાણિગ્રહણ કરી મુંબઈ નગરીમાં જઈ પ્રકટપણે રહેવા ખુશી છે અને કુમુદસુંદરીને પૂછે છે કે “આપણાં જીવનનો સમાગમ તમે કેવળ સક્ષમ ઇચ્છો છો કે, સ્થૂળ ને સક્ષમ ઉત્તમ ઇચ્છો છો?” સરસ્વતીચંદ્રને આ માર્ગ ગ્રહણ કરતાં લેશ માત્ર ભય નથી. કુમુદસુંદરીને માત્ર સરસ્વતીચંદ્રની સક્ષમ પ્રીતિથી આયુષ્યની તૃપ્તિ છે. પિતાએ તેના કન્યાશરીરનું દાન જેને આપ્યું હતું તેના પ્રતિ પોતાનો “ધર્મ સમાપ્ત થયો” હતો અને “હૃદયના વિવાહ”થી તે અને સરસ્વતીચંદ્ર “વરી ચૂક્યા” હતાં તેથી “લોકસન્નતને કે કૃત્રિમ શાસ્ત્રોને ન સ્વીકારતાં” તે “સર્વ શાસ્ત્રના શાસ્ત્ર” “પ્રીતિ”ને વશ થાય છે. તેના પિતા વિદ્યાચતુરની ઇચ્છા છે કે ‘કુમુદ પોતાની વિધવા અવસ્થામાં સરસ્વતીચંદ્રના આશ્રયથી જ સુખી થવા ઇચ્છતી હોય તો તેમાં વિશ્વ નાંખવું નહિ પણ સાદાસ્ય આપવું” અને એમ “હોય તો કુમુદનું સરસ્વતીચંદ્ર પાણિગ્રહણ કરે એ જ યોગ્ય છે.” અને આમ કરતાં જરૂર પડે તો પ્રધાનપદ ઊઠી દેવા પણ તે તૈયાર છે. તેના કુટુંબનો સ્વીર્ગ આ વિચારથી વિરુદ્ધ છે. તેના પિતા માનચતુરનો અભિપ્રાય એવો હતો કે કુમુદસુંદરી સરસ્વતીચંદ્ર પાસે રહેવા ઇચ્છતી હોય તો સુંદરગિરિ પર તેમને રહેવા દેવાં અને લોકમાં કુમુદસુંદરી મૃત્યુ પામેલી મનાતી હતી તે ભૂલ લાગવી નહિ. સરસ્વતીચંદ્રના મિત્ર ચંદ્રકાંતની સલાહ એવી હતી કે સરસ્વતીચંદ્રનાં અને કુમુદસુંદરીનાં લગ્નથી હાલની સાંસારિક સ્થિતિ સદ્યમાં લેતાં તેમની લોકકલ્યાણ કરવાની શક્તિ

નષ્ટ થશે, માટે તેમ કરવું નહિ; પણ સદ્વાસ વિના તેમણે ભેગેલાં
 'મુંદર પવિત્ર સ્વપ્ન નિષ્ફળ' જાય, તેમણે 'વેડેલું બળ નિષ્ફળ'
 જાય અને તેમના 'રસોત્કર્ષની વીળળીના ચમકારાને સ્થાને અમા-
 સ્ત્રની રાત્રિ' થાય, માટે સરસ્વતીચંદ્રે કુમુદમુંદરીની બહેન કુમુમ-
 મુંદરી સાથે "દેખીનું લગ્ન" કરવું અને કુમુદમુંદરીએ પરિચાગ્રિકા-
 વત પાળી સરસ્વતીચંદ્રના પ્રયાસમાં સદાયમૂન થવું. આ માર્ગ આખરે
 અદૃશ્ય થાય ॥ અને આ યુગમ લગ્ન કરી મુંજાર્ધ જઈ રહે છે.
 કુમુદમુંદરીની ફરી લગ્ન કરવાની ઇચ્છા ન હોતી તેથી એ પ્રશ્ન લાં
 અટકે છે પણ, કુમુમમુંદરી અને સરસ્વતીચંદ્ર બંનેની ઇચ્છા ન
 છતાં સંમંધીઓના આમ્રદથી તેમનું થયેલું આ લગ્ન જાગેજ
 પ્રથમનીય ગણાશે. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદમુંદરી "હૃદયના વિવાદથી
 વરી ચૂકેલાં જીવં" સરસ્વતીચંદ્ર "દેખીનું લગ્ન" અન્ય સાથે કરવા
 ઇચ્છા થાય એ પ્રીતિના પૂર્વે આવી ગયેલા નિષ્પજને નિષ્ફળ કરે
 છે. કુમુદમુંદરીને પોતાની જૂથથી થયેલા જે અન્યાય માટે સરસ્વતીચંદ્ર
 અને વિદ્યાચતુર પ્રાપ્તિ કરવા તત્પર થયા હતા તે જ અન્યાય
 સરસ્વતીચંદ્ર દ્વેષે ફરીથી પોતાના લગ્ન સંબંધે આચરે અને વિદ્યા-
 ચતુર પોતાની બીજી પુત્રી જે પરિચાગ્રિકા થવા ઇચ્છતી હતી,
 તેને સંબંધે આગરે એ સંમતિન પણ લાગતું નથી. કલ્પમાં કોડી
 સ્થાપિત થયેલી પ્રીતિની અવગણના કરી સરસ્વતીચંદ્રે કરેલું "દેખીનું
 લગ્ન" લોકકલ્પણ કરવાનું વિચારિત સિધ્ધિનું સામર્થ્ય તેને પ્રાપ્ત
 કરાવે એ પણ યશ્ય લાગતું નથી. ચંદ્રાન્તની મહાદ્ર પ્રમાણે
 લગ્ન પછી કુમુમમુંદરીએ "ચંદ્રાવલી પેડે સ્વર્ગ" રહેવાનું હતું, અને
 મૃત વિચારિત સિધ્ધિ સરસ્વતીચંદ્રને એ રીતે મિલક થવાની ન
 દોતી.

દિનુભાનના ઉદાર માટે સરસ્વતીચંદ્રે કલ્પેલી પોતાના
 સંબંધે કઈ વિચિત્ર કહેવાની જાર નથી. કન્યાએ પોતે એ પ્રારજને
 "મનોરમ" નું નામ આપ્યું છે. એવી કાવચમય મુદ્દિ સિધ્ધિ

તેમાં રહેલી લાવના માટે જ છે, તેથી તેની વિગતોની કીણી તપાસ કરવાની જરૂર નથી; અને તે વાસ્તવિક રીતે. અમલમાં મૂકી શકાય જોય છે કે નહિ એ વિચાર ઝાઝો કરવાની જરૂર નથી. પોતાનું સર્વ દ્રવ્ય અસ્પૃશ્ય રાખી તેનું ઉત્પન્ન દેશોદ્ધારના કાર્યમાં ખર્ચવાનો સરસ્વતીચંદ્રનો વિચાર બહુ ઉદાર અને ઉત્તમ છે. યુનિવર્સિટીની કેળવણી પામેલા યુવકોને વેપારમાં પ્રવૃત્ત કરવાની યોજના પણ થોડી છે. એ રીતે દર એ વર્ષે આઠાશ હજાર રૂપિયાની મૂકી આખી વેપારીઓ રચાખાથી દેશનું દ્રવ્ય વધશે કે કેમ એ ભવિષ્ય કોઈ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકે નહિ, પરંતુ પરદેશમાંથી હજાર અને કલા રીખી લાવવાની એ અનુકૂલતા ફક્ત થવી જ જોઈએ. દેશના વિદ્વાનોનાં કુટુંબોમાં સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરીએ ફરવું અને “તેમના કલ્યાણ માટે ને દેશના ઉદાર માટે સંયુક્ત સખીકૃત્ય” કરવું એ સંકલ્પ બહુ આદરણીય છે. આવા વિરલ પરિવારોએ દેશની સંસારચિત્તિના “આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ” જોઈ લઈ સંસારની ઉત્તતિ કરવામાં બહુ મદદ કરી શકે એ નિઃસંશય છે.

“દલ્યાણુગ્રામ”ની યોજનામાં કલ્પનાસૃષ્ટિ ધણી વધારે છે. “અંગ્રેજ પાઠશાળાઓની છેલ્લી પરીક્ષામાં તરી આવેલા વિદ્વાનો અને પરીક્ષા લઈ શોધી કાઢેલા શાસ્ત્રીઓ, વૈદ્યો અને કારીગરો”ના નિવાસ માટે પર્વત પર કે દરિયા કિનારે જુદું ગામ વસાવી શકાતું હોય અને અબ્યાસ તથા શોધ અગાડી ચલાવવાની તેમને અનુકૂલતા કરી અપાતી હોય તો એ પ્રયોગ કરવા થોડો છે. અલગત “સંતોષ અને ધૈર્ય જોને હોય નહિ તેને માટે આ ગામ નથી.” કેમકે, સાં દ્રવ્યોપાર્જન નથી કરવાતું; માતૃપિતાને અમુક વખતે જ નિયમસર મળવાતું છે, અને જોજન, વસ્ત્ર, શયન વગેરે સર્વ વિષયના નિયમ ખાગવાના છે; વર્ષમાં અમુક માસ સુધી ભારતવર્ષમાં પરિવ્રજ્યા કરી આવવાની છે. આવું ગામ દુનિયાથી અલગ રહી શકતું હોય તો તેની લાવના જળવાય. પણ થોડા

વખનમાં દુનિયાદારી તેમાં ફેલાઈ જવાનો સંભવ છે: “નાતમતના પડેલો, શેડો અને ગોરગોરાણીઓ” દયાધામની ધર્મશાળામાં આવી શકે છે. વળી મોટા અને બદલાતા જનમંડળ પાસે નિરંતર ઉમ નિયમન્યવસ્થા અખંડિત પગાવરી એ શક્ય નથી.

પરંતુ, દેશાદ્યાર માટે સરસ્વતીચંદ્ર પાસે દર્શાવેલી ચોક્કસ દર્શાવેલી ઊંડી દેશપ્રીતિ પ્રકટ કરે છે. સમસ્ત નવલકથામાં તેનાં પ્રમાણ યુક્ત છે. આ વૃત્તિ સાથે પરમ વિદ્વાતા, ઊંચી રસિકતા, વિશાળ દૃષ્ટિ તથા કુશળ લેખનશક્તિનો સમાગમ થવાથી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનુપમ જૂથોરૂપ મેળવેલો છે. એ પુસ્તકમાંનાં બધાં ચિત્રો અને બધા વિષયો વિવેચન અતિ વિસ્તારી નિરૂપણ વિના ધર્મ શકે તેમ નથી, તેથી મુખ્ય પાત્રોની કથાનું અવલોકન કરી સમાપ્તિ કરીએ છીએ. (“ દર્શના અને સાહિત્ય ” વો. ૨. ૬૮)

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની પદ્ધતિ જે સર્વત્ર અજિજ્ઞાનવચસંતર્ક પડેલાં જે અપમપદો દર્શાવવામાં તે સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદા સારા ભી. મેલપંનસામની નવલકથાનાં જે જે અમર સંજ્ઞા. એના પદોના બામમાં જે દમન, રંગ, છાંય ને સિદ્ધાંત વચ્ચે જે જે બધાં જનનાં મનુષ્યો આપણા નિહત જાંધવો સમ્યં આપણાં જનમાં વાળાં બધાં છે. એમનાં રસનાં અનુભવો આપણને ઝીંકાવે છે. એમનાં ક્રમ ને કનંભતી નર્મજ આપણને હશે આપે છે.

—ક. આ. મુનશી (રમુજપદો નેરમુ. મ. ૫ મંદન)

“સરસ્વતીચંદ્ર”નાં બે ગિરિશૃંગો

લેખક: ચંદ્રશંકર ન. પંડ્યા

[વિવિધ લાવેલાં અટપટાં ચંદ્રાણુ ને ઉતરાણુ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં અનેક રમણે આવે છે, આવાં લાવશિખરોમાંથી કાંચનજલા ને ગૌરીશિખર જેવાં બે હનુગશૃંગોને નજરમાં રાખીને લેખકે વિલેપારલે સાહિત્યસભાના ઉપક્રમે ઈ. ૧૯૩૬માં જે વાર્તાલાપ આપેલો, તે કેટલોક પ્રાસ્તાવિક અંશ બાદ કરીને અહીં આપ્યો છે. આના અનુસંધાનમાં આચાર્યશ્રી આનંદશંકરનો લેખ પણ લેવા જેવો છે.]

“સમ્યે સાહિત્યકા એકઠી માપ હૈ. ચાહે ધસમેં રસ જાઈબી હો પર યદિ વહુ આનવજાતિ કો ઉપર લે જાતા હો તો સમ્યા સાહિત્ય હૈ. ઓર ધસકા પ્રભાવ ધસસે ઉશ્કા પડતા હો તો ચાહે જૈસીબી સુન્દર ઓર લલિત ભાષામેં કયો ન હો, વહુ આઠી નહીં હો સકતા.”

બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ

(નાગપુર હિન્દી સંમેલન, ગાંધીજી-અધિષ્ઠિત)

“લોકમતનો લાભ લઈ, સ્વચ્છંદી જીવનનાં ચિત્રો દેરવામાં અને સ્વચ્છંદની વૃત્તિ પ્રબલિત કરવામાં જોઓ પોતાની કલાશક્તિનો દુરુપયોગ કરે છે તેઓ વસ્તુતઃ રસદ્રોહી છે.”

આનંદશંકર બાપુભાઈ દુવર

“ઓ રસતરંગમાં બાલ, રસની રીત ન બૂલસો.”

હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

*

*

*

*

અમદાવાદની “ગુજરાત સાહિત્ય સભા” સમક્ષ વર્ષો પૂર્વે મેં એક બ્યાખ્યાન આપ્યું. ગુજરાતના સંસ્કારચર્ચા શા આચાર્યશ્રી. આનંદશંકરભાઈને પ્રમુખપદે આપ્યું હતું, તેનો વિષય હતો:

“ગુજરાતી સાહિત્યમાં નૈતિક ભાવનામયતા.”

ગોવર્ધનરામ અને ન્હાનાલાલ એ બે અર્વાચીન યુગરાતી સાહિત્યકારો “સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુસુમ” દ્વારા તથા “જ્યા અને જ્યંત” દ્વારા “સમ-જીવનમાંય પ્લેઝયર્” એ માનવજાતિના મોટા ભાગ માટે દુઃસાધ્ય આદર્શ લોકસેવા અર્થે આવશ્યક ગણીને રજૂ કરવાનું ઉચિત ધારે છે, તે કેમ ? એ બન્નેને...લોકસેવામાં અનંતરાય આગ્યા હશે તે સ્વાનુભવથી ? અનેક કારણો કદાચ અને અનંત ચર્ચા શક્ય કરાય. એ વિષય વિશે કાંઈક મર્મગ્રામી વિચારણા કરવામાં આવી હતી, અને એવું નિવેદન રજૂ થયું હતું કે “અનેક દિશાઓમાં આપણા બન્નેય થોડા સાહિત્યકારો નૈતિક ભાવનામયતાથી પ્રેરિત છે. એ આપણું યુગરાતીઓનું પરમ સદ્ભાગ્ય છે, કારણ તે વિના “માત્ર મનોરંજક સાહિત્ય” કદાચિત્ શક્ય હશે, પરન્તુ જગદુદ્ધારક, કલ્યાણમય, શુદ્ધ સાહિત્ય ને, શક્ય નથી. “દયા ખાતર દયા,” “માત્ર મનોરંજન,” “હજુનું સાહિત્ય,” “વાસ્તવિકતા (Realism)” વગેરે વગેરે આકર્ષક લેખો લખાડીને જે ઉઘાડું, અધીક્ષ વિકારો-રોજક સાહિત્ય (?) ઉત્પન્ન થઈ રહ્યું છે—અને જે સ્પષ્ટ ભાષામાં કહેવામાં આવે તો “ગદરો ખુદશી મુકાતી મર્ધ મર્ધ છે” તે સામે “સાવધાન” પુકારવા હું કેટલેક અંશે આજે બોલો થયો છું. જીવનમાં અધર્મ અને અનીતિ છોડેલો અસલ બની રહ્યાં છે, ત્યાં જે સાહિત્ય પણ ‘ગંગા’ને સ્થાને “ગદર” બનશે અને જગતને તેમાં અજાણશે તો સલાનાશની ખાટી ખેડી સમજાવી. “અધોધો મંગેચ-મયતિ વિનિપાતઃ શત્તમુજઃ” “નીચે ને નીચે જતી આ ગંગાને વિનિપાત સેકડો મુખોદ્ધાર મર્ધ રહ્યો છે.” એ ભગવાન ભાર્તૃહરિજીનું ભગ્ય સાવધાન-વચન કંપ અનુભવાવે છે. દાર્ષણિક સમયે નૈતિક ભાવના-જોથી ભગ્ય બનેલું શુદ્ધ સાહિત્ય સત્કારપાત્ર જ લેખાય, પરન્તુ જે યુગમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનો પરસ્પર છટવાળો સમાગમ વધે તો જ તો તે યુગમાં તે સંકેતરહિત સમાગમ પરસ્પર ઉદ્ધારક નીવડે તે માટે ઉભયની સહામતી ખાતર વિશુદ્ધ નૈતિક ભાવનાઓથી ભરેલું

સાહિત્ય વધુ ને વધુ સત્કારપાત્ર જ માત્ર નહિ, પરંતુ અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક બને છે. એ શુદ્ધ બુદ્ધિની સમજથી અને શુદ્ધ હૃદયના ભાવથી પ્રેરાર્થ ને જે બે પ્રસંગોક્તિઓ મને પોતાને “સરસ્વતીચન્દ્ર”ના સાહિત્યગિરિનાં ઉત્તુંગ શૃંગો સમી લાગી છે તેને નૈતિક ભાવના-મયતાની તારવણી રૂપે રજૂ કરવાની રજા લીધી છે. શ્રીતાઓ! વકતાનો આશય યથાસ્થિત સમજે તો જ ગોવર્ધનરામભાઈની સાર્થક ભાષામાં “તાલબંધ” — “Harmony” જામે.

હવે અનુક્રમે બીજા વિષયસૂત્ર ઉદ્ગારો :

(૧) “હું તમારો ભાઈ થાઉં, હોં !” (ભાગ ૧ લો.)

ગોવર્ધનરામભાઈએ એ વચન જે સંયોગોમાં સરસ્વતીચન્દ્ર પાસે અલકાકિશોરીને કહેવડાવ્યું છે તે તેઓ માત્ર પ્રસંગવર્ણનની કલાના જ નહિ, પરંતુ મનોવિજ્ઞાનના પણ ઉચ્ચ ભૂમિકાના સ્વામી છે એમ સિદ્ધ કરે છે. એ કરતાં પણ વધુ અગત્યનું તો એ છે કે જગતનાં સર્વ ભાષાઓનાં સાહિત્યમાં નૈતિક ભાવનામયતાના એક ઉદ્ગાર રૂપે ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યને સર્વ દ્વાર જાણું રાખી રહ્યાં એવું એ વાક્ય છે, અને એ વાક્યના ઉત્પાદક રૂપે ધર્મનીતિપોષક ભાવનાશાલી સાહિત્યકાર એઓથી અવશ્ય છે, એ દલીલત ગુજરાતી સાહિત્યનું જેવું તેવું સદ્ભાગ્ય નથી, એ ક્રમે ક્રમે વિકસતી જતી “વિશ્વદર્શી વિવેચનદષ્ટિ” (World-vision-criticism) દેખી શકશો હવે, જરાક વીગતોમાં ઊતરીએ. કલ્પનાની પાંખ પર આરૂઢ થાઓ. પ્રથમ દૈવયોગ:—અભિમાને જેને ઉન્નત અને વિશુદ્ધ રાખી છે તેવી જળરદસ્ત જળરમાન, પ્રભાવશાસિની અલકાકિશોરીમાં—દીવાન-દુલારીમાં—દુષ્ટ કૃષ્ણકલિકા, પોતાની અધમ વિકારવાસનાની તેને આખરે સદ્ભાગિની બનાવવાના ઉદ્દેશથી, વિપળીજ વાવે છે : “અલકાબહેન, વિદુરપ્રસાદ તે કાંઈ તમારે લાગ્યું છે? તમારે થોડાં તો મુંબાઈને ૫ મોહ પમાડનાર રચિક નથીનયન્દ્ર !” ગોવર્ધનરામભાઈ ક્રીણી

ઝીણી વીગતોની ઘીચ ઝાડી ઉપરિચિત કરવામાં જેટલા કલાસ્વામી છે, તેટલા જ કલાસ્વામી ગૂંચવણભરેલી વીગતોની ઘીચ ઝાડીમાંથી મહત્વનો મુદ્દો તારવી તેને બહાર મૂકવામાં પણ છે. "Losing the wood in the trees"—"ઝાડોના ઝૂંડમાં જંગલ ચૂકે" એવા એ નથી. તેઓ એક સચોટ છટક ઉદ્ગાર સંકુલ (complex) સ્થિતિમાંથી તારવી દાઢે છે, અને તેમ કરી સદૃશ સ્થિતિને દેખાત તથા સરસ બનાવે છે : "કુસંગતિ વન્ધ્યા ન રહી." જેટલું બધું ખરું, અને છતાં દેટદેટલાથી બુધ્ધાર્જન જવાતું, અથવા ગુમાનની ગદ્ગદતામાં બેદરકારીનો ભોગ બનતું, મહાસસ ! તરત તો નીતિને જ ટેવાયેલી અલકદિશોરી એ વિપળીજ વાવવાના કૃષ્ણકલિકાના પ્રયત્ન માટે તેને તરછોડી દાઢે છે, પરંતુ ધૌવનવચ્ચ હૃદયભૂમિમાં વિપળીજ વવાઈ જ જાય છે, અને જેમ "રક્તળીજ" નામનો પુરાણપરિચિત દૈત્ય તેમ વિપળીજ "ઘર્ષત્ત ધય નિત્યમ્ !"—રોજ વચ્ચે જ જાય છે. મુઠ વાચક માટે કેમી આવચેતી ! x x x સાધક-બન્ધુ ! નીતિના પન્થ નિષ્કંટક નથી-નજ ઘટે વિપળીજ વિશુદ્ધિમય હૃદયભૂમિમાં દાપિ ! સતત સાવધાનતા એ વિશુદ્ધિનું મૂલ્ય છે— "Continuous vigilance is the price for purity." દૈવયોગ બીજો:—અલકદિશોરીને જાલીમ જમાલના બેહદા હુમલામાંથી બહાદુરીથી બચાવવા જતાં નીતિવીર નવીનચન્દ્ર જખમી બન્યા હોના. તે ધામસની "સહૃદય કારવાર" કરવાનું સેવિકાકાર્ય આભારવચ્ચ અલકને સ્વાભાવિક રીતે કૃતચ મુદ્ધિધને અને સૌમાઅદેવીએ શ્રદ્ધાથી સોંપેલું છે-ઉત્તમની મુવાવરચા વિસરી જઈને ચવા દાઢ તે દાણ મિથ્યા કરી રોકે ? પ્રારબ્ધપાશ પાસે પુરુષાર્થ તે દાણ માત્ર ? માનવી મિથ્યાસિમાન મૂઢી દે-બાદી લહે પુરુષપ્રયત્ન યથારુક્તિ કરે. અલકને એકલા નવીનચન્દ્રની પાસે ને પાસે જ રહ્યાં કરવાના પ્રસંગો ઉપરિચિત થયે જ જાય છે—અને દાર્ઢ પણ સી-પુરુષ માટે એકાન્ત-સેવન સાહસ, તો જેઓ ભરલુચાની બેગચી રહ્યાં હોય તેવાં સી-

પુરુષો મારે તો એકાન્ત-પ્રસંગ એટલે શું ? કવિ કાશિદાસ જોગરાજને સુપ્રસિદ્ધ ઉત્તર દે છે : “કામસ્ય તાતઃ ષકાન્તઃ ।”-“એકાન્ત એ કામનો જનક છે.” નવયૌવનમાં પૂરે બહારમાં મહાસતા હોય તેવાં સ્ત્રી-પુરુષોએ તો એકાન્તથી સદૈવ દૂર રહેવું જ સત્તામત-ગ્રાહી તો પ્રદીપમાં પતંગ પડે જ પડે એ પ્રકૃતિપ્રભાવ ! ધાયક નવીનચન્દ્ર અસક્રિયથી લાચાર x x બની ગયેલો નિદ્રાવશ છે, તે સમયે પક્ષંગની સામેના મોઢા અરીસામાં અલક-નવીનચન્દ્રનાં પ્રતિબિમ્બો બને ય પરસ્પર પાસે હોય એવી પરિસ્થિતિમાં પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે-અને પછી તો કહેવું શું ? કૃષ્ણકલિકાની કુસંગતિએ વાવેલું વિપખીજ બાંખાદ કામ કરે છે. “અમે એ સાથે માથે કેવાં શોભીએ ?”-એ અલકનો આત્મપ્રશ્ન વિશુદ્ધિમાં વિષ્ણુનિદુઃ દૈવયોગ ત્રીજોઃ-શી ગોવર્ધનરામભાર્ગવી પ્રસંગ-પ્રસંગીની કલા છે ! ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં સુરસ્વતીચન્દ્રનો હાથ અકરમાત્ અલકના ખલા ઉપર આપોઆપ પડે છે-“લાવતું હતું અને વેઢે કહ્યું.” અલકને એ હાથ ઠીક લાગી જાય છે-એ ખિચારી વિકારવશ બની ગયેલી છે. અલક એ હાથ એમ ને એમ પડેલો ખભે રહેવા દે છે-હાથ જડ છે, પાશુ ખભો તો સચેત છે ને ? ઘેલી અલક ! તું નાદાન ખાળા મદનના ... મારના મર્મ શું સમજે ? ત્યાં બક્ષલલા અપિમુનિઓ ચસિત થઈ ગયા છે ત્યાં તારો તે શો વાંક કાઢવો ? હાથ ક્રમે ક્રમે આપોઆપ શુભવાદર્પણના નિયમાનુસાર મરકતો મરકતો નીચે ને નીચે ઊતરતો આવે છે-નીચી ગતિ જ એવી છે ! લગવાન લર્તદરિએ નથી કહ્યું ? અયોધો ગંગેય-ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુખઃ ।”-શંકરશિરેથી બ્રહ્મ થયેલાં ગંગાજી પણ નીચે ને નીચે ઊતર્યા” જન્ય છે, અને આખરે સેંકડો મુખોમાં વિનિપાત પામી સાગરમાં ખારાં બની જાય છે. એ ભર્તૃહરિભાષિત અનુલવાડ છે x x x x x x નીચે ને નીચે ઊતરતા હાથની ગતિમાં અવરોધ આવે છે-એ અવરોધક અંગ પણ વિસાગો બની જવા દે છે

અલક ઊતરતા હાથનો. વિકારવચ્ચ ... વિદુવલ લાચાર અલક એ એમ
 ને એમ રહેવા જ દે ને ? એમાં આશ્ચર્ય અસ્થાને- ... એ તો
 પ્રકૃતિના પ્રચંડ પ્રભાવ ! ઈ ગોવર્ધનરામભાર્ગની પ્રસંગની પસંદગી
 છે ? અને નથી લાગતું શું કે જેની પસંદગી તેવું પ્રમંગાલેખન થયું—
 કલાક્રમાલ ! x x x દેવયોગ ચોથો :—પાસેના ખંડની બારી અકરમાત
 અધખોલી રહી ગઈ છે, તેમાંથી વનલીલા કુમુદને ઉપરનું દૃશ્ય પ્રસક્ત
 કરાવે છે, અને મર્મવેધક ગેરસગળની હોળા નિર્દોષ રિનખ છદ્યમાં
 સળગાવે છે. એક બાલુથી દુઃખદ દુર્ભાગ્ય ! બીજી બાલુથી ગોવર્ધનરામની
 ક્ષાનો કનકકલસ ! પ્રેમમાં વહેમ જેવું વિષ નથી—કેંક ભોગ
 અપાયા ! દેવયોગ પાંચમો અને અન્તિમ :—ધીરો ભક્ત ગાય છે :
 “ જેને રામ રાખે તેને કાણુ મારી શકે ર ? ” રામરખવાળું તો
 પરમ સંરક્ષણ છે . નિર્જલ માનવજાતિનું-અને પ્રાર્થનાના પ્રભાવ
 વિષે ધર્મોપદેશકો બોધ દીધાં જ કરે છે તે કાંઈ અમસ્તા નહિ.
 કેંક પૂર્વજન્મનાં પુણ્યનો પરિપાક હોય ત્યારે જ પ્રભુપ્રસાદે આવા
 વિકટ પ્રસંગો નિર્વિઘ્ન પસાર કરાય ! એ તો “ ખરાખરીના ખેલ
 છે. ” સરસ્વતીચન્દ્રનાં પૂર્વજન્મનાં પાકાં પુણ્ય કે એની આંખ
 ખરે અશ્રુને અવસરે આપોઆપ બિહારી જાય છે—‘ આંખ ’ એટલે
 ‘ ચર્મચક્ષુ ’ જ માત્ર નહિ, પરન્તુ સાથે સાથે ‘ દિગ્ચ ચક્ષુ ’ પણ.
 નહિ તો પગમાં પરિરિચિતિનો પાર એ કેમ પામી જાય ? એ
 પગમાં કળી જાય ॥ એટલું જ નહિ, અહોભાવજન્ય પવિત્રતાથી
 પ્રેમપૂર્વક કામલ ઉદ્ભોધન-બોલ બોલે છે :—“ હું તમારો ભાઈ
 થાઉં, હોં ! ”

જન્મુઓ, એ બોલ અમોઘ છે, હોં ! એના મર્મ પામવા
 પૂરા પુરવાર્યથી પ્રયાસ કરો. એ કાંઈ બાલખેલ નથી. પુનઃ પુનઃ
 મનન કરો એ પ્રમંગ પર-પ્રભુપ્રસાદ જ એ પ્રમંગ પર પૂરતો
 પ્રકાશ નાખી શકે, અને બદેનભાર્ગના મુંબંધની આદર્શ રનેદશદિ
 તો આર્યસંસ્કૃતિની મોંઘામાં મોંઘી મુંપતિ છે. દાર્ઠ પણ સીને

કાર્ધ પણ પુરુષે “બહેન” કહી-જસ બાકી શું રહ્યું પછી ? કેક કયાઓ ■ પતિ-પત્નીની, જ્યાં બૂલથી પત્નીને “બહેન” તરીકે સંબોધનારે પછીનું જીવન “ભાર્ધ રૂપે” ઇલ્લચર્યપાલનમાં ગાળ્યું હોય, અને તે પણ x x x પત્નીની દાર્દિક સંપૂર્ણ સંમતિ સહિત. ક્યાં એ ઉત્તર આર્યભાવના ! કલાની જ કેવલ દૃષ્ટિએ, કેવી નાટકાચિત (drammatic) સંચોજના ! કલાનો કનકકલશ । કેવું અચિન્તિત, અને છતાં “હા.....શ”નો ઉદ્ગાર તથા “શાબાશ”નો જ, સર્વ ચિન્તામસ્ત વાચકો પાસે કલાએ એવું ! અને ઉત્તર ઉદ્ગાર માત્ર કલાનો જ કનકકલશ નથી, પ્રધાનાંશ ધર્મનીતિનો તો છે જ છે. એ તે ગોવર્ધનરામભાર્ધનો કલા-નીતિનો સ્વર્ગીય સંગમ !

નવયુગના નવલુવાનો, જાગો-જાગો-અને આદર્શો સેવો તો આવા પવિત્ર અને ઉદારક ! ધડીભર જાગો તો ખરા કે અલક બહેનને સંબોધિલા સરસ્વતીચંદ્રના ઉદ્ગારદ્વારા ગોવર્ધનરામભાર્ધની કલા નીતિશુદ્ધ માનવતાનાં પૂરને કેવા જાંચામાં જાંચા જલાકે (highest water-mark) પહોંચાડે છે !

(૨) “ઘેલી મારી કુસુમ !” (ભાગ ૪ થો)

હવે ઉત્તુંજતમ ગિરિશંકર સમો ઉદ્ગાર બીજો. પ્રથમોદ્ગાર તો લક્ષ બહારની વિશુદ્ધિનો (extra-marital) હતો, જે મોટે ભાગે દુર્લભ હોવા છતાં સર્વોંશે અલબ્ધ નથી. વળી અલક વિકારવશ હતી, પરન્તુ સરસ્વતીચંદ્ર નીતિનિષ્ઠ હોઈને એને વિકાર-વિજય બાલખેલ હતો. પણ બીજા ઉદ્ગારદ્વારા સચવાતી વસ્તુસ્થિતિ તો “લક્ષજીવનમાં પણ ઇલ્લચર્ય”ની. તે તો માનવજાતિના મોટા ભાગ માટે લગભગ અશક્યવર્ણ દુઃસાધ્ય-એ તો “અસિધારાઘત,” એ તો “ખાંડાની ધારે ખેલવાં,” એ તો મુનિઓની અને “મહાત્માઓ”ની પણ મૃગતુષ્ણિકા ! ગોવર્ધનરામભાર્ધ સરસ્વતીચંદ્ર-કુસુમ દ્વારા,

નહાનાં સાલ જ્યા-જ્યાંત દ્વારા, લક્ષ્મણનમાં અદ્યાર્થની દાંપત્યમાં વનાં
રજૂ કરે છે.

વિગતોના વિસ્તારમાં બિતરી સકાચ તેમ નથી જ; વિદ્યા-
ચતુરનું કુટુંબમંડલ સુન્દરગિરિ જાય છે, અને ત્યાં માન્યતુર તથા
ગુણિયલ-સુન્દર વગેરે ચન્દ્રાવલીમૈયાને મુખેથી કુમુદની દરજી કયા
સાંગોપાંગ સંભળે છે. “પુત્રી પવિત્ર છે,” એ જાણી માતાને
હૃદયે અદ્ભુત ટાકક વળે છે. “કુમુદે કુલકલ્પથી કુટુંબકીર્તિ
કલુપિત નથી કરી” એ સમાચાર સમી શીતલતા સ્વજન-સમુદાયને
છતર તે શી હોઈ શકે? પછી ગોવર્ધનરામભાઈ એમની લાક્ષણિક
સાર્થકતાથી શોભના “ગંગા-યમુના”ના શીર્ષકવાળા પ્રકરણમાં
કુમુદ-કુમુમ એ બે બહેનોનો સંગમ સંયોજિત કરે છે. વિદ્વાનમાં
વિદ્વાન વિચારદોના વાદ વધુ વિસ્મયકારક બાબે હોઈ શકે. શી
બે બહેનોની દિલ્લજીત દલીલો છે? બેરિસ્ટરોનેય શોભા આપે
તેથી! ગંગા એટલે ગંભીરતા અને પવિત્રતા તેમ જ ગૌરવ; યમુના
એટલે લહરીઓથી તરંગી, રમતિયાળ, કૃષ્ણકીડાનું સ્થાન કુમુદ
માટે ને કુમુમ માટે રૂપી યોગ્ય ઉપમા। બન્ને બહેનોમાં રહેલી
સ્વભાવસમાનતા સ્પષ્ટ રેખાઓથી ગોવર્ધનરામભાઈ કુશલ ચિત્રકારની
પીછીથી ચીતરે છે. એ સમગ્ર પ્રકરણ વાર્તાવિકાસની તેમ જ
સંવાદની દૃષ્ટિથી કલાની સુન્દર વાનગી છે. કુમુદના વક્તવ્યમાં
બે મુખ્ય મુદ્દા તરી આવે છે: (૧) એક કે સરસ્વતીચંદ્રે પોતાના
જીવનના ઉત્તરભાગને કુમુદસાગના આપશ્રિત રૂપે લોકકલ્યાણમાં જ
વ્યતીત કરવાનો સંકલ્પ કરેલો છે, અને તે દિશામાં “સરસ્વતીના
મનોરાજ્ય” રૂપે (“Dreamland of Minerva”)
“કલ્યાણગ્રામ”ની ભવ્ય બાવના રજૂ કરેલી છે. કુમુદનો દેશવતમાં સક્રિય
સદાકાર સતતતાથી જ માત્ર નહિ, પરંતુ સફલતાથી ચક્ર ચાલ
માટે “વિધવા વિવાહ” અને “પુનર્લગ્ન” સમો આર્યસમુદાય
(bulk of the Hindus)ને અસ્વીકાર્ય પ્રયોગ કરવાનું

સાહસ ન કરવું, અને તે પગલાથી જે અપયશ ચલાવી શકીતે તે અપયશ જ લોકસેવામાં અન્તરાયરૂપ બની “લોકસેવાની સાધ્ય સિદ્ધિ” અસાધ્ય છે. (Widow-remarriage by being unacceptable to the bulk of the Hindu people, the main object of serving them will be defeated by that very act of remarriage of Kumud). “લોકસેવાકે લોકાપવાદને કારણે ન આપવું” એ શક્તિ-સંરક્ષણનું શાણપણ છે. “સુધારકો” અણુસમજથી આપત્તિઓને આમંત્રે છે. કુમુદનો સક્રિય સેવાસહકાર અપરિણીત રહીને શક્ય થશે તેટલો પરિણીત થયે નહિ જ થાય, એ પચાસ વર્ષ પૂર્વે કલ્પવામાં ગોવર્ધનરામભાર્ગ અસાધ્ય ન હોતા એમ ક્યો પુનર્લક્ષ્મીને અનુભવી કહી શકશે? આજે પણ પુનર્લક્ષ્મી કરનાર વ્યક્તિઓની ખરેખરી હાર્દિક પ્રતિષ્ઠા હિન્દુ કામના મોટા ભાગનાં કુલીન કુટુંબોમાં નથી. એ પુનર્લક્ષ્મી કરનાર વ્યક્તિઓને પેતાનો પણ નિલનો આધાતજનક અનુભવ નથી શું? લોકમતને અને લોકલાગણીને ઠેરફું માન ધરે? —એ વિજ પ્રશ્ન છે, પરન્તુ ગમે તેટલાં ભાષણો થતાં હોય અને ગમે તેટલાં ભેજો લખાતાં હોય છતાં, પ્રતિષ્ઠિત અને વજનદાર હિન્દુ કુટુંબોમાં પુનર્લક્ષ્મી કરનાર વ્યક્તિઓની પ્રતિષ્ઠા નેઈએ તેવી હજીય ખરેખર નથી જ. બાલ્ય ખાલી વિવેકના દંભથી ન હેતરાયો. મૂલ્યાંકનમાં ગોવર્ધન-રામભાર્ગ વધુ વાસ્તવિક (realistic) હતા અને હજીય છે. પછી પ્રયોગો અને સાહસો વ્યક્તિગત કરવાં એ તો લુહી જ સંસારસુધારાશક્તિ (Social Reform Martyrs)ની કાર્યપદ્ધતિ છે. સંક્ષેપમાં, સ્ત્રીગતિની સેવા માટે આવશ્યક કે સરસ્વતીચન્દ્રે પરિણીત થઈને લોકટીકાથી પર રહી શકાય એવો સ્ત્રીસહકાર શક્ય કરવો, પરન્તુ “કુમુદ સાથે પુનર્લક્ષ્મી” હિપરાં કારણોથી અસાધ્ય લાગવાથી કુમુદ મધ્યમ માર્ગ શોધી કાઢે છે કે કુમુદે જાતે

પુનઃપરિણીત ન થતાં કુસુમને સરસ્વતીચન્દ્ર સાથે લગ્ન કરવા સમજાવવી. જે કુસુદ માટે અસકચ હો તે કુસુમ માટે અસકચ નથી, અને કુસુમ સરસ્વતીચન્દ્ર સાથે પરિણીત હોય તો તેની બહેન તરીકે સરસ્વતીચન્દ્રની લોકસેવાઓમાં સહકાર કુસુદ કરે એમાં લોકાપવાદ થવાની બીતિ નહિ—અથવા વસ્તુતઃ ઓછી. પણ કુસુમને સમજાવવી કેમ ? એ તો મુશ્કેલ મનની ને “બડી ઍરિસ્ટર !” કુસુદ કુસુમને સમજાવવાનું કાર્ય સાધી શકે છે તે દિલ-સ્પર્શથી, દલીલથી નહિ જ નહિ. “દૂધનાં દાઝ્યાં છાશ ફૂંકીને પીએ” એ યુગરાતી હહેવત મુજબ કુસુદ જેવી નિર્દોષ બાળાનો બેદરદાર લાગ હરી, સરસ્વતીચન્દ્ર સમો સુચિન્તિનો. ચિરમયિક્ષિ યુગપુરય જે બટકવા ચાલ્યો જાય, તો પછી પુરુષજાતિ ઉપર શંકા થી ! પુરુષોની પરતંત્રતા પછી સ્વતંત્ર કુસુમ તે સ્વીકારે ? અને લગ્ન એટલે સાફ સાફ પરતંત્રતા પહેલી અને પૂરી—મીઠી મીઠી વાતો મિથ્યા ! મૂળ જ સ્વભાવે ને સમજણે સ્વતંત્ર, તેમાં ફોરો જેવી પાશ્ચાત્ય અધ્યાપિકા પાસેથી નવયુગની સ્ત્રી-ભાવનાઓને ઝીમેથી, એટલે ઉછેરે પણ સ્વતંત્ર અને નવયુગયોગ જ—એ લગ્નપાશમાં ફસાઈ પડનાર પંખીકું નહિ જ. “For a Hindu woman marriage is as inevitable as death,” એ તે એ માને ? એ તો કાર્મ દિટ્ઠર કાવદો કરે તો લુહી વાત. પરિણામે, કુસુદ-કુસુમ વચ્ચેનો સંવાદ જે માનવપ્રકૃતિઓ વચ્ચે જ સંવાદ માત્ર નથી, પરંતુ જે યુગો વચ્ચે પણ એ સંવાદ છે; પરંતુ આખરે “બહેન” તો “બહેન” !—માણસજાતિ અને તેમાં ૫ સહસ્ત્ર સ્ત્રીત્વ ! કુસુમનું “બહેન-હૃદય” દુખિયારી લગતા કુસુદના કસ્ય ઉત્તરજીવનમાં કંઈકે નવીન પ્રાણસંચાર ચર્મ શકેલો હોય તો ને કરવા પોતાનાં શિદ્ધાન્તોનો પણ લાગ કરવા તૈયાર થાય છે—સ્વાર્થનો લાગ તે શિદ્ધાન્તલાગ મુશ્કેલ શા દિમાજમાં ? હૃદય હોય તો દિટ્ઠરનો આપણુદ કાવદો બિનગતરી. સંક્ષેપમાં, કુસુમનું

સરસ્વતીચન્દ્ર સાથે લગ્ન એ કુસુમનો પોતાની બહેન કુમુદ ખાતર રૂપદ સ્વાર્થસાગ છે- સિદ્ધાન્તસાગ છે. બીજો મુદ્દો, કુસુમને કુમુદ બરાબર સમજે છે ને તેથી જ તેને સમજાવી શકે છે. કુસુમને "લગ્નમાં બહારથી" પાળવા વિચાર હતો, અને એ વિચારની સિદ્ધિ સરસ્વતીચન્દ્ર સાથે લગ્ન કરવાથી વધુ સરલતાથી મર્ધ શકશે એમ કુમુદ કુસુમને સ્વાનુભવથી ખાતરી દે છે. કુમુદ કબૂલ કરે છે: "બહેન, હું તો અત્તરની શીશી માફક ઢોળાઈ જવા" તૈયાર બની મર્ધ હતી, પરંતુ મને સીધી રાખી હોય તો સંવત્સારમર્યાદા શોભતા એ મહત્ત્વાચ્છે.

પિંડીકરણ કરીએ તો, "કુસુમ-સરસ્વતીચન્દ્ર"નું લગ્ન અનેક દૃષ્ટિએ વિવાદારૂપ નીવડશે, એ તો ગોવર્ધનરામભાઈ જેવા સર્વદર્શી પ્રથમથી જોઈ શકે જ. અને તેથી બને તેટલા છુટ્ટા પહેલેથી પોતે ઉઠાવીને તેમનાં સમાધાન ચૂંટ્યાં છે. વધુમાં, દ્યારામ ગોકુમલે જે પ્રસ્તુત પ્રશ્ન વિષે કહ્યું ચર્ચા કરી છે-અને તે પણ લાંબી અને અનેકરેશીય, તે અસારના નવામાં નવા નવજુવાનને પણ પછાત વિચારનો દેખાડે એવી સ્વતંત્ર છે, એવી મર્મગામી છે, એવી સંગોઠ અને સીધીસઠ છે. ગોવર્ધનરામભાઈનો ઉત્તર પણ લાક્ષણિક સમાધાનશીલતાથી શોભતો છે—"સંતોષતો" કહી શકાય તેમ હોત તો વધારે સારું થાત, પણ સર્વસંતોષ તો શક્ય ક્યાંથી? બે સમર્થમાં સમર્થ ધારાશાસ્ત્રીઓ અને સંસાર-શાસ્ત્રીઓ વચ્ચેની એ ચર્ચા જોઈથી મનોરંજક તેટલી પ્રકાશક છે, અને તે આજના નવજુવાનોએ ખૂબ વાંચવા જેવી છે. એમાં માત્ર અદ્વરતરંગો નથી-અદ્વર પર્યેપણા છે; વાચક 'વિવેચક' બનતા પૂર્વે જળાબદારીની ગંભીરતા સમજે અને ધૃષ્ટ બનતો અટકે.

હેલ્લા પ્રકરણમાં, સમારંભથી કલાન્ત સરસ્વતીચન્દ્ર નિદ્રાવશ મર્ધ પલંગમાં પડ્યો છે. "કલ્યાણગ્રામ"ના મનોરાજ્યથી મુગ્ધ

કુસુમ 'સરસ્વતીચન્દ્રના' જીવનસંમર્ષણની ઊંડી : હાર્દિક કદર કરે છે અને ઉમંગકાથી આરતી ઉતારે છે. એ "પતિપૂજન" નથી; એ ભાવના-સંતકાર છે, આદર્શ-અંગીકાર છે, અને એ કદરની કમાલ પશુ તારે થાય છે બ્યારે ઉમંગકામાં ને ઉમંગકામાં કદરનો શારીરિક આવિર્ભાવ યુગનથી અલગ્યારિણી કુસુમ કરે છે. "It is a holy kiss of appreciation by the heroine of the hero's ideals." કુસુમ આવી પહેંચે છે, દશ્ય દેખે છે, ઉદ્ગાર આપોઆપ નીકળી જાય છે સાધ્યસિદ્ધિના સંતોષનો : "ધેલી મારી કુસુમ."

અને આ કેવલ કલાના કનકકલશ સા અનતને ભાઈ મુનથી એમના "Gujarat and its Literature"માં "inartistic"—કલાવિહીન-કહેવાની ધૃષ્ટતા કરે છે ! "કલાવિહીન" તે સાહિત્યકારની સુંદર સૃષ્ટિ કે વિવેચકની વિશ્લેષ વિવેચકીન દષ્ટિ ? કાંઈ "કલાના ય ધુનરા" "મિશ્ર રુચિર્હિ લોકઃ" એવી આ દુનિયામાં હોતા હશે ? કિં યદુના ?-આટલુંય ન છૂટકે ધર્મ પ્રાપ્ત થયે ! દુઃખ અને દુર્ભાગ !

*

માતવની અમર ભાગણીનું મિત્ર કાલમસુર ન હોય. પુરુષને સ્ત્રીમાં રમ્મ અને સ્ત્રીને પુરુષમાં આકર્ષણ છે. ન્યાં સુધી તે અઙ્ગિન રીતે ગોવર્ધનરામના અક્ષર સજ્જન રહેશે. આત્મસંગ અને ત્યાગથી પરદુઃખમંજનની ભાવના સુદર્શિરિ ઉપર લેખકે રાખી છે. સાધુતનો ઉછરતો રાધ આજે તે ગુજરાતને મેઢાવી રહ્યો છે.

—સુરેશ દીક્ષિત ('કૌમુદી' આગસ્ટ, ૧૯૩૧.)

સરસ્વતીચંદ્ર : પુરાણ

લેખક: આનંદશંકર બા. દ્રુવ

[‘ સરસ્વતીચંદ્ર’ના ઘોડાક સમર્થ વિવેચકોમાંના એક આચાર્ય આનંદશંકર છે. આચાર્યશ્રીની વિદ્વતા, મૌલિકતા ને રસિકતાનો મનમર સમન્વય એમના આ લેખોમાં દેખારો, વિશેષે કરીને “ સરસ્વતીચંદ્ર : ” પુરાણ’ અને “ સરસ્વતીચંદ્ર”નો ઉપસંહાર’માં. ‘ સરસ્વતીચંદ્ર’ના અંત વિશેનું આચાર્યશ્રીનું દષ્ટિબિન્દુ ખૂબ મનનીય મહત્ત્વ તેણું છે. પહેલા લેખમાંથી ચાર’બનેા કેટલોક ભાગ અહીં તો પડતા મૂક્યા છે, પણ તે મૂળમાંથી (‘ સાહિત્યવિચાર ’ પૃ. ૪૬૪) અવશ્ય લેવા લેવો છે.]

.....રા. ગોવર્ધનરામનું અમર નામ એમના “ સદ્વાસદ્ય ” નાં સિદ્ધાંત ઉપર, કે એમણે અંગ્રેજીમાં સખી રાખેલા “ Philosophy of Consumption ” નામના એક વિચિત્ર નિબંધ ઉપર, કે એમણે હમણાંહમણાંમાં આદરેલા અભ્યાસ ઉપર (એ અભ્યાસ ક’ણ પૂર્વે પહોંચ્યો હોત તો પણ) બન્યું રહે એમ અમને લાગતું નથી. સ્વ. ગોવર્ધનરામની ઉજ્જવળ કીર્તિ તો “ સરસ્વતીચંદ્ર ” ઉપર જ ધ્વજની માફક ફરક્યા કરશે, અને તેમાં પણ એમનાં સ્ત્રીપાત્રો ઉપર : એમ અમારી કલ્પના જાય છે. આપણા સ્વદેશી બંધુએને પશ્ચિમના મહાન પુરુષો સાથે તો કેમ જ સરખાવાય, એવો આપણી વર્તમાન અધમ દશાથી ઉત્પન્ન થયેલી પરદેશપૂજનથી જન્મ પામેલો, સંક્રાંત્ય જાંડી કહેવું જોઈએ કે સ્વ. ગોવર્ધનરામની “ કુમુદ ” શૈક્ષણિકપિયર અને કેન્દ્રીનાં ઉત્તમ સ્ત્રીપાત્ર સાથે જરા પણ અતિ પ્રશંસા વિના મૂકી શકાય એમ છે. “ સરસ્વતીચંદ્ર ” ને નવલકથા કહેવી કે નહિ એ સખ્દપ્રયોગનો પ્રશ્ન છે. નવલકથાના બંધારણના - આજ પર્વેના અંગ્રેજી સાહિત્યમાં જે નિયમો પ્રચલિત છે તે સર્વથા અર્થહીન છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. પણ કથાની આકૃતિમાં જ નવલકથાની સઘળી ખૂબી સમાઈ રહે છે, એ વાત કબૂલ થાય તેવી નથી. જગતની એક જ પ્રત્યક્ષ-અંગ્રેજ કે ગ્રીક જ-સાહિત્યના

ને નમૂના આપે તેમાંથી જ રમણાજીના નિષ્ઠા બંધાય એમ માનવું એ તો બુદ્ધિનું પારતન્ત્ર્ય છે. એ પારતન્ત્ર્યમાંથી મુક્ત રહી, “સરસ્વતીચંદ્ર”ની કિંમત આંકવામાં આવે તો અમને લાગે છે કે એ કિંમત ઘણી ઊંચી થાય. “સરસ્વતીચંદ્ર” એ અર્વાચીન સમયના હિન્દુસ્તાનના સાંસારિક, રાજકીય, ધાર્મિક વગેરે મહાપ્રશ્નોની ચર્ચાનો “આકરઅંશ” છે.

હાલની તરેહની પ્રસ્તાવનાને બદલે પ્રાચીન રીતિની એવી પ્રસ્તાવના લખાઈ હોત તો તે કદાચ આ પ્રમાણે લખાત:- “કલિકાલમાં જ્યારે ભરતખંડના મનુષ્યોની બુદ્ધિનો ઝાંસ થયો અને મહાભારતનું રહસ્ય સમજી શકાયું નહિ ત્યારે વ્યાસજીએ પોતે દયા લાવીને મનુષ્યોને દેશકાલાનુસાર ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સમજાવવા માટે પ્રાકૃત ભાષામાં આ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પુરાણ* રચ્યું.”

પણ આ આવો બોધકઅંશ છે એટલાથી જ કેટલાકને ખાસ અસન્તોષ થશે. પણ જેઓને મનોહર સ્ત્રીપુરુષોના હાવભાવ કે સુખદુઃખની કહાણીથી જ સન્તોષ પામવો હોય તેને આજકાલ નવલ-કથાની અને નાટકોની કથાં ખોટ છે કે એ વર્જનો આ મન્ય નથી એમ કહી નિષ્કસો મૂકવાનું કારણ હોય? ચ. ગોવર્ધનરામ કહે છે કે “સુંદર થવું એ સ્ત્રીનું તેમ જ નવલકથાનું લક્ષ્ય છે. પરંતુ એ લક્ષ્યની સંપત્તિ તે માત્ર કોઈ ચુસ્તર લક્ષ્ય પામવાનું પગથિયું છે-એ પગથિયે ચઢીને પછી ત્યાં અટકવાથી ચડવું નકામું થાય છે, હાનિકારક થાય છે.” અને એ ધોરણ “સરસ્વતીચંદ્ર”ની પરીક્ષા કરતી વખતે લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે.

પણ આ સ્થળ “સરસ્વતીચંદ્ર”ના ગુણદોષ તપાસવાનું નથી. માત્ર એ મન્ય ઉપર ચતા બે મોટા આક્ષેપ સંબંધી રા. ગોવર્ધનરામનો

* “પુરાણ”-રાબ્દ કેઈને મરકરી જેવો લાગશે; અમને નથી લાગતો-બલકે પુરાણમાં જ અમને પ્રાચીન ભારતનો ખરો મહિમા દેખાય છે. અને તેથી અમને આ વિશેષણ વડે “સરસ્વતીચંદ્ર”નું ગૌરવ કરવાં સંકોચ આવતો નથી.

ખુલાસો જાણવા જોગ હોવાથી એ જણાવી આ લેખ અમે સમાસ કરીયું.

એક વખત રેલવે મુસાફરીમાં રા. ગોવર્ધનભાઈ સાથે એક ગ્રાંડ્યુએટ ગૃહસ્થ હતા. તેમણે “સરસ્વતીચંદ્ર”ની ભાષા કઠિન છે. અને તે ખેરાંથી પણ સમજાય એવી સરળ હોવી જોઈએ એ ટીકા બહુ સુંદર રૂપમાં આ પ્રમાણે કરી:-

“ગોવર્ધનભાઈ! આપે તો અમારા ધરમાં કળિયો ફાપ્પલ કર્યો!”

રા. ગોવર્ધનભાઈએ પૂછ્યું—“કેમ?”

પેલા ગૃહસ્થે ખુલાસો કર્યો—“અમારાં ખેરાં “સરસ્વતીચંદ્ર”માંના શબ્દોના અર્થ અમને પૂઠ પૂઠ કરે છે. અમારે એમની સાથે વાંચવા બેસતું પડે છે. અને કોઈક વખત તો અમને પણ એ શબ્દોના અર્થ આવડતા નથી અને ડિક્શનેરી જોવી પડે છે, ત્યારે અમારી ખેરાં આગળ આખરે જાય છે.”

રા. ગોવર્ધનરામે એમના હંમેશના સ્મિતપૂર્વક જવાબ વાળ્યો:-
“હું આ સાંભળીને બે રીતે ખુશી થયો. તમારાં ખેરાં સાથે તમારે વાંચવા બેસતું પડે છે એ એક ખુશીની વાત. અને ડિક્શનેરી ઉઘાડવી પડતી હશે તો તેથી તમારો પણ અભ્યાસ વધતો હશે-એ બીજી ખુશીની વાત.”

સરસ્વતીચંદ્ર છેવટે કુસુમને પરણી જાય છે, એથી ઘણાં રસિક હૃદયોને ધક્કો લાગ્યો છે. અને અમે પણ એ સંબંધમાં રા. ગોવર્ધનરામની કૃતિને નિર્દોષ માનીએ છીએ એમ નથી. તથાપિ એ વિશે એટલું જણાવીએ છીએ કે રા. ગોવર્ધનરામ અને મિ. ગિરુમલ વચ્ચે આ સંબંધી પત્રવ્યવહાર ચાલેલો, એ વાંચવા જોવો છે. મિ. દયારામે સિન્ધીમાં એક નવલકથા રચી છે વા રચવા માંડી છે અને તેમાં “સરસ્વતીચંદ્ર”માંથી “મધુરી” —એ નામ લીધું છે. એ જાણતમાંથી

એ પત્રવ્યવહાર સરૂ થયો હતો. એમાં રા. ગોવર્ધનરામે પોતાના કારણો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યા છે; તેમ “સરસ્વતીચંદ્ર”માં પણ આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરવાનો કવિએ પોતે... વાન કર્યો છે.

પણ રા. ગોવર્ધનરામનો એક બંધાવ હતું અને નોંધવા જેવો મંત્ર હતું: રા. ગોવર્ધનરામે એક વખત આ ચર્ચાને અંગે મને પૂછ્યું હતું કે સરસ્વતીચંદ્ર કુસુમને પરણ્યો ન હોત તો કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્ર શું થઈ શકે? પ્રેમથી પણ, એકાં સી રીતે રહેત? * આ પ્રશ્ન સાથે હું એક પ્રશ્ન મારા તરફથી પણ ઉમેરું છું કે—“સરસ્વતીચંદ્ર કુસુમને પરણી ગયો ન હોત, તો ભગવી ચૂંદડીએ શોભતી “મધુરી મૈયા”માં મૂર્તિમંત થતું સ્ત્રીનું માહાત્મ્ય-પુરુષને ધરમાવનાર અને નારીપ્રતિજ્ઞાને ઉચ્ચતર કરનાર સ્ત્રીનું દૈવી લક્ષણ—સી રીતે પ્રસિદ્ધ કરાત? અને શું નારી-પ્રતિજ્ઞા એ જ વર્તમાન સમયના દિ-દુસ્થાનનો એક મોટામાં મોટો પ્રશ્ન નથી?”

[‘વસંત’ : વર્ષ ૬, અંક ૩, ચૈત્ર, સં. ૧૯૬૩]

સરસ્વતીચંદ્ર

પદ્યમાં જેમ નવી દિશા ‘કુસુમમાળા’એ ઉઘાડી, તેમ ગદ્યમાં ‘સરસ્વતીચંદ્રે’ નવી જ દરખાનું જગત અમારી આગળ ધીરું કયું. ‘કુસુમમાળા’ કરતાં પણ ‘સરસ્વતીચંદ્રે’ ગૂઝરાતી વાચકોનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું—કારણ કે એક તો એ નવલકથા એટલે સર્વજનો; અને બીજું—દિ-દુ સંસારના કેટલાક મહાપ્રશ્નોની એમાં ચર્ચા; ગોવર્ધનભાઈનું નિરીક્ષણ હાંકું, વિચાર પણ ગંભીર—પણ સાંને માથે આ એક બાબત કે કાલેજના વિદ્યાર્થીઓ સરસ્વતીચંદ્રના પાત્રમાં પોતાનું

* વિધવા-વિવાહ તો રસિક દષ્ટિએ એનાં નિર્વિવાદ રીતે દુરાપેક્ષ હતો; અને નાયક કે નાયિકાના મરણમાં પર્યવસાન ન લાવતું એમ મધુ પણ કહેતું હતું. એટલે આ બે માર્ગ બંધ હતા.

પ્રતિજિમ્ય લુએ, અને 'ગૂજરાતમાં' હજી ઘણી કુમુદ ઉત્પન્ન થયેલી નહિ. તો પણ એમને જીવનસહચરી કુમુદ જેવી જોઈએ । આ સમય પહેલાંની અમારી પરિચિત નવલકથાઓ માત્ર, 'કરજીથેતો' અને 'વનરાજ્યાવડો'. આ બંને રાજપૂત ગૂજરાતનાં સારાં ચિત્રો છે, અને તેમાં પણ 'કરજીથેતો'ની કીર્તિ ગંયા જમાનાના ગૂજરાતી સાહિત્યના એક ઉત્તમ. નમૂના રૂપે જણાવી લુપ્ત થાય એવી નથી. બાગસાંજની. સીમમાં આવણુ, માસ અને દેવદેવીની મુખ્યકથાવસ્થાનાં વર્ણન, કાણુ ભૂલી 'રાકસો' તથાપિ 'કરજીથેતો' અને 'સરસ્વતીચન્દ્ર' એ બેના જમાના જ ભુદા, એમનાં વાતાવરણુ જ ભુદાં. 'સરસ્વતીચન્દ્ર'માં 'રાત્રિસંસાર-જવનિશાનું' હેદન અને વિશુદ્ધિનું શોધન' (ભાગ ૧, પ્રકરણ ૧૯) એવું પ્રકરણ ગૂજરાતી ભાષામાં વાચકે કદી પૂર્વે જોયું ન હોતું. અને ઉપર કહ્યું તેમ, આપણા આર્યસંસારના સંક્રાન્તિકાળમાં તત્ત્વબોધક અને મર્મબોધક એવાં ઘણાં નવાં દષ્ટિ-ખિન્દુઓ તથા હૃદયના ધણાં વિદ્યા અનુભવો રજૂ થયેલાં જેવામાં આગ્યા. અમારાથી સહજ આગળના એક વિદ્વાન મિત્રે અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધ ચતા 'ગૂજરાત ગેઝેટ' નામના પત્રમાં 'સરસ્વતીચન્દ્ર'નું અવલોકન લખ્યું—તેમાં એ પુસ્તકની ખામીઓ દર્શાવતાં વાપરેલાં એક બે વચનો અભારે યાદ આવે છે. 'Kumud is a creature of Romance'—અને સરસ્વતીચન્દ્ર 'a philosophic vagabond' । મને લાગે છે કે આ અવલોકનથી સરસ્વતીચન્દ્ર ઉપરનો અમારો પ્રેમ જરા પણ કમી થયો નહિ. કુમુદના પાત્રની જે ખામી એ અવલોકનકારે બતાવી—તેજ અમારી દષ્ટિએ યુણુ હતો; કારણુ કે સંક્રાંતિયુગ વાસ્તવ સ્થિતિ કરતાં ભાવનાને વધારે પસંદ કરે છે—ભાવના જ એના જીવનનું 'dynamic force'—સંક્રાન્તિ કરાવનાર ચાલક બળ હોય છે. સરસ્વતીચન્દ્ર એક 'tragic character' કરજીરમનું પાત્ર છે. વાસ્તવ જગતમાં એ અસ્થાને છે, અને એની અને જગતની વચ્ચે શાશ્વત વિસંવાદ રહ્યો હોત,

તો સરસ્વતીચંદ્રની એક ઉત્તમ 'tragedy' જનત; અથવા તો એ વિસંવાદમાંથી, જેણે જન્મતને વચ્ચે કરીને અર્થાત્ પોતાની જાવનાને અનુરૂપ કરીને, સંવાદ ઉપજાવ્યો હોત, તો સરસ્વતીચંદ્ર એક જાન્ય (grand) પાત્ર જનત. પ્રથમ જાગ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યાં સુધી આ એમાંથી એ કંઈ વલણ લેશે એ નિશ્ચિત ન હતું—અને તેથી, પરિણામે જે વિરસતા ઉત્પન્ન થઈ છે તે ત્યાં સુધી ન હતી; માત્ર એ વિરસતામાં મને અસારે માત્ર એક જ બોધ સમાયેલો દીસે છે, અને તે એ કે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને પ્રમુખે જાણ તત્ત્વમાંથી ધરી છે—સરસ્વતીચંદ્ર તે કુમુદ નહિ જ; આ ગત્યં જીવનમાં દિવ્ય લોકોનું દર્શન કરાવનારી—દિવ્યતાની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ—તે સ્ત્રી જ છે; સ્ત્રી જ એની દિવ્યતા છેક સુધી સાચી રહે છે; વ્યવહાર માટે ધકાયેલો પુરુષ જીવ ઉત્તમ સંસ્કાર છતાં વ્યવહારની ઐદિહ્યતામાંથી નીકળી શકતો નથી એ સરસ્વતીચંદ્રના પાત્રનો એવા જાગને અન્તે દ્વિસિત થતો—બોધ છે....

['દિગ્દર્શન'—'અમારા સમયની કેળવણીનાં સ્મરણો'—પૃ. ૧૭૬]

“ સરસ્વતીચંદ્ર ” નો ઉપસંહાર

રા. ચંદ્રચંદ્રે “ સરસ્વતીચંદ્રનાં એ ગિરિશંગા ” ઉપર જે ચર્ચા કરી હતી, તે આ અંકમાં અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ છે, એમાંનું ખીજું ‘ગિરિશંગ’—માત્ર ત્રણ શબ્દનું ઊર્મિમય “ ઘેલી મારી કુસુમ ! ” એને હું એમાં રહેલી વ્યંજનાને કારણે હંમેશાં ઉત્તમ કવિની પ્રતિભાએ પૂજ્યો આવ્યો છું. અને તેથી શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ એને ‘inartistic’ કહ્યું છે એમ સાંભળી મને આશ્ચર્ય થયું. શ્રી. મુનશીના ‘Gujarat and its Literature’ નામના કાર્તાની જુદીના પ્રભાવ અને વેગથી બધાં પુસ્તકની મેં પ્રત્યક્ષતા લખી તે પહેલાં એ પુસ્તક હું ઉપરઉપરથી જોઈ ગયો હતો, પરંતુ

બહુ ખારીશધી નહિ—અને તેથી રા ચંદ્રશંકરનો આક્ષેપ કટકોઃ
 યથાર્થ ॥ એ પુસ્તક જોઈ નક્કી કરવાનું મેં મુલતવી રાખ્યું હતું.
 આજ શ્રીયુત મુનશીનું પુસ્તક જોયું; અને જોઈને રાજી થયો કે
 શ્રી. ચંદ્રશંકર માને છે તેવું કહ્યું નથી. શ્રી મુનશી કહે છે :
 'The end is inartistic in the extreme.' એ શબ્દોથી
 શ્રી. ચંદ્રશંકર આનિતમાં પચા છે. વસ્તુતઃ શ્રી મુનશીની ટીકા “થેલી
 મારી કુસુમ” એ અનિતમ વાક્ય ઉપર નથી, પણ સામાન્ય રીતે
 “સરસ્વતીચંદ્ર”ની વાર્તાનો અન્ત અર્થાત્ અતુર્થ ભાગ અને
 તેમાં અન્તે સરસ્વતીચંદ્રનું કુમુદને ન ખરણવું એ ઉપર છે. ઉપરના
 વાક્ય પછી તરત પછીનું વાક્ય “The only relieving
 feature is a short living picture of Chandrakant's
 domestic life” એથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે રા. મુનશી એાથા
 ભાગના છેલ્લા વાક્ય વિશે ટીકા કરતા નથી, પણ એાથા ભાગના
 ઉપસંહારનાં પ્રકરણ વિશે જ બોલે છે શ્રી મુનશીના અસતિપત્ન બીજ
 અમને એમની પોતાની સ્વઆવસિદ્ધ realistic રમિ અને સાહિત્ય-
 કૃતિના સ્વરૂપમાં દેખાય છે. એમાં બીજે ઉગેરા એમના સંસાર-
 સુધારાના વિચારે પણ ક્યો હશે, કારણ કે એમણે એ જ પૃથ્વે
 આરંભે લખ્યું છે કે “The lovers swear eternal love
 and companionship, but decide not to marry,
 evidently for no better reason than that Kumud
 is a widow.” (અહીં ‘eternal’ અને ‘for no
 better reason’ એ શબ્દો સખ્ત ટીકાના દ્વારકાથી ભરેલા છે.)

હું પણ માનું છું કે વિધવાવિવાહ સૌ પુરુષ વચ્ચે ન્યાય
 ખાતર, તેમ જ મનુષ્યની નિર્જનતાની વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ, ઠીક છે;
 અને સંસારસુધાયનો “propagandist” પ્રચાર માટે નવલકથા
 લખતો હોય તો તેને એનાં નાયકનાવિકાને વિધવાવિવાહથી
 જોડવાનો હક્ક છે. પણ શુદ્ધ કવિએ શું કરવું જોઈએ ? હું તો

નિઃસંદેહ મનુષ્ય હું કે હંમની ભાવના સાથે વિધવાવિવાહ કે વિધુર-
વિવાહ બેમાંથી એકે સંગત નથી—અને સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ પરસ્પરાં
હોતો તો એ ઉપસંહાર પ્રમાદધન અને કુમુદ વચ્ચે થયેલા લગ્ના-
ભાસની દૃષ્ટિએ સંતોષ થાત, પણ રસની દૃષ્ટિએ તો એમાં રસક્ષતિ
જ આવત.

આ કારણથી હું શ્રીયુત મુનશીની ટીકામાં સંમત થતા નથી—
મારા અને એમનાં સાહિત્ય સંબંધી દૃષ્ટિબિંદુઓ ભુદાં છે. એ
સાહિત્યના વિષયમાં 'realistic' (ભાવનાવાદી નહિ, પણ મૂર્તવાદી)
છે, અને એમની કૃતિઓમાં પણ જે સરસાર્થ છે તે મનુષ્યવ્યક્તિ-
ઓનાં ગુણદોષ લોહીમાંથી મળ્મળિક સપ્તધાતુઓની મનુષ્યવ્યક્તિ
ચીતરીને એમાં પ્રત્યક્ષ કરાવવામાં રહેલી છે પરંતુ વસ્તુતઃ 'realistic'
અને idealistic (મૂર્ત અને ભાવનાત્મક) રા. મુનશી-રમણલાલ
અને ગોવર્ધનરામ-ન્હાનાલાલ, બંને વર્ગની કૃતિઓનો આસ્વાદ લેવો
અશક્ય નથી, માત્ર ભુદાં ભુદાં દૃષ્ટિબિંદુથી એ એ વર્ગને અવગણવા
ભ્રેષ્ઠ છે; અને મનુષ્યહૃદય એવું વિચાળ છે કે એમાં બંને રસક્ષતિ
સમાર્થ થકે છે.

રા. ચંદ્રશંકર અન્તઃઆગનો જે બચાવ કરે તે તે સ્વર્તન
રસક્ષતિની કસોટીથી નહિ, પણ હિંદુ જનસમાજનાં લોકગત અને
લોકલાગણી ધ્યાનમાં લઈ સ્વ. ગોવર્ધનરામને અમુક મધ્યમ માર્ગ
લેવો પડ્યો એવી સમજ અને અતિશયની દલીલ આગળ ધરીને.
અને તે માટે સ્વ. ગોવર્ધનરામને 'realistic' પણ કહી દે છે.
સ્વ. ગોવર્ધનરામ એમના વ્યવહારમાં 'realistic' હતા કે નહિ એ
વાત સાથે આપણે લેવાદેવા નથી—તેમ સ્વ. દયારામ ગિરુમલ અને
સ્વ. ગોવર્ધનરામ વચ્ચે આ અંતઃઆગ વિશે પત્રવ્યવહાર ચાલેલો
એનાથી રા. ચંદ્રશંકર છક ચર્ચ થયા છે, તે ચલાવો પણ એમને
અધિકાર છે. અમે તો માનીએ છીએ કે એ પત્રવ્યવહારમાં રા.
ગોવર્ધનરામે પોતાના બચાવમાં ગમે તે દલીલ કરી દેલ તે સાથે

‘પણ’ આપણે સંગ્રંથ નથી, કારણ કે કવિ પોતાની કૃતિ જગત આગળ મૂકે પછી એના ઉપર કવિનો હક્ક રહેતો નથી, જગત એ કૃતિને નિહાળવાને અને એનો અર્થ કરવાને સ્વતંત્ર છે. અભારે એ પત્રવ્યવહાર અમારી પાસે નથી, પણ સ્મરણ આવે છે કે અમે જ્યારે એ વાંચેએ ત્યારે અમને થયેલું કે સાદા રસના પ્રશ્ન ઉપર અહીં મગજ અને શાહી કાગળનું વધારે પડતું ખર્ચ થયું છે.

તે માટે એ પત્રવ્યવહાર બાણુ પર રાખી-અમે કહીએ છીએ કે, “લોકસેવકે લોકાપવાદને કારણ ન આપતું એ શક્તિસંરક્ષણનું શાણપણ છે. સુધારકો અણુસમજથી આપતિઓને આમન્ત્રે છે.” હસાદિ રા. ચંદ્રશંકરની સગવડ અને વસ્તુસ્થિતિની દલીલ અમારા હૃદયને સ્પર્શતી નથી. અમે તો સ્પષ્ટ ગ્રસદષ્ટિએ જ આ પ્રશ્ન વિચારીએ છીએ અને એ દષ્ટિએ ગોવર્ધનરામની કૃતિની પૂર્ણ કદર કરીએ છીએ. રા. ચંદ્રશંકરે કરેલી સ્તંત્રતાની દલીલમાં અમે ભળીશું નહિ અને રા. ચંદ્રશંકરને અગે એટલું જ પૂછીશું કે ‘વિધવાવિવાહ’ : એ હિંદુજનસમાજમાં નિન્દ્ય છે અને તેથી સ્વ. ગોવર્ધનરામે કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્રનાં લગ્ન ન કર્યાં, તો શું ‘લગ્નમાં અલ્પચર્ચ’ એ હિંદુ-જનસમાજમાં હજુ કે શક્ય મનાય છે ?

કવિ જ્યાંથી વસ્તુ છોડી દે ત્યાંથી જ વાચકે પણ છોડી દેવી જોઈએ. “દક્ષપણુગ્રામ”ની યોજના કુસુમ અને સરસ્વતીચંદ્રનાં લગ્નથી સંકળ થશે કે કેમ એ વિચારવાનું કામ આપણું નથી. કુસુમ અને સરસ્વતીચંદ્રના પછીના જીવન માટે તો હું કુસુમ કહે છે તે જ ખરું માનું છું કે-“મારા હૃદયની કેવી વૃત્તિ છે તે હું સમજી શકતી નથી. મારા શરીરમાં માંદા શું છે તે હું જાણતી નથી, તેમ મારા હૃદયમાં કેવી નાડીઓ છે તે પણ જાણતી નથી.” કાણુ કહી શકશે કે કુસુમ આગળ ઉપર ‘ધેલી’ નહિ જ થાય ? અને કુસુમની, સરસ્વતીચંદ્રની અને કુમુદની કથા લંગાઈને, કરુણાન્ત થાય અને કોઈ કવિ એની લગ્ન “Tragedy” (કરુણાન્ત મહાકથા) રચે તો શું અશક્ય

છે ? અમને તો આ કથામાં આપણે સુધી સ્ત્રી-કુમુદનું જીવન દેહે દિગ્વિરૂપે સ્વર્ગારોહણ, અને પુરુષ-સરસ્વતીચંદ્રનું કર્ણ મનુષ્યજીવન પ્રસક્ત થાય છે.

હવે ત્રીયુત મુનશીની 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની સામાન્ય કદરના સંબંધમાં એટલું કહીશું 'form'ની દૃષ્ટિએ લાભે "સરસ્વતીચંદ્ર" inartistic હરે, પણ નવલકથાની કદરમાં 'form' એ જ એક વસ્તુ છે ? જગતનાં કેટલાં બધાં નાટકો અને નવલકથાઓ અને મહાકાવ્યો! એના 'form'ની દૃષ્ટિએ ન જોવાતાં, એનાં અનેક બીજાં તત્ત્વોના કારણથી ઉત્તમ કાવ્યમાં મુકાયાં છે ?

['વસંત' : વર્ષ ૩૫, અંક, ૭-૯.

શ્રાવણ-આશ્વિન, સં. ૧૯૯૨]

*

અસાધારણ સૌંદર્ય અને ભારે પ્રવાસથી તે અર્થકર રાવણના હાથમાંથી સીતાને! જ્યારે છુટકારો થાય છે, ત્યારે આપણી સંપૂર્ણ ચિંતા દૂર થઈ જાય છે, આપણે આનંદને માટે તૈયાર થઈ જઈએ છીએ: એટલામાં તો એક ધડીની અંદર કવિ દેખાડી દે છે કે સીતાને અંતિમ શત્રુ અધાર્મિક રાવણ નથી, એ શત્રુ તો ધર્મનિષ્ઠ રામ છે...જે સુંદર હોડકાને ખૂબ વાર જૂઝીને તોફાનમાંથી ઉગારી લેવાય ■ તે ધાટના પથ્થરને અડતાં જ એક ધડીની અંદર ભાંગી જાય છે ! કયા ઉપર જેની સહેજ પણ મમતા હોય તે શું આવે આકસ્મિક ઉપદ્રવ સહન કરી શકે ? જે વૈરાગ્યના પ્રભાવે આપણે કથાની પ્રાસંગિક અને અપ્રાસંગિક એવી ભત્રાજતની અડચણો સહન કરી લીધી છે તે જ વૈરાગ્યથી કથાનું મૃત્યુ થતાં આપણું ધૈર્ય ટકી રહે છે.

—રવીન્દ્રનાથ ટાગોર (પ્રાચીન સાહિત્ય, પૃ. ૫૬)

‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં વસ્તુની કૂલગૂંથણી

લેખક: બળવંતરાય ક. દાકેર

[આ વ્યાખ્યાન અપાયું તેા ૭૧ીસ વર્ષ પૂર્વે, છેક ઈ. ૧૯૨૩માં, શુભરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સમક્ષ. પણ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની વસ્તુસંકલનાનું આરંભ સૂર્યમ ને સર્વાંગી પૃથક્કરણ આજે પણ અસાધ્યરણ મહત્ત્વનું છે. ‘અતુર્ત’ ખલ્લા ‘ના’ ‘ચાર મુખ’ જેવા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના ચારે ભાગના પચ્ચૂદ નરકલાપનું વિવેચન આ કૃતિને સમજવામાં ખૂબ માર્ગદર્શક નીવડે તેવું છે. અભ્યાસીઓએ તેા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના અધ્યયન માટે ‘વિવિધ વ્યાખ્યાનો’ શુદ્ધ પહેલાં આપેા જ લેવા લેવો છે.]

સ્વ. ગોવર્ધનરામે પોતાની અતિક્રમ નવલની વસ્તુરચનામાં કેવી કલાગૂંથણી કરી છે તેનું આજે આપની આગળ રેખાચિત્ર દોરવા હવું છું. ‘પૂર્ણાકૃતિ’નો ચોથો ભાગ* બહાર પડ્યો તેને બાવીસ વર્ષ થયાં છે. કર્તાની શૈલીની છદ્મ, કલ્પનાની અદ્ભુત શક્તિ અને પ્રકરણે પ્રકરણે જીભરાતા અનેકનેક ગંભીર વિષયોની રસિક પરંપરા, એ ત્રેવડી મોહની પુસ્તકના પહેલા બીજા ભાગ નવાસવા હતા સારે, સ્ત્રી અને પુરુષ, કિશોર અને દરેક, વિદ્વાન અને સામાન્ય, સુર્વ વાંચનારને આંછ દેતી, એ ચમત્ત વીતી ગયો છે. અને તો પણ પુસ્તકની લોકપ્રિયતા હજી તો વધતી જણાય છે.+ નરસિંહ કે ગીરાંની અમરતા સાહિત્યના અદ્યરપ્રદેશમાંયે ખેશક અતિવિરલ છે. પણ અખા, શામળ, કે પ્રેમાનંદના જેવી ચિરસ્થાયી અને દાયકે દાયકે, નવી નીપજતી જનતા ઉપર, નવી

* ભાગ પહેલા ઈ. સ. ૧૮૮૭માં, બીજો ૧૮૯૨માં, ત્રીજો ૧૮૯૮માં, અને ચોથો ૧૯૦૧માં પ્રથમ બહાર પડ્યા; ઉપરાંત પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનાઓમાં કોપ્રિય અને વસંતમાસ, અને છેલ્લાની પ્રસ્તાવનામાં તા. ૨૭મી એગસ્ટ, એટલા જ કાલનિર્દેશ કર્તાએ બતે મેંલેલા છે.

+ દરેક ભાગની હાલ વાણી આકૃતિમાં શ. ૧૨મીપરમિ દરેક આકૃતિની સાલ અને પ્રાસંગ્યા જણાવેલાં છે, તે ઉપરથી દરેક ભાગની શ. પ્ર. ૧૨

આણ વર્તાવતી લોકપ્રિયતા, નર્મદથી આરંભાતા આ ચાલતા સમયના આપણા લેખકો વા પુસ્તકોમાંથી જો કેઈએ સાધી હોય, તો તે એક ગોવર્ધનરામે, એક આ 'સરસ્વતીચંદ્રે' સાધી છે. એટલે જો નવસનાં અવસોડન, વિવેચન હવે તત્કાળ દૃષ્ટિપાતના ઊભરાથી જેવાં થાય એવાં નહિ, પણ તટસ્થતાથી, પર્યેષક દૃષ્ટિએ, અને કલાશાસ્ત્રની પદ્ધતિએ, તેમ લેખક અને પુસ્તકના જનક-બાલક સંબંધ કંઈક ખૂંસે એવી ઐતિહાસિક ચાવીઓ પણ લાગુ પાડીને, કરવાની

આજ સુધીની ખપત વિશે નીચે પ્રમાણે તારણ નીકળે છે, જે મનનીય હોવાથી આપું છું:-

ભાગ ૧ : ખપત: પહેલાં આર વર્ષમાં વાર્ષિક ૪૦૦ નકલ, ૫મી સત્તર વર્ષમાં વાર્ષિક ૬૦૦ નકલ, અને ૧૯૦૮થી મળતાં ચૌદ વર્ષમાં વાર્ષિક ૭૫૦ નકલ;

ભાગ ૨ : ખપત: પહેલાં સોળ વર્ષમાં વાર્ષિક ૩૭૫ નકલ અને ૧૯૦૮થી મળતાં તેર વર્ષમાં ૭૦૦થી કંઈક ઓછી વાર્ષિક.

ભાગ ૩ : ખપત: બીસ વર્ષમાં વાર્ષિક ૪૫૦ નકલ.

ભાગ ૪ : ખપત: ઓગણીસ વર્ષમાં વાર્ષિક ૪૭૫ નકલથી કંઈક ઓછી.

આ આંકડા આ ચોપડીની લોકપ્રિયતા સ્થાપી ગયા એવી છે અને ધીમે ધીમે વધતી જાય છે એટલું સાબિત કરે છે; પણ સાથે સાથે -શુજરાતી પ્રેમમાં શિષ્ટ સાહિત્યના વાંચનની પ્રતિભા વેગ કેટલો તો ધીમા છે, એ પણ ખુદલું બતાવી આપે છે. ધન્ય હો ધન્ય જ પુણ્યપ્રદેશ અમારો ગાંધી શુજરાતેશ-જેમાં તેના અવાંચીત શિષ્ટ સાહિત્યમાંથી જે નવલકથા સૌથી વધારે વખણાઈ અને લોકપ્રિય થઈ, તેના ચારમાંથી એકે બાગની વાર્ષિક હજાર નકલ કે તેમાંના જેની તો વાર્ષિક પાંચસો નકલ પણ હજી ખપતી નથી. શુજરાતે લખેશરીઓની સંખ્યા કદાચ ઓછી ન હોતી અને મોટા પાક બ્રિટિશ શાલવંતને કે તે સુસ્થાપિત ગયા પછી તે સંખ્યા વધતી ગઈ છે; મધ્યમ વર્ગની સ્થિતિ એટલી સુધરી છે કે સૌ જોડા પહેરે છે, છત્રી, ઘડિયાળ રાખે છે, ચૂપડાં મઢી પાડી ઈંટા, પથ્થર અને સિમેન્ટ ચલેલી મેડાઓ લાખે થઈ ગઈ છે અને વધતી જાય છે, -એટલે ઉપર મોંઘેલી દડીકત વિશેષ સૂચક બને છે.

જરૂર છે; પરંતુ વસ્તુ, પાત્રાલેખન, રસપ્રવાહ, સર્જનસામર્થ્ય, શૈલી, કર્તાત્વ હૃદયગત અને તેની ભાવનાઓ, કર્તાના જીવનચરિત્રમાં આ સર્વનાં ઊગમસ્થાન અને સ્વરૂપ, વગેરે આવા સમગ્ર અવલોકન-કાર્યનાં બધાં અંગોને યથાયોગ્ય ચર્ચવા જઈએ, તો એક મોટું પુસ્તક ભરાય એટલાં બ્યાખ્યાનો જોઈએ: એક દોઢ કલાકને બદલે પારાયણની સમાહ જોડેલો સમય જોઈએ. માટે આજે તો બીજા બધાં અંગોને બંતતાં સુધી અલગ રાખીને આ આશરે અદ્વારસો પાનાં લાંબા નવલ-પુરાણના કે કાલ્પનિક મનોરાજ્યના અવલોકનનો માત્ર આરંભ કરતાં, તેની વસ્તુસંકલનાને જ આપણે યથામતિ તપાસીશું અને વીંખીશું, અને તેની લટે લટ ઉકડી ઉકડીને અંતિ પાછી સંકલવાની કળા જોઈ લઈશું.

ઈ. સ. ૧૯૦૧ પછી આપણે સૌ કરવા મથીએ છીએ તેમ આરે ભાગને એક દષ્ટિબિંદુમાં લઈ એક કથા, એક કૃતિ તરીકે ગણનાર, પૃથક્કરણના ઊભરામાં જ એક મોટી ઢોઢર ખાય છે. આરે ભાગ એક કૃતિ, એક કથા છે તેની ના પાડવા ધમ્મજો નથી, અને આપણું એક દષ્ટિક્ષેત્ર એક બીજા ભાગવિભાગની ધૂપજંવમાં જોવાનું છે, એ તો દેખીતું જ છે; પરંતુ ધણા વાંચનારને આનો એવો અર્થ કરતા જોઈ છે કે સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદસ્તંદરી અને કુસુમસ્તંદરી એ ત્રિપુટી સાથે જે કંઈ બનાવાદિ સીધી રીતે સંબંધ તે જ મુખ્ય વસ્તુ, અને આ અદ્વારસો પાનાંમાંતું બીજું સર્વ તે આડકથાઓ, ઉપકથાઓ વગેરે: અને એવા મત વિશે હું ભાર દઈને કહેવાની રમ લઉં છું કે તે ખતે ખોટો છે અને વળી ગ્રામક હોઈ અવલોકન કે પૃથક્કરણકાર્યનાં લગભગ બધાં જ અંગમાં અનેકાનેક સૂત્રો ઉત્પન્ન કરનારો ચર્ચ પડે છે. મહાભારતમાં અથવા તો કાઈ પણ પુરાણમાં જેમ, તેમ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં ય મુખ્ય વસ્તુ પોતે જ એકથી વધારે છે; અને એમાં જોડેલી મુખ્ય વસ્તુઓ છે તેટલાં આદિ, મધ્ય, અને અંત છે, તેટલાં નાયક, નાયિકા, ઉપનાયક,

પ્રતિનાયક છે, તેટલાં જ મુખપ્રતિમુખ, ગર્ભનિર્વહણાદિ પણ દેવાં લેઈએ અને છે. કર્તાએ ચોપડી ચાર ભાગે બહાર પાડી એટલું જ નહીં પણ ચાર ક્રમે લખેલી છે, ઝોગણીશ વગેરે પૂરી કરેલી છે, અને દરેક ખંડ યોગતાં તે તે ભાગવિભાગને દૃષ્ટિસ્ત્રેના મધ્યમાં આણી મુખ્ય વસ્તુ ગર્ભને જ રચેલી છે. ચતુર્મુખ સ્થાનાં આપણે ચારે મુખ એક દાણે પ્રકટ થયાં માનીએ છીએ. આ અદ્વર મુર્તિ સ્થાનાં ચાર મુખ એક પછી એક યોગતાં અને ધડાયાં છે. એટલે એ દરેક મુખ ઉપરની એક એક, અને વક્ષસી તાલકી ઉપરની પાંચમી-ચારેમાં ગૂંધાર્ધ ઉપરતળે પચાવર્ધ પાંચેને પાછી એકમાં માંકળી લેનારી, એ પ્રમાણે આ જટાભૂષમાં પાંચ જટાઓ સંક્રમે છતાં એક એક સ્વતંત્ર પણ છે, જે બધીને છૂટી છૂટી ઊંલવાની અને પાછી સંકલવાની છે.

(૨)

આ પંચમૂઢ જટાકલાપમાંની પહેલી જટામાં નાયક શુદ્ધિધન છે, ઉપનાયક ભૂપસિંહ છે, અને પ્રતિનાયક શકરાય છે. એ કથાને આરંભ શુદ્ધિધન પિતા મરતાં અને પોતાનું લગ્ન કરતાં કરજદાર થાય છે, અને પછી માંદો પડે છે તે દરમિયાન વર્ષાસન અટકે છે, માતાને પોતાનું પહોળું વેચી નાખવાની વારી આવે છે, અને કારભારી શકરાય તરફથી અસહ્ય અપમાન મળી જવું પડે છે, એ બનાવોથી શરૂ થતા વૈરાગિમાં, અને એક જળરા માણસના નમળા શત્રુઓ એકબીજાને મળી જાય એ ન્યાયે શુદ્ધિધન અને ભૂપસિંહની મંડાતી મિત્રતામાં છે. શુદ્ધિધનની રાજ્યનીતિ ધીરી, મિત્રતાને દકાવી વધારી ખીલવી મિત્રને ખરેખર સુધારવાનું એક અને રથાથી ફલ વાંછનારી, અને શત્રુ ઉપર સામેા ધા ન કરતાં તેનાં દુષ્ટચેતની ધસી પડતી પ્રમારતના દગથા તળે જ તેને કચરાવા દેવાની હેવાથી, એ નીતિના ફલને પાકતાં પાકતાં ચોવીશીક વર્ષ વહી જાય છે ખરાં. પરંતુ પરિપક્વ ફલ જ્યારે ખરે જ હાથમાં આવે છે ત્યારે તે—ચૈત્ર સુદ

પડવાને દિવસે—ઘાટ, તેજ, રંગ, ગંધ, અને માધુર્ય, સર્વ વાતે અનુષ્ઠાન નીવડે છે. કર્તા એ આશુ' ફલ તથા જુદી જુદી ક્ષણોનાં તથા ચિત્રોવડે આલેખે છે. પહેલું ચિત્ર “શકરાયની ખટપટનું ઊંડાણુ જોઈ અમાત્ય આજો ન બન્યો,” લાંથી માંડીને “રાણો અમાસને આંગણાએ લઈ ચાલ્યો અને સૌને અદૃશ્ય થયો,” લાં સુધીનું પંદર પાનાંનું છે. (૧,૧૫૩-૧૬૮). આમાં શકરાય હાર્યો, જમીનદોસ્ત થયો, એ પ્રધાન વક્તવ્ય છે. જૂપસિંહના બુદ્ધિધન ઉપરના ભાવ આથી વધારે સ્પષ્ટતાથી અને હૃદયના સુકોમલ રંગોમાં વ્યક્ત કરતું બીજું ચિત્ર, તેજ રાતે બગીચામાં કુવારા પાસેની બેઠકના આરંભનું છે, જ્યાં બુદ્ધિધન મહેલના સભાખંડમાંના ઉત્સવવૈરાગ્યના ગૂંથવાડાથી શ્રાન્ત થયેલો જરા પવન ખાવા ખાંક ઉપર આવીને બેઠેલો, વા આડો પડેલો, પડ્યો પડ્યો જ આખ મળતાં સાત્ત્વિક સ્વપ્નાવસ્થિની આનંદલહરો માણુનો હતો, અને જૂપસિંહે લાં આવી, અને જગાડવાને બદલે એના માથા તળે ઉશીકું ગોઠવાવું, અને એની જ આસપાસ ગાલીચા અને સોનેરી રૂપેરી વાલસરોની બેઠક જમાવી (૧,૨૭૮-૨૮૩), એ છે. અને ત્રીજું ચિત્ર આ બે વચ્ચેનું, પાછલે પ્રહરે બુદ્ધિધન, સૌભાગ્યદેવી પેતાની ખાનગી મેઢીમાં મળે છે, અને સૌભાગ્યદેવીની સાત્ત્વિક વાંછનાઓ તૃપ્ત કરી, બુદ્ધિધન એની સાથે શુદ્ધ ગૃહસ્થાશ્રમના દીર્ઘ તપને અંતે તેના પરિપાકરૂપ શુદ્ધતર વાનપ્રસ્થાશ્રમમાંની અવેશક્ષણની આનંદસમાધિ અનુભવે છે, તે છે. (૧,૨૯૨-૨૯૪).

દુનિયામાં એવીશ વર્ષથી પણ વધારે લાંબો કાળ ચાલે એવી ધણી પ્રવૃત્તિઓ હોય છે, પણ આદિથી અંત સુધી સુકાની તે ને તે એવી થોડી હોય છે, અને તેમાં પણ પ્રવૃત્તિ બધો વખત એકસરખી ચાલી રહેલી એવી તો ડોઢક જ. વળી એવી વિરલ પ્રવૃત્તિને એવીશ વર્ષે એકધારી નિરૂપવાનું કાર્ય ઇતિહાસ કરી શકે ખરો, પણ કવાની જુદી પદ્ધતિને તે અનુકૂલ પડતું નથી. આથી

કરીને કર્તા ગૈરી પડવાથી એક મહિના આગળથી જ-માધ દિવસાત્રિના આગલા દિવસથી-ખરો આરંભ થોજે છે, અને તે પહેલાંનો બધો ઇતિહાસ વચ્ચે ટૂંકમાં ગોઠવે છે. પિતાઓનો જાતિવિરોધ પુત્રીઓમાં જીતરેલો છે અને અલકકિશોરી ખલકનંદા ઉપર મોં મરડે છે, એટલે ખલકનંદા તેનો મદ ઉતારવાનો નિશ્ચય કરી જમાલને ઉચ્છેદે છે. જમાલ તેને રાતે સાસુરે જતી આંતરવાનો મૂર્ખ ખેત રચે છે. અને તે અકસ્માત લગ્નનો પડનાં અમાલના ઘરમાં જ ઘૂસી જવાનું વધારે મૂર્ખ સાદસ કરે છે. આ ગિંદુથી વાર્તા જાગે છે અને કર્તાના વર્ણનોના વિશાળ મનોહર તરંગાવલિ-ભરેલા પટ ઉપર વાંચનારને વિવિધ રસોમાં નિમગ્ન કરતી કરતી એકસરખા વેગથી ધસે છે, અને ઉપર આપણે જોઈ ગયા તે સિખર સુધી ચડે છે.

વર્ણનોમાં કર્તા ત્રણ જુદા જુદા હેતુ સદૈવ ચોતાના લક્ષ્ય તરીકે એકસરખા નજર આગળ રાખે છે, અને અધિકારી વાંચનારને એ ત્રણ હેતુ એકસાથે સાધવાની કર્તાની કલા છક્ક કરી નાખે છે. પ્રથમ લક્ષ્ય સુશ્રવન અંગોપગિસપૂર્ણ ચિતાર વાંચનારની નજર આગળ ખડો કરવાનું. અને તે કર્તા વર્ણનમાં તેમ અંવાદોમાં અને જુદા જુદા બનાવોની તે તે પાત્રોની પ્રકૃતિ સાથેની સંકલનામાં આખાદ ખડો કરી રાકે છે. આના દાખલા આપવાની જરૂર જ નથી, કેમકે કર્તાની દ્રષ્ટનામાં આ વાસ્તવિકતાનો ત્રણ “સુરસ્વતીચંદ્ર”માં જ્યાં જોશે ત્યાં આંખે જોડીને વગરે એટલો પ્રકશે છે; જન્મના કોઈ વિભાગની આખી ઇમારત કેવલ કાવ્યનિક અને અદ્દર લટકતી લાગે ત્યાં પણ તેની ઘણી ઘણી વિગતો, તેની ઇંટો, બારી, જળી, ચાંસલીઓ, છત આદિ, કર્તા બનતાં સુધી વાસ્તવિક કે વાસ્તવિક જેવી જ વાપરે છે; અને “સુરસ્વતીચંદ્ર”ની સ્થાયી અને વધતી જતી લોખંડિયતાનું એક મોટું કારણ એ જ છે.

કર્તાનું બીજું લક્ષ્ય કોઈ પણ બનાવ અને તેને લગતાં પાત્રો એવાં જ કેમ, તે પાત્રોની આગલીપાછલીમાં પૂરતી ઝીણવટ પર્યેષણ

અને અનુભવી દૃષ્ટિથી ઊતરીને વાંચનારની ખાતરી થાય તેમ સચોટ બતાવી આપવાનું છે. આવી માનસશાસ્ત્રી વિવેચના કર્તા પોતાના દરેક મુખ્ય પાત્ર વિશે ફરી ફરીને કરીને તેને અમુક દેશ, કાલ, સંજોગાદિ વાસ્તવિક જલનું વાસ્તવિક માણહું ચીતરી આપે છે. “સરસ્વતીચંદ્ર”માંનાં સ્ત્રીપુરુષો અને તેમના રાગદ્વેષ, તેમના ચતા અનુભવો અને તેમણે કરેલાં ફૂલો, આથી કરીને જ એકપરિમાણી રેખાચિત્ર કે લંગાઈ અને પહોળાઈ એ એ જ પરિમાણવાળાં ભિત્તિચિત્ર મટીને ત્રણે પરિમાણવાળી ચૂર્તિઓ બની શકે છે: અને જે કોઈ કાવ્ય, નાટક કે નવલકથા આવી સ્વયંજૂ સ્વયંગતિમાન સ્ત્રીપુરુષ-રુદ્ધિ જમાવે છે, તે જ ત્રણેયો ફેલાવ પામી, અસંખ્ય હૃદયોમાં પોતાની મોહની લગાડી જગાડીને, લાંબાકાલ સુધી પ્રજાની ભાવનાઓનું ઉદ્વેગોદન અનેકાનેક રૂપે કર્યે જવા સમર્થ છે.

કર્તાનું ત્રીજું લક્ષ્ય આવાં વર્ણુનોનાં તેજ, બાલ્ય ગૌરવ આદિથી અંગાઈ તરુણ કે સમાનશીલ વાંચનાર રએને નીતિઅનીતિના સનાતન બેદ ભૂલી આકર્ષક મોહજાલમાં સપડાઈ જાય, તેના પ્રતિકાર માટે તે તે વસ્તુનું નીતિઅનીતિની વિવેકદૃષ્ટિએ ખરૂં સ્વરૂપ પણ તેની ખુદ્દિ ઉપર ખુલ્લેખુલ્લું છાપી આપવાનું છે. આ લાગના ખારમા પ્રકરણમાં ભૂપસિંહના દીવાનખાનાને અધિકારૈપણા અને રાજવૈભવની મોહનિદ્રા માટેના પલંગની ઉપમા, દેશી રજવાડાના અમલદારોનું પીનલોકોડની ગુનાકલમોના દૃષ્ટાન્તો તરીકે વર્ણન, અને શકરાયનું તેજ ડગલે ડગલે લેવાનું જ ગધું અને આખરે એના આખા જન્મારના સંગી ગુમાને પણ એને લગી દીધો એ આખું ચિત્ર, અને ત્રીજા લાગમાં આખા બુદ્ધિધનવસ્તુની સમાપ્તિમાં “એતદિ પરિશ્રુતાનાં પ્રાપચિતં મનરિવનદમ્” એવા દડક સૂત્રો ઉપયોગ, એવા એવા દાખલામાં કર્તાનું આ વલણ અતિ હિંકટ મુદ્રા ધારણ કરે છે. નીતિવિવેચક ધર્મરાજના નિર્ણય સંપૂર્ણ સાચા અને ન્યાયીની સાધે ઉમ, લગાનક, ચેમહર્ણણ પણ હોવા બેઠએ, એવું લાન, મોટે લાગે

“ કાન્તાસંમિતતયા ” જ બોધને મીઠાસથી પાવાની વૃત્તિવાળા સાહિત્યરાશિમાં, ગોવર્ધનરામ જોટલા માપમાં કોઈકે જ કર્તામાં માલૂમ પડે છે. અને વળી સૌંદર્યની લગ્ય પ્રતિમા દેખાવા પામે તો તે આવા રોમાંચક ઉચ્ચ રૂપમાં જ, જોને ‘ પ્રસાદ ’ને નામે અત્યંત વગમવામાં આવે છે તેવા રૂપમાં કદાપિ નહિ, એવું જ્ઞાન ગુજરાતે તો સારા વિવેચકોમાં અત્યંત વિરલ ચર્મ ગણ્યું છે.

વસ્તુના આ લાગની સંકલ્પનામાં જે ખિંદુ વિશે થોડી વિગતમાં ઊતરીને ચર્ચા થવી ધટે છે. જમાલ અમાલના ઘરમાં પેટા કંઈ તિથિએ ? કાગળ સુદમાં કે વદમાં ? કર્તા પ્રથમ લખે છે, “ રાત અંધારી હતી ” (૧,૬૬), અને તે જ રાતે જ્યેષ્ઠ દશાક ઉપર— આશરે સાડા દશે—નરભેરામ શુદ્ધિધનને લીલાપુરમાં રાજમા સાથે આડો સંબંધ હતો, એ મતલબના ખોટા કાગળો તૈયાર કરવામાં આગ્યાની ખાતમી આપીને ઉમેરે છે, કે તે રાજાને તરતમાં બતાવવાના (૧,૮૫), તથા ખીજે જ દિવસે બપોરે એ કાગળો ગણાને બતાવવામાં પણ આવે છે. તેનું વર્ણન કરતાં કર્તા લખી જાય છે કે “ બે ચાર દિવસ પછી ચેત્રી પડ્યો હતો ” (૧,૧૧૨). આ શબ્દોને વગમી રહીએ તો જમાલે શુદ્ધપ્રવેશ વદ આઠમ નોમથી વહેંચે* કરેલો નદી એમ લેવું પડે. પરંતુ રાતે સાડા દસ અગિયારે ચંદ્ર અસ્ત થાય એવી તિથિ એટલે કે સુદ ૭, સાતમ સર્મએ તો પણ પ્રસ્તુત બતાવવી કોઈ વિગત સાથે વાંધો આવે એમ જણાવું નથી, એટલું જ નહીં

* જમાલના શુદ્ધપ્રવેશને માટે રાતે સાડા દસ અગિયારે ચંદ્ર અગમી જાય, અગર થોડી રાતે આશરે દોઢ વાગે લગે તે પહેલાં નદી, એવી રાત લઈએ એટલે વર્ણનની કોઈ પણ વિગતનો ભ્રમ નહીં આવે. આ બેમાંથી વહેલી શુદ્ધપ્રવેશની તિથિ જ લેવાનાં કારણે ઉપર દર્શાવ્યાં છે. અગર એ કે કર્તાએ વર્ણન લખ્યું તે વખતે તેમના મનમાં કૃપાવૃત્તિની તિથિ જ દશે એમ પણ લાગે છે. સુદ ૧-૭ અને વદ ૮-૯ ની વચ્ચેની કોઈ તિથિ નહીં જ ચાલી શકે.

પણ નવીનચન્દ્રને તે રાંતે ઘા વાગ્યો, તે રુઝાતાં પરંતુ એ હજી અશક્ત હતો અને દવા ચાલુ હતી તેવામાં અલ્પકલિશોરીને એના ઉપર મોહ થયો, કૃષ્ણકલિકાની દુષ્ટ સૂચનાઓએ એવી દરપનાને ધીરે ધીરે તૈયાર કરેલી હોવાથી; અને તે પછી પાછી એ મોહની વાત પણ જૂની થઈ ગઈ, અને અલ્પકલિશોરીએ પોતે જ બધું લોળપણમાં લાભી આગળ કહી દીધું; વગેરે બનાવની પરંપરા ચૈત્રી પડવાના પહેલાં બની જાય છે, તેને માટે પૂરતો અવકાશ વદ આક્રમ નોમ લઈએ તો રહેતો જ નથી. સામી બાળુએ જમાલ ક્યાં ગયો, એવું શું થયું હશે, તેની શકાયના પક્ષને ખબર જ પડતી નથી, એ પ્રમાણેની ઘટના પાંચસાત દિવસ ચાલે તેમાં જ નેટલો અરાંભ આવી જાય છે, તે એ ઘટના ત્રીસ ચોવીસ દિવસ સુધી બુદ્ધિધન ટકાવી શક્યો એમ લેવું પડે, તેથી કંઈ હદ ઉપરાંત વધી જાય એવું નથી; અને, આગળ ચાલતાં જોવામાં આવશે તેમ, ચન્દ્રકાન્ત અને ધૂર્તલાલના પ્રકરણોને માટે કાગણું સુદ પાંચમ, છઠ્ઠ અને ચૈત્રી પડવા વચ્ચેનો ગાળો પણ પૂરતો ગણી શકાય એટલો નથી જ. એ પ્રકરણોને માટે સુદ પાંચમ છઠ્ઠ કરતાં પણ વહેલી તિથિ આવશ્યક છે, જે કોઈ રીતે પણ મળી શકે એમ છે નહીં, કેમ જે વાર્તાનો આરંભ જ શિવરાત્રિના આગલા દિવસથી થાય છે, અને નવીનચન્દ્રને અમાલને ઘેર શ્રી સાથે ધરના જેવો થઈ જતાં સાતેક દિવસ તો લાગે જ. બધું જોતાં મને લાગે છે કે જમાલના ગૃહપ્રવેશને માટે કાગણું સુદ છઠ્ઠ સાતમ—એથી વહેલી તિથિ અશક્ય જ હોવાથી—લેવી પડે એમ છે, અને એ પ્રમાણે લેતાં પણ જે કંઈ ત્રુટિઓ સંકલનામાં રહી જાય છે તે અનિવાર્ય ગણીને નિહાવી લેવાની છે.

વસ્તુઘટનાનું બીજું ચર્યાસ્થાન વધારે નિશ્ચિત મત આપી શકું એવું છે. અલ્પકલિશોરીને આરંભમાં વીસઆવીસ વર્ષની કહી છે (૧. ૭). જાગરમાન કાયાનું વય ખીલતી જુવાનીમાં લોક દેવ તે કરતાં મોડું ધારે, એ કારણથી એવું ખરું વય આપણે વીસ જ

લક્ષ્યું. પ્રમાદધન બહેન પછી તેર કે ચૌદ માસે જન્મ્યો છે (૧, ૫૭). અલકકિશોરી વીશની ત્યારે પ્રમાદધન ઓગણીશ લગભગ. હવે તે જ વખતે રાણા જૂપસિંહને સાડત્રીશ આડત્રીશની ઉંમર જણાવી છે (૧, ૨૧). આ પ્રમાણે રાણાથી અલકકિશોરી સત્તર વર્ષ અને પ્રમાદધન અઠાર વર્ષ નાનાં થાય.

પરંતુ કર્તાએ આ વયોની ગણતરી બીજી રીતે પણ આપેલી છે. જૂપસિંહ સગીર મટતાં અને પોતાની જાતનું ગજણ કરી શકે એવડો થતાં મોસાળથી સુવર્ણપુર આવે છે અને લાગણો જુદિધન જોડે સંબંધ આરંભે છે (૧, ૪૫). આ ક્ષણે એની ઉંમર અઠારથી ઓછી ન જ હોય. થોડા વખત પછી જૂપસિંહ અને જુદિધન બંને લીલાપુરવાસી બને છે (૧, ૪૬). આ ગાળા ઓછામાં ઓછા છ માસનો ગણવો પડે. લીલાપુર ગયા પછી ચાર વર્ષે અલકકિશોરી અને પાંચ વર્ષે પ્રમાદધન જન્મ્યાં એમ પણ કર્તાએ લખ્યું છે (૧, ૫૭). એટલે આ ત્રણે આંકનો સરવાળો લેતાં અલકકિશોરી અને પ્રમાદધન રાણાથી સત્તર અઠાર નહીં પણ ઓછામાં ઓછાં બાવીશ અને ત્રેવીશ વર્ષ નાનાં હોય છે.

વાર્તારંભે અલકકિશોરી વીશથી નાની સંભવતી જ નથી, અને આખી સંકલના તપાસતાં બીજી રીતે પણ આ બીજી ગણતરી જ એસતી આવે છે. જૂપસિંહ જુદિધનને ઐત્રી બીજને દિવસે કામદાર પદનો સિરખાવ આપે છે ત્યારે તે બેતાળીશ કે ત્રેતાળીશ વર્ષનો, અને સાડત્રીશ આડત્રીશનો તો એ તથી ત્રણ ચાર વર્ષ પહેલાં (૧, ૨૧) જડસિંહના પછી ગાદીએ આવી રાણા જન્મ્યો ત્યારે, એમ લેતાં જ સર્વ સચવાય છે. બંનેએ વીશોક વર્ષ લીલાપુરમાં કહાજ્યાં; તેમાંનાં છેલ્લાં સોળ તે અલકકિશોરીના પહેલાં સોળ, તથા જુદિધને લીલાપુર ગયા પછી એક બે વર્ષે સનંદ મેળવી, ત્રણચાર વર્ષ વડીલાત કરી, આશરે પંદર વર્ષ શિરસ્તેદારી કરી, અને પછી તે રાણાનો હજૂર સેક્રેટરી (૧, ૬૬) અને અમાત્ય થયો, એમ બંને મેળ મળી રહે છે.

એસક શિરસ્તેદારીનો ચૌદ કે પંદર વર્ષનો ગાળો ધરો લાંબો છે, અને જૂપસિંહને ગાદી મળી સારે તેને ચોનીશેકનો ગણી લેવામાં કર્તા આ ગાળાને ટૂંકા કરવાના હેતુથી જાણ્યે અજાણ્યે પ્રેરણા હોય. પરંતુ એમ પણ આજામાં આજાં દશ વર્ષનો ગાળો રહે છે, જે બુદ્ધિધનની મદદવાઈસા જોતાં અને એ ગાળા માટે કર્તાએ ટૂંકામાં પણ સુવર્ણપુરને લગતાં જે જે પ્રકરણો વર્ણવ્યાં છે તે બેતાં, આખી સંકલનામાં દોપરધ ગણવો પડે એટલો લાંબો તો છે જ; અને વળી ઉપર જોઈ ગયા છીએ તે પ્રમાણે, અલકકિશોરીની જે આગણીશ કે વીશની ઉંમર વાર્તાની આખી ઉઠાવણીને માટે આવશ્યક છે, તેને અસંભવિત બનાવી દે એવો છે.

શિરસ્તેદારીનો ગાળો ચૌદને બદલે દશ વર્ષથી પણ કંઈક ઓછો રાખી શકાત અને જૂપસિંહને શાગણ કે ચૈત્રમાં કર્તાએ લખ્યું છે તેમ સાડનીશેકની ઉંમરનો પણ રાખી શકાત, જો કર્તાએ અલકકિશોરી, પ્રમાદધનને બુદ્ધિધન લીલાપુર ગયો તે પછી તરતમાં જ અવતરેલાં ઠરાવ્યાં હોત તો. બુદ્ધિધન, જૂપસિંહે બધાં મળીને વીસ નહીં પણ પંદર સોળ વર્ષ લીલાપુરમાં ગાળ્યાં, તેમાં લીલાપુર જતાં જ સૌભાગ્યદેવીને અલકકિશોરી સાંપડી, પછી વર્ષે પ્રમાદધન અવતર્યો, તે પછી તરત એના શુભ પગલાને પ્રતાપે પિતાને સનદ મળી, અને વડીલાત કરતાં પાંચ છ વર્ષ થયાં ત્યાં સદાસિવપંતવાળો કિરસો બનતાં એ શિરસ્તેદાર નીભાયો, એ પ્રમાણેની યોજના યોગદર્શન દોપરહિત ગણી શકાય એવી થાત, એમ લાગે છે.

(૩)

‘ ગુણસુંદરીનું કુટુંબજીવ ’ એ બીજા ભાગમાં નાયિકા ગુણસુંદરી, નાયક માનચતુર, ઉપનાયક વિદ્યાચતુર અને ઉપનાયિકાઓ ધર્મલક્ષ્મી અને સુંદરગૌરી છે. કુમુદસુંદરી અલકકિશોરીનાથી નોખી પ્રકૃતિની ષ્ટલી અને કેમ તેનું દિગ્દર્શન કરાવતાં કર્તાએ કુમુદસુંદરીના પિતા— માતા આદિનો ઇતિહાસ કંઈક આપ્યો છે તે આ જટાકલાપમાંની

પહેલી અને બીજી જટાને સાંધનારી પહેલી લટ ગણી શકાય. પહેલા ભાગની કથાના બનાવો મુખ્યત્વે લીલાપુર અને સુવર્ણપુરમાં બને છે, તો આ બીજા ભાગમાંના બનાવો મુખ્યત્વે મનો'શિયું ગામ અને રત્નનગરી રાજધાનીમાં બને છે. પહેલી કથાના આરંભ અને અંત સુવર્ણપુરમાં છે, માત્ર ઇતિહાસ તરીકે વિહંગમદષ્ટિએ જોઈ લેવાનાં વચ્ચાં વર્ષો અને બનાવોનું મધ્યક લીલાપુર છે, તેમ બીજી કથાનાં પણ આરંભ અને અંત મનો'શિયામાં છે, અને સિદ્ધાવસોકને દૂંકામાં જાણી લેવાની વચલી વિગત રત્નનગરીની છે. પણ આવાં આવાં સામ્ય દૂંદીએ તે ખરું જોતાં લગભગ નકામું છે. સંકલનાની દષ્ટિએ પહેલા અને બીજા ભાગને સાથે જોતાં એમની એકબીજાથી અત્યંત વિભિન્નતા જ નજરે ચડે છે, જેનું કારણ એ બેના વિષયો વચ્ચેનું ઉત્તર અને દક્ષિણ મુવના જોટકું અંતર છે. પહેલા ભાગના વસ્તુનો મુખ્ય વિષય રાજખટપટ, રાગદરબાર, અને કારભાર-વિવર્તનો હતો. બીજા ભાગના મુખ્ય વસ્તુનો વિષય કુટુંબ-કળીલાની જંગલ અને ઘરગથ્થુ બનાવો અને વ્યક્તિગત ગુણદોષ અને રાગદોષમાંથી ઊપજતાં સુખદુઃખ અને મૂંઝવણો જ છે. એ “ગુણસુંદરીના કુટુંબખગલ”ની કથા અને તેનાં આદિ, મધ્ય અને અંત હરે તપાસીએ.

એ કથા કતાંએ એકને પાપે હોડી દૂએ તો એક બેને પુણ્યે તરે પણ, એ દહેવતના દષ્ટાન્ત જેવી રચી છે. વિદ્યાચતુર મુંગઈની પાકશાળામાં “હેડ સુધી” (૨, ૩૨) જાણી રત્નનગરીની ઇંગ્રેજ શાળામાં માસ્તર* થયો. અને કુરસદના વખતમાં એણે ગુણસુંદરીને

* હેડમાસ્તર એમ ધણું કરીને કોઈ ઠેકાણે લખ્યું નથી, જેમ “હેડ સુધી” એટલે એમ. એ. પણ અર્થિત સખેલું છે. પરંતુ આગળ આ વાતનો સમય ૧૮૮૩ની આસપાસનો છે એમ દલીલ કરવામાં આવશે, તે પહેલાં સત્તર કે અઠાર વર્ષે, એટલે ૧૮૬૫-૭૦ના અરસામાં, ડિપ્ટી મેજીસ્ટ્રેટ થોડા જ સમયમાં માણસને હેડમાસ્તરની જગા મળતી જ, તો આ તો મામાની વગ પણ હતી. જુઓ એક રચલે મેં મેંધેલ ટી. સી. હોપ સાહેબ મુસ્તી

લજ્જાવી. ગુણસુંદરી પણ હોંસીલી અને જુદિશાળી એટલે થોડા જ વખતમાં મગજની ખીલવટ, જ્ઞાન મેળવતાં જ રહેવાની વૃત્તિ, સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ, અને રસપરિપાક બહુ સારા થયાં. લાં એક તરફથી વિદ્યાચતુર બાળક યુવરાજ મણિરાજનો આચાર્ય નીમાયો અને બીજી તરફથી તેનાં માતૃપિતા, લાઈભાભીઓ, બહેનો અને તેમનાં છ છોકરાં વખાનાં માર્યાં એને આવીને વળગ્યાં. આ તેર જીવમાંથી છ છોકરાંને બાદ કરીએ તો બીજાનો વખો પણ નિર્દોષ અને કેવળ સંજોગજન્ય, માતા ધર્મલક્ષ્મી અને વિધવા મોડી લાભી સુંદર એ બેનો જ ગણી શકાય પિતા માનચતુર આખી જીવાની નોકરી કરેલી છતાં નિર્બંધન રહેલો કંઠેને લીધે, વળી બિતરતી જીવાનીમાં અસાધ્ય રોગનો ભોગ બનેલો કંઠેને લીધે, એટલે ન્યાયતુલાના એના પાસામાં મૂકી શકાય એવી બે જ બાબત કર્તા પૂરી પાડે છે; પ્રથમ એ કે મોડી મોડી પણ એણે એ કંઠેવ છોડી જ, અને બીજી કુટુંબમાંના લલમનસાર્ધવાળાં જન્તુઓને તેમની જ લલમનસાર્ધનો લાલ લઈ લઈને નોકર દોર જેવાં બીજાં કુટુંબીઓ કચરી ન નાખે એ તપાસવાનો કુટુંબરક્ષા અંગે જ વડીલનો જે મોટો ધર્મ, તે જાણી પાળવા-પળાવવાની એની કર્તવ્યજુદિ અને શક્તિ. સાંસારિક પ્રશ્નોમાં સ્થિતિરક્ષક વળણ રાખીને આપણી રૂઢિઓના શુદ્ધ રૂપનો બનતો પક્ષવાદ કરવો એ જ પોતાનો પોતાના જમાનામાં મુખ્ય ધર્મ છે, એવી દૃઢ પ્રતીતિ વાળા કર્તાએ* પણ આ લાગમાં સંયુક્ત હિંદુ

પોળમાં કરાવલાલ હીરાલાલની માતાને મળવા ખાસ ગયેલ, એ ઐતિહાસિક હકીકત. ગો. મા. ત્રિ. ના મિત્ર હરિરામ પણ હિંમી મેળવતાં જ જીવની નવી હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર નીમાયા હતા.

* (અ) જીવો 'સાક્ષર-જીવન'નો મારો પ્રવેશક, પૃષ્ઠ. ૬૪ અને તે તજે ટીપ. (બ) લાગ ૪ પ્રકરણ ૬માં પણ અલિલક્ત કુટુંબ સંસ્થાના દોષો ચીતરતાં પાછું વળી જોયું નથી. બીજા લાગમાંના ચિત્રમાં કુટુંબી વ્યક્તિઓમાંથી કેટલીકની અનીતિ, કંઠેવો આદિ કારણરૂપે આપ્યાં છે, તે

કુટુંબસંસ્થાનાં દોષસ્થાનો અંતરવાર્મા મહા રાખી નથી, એ એમની કલ્પનાના વાસ્તવિકતા શુણ્ણો મહિમા અતિપક્ષીઓને પણ સ્વીકારવે પડે એવો છે. સામી બાલુએ આ અવિભક્ત કુટુંબચિત્રની બીજી વિશેષતા એ છે કે એમાં કર્તાએ કમાનાર, ભાર વહેનાર દમ્પતીને, વડીલના ધર્મ જેમનું કર્તવ્ય તે માતાપિતા-દમ્પતીથી, છુટું પાડી નાખ્યું છે. હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબની દૈવીક વિવ્રક્ષણ મુશ્કેલીઓ આથી કરીને એમના ચિત્રમાં સ્થાન જ પામી નથી. તેમ વડીલ સ્થાને અને ભાર વહેનાર એ ને એ બ્યક્તિઓ હોય ત્યાં દૈવીક સરળતાઓ પણ થઈ જાય છે, તેનો લાભ પણ શુણ્ણુદરીને, એ પોતાના શુણ્ણાત્કર્ષથી નાની છતાં વડીલ જેવી સૌના મનની પ્રીતિ અને શ્રદ્ધા સંપાદન કરી શકી, ત્યાં સુધી મળે નથી.

ક્યાનું કલાદષ્ટિએ મધ્યર્ષિદુ શુણ્ણુદરીને કુમુદ અવતરી તે દિવસથી આળીસમે દિવસે એની અશુદ્ધિ મટી અને એ નાર્મ, એટલા સમયનું છે. આ અરસામાં પડેલી અગવડોથી જ ઠાર જેવાં કુટુંબીઓને પણ જાણવામાં આવ્યું કે કુટુંબમાંનું દરેકે દરેક પોતાના

પણ શાયા ભાગના ચિત્રમાં નથી; મનુષ્ય માત્રને કુદસ્તી સ્વાર્થ, અક્ષતા, અને તાણાતાણુ જેવી પામર વૃત્તિઓ જ મુખ્ય કારણો રૂપે રાખેલી છે અને તો પણ અતિક્રુણ ચિત્ર દોરેલું છે. કર્તા પોતે જેમાં જન્મ્યા, ઉછર્યા, અને જેને આપ્યું આશુચ્ય વળગી રહેલા, તે કુટુંબ શુજારહી હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબોમાં સારી પહે માહું મહાત્મ્ય એલું હતું, અને એવા કુટુંબોને એમને પોતાનો અનુભવ એકંદરે એટલો તો ગ્લાનિકારક હોવો જોઈએ, કે તે મારા જેવા એકલ ઉછરેલા અને રહેલા માણસથી પુષ્કળ પુરાવા વચર મનાય પણ નહીં. બેસાક, દેશભરમાં વ્યાપેલી સંસ્થામાં અતિ શુણ્ણિયત નમૂના તેમ અતિ દોષપ્રચુર નમૂનાને બાલુએ રાખીને, મધ્યમ સ્વરૂપના અસંખ્ય નમૂના ઉપરથી જ સ્થૂલ અભિપ્રાય બાંધવો ઉચિત. એ દષ્ટિએ લેવાં પણ, કાળમજો-મુખ્યત્વે તો આર્થિક કારણોની ટેલંટેલાએ આપાત્તું અવિભક્ત કુટુંબ છેક વિરલ થઈ જવાની અણી ઉપર છે, એનો સદંતર નારા બીજ એ ચાર દાયકામાં જ થઈ જવાનો, એ જ થશે તે સમુચિત જ થશે એમ લાગે છે.

આગવા રાગદોષ, સ્વાર્થ, ઈર્ષ્યા, સદસદ્ગુણ આદિમાં જ મગ્નું રહે, પોતાનાં દુઃખને પણ બૂલવ્ય નેટલી કુટુંબશક્તિ અને કુટુંબસેવા કાર્ધ ન સ્વીકારે, તો કુટુંબ ચાલી જ ન શકે. નિષ્કામ જેવી અથવા કુટુંબસુખ વધારવાના જ રાગવાળી શુણ્ણુદરી રાતદિવસ બધે પદોંચી વગતી દત્તી અને બધાની ગિંતા રાખતી દત્તી તેથી જ આજ સુધી અગવડો ન દોતી પડતી. આ પ્રમાણે એમના ઉદયમાં થોડું પણ સ્થાન મેળવવા પામેલી શુણ્ણુદરીએ ખાટલામાંથી હરતીફરતી થઈ શકી તે પછીનો અશુદ્ધિને લીધે પોતાને મગતી કુરસદનો વખત સૌની પ્રકૃતિ અને સૌની ઇષ્ટ વસ્તુઓ વધારે જણી લેવામાં ગાળ્યો. અને એ જ અરસામાં ગાડાની ખાલી પડેલી ધુરા ઉપર દ્વયમાં રાશ જાલીને બેઠેલા માનચતુરે પણ વડીલકર્તૃવ્ય દ્વાયમાં લીધું અને પછીના સમયમાં શુણ્ણુદરીની અતિ ક્રોમલતા, અતિ ઉદારતા આદિથી આખા કુટુંબને અને ખાસ કરીને વિદ્યાચતુર, શુણ્ણુદરીને કંઈ મોટી દાનિ થઈ ન બેસે એ બાબત સાવચેતી રાખવા માંડી. આમ આ મધ્ય-ખિંદુની આગળના અને પાછાના બંને ઇતિહાસ હુંકાવી દેવામાં આવ્યા છે, તથાપિ આખા ચિત્રના પ્રમાણમાં ખામી મહી નથી.

આ કુટુંબકથાનો અંત આ લાગમાં પાંચમા પ્રકરણને છેડે આવે છે. "શુણ્ણુદરીના કુટુંબમાં સર્વ વાતે દ્વે સિદ્ધિ થઈ, અને એ કુટુંબનો સંસાર ચીકે પડ્યો" (૨, ૧૩૭). વળી કુટુંબનાં જે માણસોને વિદ્યાચતુરને વગગી રહ્યા વગર છૂટકો જ ન હતો તેમનામાંનાં ઘણાંખરાને માનચતુર પોતાની બેઠે મનોરિયામાં રાખવા લાગ્યો (૨, ૧૩૮ અને ૧૫૧). એટલે એ રીતે પણ વિદ્યાચતુર-શુણ્ણુદરીને સુખશાંતિ અને રચતા બોગલાગાદિના માર્ગ મોકળા ચલા. પરંતુ આ વસ્તુ એટલેથી જ સમાપ્ત થઈ ગણી શકાય ખરી? વિદ્યાચતુર, શુણ્ણુદરીની બે પુત્રી, કુમુદસુંદરી અને કુસુમસુંદરીના લાગ્ય ૩૫ બીજા બે તંતુઓ-એ બંને જ્યાં પરણે તેને લગતી કથાઓમાં જાય, તથાપિ સાથે સાથે આ વસ્તુના પણ તંતુઓ

ગણના ન પડે ? મોટી કુમુદમુંદરીને પરણાવેલી હતી, માસરે વળાવેલી પણ હતી. ત્યાં એનાં મુખદુઃખાદિ આ કથાના પણ ભાગ ન ગણાય ? કુમુદમુંદરી અને કુસુમમુંદરી-આખા જટાકલાપમાંની એક ખીજ જટામાં નાયિકાઓ હોવાથી તેમનાં ભાગ્યના તંત્ર તે વસ્તુમાં જ હોય. આ ભાગના વસ્તુનું અવલોકન પૂરું કરતાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે કુસુમમુંદરી અહીં કુમુદમુંદરીને સાસરે થયેલા અનુભવો વિશે પુત્રીએ બીજાને દિવસે લખ્યા કૃતેસંગ સ્વચર સાથે મોકલેલી ચિઠ્ઠી તેને છેક સામંકાળે મળી, તેમાંના એક વાક્યમાં જે મિતાક્ષર છે તેટલું જ જાણવા પામે છે : “હું અત્રે છું તો મુખી, પણ મારું હૈયું આજ ભરાર્થ આવે છે તે કાલ તમને મળીય ત્યારે ખાલી કરીય” (૨, ૧૪૦). પ્રમાદધન અને કૃષ્ણકલિકાએ મળીને કુમુદમુંદરી ઉપર સામે આરોપ મૂકવાની સંતલસ વિશેની વિગતને કાગળ વનલીલાએ કુમુદમુંદરી તે પછીની પાછલી રાતે આલી ત્યારે તેને હાથોહાથ આપેલો (૨ ૧૭૪), તે કુસુમમુંદરીને પુત્રી નદીમાં તણાઈ તે પછી કલાકેકમાં તેની પોટલીમાંથી મળે છે, ત્યારે જ માતા, અને પછી તુરત પિતા, જમાઈનાં અપમદ્યણો વિશે અને તેથી ઊપજતાં પુત્રીરતનના દુઃખો વિશે કંઈ ચે જાણવા પામે છે. (૩, ૪૬-૫૦).

(૪)

ત્રીજા ભાગની છત્રેશ પ્રસ્તાવનામાં ખીજું વાક્ય એ ભાગના વસ્તુનું અવલોકન આરંભતાં જ રમરવા જેવું છે. “This narrative still continues to be a mosaic or even blending of the actual and the ideal aspects of our life in these days, but the latter, henceforth, begin to acquire a distinct predominance over the former. આપણા દેશમાં આ મંકાન્તરાગ ચાલે છે, તેમાંનાં વારનવિક્ક જીવનચિત્રો, અને ભાવનામય દ્રષ્ટનાવડે રચાતાં વધારે ઉચ્ચ જીવનના અભિધાપોનાં દ્રષ્ટનાચિત્રો, એ બંને વસ્તુ

જોડે જોડે; અને વળી એ જોનાં સંમિશ્રણથી પરિણમતાં ન કેવળ વાસ્તવિક તેમ ન કેવળ કાલ્પનિક એવાં ચિત્રો, એ ત્રીજી વસ્તુ: આ વર્ણનાત્મક કૃતિમાં હું આજ સુધીમાં આપતો આવ્યો છું તેમ આ ત્રીજા ભાગમાં યે આપું છું; પણ આ ત્રીજા ભાગથી માંડીને કાલ્પનિક વિધાનો વાસ્તવિક છબીઓને દાખી દે, ઝાંખાં પાડે, એવાં થવા માંડે છે. " રત્નનગરીના રાત્યતંત્ર 'નું વસ્તુ પણ, પહેલા ભાગના જેવું, રાત્યખટપટ અને રાત્યતંત્ર છે પણ એ જે ભાગો વચ્ચેનું અંતર જમીન અને આસમાન વચ્ચેના અંતર જેવું છે. પહેલા ભાગનાં વાતાવરણ, ખનાવો, અને પાત્રો, હું કહી ગયો તેમ, ત્રણે પરિભ્રમણના પમાયોગ્ય સંયોગવડે સધાતા વાસ્તવિકતા* શુણ્ણવાળાં છે. આ ત્રીજા ભાગમાં મહારાજ અને એનો ઇતિહાસ આકાશના રંગો, વાદળાંની આકૃતિઓ, અને ઘોડા ઘોડા બોમપારના તેજ:પ્રગ, તારા, તેજભાસ, આદિ કાલ્પનિક અંશેનાં બનેલી અમાનુષ્ય પ્રતિભાઓ છે. નવસકથા નવસકથાપણું આ ભાગથી જ લગતી જાય છે. છબીઓ પાડતી પાડતી પીંછી અટકી જાય છે, આંખ અનુઅનુ સૃષ્ટિ જોતી જોતી ખીજી જ કંઈ જોઈ રહે છે, અને પીંછી એ " દર્શન (vision) " ચીતરવાને મથે છે. પ્રતાપનામાં કર્તા દલીલ કરે છે કે ગૂંચવાપસા વિસંવાદી અમુંદર જગતમાં ક્ષણનું કાર્ય સરસતા અને સંવાદ રચાવું છે, સૌંદર્યસર્જનની પદ્ધતિએ. આ દલીલનો સાબ કર્તાને કેટલે સુધી મળી શકે એ મુદ્દાને નિર્ણય તો આખી અવગોચરક્રિયાના સમાપ્તિકાલે સંભવે. એવી ક્રિયાની માત્ર શરૂઆતના આ વ્યાખ્યાનમાં એટલું જ કહીને ચલાવી લેવું પડે છે, કે આ બિંદુથી કર્તા નવસના બૂલોકમાંથી પુરાણના ભુવલોક તરફ વધારે તણાય છે, અને બને છે એમ કે સજ્જન પાત્રોનાં સુખદુઃખ, રાગદ્વેષ, ભોગલ્યાગ આદિનાં ચિત્રોને ઠેકાણે વા તેમની સાથે સાથે, એમના

* એ પાત્રો આદિમાંન્ય દોષ જોવા અને માપવાનું કાર્ય પાત્રોએજનાના અવલોકનમાં વધારે સારી રીતે થઈ શકે એવું હોવાથી અહીં પડવું મૂક્યું છે.

અંધશંકર્ષમાં પ્લેટોના મંત્રાદોનું અથવા ક્ષિપ્રક, રાજપુરુષ પક્ષવાદી, નિમંધલેખક, દીકાકાર, એવા એવાના વાદપ્રતિવાદ અને વ્યાખ્યાનોનું, કે પત્રકારની દ્વારોના જેવી ચીંગડિયા, ઉપલક્ષિયા વાદ્યમાલાઓનું પણ સ્મરણ કરાવે, એવું એવું ઘણુંજે આવી જાય છે.

દર્તાએ આ ત્રીજા ભાગમાં જે ઇતિહાસ દ્રષ્ટી દેહાણો છે, તે આખો એક પ્રશ્નના જવાબ જેવો છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સત્તા જે સમયે નવીસવી પ્રસરતી હતી, તે વેળા તેના અધિકારીઓમાં અને તેના તંત્રમાં જે યુજી, જે મર્યાદાઓ અને જે ઉચ્ચગ્રાહો હતાં, તેનો પૂરેપૂરો લાભ લેવા સ્પર્ધા અને એ જાહેરાત ક્ષણમાં એ લાભ લઈને તેમ પોતાના જ વીર્યથી બળવચ્ચર અને વિશુદ્ધતર થવાની શક્તિવાળું એક પણ દેશી રાજ્ય હોત તો તેનો ઇતિહાસ કેવો રચાત? પ્રધાન ગમે તેવો દુરઅંદેશ, નિપુણ, નિઃસ્પૃહી, જાતીનો આખો, અને સમર્થ હોય તો પણ એકલદત્ત સુવાક્યાપના અમર્યાદ રાસન-તંત્રમાં તેનું આવા પરિવર્તકાલમાં થોડું જ નીપજત, અને લોક-પ્રતિનિધિઓ કે લોક-નાયકોનું રાઈ પણ રૂપમાં અસ્તિત્વ નહીં, એવા પાયામાંથી આવો કદિપત ઇતિહાસ ઉદાવવાનો, એટલે એવા કંપનાદક્ષતા બીજા લેખે પોતાના રાજ્યવંશ અને તેની પ્રજાસિક્ષાઓના ગૌરવને રાષ્ટ્રના પરમ દૈવન પ્રમાણે રક્ષનારા એક પછી એક મહાસમર્થ રાજાઓની અખંડ પરંપરા જ લેવી ધટે, એટલો અંશ દર્તાના દર્શનમાં વાસ્તવિક પણ છે. પરંતુ અહીં આગળ જ એમની વાસ્તવિકતા સમાપ્ત થઈ જાય છે. જગતનો ઇતિહાસ અનેકાનેક દૃષ્ટાન્તો વડે પુકારી પુકારીને કહે છે કે મહા પરિવર્તોના સમયમાં રક્ષણને સારુ સ્વતંત્રતા ઊગારવાને માટે ગમે તેવા સ્પર્ધા રાજાઓ વા નાયકોની એક જ પરંપરા પર્વાસ નથી. પાસે પાસેનાં રાજ્યોમાંથી એવી બેચાર પંદરરાજ્યો અવિચ્છિન્ન ચાલે અને અ-ચો-ચ ખરા દિલનો સહકાર સાધે, તો જ એ આખો રાષ્ટ્રમંથ પોતાનું સ્વરાજ્ય દેશની રહી પરિવર્તકાળનો પાર પામી શકે. આની સામે દલીલ

આવી શકે છે કે જ્યાં પદ્ધતિ ઇતિહાસની નહીં પણ કલાની સ્વીકારવામાં આવે, ત્યાં એક જ અરખલિત પરંપરા પણ—રૂપનાના પ્રદેશમાં—દાખવાળી નથી, અને કલામાં તો લાઘવનો ગુણ મોટો છે.

અસ્તુ. આ કાલ્પનિક ઇતિહાસ કે અભિતિચિત્ર કે પુરાણ આ ભાગના સત્તામાથી તેમજ સુધી એમ સાત પ્રકરણમાં આવે છે. મોગસાર્થ કે પેશવાર્થ પેસી જ શકવા ન પામેલી એવાં નાનાં નાનાં દેશી રાજ્યો ગુજરાતની સરહદ ઉપર કચ્છથી ઈડર, પાલનપુર, ડુંગરપુર સુધીમાં છે ખરાં. આ હકીકતનો લાભ કર્તા રત્નનગરીને આપીને જ આરંભ કરે છે. કંપનીએ પેશવાર્થના પ્રતિનિધિ, વારસ અને ભક્ષક બની પોતાની સાર્વભૌમ સત્તા પ્રસારવા માંડી તે દાયકામાં નાગરાજ અને કંપની સાથે વિગ્રહ થાય છે; તેમાં નાગરાજ અને હસ્તિદંતનાં શૌર્ય અને સેનાપતિત્વને બળે, સમીપના રાજાઓને સાથે રાખવાના નાગરાજના નય-વ્યવહાર (diplomacy)* ને લીધે, અને કંપનીના સેનાપતિની ઉદાત્ત ઉદારતાને લઈને એને “નિર્દોષ દેખાતી શરતોના કરારવાળો સંધિ” (૩, ૧૩૩) થાય છે. ઇતિહાસનું બીજું પ્રકરણ સત્તાવનના બળવાના સમયનું ચોક્કસ છે. મહારાજના ઇતિહાસનું એ પહેલું પ્રકરણ હોઈ તેમાં જ આ ત્રીજા ભાગના વસ્તુનો આરંભ ગણવો થાય છે. મુખ્ય ભાષાત તેમ હજી અપુત્ર મહારાજના વારસ સાર્મતસિંહની અડગ રાજભક્તિ આ પ્રકરણમાં પરભાય છે અને વળેલેપ થાય છે. મહારાજને સંક્રાન્તિકાલ સામે લેવાના કાપથી ઉપાય પણ રજૂ, દૃઢ દેખાઓમાં રુકે છે. રાણી અને પ્રધાન એ મુકાબલે ગૌણ સાધનો પણ કસોટીમાં શુદ્ધ ટાંચન બિતરે છે. સુભાષ્ટરાવ અને કેશવરાત્રી સાથેના વિવાદમાં કર્તા કથાને પછી વારત્તવિક ભૂમિ ઉપર આણી પણ શકે છે.

પછી દુરંત રાજાઓ અને લાગાતોનું સ્ત્રિયત્વ પોપાય અને જાંને

* આ શબ્દ મારો નથી, મને યેવતો પણ નથી, પણ અહીં વાપરું છું, કર્તાએ એ જ શબ્દ વાપરેલો હોવાથી—જુઓ ૪, ૭૧.

વચ્ચેના બંધુભાવની નદી વહેતી જ રહે એવી નવી રૂઢિઓ યોજાય છે અને કદાપિ કાઈ બાયાતને રાજ સંઘે વિરોધ પડે તો તે ચૂકવવામાં રાજની અમર્યાદ સત્તા ઉપર બાયાતોના અંકુશનો બ્યવહારમાં ખૂટકા ન નીવડે એવો નવો કાયદો પણ બાયાતોની સર્વાનુમતિથી યોજાય છે, અને આ પ્રમાણે સાર્વભૌમ સત્તાના પ્રવાહની છાજો ચારે પાસ વધારે નજીકમાં ઊછળતી આવતી હતી, તેની સામે-માત્ર રાજ્યતંત્રમાં ધટતા ફેરફારથી જેવી બની આવે એવી*-પાળ રચાય છે. વળી મધ્યરાજને પુત્ર પણ અવતરે છે.

રાજ સામે સાચા રાજકીય (political) હક્ક મેળવનાર બાયાતો તરફથી, રાજ્યનું એટલા જ મહત્ત્વનું બીજું અંગ, જે રાજ્યના પ્રધાનાદિ પગારદાર અમલદારો, તેને બચાવે છે. આ એ દેખીતું છે. એ બચતો પણ ખરો અને સ્થાયી જવાબ આપ્યા કરે એવો પ્રતિકાર ન યોજાય તો અમલદાર વર્ગ નબળો પડી જાય, અને તેથી પ્રજાને, રાજાને અને રાજ્યને પણ નુકસાન થાય. આ

* સાર્વભૌમ સત્તાના સૈન્યબળ, આર્થિક બળ, કે આખો દેશકાળ ફેરવી નાખે એવા મનોબળ સાથે શો ઉપાય ? એવો સવાલ સ્ફુરતાં જ આ ચર્ચાઓને કર્તાના શૈલીબલે અર્થેહું ગીરવ નિઃસાર બેસું લાગી નય છે. ચોથા ભાગના ચોથા પ્રકરણમાં વીરશવ ધમ્પાદે, ચંદ્રકાન્ત, પ્રતીભાદાસ, શંકરશર્મા, અને વિદ્યાચતુરનાં બાણોમાં આ કર્તાએ સ્વીકારેહું છે જ. એટલે અવલોકનકાર વા કર્તાનું હાર્દ શોધનારને માટે સાર એ નીકળે છે, કે ત્રીજા ભાગમાં મધ્યરાજને લખતી નવલકથા અને ચોથા ભાગમાં મહામહા-લવનમાંની ચર્ચાઓ, એ બેને પૂર્વકાંડ અને ઉત્તરકાંડ બેવાં, એક મહાવિષયની અનેક દૃષ્ટિબિંદુએ કરેલી સળંગ મીમાંસાનાં અન્યોન્યપૂરક અંગ બેવાં, ગણવાનાં છે. ચોથા ભાગમાં ચંદ્રકાન્ત ઉપરના પત્રો અને તેના એલે લખેલા જવાબ મળીને જે ચિત્ર થાય છે, તે જેમ બીજા ભાગમાંના સંસારચિત્રની પુરવણી તરીકે લેવાનું છે, III જ પ્રમાણે. મહામહાલવનમાંની ચર્ચાઓ ચોથા ભાગમાં સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદના ચિરંજીવ શૂંગપરના સ્નાનસહચાર માટે પૂર્વપીઠિકા બેવી પણ કર્તાએ નિર્ધારેલી લાગે છે.

કાલ્પનિક ઇતિહાસમાં પણ કર્તા આ જોતા નથી; જુએ છે તોય જોતા નથી; જોઈએ એવો અતિકાર એમણે ચોખ્ખો કે સ્વચ્છેલો પણ નથી. માત્ર સામંતસિંહ પ્રધાનનું ખૂન કરવાનો હિંમ્મત સરખો આવેશમાં કરી દે છે, ત્યાં મહારાજ એને દેશવટાની સજા કરી પ્રધાનનું રક્ષણ કરી લે છે. કાલ્પનિક આકાશપુષ્પ રચીએ સારે તેની પાંખડીઓ આદિ યથાચોગ્ય રચવી જોઈએ, લાયાતોના હક્કનો કાયદો રચ્યો તો અમલદારોના પણ લાયાતોથી રક્ષણને માટે રાજની અંતિમ સત્તાના ઉપયોગ ઉપરાંત કાયદા જેવી ખીજ પણ ઢાલ જોઈએ. સામંત સામંત હતો અને મહારાજ મહારાજ હતો એટલે એકદમ શિક્ષા ધર્મ અને તે એકદમ પગાર્થ, પણ ખીજ સંજોગોમાં આવા બનાવમાંથી આખી સેના કે તેનો એક ભાગ ખંડ કરી એસે અને રાજપાવપ્લવ વા આંતરવિગ્રહ સળગે જ. એ દષ્ટિએ જોતાં આ ઊંચપને સંકલનાદોષ ગણીને અર્થવામાં આવી છે. મને તો લાગે કે, અમર્ષાદ એકશાસનના તંત્રમાં રાજની કુલ સત્તા ઉપર ગમે તેવા અગત્યના કાર્ક પણ વર્ગના હક્કના સ્વીકારની રાજકીય (political) મર્યાદા દાખલ કરવામાં આવે, તો કગલે કગલે આપ્તું તંત્ર પ્રજા-સત્તાક (democratic) અને જવાબદાર (responsible) ખની ન જાય ત્યાં સુધી સ્થિરતાનો કંઠો આવે જ નહીં. રાજકીય ફિલસૂફીનો આ સિદ્ધાન્ત ખરો હોય તો તો અસ્થિર વચલી સ્થિતિઓના વારંતવિક ઇતિહાસો જ ઉપયોગી છે, વચલી સ્થિતિઓમાંથી કાર્ક એકનું કલ્પના-ચિત્ર ગમે તેવું મોહક આલેખવામાં આવે, તો પણ તે અવાસ્તવિક હોવા ઉપરાંત લગભગ નિરુપયોગી અને નિઃસાર પણ છે. આપણા રાજ્યોનું અભારે પ્રમુખ ક્ષાત્રેજ પુનરુત્થાન પામે અને મહારાજ જેવાં રત્ન પાકે તો-એ પ્રકારની અતિશ્રદ્ધા મારા જેવાને અતિ વહેમની બહેન જેવી જ લાગે છે.

સાર્વભૌમ સત્તા મરાલપટ્ટણમાં મુખ્ય અને લીલાપુરમાં પેટા થાણું નાખે છે, મહારાજ રત્નનગરીના વિશેષ રક્ષણને માટે જોની

ચતુઃસીમા એક પાસ સમુદ્ર અને એક ખૂણે સુંદરગિરિથી છે તેવી યોગદર્શન મુદ્દા કરવા મધ્યે છે, સામન્ત પુત્ર મૂળરાજ સામે થાય છે, અને મણિરાજ વયમાં આવવાની સંધિમાં મૂળને એક અસંભવિત જોવા મધ્યયુદ્ધમાં હરાવે છે, તે પછી તે અને કમળાકુમારી અન્યોન્ય પસંદગીથી પરણે છે, અને આ પ્રમાણે સર્વ રીતે વિજયી અને યશસ્વી મહારાજ પ્રકુલ મને અને ઉમંગી હૃદયે નિવૃત્તિ સ્વીકારી મોક્ષસાધના આદરે છે અને થોડા જ કાળમાં વિદેહ યાય છે. આ પ્રમાણે ત્રીજા ભાગના આ વસ્તુનો અંત છે. આ ભાગ છોડીને આગળ ચાલતાં સામંતસિંહ અને મૂળરાજનાં આલેખન વિષે સ્વીકારવું પ્રાપ્ત થાય છે કે એ બેમાં તો વાસ્તવિકતાના અંશ કાષ્ઠનિક અંશે તથા દગાઈ ગયેલા નથી.

(૫)

જડસિંહ-ભૂપસિંહના રાજકુળ, રાજદરબાર અને તંત્રના કરતાં જેમ રત્નનગરીના રાજાઓ અને ઇતિહાસની ભૂમિકા હોય છે તેમ શુણ્ણુંદરીધર્મલક્ષ્મીનાં કુટુંબજાલ કરતાં વિખ્યુદાસ અને વિહારપુરી ચંદ્રાવલી અને મોહનીમૈયાના મકનિપુટીનો સંસાર અને તેની ધટમાળ અત્યંત હોંચા કહેવામાં છે. ચંદ્રાન્ત આપણી અવિભક્ત કુટુંબ-સંસ્થાના ખયાવમાં કહે છે કે એ સંસ્થાના આશય, વ્યક્તિ વ્યક્તિના-ભોગ અને પ્રગતિ અને તે માટેની સાધનસંપત્તિ યથાશક્ય વધારવાં, એવા છે જ નહીં; સંસ્થાજન તથા જન્મતી અને સંસારવાત્રા કરતી નાનીમોટી વૃદ્ધ સ્ત્રી અને પુરુષ સર્વ વ્યક્તિઓની સમાનતા જળવાય અને સંસ્કૃતિમાં જનસ્વભાવ અને પરિસ્થિતિનાં બળે કુદરતી રીતે પ્રકટતાં સુખદુઃખ સૌ વ્યક્તિઓ સંસ્થાનાં અંગી તરીકે સદી જવા અને વેડવામાં અન્યોન્ય સદચારના શુણ્ણ અને પ્રભાવ ફેળવે, એ જ આપણી આ પુરાણ સંસ્થાના સનાતન આશય છે. ઇંગ્લેન્ડ અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષામાં કહીએ તો આપણી કુટુંબસંસ્થા progressive અને competitive individualism ની નહીં પણ

protective અને co-operative communalism ની સંસ્થા છે (૪,૧૬૧-૨). આપણાં કુટુંબો કરતાં પણ આપણા મઠોમાં મઠ સંઘનું અને મઠપતિનું આધિપત્ય વધારે, અને મઠમાંની વ્યક્તિઓનું નિયમન-નિયંત્રણ વધારે કડક, પરાપૂર્વથી ચાલતું આવેલું છે. વળી કર્તાએ સાક્ષરજીવનમાં વાપરેલી પરિભાષામાં, કેવળ અલપૂણ્યના શૂંભાસૂઝા પ્રમાણથી જ તૃપ્ત રહેતું, અર્થોપાર્જન અને અર્થસંચયનાં કર્તવ્યોને છેક જ ગોણુ ગણવાં, એ પણ આપણા મઠોએ બૌદ્ધ સંઘ ઉત્પન્ન થયો તે પહેલાંના કાલથી ઉત્તમગતર સ્વીકારેલો સંપ્રદાય છે. જે ભૂમિદેશ, ખેતી વગેરે લૌકિક ઉદ્યોગોની દૃષ્ટિએ નકામા જેવા હોય તેમાં વસવું, રાજરાણીઓ, શેઠશાહુકારો અને સામાન્ય મુદ્દસથેલી ઉદારતાથી જે ધન, અનુકૂલતા આદિ મળે, તે આવાં સ્થાનની સાદા સાધુજીવનને પ્રતિકૂલ નહીં એવી સુંદરતાઓ ખીસવવામાં વાપરવાં, અને અર્થસંચયનાં બીજાં સ્વરૂપો પણ વ્યક્તિભોગ્ય નહીં પણ સંઘભોગ્ય અનુકૂળતાઓવાળાં રચવાં; તથા યાન, કલા, સંસ્કૃતિ અને દુકામાં ચિત્રચકિતના આત્મોત્કર્ષ જાતે ખીસવવા અને સામાન્ય પ્રજામાં પ્રસારવા, ખીસવવા એ પ્રકારના મંથનને જ મકનો તેમ મઠમાંની વ્યક્તિઓને! પ્રધાન ધર્મ ગણવો, એ પણ આ આપણા મઠો સંજીવન પ્રગતિમાન દશામાં હશે ત્યારે તેમનું ખાસ લક્ષણ નિઃસંશય હતું. હિંદુ સંસ્કૃતિનું આ વલણ પકડવામાં અને આ નવા અને અતિસૂચક દૃષ્ટિબિન્દુથી આપણી સંસ્કૃતિ, આપણી સંસ્થાઓ અને નાનીમોટી પ્રણાલિકાઓ અને આપણો ઇતિહાસ સાંગોપાંગ તપાસવાનો અવતન કરવામાં ગોવર્ધનરામ પહેલા જ હતા. આથી કરીને આવા દર્શને દર્શને એમને પ્રોત્સાહન મળે, અને એવાં એવાં પૃથક્કરણ, સંશોધન અને શાસ્ત્રસંસ્કરણની સાથે સાથે એમની દૃષ્ટપક શક્તિઓ પણ, આ સર્વ મૂર્ત સ્વરૂપોમાં અને અનુકૂલ સંસ્થિતિના ઊપાપ્રકારમાં મૂકવામાં આવે તો કેવીય રસયમત્કૃતિઓનાં પ્રતિફલન પામીએ, તે જાતે જોવા અને સૌને દેખાડવા ઉત્તમથી દૃઢ પડે, એ

પણ સમજી શકાય છે. *

આપણા જટાકલાપમાંની ચોથી જટાનું રૂપ આવું છે. રત્નનગરીના ઇતિહાસના અભિચિચિત્રમાં તે ઇતિહાસ હોવાથી મહારાજની કારકિર્દીના આરંભ, મધ્ય અને અંત જેવાં આદિ, મધ્ય અને અંત બતાવી શકાય એમ છે. પણ મધુચંદ્ર ઉપરના વિખ્યુદામજની મીઠી, સાત્ત્વિક આણુ તોળેના મઠ, વિહારમઠ અને પરિત્રાગિતકા મઠનું તેજોમય ચિત્ર કોઈ ઠેકાણે, કોઈ કાળે હતું જ નહીં છતાં "સરસ્વતીચંદ્ર"ના કાલ્પનિક દેશકલમાં છે, રત્નનગરીના ભુવગ્રોહમાં થે નથી છતાં છે, ચમત્કારશૂ મુંદરગિરિનો જ મોટામાં મોટો, મુંદરમાં મુંદર ચમત્કાર જ છે, તેને વળી આદિ, મધ્ય, અંત કેવાં અને નાવક, નાવિકાદિ પણ ક્યાંથી હોય ! વિખ્યુદામ સંસાર મૂકી અહીં આગ્યો. અહીંના અંધશંકાર અને પ્રજ્ઞાલિષ્ટા-ખાણોમાંનાં તત્ત્વોનું તારતમ્ય કરીને અને મંડપનિ ગર્ભને સર્વનોભદ્ર સમુદ્ધાર કર્યો, એટલાને આ ભાગનો આદિ ક્ષીએ; પંચમહાવતનું આખ્યાન કરીને તેણે ચાર રાત્રિનો સમાધિ સાધ્યો, અને તે પૂરો થતાં સરસ્વતીચંદ્રની પોતાના નાના સરખા સંકુચિત કર્તવ્ય અને દિતશક્તિવાળા મઠને મુકાબલે બધી રીતે ચડી જાય એવા કોઈ મકા મકની સ્થાપના કરવાની યોગ્યતા અને જિખ્યુના ભોઈને તેને સ્વનંત્ર કર્યો, એ હકીકત અંત ક્ષીએ, અને આ બે બિંદુ વચ્ચેના ભાગને મધ્ય ક્ષીએ; તે એમાં બાધ તો નથી પણ-એવા છેક ઉપરજણા પૃથક્કરણથી અર્થલાભ પણ નામનો જ છે.

આ ભાગને લમની એક દીક્ષા અહીં જ નોંધી લઈશું. નવીનચંદ્રને અલક્ષ્ય રહસ્યમાંથી સિદ્ધાન્તમંત્રો સંજગાગ્યા, મકના ગાવાગાવીઓના વેશનું રહસ્ય પ્રકટ કર્યું અને "દરિદ્રાશુ કરી પૂજી",

* ગા. મા. ત્રિ. ની આ મૌલિકતા ઉપર એમના ઇંગ્લેન્ડ નિજયો આદિથી વધુ પ્રકાર પડે છે.

‘કેમ બચ્યા, તારામાં અત્રપ જાઓ ? ’ ” અને ઉત્તરમાં એણે મનન માટે સમય માગ્યો, તે પછી ક્ષતિએ વિશ્વદાસના મુખમાં જે વિતત્ત્વિનાં અંતર આજીજી જેવાં વચન મૂક્યાં છે, તે એ મહાત્માને તેમ આ લગ્ન સૌંદર્યની સાથે સુકામલ માધુર્યથી ઊભરાતા આખા ચિત્રને અજાજતાં છે. (૩, ૧૦૭-૮).

હવે આપણે આ ચાર વસ્તુમાં પરાવાઈ, ઉપરતળે ગૂંચાઈ, અનેકાનેક રીતે સંજંધમાં આવી આખો કેશકલાપ સાંકળી લઈને તેની એક જટા બનાવે છે, તે પાંચમું વસ્તુ લઈએ. ‘ડાકું’ જેમ શરીરનું ઉત્તમાંગ, તેમ એ ઉત્તમાંગનું પશુ જે ઉત્તમાંગ તેમાંથી નીકળેલી આ જટા આ ચારે એકબીજાથી સ્વતંત્ર વસ્તુને પોતાના જુદી જુદી રીતે ઉપકારક અંગ બનાવતી બનાવતી તેમનામાં અગર જે કે તેમના વડે જ ગૂંચાય છે અને ઉપર, વચ્ચે અને તળેથી વીંટાઈ વળે છે. આ વસ્તુનો નાયક સરસ્વતીચંદ્ર છે અને નાયિકાઓ કુમુદસુંદરી અને કુસુમસુંદરી એ બે બહેનો છે. તેમાં દીન કરુણરસનું પાત્ર એકલી કુમુદસુંદરી છે, ઉત્સાહક રસતેજનાં શિરણોનું પ્રજવસ્થાન એકલી કુસુમસુંદરી છે; આટલા બેદને માટે જે જે નોંધએ તે તે જીવવણી, સ્તુતિ અને પ્રકૃતિના બેદ-પરંતુ એટલા જ-ક્ષતિએ બે બહેનો વચ્ચે રાખેલા છે. દિવસ અને રાત એ બે મુખ વારાફરતી ધરતો સૂર્યોદયથી સૂર્યોદય સુધીનો પ્રત્યેક ક્ષણખંડ જેમ દિમુખી પશુ એક જ બક્ષિત છે, અથવા ચંદ્રમાનો આખો ગોળો તેજસ્વી અને ભાગ્યવશાત્ નિસ્તેજ એવા બે ગોળાર્ધનો બનેલો છે, તેમ આ વિચિત્ર નવલમાં નાયિકા છે તો એક, પશુ તે એક કાલા ઉપર બે મુખ સોદી રહ્યાં છે, એક મુકાબલે સ્વામ અને બીજું ગૌર. વળી નાયક સરસ્વતીચંદ્રનો ખંને સાથેનો સંજંધ સારિત્વક અફલાતૂની (Platonic) ઉરયોગનો જ છે. કુમુદસુંદરીની સાથે એનું લગ્ન વા પુનર્લગ્ન થતું જ નથી, એની સાથે સરસ્વતીચંદ્રનો ઉરયોગ સૌમનસ્ય શુદ્ધ અને તેમાંના સ્વપ્નમાં થાય છે; કુસુમસુંદરીની સાથે એનું લગ્ન થાય છે તે વિશે

ખીજાંઓ ગમે તે આશા બાંધે, પણ વર કે કન્યા એકેએ તે લગ્ન-
ગાંઠને સંસારી લગ્નગાંઠ તરીકે સ્વીકારી જ નથી; આમ બે સ્ત્રીઓ
સાથે ઉરયોગ સાધનારો નાયક સંસારી દષ્ટિએ સંન્યાસી જ રહે
છે, એ પણ આ આખી નવલકથાનું મોટામાં મોટું લક્ષ્ય-વિશેષ
ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. વિષ્ણુદાસજીની દીક્ષા એ સ્વીકારે છે; પછી
પાછો સંસારમાં—“વિહારમડ”માં—આવે છે; સંસારના કલ્યાણને
જ અર્થે, સંસ્કરતધર્મ જાતે તો પાળે જ છે; પ્રકૃતિએ જન્મથી જ
એના ઉરમાં જડી આપેલો હોવાથી. *

સરસ્વતીચંદ્ર શિવરાત્રિને આગલે દિવસે વહાણમાંથી સુવર્ણપુર
જાન્યો અને તેની અને કુમુદમુંદરીની રાજેશ્વર મહાદેવના વાડામાં
“મળી દણેદણ”-એ આ વસ્તુનો આરંભ છે. પણ અહીં સરસ્વતી-
ચંદ્રને પોતાનાં નામ અને ઝોળખાણ છુપાવવાં પડે છે, શા માટે?
વળી એ હેતુના તથા મહિનામાં એટલો ફેર અને વિવર્ણ થઈ ગયો છે
કે કુમુદમુંદરી અને બરાબર ઝોળખી પણ શકતી નથી. આ બેય વાતનો
ખુલાસો બંનેના પૂર્વેતિહાસમાં છે. કુમુદ બાળક હતી સારની એ
બેની સગાઈ કરી મૂકવામાં આવેલી; હેતુનાં વર્ષ દોઢવર્ષમાં એ બેને
પત્રવ્યવહાર પણ થયેલો, અને સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદના પિતાને સાં
એકથી વધારે વાર જઈ હર વખત વતાઓછા દિવસ સાં રહેલો,
અને આ પ્રમાણે કુમુદમુંદરીનું કિશોરાવસ્થામાંથી યૌવનમાં સંક્રાંત
થતું બાલક અને સરલ અને વિદ્યબ્યાસગંધી રસલોહુપ બનેલું હૃદય
એણે પૂરેપૂરું હરી લીધેલું, તથા લગ્નતિથિ પણ નક્કી થયેલી; પણ
પછી સરસ્વતીચંદ્રે અચાનક જુદો જ માર્ગ પસંદ કર્યો. સરસ્વતી-
ચંદ્રની માતા એના જયપણમાં જ મરી જતાં, એના પિતા લક્ષ્મી-

* અર્થવા, “સંસારીઓ સ્ત્રીપુરુષમાં જે ભેદ સ્વીકારે છે તે આપના
ચરણમાં આજ્યા પછી હું કેવળ ભૂડી જ ગયો છું.” (૪, ૪૩૩)— એ પ્રમાણે,
પ્રકૃતિખીજ અનુકૂલ બલિષ્ઠ પોષણ મળ્યાં પૂરેપૂરું ખીલ્યું એમ લેવું.

નંદન સરસ્વતીચંદ્રથી પણ નાની ગુમાન નામે નવી વહુ પરણ્યા હતા. ગુમાનની પંદરેકની ઉંમરે તેને એક પુત્ર થયો અને એ હલકા સ્વભાવની સાવકી મા સરસ્વતીચંદ્રને શત્રુ જેવો જેવા લાગી. વળી લક્ષ્મીનંદન ખીજ વરની જાણીતી નળજાર્ધને વરા ચર્ધ મોટા પુત્ર વિશે વહેમાવા લાગ્યા; અને હેલ્લા દોઢ વર્ષમાં બનાવ પણ એવા બન્યા કે ગુમાન એટલી હલકી અગર લક્ષ્મીનંદન એટલા નળજા ન હોત, તોપણ પિતાપુત્રનાં મન એકબીજાથી થોડાં ઘણાં ઉંચાં થોડા કાળ માટે તો ચાત જ. સરસ્વતીચંદ્ર જાણી રહ્યો અને પિતાએ તેને પોતાના વ્યાપારશોજગારમાં સાથે જોડ્યો, એટલે થોડા જ સમયમાં પુત્રની અસાધારણશક્તિ, ઉદ્યોગ અને નિર્ણયાત્મક પ્રકૃતિને લીધે પિતાએ એને સોંપેલું એટલા કામકાજમાં જ નહીં, પરંતુ આખા ધંધામાં તે જ શુભ્ય રોકે જેવો બની ગયો. લક્ષ્મીનંદનની ઠંડી અને વિલાસી પ્રકૃતિ અને ઉંમર ચતાં મંદ પડતી શક્તિને લીધે આ પરિણામ આવી ગયા પછી જ તેમણે પ્રયત્ન કર્યું. વળી સરસ્વતીચંદ્ર સંજોગબળે ગર્ભશ્રીમંત હતા. તે ઉપરાંત પ્રકૃતિથી પણ ગર્ભશ્રીમંત જન્મેલો હતો, પૈસા સત્તા અને માન તુલ્યવત્ છે, એમ ખેલનારા ઘણા છે, પણ જે કંઈ આચરણ કરે વા જાણીને પડકાર મૂકે તે સર્વમાં ડગલે ડગલે એ તુલ્યવત્તાની પ્રતીતિ ઊપસી જ આવે એવા નર વિરલ હોય છે, જે અતિ ટેકીલા પણ હોય છે. સરસ્વતીચંદ્રમાં તો મૂલ્યથી આ બે ઉપરાંત એથી યે અસાધારણ એક ત્રીજું લક્ષણ પણ હતું. તે જેટલો અતુર, કામલ, સહૃદય અને રસિક હતો, જેટલો બાહોશ અને કાર્યકુશલ હતો, તેટલો જ અનનુરાગી પણ હતો. તે સામા માણસના સ્નેહ વા ઉપકારને વરા ચર્ધ સામાન્ય અનુરક્ત માણસોના કરતાં ઘણાં વધારે સ્નેહ અને માયા બદલામાં આપતો, સાચા ઉમળકાથી આપતો; પણ સાથે એ પોતે જાત-ઉમળકાથી બીજા કોઈને સ્નેહ કરે, એ લગભગ અસાધ્ય હતું. આવા માણસ જ જન્મના વેરાગી ગણાવા લાયક છે. અને એવો કોઈ ગર્ભશ્રીમંત પણ હોય, તો શૌર્ય

અને ઉત્સાહ એ બે ગુણ જોનામાં ગ્રાથે હોય તે એ બે ગુણોના પરસ્પર ઉદ્ભાવનથી અતિ સાહસિક બની જાય, તેમ આવા ગર્ભ-શ્રીમંત વૈરાગ્યના દાખલામાં પણ બને છે. ગુમાન ધર, વ્યાપારરોજગાર આદિની ત્રીણી મોટી હકીકત જુદી દૃષ્ટિએ જોશે, પિતા પણ સંક્ષિત થશે, એ કંઈ સરસ્વતીચંદ્રે જોયું જ નહિ; લેખામાં લીધું જ નહિ; તો એ પ્રમાણે બનવું કુદરતી છે, એવો વિસંવાદ થતો જ અટકાવવાને સજ્જ રહેવાની પણ જરૂર છે, સ્નેહ અને સંપત્તિ અંગે એવાં કર્તવ્ય પણ અનિવાર્ય છે, એવો કંઈયે વિચારોદય એને થાય જ શેનો ! સરસ્વતીચંદ્રે ઊગતી શક્તિઓના અરૂપાનુભવમાં આ જૂલ થઈ ગઈ, તો એની દાદીએ સામી બાતુની પણ એટલી જ ગંભીર જૂલ થઈ ગઈ. એણે માની લીધું કે લક્ષ્મીનંદન ગુમાનવું પૂતળું જ બની ગયો છે, એ બાબત અસાધ્ય જ થઈ ગઈ છે, અને પૌત્રને સાવકી મા રક્ષાવશે જ. આથી પોતાનું જે કંઈ હતું તે પૌત્રને આપી દેવાનો અને એ લક્ષ્મીનો કેવળ નિઃસ્પૃહી માણસ એટલું આપેલું ન છૂટકે પણ સ્વીકારે, અને કોઈ રીતે પાછું ફગાવી ન જ દઈ શકે, એમ તેને આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. દાદી નિદાનમાં જૂલી, તે માટેનો ઉપાય પણ ખોટો લીધો, અને તે અમલમાં આણવાની રીતમાં પણ એ અતિ સાવધનાને રસ ને મર્યાદા ધરાવતો નહોતો. અતિસ્નેહ સામાન્ય દેવના કરતાં પણ મોટો યત્ન નીવડે છે. સરસ્વતીચંદ્રે સૌ થઈ જતાં સુધી કંઈયે જાણ્યું નહિ; અને લક્ષ્મીનંદનને કારી ધા વાગ્યો, અહોહો, મોટો આટલો બધો ખટપટી ! પિતાએ જે બોલ કહેવાના હોયથી વાત ઉપાડી પણ બોલવા બેઠા તે બોલનાં બોલતાં તપ્યા અને વાટનું વટેસર થઈ ગયું. સરસ્વતીચંદ્રે સાંભળી જ રહ્યો, હંગ થઈ ગયો, વિવેકશૂન્ય થયો. જે દિવસમાં જરેજર સોંપી દીધું, એક રાતમાં ત્રાપ કાંચળી ઉતારે તેમ વૈરાગ્યોન્મુખ થઈ ગયો. બીજી રાતે એના દિયોગ્નન મિત્ર ચંદ્રકાન્તે એની લાલપીણું બેની ફાટેલી આંખને વસ્તુઓ તેમના ખરા પ્રકાશમાં

અને પ્રમાણસર દેખાડવા માટે સખળ પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ અનુભવ ન જ હોય અને આત્મચિંતમાં ઊતરેલાં હૃદયનાં ગયળી મૂલમાંથી કુવારો ઊછળે, ત્યારે સાચા રનેહીની ખરેખરી સલાહ પણ એક કાને પેસવા પામે છે તથાપિ બીજા કાન વાટે નીકળી જ નાય છે. સરસ્વતીચંદ્રે પિતા અને ધરબાર સત્યાં તે સત્યાં જ. બે અઢી માસમાં જ પોતાની ધનાર કુમુદસુંદરીને સજી દીધી તે સાથે તેના ભાવિના વિચારને પણ 'શું અમંગળ થવાનું હતું જે।' એમ અકર્તવ્ય ગણ્યો.

આ કથારે બન્યું ? કર્તા સ્પષ્ટ કાલનિર્દેશ કરે છે તે પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૮૩ની સાલના ચૈત્રી પડવાથી આસરે ચાર મહિના પહેલાં. કર્તાએ ઈ. સ. ૧૮૮૩માં આ નવલકથાના વસ્તુનું પહેલું 'પ્રોપ્રુ' ઘડ્યું, ઈ. સ. ૧૮૮૪માં લખવા આરંભ કર્યો, અને ઈ. સ. ૧૮૮૩ની આખરે એમણે મુંબઈમાં વકીલાત આરંભી. તે પછી ૧૮૮૭ સુધીમાં વકીલ તરીકે કામકાજને અંગે એકથી વધારે દેશી રાજ્યોની ખાનગી હકીકત જાણવામાં આવેલી તેનો, તેમ ૧૮૮૩ સુધી ફેટલાક વર્ષ તે ભાવનગરમાં એવા મંડળના અતિ નિકટ સંસર્ગમાં હતા કે ભાવનગર અને બીજાં એક બે રાજ્યોની અને ફેટલાક મોટીપદવીના માણસોના કુટુંબ, કબીલા અને ખાનગી જીવનની હકીકતો એમના જાણવામાં આવેલી, તેનો પણ લેશમાત્ર ઉપયોગ કરેલો નથી. સુવર્ણપુરને લગતા ઇતિહાસ, રાજ્યખટપટ, ચિત્રો આદિ કલિપત જ છે, એના સ્પષ્ટ પુરાવા તરીકે એમણે વિચારપૂર્વક વસ્તુમાંના બનાવોને માટે ઈ. સ. ૧૮૮૩ ની સાલ જ પસંદ કરેલી છે. પિતાપુત્ર વચ્ચે ચાલેલા પ્રશ્નોત્તરમાં 'રશિયાવાળો આવશે તો ?' અને 'નોટ તો બેશી ગઈ છે' એ વાક્યો છે ખરા (૧,૨૩૫), જે ઈ. સ. ૧૮૮૫ ના માર્ચ માસના અંત અને એપ્રિલ માસના આરંભને આખાદ લાગુ પડે છે. અમીર અબ્દુર રહેમાનખાન વાઘસરોય કદરિનની મુલાકાતે રાવળપિંઢી આવ્યો ત્યાં તેની પાછળ જ સમાચાર

આબ્યા કે રશિયાનું લશ્કર ધસી આવ્યું છે, ઝપાઝપીમાં અશ્વાન લશ્કરનાં પાંચસો માણસ કપાઈ ગયાં છે, અને પેંગ્દેદ રશિયાના સેનાપતિએ ખાલસા કરેલું જાહેર કર્યું છે. પરન્તુ આટલા ઉપરથી જ વસ્તુનો સમય ૧૮૮૫ નો ગણી ન શકાય. ઈ. સ. ૧૮૮૭માં પ્રકટ થવા પામેલા પહેલા લાગમાં ઈ. સ. ૧૮૮૩ થી '૮૭ સુધીના બનાવોમાંથી કોઈ ને કોઈ વિશે ઇશારા આવે તો તેટલા માત્રથી કતાંએ રૂપિય જણાવેલો સમય ખોટો ગણવાને પૂરતું કારણ હોયું થતું નથી. વળી ઈ. સ. ૧૮૮૫ લેવા જઈએ તો એક વાંધો એ આવે છે કે માર્ચ આખરના એ સાલના ઉપર જણાવ્યા તે બનાવો શિવરાત્રીના લગોલગના છે, એટલે કે સરસ્વતીચંદ્રે ધર લખ્યું અને તે સુવર્ણપુર આવ્યો એ બે વચ્ચે ત્રણ માસનો ગાળો જોઈએ તે મળી શકેના નથી *

* (૧) શિવરાત્રિ પહેલાં ત્રણેક માસના ગાળાની આવશ્યકતા માટે જુઓ ૧, ૧૬૧; “ ચાર માસ પહેલાં એટલી ખબર હત.....”

(૨) ઈ. સ. ૧૮૮૩ના રૂપિય નિર્દેશ માટે જુઓ (૧, ૩૧૩). “ ચંદા ” ના વાંચનનું વર્ણન દશ પાના પહેલું છે. ત્યાં “ નહું આવેલું ” સુદ્ધિમારા ” એમ (૧, ૩૦૩) અને સાત અર્દી દશ પાના પછી જાળીને ખાસ હમિરેલી જણાય છે, કેમકે ન લખી હોત તો કથી જરૂર ન હતી, અને વળી ટિપ્પણમાં છે, તથા નવલકથાને માટે લેશ પણ જરૂરના નહીં, અને અપરરાઃ જ લેવા પડે, એવા સંજોગો સાથે છે.

(૩) છતાં પણ આમાં અતિ ઝીણવટ લાગે, અને કોઈ પણ એક સ્ત્રલ ને વળતવામાં કે શોધવા જવામાં પણ દુરામદ લાગે, તો સ્વા પ્રતિભાવનામાં જણાવે છે કે “ વાર્તાનો સમય છેક સમીપનો થયેલો છે, ” એ પ્રમાણે વસ્તુમાંના બનાવો ઈ. સ. ૧૮૮૦ થી ૧૮૮૭ સુધીના પાંચસાત વર્ષના ગાળામાં કોઈ વખતે બન્યા હશે. એમ લઈ વિશેષ ચર્ચાને જતી કરવી એ જ હતમ છે.

(૪) વસ્તુનું પહેલું ખોજું ક્યારે થયું વગેરે વિગત માટે જુઓ શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ, પૃ. ૬૦-૭૫.

મહાદેવના વાડામાંની વાતચીત ઉપરથી શુદ્ધિધનને આ “અનુભવાર્થો” નવીનચંદ્ર એક નવા વિનોદસ્થાન જેવો લાગ્યો, વળી તેને એક ઇંગ્રેજી લખેલા નવા જ માણસની તત્કાલ જરૂર હતી. રોજ જમવા આવવાજવાનું નોતરું દાણું તે નવીનચંદ્રે સ્વીકાર્યું. આમ કુમુદસુંદરીની માનસસ્થિતિ વિશે કુતૂહલવાળાને શુદ્ધિધન અને રાકરાય વચ્ચેની ખટખટનું તે ક્ષણનું રૂપ સહાયક થયું. થોડામાં જ પ્રમાદધને એની પાસે એક ઇંગ્રેજી આર્ટિકલ લખાવ્યો. તે મુખ્યત્વે મુખ્ય ઇંગ્રેજી દૈનિકના તંત્રીને પહેંચતાં જ છપાયો. આ અંક મુવર્ણપુર આવેલો તે જ સંજે લીલાપુરથી મહાદેવના શિરસ્તેદાર લાં આપી ચડેલા, તેમણે જોતાં જ એ આર્ટિકલ શુદ્ધિધન આગળ વખાડ્યો. શિરસ્તેદારની સરભરામાં અમાલ ઘેર મોડો આવ્યો. જમવાનું એટલું મોડું થઈ ગયું કે ઘરમાં સૌને જમવા માંડેલો અને આજે જ ઉપયોજિતા સિદ્ધ થયેલી એવા નવીનચંદ્રને ત્રણ ગાઉ દૂર રાજેશ્વરમાં સુવા જવા દેવામાં ન આવ્યો. અલકાકિશોરી પણ સાસરે ન ગઈ, અને આજ રાતે જમાલે કુણુ હુમલો કર્યો જેમાંથી નવીનચંદ્રે જ અલકાકિશોરીને સાચવી લીધી અને એમ કરતાં તે ધવાયો. આમ નવીનચંદ્ર થોડા જ સમયમાં

(૫) નવવામાં આવેલી ખાનગી હકીકત વગેરે વિશે શુદ્ધિધન કે વિશ્વાસઘાત જેવું કંઈ જ નથી, એટલે જ “લેરામત્ર ઉપયોગ કર્યો નથી” એ શબ્દોનો અર્થ લેવાનો છે (જુઓ, “વસંત” મારિકના ગોવર્દન સ્મારક અંકમાં મહારો નિબંધ), ઈ. સ. ૧૮૮૭માં બાજુ ૧ લો પ્રકટ થયેા ત્યાર સુધીમાં એમને આ પ્રકારનું મળેલું સર્વ જ્ઞાન નિયંત્રણ, એમને બનાવોની સંબંધિતતા, રાકરાય આદિ વિશે નિષ્ણૃયેા કરવામાં, અને તદ્દનુરૂપ પોતાની નવલકથાને ઉવટનું રૂપ આપવામાં ઘણું ઘણું જોષક નીવડેલું. અથવા કલાકારીગરને સોની, લોહાર જેવા કારીગરની માફક જ સ્થૂલ વાસ્તવિક વસ્તુઓ અને વ્યખતો બીજી રીતે પણ ઉપયોગી થઈ પડે છે. તેને માટે સરખાવે R. Browning: The Ring and the Book—આરંભની જ ૫ કિ ૮ થી ૩૦.

અમાલ્યને ત્યાં ઘરના સુપરિગ્રિત પ્રિય માણસ જેવો બની રહ્યો. આ બનાવોમાંનો દરેક ઝીણો છે, દરેક કુદરતી છે, પણ એ પણ ખ્યાનમાં લેવાનું છે કે એ દરેક લાગ્યાધીન છે અને એ બનાવ-પરંપરા અતિમોટાં ફળ ઉત્પન્ન કરનારી નીવડે છે. લાગ્યાધીન કુદરતી બનાવોમાંથી કર્તા વાંચનારને લાગ્યાધીન અદ્ભુત બનાવોને માટે તૈયાર કરે છે, એ એમની ક્ષાની એક અગત્યની કૃત્તી છે.

નવીનચંદ્રને ધા રુઝાયો અને એની અશક્તિ પૂરેપૂરી મટવામાં છે. ત્યાં અક્ષકંકિશોરીને મોઢ યાય છે. આ બનાવનું વર્ણન કરતીએ નવીનચંદ્ર પડવાના દરબારમાંથી ઘેર જાય છે ત્યાં રસ્તામાં એને સ્મૃતિ થઈ એવા રૂપમાં કેમ મુક્યું છે ? મદનશરયી વીધાયલા હૃદયની પસટાતી મનોદશાઓનું વર્ણન બીજા જ માણસની સ્મૃતિના વર્ણનમાં શી રીતે સંભવે ? પણ આ કર્તાની ચરતચુક ગણી શકાય એમ નથી. આવા કોપવાળી સંકલના એમણે ધણો અને સૂક્ષ્મ વિચાર કરીને જ સ્વીકારી લીધી છે. મનોદશાઓનું વર્ણન ન કરે તો “બહેન ! હું તો તમારો લાઈ થાઉં હોં !” એ વાક્યમાંના ગર્ભિત આક્ષેપનો સ્વીકાર અક્ષકંકિશોરી એકદમ કરે, તે વાંચનારને મળે કેમ ઉતરે ? મનોદશાઓનું ઉત્કટ વર્ણન ન કરે તો કુમુદમુંદરીનું વધારે ઉત્કટ પદ અને તેને અતિ એની મૂર્છા, તેમ એ મૂર્છા દરમિયાનના સવારા આદિમાંથી નવીનચંદ્રને એ પરબો ચણેલીના માનસિક મંથનનું વાસ્તવિક જ્ઞાન તથા તત્ત્વજ્ઞ પોતાની મૂર્ખતાનું માપ અને પશ્ચાત્તાપનો આરંભ, આ સર્વે કડુણ પરંપરાનો અવિચ્છિન્ન રસ શી રીતે વહે ? આ એક પાસું થયું હવે એ જ વિષયનું બીજું પાસું જુઓ. કુમુદમુંદરીને નવીનચંદ્ર સુરસ્વતીચંદ્ર જ એની હમમગ ખાતરી કુમુદમુંદરીનો એના ઉપર હામળ આવે છે તેથી યાય છે; લગભગ, જો કે પૂરેપૂરી નહીં. નવીનચંદ્રને પશ્ચાત્તાપનો ઉદય થતાં જ એને સુવર્ણપુરથી જતા રહેવા મન થતું હતું, પણ શુદ્ધિધનને સાબકારક થઈ પડે એવાં શુદ્ધિધન-પ્રમાદધનની મુશ્કેલીઓથી અને પોતાને મુશ્કેલી બીજા પક્ષે એ લખાણો કરતો દત્તો તે પ્રવૃત્તિ પડવા સુધી ચલાવવાની દત્તી, પડવાનો દરબાર જેવા પક્ષ

એને મન હતું, એ પહેલાં કે પછી જવાનું કર્તા જણાવે તેમાં નવીનચંદ્ર તે સરસ્વતીચંદ્ર જ એ આવ્યા વગર રહે જ નહીં. પણે ઊધડે તો તે આખો જ ઊધડે, એક પગ દૂધમાં અને એક પગ દહીંમાં રાખી શકાય જ નહીં. વાંચનારને માટે એ પડેલે પડવાનો દરખાસ્તો પૂરો થતાં આખો ઉધાડી નાખવો અને માત્ર કુમુદસુંદરીના મનમાં થોડો સંશય રાખવો એ માર્ગ કર્તા લે છે; અને તેમાં સંપૂર્ણ સંભાળ લેતાં જ ને ને દોષ રહી જ જાય તે નિરુપાયે રહેવા દે છે.

કુમુદસુંદરીના મનની તલાવમાળ સ્થિતિનો ચિતાર પણ સાથે સાથે એટલો જ આવશ્યક છે. પડવાને દિવસે સો દરખાસ્તો ગયા એટલે દયાશંકરે ઉખેળેલા પાછલા ઇતિહાસથી અને સૌભાગ્યદેવીની ખસકનંદા તરફની દયાથી અમાત્ય કુટુંબના ઉપર એટલી માન અને હેતની લાગણીઓ પ્રગલ્ભ બની, પછી પોતાની મેડીમાં એ જાતે વરસેલી થવા અને નણંદને પણ એવી બનાવવા મથતી હતી. મધ્યાહ્ન થતાં પોતાની મેડીમાં એકલી પડી, અને કુસુમનો પોતા ઉપરનો કાગળ અને સરસ્વતીચંદ્રના ખિરસામાંથી પડી ગયેલો એણે ઊંચકી લીધેલો કાગળ વાંચતાં એના મનમાં પાછાં સરસ્વતીચંદ્રના ઉપર દયા અને પ્રીતિ ઉભરાયાં. હાં જમવા નાંચે ઊતરવું પણું અને વનહીંસાની ગરબી અને સૌન્દર્ય ઉત્સવથી વળી મૂંઝવે સ્થિતિ પર આવી. સૌભાગ્યદેવી પોતાની મેડીએ ચડી. કૃષ્ણકલિકા પણ ચોર જેવી ઉપર ચડી. કુમુદ પાછળ મર્દ. અસહ્ય વસ્તુ જોઈ. પ્રમાદધને જાણે કંઈ જ બન્યું ન હોય એવા ડોળ રાખ્યો. કુમુદસુંદરીએ રોષના આવેશમાં સાંકળી અને ઢવડો રસ્તામાં ફૂટતી તેની માલકણ ઉપર ફેંક્યાં. પતિવ્રતાએ સ્વમુખે સ્વામી ઉપર આરોપ ન મેલાય તે એણે ન મેલ્યો. તથાપિ ન દાખી શકાય એવી વૃત્તિએ આરોપની સાગિતી જેવો સંગીન પુરાવો જાહેર કરી દીધો. અને પછી મોઝણું મૂકી દીધું. માથું પગડ્યું. સૂક્ષ્મ શયે હલ્લના ચૂરા કરી મૂક્યા તે લાગણી-હીન પતિને આ નજીવો જેવા પણુ રચૂલ ધાની કંઈક દયા આવી.

કંઈક આસનાવાસના કરવા લાગ્યો. કુમુદમુંદરીને કંઈક પતિ ઉપર
 હિમગોકા પણ આગ્યો. કંઈક એ સુધરે એવી વાતો પણ કરી અને
 પિયર જવાની રજા લઈ લીધી. પ્રમાદધન લીલાપુર જવા નીકળ્યો
 એટલે નીચે આવી સાવિત્રીઆખ્યાનની કથા કંઈક સાંભળી. પાછી
 ઉપર ચડી અને એટલું રોઈ કે યાકો જ ગર્ભ ગત્ય જેવી બેડી
 ત્યાં અલકકિશોરી અને વનલીલા આવ્યાં. રોતરજ રમવા બેઠાં.
 વનલીલાએ 'ચંદા'ની નવી કવિતા જોઈ તે સમજાવવા કહ્યું.
 એમ કરતાં કરતાં રાત પડી. કુમુદ એક્લી પડી. અસહ્ય શોકભારથી
 નિઃશ્વસ્ત બનેલીને હાથે ઉઠાડી. દાસી પથારી કરવા આવી તેણે
 ઉઠાડી. ફરી 'ચંદા' વાંચનાં 'અસ્થિર મેદુલા' શબ્દે પ્રમાદધન
 સાંભરી આગ્યો અને પાછી વરધેલી બનવા મથી. નામગત્પથી પ્રેરેલા
 થેનબળે પાછી ઊંધરાટી ચર્મ સર્મ જવા માટે કમળો કહાડે છે ત્યાં
 સરસ્વતીચંદ્રે મોહલેલો શ્લોક સ્ત્રી પક્ષે તે બેતાં વળી મન સરસ્વતીચંદ્રમાં
 લીન થયું. એના બધા કામળો કહાણ્યા. ફરી ફરી વાંચ્યા.
 ઇત્તી પણ નીકળી થેલા ચર્મ આ ઊંમિવેગથી પણ યાકો ગર્ભ. પાછી
 નિદ્રા આવી. બારણે બેઠેલા સિપાઈઓના ગાનનો સ્વર કાનમાં
 આવતાં ચમકો ઊડી અને પાછી સરસ્વતીચંદ્ર-રુદન કરવા લાગી.
 હરુણ કવિતાકડીઓ લવવા લખવા લાગી. ત્યાં શુદ્ધિધન અને નવીનચંદ્ર
 આવ્યા. "ઓ મારા સરસ્વતીચંદ્ર ! કેમ ખમાવ !" એમ કરી
 ખુરશીના તરિકા સાથે માથું ફેરવ્યું. વળી લવતી ગર્ભ અને વધુ દીન
 બનતી ગઈ. એવામાં નવીનચંદ્ર બેઠેની મેડીમાં આવીને ધૂતો.
 કૃષ્ણકલિદા પ્રમાદધનના પક્ષે પરથી વચ્ચે બારણે નાડી દતી તે
 દુણેથી એ બારની નવીનચંદ્રની મેડીમાંની સાંકળ ઉપાડી રડી ગઈ
 દતી, જે કુમુદના જાણવામાં હતું. એ બારણા તરફ એક વાર ગઈ,
 બે વાર ગઈ. મદનથી તણાવણી ત્રીજી વાર ગઈ. પોતાની બાગુની
 સાંકળ ઉઠાડવા દાઢ લાંબો કર્યો. ત્યાં જવાદાઢ પોતા તરફ આવેનો
 બેળો. એ દાઢ જોનો તે આખી જાવા જોઈ; તે માતા ગુણમુંદરી

જેવી સાગી. અને મદનાંધ ભગી ગર્ભ. મદન મરી ગયો. એની આણુ
પગ પણ માની તેથી ગજગણી ચર્મ ગર્ભ. મદાપાતકથી ઉગરી માટે
છિન્નજિન્ન સ્તવન કરી રહી. એ સ્તવનસમાધિમાં એ પ્રાપ્તિ-
હૂબકીમાં એને ગુણગુંદરી ઉપરાંત સૌભાગ્યદેવી, વિદ્યામુર, અલક-
કિશોરી, કુસુમસુંદરી, શુદ્ધિધન અને સરસ્વતીચંદ્ર પણ પ્રલદ્ય થયાં.
એ અદ્વિદ્યર્શનથી વળી દિન બનેલી પાછી સ્તવન કરવા સાગી અને
કેટલીક વારે શાંત ચર્મ. પછી તેણે નિશ્ચય કર્યો. સરસ્વતીચંદ્રની
એક સેવા કરવાનું મારા હાથમાં છે, આજની રાતમાં જ, અસારે
જ. એના ઉપર કાગળ લખ્યો; અને તે એના ખિસ્સામાં મૂકવા
ચાલી. સાંકળ ઉઘાડીને અંદર ગર્ભ. પગ લાવી હતી તે ખિસ્સામાં
મૂકી દીધો. હાં આટલામાં કંઈક વાંચતો વાંચતો નિદ્રિત થયેલા જેવો
નવીનચંદ્ર દડો. કુમુદે એ કાગળ બેઠ્યો. આજો એના હાથમાં
આવ્યો. અક્ષર જોતાં ખાતરી ચર્મ કે એ સરસ્વતીચંદ્ર જ. અને
એના હાથ જોઈ કુમો ભરાઈ આવ્યો, રોઈ પડી, ધ્રુજી ઊઠી.
સરસ્વતીચંદ્રે આંખ ન ઉઘાડી. કુમુદ કાગળમાંની ગઝલો વાંચવા
સાગી. વંચાઈ રહેતાં ઉદ્દેશાન્ત ચર્મ બકવા સાગી અને મૂર્છા ખાઈ પડી.
સરસ્વતીચંદ્ર ઊઠ્યો. તેનું માથું બોજામાં લઈને આસનાવાસના કરવા
લાગ્યો. કેટલેક કાળે મૂર્છા વળી અને એકદમ ખસી અને આંધો
જઈને બેઠી. સરસ્વતીચંદ્રે એનો હાથ ઝાલ્યો અને પાછો ઊઠી
દીધો. એ ઊઠી આટલામાં બેઠો અને કુમુદ તેને વાગ્યાણુ મારતી
મુંબઈ પાછા જવાનું કહી પોતાની ઝોરડીમાં દોડી ગઈ ખારણું દઈ
દીધું. અને પછી સરસ્વતીચંદ્રના તમામ કાગળ કહાડી ફાડી બાળી તેની
લક્ષ્મી શીશીમાં ભરી, "મર્ગદારક લક્ષ્મી" એવી શીશી ઉપર ચિટ્ટી મારી,
"તપને અંતે આનન્દસમાધિ પેઠે જાતે આવેલી અસ્વપ્ન નિદ્રાને વશ
ચર્મ." મનોદશાઓની આવી વંદોળચક્ષી (સાઈક્લોન-cyclone)
કાઈ પણ કર્તાએ ચીતરી હશે ખરી? એ ચિત્રમાં નવીનતા હોવા ન
હો, એ ચિત્રની વાંચનાર સ્ત્રીપુરુષોનાં હૃદય વલોલી નાખવાની

શક્તિ નિર્વિવાદ છે, અને રવૈવાની ધૂમરીએ ધૂમરીએ જેમ ગોળીમાંથી મધુરતા અને સુવાસ, તેમ ખીયારી કુમુદના મંથનમાંથી પડે પડે કુરુણતા અને સુવાસથી જ ઊડી રહે છે. તથાપિ અહીં મારો આ વ્યાખ્યાનપદ અતિ દૃઢ છે ત્યાં તેમાં આ ચિત્રની જુદીઓ ઊપસાવવી પડી છે, તે સંકલ્પનાની દૃષ્ટિએ પણ એ ચિત્રના અદ્વિતીય મહત્ત્વને દર્શાવે છે. "સનાતન ત્વાગ" કરી શકી છું એમ માન્યું, અને વળી "મર્મદારક ભરમ" ની શીશી પણ બનાવી, એ શું? પ્રમાદધનમય બનવા મથતી હતી, અને વળી વચ્ચે વચ્ચે બીજાં જાણીતાં હોડાણોમાંથી "સરસ્વતીચંદ્ર-સરસ્વતીચંદ્ર!" એ તાર પણ કંપી ગઈતા, તે સમતા જ ન હોતા, એ શું? પડવને દિવસે પોતાની જ મેડીમાં પોતાના જ પલંગપર બ્યમિચ્ચાર કરનાર પતિએ બીજને જ દિવસે તેની સહ-પ્રતિવાદિની (co-responder) ની જ શીખવણીએ પ્રસારે/પ મડી રહ્યાઓ; કુમુદસુંદરી આ જાણે છે, વનકીલાના કામગથી પાછલી રાતે. [દઢ ધર્મ ગર્ભ] પોઆમાં પોઆ ચીજ પણ કોઈકે કેળવણીને પરિણામે અતિ કાણુ બની શકે છે. પ્રથમ તો કુમુદસુંદરી જડ જ બની ગઈ. નદીએ એને પોતાના શૈલમાં લઈ લઈને એની કાપાને પણ શીંગડું બનાવી દીધી. પછી આ સર્વ ઉત્પાતમાંથી જાગે છે તે કુમુદસુંદરી કોઈ બીજી જ સ્ત્રી છે, અને તે સંસારની સાધારણ સ્ત્રી પણ રહી નથી. પૂર્વાવસ્થામાંથી માત્ર એ લક્ષણ આ નવી સ્ત્રીમાં રહ્યું છે, જેમનું પ્રમાણ પણ ધણું વધી ગયું છે-એની મધુરતા અને એની ખવિતતા. પ્રમાદધનની પાસે, પ્રમાદધનને ઘેર, એ દિશામાં પણ હવે જવું જ નથી. એ કરતાં તો મોત લઈ, અને સરસ્વતીચંદ્ર તો પર પુરુષ, -એમ કુમુદસુંદરીને હાડોહાડ વૈરાગ્ય વ્યાપે છે, અને તે માણને શરણુ જાય છે. સ્થૂંચ વાસનાએને પૂરેપૂરી છતી રહે છે, જો કે આની એને પોતાને ખજાર નથી. પાછી નવીનચંદ્ર સુંદરમિરિ હપર છે એમ સાંભળતાં જ એની સૂક્ષ્મ વાસના બળ કરે છે, અને એને ત્રિરિયાત્રાની ઇન્દ્રિય ધર્મ જાય છે. સાધીઓ એની નિર્દોષ ઇન્દ્રિય આડે આવતી

નથી. અને ગિરિ ચડતાં જ માર્ગમાં એ માનસશાસ્ત્ર-પારંગત અને આચારવશુદ્ધિબળે હૃદયની જુદી જુદી ગુદાઓમાંની લાગણીઓનાં બહાનુ અને ધર્માધર્મ પારખવામાં અતિ ચક્રાર બની રહેલી સહિષ્ણુ, "તારામૈત્રક" જુએ છે. અતિઘરુણ દુઃખના તપને અંતે જે સાચો વૈરાગ્ય વિશુદ્ધ પાત્રમાં જન્મે, અને ભુદ્ધિમાંથી હૃદયમાં અને હૃદયમાંથી મૂળે મૂળે આત્મામાં સ્થાયી સર્વવ્યાપી સર્વોપરિ બની રહે, તે પછી જ કેવલ સાર્વિક સુદ્ધમ ઉરયોગનો વા આત્મા આત્માની સુવિમલ મૈત્રીનો સંભવઃ આવા વજ્રસાર સિદ્ધાન્તોને મનુષ્યજીવનના સનાતન સલ તરીકે સ્વીકારીને કર્તાએ કરેલી સંકલનામાં, વસ્તુના ઉપલ્લા પચયિયાં આ વટોળચક્રીના પચયિયા વડે જ કુમુદસુંદરીના દોમાર વચના સંવનનેતિહાસ સાથે સંકળાયાં છે. વળી પહેલો ભાગ પૂરો કર્યો ત્યારે આખા કાફલાનું અંતિમ બંદર કપું એ કર્યો વિચાર કર્તાએ કરેલો જ નહીં, લખતાં લખતાં જેમ જેમ જલ પધારે શું અવાઈ તેમ તેમ કર્તા પોતે બંદર વધારે વધારે આવશ થતા ગયા, અને આખરે ગમે તે સમાપ્તિ ઠોકી દીધી, એવા એવા ઉપલક્ષિયા મત, આ વટોળચક્રીમાં પકડાઈ અટવાઈ કચરધાણુ ચર્મિત્વ છે.

"મળી દણેદણ" એ આ સુવર્ણપુરમાંના કથાભાગનો આરંભ છે, અને સરસ્વતીચંદ્ર આલ્યો તથા સોળ-સત્તર કલાક પછી કુમુદસુંદરી સુવર્ણપુરથી ચાલી નીકળી એ અંત છે, તો આખું વસ્તુ લેતાં આ આખો કથાભાગ આરંભ છે, અને સૌમનસ્ય ગુફામાંથી સરસ્વતીચંદ્રે વસંત ગુફામાંથી ગાતી મધુરીને ઝોળખી લાંથી આખી કથાનો અંત શરૂ થાય છે, અને વચલો કથાભાગ આખી કથાનું મધ્ય છે.

બહારવટિયાઓની કથામાં સંભવિતતાના વસા બહુ ઝોળા છે. શરૂગયના પસની દાર સંપૂર્ણ ચર્મિત્વ છે એ સ્વસંગ નજરે નોઈ આવેલો તથાપિ કુમુદસુંદરીને પકડવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નિશ્ચય થાય છે; મગરકે પ્રલસ ગય છે કે રાતે કરેલી યોજનાઓ પા ભાગની

પણ અમલમાં આણી શકાઈ નથી : તોપણ સરચંગ આંધળિયાં કરે છે. સંકલનાનો આ નખજો લાગ કર્તાએ હરભમજી વગેરેની વધારે સંભવિત પ્રતિકારક યોજનાઓ તો અને મોનચતુરના સેનાપતિવના આકર્ષક વર્ણન નીચે ઢાંક્યો છે.

ચંદ્રકાન્તને લગતા ખંનાવોમાં એકથી વધારે વિગત પરસ્પર વિરુદ્ધ જોવી છે. એ જે દિવસે પાછલા પ્રહર દરમિયાન હુંટાયો તે જ દિવસે બહુ તો કલાક રાત જતાં પાછો ગુણમુંદરીનો અતિથિ થયો મનોરિયામાં. સરસ્વતીચંદ્ર હુંટાયો તે જ સમયે લગભગ ચંદ્રકાન્ત પણ હુંટાયો હોવો જોઈએ, પણ તે ક્યા રસ્તા ઉપર, એ કર્તાએ રૂપક કરેલું નથી. આ પ્રમાણે હુંટાવાને માટે એ રત્નનગરીથી જે સમયે નીકળ્યો હોવો જોઈએ તે સમયે એ નીકળેલો; એ સમય કયો તે અરૂપક જ રહે છે. રત્નનગરીથી સુવર્ણપુર જવા નીકળ્યો, પછી રસ્તે એણે ભદ્રેશ્વરનો માર્ગ લીધો, તે માર્ગે પણ આગળ ન વધવા અને મુંદરી મોક્ષવામાં આવેલો એણે ન ગાંઠ્યો, અને હુંટાયો; અને બાવાઓએ જેમ સરસ્વતીચંદ્રને રસ્તામાંથી ઊંચકી લીધો તેમ ચંદ્રકાન્તના પોટકાને પણ ઉપાડી લીધું; જે થોડા દિવસ પછી સરસ્વતીચંદ્રને સ્વાધીન થયું. રત્નનગરીથી નીકળતાં પહેલાં ચંદ્રકાન્ત કેટલા દિવસથી ત્યાં આવેલો? વિદ્યાચતુર અને એની વાતચીત એ રત્નનગરી પહોંચ્યો ને તુરતમાં થયેલી હોય એવી જ છે, અને તે પછી એ થોડા કલાકમાં જ નીકળેલો અને ખીજે દિવસે હુંટાયેલો. પણ આથી જમદું પાછળ ગંગા માંદી પડી, મરવા જેવી ઘર્ષ ગર્ષ, વગેરે કાગળ આવે છે, ખીજા કાગળો મિત્રોના આવે છે, જે સવેને જવાજનાં ટાંચણ એ કાગળો સાથે, હુંટાઈ સરસ્વતીચંદ્રને મળવા પામી તે પોટલીમાં હતાં. એ સર્વ ચંદ્રકાન્ત રત્નનગરી ગયા પછી ત્યાં એના દશેક દિવસ ભાંગ્યા હોય તો જ સંભવે પૂર્તલાલ લક્ષ્મીનંદનને ગાંડા ગણાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમાં થાય છે એમ કે ચોતે જ કેદમાં જાય છે, એ ખનાવ મજા ચંદ્રકાન્તે મુંગઈ હોયું તે પછી જ ખનેલો છે.

દરો. સંકલનાની દૃષ્ટિએ આ સર્વ વિગતોનું અન્યોન્ય ગાંઠણ નબળું રહી ગયું છે, એ વિશે મતભેદ સંભવતો નથી.

પહેલા ભાગમાં સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદસુંદરીને જોવા આવે છે તો ચોથા ભાગમાં મધુરી નવીનચંદ્રને જોવાને સુંદરમિત્રિ ચડે છે. પહેલા ભાગમાં જેમ "મળા દણેદણ"થી આરંભ છે તેમ ચોથા ભાગમાંની કથાનો તારાગૈત્રીથી આરંભ છે. પહેલા ભાગમાં જેમ નવીનચંદ્ર સરસ્વતીચંદ્ર જ કે ખીચું કાઈ એ સવાલ કુમુદસુંદરીને છેક આખર મુખી રહે છે, તેમ ચોથા ભાગમાં નવીનચંદ્રને સંગ આખર મુખી રહે છે. આ પ્રમાણે ત્રીણી ત્રીણી સંકલનાઓ સૌ જોઈ શકે એવી આપોઆપ ગુંથાઈ છે. આખા કથાકલાપમાં સૌથી વધારે દુર્ઘટ સંકલના આવ્યા જિંઝા, ઉમ, અનિવાર્ય જેવા શોકમાં ગિરકતાર સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરીનાં જીવનને કડુણાવસાનમાંથી ઉગારી લેવાની છે. કુમુદ પહેલી વાર નદીમાં પડી ત્યારે એ રડતી, બળતી, ઝગતી એટલી તો બમ્મ, કે દિલ્લમ્મ કે બેભાન હતી કે તે જાતે પડી કે અકસ્માત પડી કે કાઈએ એની પાડી, તે કશું એ સમજવા પામી જ નહિ. બીજી વાર હાથે કરીને સમુદ્રમાં ડૂબવા ગઈ. અને એનું અનિષ્ટ થયું હોત તો સરસ્વતીચંદ્રનો પણ પધાતાપ એટલો દારુણ થઈ જાત કે શોકસાગર તરી બિતરવાનું તેને પણ અશક્ય થઈ જાત. બહારવટિયાના અસમ્ભવિત જેવા પ્રકરણનું મૂળ સૂરસંગના પુત્ર પ્રતાપની દુષ્ટ વાસના હતી, અને બહારવટિયાનું વાદળ વેરાયું તમાપિ કુમુદસુંદરી નદીમાં તણાઈ ત્યારે એ દુષ્ટ વાસના એની પાછળ પડેલો જ હતી. પ્રતાપની પાછળ ભુલિધનનો ગુપ્ત પક્ષકાર દગાખાજ સંકર મહારાજ પડ્યો. પ્રતાપે નદીમાં જ એનું ડોકું ઉઠાવી દઈ પિતાનું વેર લીધું. પરંતુ દુષ્ટ વાસના એવી ચીજ છે કે તેના આધારના જે બીજી રીતે મિત્ર તે પણ મિત્ર મટી તેના યત્ર યાય છે જ. અનુભવ-પારપાકથી વિચાર શુદ્ધ થતાં મહિરાજ અને વિદ્યાચતુરને વફાદાર બનેલા મૂળરાજે નદીમાં અંપલાવી ચેતાના મિત્ર

પ્રતાપને પણ દણી કુમુદને એના તરફનો લાગ દૂર કર્યો. અને સંગમ-
સ્થળના આમસામા પ્રવાહરૂપ કુદરતે કુમુદના બેભાન દેહને માતાજીના
બેઠ પાસે આણી મૂક્યો. આ પ્રમાણે એ ચંદ્રાવલીની 'મધુરી'
બની, માતાજીના યોગમાં હૃદય પરોવવા મથતી ચાર દિવસે જરા
શાંત થઈ, ત્યાં સુંદરગિરિ ઉપર નવા પ્રકટ થયેલા નવીનચંદ્રની વાત
એણે સાંભળી અને આક્રમના સૂર્યોદય પહેલાં જ બાવીઓ સાથે નીકળી
સુંદરગિરિ ચડી. સામે યદુશૃંગથી ઊતરી મુરઆમ જોવા જતા-
નવીનચંદ્ર અને બાવાઓ માર્ગમાં મળ્યા. મુરઆમમાં નવીનચંદ્રે
વર્તમાનપત્રોથી પ્રમાદધન બીજની રાતે જ રૂખી ગયાનું, કુમુદસુંદરી
ત્રીજની સવારે તથાયાનું, અને સૌલાચ્ચદેવીના પણ અકાલ મૃત્યુનું જાણ્યું,
તેમ પોતાના પિતાના શોક વિષે પણ એની ખાતરી થઈ. પરિવ્રાજિકા
મઝામાં આવેલી કુમુદસુંદરીને સાધ્વીઓએ મદન અને લગ્નના
ખરા સ્વરૂપનો બોધ કર્યો, સંસ્કારવિહિનનાએ એના વરેલા પતિને
એનો જાત જ દુલ્હો, હૃદય દરનાર પહેલા પુરુષને જ એનો પતિ
ગણ્યો, અને એ પતિ સાથે વિશ્વંલાલાપ વગર એને પોતાનો
ધર્મ સૂઝે નહીં, બદ્ધે ધર્મ ન સૂઝે ત્યાં સુધી સાચી શાંતિ પણ
મળે નહીં; એટલે નવીનચંદ્ર જ એ હૃદય દરનારો પુરુષ દશે, એમ
પ્રયોગની ખાતર માની લઈને, વળી નવીનચંદ્ર એ ન હોય તો એવા
સાધુ પુરુષ સાથે એકાંતથી મધુરીને લેશ પણ લાગ નથી એવી ખાતરી
સાથે, બંનેના એકાંત મેળાપનો યોગના કરવી ધારી. કુમુદસુંદરીના
શ્રેષ્ઠ દિલની સાધના એ સાધ્વીઓનો પ્રાર્થાહેતુ હતો. તે જ સમયે
નવીનચંદ્રના શ્રેષ્ઠ દિલની સાધના એ સ્વનંત્ર હેતુથી વિષ્ણુદાસજીએ
યોગના કરી, જે સાધ્વીઓને અનુકૂળ આવી ગઈ. નવીનચંદ્રની
વાસનાઓને વિષ્ણુદાસજીએ એટલી સૂક્ષ્મ થયેલી ગણી કે તેમનો
સૂક્ષ્મતમ પરિપાક તુરત જ ચર્ચિત્તવ્ય એવો વડીલધર્મ સ્વીકારીને વિષ્ણુ-
દાસજીએ એને ચિરંજીવ શૃંગના સંમિદ સ્થાનમાં એકાન્તવાસ આપવા
અને દરમિયાન પોતે સમાધિસ્થ રહી એનું બનતું ઉદ્દમાવન કરવાની

ગોઝના કરો. મધુરીને પણ પોતાની તેમ નવીનચંદ્ર બનેલી સંમતિથી નવીનચંદ્રની જોડેના જ રચાનમાં એકાન્તવાસ આપવો એ એક જ ડગરું યાકો રહ્યું. મધુરી પોતાના દેહની વૃત્તિઓ ઉપર પોતાની શક્તિઓ ઝેડતી છે તે વિશે સાધીઓને અનજિજ્ઞા લાગી; દેહની વૃત્તિઓને દાખી ન શકાય તો, એ બપથી કમ્પતી લાગી; સ્વયંભૂ મદન પ્રજ્ઞ યતાં હૃદય દરનાર અધિકારી પતિને દેહનો પણ અધિકાર સોંપા દેવાના સ્પષ્ટ ધર્મને લૌકિક શિક્ષણના ખોટા ગ્રાહ-પંજરમાં પૂરાપેલી હોવાથી બંધકર પાપ જેવો ગણ્યતી લાગી;* અને આથી કરીને તેમણે ગાંઠ વાળી કે એ સ્વમુખે સંમતિ આપવાની જ નથી તો દિંદર નદી, ધણુ ડગલે ડગલે જે કંઈ ગોઠવણ કરીએ છીએ તે એને આગળથી સ્પષ્ટ જણાવતાં રહીયું, અને ડગલે ડગલે એ તેને અનુકૂલ વર્તશે તો તેને જ એની હૃદયશુદ્ધિમાંથી નીકળતી સાચી સંગતિ માની લઈશું આ પ્રમાણે પ્રલસ સંગતિ મેળવવાની રહી નવીનચંદ્રની. એ ત્રણ ડગલે મળી. પ્રથમ ચંદ્રાવલી વ્રતભંગનું જોખમ ખેડીને પણ વિદારપુત્રીને મળી. તેણે નવીનચંદ્રને વાત કરી રાખી, અને પછી ચંદ્રાવલી જાને નવીનચંદ્રને મળી. મધુરીનું પદ રાસ-લીલા પ્રસંગે નવીનચંદ્રે સાંભળ્યું હતું અને સુરઆમયાત્રા દરમિયાન પ્રમાદધન-શોભાઅદેવી મુઆના સમાચાર વર્તમાનપત્રોથી જાણ્યા હતા. ક્રમસંહરી માટેનું એનું દુઃખ અત્યંત તીવ્ર ધર્મ ગયું હતું.

* આચારમાં આપણા પામર બધુઓ શિષ્ય માને તે મયોરાઓ પૂરેપૂરી પાળવી અને મનોવ્યાપારને પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા આપવી તથા મનઃપૂત સુધારાનો બાધ કરવામાં પૂરેપૂરી છૂટ લેવી, એ કે જલે તેવો કોઈ પણ સુધારો આમયમાં મૂકવામાં ક્ષાતિનો ખોટો બાજ તને ખરેજ અભિનંદે ત્યાં સુધી ધીરજ રાખવી, એ “સુધારા”ના પ્રશો વિશે ગોચર્ધનરામે જલે પોતાના જીવનચરિત્રમાં પાળેલા નિયમોનું કુમુદસુંદરી આ સ્થળે સમ્પૂર્ણ દર્શાવત જતી રહે છે. સૂક્ષ્મ પ્રીતિચોજને જનસર મળે છે તેનો સમ્પૂર્ણ લાભ લે છે. અને પ્રમાદધન વરુ દેહની વફાદારી અણીશુદ્ધ બળવવાનો આચાર પૂરેપૂરો પાળે છે. સરખાવો ૪, ૩૭૩-૪.

એ સુંકુમાર સ્નેહલતિકાનું હૃદય ચિરાઈ ગયું છે તે મારે લીધે. એણે આપવાતનો પ્રયત્ન કર્યો તે મેં એને આવી અસહ્ય યાતનામાં ફેંકી દીધી તેને લીધે. પ્રમાદધન અને સૌભાગ્યદેવી મરી ગયાનું જાણતાં એના આ ઊછળતા ઊકળતા દુઃખસાગરમાં ન જાને હજીય ફેટલા મોટા હોડા આવશે ! બસ, બસ, મારા અતલ અતલ પાપને લાયક પ્રાયશ્ચિત્ત એક જ-જે માર્ગે કુમુદસુંદરીનું દુઃખ ઘટાડી શકવાનો સંભવ તે એક જ મારો મોટામાં મોટો ધર્મ ! પરંતુ આ સમયે જેમ એવા જ પ્રસંગમાં પહેલાં ભાગમાં કુમુદસુંદરીને નવીનચંદ્ર તે સરસ્વતીચંદ્ર જ કે નહિ એવી થોડી શંકા રહી હતી તેમ એલા ભાગમાં સરસ્વતીચંદ્રને મધુરી તે જ કુમુદ ખંરી કે નહિ એની પૂરેપૂરી પ્રતીતિ ચર્ચ ન હતી. ચંદ્રાવલીએ એ પ્રતીતિમાં એક અંશ ઉમેર્યો. એના " પૂર્વાશ્રમનું સાક્ષીબૂત હૃદય " દૂખી ન હોતું ગયું અને તે જ આ મધુરી. તથાપિ મધુરીએ ચંદ્રાવલીને પણ પોતાનું પૂર્વાશ્રમનું નામ કહેલું ન હોતું તેથી અભિયાનમાં એટલી એક ખામી હજીયે રહી.

ચંદ્રાવલી કહે, નવીનચંદ્રજી, જે પ્રીતિપરિપાકથી તમારાં હૃદય-યુગ્મ અદ્વૈત પામ્યાં છે, 'તે પ્રીતિના તંતુ ઉપર બલાતકાર કરવાથી ઉભય હૃદય ખેંચાય અને તૂટે એ પ્રીતિની પ્રકૃતિ છે. કેટલોક કાળ ઉભય હૃદયના તંતુઓના યથાપ્રાપ્ત સમાગમનું પાલન કરો, અને ધીમે ધીમે ઉભયની ક્ષાથી, વૃત્તિથી, સંયુક્ત અભિલાષથી, અને પ્રયત્નસંવાદથી એ તંતુઓને કલેશ ન પડે એમ ધૃદા કરો. તમે મધુરીને પુરવ માર્ગે જ પ્રેરવા અભિલાષી છો એ તમારી મહાનુભાવતા છે. ચંદ્ર અને કુમુદના જેવી શરીરોને દૂર રાખનારી પણ દષ્ટિમનઃ સંયોગ રક્ષનારી તમારી બંનેની અનિશ્ચય પ્રીતિ છે. અને એવી સૂક્ષ્મ પ્રીતિને મારે જ તમારાં સૂક્ષ્મ શરીરોનો સમાગમ રચવાની અમારી યોગ્યતા છે. તમારાં શરીર આવા સમાગમકાળે અન્યોન્ય આસક્ત થાવ કે અનાસક્ત રહે તેમાં અમે આધુજન હિંદાસીન છીએ. સૂક્ષ્મ કામ તૃપ્ત થવાની સાથે-સ્થૂલ કામ જન્યો હોવા ન હોવા, તૃપ્ત

થયો હો, વા ન હો, તથાપિ જલજ કલ્યાણનો ધર્મ સચવાયો સમજાવે છીએ, અને એ જ પરમ સાધ્ય છે."૬

નવીનચંદ્ર સંગતિ આપે છે. બંને મળે છે. પહેલા ભાગમાંનો કુમુદસુંદરીની પછાતી મનોદશાનો વંટાળ આપણે જોઈ ગયા. અહીં શરીરની કુદરતી પ્રેરણાઓ અને તે પ્રેરણાઓને ધર્માતિક્રમ ન કરવા દેવા શરીરશાપીનો સંકલ્પ, એ બેનું સીધું કારણ સંધન બંને અનુભવે છે. પૂર્ણ બલથી ધરી રહેલી પ્રેરણાઓ મર્યાદાવજ સામે એવી પછડાય છે કે બંને શરીર મૂર્છા પામે છે; પહેલી કુમુદસુંદરી અને પછી સરસ્વતીચંદ્ર. કુમુદસુંદરીનાં દુઃખાતિશય અને સ્ત્રૈય નાજુકતાને લીધે આ ક્રમ યોગ્ય જ છે. અને શરીરશાપીના અધિક બલને લીધે મદનવાસનાએ પ્રાપ્ત કરેલી આ મૂર્છા દરમિયાન યાત્રિયો પોતાનું કર્તવ્ય કર્યા કરે એ પણ યોગ્ય છે. અને મનનાં પડ પછી પડ ઊકલતાં અને સંવાદ વધતો જતાં બંને શાંત, પ્રસન્ન અને પવિત્ર બને છે. એટલું જ નહીં પણ પોતપોતાના અંતરમાંની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓના આવેશોલ્લાસભર્યા વિહાસ બંને એક કાલે થતા એક દીર્ઘ સ્વપ્નોદયમાં અનુભવે છે. આ દૃષ્ટી-સ્વપ્નની સૌથી મોટી અમતકૃતિ એ છે કે વચ્ચે દિવસ અને જાગૃતિકાલ આવે છે, તોય પણ તે સમાપ્ત થતાં જ પાછો એ સ્વપ્નોદય આગલી રાતના બિન્દુથી આગળ જ વધે છે * પરસ્પર સૂક્ષ્મ પ્રીતિના શુદ્ધ વિનિમયો-

૬ સંક્ષિપ્ત.

* આ સ્વપ્નસહચર્યાનું વર્ણન આપતાં આરંભમાં જ એ કેમ બની આવ્યું હતો તે વિષે કર્ણ વર્ણવેલો એક પેશ લખે છે (૪. ૫૪૬). પણ તેમાં અશ્રદ્ધાજી જગત આવો બનાવે છે કે જ અસંગતિત ગણીને તો કહાડી ન નખાય, એટલું સ્વીકારે, તેની અશ્રદ્ધા એટલી પીગળે તો ઘણું છે, એવી વૃત્તિ જ કર્ણએ રાખી છે. એટલે આ વિષયમાં કર્ણનો ખરો આશય જાણવાને સારુ આવી શાબ્દ ચર્યાનાં સ્થાનો છાકી દઈને તેમણે ગોઠવેલાં કલાસૂચનોનો કમ તપાસવો અને જોડેલવો એ જ ગાર્ગ છે. આહીં દૂંઠામાં

તર્કથી લોકોત્તર શાંતિ અને સાદસ અને સલામત પામેલાં એ દમ્પતી
 “દેશવચમાં દેશપ્રોતિ”ની સુધા પીઈ પીઈને આપાદી મેધ જેવાં વર્ષણો-
 ન્મુખ અને છે, કલ્યાણપ્રાપ્તિ નામે સનાતન ભાવનાઓને વર્તમાન યુગની
 પરિસ્થિતિમાં પોપી રોકે એવા મકની યોજના કરે છે, અને જેવી એ

દિગ્દર્શક નોંધ જ કરીશ. સરસ્વતીચંદ્રને સુદરગિરિ ઉપર આવેલાં ત્યારથી
 વિન્વદિત જેવી શક્તિ વધતી જાય છે, કુમુદસુંદરીએ આછમાં મન પરોવવા
 માંડ્યું ત્યારથી કે વનસીલાના કાગળે જડ બનાવી દીધેલી એ નદીકાંઠે
 આવી ત્યારથી-એને પણ સ્થૂળ જ્ઞાનેદિયે ઉપરાંતની કંઈક શક્તિ આવવા
 માંડે છે. વ્યક્તિગત ધર્મોના સૂક્ષ્મતિસૂક્ષ્મ વિવેક કરવાનાં જ્ઞાનખેત્ર બનેને
 વિષ્ણુદાસ, ચંદ્રાવલી આદિ પાસેથી મળે છે. એ સત્યસાત્ત્વબોના સંસર્ગથી
 પણ એનાં નિરીક્ષણશક્તિ, આત્મજ્ઞાન, શાંતિ, અને ધર્માચરણ માટે
 આશરૂં પાયાય છે. અને મળ્યાં ત્યારે વાસદેવની મૂર્તિ પામે છે તથાપિ
 મૂર્છિત દયિતદયિતા, દયિતાદયિતાના વર્તનવિચાર આદિનાં સાક્ષી રહે જ છે.
 અનેનું સૂક્ષ્મદૈત એવું જામે છે કે તેઓ બે ખેળિયામાં એક જીવ જેવાં
 થઈ જાય છે (પ્રકરણ ૨૬ થી). કુમુદસુંદરીની સરસ્વતીચંદ્ર ઉપરની પ્રીતિ
 ભક્તિપ્રધાન બને છે, તેના પ્રત્યાધાત રૂપે સરસ્વતીચંદ્રની કુમુદસુંદરી
 ઉપરની પ્રીતિમાં પણ વાકિત ઉત્પત્ત થાય છે. વળી આ સ્થાનની સૌંદર્યતા,
 વિષ્ણુદાસજીએ અત્યુક્ત સંકલ્પથી સ્વીકારેલી સમ્રાધિ-અવસ્થા, સમ્રાધિસ્થ
 મહાપુરુષની સદૈર્ઘ્ય શક્તિ, તથા જેમને એ શક્તિનો લાભ આપવાનો
 આશય, તે વ્યક્તિઓની એમની શક્તિ ઝીલવામાં પૂરેપૂરી અનુકૂલતા:-
 આમાંનું કંઈયે માની ન શકે, તેવા વાંચનારને મારે, ‘બીજું’ તો શું કહી
 શકું પણ-કર્તાએ પોતાની કૃતિ લખેલી જ નથી ! સરખાવો ‘સાક્ષરજીવન’ના
 પ્રવેશકમાં મારી દલીલ .

“શુક્રપાથી, મંત્રસામર્થ્યથી, અને અનુકૂળ સ્થિતિના પ્રભાવથી કોઈ
 કોઈ મહામાયશાલી વ્યક્તિની આવી સંસિદ્ધિ અનાયાસે અને એકાએક
 થઈ આવે; અને અન્તર્દૃષ્ટિની સંસિદ્ધિનો આ ચમત્કારક માર્ગ કર્તાએ
 “સરસ્વતીચંદ્ર”ના ચોથા શાગમાં નાયકનાધિકારને [વિષ્ણુદાસજીની રક્ષા
 તથા અને ચંદ્રાવલી જેવીનાં આસીર્વાદ સહજભૂતિ સાથે] ચિરંજીવ
 શૃંગની સિદ્ધોના ચિરંજીવસથી સાર્વિક અને પાવક (અને ઉદ્દેશપાત્ર) થયેલી
 શક્તિઓમાં સ્થાન આપીને લીધે પણ છે.” (૫. ૬૬).

યોજના ચાપ છે કે, મેઘ ઝૂમી રહે છે ને વાયુ, ઠંડક, તુરત વિકાસ સમુન્નતિ અને પરિપક્વતા પામી શકે એવાં ધરતી, ખી, તરુ, છાંડ આદિ સર્વ સામગ્રી આવી મળે છે અને વળી જોઈએ તે કરતાંય વધારે પ્રમાણમાં “ છ હમૂર ! ”ના ઉચ્ચાર કરતી આનંદથી સામે ધસે છે, તેમ જ એ મામ માટે લક્ષ્મીદગ, ચંદ્રશાન્ત જેવા સખા, કુસુમસુંદરી જેવી સદૃશ્ય અર્ચિણી, લક્ષ્મીનંદન, સુદિધન, અલકલિશોરી, શુભાન જેવાંની સહાનુભૂતિ, અને વિષ્ણુદાસ છ અને ચંદ્રાવલી જેવાંના આશીર્વાદ, સર્વે વસ્તુઓનો સમુચ્ચય કોઈ ધારે નહિ એવડા પ્રમાણમાં અને કોઈ કહી પલ્લુ ન શકે એટલી ત્વરાથી આવી મળે છે. અને આ રીતે જોગણીશ ગર્ભના દીર્ઘ ઉન્નત અનન્યારામ અનિધિ-યત્ને અંતે કૃતકૃલ દર્તા વાંચનાર યુગસહોદરોની રજા લેતાં હૃદયિય કવિ બાબરનની પંક્તિઓ રમરી રહે છે:—

“Farewell ! with him alone may rest the pain,
If such there were—with you the moral of his strain.”

સલામ-છેલ્લી સલામ ! આ બધાનું દુઃખ, જો વેઠવું પડ્યું હોય તો, હાલે મારા એકલાનો ભાગ : અને એ મારાં તપોગાનનો સારખોધ, હાલે મારા બંધુઓ, તમારો ભાગ ! ”

*

ભગવદ્ગીતાના માહાત્મ્યનો કોઈ અસ્વીકાર કરવું નથી, પરંતુ સામે કુલેત્રનું દુમ્મશ યુદ્ધ મૂંઝી રહ્યું હતું તે વખતે આખી ભગવદ્ગીતા ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી શકે એવો કોઈ દેશ તો ભારતવર્ષને છોડીને જગતમાં બીજો નથી. ઇંગ્લિંધા અને સુંદર કાંડમાં સૌદર્યનો અભાવ નથી એ વાત અમે કબૂલ કરીએ છીએ, છતાં રાક્ષસ ન્યાયે સીતાને હરણુ કરીને લઈ ગયો ત્યારે કયાની ઉપર એવડો મોટો પયરો મૂકી દીધો. ■ કે સહિષ્ણુ ભારતવર્ષ જ માત્ર તેને ક્ષમ્ય ગણી શકે, અને ક્ષમ્ય ગણી શકે તેનું કારણ ? કારણ એટલું જ કે કયાનો અંત સાંભળવાની તેને જરા પલ્લુ હતાવળ નથી. વિચાર કરતે કરતે, પ્રશ્ન પૂછતે પૂછતે, આસપાસનું અવલોકન કરતે કરતે, ભારતવર્ષને સાત પ્રકાંડ કાંડ અને અઠાર મહાન પર્વો સાંત ચિત્તે મૃદુ મન્દ જતિએ પસાર કરતાં જરા પલ્લુ યાક જણાતો નથી. —સ્વીન્ડનાથ ટાગોર (‘પ્રાચીન સાહિત્ય’, પૃ. ૫૫)

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની આકૃતિ અને વક્તવ્ય

લેખક: શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક

[આ લેખમાં, આકાશવિદોણી કહેવાની કે ઘણીનાર ગણાતી નવલકથા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ને પણ આકાર છે, તેના વક્તવ્યને જલ્દી અનુકૂળ ને અનુરૂપ આકાર છે, તથા એ આકૃતિનિધાન કેટલી સૂક્ષ્મ સમજદારીથી કરાંએ કરેલું છે, તે શ્રી. રામનારાયણ પાઠક તેમની વિશિષ્ટ વિવેચનદષ્ટિથી જાણે સિદ્ધ કરી આપે છે. આ કૃતિની રચનામાં દેખાતી કેટલીક ત્રુટિઓની જીમણે કરેલી વિચારણા પણ એમના મૌલિક ને ઊંડા વાચન-મનનની સાખ પૂરે છે.]

પ્રારંભમાં મારે આ મથાળાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ. ‘આકૃતિ’ શબ્દથી મને જે અર્થ અભિપ્રેત છે તે અર્થ હજી આપણાં વિવેચનોમાં રૂઢ થયો નથી, જો કે અંગ્રેજી વિવેચનોમાં તેની અર્થ આવે છે.

આપણને સર્વને સુવિદિત છે કે કાવ્યને-એટલે કે કાવ્યના શબ્દને, કાવ્યની શબ્દરચનાને-એક પ્રકારની આકૃતિ હોય છે, અને તે તેનો છંદ છે. એ આકૃતિ કાવ્યમાં પ્રયોગયેલી ભાષાના અક્ષરોના સધુ ગુરુત્વથી અથવા અક્ષરોની માત્રાથી ધડાયેલી હોય છે. ગદ્યને એવી આકૃતિ હોતી નથી. એવી આકૃતિ ગદ્યને ધૃષ્ટ નથી. ગદ્યને એવી આકૃતિ આપવા જતાં ગદ્ય બગડે. નવલ-કથાએ ગદ્યમાં સખાય છે, એટલે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના સંબંધમાં એવી આકૃતિનો પ્રશ્ન રહેતો નથી.

પણ નવલકથાને, અને અનેક વૃત્તાન્તો કે બનાવોથી રચાતી બધી વાર્તાઓને, વાર્તાના બનાવોથી અને વાર્તાનાં પાત્રોનાં કાર્યોથી, એક જાતની આકૃતિ બંધાય છે, તે આકૃતિ આજનો મારો વિષય છે. નવલકથામાં શું જોઈએ ને શું ન હોય તો ચાલે, એ સંબંધી ઘણી ચર્ચા થાય છે, પણ નવલકથામાં બનાવો અને કાર્યો જોઈએ એ સંબંધી ભાગ્યે જ મતભેદ હશે. બનાવો એટલે દેશ કે

સમાજમાં, કાર્પિયુ એક વ્યક્તિનાં કાર્યથી નહિ બનતા એવા બનાવો-જેમકે અકસ્માતો, દુકાળ પડવો, કે ટ્રેન. ચૂકી જવી, અને કાર્યો એટલે વાર્તાનાં પાત્રો પોતે જે કંઈ કરે તે, જેમકે, સરસ્વતી-ચંદ્રનો મૃદલાગ. સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે બનાવો એ કાર્યોની ભૂમિકા હોય છે, જો કે એકતું કાર્ય તે બીજાના કાર્યની ભૂમિકા પણ બને.

“સરસ્વતીચંદ્ર” ઉપર એવો એક આલેખ છે કે એ એવડી મોટી નવલકથાને સુધક આકાર નથી. એ દીકા ઉપરથી હું એ દિશામાં વિચાર કરવા પ્રેરાયો. આને વિશે આગળ બોલું તે પહેલાં એક વાત સામાન્યરૂપે પ્રથમ કહું કે નવલકથાને આકાર વિના ચાલે જ નહિ, એવું નથી. જગતની કેટલીક મહાન વાર્તાઓને કશો આકાર હોતો નથી. પણ એ વાત ઉપર હું ફરીથી લખીશ.

હવે આકાર કેમ આવે છે તે જોઈએ. એક બહુ જ સાદો આકાર તે દોરામાં મજબૂત પરોવવા જેવો આકાર છે. અડવાનાં પરાક્રમોની વાર્તા આવી છે. તેમાં વાર્તાનો નાયક અડવો એક પછી એક પરાક્રમ કર્યે જાય છે. તે પરાક્રમોમાં પણ સમયનો કે સ્વભાવ-વિકાસનો કશો ક્રમ નથી. તમે એને ગમે તેમ ગોઠવી શકો. તમારી ઇચ્છા હોય તો ગાંઠનો એકાદ કિસ્સો અંદર ઉમેરી પણ શકો-જો કે એ જાતની પ્રતિભા હાલના જમાનામાં કામ કરતી જણાતી નથી. અકબર-ખીરબલના કિસ્સાઓ પણ આ જ પ્રકારના છે. એમાં વળી નાયક-ઉપનાયકનો બેવડો દોરો છે. પણ ધાટ એ જ છે. ભદ્રંભદ્ર આ પ્રકારની વાર્તા છે.

આને જ મળતી પણ જરા વધારે વિકસિત આકૃતિ તે હું માળાની આકૃતિ કહીશ. તેમાં આદિને અંત છે, વાર્તાને અંતે એક મેર મૂકી વાર્તાને પૂરી કરેલી હોય છે. વચમાં કેટલાક કિસ્સાઓ આવે છે, તેમાં ખાસ ક્રમ હોતો નથી, તેમાં વધઘટ કરી શકાય છે. પણ તેનાં આદિઅંત નિયત હોય છે. આવી ઘણી વાર્તાઓ આપણે બધાએ નાનપણમાં સાંભળી હશે. ગામને પાદર જીવાન

છોકરાઓ ગેડીદડે રમે છે, તેમાં એક છોકરાએ ગેડી મારી તે દડો એક ડોશીને વાગ્યો. ડોશીએ મહેલું માર્યું કે એટલું બધું જોર હોય તો બોલનો દીવો (કે ગાતું પક્ષી કે સોનાનું પાણી કે એવો કોઈ અમલકારક પદાર્થ) સર્પ આવને ! મારા પર શું જોર બતાવે છે ? આ વાર્તાનું બીજું થયું. પછી અનેક પરાક્રમો કરતો એ છોકરો એ વસ્તુ સર્પ આવે ત્યાં વાર્તા પૂરી થાય. આ આદિ અને અંત નિયત છે. અથવા તો વાર્તાની શરૂઆત એમ થાય કે જાબી ધરમાં સંજવારી કાઢતી હોય; ને ધરનો લાડો દિવર દહે કે લાબી ધૂળ ન ઉડાડો, અને જાબી મહેલું મારે કે એવું હોય તો ફલાણાં રાજની કે કોઈ રાક્ષસની કુંવરીને પરણી આવોને ! એમ વાર્તા શરૂ થાય. પછી કેટલીય મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થતો, પરાક્રમો કરતો, ભયો હોય તો રસ્તામાં બીજી અનેક સ્ત્રીઓને પરણતો પરણતો, ઉવટે - પેલી મહેલુની સ્ત્રીને પરણીને ઘેર આવે ને જાબીને પગે લાગે, અને જાબી વહુને કળાશ કરી ધરમાં લે. આવી વાર્તાઓ, તેમના નાયકોની પેઠે પ્રાંત પ્રાંતમાં કે દેશ દેશમાં ફરતી હોય છે, અને દરેક જગ્યાએ તેમાં પરાક્રમોના કિસ્સા જુદા જુદા હોય છે. પણ વાર્તાની આકૃતિ તેમાં આ જ રહે છે. આ આકારમાં અનેક પ્રકારના વક્તવ્યની વાર્તાઓ મૂકી શકાય. એક કુદ માણસ કોઈ સજ્જનના નાશને માટે કાવતરાં અને તરકડો કર્યા જ કરે, ઉવટે ક્યાં તો દુર્ગ્ગન મુધરે અથવા પોતાના પાપે જ નાશ પામે. આવી વાર્તાનું વસ્તુ અનેક દેશ પર વિસ્તારે, તેમ કાલમાં જન્મજન્માન્તરમાં પણ વિસ્તરી શકે.

ત્રીજી વાર્તાની પદ્ધતિ તે આપણે તપેલીમાં તપેલી ગાંધીએ એવી, કે પટ્ટારામાં પેટી ને પેટીમાં લાગડી મૂકીએ એવી, વાર્તામાં વાર્તા આપે એવી કહી શકાય. આપણાં પુરાણોમાં, અને પંચતંત્રમાં પણ આવી વાર્તાઓ ઘણી આવે છે. એક મુખ્ય વાર્તા ચાલી આવતી હોય તેમાં જ એક પાત્ર દર્શાવત તરીકે બીજી વાર્તા કહે, અને

એ ખીજ વાર્તાનું કોઈ પાત્ર વળી ત્રીજી વાર્તા કહે એમ વાર્તાઓ
ચાલે. અરેબિયન નાઇટ્સ ને કે મેરવાળી માળા જેવી વાર્તા છે,
પણ તેમાં પાછી વાર્તામાં વાર્તા પણ ઘણી વાર આવે છે. કથા-
સરિત્સાગરમાં સાત લાઈઓ કોઈ અકસ્માતથી જુદા પડી જાય છે,
અને એકે એકે ભેગા થતા જાય છે તેમ તેમ દરેક પોતાની
વાર્તા કહેતો જાય છે, અને તેમાં વળી ખીજી વાર્તાઓ પણ આવે
છે. આ કથાસરિત્સાગરની વાર્તાને માટે એમ પણ કહેવાય કે
તેમાં જાણે સૂત્રો જુદાં પડી જાય છે, અને પછી પાછાં ભેગાં થાય
છે. રામાયણ પણ એ જ પ્રકારની વાર્તા છે. એક કુટુંબની વ્યક્તિઓ
જુદા પડી જાય છે, અને પછી ધીમે ધીમે ભેગી થાય છે. આવી
પણ ઘણી વાર્તાઓ આવે છે. પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે જવા આવવાનાં
સાધનો ચોક્કસ નહોતાં, હતાં તે ધીમાં હતાં, જૂજાળની માદિતી
નહોતી, સારે જીવનમાં આવા અકસ્માતો ઘણા થયા હશે, અથવા
અકસ્માતો લોકમાનસમાં એટલા સુરેખ હશે કે વાર્તાની ભૂમિકા
તરીકે બહુ જ રસનિબાદક નીકળે.

આ આકારો ગણ્યાવ્યા તે બધા એક દૃષ્ટિએ શિથિલ છે જ.
તેમાં વધારાપટાડો ઉમેરણ કમરૂંદકાર બહુ કરી શકાય એમ છે.
અલબત્ત આગળ કહ્યું તેમ આ શિથિલ આકૃતિમાં પણ ઉત્તમ
સાહિત્ય આવી શકે છે અને ફેરફાર ઉમેરણ થતાં અસંગતિ આવતી
નથી. આકૃતિ શિથિલ હોવા છતાં તેના નાયકનો સ્વભાવ મૂળથી
જ એટલો સુરેખ કલ્પાયેલો અને નિરૂપાયેલો હોય છે કે નવો
કિસ્સો ઉમેરાય તો પણ એ મૂળ પ્રકૃતિને અનુરૂપ જ ઉમેરાય
છે એ આ વાર્તાની ખૂબી છે. છતાં એ આકાર તો શિથિલ
જ છે. એની અપેક્ષાએ નાટકનું વસ્તુ હંમેશાં વધારે સુડોળ
સુરેખ અને સફાર્ધવાળું હોય છે. શેક્સપિયરનાં નાટકોની અપેક્ષાએ
સંસ્કૃત નાટકોનો ઘાટ વધારે સાદો હોય છે—એમાં જટિલતા
નહિ જેવા જ હોય છે (જે કે તેમાં 'મૃચ્છકટિક' અને 'મુદ્રા-

રાક્ષસ' અપરાધો છે.) છતાં તેમાં પણ રૂઢ ધાટ હોય છે. નાટકની પરિભાષામાં વપરાતા શબ્દોનો જ ઉપયોગ કરું તે કહું કે કેટલાંક નાટકો વૃક્ષ-જેવાં હોય છે, તેમાં ખીજ-નિક્ષેપ હોય છે અને છેવટ ફલાગમ આવે છે. દુષ્પાતને શકુન્તલા તરફ મોહ થાય છે ત્યાં નાટકનું ખીજ નખાય છે. છેવટે પુત્ર-સહવર્તમાન શકુન્તલા પાછી મળે ■ ત્યાં ફલપ્રાપ્તિ થાય છે. પણ શેક્સપિયરનાં વધારે જટિલ નાટકોમાં ધાટને યોગનાગદ્ધ સ્થાપત્યકામના જેવો ધાટ હોય છે. તેના બધાં પાત્રો બધા પ્રમુખો અંદર અંદર સંકળાએલાં હોય છે, અને બધાં બેમાં ઘર્ષ એક મહેલ કે હવેલી જેવી રચના રચે છે, જેમાં બધાં ગૌણ અંગો એક મુખ્ય અંગને ઊઠાવ આપે છે. આપણે “રાઈનો પર્વત”નો દાખલો ઘર્ષ શકીએ. તેમાં અનેક સ્વ-ભાવનાં પાત્રો આવે છે. રાઈ, જલદા, કલ્યાણકામ, શીતલસિંહ એ પાત્રોની એક નીતિદષ્ટિથી જાણે કાર્થ સરણી રચાય છે, તે કાંપલભાવનાની દષ્ટિથી પર્વતસિંહ-લીલાવતી, કલ્યાણકામ-સાવિત્રી, રાઈ-ધીજાવતી, દુર્ગેશ-કમલા એમ મુગલોની એક પરિપાટી રચાય છે; વચ્ચે વલ્લુલ અને મંજરી પણ ગોઠવાઈ જાય છે. બધાં પાત્રો એક મોટા બનાવ-કાર્યની આસપાસ અથવા કહો કે એ બનાવ-કાર્યની અંદર જ ગોઠવાઈ અને એક આખું સ્થાપત્ય-કામ રચાય છે. તંતુઓ વણાયેલા રહે છે, તેના છેડા પણ છૂટા દેખાતા નથી. બધાં જટિલ વસ્તુઓવાળાં નાટકો સ્થાપત્યકામ જેવાં હોય છે, જો કે બંગલાના આકારો જુદા જુદા હોય તેમ આ નાટકોની આકૃતિઓમાં ભેદ દેખાયજ, પણ રચના બધાંની સ્થાપત્ય જેવી સુદૃઢ, અંદર અંદર સંઘર્ષ-સંપર્ક-પરસ્પર આધાર ધરાવનારાં અંગોવાળી હોય છે. હું એમ માનું છું કે નાટક અમુક સમયમાં જ લખવાનું હોય છે, તેની રંગભૂમિ મર્યાદિત હોય છે, માટે તેને સુદૃઢ આધારની જરૂર રહે છે. નવલકથાને એવી મર્યાદા નથી. કાર્થ એ મરજરીમાં કહ્યું છે કે રિચર્ડસન (કે ફીલ્ડિંગ તે બરાબર યાદ નથી)ની નવલકથા એટલી લાંબી છે કે બાપ સર કરે ને દીકરો પૂરી કરે.

હવે આપણે ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ના આકારની ચર્ચા કરીએ. પણ તે પહેલાં મારે કહેવાનું કે ઉપર જે આકારો કહ્યા છે તે બધા શું વાર્તાના અંદર આકારો જ છે? એ આકાર આપણે કેવળ વસ્તુ ઉપર આરોપેલા નથી? અને આકારો આરોપતાં પણ આપણે માત્ર રૂપકાથી જ ચર્ચા કરીએ છીએ, દોરા અને મણકા, મેરવાળી માળા, પટારામાં પેટી, સ્થાપસકાગ એ બધાં રૂપકો જ છે. હું જ્યાં અમુક રૂપ આરોપું છું તમે જરૂર બીજું રૂપ આરોપી શકો. મોસ્ટન નાટકોના વસ્તુનાં ગ્રાફ કાઢી બતાવે છે, તે પણ શક્ય છે. અને મારા વિષય સાથે સંબંધ નથી અને એની ચર્ચા લાંબી કરવી પડે માટે એને બહોં રૂપરસિતો નથી. અને બીજું એ કે બધાં સૌંદર્યો આકારસૌંદર્યની જ દૃષ્ટિએ જોવાનાં હોતાં નથી. ઘરની ફરસબંદીને સુંદર આકાર હોય છે. ભરતકામમાં સુંદર આકૃતિઓ હોય છે. તાજમહેલમાં અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓથી અનેક સુંદર આકૃતિઓ દેખાય છે. પણ આકારને શો આકાર છે? સમુદ્રને શો આકાર છે? પર્વતને કોઈ આકાર-સૌંદર્ય નથી. તેમ જ વનને પણ કોઈ આકારસૌંદર્ય નથી. છતાં એ બધા દૃશ્યપદાર્થો છે, અને સુંદર છે. તેમ મહાન વાર્તાને આકાર ન હોય તો આશે. મહાભારત મને ઘણી વાર એક મહાવન જેવું લાગે છે, પણ મહાવન કહેવાથી એક રૂપક આરોપાત્મક, કોઈને તેથી આકાર-સૌંદર્યનિષ્ઠાસા તમા ચર્ચા લાગે, પણ વનને આકાર છે? મહાભારતને વન જેવું કહો તો ખોટું નથી, પણ તે છતાં તે આકાર વિનાનું જ રહે છે.

એમ ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ને આકાર ન હોય તો એ કૃતિને કોઈ દ્રષ્ય લાગી જતું નથી, તેમ તેના સૌંદર્યને કોઈ ખોટ લાગતી નથી. પણ એ પછી મારું કહેવું તો છે કે તેને આકાર છે, અને તે આકાર તેના મુખ્ય વસ્તુઓને બહુ જ અનુકૂળ છે. એ આકારને હું મહાનદનો આકાર કહું. એક મોટી નદી રસળતી રસળતી

ચાલે છે, સમુદ્રને મળે છે, અને વચમાં તેને ખીજી અનેક નદીઓ મળે છે. મહાનદ તે સરસ્વતીચંદ્રની મુખ્ય વાર્તા અને તેમાં મળતી નદીઓ તે ભુદ્ધિધન, ગુણસુન્દરી, રત્નનગરી, સુન્દરગિરિ, બહારવટિયા વગેરેની મોટી નાની વાર્તા કે પ્રકરીઓ. કથાકાર દરેક સંભમે ઊભો રહી એ આખી નદીની વાર્તા આપણને કહી જાય છે.

કહી સંલગ્નાવવાની વાર્તા અને પુસ્તકાકારે વાંચવાની વાર્તાનાં વૃત્તાન્તોની ગોઠવણીમાં એક ભેદ હોય છે. કહી સંલગ્નાવવાની વાર્તામાં વાર્તાના બનાવો-વૃત્તાન્તો સમયાનુક્રમે જ કહેવાય. પુસ્તકાકારે વાંચવાની વાર્તામાં રચનાર વાર્તાને મરજીમાં આવે સ્થંથી ઉપાડી શકે છે, સમયાનુક્રમમાં બનેલા બનાવોમાંથી ગમે સ્થંથી વાર્તા ઉપાડે છે, અને પછી, વાર્તા કહેતાં કહેતાં, કીક લાગે તે સ્થાને પૂર્વવૃત્તને કોઈ લાગ દહે છે. આ વાર્તાના પ્રારંભની પસંદગી અલગત રચનારની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે છતાં એ ઇચ્છા કલાનું કોઈ પ્રયોજન સાધવા જ પ્રવૃત્ત થાય છે. ધણા એમ માને છે કે સરસ્વતીચંદ્રની વાર્તા લેખકે મરજી પડે સ્થંથી ઉપાડી છે, અને આગળનાં વૃત્તાન્તો પછી મરજી પડે સ્થારે કહે છે. પણ એમ નથી. સરસ્વતીચંદ્રની વાર્તા, સરસ્વતીચંદ્ર પોતાના જીવનમાં રખડવું-રસગવું, શરૂ કરે છે સ્થંથી શરૂ થાય છે, અને એનાં પરિભ્રમણે પૂરાં થાય છે સ્થં પૂરી થાય છે. સરસ્વતીચંદ્રની વાર્તા અંગ્રેજીમાં જેને રખડુની વાર્તા (Picaresque novel) કહે છે તેવી એક પરિભ્રમણની વાર્તા છે. નંદરાંડરે પહેલો લાગ પ્રસિદ્ધ થતાં એક જ વાક્યમાં યોગ્ય કહ્યું હતું: "You have given us a philosophic vagabond." તમે તો એક રખડુ ફિલસૂફની જામને ભેટ આપી છો !"

સરસ્વતીચંદ્રમાં રખડવાનો સ્વભાવ છે એમ ન માનીએ, એની પૂર્ણ પ્રતીતિ ન હોય, તો સરસ્વતીચંદ્રના પાત્રને અને કથાને આપણે પૂરી નહિ સમજી શકીએ. સરસ્વતીચંદ્રના સ્વભાવના બેત્રણ અંશો એવા અસાધારણ છે, અને વાર્તામાં એવા પ્રસંગે પ્રથમ

પ્રવર્તમાન થાય છે, કે તે સ્પષ્ટ સમજાય નહિ, અને એ ન સમજતાં સરસ્વતીચંદ્રનાં બધાં કાર્યો, પ્રવૃત્તિઓ જરાજર સમજાય નહિ, ખોટાં સમજાય.

૩

સરસ્વતીચંદ્રનો સ્વભાવ સમજવામાં સૌથી પહેલું એ જાણવાનું છે કે તેના મનમાં ઊંડે ઊંડે તે વિરક્ત હતો. વૈરાગ્ય એ એનો સ્વભાવ હતો. એ વાત કરતાં પહેલાંમાં પહેલી તકે કહે છે, અને વારંવાર કહેતા જ રહે છે. વાર્તામાં સરસ્વતીચંદ્રનો બુદ્ધિધન સાથે પહેલો પરિચય થાય છે ત્યાં જ એ પોતાને માટે કહે છે :

“હું બોલ્યા વગર જોઈ શકું છું. કાને સાંભળેલું મનમાં રાખી શકું છું. જાતે રંગાયા વિના સહિ રંગ જોઈ શકું છું.” (સ. ૧, પ્ર. ૭, પૃ. ૮૦).* “ જાતે રંગાયા વિના સહિ રંગ જોઈ શકું છું ” ત્યાં બંને કોઈને માત્ર બાપાની ઝલક લાગે પણ ત્યાં વૈરાગ્યનું જ સૂચન છે. અને સરસ્વતીચંદ્રના પૂર્વજ્ઞાના પ્રકરણમાં તો કર્તા સ્પષ્ટ વૈરાગ્યનો જ ઉલ્લેખ કરે છે. સરસ્વતીચંદ્રના “ વિચાર પ્રમાણે તો માણસના જીવનને સ્ત્રી આવશ્યક ન હતી; લગ્ન આખા જન્મ-મારાના પાશરૂપ હતું. નિર્વિશ યુવામાં વૈરાગ્યની સંપત્તિ હતી; સ્નેહ માનસિક રાખવો જ ઉચિત હતો; શરીરસૌંદર્ય મૂર્ખનું જ મોહક હતું; મનઃમથ મનમાંથી દૂર રાખવો એ સર્વ કાળે શક્ય હતું; અને સંસાર છુદ્ધ, નિઃસત્ત્વ, નિર્માલ્ય, અને નિરુપયોગી હતો.” (સ. ૧, પ્ર. ૧૫, પૃ. ૨૧૬). તેમ છતાં તેણે વિવાહ સ્વીકાર્યો તે “ વૃદ્ધ માતામહીના વત્સલ હિસાહનો લાંબ ન કરવો એટલી ધમ્મજાથી.” (એજન પૃ. ૨૧૭) તેમ જ પિતાના સ્નેહને લીધે. ચૂલસાગ વખતે સરસ્વતીચંદ્ર ચંદ્રકાન્તને કહે ॥ કે “ તને ખબર છે કે માત્ર પિતાના સ્નેહને વાસ્તે જ હું સંસારી હતો, અને એ સ્નેહ હવે નથી ! ” (એજન પૃ. ૨૩૯). સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદના પ્રેમથી આર્દ્ર થાય છે ત્યાં

* સર્વત્ર પહેલાં વાક્યની સને ૧૯૧૨ની આવૃત્તિમાંથી અવતરણે લીધાં છે.

પણ કર્તા તેના 'વિરકતરંગી' માનસની વાંચનારને યાદ આપે છે. (એજન પૃ. ૨૨૧). એટલું જ નહિ પણ મિત્રને એ રંગમાં રંગાતો જુઓ છે ત્યારે પણ ચંદ્રકાન્ત, લાંબા પરિચયથી, અને વિશેષ તો એક પ્રકારની અંતર્દૃષ્ટિથી સમજે છે કે "પ્રથમ થયેલા વૈરાગ્ય અને પાછાગતો રનેહ એમાં અવર્ણનીય સામાન્યતા હતી." અને તેથી કાષ્ઠિક પ્રસંગે પોતાના પૂર્વ સંસ્કાર જાગતાં કુમુદસુંદરીને સાથે લઈ એ જ સરસ્વતીચંદ્ર વાનપ્રસ્થ સ્વીકારે." અહીં મને તો કર્તા, સાથે સાથે, કથાને અને આવતા લક્ષમાં સંન્યાસની આગાહી આપતા હોય એમ પણ જણાય છે. આખી કથામાં પ્રસંગ મળે તે દરેક સ્થળે કર્તા નાયકની વૈરાગ્ય-સંપત્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે. તે બધાનો નિર્દેશ કરવાની અહીં જરૂર નથી. પણ ચૂકલાગ જેટલા જ મહત્વના અને નાયકના માનસ પર પ્રકાશ નાખતા "હૃદયના બેદનું લાંગરું" પ્રકરણમાં પણ સરસ્વતીચંદ્ર એ જ કહે છે: "આ (વિવાહનો) સ્વીકાર મેં શા માટે કર્યો એમ તમે પૂછશો. હું કહું છું તે માનવું હોય તો માનજો કે પિનાની તૃપ્તિ વિના ખીન્ન કંઈ એ પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન મારે ન હતું. (સ. ૪, પ્ર. ૨૯, પૃ. ૫૧૭).*

પણ આ વૈરાગ્ય-વૃત્તિ કેવળ નિર્વેદમય, નિવૃત્તિમય નહોતી. સરસ્વતીચંદ્રને નાની ઉંમરથી દુનિયા જોવાનો સમજવાનો અને જગતનું સત્ત્વ શોધવાનો શોખ હતો. ખરી રીતે ક્યાંને મન વૈરાગ્યનું આ નવું સ્વરૂપ જ છટ છે. સરસ્વતીચંદ્રનો વૈરાગ્ય પાશ્વાલ વિદ્યાથી 'વિધિવિહીન' અને 'સ્વતંત્રમાની' થયો હતો. (સ. ૨, પ્ર. ૨, પૃ. ૧૭) તે સાથે સરસ્વતીચંદ્ર ઐહિક સંસારનો તત્ત્વજિજ્ઞાસુ છે અને વૈરાગ્ય સાથે તેનામાં કયાંય પણ રસની અનલિપ્તતા નથી. હું માનું છું કે ગોવર્ધનરામના તત્ત્વદર્શનનું એ પરિણામ છે. તેમના લક્ષ્યાલક્ષ્ય

* સર્વત્ર ચોથા ભાગ માટે ૧૯૧૫ની ત્રીજી આવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે. બીજા ભાગ માટે ૧૯૧૩ની ચોથી આવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે. ત્રીજા ભાગનાં અવતરણો માટે ૧૯૧૨ની ત્રીજી આવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે.

વિવરણની ખીજાં દર્શનો માથે દાર્શનિક દૃષ્ટિએ હજી સુધી કાઈએ સરખામણી કરી નથી, પણ વિગતવાર સરખામણીમાં ગિતર્થો વિના એટલું કહી શકીએ કે શાંકર કેવલાદૈત્યો તેમાં કંઈ પણ વિશેષ હોય તો તે એ જ કે આ મત માયાને મિથ્યા માનતો નથી.

જીવમ મત કરના રે ખચ્ચા !

અલખકા ખેલન સળ સચ્ચા.

સ. ભા. ૩, પ્ર. ૫, પૃ. ૬૬

વિષ્ણુદાસ રષ્ટ્રપણે કહે છે. “અમે માયાને ત્યાગ્ય અથવા હેય ગણતા નથી.” (પૃ. ૧૦૩).

આ પ્રકારના વૈરાગ્ય સાથે સરસ્વતીચંદ્રને ફરીતે દુનિયા જોવાની અદમ્ય ઇચ્છા છે. આ ઇચ્છાને પિતાની ખાતર તેણે દબાવી રાખી હતી તે, પિતાએ રનેહ છોડતાં, તરત પ્રવર્તમાન થાય છે.

“ રેક અવસ્થાનાં સુખદુઃખ, ગ્રહોનાં જેવી નિરાધાર સ્થિતિ, સંસારના ધક્કા, નિર્ધનતાના અધિકારમાં ઠંકાયેલાં રત્ન, અવિદ્યાના પ્રદેશ અને એવું એવું ઘણુંક જોવાનો મારો અભિલાષ છે અને આ અનુકૂળતા થઈ ગઈ છે.” (સ. ૧, પ્ર. ૧૫, પૃ. ૨૪૦). વધારે અવતરણો આપવાની મને જરૂર લાગતી નથી.

સરસ્વતીચંદ્રનાં પરિશ્રમણોમાં આ જ સુખ્ય પ્રવર્તક હેતુઓ છે. છતાં ધણાને-ધણા વાંચનારાને તેમજ આ મહાનવસનાં ધણાં પાત્રોને પણ-એની પૂર્ણ પ્રતીતિ થતી નથી. એવું એક કારણ એ છે કે આ એ વૃત્તિઓ સામાન્ય માણસમાં-આકૃત જનમાં બહુ વિરલ હોય છે. પણ તેથી વધારે પ્રબલ કારણ તો એ છે કે આ વૃત્તિઓને જ્યારે પ્રવૃત્તિનો પ્રથમ અવકાશ મળે ત્યારે સામાન્ય રીતે એવો વહેમ જાય છે કે પિતાએ સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર જે ખોટા આરોપો મૂક્યા, અને ક્રોધ દર્શાવ્યો, તેના રાખથી સરસ્વતીચંદ્રે ગૃહભાગ દર્શો. પણ એમ નથી, અને એવો કતાનો અભિપ્રાય પણ નથી. ગૃહભાગ વિશે તે ચંદ્રકાંત સાથે ચર્ચા કરે છે તેમાં તેનામાં પ્રકાપ દેખાય

છે, તો પણ તે પોતાના અપમાન માટે નથી પણ વિદ્યાચતુરના અને કુમુદના અને કુમુદ દ્વારા થતા સ્ત્રી-ગતિના, કુટુંબની વધૂના અપમાન માટે છે. એ સ્પષ્ટ કહે છે. “જો કોઈ પણ શાસ્ત્ર એમ ગણતું હોય કે માતાપિતાનો મિત્રજન જાળવવા પત્ની પર લુલ્લભ કરવો-તેને અશરણ કરી દેવી—તો તે શાસ્ત્ર મારે માન્ય નથી.” (એજન્ટ પૃ. ૨૪૨) અને આ જ પ્રસંગ ઉપર દીકા કે ભાખ્ય જેવા ચોથા ભાગના “હૃદયના ભેદનું ભાંગતું” પ્રકરણમાં સરસ્વતીચંદ્ર પોતે પોતાના મનનું પૃથક્કરણ કરે છે ત્યાં એ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.

કુમુદ-જગતના કહેવા પ્રમાણે તો પિતાના વચન તમારાથી સહી ન શકાયાં ને શાયમાં ને શાયમાં સર્વના સાગતું તમે અતિ સાહસ કહ્યું.

સર૦-મેં પણ એ વાત વર્તમાનપત્રોમાં વાંચી છે. પણ તે માનનારનું અઘાન છે. મને શાયનો અભ્યાસ હતો નહિ અને છે નહિ ...સસ માનજો કે હું હજી એમ જાણું છું કે પિતા ઉપર શાય કરી ભાગી નથી ગયો. (સ. ૪, પ્ર. ૨૯, પૃ. ૧૮).

તેમ છતાં વાર્તાકથાની એક વાત અહીં નોંધવા જેવી છે. વાર્તાકથામાં નાટકની પેઠે જ વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવની જ, વાચક ઉપર અસર થાય છે. તદસ્થ કથનની એટલી નથી થતી. સરસ્વતીચંદ્રની વૈરાગ્યવૃત્તિ અને પરિભ્રમણની ઇચ્છા, ગૃહસ્થાગ સુધીમાં ક્યાંય પ્રવર્તમાન થતી દેખાતી નથી, અને એ પ્રવર્તમાન થાય છે એ પ્રસંગ સાધારણ માણસ માટે શાયનો છે તેથી વાંચનાર સરસ્વતીચંદ્રે શાયથી ગૃહસ્થાગ કર્યો એમ માનવા તરફ દોરે છે. પણ સુદૃઢ રીતે કર્તાનાં બધાં વિધાનો અને મૂલ્યનો ધક્કામાં લેતાં આ સ્કુટ યશે.

૪

પણ આ બધા ભાગોમાં કુમુદનો સાગ વાંચનારને અને આગળ કહ્યું તેમ નવલનાં પાત્રોને પણ ખૂંચે છે. આ મદાન બનાવ આખી નવલકથામાં ધણે મંદારનો છે અને એ બનાવ જ ખૂંચે

એવો છે. પિતાના સ્નેહને લીધે સરસ્વતીચંદ્ર સંસારમાં જકડાઈ રહ્યો હતો, અને એ સ્નેહનો લોપ જોતાં એ સંસાર છોડી જાય તે સમગ્રાય એવું છે. જો કે સાથે કહેવું જોઈએ કે શુભાનના ભરમાળ્યાથી પિતાએ વહેમાઈને ક્રોધમાં આવી ક્યું તે ઉપરથી પિતાનો સ્નેહ નિરોધ છુટ થઈ ગયો એમ માનવું એ સામાન્ય ભુક્તિનો અભાવ દર્શાવે છે. બીજી તરફ એ પણ ખરું કે શૃદ્ધાગ કરવાને બદલે તેણે ચંદ્રકાન્તે દર્શાવેલો બીજો જે દોષ માર્ગ લીધો હોત તેથી કદી પણ પિતાનો હમ ખસી જાત અને બંને વચ્ચે સ્નેહસંબંધ બંધાત એવું દેખાતું નથી. અને સરસ્વતીચંદ્રે શૃદ્ધાગ કર્યો એનો પણ વિશેષ ખુલાસો તો એ એ જ આપે છે કે જેણે સંન્યાસ લેવો હોય એણે આવી તકનો પણ લાભ લઈ લેવો જોઈએ. (એજન પૃ. ૫૨૧). એ ગમે તેમ હોય, પણ એ કશાથી કુમુદનો લાગ ન્યાય બનતો નથી. માનો કે સરસ્વતીચંદ્ર કહે છે તેમ “આ દ્રવ્ય જોઈ વિદ્યાચતુરે સંબંધ બાંધ્યો” હોય, જો કે એને વિશે એમ માની લેવું તેમાં વિદ્યાચતુરને પણ અન્યાય છે. એના જેવા સંસ્કારી અને વિદ્યાવાન પુરુષને દ્રવ્ય સર્વસ્વ જણાય (સ. ૧, પ્ર. ૧૫, પૃ. ૨૪૦) અને સરસ્વતીચંદ્રનું બ્યક્તિત્વ મૂલ્યહીન જણાય એમ સાધારણ રીતે કાઈ માને નહિ, પણ એ વાત પણ જતી કરીએ. પણ કશાથી કુમુદનો લાગ કેમ કરી શકાય? કુમુદના લાગ વિશે તેણે કદેલા વિચારો અને નિર્ણયોનાં કારણો નીચેનાં વાક્યોમાંથી મળે છે.

ચંદ્રકાન્ત-“વારુ, કુમુદસુંદરીનો વિચાર કર્યો?”

સર:-“એનો વિચાર હૃદયને સોયું છું. ટૂંકા પ્રસંગથી ઉત્પન્ન થયેલો સ્નેહ ટૂંકા સમયમાં શાંત થશે. કાઈ સારો વર મળશે એટલે મને ભૂલી જશે.”

(સ. ૧, પ્ર. ૧૫, પૃ. ૨૪૧).

“કુમુદ-મોરો-ચિત્તમાંથી ખસેવાની નથી. એના હૃદયનું

લાવણ્ય મારા મસ્તિષ્કને ઘેરું બનાવી મૂકે છે તેમ જ સદૈવ બનાવશે. એનાથી છટા પડતાં મને અસુખ વેદના થશે તે હું સારી રીતે જાણું છું. કુમુદને પણ વેદના થશે. પણ મારે મન પિતા ખરા અને ખરા જ રહે એટલા માટે હું લગ્નપ્રસંગ નહિ આવવા દઉં, પિતાને ખાતર હું દુઃખ સહીશ, બીજાને પરણી કુમુદ મને કાળક્રમે બૂલશે.....”

(એકાદશ પૃ. ૨૪૨).

આનો અર્થ તો એ થયો કે સરસ્વતીચંદ્ર એમ માને છે કે પોતાનો કુમુદ માટેનો રનેહ સાચો છે, અને કુમુદને હાડવાને લીધે પોતાને અસુખ દુઃખ થશે, પણ એક ક્ષતિય તરીકે એને પોતે સહન કરી લેશે; પણ કુમુદનો પોતા માટેનો રનેહ એટલો દૃઢભૂમિ નથી, અને તેથી થોડું દુઃખ સહી, પછી બીજાને પરણી તે પોતાને બૂલી જશે.

સરસ્વતીચંદ્ર પોતા માટે જે માને છે તે કુમુદ માટે માનવા તૈયાર નથી. “શર્ષંગો પર્વત” માં દુર્ગેશ, પોતાના પ્રેમ વિશેના મનોબળની કમલાએ શી રીતે ખાતરી કરી એમ પૂછતાં, કમલા કહે છે: “મારા મનોબળથી તમારા મનોબળનું માપ હું કરી શકી હતી. એક ધરી પર ફરનારાં જે ચક્રમાં એકની ગતિના સરખી જ બીજાની ગતિ હોય છે.” એવો ઉદાર તર્ક સરસ્વતીચંદ્રને આવતો નથી. કદાચ પ્રસંગના આધાતમાં ગૃહલાગના તાત્કાલિક કરેલા નિર્ણયમાં તે બરાબર વિચારી શકતો નથી. કદાચ પોતે સર્વસ્વ લાગ કરવાના આવેશમાં અન્યને પૂરું મહત્ત્વ આપી શકતો નથી. કદાચ જ્ઞાન, ક્ષિયક્ષી વગેરેના અભ્યાસ અને ચિંતનથી તેનું મન અલંત અંતર્મુખ થઈ જતાં બાહ્ય પરિસ્થિતિનું વાર્તાવિક દર્શન તે કરી શકતો નથી. કદાચ એ એનું પોતાને પણ અચાત રહેલું અભિમાન હોય ! સરસ્વતીચંદ્રના વારંવાર આવતા પશ્ચાત્તાપો, સંતાપો, પોતે કરેલી પોતાની અવગણના વગેરેમાં પણ મને સૂક્ષ્મ અભિમાન દેખાય છે. અલબત્ત પોતાના પ્રેમપાત્ર કુમુદને લાગ, અને પછીથી અણુધારી રીતે થયેલી કુમુદની અવદશા, તમ વેદનાનો સ તત પશ્ચાત્તાપનો સ્વાભાવિક વિષય છે, છતાં મને એમ લાગે છે. પણ

એવા સુદમ અભિમાનથી તો માત્ર સંપૂર્ણ યોગી જ પર હોઈ શકે, એમ પણ હું સાથે સાથે માનું છું એટલે દોષ રૂપે નહિ પણ મને જે સમજાયું છે તેની અહીં આમ નોંધ કરું છું । પણ ચલ્લાગના પ્રસંગનું નિરૂપણ જોતાં એમ રહી જાય છે કે સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદને મોટો અન્યાય કરે છે.

પણ આ જ પ્રકરણની પૂર્તિરૂપ ચોથા ભાગના પ્રકરણમાં કતો આ શંકાને નિર્મૂળ કરવા એક સુંદર પ્રયત્ન કરે છે. હું કહેતો આશ્ચર્ય છે તે જ શબ્દોમાં કહું તો ત્યાં કુમુદના તેમ જ વાચકના હૃદયનો બેઠક લાગે છે. વાચનારને જે ખટકે છે તે જ કુમુદના હૃદયનું શબ્દ છે. કુમુદ બે પ્રશ્નો પૂછે છે: “એક તો એ કે લાગકાળે મેં તમારો શો વિચાર કર્યો અને બીજો એ કે અત્યારે શો વિચાર કરું છું.” સરસ્વતીચંદ્રે નિઃશ્વાસ મૂકી વાર્તા ચલાવી.

“મુખપ્રમાં તો એટલો જ વિચાર કર્યો હતો કે રતનનગરી જવું અને અચાતરૂપે તમારા મનની ઇચ્છા જાણી લેવી.”

કુમુદ—“જાણીને શું કરવું હતું ?”

સર:—“તમારી પ્રીતિ પ્રબલિત હોય તો તમારી પાસે છતાં સર્થ તમારા પિતાને મળવું ધાયું હતું. એ તમારા વિવાહને અનુકૂળ ન થાય તો સીતાને સર્થ રામ થયા ને હમયંતીને સર્થ નળ ગયો હતો તેમ હું તમને સાથે સર્થ જાત. તમારા પિતા તમને અનુકૂળ ન થયા હોત તો તમારું આરબ્ધ નક્કી કરવા તમે સમર્થ થાત ત્યાં સુધી હું મારી ઇષ્ટ યાત્રામાં મમે રહેત અને સમયપરિપાક* થતાં તમને મારી

* આનો અર્થ એ છે કે કુમુદ હંમરલાયક થાય ત્યારે સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદને તેડવા આવે. અર્થાત્ પાણ્ડવી વખતે કુમુદ સગીર વયની છે. સરસ્વતીચંદ્ર ડરમાં પ્રકરણમાં એ રોકુટ કરે છે. “તમારું વય એ આજ્ઞા પ્રમાણે જાણક છે. અજ્ઞાન છે—ત્યાં સુધી તમારું આરબ્ધ તમારા હાથમાં નથી, પણ તમારા પિતાના હાથમાં છે.” અને તેટલા માટે સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદને બે વર્ષ અન્દાવલીમૈયા સાથે ગાળવાનું કહે છે. (સ. ૪, પ્ર ૩૨, પૃ. ૫૯૮). અર્થાત્ અત્યારે કુમુદ

આથે લેવા આવત. તેમ ન થયું. સમુદ્ર-માર્ગે રત્નનગરી આવતાં પ્રતિકૂળ પવનને લીધે દિવસ વીતી ગયા. સાં આલ્યો ત્યારે તો તમે સુવર્ણપુર ગયાં હતાં. તે પછીનો ઇતિહાસ તમે જાણો છો.”

કુમુદઃ—“હા...શ ! આજ મારા હૃદયનું મહાશય્ય દૂર થયું.”
(સ. ૪, પ્ર. ૨૯, પૃ. ૫૭૧-૭૨).

‘ઉત્તરરામચરિત’માં રામ સીતાને વનવાસ મોઢાલી દે છે તે પછી સંબૂકનો વધ કરવા દંકારણ્યમાં જાય છે સાં, રામને અદૃશ્ય સીતા રામના પોતા તરફના પ્રેમના ઉદ્ગારો સાંભળે છે ને કહે છે **हृत्कातमिव मे हृदयशय्यम्** જાણે મારા હૃદયનું શય્ય નીકળી ગયું ! ગમે તેટલો અન્યાય સહતાં, ગમે તેટલું દુઃખ કરતાં પણ સ્ત્રી જાણે કે પતિને પોતા તરફ પ્રેમ છે તો એ એને મન મહાસાન્વન છે. પતિનો અપ્રેમ તે સ્ત્રીને મોટામાં મોટું હૃદયશય્ય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તરબોળ થયેલ જોવર્ધનરામના મનમાં એ પ્રસંગે સીતાનું આ વાક્ય હોય તો ના નહિ.

આ હકીકત જેમ કુમુદના હૃદયનું સમાધાન કરે છે તેમ વાંચનારના હૃદયનું પણ સમાધાન કરે છે. પણ કુમુદને ન થાય તેવી વાંચનારને સંકા થાય છે કે આ જોવર્ધનરામનો પાછળનો તર્ક તો ન હોય ? પહેલાં બાગના ગૃહલાગ સમયના ઉદ્ગારો ઉપરથી જ આ તર્કને પાછળનો કહી સકાય તેમ નથી, કારણ કે એવા બાગના પ્રકરણમાં એનો એક વિશેષ ખુલાસો પણ છે કે રત્નનગરી જર્જર વિઘ્નાચતુરને અને કુમુદને મળવાનો વિચાર પછીથી સ્પષ્ટ થયો છે. સરસ્વતીચંદ્ર કહે

૧૬ વર્ષની છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં કુમુદ કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્ર ત્રણેયમાં તેના ફાનના પ્રમાણમાં કર્તાને ઉંમર નાની રાખવી પડી છે. તેનું એક કારણ તે જમાનામાં બાળકોમાં થતાં દર્શાવે એ લો ખરું : પણ બીજું એ કે કુમુદને સગીર રાખવાની જરૂર હતી, અને પ્રમાણપત્ર સાધેના સમય વખતે એ પિતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છાનો આશ્રય ન કરી શકે એવડી નાની રાખવાની જરૂર હતી. એમાં કદવામાં થઈ વાર પ્રયોજન અમુક વસ્તુનું નિર્ણાયક બને છે.

છે. " તમને એ ત્રીજું લોચન હોય એવું મને પ્રથમ પણ સ્પર્શ
 નહિ, પણ પાછળથી વિચાર થયો કે રંજને તમને એ ત્રીજું
 લોચન હોય ! એ વિચારને બળે, એ સંકાને બળે, મારું હૃદય
 વલોવાવા લાગ્યું અને તેમાંથી હું માખણ ફેલાડું ત્યાર પહેલાં તો
 તમારા પ્રારબ્ધે તમારા શરીરને હોમી દીધું ને મારા વલોણાને
 નકામું કરી દીધું ! તમને સુખમાં અને સંતોષમાં જોઈ તો મારા
 હૃદયનું નિષ્કળ મંથન બંધ પડે અને હું મારા લાગથી મળવા
 ધારેલો શમ પામું એ સ્વાર્થો ધારણથી હું સુવર્ણપુરમાં બાંધ્યો.
 સુવર્ણપુરને અનુભવે સિદ્ધ કર્યું કે મારો ધર્મ શાંત સંન્યસતનો
 નથી, પણ વ્યર્થ સંન્યાસની વિઝમ્બનામાં ઊમણ કરવાનો છે..."

(સ. ૪, પ્ર. ૨૯, પૃ. ૫૨૯.).

સરસ્વતીચંદ્રને આ રતનનગરી જવાનો સંકલ્પ ગૃહલાગ સમયે
 નહિ થયેલો, પણ પછીથી થયેલો એમ કર્તા કહે છે. એટલે
 ગૃહલાગની ચર્ચા કે ઉદ્ગારો ઉપરથી આ સંકલ્પને કર્તાની ઉત્તર-
 કાલીન કલ્પના ન કહી શકાય. પણ ખીજી બાજુ, અહીં સરસ્વતીચંદ્ર
 એને પાછળથી સંજોડેલો સંકલ્પ કહે તેટલા ઉપરથી કર્તાનો એ તર્ક
 પાછળનો નથી એમ પણ સિદ્ધ થતું નથી. કાર્પ પણ કર્તા આવો
 પાછળનો તર્ક ઉમેરે ત્યારે પોતે આગળ કહી ગયેલ હોય તેની
 સાથે તેનો મેળ બેસાડીને જ ઉમેરે. એટલે આ અવતરણો આપણા
 તર્કને સાધક નથી તેમ બાધક પણ નથી. હજી આગળ પર્યાયજી
 કરવું જોઈએ. રામચંદ્રની મણતરી લાગુ કરી શકાય તો બહુ જ
 નિર્ણાયક નીવડે. પણ એ પ્રયત્નમાં મને જરૂરનાં બધા કાલનાં
 સીમાચિહ્નો મળતાં નથી. સરસ્વતીચંદ્ર વાગ્દાન પછી વિદ્યાચતુરને
 લાંબુ છે ત્યારે તેને કુચ્છ કહે છે: " મહારા પિતાજી હમ્મનો દિવસ
 આવતાં મારા મારામાં રાખનાર છે જાણી શકાયે કિસ્સાક મારો નથી !"
 (સ. ૧, પ્ર. ૧૫, પૃ. ૨૨૦). આ મેળાપ ક્યારે થયો તે આપણે
 જાણતા નથી. પણ તે જરૂરું પણ નથી. વધારે જરૂરની તો હમતિથિ

છે. પણ તેઓ મળ્યાં સારે લગ્નતિથિ નહીં થઈ જાયતી નથી, કારણ કે નહીં થઈ હોત તો કુમુદ એ પણ કહેત. પણ સરસ્વતીચંદ્રનું રતનનગરી તરફનું પ્રયાણ મંભાવિત કરવા આપણે માધની વહેલામાં વહેલી, વજ્રલેખા મૂરતની વસંતપંચમીને લગ્નમિતિ ગણીએ. સરસ્વતીચંદ્ર મુવર્ણપુરને બંદરે “ માધ માસમાં એક દિવસ ” ઊતર્યો એમ પ્રથમ જાગના પહેલે જ પાને છે, અને પહેલા પ્રકરણના અંતમાં જણાવ્યા મળે છે કે એને બીજો જ દિવસે શિવરાત્રિ છે. એટલે સરસ્વતીચંદ્ર મુવર્ણપુરમાં માધ માસની વદતેરશને દિવસે આવ્યો. સરસ્વતીચંદ્રની ગૃહસ્થાગતી મિતિ મળતી નથી. પણ બીજા પ્રકરણમાં એટલું મળે છે કે “લગ્ન મુદ્દત” પાસે આવ્યું તેવામાં ઈશ્વર જણે સાચી સરસ્વતીચંદ્ર એકાએક અલોપ થઈ ગયો. તેની જાળ જોળતાં પણ લાગી નહિ, અને આખરે મુંઝવણી લખેલો તેનો એક કાગળ વિદાયતુર ઉપર આવ્યો એમાં તેણે લખ્યું હતું કે: “ કાંઈ કારણથી મેં ‘મ્હારું’ ઘર ને નામ હોડી દીધું છે, મ્હારે પરણવાની ઇચ્છા નથી,....ચુલુવતી કુમુદસુંદરીને પરણી હું જામણાણી થાત, પરંતુ મ્હારાથી તે સુખી થઈ શકત એવું એકમ મ્હારાથી મનાતું નથી.....તેને હવે મરજ પડે ત્યાં પરણાવજો.” આ કાગળ વાંચી તેની ખાતરી કરી, નિરાશ થઈ, વિદાયતુર કુમુદસુંદરીનું શું કરવું તે વિશે ગભરાટમાં પડ્યો;...આ વાતો દેશવિદેશ પ્રસરી ગઈ. વર્તમાનપત્રોમાં છપાઈ. પ્રમાદધને એ વાત વાંચી, સાંજળી, અને જમતી વખતે કહી જતાવી....અલકજહેન બોલી ઊઠ્યાં: ‘સારે મ્હારા વાઈને એ કન્યા ન ખપે?’ સૌજામદેવીએ કહ્યું કે, ‘ખપે....’ અલકજહેને કહ્યું કે માત:કાળમાં કન્યાનું મારું કરવા માણસ મોકલવું. તે દરખાસ્ત પસાર થઈ....સવારે માણસ સુઠિયો લઈ રતનનગરી જણી ગયો. વિદાયતુર ચિન્તાચરત હતા. તેથી સહ કામ તેની બી ચલાવતી. તેને વર ને ઘર બંને સારાં લાગ્યાં. વરની જલ્દ ખજર ન હતી પણ ઘર સાડું એટલે વર પણ સારો જ હતો એમ કલ્પના કરી, રવામી-નાથને વાત કહી. ઘોળ પામેલ દોવાથી પ્રધાનના મુખમાંથી દા:

નીકળી ગઈ. બુદ્ધિધનનો માણસ વધામણી લઈ પાછો સુવર્ણપુર દોડ્યો. પ્રધાનને જ્ઞાન આવ્યે વિચાર થયો પણ હા કહેલી તેની ના કહેવાઈ નહિ. ઈશ્વરે સારા સારુ જ ક્યું હશે ધારી ચિંતામુક્ત થયો. લમ થયાં અને કુમુદસુંદરી પિયર છોડી સાસરે આવી. ક્યાનો પ્રસંગ ચાલે છે તે સમયે તેને સાસરે આવ્યે માત્ર દસ પંદર દિવસ થયા હતા."

(સ. ૧, પ્ર ૨, પૃ. ૧૦-૧૧).

માધ વદ તેરશને દિવસે કુમુદને સાસરે આવ્યે દશપંદર દિવસ થયા હશે એટલે તેનાં લમ માધ સુદ તેરશની આસપાસ થયેલાં હોવાં જોઈએ. સરસ્વતીચંદ્રે ગૃહલાગ કર્યો, તે વાત વર્તમાનપત્રોમાં આવી, પ્રમાદધને વાંચી અને માણ નાખ્યું એ બધાને બહુ બહુ તો દસ દિવસ જાય. માણસ જઈને લમનું મુદ્દત્ લઈને આવે તેને ત્રણચાર દિવસ થાય. લમનું મુદ્દત્ પછ કંઈ માણસ પહોંચે તે પછીનું તરતનું જ ન હોઈ શકે. આ રીતે ગણતાં વધારેમાં વધારે કુમુદ-પ્રમાદના લમ પહેલા પંદરેક દિવસ ઉપર સરસ્વતીચંદ્રે ગૃહલાગ કરેલો હોવો જોઈએ. સરસ્વતીચંદ્રનું લમ માધમાં લેવાવાનું હતું. તે માધની વસંત-પંચમીનું અથવા તેથી પછુ એક બે દિવસ વહેલું ગણીએ, તો લમ પહેલાં બે પાંચ દિવસ અગાઉ જ તેણે ગૃહલાગ કર્યો હોવો જોઈએ એમ કાલગણનાથી કહેવું પડે. આમ ક્યાના બહુ મહત્વના બનાવો બહુ ઝુકા સમયમાં ખીચીખીચ ભરેલા લાગે છે. અને છતાં આ સમયમાં સરસ્વતીચંદ્ર રતનનગરી જઈને પાછો સુવર્ણપુર આવે એ અશક્ય નથી. ખરું તો મુંબઈથી રતનનગરી કે મુંબઈથી સુવર્ણપુર દરિયા રસ્તે કેટલા દિવસની મુસાફરી તે ગણતા ન હોવાથી કાલગણના અપૂર્ણ રહે છે અને તેથી તે આપણા તર્કને સાધક કે બાધક થઈ શકતી નથી.*

*પહેલા જાગના 'રસ્તામાં' પ્રકરણમાં નીચેનું વાક્ય સરસ્વતીચંદ્રના એકાન્ત મનનમાં ગળ્યે છે: "પ્રીતિ એટલે મનની પ્રિયતા-દશ એટલે સાવરિશ સુવનનો સંયોગ: એ વ્યાખ્યા અપૂરી છે. અરે, આ જ્ઞાન અને આજ મનનું! અવકાશોરી, શું ગદારી ગુરુ થઈ-ચાર માસ ચહેલાં એટલી અબર હોત તો-

પણ તેમ છતાં આવડી મોટી-બાબતમાં વિધિએ તેને નિષ્ફળ કર્યો તેનું ક્યાંક તો ચિંતન આવતું. એ બનાવ આરંભથી હોત તો એ એટલો મહત્વનો છે કે સંસારના આખા અભ્યાસની તેની દિશા બદલાઈ ગઈ હોત. જે જ્ઞાનને શિખરે તે ચડ્યો છે તે તરફ જ તે પ્રયાણ કરત પણ કદાચ તેની ઠેડી જુદી હોત.

ખીળ ભાગમાં ધવાયેલા સરસ્વતીચંદ્રને ધાખાજરિયું ચોટતાં તેનો ધા વહેતો બંધ પડતાં તેને વિપત્તિમાં 'પ્રથમ દર્શન' થાય છે, (સ. ૨, પ્ર, ૩. પૃ. ૨૧). તે પહેલાં તેને વિધિનું કંઈ ખીજું દર્શન થયું હોત, અથવા આ પ્રથમ દર્શન 'પણ વિધિએ વિફલ બનાવેલા તેના પ્રયત્નની ભૂમિકા ઉપર થાત. આ દૃષ્ટિએ નાયક રત્નનગરી જવા નીકળેલો એ બનાવ મને કર્તાની ઉત્તરકાલીન કેળવના લાગે છે.

પણ આથી પણ વધારે બંધવાન પ્રમાણ કર્તાના પેતાના, સરસ્વતીચંદ્રની મનોદશાના એક વર્ણનમાંથી મળી રહે છે. આવડી મોટી નવસકથા ન્યાં નાયકના ચિત્તની દશાઓ જ મહત્વની ॥ ત્યાં કર્તાને વારંવાર એવાં વર્ણનો કરવા પડે એ સ્વાભાવિક છે. અહીં ખીળ ભાગમાં આવતું એક એવું વર્ણન પ્રસ્તુત છે.

આપણે ચોથા ભાગનો એ જ પ્રસંગ ફરી જોઈએ. તેમાં કુમુદના હૃદયના બેદ ભાંગવાના પ્રકરણમાં, રત્નનગરી જવાના ખુલાસાના જ સંબંધમાં કુમુદ કહે છે કે, રત્નનગરી આવવાના હતા પણ "મને લાગેલા પત્ર કે શ્લોકમાં તો તે કંઈ ન હતું." તેનો સરસ્વતીચંદ્ર જવાબ આપે છે, " ના ન હતું. એ પત્ર તો તમને મદારા પ્રણયમાંથી મુક્ત કરવા લખ્યો હતો; પણ રજની વાટ જીવે તો ફરતો ફરતો ખીજો દિવસે ચંદ્ર પણ આવી પહેલે એટલી ખારી તમારી આશાને માટે મદારા શ્લોકની અન્યોક્તિમાં ખનિત હતી. " (સ. ૪, પ્ર, ૨૯. પૃ ૫૩૨). આ શ્લોક તે પ્રસિદ્ધ—

“શંકો જતાં પ્રિય રમ્ય વિભાવરી,
 ચર્ધ રખે જતી અંધ વિયોગથી;
 દિનરૂપે મુલગા બની રહે, ગ્રહી
 કર પ્રભાકરના મનમાનીતા. ”

જેને ક્તા પ્રથમ ભાગના બીજા પ્રકરણમાં જ મુકે છે. (સ. ૧ પ્ર. ૨, ૫. ૧૯). આ શ્લોકમાં આવે ધ્વનિ મને તો દેખાતો નથી. સરસ્વતીચંદ્ર ગૃહલાગ વખતે જોલેજો કે બીજા પતિને પરણી કુમુદ સુખી ચર્ધ મને ભૂમશે, એ જ અહીં તો સૂચના રૂપે દેખાય છે. પણ વિશેષ તો એ છે કે ક્તા પોતે પણ સરસ્વતીચંદ્રની મનોદશાનું વર્ણન કરતાં એ જ અર્થ કહે છે. બીજા ભાગમાં સરસ્વતીચંદ્ર ધવાયેમો પડ્યો છે તે પ્રસંગે ગોવર્ધનરામ તેના ચિત્તની આખી ભૂમિકા ઉપર ફરી વળે છે, અને તેનું લાંબું ખ્યાન આપે છે. લાં કહે છે, “રસમાં પમોટાઈ સાગી થવું, સાગી ચર્ધ પોતાના વૈરાગ્યબળની પરીક્ષા કરવા ‘ચંદ્ર-વિરહી કાળ રાત્રિરૂપ તજી સૂર્યનાં કિરણયોગે દિનરૂપ ધરશે’ અર્થાત્ કુમુદ નવી અવસ્થાને અનુકૂળ બની ભૂતકાળ વીસરી સુખી થશે એ પોતાની દૃષ્ટના ખરી પડી જોવા અને મુશ્કેલ થવા મુવર્ણપુર આવવું:- એ સર્વ છતાં પોતાની ગર્ભ-શ્રીમત્તા રહે છે કે નષ્ટ થાય છે તેનો અનુભવ કરતો હતો.” (સ. ૨, પ્ર. ૩, પ્ર. ૧૨). સરસ્વતીચંદ્રના ચતુરવન અને તેના અનુભવ તથા આશયો ઉપર દષ્ટિ કરતાં ક્તા લખે છે: “પિતાનાં વચનથી ઝોણું આગ્યું હતું; કુમુદસુંદરીની નિંદા સહી ચકાઈ ન હતી; ચંદ્રકાન્ત પાસે રોવું આગ્યું હતું; અદગક દ્રવ્ય અને વૈભવ એક ઘડીમાં છોડી કંપારી સરખી ખાધી ન હતી; કુમુદસુંદરીનાં રણકારાથી કંપી રહેતો પ્રેમસિતાર તોડી નાંખતાં પોતાનું આપ્ત હૃદયતંત્ર ચીરાયું-જૂઠા થયું અને તે છતાં વૈરાગ્યના શિખર બંણી દોડતા વિચારે તે જોયું પણ નહીં હતું. ઈશ્વર પરની આસ્થાએ “કુમુદસુંદરીનું શું થશે” એ વિચાર ક્તાજી સરખો મજા મળ્યો ન હતો અને

બાલ્યોપરચારમાં જન્મ પામેલો વૈરાગ્ય આર્થવિદ્યાર્થી 'દ્વ' યાં અને પાશ્ચાત્ય વિદ્યાર્થી વિધિવિહીન બની સ્વતંત્રમાની થયો' હતો....." (એમન પૃ. ૧૭). ગૃહસ્થાગ વખતે સરસ્વતીચંદ્રે કુમુદ વિશે એમ જ કહેલું, કે "એનો વિચાર ધ્રુવરને સોંપુ છું." અને અહીં પણ એમ જ કહે છે. સરસ્વતીચંદ્રને ગૃહસ્થાગ પછી, કુમુદ તરફ ધ્રુવરને સોંપવા ઉપરાંત પોતે કંઈ કરવાની ફરજ છે એમ લાગ્યું હોત, અને એ ફરજને લીધે તે રત્નનગરી જવા નીકળ્યો હોત અને પ્રતિકૂળ ધવનને લીધે એનો સંકેપ નષ્ટ થયો હોત તો કર્તા એ વિશે અહીં કશુંક કહેત જ. હું માનું છું કે કર્તાની મૂળ કલ્પનામાં આમ જ હતું. વૈરાગ્ય માટે સંસાર છોડતો માણસ જેમ પોતાનાં સર્વને ધ્રુવરને સોંપે છે તેવું જ સરસ્વતીચંદ્રનું માનસ કર્તાએ મૂળ કલ્પેલું, અને સરસ્વતીચંદ્રના સુવર્ણપુર જવા વિશે પણ ઉપર પ્રમાણે જ કલ્પેલું કે તે પોતાની કુમુદ વિશે કરેલી કલ્પના ખરી પડી જોવા જ ગયેલ, પણ ત્યાં કુમુદની વિપરીત દશા જોતાં તેને પોતા પર તિરસ્કાર ઉપજ્યો અને પોતાનો સંન્યાસ શાન્તિહીન લાગ્યો. પણ વાર્તામાં આગળ વધતાં કર્તાને સમજાયું કે સરસ્વતીચંદ્રનો એવો વૈરાગ્યભાવ દૂર્મિત છે, કૃતિવાળો છે, અને તેથી તેમણે તે વસ્તુ રત્નનગરી જવાના પ્રસંગથી સુધારી.

બસે પછીથી સુધારી, પણ એ સુધારો ધણો સુંદર છે, અને તેના પ્રકટીકરણનો તેમણે જે પ્રસંગ શોધ્યો, તે ખરેખર બહુ જ ઔચિત્યવાળો છે, અને કુમુદે તત્કાલ પોતાના સર્વ હૃદયથી તે સ્વીકારી લીધેલો હોવાથી વાંચનારને તે બહુ જ પ્રતીતિકર આવે છે. વાર્તામાં યજ્ઞીથી કરેલા ઉમેરણનું એ એક ધણું જ કુશલ ઉદાહરણ છે.

ગોવર્ધનરામે પોતાના નામનું માનસ તીવ્ર વૈરાગ્યવાળું, અને દુનિયામાં બધે રખડીને સંગારતું તત્ત્વ પામવાને ઇચ્છુક, અને તે સાથે ઉત્તમરસનું અધિકારી એવું કલ્પ્યું છે. આમ કરવાનું કારણ પણ વાર્તામાં સ્પષ્ટ છે. કારણ એ છે કે ગોવર્ધનરામને આ નવલકથા

દ્વારા સમગ્ર જીવનની સમીક્ષા કરવી હતી, આર્યાવર્તની વર્તમાન સ્થિતિ પારખી, તેના જૂતકાળની વિભૂતિઓ સાથે પશ્ચિમની સિદ્ધિઓનો યોગ કરી તેને ઉજાત કરવાની દિશા બતાવવી હતી. આટલી ઉચ્ચ સામગ્રી આપવાને માટે તેનો નામક પણ એટલો ઉચ્ચગ્રાહી હોવો જોઈએ. ઉચ્ચગ્રાહ સિદ્ધ કરવા માટે વૈરાગ્ય તો જોઈએ જ, વૈરાગ્ય એટલે પોતે દોઢો મહાન આશય સિદ્ધ કરવાના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ થતી સર્વ વાસનાઓ ઉપર સંયમ, તેમાં વિદ્યરૂપ થતાં સર્વ નાનાં નાનાં છુટોની અનાસક્તિ. એ સિવાય બહાદુરી, ઉદારતા, જ્ઞાન વગેરે અનેક દૈવી સંપત્તિ જોઈએ તે પણ કર્તાએ સરસ્વતીચંદ્રના ધક્કરમાં વાપરેલી છે. પણ આ સર્વ ઉપરાંત તીવ્ર સંવેદન જોઈએ. એ સંવેદનશીલતા નામકમાં સ્વભાવથી છે જ, પણ તે ઉપરાંત ગ્રહ-લાગ, પત્નીલાગ અને દારૂણ અનુતાપ એનાથી એ શક્તિ દશગુણ વધી ગઈ છે. એનાથી એની ચિત્તનસક્તિ પણ વધી છે. માનવસ્વભાવમાં દુઃખ જેતું સંવેદનને વિશાલ અને ગહન કરનાર કોઈ બીજું સાધન નથી, અને, એ સરસ્વતીચંદ્ર એકલામાં નહિ, એ કથાનાં બીજાં અનેક પાત્રોમાં ભારોભાર ભર્યું છે. “સરસ્વતીચંદ્ર” એક રખડુની નવલકથા છે, પણ તેનો રખડુ આવા સ્વભાવનો છે.

અને એ રખડુ માત્ર પરાક્રમે કરવા કે પોતાની કોઈ વાસનાનાં ગંધ ધક્કાથી પ્રેરાઈ રખડો નથી, પણ જગતનું સલ જોવા રખડે છે. પિતાના દોષારોપણ પહેલાં પણ “સરસ્વતીચંદ્રના મનમાં એવો સંકલ્પ થવા ઉપર હતો કે ચંદ્રલક્ષ્મીવાળું સર્વ દ્રવ્ય કંઈક દેશોત્તરિને અર્થે રાકી દેતું, પિતાનું દ્રવ્ય પિતામહોપાર્જિત હતું તેમાં પોતાનો ભાગ હતો તેના ઉપરથી પોતાના સ્વત્વનો (માલિકીનો) ન્યાસ (દારકતી) કરવો, પોતે ભગવાં ધારણ કર્યા વિના પણ અજ્ઞાત વેશે સાધારણ વર્ગમાં ભળી જઈ દેશાટન કરવું, લોકઅનુભવ અને ધંધર શોધવો, અને ત્રણ ચાર વર્ષમાં પાછાં ફરી કોઈ ઠેકાણે સ્થિર રહી અવતોડન અને અનુભવનું ક્ષણ લોકના ઔદિક અને આમૂ (મુ)–ગ્રિક અર્થે

ક્રમ વાપરવું તે વિચારી તે પ્રમાણે યથાશક્તિ સાંત પણુ શુરુ યતન કરવો." (સં. ૧. પ્ર. ૧૫, પૃ. ૨૩૦). આ રીતે આ નાયક રખડુ છે પણ અમુક વસ્તુ સિદ્ધ કરવા તેમાં રખડપાટ છે, એનાં પરિશ્રમણો પ્રયોજનવાળાં છે, અને તેથી સરસ્વતીચંદ્રના રસગાટને હું મહાનદના જેવો રસગાટ ગણું છું. મહાનદ રસજે છે પણ તેને છેવટે સમુદ્રમાં મળવું છે. સરસ્વતીચંદ્રના રસગાટનું પ્રયોજન પણ સમુદ્ર જેવું વિશાળ અને ગંભીર છે. અને મહાનદની પેઠે તેના માર્ગમાં તેને અનેક વ્યક્તિઓ મળે છે, અને તે બધી વ્યક્તિઓ આને મળતાં, તેના જીવનનું પ્રયોજન એ જ મહાન સમુદ્ર બની જાય છે. એના જ પ્રતીકરૂપ ગણે સર્વનાં છત્રોનો સરસ્વતીચંદ્ર દ્વારા એ પ્રયોજનમાં જ વિનિયોગ થાય છે. કુમુદ કુસુમ દ્વારા, જમનાગંગા દ્વારા સમુદ્રને મળે એમ એ પ્રયોજનમાં લીન થાય છે. તેમ જ વિદ્યાચતુર અને પુત્રીઓ દ્વારા પોતાનું સર્વસ્વ સરસ્વતીચંદ્રને સમર્પે છે. તો બુદ્ધિધન પણ એમ જ કરે છે, અને ધનનંદન પણ એમ જ કરે છે. (સં. ૪, પ્ર. ૫૧, પૃ. ૮૪૦).

આ મહાનદ જેમ જેમ સમુદ્ર પાસે આવતો જાય છે, અને સરસ્વતીચંદ્રની વાર્તા જેમ જેમ તેની પૂર્ણાકૃતિ તરફ આવતી જાય છે તેમ તેમ કર્તાનું દર્શન પણ વધારે સ્પષ્ટ થતું જાય છે, અને આ નવલકથા દ્વારા પોતાને જે આપવું છે તેની મૂલ્યવત્તા વધારવાની મહેત્તજા પણ તેમની વધતી જાય છે. અલ્પજ્ઞ સરસ્વતીચંદ્રને એક મહાન પ્રયોજન માટે સર્વસ્વ લાગ કરતો તો તેમણે પ્રથમ ભાગમાં જ કહ્યેલો છે, એ ઉપર આપેલ પ્રથમ ભાગના અવતરણથી આપણે જોયું, પણ અંચ આગળ આવતાં તેમને એમ પણ થાય છે કે પૂર્ણ પુરુષ જ મહાન આદર્શની સાધના કરી શકે અને તેથી સરસ્વતીચંદ્રને એક કૃષ્ણ કુરુક્ષેત્ર યુદ્ધમાં મહેત્તજા તેમના મનમાં રચાતી જતી હોય એમ મને લાગે છે. "સાક્ષરજીવન"માં સાક્ષરજીવનના ઉચ્ચતમ નમૂના તરીકે તેઓ બ્યાસને ગણાવે છે. તો બ્યાસે જેમ કૃષ્ણના

પાત્રમાં પૂર્ણપુરુષોત્તમ આર્યાવર્તને આપ્યો તેમ જોવધર્નરામને પણ સરસ્વતીચંદ્રના પાત્રમાં એક પૂર્ણપુરુષ, સિદ્ધ નહિ તો ભવિષ્યત પૂર્ણપુરુષ આપવાની ઇચ્છા જાગી હોય એમ મને જણાય છે. પૂર્ણપુરુષની કસોટીનાં ધોરણો પણ તેઓ પોતે જ આ મહા નવલમાં આપે છે. અને પછી - "હૃદયના બેદરું ભાંગવું" પ્રકરણમાં સરસ્વતીચંદ્રનાં અભાર સુધીનાં બધાં કાર્યો એ પચમહાયત્રની ક્ષિતસુધીના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે જ થયાં છે એમ કર્તા દર્શાવે છે. વચમાં વચમાં એ કાર્યોના હેતુઓને બોધિસત્ત્વનાં પૂર્વજન્મનાં કાર્યો સાથે પણ સરખાવ્યાં છે. વાંચનારના મન ઉપર એવી અસર પડે છે કે પોતે પણ બોધિસત્ત્વ જેવું કાર્ષ સત્ત્વ આપ્યું છે એવો દત્તાનો મૂઠ પણ અભિપ્રાય છે.

પોતાનાં આચરણોની આ બધી ચર્ચા, વિવરણ, સમર્થન અને ઉપર કહી તે તુલનાઓ સરસ્વતીચંદ્ર પોતાને જ સુખે કહે છે એ મને જરા ખટકે છે. પણ એ પ્રસંગ જ એવો હતો એમાં શંકા રહેતી નથી, એટલે આપણે એ દષ્ટિ જતી કરીએ. પણ તે સિવાય પણ સરસ્વતીચંદ્ર બોધિસત્ત્વની કાટિએ ન જઈ શકે એવી એકાદ મર્યાદા મને આ મહાનવલની મૂળ દૃષ્ટનામાં જ દેખાય છે. ગૌતમશુદ્ધ સંસારમાં બધી રીતે સુખી હતા. માત્ર માનવજાતિનાં જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણનાં દુઃખો, વાસનાનાં બંધનો એ જોઈને જ એમને પોતાનાં સુખો ઉપર વૈરાગ્ય આળ્યો અને સર્વત્યાગ કરી તેમણે મહાભિનિષ્ક્રમણ કર્યું. સરસ્વતીચંદ્રમાં વૈરાગ્યવૃત્તિ હતી એ ખરું પણ તેણે સર્વત્યાગ કર્યો તે પિનાના અન્યાયી વર્તનથી, અને પોતાની ભવિષ્યની પત્ની ઉપરના બોટા આક્રોશથી. સરસ્વતીચંદ્રની ગમે તેવી ઉદારતા છતાં એના પહેલા મહત્તમ કાર્યને આદિવેગ અંગત લાગણીના આધારથી જન્મે છે અને ખીજું એ કે સરસ્વતીચંદ્ર અલકને જાણાવે છે, બહારવટિયા સામે થાય છે, અને તેથી પણ ચંબીર-મુનિઓ પણ જ્યાં દારી ગયા છે એવી અસહ્યોદરી અને કુમુદુદરીના એકાન્ત પ્રિયત્વની

કસોટીમાંથી વિજયી ચર્ધ ખઠાર નીકળે છે, પણ આ બધા પ્રસંગો તેના જીવનમાં અસ્પર્શમાં જોવા મળ્યા છે. તેણે પોતે પોતાના સંકલ્પથી, દાર્ઢ મહાન આશય સિદ્ધ કરવા, જેમાં સમગ્ર જનતાને દાર્ઢ ઉન્નતિકર ધ્યેય તરફ જવાનો વેગ મળે એવા દાર્ઢ મહાન કાર્યોનો ઉપક્રમ કર્યો નથી. અલગત એમ કરવાનો સમય આવે છે ત્યાં વાર્તા પૂરી થાય છે. આ વાર્તા, જ એવા પ્રકારની છે, એટલે ઉપર હજી તે એની ક્ષતિ નથી. પણ તો એ પણ 'ખડુ' કે એવી વાર્તામાં બોધિસત્ત્વ પ્રગટ ન થઈ શકે, પણ કલાક્ષેત્રમાં હલકા ધ્યેયની મિદ્ધ કરતાં, મહાન ધ્યેયને લક્ષ્ય કરવું એ વધારે મહત્ત્વનું છે. અને સરસ્વતીચંદ્રની સિદ્ધિની અપૂર્ણતા આપણે જોઈ શકતા હોઈએ તો ખીજ બાજુ એણે જે જે સિદ્ધ કર્યું છે તે કેટલું બધું છે, કેટલું વિવિધ છે, કેટલા વિશાળ ક્ષેત્ર પર વિસ્તરેલું છે, કેટલું મહાન છે, એ જોવું જોઈએ. હું તો કહું છું, જે શ્રુણેને સમજી શકતો નથી, તેને દોષો કહેવાનો અધિકાર ન હોવો જોઈએ. અને ગોવર્ધનરામનું જમા પાસું જોઈએ તો તેમાં કેટકેટલું બધું ! અર્વાચીન યુગમાં, આખા જીવન-કલક પર વિસ્તરતી, આખા જીવનને સમેટી લેતી, આખા જીવનને વેધીને પાર જતી એવી દૃષ્ટિની, પૂર્વ પશ્ચિમ બંનેમાં આ પહેલી જ નવલકથા છે. રામે રાણાની જીન ફિરતકર આ પછીની છે. આ મહાનવલમાં કર્તાએ કેટકેટલાં પાત્રો સરળતાં છે, તેનાં પાત્રોનું વસ્તીપત્રક કરવા જેવું છે — મનુષ્યના ચિત્તની કેટકેટલી અવસ્થાઓ ઉત્તમ, મધ્યમ, હીન સ્તીતરી છે, કેટલાં વિશાળ કલ્પનાનાં ઉદ્યુનો કર્યાં છે, કેટલી કવિતા સર્જી છે, ગાઈ છે, (મને સદ્ગત મણિસંકરે કહેલું કે ગોવર્ધનરામમાં Poetic energy, કાવ્ય-સર્જનશક્તિની સંપત્તિ, બહુ માતબર છે) અને માનવ સ્વભાવનાં ગોચર અગોચર સ્થાનો ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો ! કેટલા ઉન્નતિના માર્ગો ખતાવ્યા છે, અને કેટલાં રહસ્યોને નવી દૃષ્ટિએ સમજાવ્યાં છે ! એમની મહાનવલમાં આ બાગ માત્ર

નિર્બંધાત્મક છે, આ માત્ર ચર્ચાત્મક છે, આ નીરસ છે એમ ખતાવવું સહેલું છે. પણ મહાવનમાં પણ સૂકા હિતજડ પ્રદેશો આવે. અને એ એટલો મહાન કથાકાર છે કે, નીરસ જણાતા ભાગો પણ નવલકથામાં નિર્વાહી બનાવવા, કથાકલાગમ્ય કર્ષ કર્ષ-યુક્તિઓ કે હિકમતો એણે વાપરી છે, એનો અભ્યાસ કરવો વિશેષ રસદાથી ને ફળદાયી નીવડે. એણે ભાખેલું ભાવિ ક્યાં ક્યાં ખોદું પડ્યું તે ખતાવવું સહેલું છે. પણ એણે જોયેલું ભાવિ ફેટલું સાંચું પડ્યું, એની દિશા ફેટલી બધી સાચી હતી, અને એ જ દિશાએ આગળ જોવાનું રહે છે, એમાં સાચી સંમત રહેલી છે. ગોવર્ધનરામ એટલો મહાન સર્જક છે, તેણે મેળવેલી સામગ્રી એટલી વિપુલ અને વિવિધ છે, અને એ સામગ્રીનો તેણે એટલો કલાત્મક ઉપયોગ કર્યો છે, કે એના અન્નને માટે ગુર્જર સમાજ દંમેલાં અભિમાન લે અને તેના સતત અભ્યાસ અને રસોપભોગને પોતાનો પુરુષાર્થ સમજે !

[“ સતાંખી વ્યાખ્યાનમાળા ”]

તા. ૧૮-૫-૪૬

આ મહાનવલની નામિકાઓ કુમુદસુંદરી અને કુસુમસુંદરી એ જ બહેનો છે. તેમાં હીન કરુણરસનું પાત્ર એકલી કુમુદસુંદરી છે..... દિવસ અને રાત એ જ મુખ વારાકરની ધરતી સૂર્યાદ્યથી સૂર્યાસ્ત સુધીનો પ્રત્યેક કાળખંડ જમ હિમુખી પણ એક જ વ્યક્તિ છે, અથવા ચંદ્રમાનો આખો ગોળો તેજસ્વી અને ભાવ્યવશાત્ નિસ્તેજ એવા એ ગોળાર્ધનો બનેલો છે, તેમ આ વિવિધ નવલમાં નામિકા તો છે એક, પણ તે એક કથા ઉપર મુખ ૩૩ સોલી રજાં છે; એક મુકાબલે રવામ અને ખીનું જોર. નામક સંસ્કૃતીચન્દ્રનો બને સાથેનો સંબંધ સાત્ત્વિક અક્ષરોની ઉપયોગનો જ છે.”

—બી. કે. દાદોર

‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું પાત્રવિધાન

લેખક: અનંતરાય મ. રાવળ

[વસ્તુસંબંધના જેવું ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું અતિ મહત્ત્વનું અંગ છે તેહું જ મહત્ત્વનું અંગ પાત્રવિધાન છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના ઘણા અભ્યાસી પ્રો. અનંતરાય રાવળે તેના પાત્રવિધાન પર ફરેલી આ વિવેચના ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના એક બીજા મહત્ત્વના પાસાને સ્પર્શે છે ને અનુવાળે છે. અભ્યાસીઓને ‘કારુણ્યમૂર્તિ કુમુદ’ (‘ગન્ધાક્ષત’માં) તથા ગુણસુંદરી અને સરસ્વતીચંદ્રને લગતા પ્રો. રાવળના લેખ (‘સાહિત્યવિશર’માં) પણ ઉપકારક થાય તેમ છે.]

“મંથરલીલાનું સંઘર્ષે ચિત્ર આપતું એ જ પ્રયાસ છે.”

—સરસ્વતીચંદ્ર લા. ૧ છાતી પ્રસ્તાવના

છેલ્લાં થોડાં વરસમાં આપણે ત્યાં ફેટલાક વિવેચનમંત્રહો બહાર પડ્યા છે એ હકીકત આમ આનંદજનક ગણાય, છતાં આપણને તેનાથી બહુ પેરસાવા જેવું મળી ગયું હાગતું નથી. ભને પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોએ લખેલા, પણ એ છે તો તેમણે અવાર-નવાર કુરસદે લખેલા છૂટક લેખોના જ સંગ્રહો. મુગવાર અને સાહિત્યપ્રકારવાર તેમજ સમર્થ સાહિત્યવામીઓ પર વ્યવસ્થિત વિવેચનમંથોની જિલુપ શું, તેના સદંતર અભાવનું મહેલું ટાળતું હજી બાકી છે. ગોવર્ધનરામ, નાનાલાલ ને મુનશી જેવા આપણા સમર્થ અવાંચીન સાહિત્યકારો પર પણ અભ્યાસપૂર્ણ સાચું, પૂરું, વેધક, વ્યવસ્થિત વિવેચન આપવાના પ્રયાસ કરતો એકેક અન્ય આપણે ત્યાં કયાં? અત્યંત એ ત્રણેય સાવ વિવેચન વિનાના રહી ગયા નથી. અને ગોવર્ધનરામ તો વિશ્વનાથ પ્રભુરામ, રમણ-ભાઈ, ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી, બળવંતરાય ઠાકિર, આનંદશંકર ધ્રુવ, નાનાલાલ કવિ, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, કેશવલાલ કામદાર જેવા વિદ્વાનોને હાથે સારું વિવેચન પામ્યા છે. એ ખરું, પણ એ બધું ફેવડા મોટા ગાળામાં અને ફેવું છૂટક છૂટક? ગોવર્ધનરામ અને તેમનું સાહિત્ય કોઈ એક જ એકનિષ્ઠ અભ્યાસીના હાથેનો

વિવેચનગ્રન્થ માગી રહેલ છે. કવિશ્રી નાનાલાલ અને મુનશીના સાહિત્ય માટે પણ આમ જ કહી શકાશે.

‘સ્નેહચુદ્રા’, ‘સાક્ષરજીવન’, ‘દમારામનો અક્ષરદેહ’, ‘નવલ-જીવન’, ‘લીલાવતીજીવનકથા’ અને ‘પ્રાચીન ગુજરાત કવિઓ’ (Classical Poets of Gujarat) જેવી કૃતિઓને અલગ રાખીએ તોય ગોવર્ધનરામની ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ એ નવલકથા જ એકલી આખા વિવેચન-ગ્રન્થની અધિકારી છે. વર્ષો સુધી ખૂબ વંચાતી રહેલી ગુજરાતી સાહિત્યની એ મહાનવલ અસારે ઝાંછી વંચાય છે, એટલું જ નહિ, નવલકથા તરીકે અવમણાય પણ છે. આચાર્ય આનંદશંકરે એમાંની સર્વતોમદ જીવનમીમાંસા પર ધ્યાન આપી તેને ‘પુરાણ’ કહ્યું, ત્યાર પછી તો બસ ‘પુરાણ’ શબ્દમાં બધું કહી નખાયું માની આગળ ચાલવાની જ. જાણે કે આધુનિક જમાનાની વૃત્તિ થઈ ગઈ હાગે છે. આનંદશંકર ધ્રુવે તેને આપેલી ‘પુરાણ’ સંઘામાંનું પ્રશંસા-તત્ત્વ ઉવેખી આક્ષેપાત્મક બોલ તરીકે, “સરસ્વતીચંદ્ર”ના સંબંધમાં એ શબ્દનો ઉપયોગ થતો ધણીવાર જોવામાં આવે છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પુરાણ હશે, છે; પણ એમાં સંક્રાંતિકાળનાં બલાબલોની મીમાંસા કરવા મથનાર ગોવર્ધનરામે બસે સાધન તરીકે તો સાધન તરીકે, પણ નવલકથાનું કલાસ્વરૂપ નિયોજ્યું તો છે. નવલકથા તરીકે એમાંનું કલાતત્ત્વ જોવા-તારવવાના ખાસ પ્રયાસ આપણે ત્યાં થવા જોઈએ તેટલા નથી થયા. એવો પ્રયાસ કરનારને ખાતરી થવાની જ કે તેની વસ્તુસંકલ્પના, પાત્રલેખન વા સંગ્રહગ્થના, સંસારચિત્ર, જીવનમીમાંસા, અને નિરૂપણશૈલીમાં રહેલી ગોવર્ધનરામની કલાસમજ કંઈ કમ નથી. હોંઝા બીતરી એ સર્વનો અભ્યાસ કરાય તો એક-દરે પુરાણી ગોવર્ધનરામમાં પ્રતિભાવંત કલાકાર ગોવર્ધનરામ પણ છુપાયેલા

જ તેની પ્રતીતિ અવસ્ય થવાની.

પણ એ તો અભ્યાસીઓના ખ્યાન ને મનનને પાત્ર મોટે વિષય થયો. કાંઈએ એ વિષય ઉપાડી લઈ તેની પર મંથ્ય રહેવું

જોઈએ એટલું જ મારે સચવવું હતું. મારું જાજનું વક્તવ્ય તો ગોવર્ધનરામની પાત્રસૃષ્ટિ પૂરતું જ મર્યાદિત રહેવાનું છે. એમાં આશય છે પાત્રાલેખન પરત્વે ગોવર્ધનરામે બતાવેલી સર્જકતા અને શક્તિનો શક્ય તેવો પરિચય આપવાનો....

“સરસ્વતીચંદ્ર” ના પાત્રાલેખનનો વિચાર કરતાં સૌથી પહેલી વસ્તુ નજરે પડવાની તે એનાં પાત્રોનું સંખ્યાબળ. ચારે ભાગનાં પાત્રોની સંખ્યા ગણી જોશો તો દોઢસોની ઉપર થશે. ચાર ભાગ ને પોણા એ હજાર ઉપરાંત પાનાંમાં આટલાં પાત્રો આવે જ ને? ના, કેટલાંક તો ચારે ભાગમાં સામાન્ય છે, અને તે છતાં આટલાં બધાં, એ જોવાનું છે. અલગત, આમાંનાં ઘણાં પાત્રો ગૌણ છે છતાં તે ગૌણ પાત્રોય કામનાં છે અને પોતપોતાને લાગે આ નવલ-સૃષ્ટિમાં આવેલું કાર્ય તેમના બ્યક્તિત્વને સુસંગત રહીને બખ્ખવી જાય છે, પછી એ અર્થદાસ હોય, માડાવાળો હોય, ધૂતલાસ હોય, ગંગાલાભી હોય, કે ચુંદર હોય, મેરુલો હોય, જમાલમિયા હોય કે નરભોરામ હોય. એમ દલીલ થાય કે આટલાં બધાં પાત્રોની જરૂર શી હતી? પણ આપણે ગોવર્ધનરામના ચિત્રકલાકની વિશાળતાનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ. એમનો આશય હતો શુજરાતના—અને તે ઘાટે સમગ્ર ભારતવર્ષના—સંસારચિત્રને આલેખવાનો. એમનો પટ ખીણ નવલકથાઓ કરતાં કેટલોય વિશાળ છે. ગૃહસંસાર, રાજખટપટ, ધર્મતત્ત્વ, દેશોત્કર્ષ જેની ઘણીઘણી બાબતો એમને જીણવી હતી, એટલે તે દરેક ક્ષેત્રને તેમાં રમતાં તેનાં પ્રતિનિધિરૂપ પાત્રોથી રજૂ કરવું તેમને માટે જરૂરી થઈ પડ્યું. ને તે ક્ષેત્રોનાં માનવીઓની પસંદગણથી ભરી દીધા વિના એ કેમ થાય? એટલે આટલી સંખ્યા અનિવાર્ય બની છે. ટાલસંટોચની પેલી અતિકાંચ નવલની ઝંદર પણ કેટલાં બધાં પાત્રો છે?

“સરસ્વતીચંદ્ર”ની આ પાત્રસૃષ્ટિ વિવિધ અને અમરંગી છે. પહેલા ભાગમાં રસ પ્રયગ સુવર્ણપુરમાં ને પછી મુંબઈમાં કેન્દ્રિત

ચાય છે, તો સુવર્ણપુરના શૂપસિંહના રાજ્યની ખટપટમાં ભાગ લેતા બુદ્ધિધન અને શકરાય એ બે જબરા પ્રતિસ્પર્ધીઓ અને તેમના કુટુંબ તથા પક્ષકારોનાં મંડળ અને પછી મુંગઈનાં સરસ્વતી-ચંદ્ર અને તેનાં કુટુંબજનો તથા મિત્ર આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. બીજા ભાગમાં પ્રથમ બહારવટિયા મંડળ અને પછી રતનનગરીમાં શુણ્ણમુંદરીની કુટુંબજનોમાં ગુંધાચેલાં સુંદર, ચંડિકા, ધર્મલક્ષ્મી, માનચતુર આદિ પાત્રો આપણું લક્ષ્ય રોકી રાખે છે. ત્રીજામાં રતનનગરીના બે પેઢીના રાજાઓ અને તેમનાં પ્રધાન, રાણીઓ અને સામંતો, મુંગઈમાં ધૂર્તલાલનું મંડળ અને. યદુશુંગના સાધુઓ બધો કથાપટ ભરી દેતાં જણાય છે. ચોથા ભાગમાં પ્રથમ યદુશુંગવાસીઓ અને પાછળના ભાગમાં કથાનાયકની સાથે સંસારી સંબંધ ધરાવતાં પાત્રો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. પૃથ્વીકરણ કરતાં જણાશે કે આમાં સમાજના બધા ઘરનાં અને સંસ્કારની બધી ભૂમિકાનાં પાત્રો આવી ગયાં છે. એમાં રાજાઓ છે, તેમના અંમલદારો, ભાયાતો, ગોરાસાહેબો ને તેમના શિરસ્તેદારો છે; શ્રીમંત કેળવાયેલાં ભાવનાશીલ યુવકયુવતીઓ છે; પત્રકારો, વિદ્વાનો, કવિઓ, સાધુઓ અને બહાગવટિયાઓ છે; મધ્યમવર્ગની શુજરાતણે પણ છે; મહેતાશ, જમાલ, ગાઢવાળો, ડોશી, મૂર્ખદત્ત પૂજારી જેવાં નીચલા ઘરનાં પાત્રોય છે. દૂકમાં વિધિ-નિર્મિતિમાં જે કંઈ છે તેનું આ નવલકથાની દુનિયા પૂરતું પ્રતિબિંબ કે પ્રતિનિધિત્વ અહીં છે. ગોવર્ધનરામે રાખેલો પણ ઈશ્વરલીલાનું ચિત્ર આપવાનો આદર્શ. બીજી રીતે કહીએ તો દશે દિશાએ મચી રહેલા કાલાહલની તમે સરતા મિલચિત્ર સંસારને બેવાનો સરસ્વતીચંદ્રનો અભિલાષ એ એના સંજ્ઞકનો જ અભિલાષ છે. એ અભિલાષ એમણે આનું સંસારદર્શન કરીકરાવીને જાણે સિદ્ધ કર્યો છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામાંનું—‘વિદ્યા, દ્રવ્ય, અધિકાર, સ્વતંત્રતા ને વિશુદ્ધિ: એ સર્વના પ્રકાશમાં, જામામાં, અંધકારમાં તથા અંધવચ્ચ રહેતાં મનુષ્યોની સ્થિતિઓ ને સંક્રાન્તિઓ દર્શાવવા ચલ્ન કર્યો’ છે

કે સર્વ વાંચનારને કોઈ કોઈ પાત્ર ઉપર સમભાવ ચાપ અને અનુકરણ સારુ ઉપમાન મળે-એ વાક્ય આ પાત્રવૈવિધ્યની સહેતુરતા દર્શાવી આપે છે. એક એક ચરનાં પાત્રોનું અને એ પાત્રોની લીલાભૂમિ બની સકે તેવા આવગ્ર વિશાળ પટનું આવું સમૃદ્ધ દર્શન કોઈ એક જ કૃતિમાં ગોવર્ધનરામ સિવાય બીજા કોઈ ગુજરાતી નવલકથાકારે નથી કરાવ્યું. ના, મુનશીએ, રમણલાલે, મેઘાણીએ, ધૂમકેતુએ, કોઈએ નહિ.

આ પાત્રસૃષ્ટિ અમરથી જ દર્શન નથી દેતી. “ઈશ્વરલીલાનું ‘સદર્થ’ ચિત્ર આપવું એ જ પ્રયાસ છે”. ખરું, પણ ઈશ્વરની સૃષ્ટિલીલાનો હેતુ તો તત્ત્વદર્શીઓ ને સંતમહંતો જાણ્યા કરે તોય પામે ભાગ્યે. પણ ગોવર્ધનરામનું એવું નથી. એમનો હેતુ સ્પષ્ટ છે. પ્રેક્ષક પ્રવૃત્તિમાં પણ વગર દેરાબરના વાતાવરણમાંના વિચારપ્રવાહોને અને પ્રવૃત્તિપ્રવાહોને તટસ્થ દ્રષ્ટા બની અવલોકવા અને તે પર ચિંતનમનન કરી કોઈ પર્ય આગંદર્શન કે ઉકેલ પોતાનાં દેશજનોને દાખવી જવો, એવી સ્વદેશવાસલ ભાવનાથી ગોવર્ધનરામની લેખન-પ્રવૃત્તિ આરંભાઈ હતી. એવી વિચારણા જ રજૂ કરવાનો એમનો તો આશય. પણ ચંબીર નિબંધાત્મક પર્યેષણ બહુજનભોગ્ય ન નીવડે એ સંભવ જોઈ નવલકથા દ્વારા વાચકોને, સ્ત્રી પતિને કરે છે તેમ, અભિમુખ કરીને વાર્તારસ ભેગા જ્ઞાનરસ પાઈ દેવો એવો નિર્ણય એમણે કર્યો તે સુવિદિત છે. એ નિર્ણયનો અમલ કરવામાં ગોવર્ધનરામે એવી ખૂબી વાપરી છે કે વાર્તારસ માટે તેમણે દેટલાંક પ્રલક્ષ ગિત્રો આપ્યાં છે, અને એ રીતે ધરાશ રીતે વાચકોને તૈયાર કરી પછી સીધી વિચારણા પણ પ્રસંગ સાધીને એમણે રજૂ કરી છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં કુટુંબના આધારબૃત પુરણી પત્નીની દશા પણ કેવી ચાપ છે એનું પ્રલક્ષ ચિત્ર આપવા એમણે બીજા ભાગમાંની રાણસુંદરીની કુટુંબજાળની કથા ચોજી, તો સંયુક્ત કુટુંબના પ્રજાની સીધી વિચારણા માટે ચોથા ભાગમાં ચંદ્રકાન્તાના પત્રોની

પોટલીના સરસ્વતીચંદ્રના વાચનનો પ્રસંગ યોગ્યો છે. એવી રીતે દેશી રજવાડાંનો સડો બતાવવા માટે પંદેલા ભાગની સુવર્ણપુરની ખટખટની 'દેથા' તેમ જ ચકવર્તી બનવા નિર્માયેલી સંતા સાથેના દેશી રાજ્યોના સંબંધ માટે નાગરાજ, મલ્હરાજ ને મણિરાજની ત્રીજા ભાગમાંની કથા પ્રસક્ષ ચિત્રો લેખે યોગ્ય છે. તે એની સીધી અંપરોક્ષ વિચારણા એવા ભાગમાં મણિરાજની રાજસભામાંની ચર્ચા દ્વારા રજૂ કરવામાં આવી છે. સમાજજનો અને તેને લીધે શુદ્ધ પ્રીતિને વેકવે પડતો ત્રાસ કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્રની વેદનાના પ્રસક્ષ ચિત્ર દ્વારા બતાવાયો છે, તે વિવાદ અને પ્રીતિની તાર્કિક મીમાંસા એવા ભાગમાં સાધ્વીઓના સંવાદમાં કરી છે. સંસ્કૃતિસંધર્ષ અને આપણી પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ, તેના અર્વાચીન આચાર અને અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના ત્રિવેણીસંગમને આરે બેઠેલા સંસ્કારી શિક્ષિત વર્ગ થી ભાવનાઓ સેવે તે બતાવાયું છે ખાસ સરસ્વતીચંદ્રના પાત્ર દ્વારા, અને પછી તેનું તાર્કિક નિરૂપણ તથા તેની સિદ્ધિ માટેની સાધનાના ક્રમનું માર્ગદર્શન સરસ્વતીચંદ્ર-કુમુદનાં સ્વપ્ન દ્વારા, વિષ્ણુ-દાસજીના 'ઉપદેશ' દ્વારા તથા કલ્યાણપ્રામની યોગ્યતા દ્વારા એવા ભાગમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. નવા જમાનામાં, નિષ્પ્રાણ બોખા રૂપે નહિ પણ આર્ય સંસ્કૃતિ તથા તત્ત્વજ્ઞાનને જીવંત રાખી તેને જીવનમાં વણી દેનારો, નવી દૃષ્ટિને બધી રીતે સંતર્પે એવો માર્ગ બતાવવા યદુરૂંગવાસીઓનું ચિત્ર અપાયું છે.

આ રીતે વિશિષ્ટ હેતુ માટે યોગ્યેલાં આ પ્રસક્ષ ચિત્રોની યાત્રાસૃષ્ટિ પણ તે તે હેતુને સિદ્ધ કરવા સારુ જ નિર્માયેલી લાગે છે. આમ છતાં, પાત્રો પોતાનું માન્ય નથી જોતાં, તેમ હેતુ ખાતર જ યોગ્યેલાં નિર્જીવ પૂતળાં જેવાં નથી લાગતાં, એ ગોવર્ધનરામની ખુબી છે. “સુચિત્રોના મિષ્ટ પરિપાકમાં ચામળના સસ્કારોનો મધુર સંભાર ભરવો”^૧ ગોવર્ધનરામે ધારેલો તે નવલકથાના તેમને માન્ય

આદર્શોનાં પાલનના આગ્રહેને પરિણામે જ. એ આદર્શ કયો તે તો પહેલા ભાગની અંગ્રેજી ગુજરાતી બને પ્રસ્તાવનાઓ રહી આપે છે. ૨

પાત્રસૃષ્ટિ આમ ઘટ્ટ હેતુએ ચોખ્ખાં છે અને એ હેતુ સંસારસમીક્ષાનો છે, એ આપણે જોયું. એ સંસાર-સમીક્ષા ગોવર્ધનરામ અમુક વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં દર્શે છે, એ 'હકાંકત' પણ એમનાં પાત્રોની પૂરી ઝોળખ માટે જાણી લેવા જરૂરી છે. એ પરિસ્થિતિ છે "વર્તમાન કાળની તીવ્ર ને ઉમ્મ" સંક્રાન્તિની. એની વાત કરી ગોવર્ધનરામ લખે છે: 'આ આવા કાળનાં કષ્ટોનાં ભાગર વચ્ચે, વર્તમાનથી વ્યાકુળ અને લવિષ્યથી દાણમાં ઉદ્વિગ્ન અને દાણમાં મોહિત ચિંતાઓની લીંડાલીંડના દબાણ વચ્ચે સર્વસંક્રમી ઉદારતાનાં અને સારસંક્રમી છુદ્ધિનાં તેમ જ ઉચ્ચગ્રાહી ઉદારતાનાં ઉદય પામતાં થોડા પરંતુ ચિરંજીવ કિરણ પણ દષ્ટિગોચર થતાં જણાય છે. એ સંક્રાન્તિનું વર્તમાન ચિત્ર અને એ કિરણોનું ભાવિ ચિત્ર એ ઉભય આ દેશના ચારે ભાગનો એક પ્રધાનઉદ્દેશ છે.' (ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવના). આ સંક્રાન્તિનું ચિત્ર આપવાના ઉદ્દેશથી ગોવર્ધનરામે એમણે કહ્યું છે તેમ "આ વાર્તાનો સમય છેક સમીપનો અને પ્રદેશ ગુર્જર વસ્તીનો રાખેલો છે. એટલે હજી સુધી આપણા કાનમાં વાગતા જૂતદરાના લાણકાગ, વર્તમાન દશાનો પ્રલક્ષ પડેલો અને લવિષ્યકાળમાં વિદ્યાર્થી થનાર અવરથાના આજથી આપણી

૨. "સરસ્વતીચન્દ્ર"ના ચારે ભાગની પ્રસ્તાવનાઓમાં તેનું ખડું વિવેચન ગોવર્ધનરામે આપી દીધું છે, અથવા ખરા વિવેચન માટે માર્ગદર્શક નોંધ આપી છે. નવલકથાકાર ગોવર્ધનરામ સાં પોતાના વિવેચક બન્યા છે એમ કહીશું? કે અંચના પ્રયોજન વસ્તુ-પાત્ર ઇત્યાદિની ચોખ્ખા વગેરે બાબતો વિશે પહેલેથી કહી નાખી એ દષ્ટિએ એને પાંચવા સમજવાની માત્ર સૂચના જ એમણે સાં કરી છે એમ ગણીશું? જમી તેમ, "સરસ્વતીચન્દ્ર"ના પહેલા, ત્રીજા ને ચોથા ભાગની પ્રસ્તાવનાઓ પૂરતા લક્ષ્યો વાંચવી જોઈએ છે. એ વાંચ્યા વિના "સરસ્વતીચન્દ્ર"ના ચાર્મ અભ્યાસ કરવાની દષ્ટિ મળવાની નહિ.

કલ્પના પર પડતી પ્રતિચ્છાયા-એ સર્વનું મિશ્રણ કરવાથી શાસ્ત્રીય દેશોદ્ધારકોને કાંઈ સચના મળશે એવી કલ્પના છે". (પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવના).

આવા સંક્રાન્તિકાળના ચિત્રને યોગ્ય રીતે પ્રતીતિજનક બનાવવા જાતે જ એક શાસ્ત્રીય દેશોદ્ધારક એવા ગોવર્ધનરામે પાત્રોભેખન પણ એવું કર્યું છે. ત્રીજા ભાગમાં રત્નનગરીના નાગરાજ, મલ્લરાજ અને મણિરાજ એ ત્રણ રાજાઓની ઠ્યામાં " જીતદશાના લણકારા, વર્તમાન દશાનો પ્રલક્ષ પડેલો અને ભવિષ્યકાળમાં વિદ્યાર્થી યનાર અવસ્થાની આપણી કલ્પના પર પડતી પ્રતિચ્છાયા " અવસ્ય જોવાય છે. એવી જ રીતે જરાસંકર, છુદ્ધિષન અને વિદ્યાચતુર, મેનારાણી અને કમલા, અને સૌભાગ્યદેવી, યુધિષ્ઠંદરી, કુમુદસંદરી અને કુસુમના પાત્ર-ચિત્રણથી જૂના પાત્રો અને નવી કેળવણી અને નવા વાતાવરણથી ધડાતારા નવા પાત્રો અને તેમના માનસનું દર્શન કરાવ્યું છે. કથાનાયક સરસ્વતીચંદ્ર પણ જે મનોરાજ્યમાં વિહાર કરે છે તે સંક્રાન્તિકાળનું જ છે. સુવર્ણપુરમાં દેશી રાજ્યની આંતરિક ખટખટ જોઈ, ચંદ્રકાન્તના સંયુક્ત કુટુંબનો કલેશ પત્રો દ્વારા જાણી, શુદ્ધ પ્રીતિનું દર્દ કુમુદની વેદના પ્રલક્ષ જોવાથી અને સ્વાનુભવથી સમજી, ચંદ્રચંદ્ર પર નવમુગ માગે છે તેવા સેવા-ચરનો પ્રેરક પાઠ જાણી, સરસ્વતીચંદ્ર મંથન બાદ સ્વદેશદિત માટે જે યોજના ઘડે છે, તેમાં સંક્રાન્તિકાળના જ બધા પ્રશ્નોને છણી લઈ પોતાને સૂઝ્યો તે ઉકેલ ગોવર્ધનરામે રજૂ કર્યો છે.

પાત્રોમાં ઘણા આદર્શ છે અને ઘણા વાસ્તવિક છે. પોતાનાક ધૃષ્ટ બોલને સાધવા ગોવર્ધનરામને જે વાનાં કરવાનાં હતાં: એક, વર્તમાન સંક્રાન્તિકાળનું તાદૃશ ચિત્ર આપી સમસ્યાઓ રજૂ કરવી, અને ખીજું, એને ઉકેલી નવો આદર્શ બોધી જવો. આમાંના પહેલા હેતુ માટે એમને વાસ્તવિક પાત્રો દ્વારા સમાજદર્શન કરાવવું પડ્યું છે, અને ખીજા માટે આદર્શ પાત્રો યોજવા પડ્યાં છે. ગોવર્ધનરામે પોતે પહેલા ભાગની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં પ્રથમ કહ્યું છે કે સામાન્ય વાચકને

અભિમુખ કરતા લોહીમાંસની ખરી વાસ્તવિકતા જરૂરી છે, અને પછી પુસ્તકમાંના વાસ્તવદર્શન ખરતે ખુલાસો કર્યો છે કે: "The actualities of life or locality are referred to only and strictly so far as they belong to any of the varied conditions of life amongst our people. And even these are on occasions ideal. The ideal and the actual are in some places inseparable." નવલકથાનાં પાત્રોનું પૃથક્કરણ કરતાં એમનાં આ વચનનું સત્ત્વ સમજાઈ જાય છે. પહેલા ભાગમાં સુવર્ણપુરની રાજમટપટમાં સંડોવાતાં પાત્રો, એટલે કે બુદ્ધિધન, શકરાય, હરવતરાય, નરબેરામ, મેંડેલો, અને બીજાં બધાં પૂરેપૂરું વાસ્તવિક છે. એ ભાગ એટલો બધો વાસ્તવદર્શી છે કે વકીલ તરીકે મળેલી માહિતીના દુરુપયોગનો આક્ષેપ ગોવર્ધનરામને માથે એને લીધે આવેલો હશેવાય છે. બીજા ભાગમાંની ગુલુસુંદરીની કુટુંબકથા પણ એવાં. અનેક સંયુક્ત રાજરાતી કુટુંબોમાંથી ગમે તે ટાઈની કથા ■ એમ વાચકને લાગી જાય, અને ચંડિકા, દુઃખળા, ધર્મલક્ષ્મી, સુંદર, માનચતુર, આદિ બધાં પાત્રોને પોતાની આસપાસના જીવનમાં પણ એ ઝાળખાવી શકે, તેમ છે. ત્રીજા ભાગથી શરૂ પોતે જ સ્વીકારે છે તેમ આદર્શનું તત્ત્વ વાસ્તવને દાખીને વધતું જાય છે. એમાંનો મહત્તરજ એટલે જેટલો શરથીર તેટલો જ દીર્ઘદર્શી, હઠાપણવાળો, અસ્તગામી ક્ષાત્રવદનો છેલ્લો નાહર પ્રતિનિધિ, સામંત એટલે રાજાને ખાતર પુત્રનેય મારવા આતુર આદર્શ રાજલક્ષ્મી લાપાત, જરાશંકર એટલે આદર્શ પ્રધાન, મેનારાણી એટલે આદર્શ રાજરાણી અને હરિદાસ એટલે આદર્શ સ્વામિભક્ત નોકર. વિષ્ણુદાસ મહંત અને તેના મઠનાં સાધુસાધ્વીઓનું આલેખન તો રપટ રીતે કરાવી આપે છે કે ચંદુચંદ્ર એટલે પ્રાચીનતા અને નવીનતા ઉલ્લખના મદશોના પૂજક-સંપ્રાદય ગોવર્ધનરામનો મનોવાંચિત કલ્પનાલોક.

આ આદર્શ અને વાસ્તવનાં તત્ત્વ એકમેકમાં ઘસારાવાર લખાઈ ગયાં છે તે ગોવર્ધનરામની વાત ખોટી નથી. સરસ્વતીચંદ્ર, ચંદ્રકાન્ત,

કુમુદ, કુમ્ભ, ગુણસુંદરી, વિદ્યાચતુર જેવાં પાત્રોમાં આપણે એ જોઈ શકીશું. અદાર ઓગણીસ વર્ષની વયે એમ. એ., એલ.એલ. બી. થનાર ભાવનાશીલ, રસિક, સ્વદેશવત્સલ, પંડિત, સરસ્વતીચંદ્ર; ધરબાર ને કામધંધો મૂકી મિત્રને દુઢનો કરનાર ચંદ્રકાન્ત; કુટુંબજનોના સ્વાર્થ અને અનેકવિધ અગતીયતાને પી જતી સુશીલ, ધીર, ગૃહિણી ગુણસુંદરી; નવી દૃષ્ટિવાળો, પત્ની અને પુત્રીઓને યોગ્ય કેળવણી આપતો વિદ્યાચતુર; નાની વયે રસિકતા, જ્ઞાનમાંબીર્ષ, શીલ અને સંસ્કારની સમૃદ્ધિ દાખવતી અને તેને લીધે સાસરિયાં વડે દેવી માફક પૂજતી કુમુદસુંદરી-આ બધાં પાત્રો પહેલે પરિચયે ભાવનાસુષ્ટ લાગે તેવાં છે. છતાં એ બધાંને સંસારની એવી ભરચક વાસ્તવિકતાઓ વચ્ચે કર્તાએ મૂક્યાં છે, જેની અસર તેમણે અનુભવવાની હોય છે, જે તેમની પ્રવૃત્તિઓને ઘડે કે દોરે છે, અને જેમની વચ્ચે અને સામે એમને કામ કરવાનું છે. સરસ્વતીચંદ્ર અપરમાના હેતુ(1)નો સ્વાદ ચાખી, પિતાના જે રોહને વાસ્તે જ એ સંસારી હતો તે રોહ હવે રહ્યો નથી એમ ભાગતાં જ ધર છોડી ચાલી નીકળે, પણ તેમ કરતાં જેને હૃદયથી કઠો છોડી શકવાનો નથી તે કુમુદનોય લાગ કરવાની બૂલ કરી નાખે; માનસસરની હસેલી જેવી કુમુદ રૂઢ સમાજ-લગ્નનો ભોગ થઈ પડી જીવિધનના ખાખોચિયા જેવા અસંસ્કારી ધરમાં પતિથી અવગણાતી પોતાના હૃદયના સ્વામી સરસ્વતીચંદ્રને માટે ખૂરી રહે; ચંદ્રકાન્ત અને ગુણિધને પોતપોતાના ક્ષેત્રગિજાત ધરસંસ્કાર જોગવાના હોય; નવી દૃષ્ટિને ઝીલી પુત્રીઓને કેળવતો વિદ્યાચતુર પણ, સમાજની પ્રણાલિકાને પ્રથમ ભાંગી ન શકી સરસ્વતીચંદ્ર ભાંગી ગયાનું જાણતાં, કોઈ દુનિયાદારી વહેવાર માણસની માફક કુમુદને તરત પ્રમાદધન વેરે પરણાવી નાખે. આ બધી હકીકત આદર્શ ને વાસ્તવનું

૧. અલબત્ત, થોડા મંથનને અંતે પોતાના પ્રધાનપદને જોખમે પણ વિધવા કુમુદને સરસ્વતીચંદ્ર જોડે પુનઃલગ્ન કરવા દેવાનું પગકું લેવાનો નિર્ણય એ કરે છે, ત્યારે સમાજમાન્ય પ્રણાલિકાને કોરે મૂકવાની હિમત તે બતાવે એ એમ કર્તાએ ઉવટના ભાગમાં બતાવ્યું છે.

મિત્રશુ ગોવર્ધનરામે કેવું ક્યું છે તે બતાવી આપે છે. બીજા ભાગમાં એક ગુણસુંદરી સિવાય બીજા બધાં પાત્રોમાં પૂરેપૂરી વાસ્તવિકતા છે, અને ગુણસુંદરીનું આલેખન પૂરેપૂરું ભાવનાત્મક છે. બીજા ભાગમાં નામ તેવા ગુણવાળી, આદર્શ કુસવધૂ તરીકે આલેખાયેલી ગુણસુંદરીને પણ ચોથા ભાગમાં સમાજપ્રણાલિકાની પ્રતિષ્ઠાનું જોર બતાવતાં, ગોવર્ધનરામે ધરતી, કુળની ને આશ્રની ખેવનાવાળી વહેવારુ સ્ત્રી બનાવી દીધી છે, ત્યાં પાછું ભાવના સાથે વાસ્તવનું મિત્રશુ યથું છે.

પાત્રોનાં નામ તેમની વાસ્તવિકતાને આડે આવતાં હોય એમ પ્રથમ લાગે છે. શકરાય, ધૂર્તલાલ, મૂર્ખદત્ત, દુઃખબા, ચંડિકા, ગરબડાસ, સાહસરાય, ઉદ્ધતલાલ, તરંગરાંકર, વિદ્યાચતુર, પ્રભાદધન, સરસ્વતીચંદ્ર, અર્ચદાસ, વીરરાવ ધમપાટે એમ બધાં જ નામો તપાસો. એમ જ લાગવાનું કે જાણે ગોવર્ધનરામે દરેક પાત્રને તેના ગુણ, સંસ્કાર ને આચરણ પ્રમાણે નામ આપી દર્શાવે પાત્રને એના નામથી જ સંપૂર્ણ રીતે જોળખી શકવાની આખાદ સરળતા પોતાના વાંચનારાઓને કરી આપી છે. કર્તાનો હેતુ પણ આમાં આગળ આવી જતો દેખાય છે. પણ પ્રશ્ન એ છે કે આવા નામો શક્ય ખરાં, વાસ્તવિક જીવનમાં, ગુજરાતમાં ? અત્યારે સરસ્વતીચંદ્ર ને કુમુદ ને કુસુમ ને મધુરી જેવાં નામો ઠેર ઠેર નજરે પડે છે, જો કે એ પણ ગોવર્ધનરામના “સરસ્વતીચંદ્ર”ની પછી, પરંતુ શકરાય, ધૂર્તલાલ, ઉદ્ધતલાલ જેવાં નામો કોઈ ફોઈના પોતાના લગ્નોના માટે પસંદ કરે ખરી ? વાત એ છે કે ગોવર્ધનરામ લખતા હતા તે જમાનામાં આપણે ત્યાં પાત્રનાં નામ યથાગુણ રાખવામાં ખાસ કશું અસ્વાભાવિક યર્થ જાય છે એમ મનાવું નહિ. “લલિતાદુઃખદર્શક” નાટક (૧૮૬૬), “અંધેરી નગરીનો ગર્ધલસેન” (૧૮૮૦), અને “સુદ્ધિ ને રૂઢિની કથા” (૧૮૮૩) જેવી “સરસ્વતીચંદ્ર” (૧૮૮૭)ની પુરોગામી કૃતિઓમાં કર્કશા, કણ્યાબાઈ, ગંડુપુરી, દુર્જળસિંહ, અગાનભટ્ટ, જીલ્લમૈવર, કપટચંદ્ર, ગુર્જરદાસ, રૂઢિદેવી, અવિદ્યાદેવી, પુરોપરાજ જેવાં નામો જોવામાં આવે છે.

ગોવર્ધનરામને, તેમના અન્યથા રૂપકશોખીન માનસને લીધે, આ ચીજે ચાલવું ગમ્યું હશે એમ તર્ક થાય છે. છતાં એક વાત સ્પષ્ટ છે. ગોવર્ધનરામની લખાવટ અને પાત્રનિરૂપણ એવાં છે કે પાત્રોનાં વાણી, વર્તન વગેરેની વિગત વાંચતાં તે આપણને પૂરાં વાસ્તવિક ને સ્વાભાવિક લાગે છે, અને તેમનાં બનાવટી નામો કુલાર્ધ જઈ શકરાય ને બુદ્ધિધનની, કે પ્રમાદધન અને ધૂર્તલાલની ખરી વ્યક્તિઓ નજર સામે ખડી થઈ જાય છે. આ ગુણવાચક બનાવટી નામોને બદલે બીજાં સાચાં નામો મૂકી દેતાં જરાય વધે આવશે નહિ. ગુણ અને દુર્ગુણ માનવી આકૃતિઓ ધરી નવલની રંગભૂમિ પર હરતાં હરતાં હશે એવો ખ્યાલ આ નામને પ્રથમ વાંચતાં થાય તે તરત જ ચાલ્યો જાય છે. માણસનાં ગુણાવગુણલક્ષણોને સીધી સદ રીતે કહી નાંખતાં નામો કંઈ દુનિયામાં જોવામાં આવતાં નથી એટલા પૂરતી અસ્વાભાવિકતા એ પાત્રોનાં નામમાં ગણવી હોય તો ગણી શકાય, બાકી એમનાં ચિત્રણમાં તો સજ્જતા ને વાસ્તવિકતાના રંગો લેખકે પૂર્ણ છે એમ કહ્યા વિના ચાલશે નહિ.

કર્તાએ વાસ્તવદર્શનનો આગ્રહ રાખ્યો, એટલે પાત્રોને સૃષ્ટિનાં માનવી જેવાં સાચાં માનવી, સદગુણદુર્ગુણનાં કે તેજઅધારનાં મિશ્રણ જેવાં સાચાં માનવી જ ચીતરવાં પડ્યાં છે. કર્તા પોતે જ લખે છે: "માનવી માત્ર સારાસારની મેળવણી જેવું છે. આ જગતમાં સર્વ રીતે સારું જ અથવા સર્વ રીતે નરસું જ એવું કંઈ નથી. એ મેળવણી અત્ર દર્શાવવામાં આવી છે." ('સરસ્વતીચંદ્ર' - ભા. ૧ની પ્રસ્તાવના) સરસ્વતીચંદ્રના કુમુદસુંદરીનું શું થશે એનો પૂરો વાસ્તવદર્શી ખ્યાલ ક્યાં વિનાના આવેશમાં ને આવેશમાં કરેલા ગ્રહલાગમાંની બૂલ, વિદ્યાચતુરની કુમુદને તરત જ બીજે ઠામ બેસાડી દેવાની ઉતાવળ, અને ગુણસુંદરીની સમાજમાન્ય પ્રતિજ્ઞાના ખ્યાલથી દોરવાઈ વિધવા કુમુદને ન જોવાની અનુદારતા-આવી આવી ગુણવાન પાત્રોની ખામીઓ ને નજગાઈઓ ગોવર્ધનરામે આથી હેતુપુરઃસર જ બતાવી જણાવે છે. વળી જેમ હરિદાસ ને સામંત જોવાની સ્વામિ-

લક્ષિતું બિમળું ચિત્ર આલેખ્યું છે, તેમ પૂર્તિલાલ ને મૂળના સ્વાર્થજન્ય મહત્વસોલ અને સ્વામિદ્રોહતાં કાળાં ચિત્ર પણ વર્ણવાયાં છે. એવી જ રીતે અલકકિશોરી, શુદ્ધિધન, માનચતુર આદિ પાત્રોમાં સારાં નરસાં તરવોની સુંદર મેળવણી કરેલી પણ જણાય છે. શકરાય અને તેના કુટુંબ તથા મંડળની કથા વિસ્તારપૂર્વક કહેવાઈ છે તે સ્વાર્થરત માનવીઓની કુટિલતા ને કાળાશનું તાદ્રસ ચિત્ર રજૂ કરવાના આશયથી જ.

પણ શુભાન, પૂર્તિલાલ, શકરાય, મુગ્ધુ આદિ પાત્રોની પ્રપંચલીલાં જોઈકું જ, કદાચ તેથી વધુ, મહત્વ ગોવર્ધનરામ કામ-વિવશતાનાં ચિત્રોને અને એની સમ્બંધને આપતા હોય એવીય એક છાપ “સરસ્વતીચંદ્ર”ના પ્રથમ પાંચને જ વાચકચિત્ત પર પડ્યા વિના રહેશે નહિ. જૂપસિંહ અને રમાબાઈના, પ્રમાદધન અને પદ્મા તથા કૃષ્ણકલ્પિનીના, ખલકનંદા અને જમાલના, રૂપાણી ને મેરુલા તથા ગરબકદાસના, રઘી અને મહાવા તથા રણજીતના અને કુષ્ટરાય તથા કલાવતીના સંબંધની વાતમાં, (“સરસ્વતીચંદ્ર” ભા. ૧) તેમ જ માનચતુર અને મનોહરીનાં પાત્રો-એ મનોહરીનાં મોમાં તે પ્રાકૃત રુચિને જોઈ તેવાં બે શૃંગારી ગાયનેા પણ મૂકાયાં છે ।-ના કર્તાએ કરાવેલા પરિચયમાં (ભાગ-૨) આ વસ્તુ ખાસ જોઈ શકાય છે. એવી જ રીતે માનચતુરની સુંદર ખરની (ભા. ૬), મૂળની શુશુંદરી પરની કુદગિતી (ભા. ૩) વાત કરતા પ્રસંગો, અને સદ્ગમ પૃથકરણ સમેત નિરૂપેલા અલકકિશોરી અને નવીનચંદ્ર વચ્ચેના, અને શુદ્ધિધન તથા રાજના વચ્ચેના વિકારમય નાણુક પ્રસંગો (ભા. ૧), તથા ઘેરી તાદ્રશતાથી વર્ણવોયેલો અલક પરના કામાસક્ત જમાલના આક્રમણનો પ્રસંગ (ભા. ૧), પણ આ જ ખતાબી આપે છે, આનું શું સમજવું? ગોવર્ધનરામે નવલકથાના વાંચનાર વર્ગની ત્રણ કક્ષા પાડી, તેમાં ત્રીજી અને બહોળી કક્ષાવાળાઓમાંના કેટલાકને તેમનાં “મદન અને સ્ત્રીની વાર્તાઓને” વચ વચેલાં ચિત્ર “નવલકથાવાચનમાં ગ્રેરે ૬ એમ કહ્યું

છે. (સ. ભા. ૧ લાની પ્રસ્તાવના). એવા વર્ગની અપેક્ષાઓ સંતોષવા તો ગોવર્ધનરામે આમ નહિ કર્યું હોય? "For the people who must be made, and not left, to read." આ ખાખત પરત્વે કર્તાએ 'ચોડે ખુલાસો કર્યો છે તે પણ સક્ષમાં લેતો જોઈએ. એ કહે છે :

"આ પ્રંથનાં પાત્ર ઉત્કૃષ્ટતમ કર્યાં નથી કે વાંચનાર તેમને કેવળ કાલ્પનિક ગણે અને અનુકરણનો વિચાર જ ન આવે. તેમ જ લોકવર્ગનાં કેવળ સાધારણ મનુષ્યો જ સ્વીકાર્યાં નથી કે ઉત્કર્ષને ઉત્સાહક પગથિયું જ જોવામાં ન આવે. આપણા સાધારણ વિકારો-ક્ષમા કરવા ચોખ્ખું નિર્બળતા-તેથી ડગમગતાં પરંતુ સ્થિર થવા, ઉત્કર્ષ પામવા, ચલન કરતાં માનવીઓનાં ગિત આપ્યાં છે. નિર્બળ માનવીમાં નિર્બળ માનવી પર સમભાવ ઉત્પન્ન થાય, અને તેમ કરતાં, સંસારસાગરમાં બાથોડિયાં મારવાના ઉપાય સજ્જે; એ માર્ગનું દિગ્દર્શન અત્રે ધ્રુવજ્યુ છે. તેમ કરવામાં મલિન માણસોનાં ચિત્ર શુદ્ધ ચિત્રોમાં ઠાળા લસરકા પેઠે ક્વચિત્ આપણાં પંઠ્યાં છે; કારણ અશુદ્ધિનાં અવલોકનથી શુદ્ધિના ગૌરવનું માપ રૂપરૂ થાય છે." (ભાગ ૧ લાની પ્રસ્તાવના).

આ દૃષ્ટિએ જોતાં જણાય છે કે એવાં ચિત્રો એના મનરસને ખાતર નહિ પણ "શુદ્ધિના ગૌરવનું માપ" દેખાડવા ખાતર પડછાતરીકે ચોળ્યાં છે. નિર્બળ માનવી પોતાના જ એવાં નિર્બળ માનવીઓને એમની ક્ષમ્ય નિર્બળતાની સામે મૂંઝતાં જોઈ ઉત્કર્ષ માટે ઉત્સાહ મેળવે એ હેતુથી ગોવર્ધનરામે આમાંનાં અનેક પાત્રોને મૂલ્ય અને પાપમાંથી સુધરતાં અને ઉદ્ધારને માર્ગે જતાં બતાવ્યાં છે. વિકારની ખીણમાં પડે પડે થતા અલકક્ષિતારી એવી અત્યંત નાણુક અને વિયમ પણ નવીનચંદ્રના "અલકએન, હું તો તમારો ભાઈ થાઉં હો!" એ એક જ વાક્યના ઝાંચિતા જવણી વિકારનો આવેગ ખંખેરી નાખી વિશુદ્ધનિર્બળ બની જાય છે એ પ્રસંગ,

તેમજ સરસ્વતીચંદ્રવાળા ઝોરકામાં જવા માટે ખારણાની સાંકળ ઉઘાડવાની ઈચ્છા કરતી વેળા ધડીલર “મદન-અંધા” બનતી કુમુદસુંદરી કમાડ પર પોતાની છાયા જોઈને તેમાં પોતાની જનનીનું દર્શન કરી પુણ્યશુદ્ધ અને સ્વસ્થ બની જાય છે એ પ્રસંગ, યોગવામાં તથા નિરૂપવામાં કતનિા ઉપરકહ્યો નિર્મળ આશયજ દેખાઈ આવે છે. આ ઉપરાંત, હુદ્ધિધનને એક વખતે રાજ્યાના વિદારી આકર્ષણમાંથી; માનચતુરને એને સ્વભાવસહજ બની ગયેલ સ્ત્રીલપટતામાંથી; ગાનચતુરને સુંદર પ્રત્યેની કુદૃષ્ટિમાંથી, અને મનોહરીને તેના અતૃપ્ત જોખને શીખવેલ પતનાભિમુખ વૃત્તિચાંચક્ય અને નદટાઈમાંથી મુક્ત થતાં ગોવર્ધનરાગે ખતાવ્યાં છે, એ પણ ચાદ રાખતું જોઈએ. એમના એ ઉદારમાં અનુક્રમે સૌભાગ્યસુંદરી, ધર્મલક્ષ્મી અને શુભસુંદરી જેવી સુશીલ સાખીઓને નિમિત્ત બનાવી કર્તાએ એ સ્ત્રી-પાત્રોને ઊંચેણાં બનાવ્યાં છે. “હું તો તમારો ભાઈ થાઉં હો !” એ અલક-હિશોરીને વિશુદ્ધ બનાવતા વાક્યનીય પ્રેરક તો છે કુમુદસુંદરી. “અજ્ઞ થઈ મતિ તેનો ચત્તુષ્પ વિનિપાત જ નિર્મેલો” એ કુમુદના વેદના-ટપકતા ગીતમાંના શુદ્ધ ઉપાસંભની એટ વાગતાં જ પળવારે નખણો બનેલો નવીનચંદ્ર સચેત બની જઈ ઉપરકહ્યું વાક્ય બોલી નાખે છે. એટલે તે પ્રસંગે નવીનચંદ્રને સાક્ષાત રીતે અને તેના દ્વારા અલકહિશોરીને પરોક્ષ રીતે પતનમાંથી ઉગારી લેવાનો યશ કુમુદસુંદરીને જાય છે. આમ, સતેજ નીતિભાવનાવાળા ગોવર્ધનરામે પોતાનાં હેટલાંક પાત્રોને દર્જવલ, નિર્મળ, ઉદાર શીલવાળાં બનાવ્યાં છે, હેટલાંકને મલિન જ ચીતર્યાં છે અને હેટલાંકને માનવી નિર્જળતાને અને વિકારોને પ્રથમ વશ ચતાં વર્ણવી, પછી તે સ્થિતિમાંથી ઉત્કર્ષગામી ડગલાં માંડતાં ખતાવ્યાં છે. અન્યનાં ખુદ નાચક-નાચિકાને પણ ઉદારશીલ બનાવવા સાથે જ, કોઈ કોઈ વાર વિકારનો તે માનવી નખળાઈને ફરફરાદ અંતરમાં અનુભવતાં ને તેની સામે વિજયી ટક્કર ત્રીલતાં ખતાવવામાં આવ્યાં છે ! કર્તાની નીતિનિષ્ઠાનું દર્શન આ અધી હટીકત

ઉપરાંત શકરાયમંડળ, જમાલ, પ્રતાપ, મૂર્તલાલ, પ્રમાદધન આદિ પાત્રોને તેમનાં કરતુકર્તુ યોગ્ય ફળ મેળવતાં બતાવી તેમને કવિન્યાય ((Poetic Justice)) એ આપે છે તેમાં પણ ક્યાં નથી થતું? ખૂંચે છે માત્ર ખલકર્નદા, રૂપાળી આદિના લંપટ આચરણનાં વર્ણન દ્વારા ધાટાધેરા રંગે ચીતરાયેલો શકરાયના ધરનો સડો. પણ એ તો તેના પ્રતિસ્પર્ધી શુદ્ધિધનના ધરનાં નીતિસંસ્કારથી સ્પષ્ટ રીતે એને વિરુદ્ધ બતાવવા માટે જ યોગ્યેસ લાગે છે.

પાત્રવિવેચનમાં ઘણી વાર એ જાતિચિત્રો (Types) છે કે વ્યક્તિચિત્રો (Individuals) એ પ્રશ્નને આગળ કરવામાં આવે છે. "સરસ્વતીચંદ્ર" માંનાં પાત્રોને એ દૃષ્ટિએ અવલોકવાનો પ્રયાસ કરતાં જાણીશી કે એ બહુધા જાતિચિત્રો બની ગયાં છે. સરસ્વતીચંદ્ર એટલે સંક્રાન્તિકાળના યુનિવર્સિટી-ધક્યા શ્રીમંત. લાવનાશીલ, સ્વદેશવત્સલ, વિદ્વાન, સુવચનો પ્રતિનિધિ. કુમુદ એટલે હૃદયમાન્ય પુરુષને પરણી ન શકતી, અસંસ્કારી પતિ જોડે લમસંબંધે જોડાયેલી, સુશિક્ષિત, સંસ્કારી સુવતીઓની પ્રતિનિધિ. શુભસુંદરી એટલે સંયુક્ત કુટુંબમાં દબાતી અને એના વિપતે અમૃત બનાવી દેતી સુશીલ શુભરાતણોની પ્રતિનિધિ. કુસુમ એટલે નવી દૃષ્ટિવાળા પિતાએ યોગ્ય ફળવણી દ્વારા જેને પૂરેપૂરી વિકસવા દીધી છે એવી, કુમુદને મુકાબલે વધુ અર્વાચીન સુવતીઓની પ્રતિનિધિ. પ્રમાદધન એટલે અમલદાર પિતાનો અવિકસિત સ્ખલનશીલ પુત્ર. આમ બધાં જ પાત્રોને માટે તમે વિચાર કરી શકશો. પણ આનો અર્થ એ નથી કે પાત્રોનું પૂરું વ્યક્તિસ્વરૂપ બંધાતું નથી. કાર્ક એ પાત્રની વ્યક્તિતા એક ખીજામાં સેગમેન્ટ ન થઈ જાય એટલા ત્રારુ એકમેકથી વ્યાવર્તક લક્ષણો દરેક પાત્રમાં મૂકી કર્તાએ એમને વ્યક્તિત્વવિશિષ્ટ જાતિ-ચિત્રો બનાવી દીધાં છે. વિદ્યાચતુર શુદ્ધિધન કરતાં- જુદો છે. કુસુમ કુમુદ કરતાં જુદો છે. અલકકિશોરી પોતાના સહોદર પ્રમાદધન કરતાં સ્વભાવે જિજ્ઞ છે. ચંડિકા, સુંદર, ધર્મશ્રદ્ધા વગેરે એકમેકથી તેમ શુભસુંદરીથી

મિત્ર છે. ખામ કરીને કથાવસ્તુમાં કંઈ ને કંઈ કાર્ય સાધી જતાં નાનાં પાત્રોનું ચિત્રણ તો ગોવર્ધનરામ મોટાં પાત્રો કરતાંય વધુ સજીવન ને સ્પષ્ટરૂપે કરી શક્યા છે. ગુમાન, અર્ચદાસ, નરભેરામ, હરિદાસ, મનોહરી, બીમજી, દુઃખખા, વગેરે પાત્રો તે તે પ્રકારનાં માનસ ને સ્વભાવ-લક્ષણોનાં માનવીઓનાં પ્રતિનિધિ હશે એટલે કે વર્ગચિત્રો હશે, છતાં દરેકની વ્યક્તિતા વાચકની ચિત્તભૂ પર સ્પષ્ટપણે છાપરૂપે અંકાર્જીત થાય છે. સરસ્વતીચંદ્ર જેવાં મુખ્ય પાત્રોનાં ચરિત્ર-લક્ષણો તો સંભારી જઈને એકઠાં કરી તેની સુસ્મિત આકૃતિ વાચકોએ મનમાં ધકવી પડે એવું હોય છે, કારણ, તેમને મોટા વિસ્તારમાં હરતાં હરતાં વિચારતાં બતાવેલાં હોવાથી તેમના વ્યક્તિત્વરંગ ક્યારેક રંગાર્જીત થાય એમ પણ બને છે, જગારે આ નાનાં પાત્રોમાં તેમ નથી બનતું.

પોતાનાં પાત્રોની રજૂઆત ગોવર્ધનરામ કેવી રીતે કરે છે? પાત્રોનો ખપ પૂરતો અલ્પ પરિચય આપી દઈ, પછી બધા વખત પોતે નેપથ્યમાં જ ભારાર્જીત જઈ પાત્રોને નવલકથાની રંગભૂમિ પર રમતાં મૂકી દે તેવી રીતે તો નહિ જ. એ પોતે જ પાત્રોનો ખાસો મળતો પરિચય એમનાં સ્વભાવ અને સંસ્કારધકતરેના વિગતવાર ઇતિહાસ સાથે આપણને આપી, તેમની આંગણી ઝાલી પોતાની સાથે ચલાવતા હોય એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. પહેલા ભાગના ખીજ પ્રકરણમાં અત્રકકિશોરી અને કુમુદસુંદરીનો પરિચય આપતાં, એમના એકમેકથી ભિન્ન એવા વ્યક્તિત્વને સમજવા ખાતર, એમનાં માતૃપિતાની તથા કુટુંબના સંસ્કાર વાતાવરણ વગેરેની વિગત કત્તાં આપે છે. નવત્રકયાતું વસ્તુ શરૂ થાય છે તે વખતની હુદ્ધિધનની પ્રવૃત્તિ અને કાર્યનીતિને યોગ્ય રીતે સમજવાની ભૂમિકા એમણે રજૂ કરી છે, હુદ્ધિધનનો પૂરો પૂર્વ ઇતિહાસ આપીને. ચોથા ભાગમાં દેખાતો સંસ્કારી મણિરાજ એવો કેમ તે, એના દરદર્શી પિતા મહારાજે જે હેતુથી અને જેવી તાલીમ અને વિદ્યાચતુર દ્વારા અપાવી હતી તેની વિગત

સાથે, એ તાક્ષીમતી અક્ષર વ્યક્ત કરતા તેના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો ત્રીજા ભાગમાં વર્ણવીને, બતાવ્યું છે. પિતાના પરુષ વચનથી ગૃહસ્થામ કરવા તત્પર બની જનાર સરસ્વતીચંદ્રનું માનસ એવા ગૃહસ્થાગને અને વૈરાગ્યવૃત્તિને પ્રથમથી જ કેવું અનુકૂળ હતું તે પહેલા ભાગમાં બતાવાયું છે. નાનાં મોટાં બધાં જ પાત્રોના સ્વભાવ, સંસ્કાર ઇત્યાદિ ચારિત્ર્યઘટક તરફને આ રીતે તેમનાં કુટુંબ, વાતાવરણ કે અન્ય વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓની નિગત આપી કર્તા પ્રથમથી સમજાવી દે છે. પછી તો તેમના એ ચરિત્ર-અંશોને અમુક અમુક પરિસ્થિતિમાં કામ કરતા બતાવવાનું જ બાકી રહે છે. આ સંબંધમાં પ્રો. કકિરનું મંતવ્ય અહીં ઉતારવા જેવું છે :

“ કર્તાનું બીજું લક્ષ્ય કોઈ પણ બનાવ અને તેને લગતાં પાત્રો એવાં જ કેમ તે પાત્રોની આગલી પાછલીમાં પૂરતી ઝીણવટ પથેપથા અને અનુભવી દૃષ્ટિથી ઊતરીને વાંચનારની ખાતરી થાય તેમ સમોટ બતાવી આપવાનું છે. આવી માનસશાસ્ત્રી વિવેચના કર્તા પોતાના દરેક મુખ્ય પાત્ર વિશે ‘ફરીફરીને તેને અમુક દેશકાલસંજોગાદિ વાસ્તવિક જલનું વાસ્તવિક માણ્ડું ચિત્રી આપે છે. “સરસ્વતીચંદ્ર” માંનાં સ્ત્રીપુરુષો અને તેમના રાગદ્વેષ, તેમને થના અનુભવો અને તેમણે કરેલાં કૃત્યો, આથી કરીને જ એક-પરિભાષી રેખાચિત્ર કે લંબાર્ધ અને પહેળોઈ એ બે જ પરિભાષુવાળાં ભિત્તિચિત્ર મટીને ત્રણે પરિભાષુવાળાં મૂર્તિઓ બની રહી છે.....”

(“સરસ્વતીચંદ્રમાં વસ્તુની કૃત્યશક્તિ.”)

નવલકથામાં ગોવર્ધનરામનો સામ્ય હેતુ તો વિચારણા જ, એટલે પાત્રો કાર્ય કરે છે એના કરતાં વિચારે ને બોલે છે વિશેષ. પરિણામે ધણીવાર બીજા પાત્રો સાથેના એમના સંવાદ અને કેટલીકવાર તો એમનાં ખાનગી સ્વગતો પણ આપણને સાંભળવા મળે છે. પાત્રોનાં આ સંભાષણ વિશે આટલું બેધડક કહી શકીએ તેમ છીએ કે જેમ યુગરાતની પહેલી ગણનાપાત્ર સિદ્ધ નવલકથા “કરણધૈયા” માં ન્યારે પાત્રો સંવાદ

કરતાં જણાય છે ત્યારે એ પાત્રો નહિ પણ તેમના સર્જક નંદરાંકર જ તેમને મોંઝે ખોલતા હોય એવી છાપ પડવા સાથે એ સંવાદ ધણી વાર અસ્વાભાવિક કે કૃત્રિમ લાગે છે, તેવું “સરસ્વતીચંદ્ર”માંના સંવાદને વિશે ઠીકી શકાય તેમ નથી. પરિસ્થિતિને અને પાત્રના સ્વભાવ સંસ્કાર ઇલાદિને સર્વથા સંગત એવી શિષ્ટ, મધ્યમ, અશિષ્ટ ખધા ચરની પાત્રોચિત્ત ભાષા “સરસ્વતીચંદ્ર”નાં પાત્રોના સંવાદને સાચો અને સ્વાભાવિક બનાવે છે. પહેલા ભાગમાં જમાલ, નરબેરામ અને શુદ્ધિધનની, ખીજામાં બીમજી, દુઃખબા, ચંડિકા, માનસ્તુર આદિ પાત્રોની, ત્રીજામાં મલ્લરાજ, સામંત, દરિદાસ, ધૂર્તલાલ આદિની અને ચોથામાં વીરરાવ ધમ્પારે, કુસુમ, વિષ્ણુદાસ આદિની ભાષા આ સંબંધમાં દર્શાવેલે જેવા જેવી છે. સરસ્વતીચંદ્ર, વિદ્યાચતુર, ચંદ્રકાન્ત, અને કુમુદની ભાષા તો જાણે વખતે તેમનાં સંસ્કાર શિષ્ટાણુ ઇલાદિને અનુરૂપ શિષ્ટ અને સંસ્કારી હોય છે. ખીજે પક્ષે, આટલું સ્વીકાર્યા વગર છટકો નથી કે સંવાદમાંથી પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ ઊપસી આવે, એના કરતાં એમના કર્તાએ ઘડી રાખેલા તેમના વ્યક્તિત્વને ધીધે જ એવા સંવાદ એમને મોંઝે નીકળતા હોય છે. ખીજા શબ્દોમાં, ગોવર્ધનરામ ધણી વાર પાત્રોને પોતાની રેળ બોલવા દેવાનો ડોળ કરતા લાગે છે એટલું જ, બાકી ખરી રીતે તો પોતાની હજુ વિચારણાને આગળ કરવા તેમનો પોતાના વાદન કે મુખ (Spokesmen) તરીકે ઉપયોગ કરતા હોય છે, એવી છાપ. પણ ચિત્ત પર પડ્યા વિના રહેતી નથી સંવાદની ભાષા આ કારણે કાંઈ કાંઈ વેળા પુરતકિયા અને પાંડિલદંભી બની ગઈ છે. ધારદાર, વ્યક્તિત્વઘોતક, સ્વાભાવિક, પ્રસંગાનુકૂળ, નાટ્યોચિત્ત સંવાદ તો ગુજરાતી નવલકથામાં પ્રથમ મુનશીનાં પાત્રોનાં મોંમાંથી જ નીકળતો જોવાય છે. અલબત્ત ગોવર્ધનરામે ધાર્યું છે ત્યારે એવી દૃશ્ય સંવાદકલા બતાવી તો આપી છે. ઉદાહરણ લેખે, “અલકબેન, - હું તો તમારો ભાઈ થાઉં - હો !” એ સરસ્વતીચંદ્રનો વ્યક્તિત્વઘોતક

અને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિને સાવ પધ્ધતી નાખતો ઉદ્ધાર તથા કુસુમના અન્ય પાત્રો જોડેના કેટલાક ચળરાક સંવાદને ટાંકી શકાય તેમ છે.

પાત્રની રજૂઆતનો વિચાર કરતાં લેખક પાત્રોને આરંભમાં ઓળખાવ્યાં એવાં જ અન્ત લગી રાખે છે કે તેમનો મનોવિકાસ કે દૃષ્ટિપરિવર્તન સાધી આપે છે, તે બાબત પણ ખાસ જોવી જોઈએ. બધાનો તો નહિ પણ કેટલાંક પાત્રોનો વિકાસ જોવર્ધનરામે આ નવલકથામાં યથાપ્રમાણ બતાવ્યો છે. ખાસ તો આ સંબંધમાં કથાનાયક સરસ્વતીચંદ્રનો, ચતો દેખાડ્યો છે તેટલો, વિકાસ અગ્વ્યાસ-પાત્ર છે. ભાવનાસેવી, પંડિત સરસ્વતીચંદ્ર ઘર છોડે ત્યારથી વિદ્યાર્થી મટી અનુભવાર્થી બને છે અને તેના આદર્શવિહારમાં દુનિયાના અનુભવના રંગ પુરાવા મળે છે. કોઈમાં દ્રષ્ટા બનતાં તો કોઈમાં સક્રિય ભાગ લેતાં તેને સંસારના સમવિષમ અનેક અનુભવોમાંથી પસાર થવું પડે છે. જેમાં પ્રભનો તો વિચાર કરવાની કોઈને પડી ન હતી તેવી સુવર્ણપુરની રાજબાઈને જે જોઈ. ચંદ્રકાન્તના મિત્રનેહની અને કુમુદની પ્રીતિની આકરી કસોટી તે કરી શક્યો. કુમુદની દુર્ગતિ નિહાળી પોતાના ગૃહસ્થાનના પગલાંને પસ્તાવો તેને થયો. ચંદ્રકાન્તના કલેશર્ગભિત ગૃહસંસારનું દ્રશ્ય મિત્ર તેના પત્નોમાંથી પ્રલક્ષ કરી સંયુક્તકુટુંબના સાબાસાબ તેણે જોયા. પૈસાનો પણ સ્વદેશસેવામાં પડતો ખપ ને શક્ય ઉપયોગ તેને સમજ્યો. અનેક ચંદ્રકાન્તોની ને કુમુદસુહૃદગ્રીનો ને ગંગાભાબીની સ્થિતિ સુધારવા દૃષ્ટબદ્ધ થવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. સ્ત્રીજનની સેવાના કાર્યમાં સહચારિણી વિના સફળ થવાશે નહિ તે એ સમજ્યો. મદુરંગ ઉપર લક્ષ્યાસ્ત્રપ-વિવેક, પંચમહાપત્ર અને રચુલસૂક્ષ્મ પ્રેમનો વિવેક તે શીખ્યો. વિશ્વનાસની પ્રેરણાથી દેખેલા સ્વપ્નમાં હિન્દના રાજ અને તેના નિવારણ વિશે જાણ્યું અને પરિણામે ક્રમાણુઆમની યોજના તેણે ધરી. આ બધું સંકલિત કરીને વિચાર્યું હોય તો જરૂર પ્રતિત થાય કે આ અનુભવપર્યટનને બીજો સરસ્વતીચંદ્ર યાનસપ્તક બની, નવી

દષ્ટિ મેળવી દેશની સેવા કરવા માટે પૂરો તૈયાર બન્યો છે. આ રીતે તેનો મનોવિકાસ સક્ષમ રીતે ગોવર્ધનરામે સધાતો બતાવ્યો છે. અંચળ, હોલ મનોહરીને ગુણસુંદરીના પ્રભાવથી ને અસરથી સ્વસ્થ પતિ-રક્તા બનતી વર્ણવીને, તેમજ ધૃષ્ટ, ઓઘંપટ માન્યતુરને ધર્મસદ્ગુની શીળી પવિત્ર અસરને પ્રતાપે વિશુદ્ધશીલ થતો બતાવીને એ બે પાત્રનો પણ કર્તાએ વિકાસ બતાવ્યો છે. પર ચપેલા સ્વજન સરસ્વતીચંદ્રને ખાતર અંતરમાં રીખાતી છતાં પ્રમાદધન પ્રત્યેનો પોતાનો પ્રાપ્ત પત્નીધર્મ બળવવા મચતી, વિકારની જો સાવધ બની પવિત્ર રહેતી, અને આખરે સરસ્વતીચંદ્ર જોડે પુનર્લગ્નથી જોડાવાની અનુકૂળતા છતાં સરસ્વતીચંદ્ર પ્રત્યેની પ્રીતિથી જ ગ્રેષ્ઠ દેશની ને સમાજની સેવા કરવાના તેના અભિલાષની સિદ્ધિને ખાતર કુસુમને એની જોડે લમસળંબથી જોડી, પોતે ખસી જઈ લખ્ય આત્મવિલોપન કરનાર કુમુદસુંદરી પણ મોઝા લાગને અંતે આરંભતી મુઠ્ઠા કુમુદ જ નથી રહી. અપરિણીત રહી મીરાંબાઈ બનવા આદ્યનાર સ્વતંત્ર કુસુમ પણ પરણી ને આખરે બદલી એવું કથાન્તે સૂચન મળે છે. વૈરથી બળતો ખટપટી, સ્વાર્થી અને સત્તાપ્રાપ્તિ માટે પ્રતિસ્પર્ધીની સામે શાક્ય આચરવામાં ન અચકાનાર જુદ્ધિધન પેતાના પુત્રને શિક્ષા કરવા તૈયાર થાય, તે વેળા પોતાના પ્રધાનપદનો "ઈશ્વરની સેવા, લોકની સેવા, મહારાણો શુદ્ધ હશે તેટલી તેની સેવા"ને ખાતર ઉપયોગ કરવાનો નિર્મળ નિર્ણય કરે (સ. ભા. ૩, પ્ર. ૪ થાનું છેલ્લું પૃષ્ઠ), વિદુર બન્યા પછી બાલ અનુકૂળતા છતાં કુસુમને પરણવાની ના કહે, અને આખરે સાધુ બનવા તૈયાર થાય, એ લોકોએ એ પાત્રનો પણ વિકાસ મુલ્યે છે.

આમ આવાં કેટલાંક પાત્રોનો વિકાસ ગોવર્ધનરામે બતાવ્યો તો છે, પણ એ વિકાસ સક્ષમ, મનોમત અને ધીમે હોઈ બ્યક્તિમાં અચુક પણ જળ્બર પરિવર્તન તેના આચરણ તથા વિચારમાં કરી નાખે એવો ક્યાંય જણાતો નથી, અને એથી પ્રથમ અવલોકને બ્યાનમાં

આવે તેવો નથી હોતો. પણ ગોવર્ધનરામનું પેલું વિચારકત્વ એમને બહુ ક્રિયાત્રેમી કે પ્રસંગત્રેમી બનવા દેતું નથી એને સીધું આમ બન્યું હશે એમ મનાય. પાત્રો શું કરે છે એના કરતાં અમુક અમુક પરિસ્થિતિઓનાં દર્શન અને અનુભવને 'પ્રસંગે તે શું' વિચારે છે એ બતાવવા તરફ દર્શાવે વધુ લક્ષ આપ્યું હોઈ, પાત્રોનો વિકાસ સૌથી પ્રથમ તો એમનાં આંતર જીવનમાંથી અને પછી જ અમુક પરિસ્થિતિમાં થતાં તેમના બાહ્ય વર્તનમાંથી શોધવો પડે તેમ છે.

પાત્રોના આ આંતર જીવનનું દર્શન ગોવર્ધનરામે સામર્થ્યપૂર્વક કરાવ્યું છે. પાત્રોનાં બાહ્ય વાણીવર્તનથી આપણને વાકેફ કરીને જ એ સંતોષ માનતા નથી. એ તો એમના હૃદયના પાતાલધરા સુધી આંખે જુએ લઈ જઈ તેમાં આંખે જુએ રનાન કરાવે છે. એમની વેદના, મંથન, હર્ષશોક, સહનતપન વગેરેનો આથી એવો તો સાક્ષાત્કાર વાચકોને થઈ જાય છે કે ઘણા વખત સુધી એમની રમૂતિ ચિત્તમાંથી ખસતી નથી. વિશેષતઃ આ દેખાય છે કેટલાંક પાત્રોનાં મહત્ત્વનાં મનોમંથનોના નિરૂપણમાં. ખરી રીતે કલાકારની શક્તિની ખરી દસોડી અચંડ લાવણી કે મનોમંથનોને એ કેવી રીતે ચીતરી જાય છે તે પરથી જ થાય. ગોવર્ધનરામની એવી શક્તિનું દર્શન કરાવતાં આવાં પાત્રમંથનોમાં સૌથી મહત્ત્વનાં છે ગ્રંથના નાયક અને નાયિકાનાં. નાયકના ગૃહસ્થાગની સાથે જ નાયક અને નાયિકાનાં હૃદય પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બનવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરતાં છતાં, પરસ્પર પ્રીતિની વિરહવેદનાનો બોજ ભોંચકે છે તે લગભગ છેક લગી. એ બોજ અસહ્ય બનતાં કુમુદસુંદરી તો આપણાતની સીમા સુધી પહોંચી જાય છે. બંનેના હૃદયની એ ભર્મદારક ધનવ્યથા ડગલે ને પગલે ગોવર્ધનરામ આપણને વાચકોને બતાવતાં ચૂક્યા નથી. આખરે જ્યારે યદુસૃંગ પર એમનું પુનર્મિલન થાય છે ત્યારે કયો ભાવિ માર્ગ અખલાર કરવો તેનીયે મૂંઝવણ એમને ઝોલી ચલી નથી. સરસ્વતીચંદ્રને તો બીજી રીતે પણ મંથનશીલ ચીતરવામાં આવ્યો છે. રજવાડાની ખટખટનો અને કુમુદની

સ્થિતિનો પ્રસાદો દ્રષ્ટા બની, કલેશમય ગૃહસંસારે ચંદ્રકાન્ત જેવા નર-
રોનને કચેલી ગુંગળામણીનો પુરોણ સાતા બની, અને યદુશૃંગ પર લાધેલા
સ્વપ્ન દ્વારા ભારતની વર્તમાન દુર્દશા અને તેનાં કારણોનું રહસ્ય પામી
સરસ્વતીચંદ્ર શોકસંવિમ્બ બની બળ્ય છે. ૧ અને કેટલાય વખતથી
આસતા ધીમા અને ગુપ્ત ચિંતનમંથનનો વેગ વધારી દર્ષ, એ સ્થિતિ
સુધારવા માટે શું કરી છૂટવું જોઈએ એ વિચારવા માંડી બળ્ય છે, એ
હકોક્તમાં તેની આ મંથનશીલતા જોઈ રાકાય છે.

આ ચર્ષ ન્યારથી નવસકચાનો આરંભ થાય છે સ્વાસ્થી માંડી
તેની પૂર્ણાકૃતિ સુધીના સમયપટને ઊરી દેતા નાયકનાયિકાના આંતર-
જીવનની વાત. ગોવર્ધનરામની ખરી કુશળતાનું દર્શન તો થાય છે
એમણે સરસ રીતે યોજેલી કેટલીક એવી નાણુક અને વિષમ પરિ-
સ્થિતિઓમાં, જેમાં પાત્રોના આંતરવિકારો ને બાબોનું ઉત્કટ મંથન
બક્ત ચર્ષ એમનાં શીલ ને ચત્વની આકરી તાવણી પથ થાય છે.
સરસ્વતીચંદ્રના ગૃહભાગ વખતે, ૨ બુદ્ધિધનને ત્યાં કુમુદ સરસ્વતી-
ચંદ્રને મળી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે પ્રસંગે, ૩ કૃષ્ણકલિકાના ઝેરી

૧. જુઓ :—

સર.—કુમુદશુંદરી ! હું બહુ દુઃખી છું.

કુમુદ—મારા દુઃખનો નાશ આપે કર્યો ને આપના દુઃખનો મારાથી નાશ
નહિ થઈ શકે તો હું તેમાં ધર્મસહચારિણી સમભાગિની ધરીશ.

સર.—તમારું દુઃખ મને વીંછીના દંડ પેઠે શરીરમાં અંદર સાલતું હઈ, પણ
આ દુઃખ તો પવન પેઠે વારે પાસથી જાંધી લે છે.

કુમુદ—એ દુઃખ શું છે ?

સર.—આપણા દેશની ને લોકની સ્થિતિ-એ હવે માડું એકલું દુઃખ છે.
તેમાંથી કેમ મુક્ત થવું એ વિચાર હૃદયને હલમલાવી નાખે છે.

(સર. ભા. ૪ પ. ૩૩)

૨. સર. ભાગ—૧—પ્રકરણ ૧૫.

૩. સર. ભાગ—૧—પ્રકરણ ૧૬.

સૂત્રોપી નવીનચંદ્ર પ્રત્યે આકર્ષાયેલી અલકાકિશોરી દ્વિચિક્ર નળગાઈને વચ થઈ પધારીવચ નવીનચંદ્રનો હાથ પકડે છે તે વેળા,^૪ અપસરનેહની સ્વાભાવિક માનવી વૃત્તિને ટેલીને સિક્ષાપાત્ર પુત્રને દંડ દેવાનો નિર્ણય શુદ્ધિધન કરે છે તે વખતે,^૫ સૌમનસ્ય શુદ્ધિમાં સાધ્વીઓએ યોજી આપેલા સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદના એકાંત મિલનના પ્રથમ પ્રસંગે^૬ અને સમાજની સામે થઈને તથા શુણ્ધિયલને દુભવીને તો 'ખરું જ, પણ પ્રમાદધનને પણ જોખમે, દુખિયારી કુમુદને સરસ્વતીચંદ્ર જોડે ફરી પરજાવી તેને સુખી કરવાના નિર્ણય પર વિઘ્નાત્મક આવે છે તે વખતે,^૭ આવી મંથનાતુલ્ય ઉત્કટ પરિસ્થિતિઓ કર્તાએ યોજી છે. આ પ્રસંગોએ તેમાં કામ કરતાં પાત્રો એમનાં હૃદયને રહેંચી નાખે તેવાં તીવ્ર વૃત્તિસંઘર્ષણ અનુભવતાં ચીતરાયાં છે. એ ભાવસંઘર્ષણો ને મંથનોનું પાત્રોના હૃદયદલને નાણુકાઈથી ઉકેલતા જઈ કાઈ કુશળ મનોવિશ્લેષકની અદાથી એવું તો સુરેખ અને સુંદર નિરૂપણ કર્તા કરે છે. આપણે એટલા વખત પૂરતા એ પાત્રોના આંતરવલોવાટના સદ્ધાનુકંપી પ્રેક્ષકો બની જઈએ છીએ.

— આ બધામાં પહેલા ભાગમાં ૧૯ મા પ્રકરણમાં કુમુદનું દારુણ મનોમંથન એમાં છતાં ચર્તા ગોવર્ધનરામના સર્જનસામર્થ્ય અને દક્ષાને લીધે ખાસ અભ્યાસપાત્ર છે. પ્રમાદધન વડે થયેલી પોતાની અવમાનના, 'અંદા' કાળના એક ખંડનું વાચન, સરસ્વતીચંદ્રપ્રેરિત વિદ્યામંત્રોકનું વાચન, સરસ્વતીચંદ્રના પત્રોનું વાચન ને છબીનું દર્શન, "મેારા બીલમાં કણુ ધર આવે" એ એટલા પરનાં સિપાઈઓના ગાણાનું શ્રવણ, ધર્મમાં પેસતા નવીનચંદ્રનો સ્વર, સુખી વનલીલાનું રંગીલું ગીત ('જિભા રહો તો દહું વાતડી, બિહારીલાલ.') વગેરે

૪. સર. ભાગ—૧—પ્રકરણ ૧૩.

૫. સર. ભાગ—૩—પ્રકરણ ૪.

૬. સર. ભાગ—૪—પ્રકરણ ૨૮

૭. સર. ભાગ—૩—પ્રકરણ ૧૫ અને ભાગ—૪—પ્રકરણ ૪૦.

ભાવોદ્દોપક સામગ્રી અને પાતાવરણની અચ્છી સમવટ પછી, કુમુદના ઉદ્દીપ્ત થયેલા ભાવના પ્રેર્ષા અનુભવો ખૂબ વિસ્તારથી અને સૂક્ષ્મ વિગતે કર્તા પોતે વર્ણવે છે.* એ સાથે જ

* ભુઓ, “બારી પાસે આવી.....ભણે કે આત્મજ્ઞાન વિનાનું રાખ સર્વશઃ ન હોય !” (૫. ૩૦૮-૯ ભા. ૧).

પાત્રોના હૃદયગત ભાવોને અવિચ્છેદ કરવાની ગોવર્ધનરામની આ નણીની રીત છે. એ પોતે જ કથાકાર બની પાત્રોની વૃત્તિઓનું વાચકોને જરાક પાંડિત્યપૂર્વક પૃથક્કરણ કરી આપે છે. એનો એક વધુ દાખલો: “અંતે પાછડી રાત્રે પાસેના વૃક્ષમાં કોયલ ટોંકી ને એનું હૃદય ભગ્યું. ભગવાની સાથે પાતાના ચરણ-સ્પર્શને સ્થાને પરિણામ પામેલા મોહક સ્પર્શનું જ્ઞાન આપ્યું. એ જ્ઞાન આવતાં હુંઝાઈ: મૂંઝવણ છૂટતાં લજવાઈ; લજ્જા વિકસતાં સંકોચાઈ; સંકોચ પામતાં ગભરાઈ; ગભરાતી ગભરાતી ખીની; ખીની ખીની પ્રિયચરણને દૂર કરી બીડી જવા ગઈ; બીડતાં પહેલાં એ ચરણ જવરવાળાં લાગ્યાં; તેમાં જવર લાગતાં તેને મદનજવર કહ્યો; તે કહ્યુનાતી સાથે યા ને પ્રીતિની ધારાઓ છૂટી; એ ધારાઓએ એને પાછી રરામાં ડુબાડી; રસે એને લલચાવીને લોભાવી; લોભે ને લોભે એને બીડતી અટકાવી ને આ સર્વ વિડમ્બનાનું કારણ નહ યત્ન યત્ન છળ્યું; વધેકું સ્વપ્ન સાંભરતાં એ વિડમ્બના વધી; વિડમ્બના વધતાં સ્વપ્નનું સ્મરણ સવિશેષ થયું.....નિદ્રાવસ થઈ.” (સ. ભા. ૪. પ્ર. ૩૨ આરંભ). પણ આ એક રીત તો ગોવર્ધનરામ વારંવાર વાપરતા નથી. કેટલીક વાર તે પાત્રોની મંથનાત્મક મનોદશાનું તેમના મનોમંદિરમાં આપણને લઈ જઈ તેમનું જ્ઞાનથી સ્વચ્છ સંબંધાવીને દર્શન કરાવે છે. કેટલીક વાર નીચેના જેવા સૂચક વાક્યથી પાત્રોનો અંતઃકોણ છતો કરી દે છે.

“મૈયા, તમારે હાથે પરસેવો વહ્યો છે. મને હવે ઉતરવા ધો ને અમૃતપાન કરાવતા સર્વ જ્યોત ફરી ફરી સાંભળવા ધો.” “મધુરી, એ પરસેવો તારો પોતાનો છે-તારો નથી.” (ભા. ૪, પ્ર. ૧૩-અંત). તો કોઈ વાર નીચેના જેવા પ્રયોગથી પાત્રમાનસનો સુંદર પરિચય આપી દે છે: “દક્ષિણમાંથી કુમુદસુંદરી અને ઉત્તરમાંથી વિધ્યલદાસની પ્રતિભાઓ આવી આવી અને સરસ્વતીવંદની જે પાસ વિદ્યારપુરી અને રાધેદાસની પેઠે બધી રહી. તે પ્રતિભાઓનાં મુખમાંથી તેમના જેવા કંઠથી વાણીફરતી સ્વર નીકળવા લાગ્યા.

એના અભિજ્ઞાત સંસ્કારો અને આર્યબુદ્ધિ હૃદયની એ અવરથાની સામે મેદાને પડે છે, અને પછી એનું સુકુમાર હૃદય વિકાર અને વિશુદ્ધિ એ બે બળોના તુમુલ સંગ્રામનું કુરુક્ષેત્ર બને છે, એની ક્રીણી વિગતો પણ રજૂ થતી રહે છે. એ બળોમાં પ્રતિસ્પર્ધાઓના આઘાતપ્રત્યાઘાતો ખમી અંતર્ગત સાસ્ત્રિક વિશુદ્ધિને બળે કમાડ પર પડેલી પોતાની છાયામાં પોતાની વિશુદ્ધરીલ માતાનું દર્શન કરી પવિત્ર બની, પ્રચંડ વાવાઝોડા પછીની કુદરતની શાંતિ જેવી સ્વરથતા એ મેળવે છે. એ બધું ગોવર્ધનરામે એવા અભિનિવેશથી, એવી તાદૃશતાથી રજૂ કર્યું છે કે એ પ્રકરણે ધણું સહૃદય વાંચનારાંની આંખો અવશ્ય સંજળ કરી દશે. આ પ્રસંગ વિના કુમુદની દારુણ મર્મવેદનાનો વાચકોને ખીણ કાઢી રીતે સાક્ષાત્કાર કરાવી શકાયો હોત નહિ. પાત્રોના સૂક્ષ્મ મનોભાવનું વ્યવસ્થિત પ્રયક્ષરણ આવાં મંથનોવાળી પરિસ્થિતિઓની આથે ગોવર્ધનરામ ખૂબ સફળતાથી કરી ગયા છે, એ એના પાત્રનિરૂપણની એક ન ભૂલવા જેવી વિશિષ્ટતા છે.

આવાં મનો-મંથનોમાં પાત્રો પૂરેપૂરાં માનવી (human) જ રહે છે, અતિમાનવી અને તેથી અસ્વાભાવિક બની જતાં નથી. એવી વૃત્તિમેંચાણની પળોમાં સંયમી ને સંસ્કારી પાત્રોને પણ પોતાનું જ્ઞાન ભૂલી ધડીબર માનવમુલક નબળાઈ બતાવતાં ગોવર્ધનરામે વર્ણવ્યા છે. એકાન્તની પળે રાજબાના આવાસમાં બુદ્ધિધન અને રાજબાએ “પોતાની ઇચ્છા-વિરુદ્ધ કોઈકનાં ધણેશ્વર સાચાર બન્યાં હોય તેમ” “એકમેકની દાયેલીમાં દાયેલી મૂકી” તે વેળા આકસ્મિક

કુમુદસુંદરીની ખાસથી સ્વર નીકળ્યો: “ગેહે ગેહે જંગમા દેમવલ્લો !”

વિપ્લુદાસની ખાસથી સ્વર નીકળ્યો: “માર્ગે માર્ગે જાયતે સાધુસંગ: !”

(ભાગ ૪. પ્ર. ૨, અંત)

એ પશ્ચિમ દ્વારા સસ્વતીચંદ્રના હૃદયના જાડાણમાં એક સાથે વસી રહેલી પ્રીતિ અને વૈરાગ્યની, રાગ અને ત્યાગની ભાગણીઓનું પણ સૂચક ક્ષણી લેખકે દર્શન કરાવ્યું છે.

ધમકારાનો અવાજ થયો ન હોત તો શુદ્ધિધન કદાચ પતનમાંથી બચ્યો ન હોત એટલો વિકારવશ એ સારે ચર્ચ જાય છે. અલકકિશોરી અને નવીનચંદ્રવાળા પ્રસંગે પણ, નવીનચંદ્ર પગ્નો કે પડશે એવો ફરહાદ જેમ કુમુદના તેમ વાંચનારનાય હૃદયમાં ઘડીભર થાય એટલી માનવસુલભ નબળાઈ પ્રારંભમાં એ ખતાવે છે. ઉપર જરા વિસ્તારથી જેનો નિર્દેશ કર્યો ■ તે વિષય પછે કુમુદસુંદરી પણ પ્રથમ તો વિકારવશ અને વિવશ બની જાય છે, જે વર્તન માટે તો કર્તાને વચમાં આવી તેના સતીત્વ ને પાવિત્ર્યનો ખચાવ કરવાની જરૂર પડી છે. ખરી રીતે એ કાલા બચાવની જરૂર જ ન હતી. રથૂળનું સૂક્ષ્મ પર, વાસનાનું આત્મા પર આક્રમણ થાય તેના ઝપાટા ખમતાં ખમતાં ફેટલીક વાર વિકાર આગળ હારી જવાનો અનુભવ થાય, તેમ છતાં પડતાં આખડતાં તેની સામે ટક્કર ઝીંઝી સત્ત્વસંશુદ્ધિ જાળવી રાખે તે બ્યક્તિ એવી કોઈ આકરી કસોટીથી પરીક્ષાયા વિનાની વિશુદ્ધ બ્યક્તિ કરતાં માનવતાની દૃષ્ટિએ વધુ આકર્ષક છે. સૌમનસ્ય શુદ્ધિમાંના મિલનની પ્રારંભપણે જ્યારે “એતન વિનાની વૃત્તિ-ઉક્તિ અને એતા વિનાની પ્રત્યુક્તિ”નો અદ્ભુતરંગ જામે છે સારે, મૂર્છાવશ કુમુદને પોતાના જોખામાં સુવાડીને તેને જગાડવાનો પ્રયત્ન કરતાં સરસ્વતીચંદ્રને પ્રથમ “દણ્ડિમોહથી અને રપર્શમોહથીમોહનિદ્રાની લહેરો જણાવા લાગી” એમ ક્તાંએ કહ્યું છે. એટલું જ નહિ, સરસ્વતીચંદ્ર મૂર્છાવશ કુમુદના વદનને એકમીટે નિહાળી રહે છે, લાન જૂલી તેના ગાલ અને હોઠ સુધી પોતાનું મુખ નીચું નમાવે છે, પછી અચેત્તો સાવધ બની જઈ અટકે છે, છતાં “શરીરના સ્પૃહ મર્મ”ને હૃદયપર આઘાત કરતા અનુભવે છે, અને આખરે “મદનવિષની લહેરો”ના અસહ્ય આક્રમણમાંથી બચવા “આટલે સુધી સહુ હું-આગળ વિચાર નથી-પવન ! મદન ! હવે બસ કરો ! Now have done with your nonsenses ! હરિ ! હરિ ! ” એમ આકળે અવાજે ચીસ પાડી

છે. એ પરિસ્થિતિમાં ગોવર્ધનરામે સરસ્વતીચંદ્રને, એવી જ પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલા—

“યંભો, ઓ દેવનેય દુભતા કામદેવ !

યંભો બારણાની બહાર.

આ ભેદો ભુટો છે.”^૧

એમ કહી મદનને હાથની તર્જનીથી ચંભી જવાનો આદેશ દુરમાવનાર જયન્તના જેવો અતિમાનુષી નથી બતાવ્યો. પણ વિકારનો કપાટો અનુભવતો છતાં એની પર વિગ્ન મેગવવા મથતો, સ્પષ્ટનરીક્ષ પણ પુરુષાર્થી માનવી, બનાવ્યો છે. આમ એમનાં પાત્રો સામાન્ય માનવ્યની મર્યાદાઓમાં રહી તે મર્યાદાઓને વટાવવાની પ્રવૃત્તિ કરતાં હોવાથી પૂરેપૂરાં વાસ્તવિક અને પ્રતીતિ-જનક લાગે છે. અનુકરણપ્રેરક નમૂના વાંચકોને પૂરા પાડવાનો ગોવર્ધનરામનો આશય એ બર લાવે છે.

“સરસ્વતીચંદ્ર”નાં મુખ્ય પાત્રો ધમાલિયાં, અપજા, ક્રિપારશીલ કે બાહ્ય ચગત્વાળાં નહિ પણ હિંમત અને વિચારશીલ લાગે છે, તેનું કારણ ગોવર્ધનરામ આ રીતે તેમનાં આંતરજીવનનું લગભગ પૂરું દર્શન કરાવવા મથ્યા છે તે છે. “સલશોધક વર્ગ માનસ-શાસ્ત્રના અભ્યાસને અર્થે જ નવલકથા વાંચે છે,”^૨ એમ કહેનાર એ વર્ગને પૂજનીય ગણે છે. એ પૂજનીય સ્વશોધક વર્ગને વાસ્તે આ રીતે એમણે પૂરતો ખોરાક પોતાની નવલકથામાં પીરસ્યો છે. આટલું ગોવર્ધનરામ કરી શક્યા છે તે એમની જનસ્વભાવની કુશળ પારખને લખને જ. એને લીધે જ એ નાનાં મોટાં બધાં પાત્રોની—પછી તે ખાચર હોય, ગિન્દુ હોય, અર્થદાસ હોય, ચંડિકા હોય, વીરરાવ હોય કે ચંદ્રકાંત કે કુસુમ હોય—વ્યક્તિગત લાક્ષણિકતાઓ, તેમજ અમુક પરિસ્થિતિમાં તેમના એવા બ્યક્તિત્વને સર્વથા સુસંગત એવું તેમનું

૧ = જ્યાં અને જયન્ત : અંક ત્રીજો, પ્રવેશ પહેલો.

૨. સરસ્વતીચંદ્ર બાજુ ૧ની પ્રસ્તાવના.

વર્તન, કુશળતાપૂર્વક વર્ણવી શક્યા છે. માનવમનના કુશળ જ્ઞાતા બન્યા વિના કોઈ નવલકથાકાર આવી મહત્તી પાત્રસૃષ્ટિ સરજી શકે નહિ.

સાહિત્યકારને પાત્રો પ્રસંગી ઇત્યાદિ પોતાની ઉપાદાનસામગ્રી લેવી પડે છે તો જીવનમાંથી જ, અને એમના કરતાં એને પ્રથમ પોતાના જોટલા હોય તેટલા સ્વાનુભવની અને પછી જીવન અને જગતના પોતાથી શક્ય તેટલા વેધક અવલોકનની મદદ લીધા સિવાય આશરું નથી. ગોવર્ધનરામના એવા સ્વાનુભવ અને અવલોકનનું ઘણું ફળ "સરસ્વતીચંદ્ર" ને મળ્યું છે. ગુણસુંદરીની કુટુંબજાળના ચિત્રમાં તેમજ ચંદ્રકાન્તના ગૃહસંસારના પરોક્ષ વર્ણનમાં જે વાસ્તવિકતા અને તાદૃશતા આવી છે તે તેના કર્તાએ પોતાના જીવનમાં જરાક આખેલ અને આમપાસ જોયેલ ગૃહકલેશને આભારી છે એમ કહી શકીએ. આમ હોવાથી જ ચંદ્રકાન્ત, મંગા, દુઃખબા, ધર્મલક્ષ્મી, ચંચળ, માનચતુર, ગુણસુંદરી આદિ પાત્રોનાં માનસ અને સાક્ષ્યજિજ્ઞાસા એ બરાબર ઉપસાવી શક્યા છે. તેમાંય સંયુક્ત કુટુંબ જોગવતાં ગુણસુંદરી, ચંદ્રકાન્ત અને વિદ્યાચતુરનું માનસ તો ગોવર્ધનરામ પાસેથી જ આવે છે એમ કહેવું હોય તો કહી શકાય. એવી રીતે સરસ્વતીચંદ્રના ગૃહલાગના પ્રસંગના ભિન્નરૂપ બનેલો કર્તાના જીવનમતિો ગૃહલાગના પ્રયાસનો (જામ તો અસહ્ય નીવડેલો) પ્રસંગ રા. કાંતિલાલ પંચાએ "શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ" માં નોંધ્યો* છે. ખરી રીતે તો સરસ્વતીચંદ્રના પાત્રમાં ગોવર્ધનરામનો જ આત્મવિસ્તાર (Self-projection) થયો છે. એ કેમ બનતું હશે તેની માનસશાસ્ત્રીય અન્વેષણા અહીં નથી કરવી, પણ એમ બને છે તો હશેનાં, કે લેખકના જ સ્વભાવ, સંસ્કાર, જીવનભાવના વગેરેની છાપ તેનાં બધાં પાત્રો પર નહિ તો મુખ્ય પાત્રો પર તો જરૂર પડ્યા વિના રહેતી નથી. જ્યંત અને ઇન્દુકુમાર જેવા આત્માના અમીર ભાવનાવિહારી જોગન્દરો કવિ નાનાલાલ પાસેથી જ મળે, પ્રભુનિઘ, નીતિપરાયણ,

સુધારક 'રાઈ' રમણભાઈનું જ માનસસંતાન હોય અને કાક, મુંજ, મુંગલ, કે કૌટિલ્ય મુનશીની કલમે જ સરળાય. સરસ્વતીચંદ્ર પણ એવી રીતે ગોવર્ધનરામનો જ માનસપુત્ર છે. એ ઊંચી યાતિનો નાગરસ્તો, બ્રાહ્મણ છે, અદ્વારવીસ વર્ષની ઉંમરે એમ.એ.એલ.એલ.બી. થઈ ગયો છે, પોતાની વિદ્યાને નોકરી કરીને વેચવા કે વટાવવા માગતો નથી, રસિક પંડિત, વૈરાગ્યવાન વિચારક અને અનાસક્ત સંસારી છે; પૂરેપૂરો સ્વદેશવત્સલ છે, ગર્ભશ્રીમંત અને સત્ત્વસંશુદ્ધ છે. આ બધું ગોવર્ધનરામના સંસ્કારપિંડમાંથી જ તેનામાં ઊતર્યું છે એમાં શક નથી. એનાં સ્વગતો ને સંભાષણો પંડિતના જોવાં બની ગયાં છે તેય આ કારણે. એનું મનોરાજ્ય તે ગોવર્ધનરામનું જ મનોરાજ્ય છે; એની બાવનાઓ, કૃપાણુગ્રામની યોજના, મંથન અને સમગ્ર વ્યક્તિત્વ ગોવર્ધનરામનાં છે.

આ એમના સ્વાનુભવે એમનાં પાત્રોના ધડતરપર શી, કેટલી, અસર કરી છે તેની વાત થઈ. એમના સંસારનિરીક્ષણને એમનાં પાંચ વરસના^૧ બાવનગરનિવાસે સારી મદદ કરી હતી. નવીનચંદ્રને જન્મ બુદ્ધિને રાખી લીધો, તેમ જ અંગ્રેજી જાણતો ખાનગી સેક્રેટરી પોતાને જોઈતો હતો તેથી, બાવનગરના તે વેળાના દીવાન સામલદાસે ગોવર્ધનરામને તે પદે ગોઠવેલા. "આ પાંચ વર્ષમાં ગોવર્ધનરામે પોતાનાં આંખ, કાન તથા મનનો ધણો સારો ઉપયોગ કર્યો, અને રજવાડાની તથા અંગ્રેજોની રાજનીતિ સંબંધી આશ્ચર્યકારક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું."^૨ "સરસ્વતીચંદ્ર"ના પહેલા તથા ત્રીજા

૧. ઈ. સ. ૧૮૭૯ના આરંભથી ૧૮૮૩ના અંત સુધી.

૨ "શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ" પૃષ્ઠ ૬૭. વધુ વિગત માટે વાંચો એની પહેલાંની પંક્તિઓ:—

"આ વખતે કાઠિયાવાડમાં અંગ્રેજ સરકારની સત્તા નવી જ જામતી હતી.

તેને લીધે એક પાસથી જૂની ફરિવટ અને જૂન્ય કારભાર અસ્ત થતાં હતાં, ત્યારે નથી સજનીવિ અને નવા કારભાર જન્મ પામતાં હતાં. તેથી

ભાગમાંના રજવાડાંના ચિતારને તથા રજવાડી પાત્રોના બહુધા વાસ્તવિક સર્જનને ગોવર્ધનરામના આ જ્ઞાનનો ટેકો છે. રજવાડાંના અવલોકન ઉપરાંત પોતાના અને આસપાસના હિંદુ ગૃહસંસારના તથા મુંબઈના જીવનના નિરીક્ષણને પ્રતાપે જ એ ત્રણે ક્ષેત્રનાં પાત્રોનાં આલેખનમાં પ્રતીતિજનકતા આપી છે. આમ સ્વાનુભવ નિરીક્ષણ અને જનસ્વભાવની ઉત્તમ પરખ એ કોઈ પણ ઉત્તમ નવલકથાકાર પાસે હોવી જોઈતી સામગ્રી ગોવર્ધનરામ પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં છે. એથી જ તે સમૃદ્ધ માનવતાના ખરા દ્રશ્ય અને દર્શક-નિરૂપક બની શક્યા છે. આટલાં બધાં પાત્રો, સાંસ્કારિક તથા સાંસારિક રિચિત્રની આટલી વિવિધ બુમિકાઓનાં પાત્રો, તેમનું આટલું જોડાણ, તેમની આટલી વાસ્તવિક માનવતા, એ બધાંનો જશ વિશાળ પટ પર ચિત્રામણ કરી શકનારી ગોવર્ધન-રામની સર્જક પ્રતિભાને જ જાણ છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની વસ્તુ-સંકલના, સંવાદ, સમગ્ર કલાવિધાન વગેરે બાબતો માટે ગમે તે કહો, પણ પાત્રાલેખન પરત્વે તો ગોવર્ધનરામની સિદ્ધિથી મુગ્ધ થયા વિના રહેવાશે જ નહિ.

અહીં પૂરું કરું. ગોવર્ધનરામની ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ માંની પાત્ર-સૃષ્ટિના અભ્યાસને ઉપકારક કે માર્ગદર્શક નીવડે એવાં કેટલાંક

કરીને “તુલના તથા નવા રાજકી, જૂનું તથા નવા કારભારીકી, ધોસિ-ટિકલ એજન્ટ વગેરેના આચાર-વિચાર-ખટપટ, પગપેસારો કરવાની અંગેજોની હોશિયારીકરેલી રીતિ અને અજ્ઞાન રાજકીની નળબાઈ-એ સંક્રાન્તિકાળની બંધી સ્થિતિ જોડી રીતે તપાસવાની ગોવર્ધનરામને એક સરસ તક હાથ આવી.....તેમાં પણ ભાવનગરની ભિમલપામલ તો ઘણી બોધકારક તથા મનોરંજક હતી. આ બધાં રજવાડાંની ખારીકમાં ખારીક હકીકત છુદે છુદે રથબેથી ગોવર્ધનરામે મેળવી, અને તે સર્વમાંથી બહુ અગત્યના એવા કેટલાક ઐતિહાસિક સિદ્ધાંતો બાંધ્યા.”

આનો લાભ ‘સરસ્વતીચંદ્રના’ પહેલા તથા ત્રીજા જીણને સારા પ્રમાણમાં મળ્યો છે.

દષ્ટિબિંદુઓ ન અહીં રખી શકાય છે. એ દરેક દષ્ટિબિંદુને દષ્ટાંતપુષ્ટ વિસ્તારથી વિચારી શકાય તેમ છે. મુખ્ય મુખ્ય પાત્રોના વ્યક્તિગત અભ્યાસ આ વ્યાખ્યાનમાં થઈ શક્યો નથી, તેમ વ્યાખ્યાનનું સ્વરૂપ ને મર્યાદા જોતાં થવો શક્ય પણ ન હોય. એવો સરસ્વતીચંદ્ર, ગુણસુંદરી અને કુમુદ એ ત્રણ પાત્રોના અભ્યાસ કરવાનો એક પ્રયાસ મેં અન્યત્ર* કરેલ છે તે તરફ જિજ્ઞાસુઓનું ધ્યાન ખેંચું છું. એ જ રીતે શેક્સપિયરનાં કરણાંત નાટકોમાં નાયકો નથી, નાયિકાઓ જ છે એવા એક પ્રસિદ્ધ અભિપ્રાયને “સરસ્વતીચંદ્ર” ના સ્ત્રીપાત્રો માટે લાગુ પાડી દેવાનું મન થાય, એવા ગોવર્ધનરામે કરેલા સ્ત્રીપાત્રોના પુરુષપાત્રો કરતાં વધુ સુંદર અને કુશળ, આલેખન સંબંધી પણ અહીં કરું છું તે ઇશારા સિવાય આગળ કરું વિશેષ કહી શકાયું નથી. પણ તે વિશે બોક્ષતાં કુમુદસુંદરી, કુસુમ, ગુણસુંદરી, અક્ષકંકિણી, ચંદ્રાવલી, બિન્દુમતી, કમલારાણી, મેનારાણી, સુદર, ધર્મલક્ષ્મી જેવાં પાત્રોના વ્યક્તિગત અભ્યાસમાં બિતરી જવું પડત, તેથી તેમ કહું નથી. પણ એ મુદ્દો પણ અભ્યાસીઓના ખાસ ધ્યાન ને મનનને પાત્ર છે એટલું સૂચવું છું.

* સરસ્વતીચંદ્ર અને ગુણસુંદરીના પાત્રદર્શન માટે જુઓ આજ લેખકનું ‘સાહિત્યવિહાર’.

*

ચોડાં વર્ષો ઉપર તો આપણા સાહિત્યસ્થભીઓ એકેક કૃતિમાં જ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પી દેતા. ગોવર્ધનરામની એક કૃતિ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ માંથી આજે મુનશીએ કે રમણલાલે આર પાંચ નવલકથા સહેજાઈથી નીપજવી હોત.

—ધનસુખલાલ મહેતા

જગત્કાદંબરીઓમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું સ્થાન

લેખક:—ન્હાનાલાલ દ. ઠવિ

[ઠવિ ન્હાનાલાલનું ઠવિ તરીકેનું જ્ઞાતિત્વ એમનાં મધ્યપ્રાણોમાંથી આજીવન બાગે જ રહે છે. જગત્ સહિત્યમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું સ્થાન મૂલવતાં ઠવિએ ગોવર્ધનરામને બન્ધ અંગરૂઠિ આપી છે. અહીં તે એમના પુસ્તકમાંથી કેટલાક ખંડો જ મૂક્યા છે]

“સરસ્વતીચંદ્ર”ની યુધ્ધપરીક્ષા આદરતાં પૂર્વે પગરણુમાંનો પ્રશ્ન અતુતર નહિ રખાય. કેટલાકાને શંકા થાય છે કે “સરસ્વતીચંદ્ર” કાદંબરી જ કહેવાય કે કેમ? સજ્જનો! ભક્તવાને કારણુ નથી. એ પ્રશ્ન આપણે ત્યાં નવો હતો, યુરોપમાં નવો નથી; ત્યાં તેા અનેક રસ-વાર્તાઓ વિશે એમ પુછાયેલું છે. ગોષ્ઠયેની જર્મન મહાકાદંબરી “વિશ્વેશ્વર મિસ્તર,” પરત્વેની એવી શંકાને ઉત્તર દેતા Schlegel-એગ્રહ કહે છે: To judge of this book x x x by our common notion of the novel, a notion pieced together and produced out of custom and belief, out of accidental and arbitrary requisitions— is as if a child should grasp at the moon and stars, and insist on packing them into its toy-box. આ વચ્ચેને કારણાર્થ અનુભોક્ત આપે છે કે: Unhappily the most of us have boxes, and some of them are very small! મેઘદૂત ને ગીતગોવિન્દ જ વાંચી, એટલા રસાભ્યાસથી જ કવિતાની બાખ્યાપરિસીમા બાંધી, ગીતા શાન્તિપર્વ કે રામાયણ મહાભારત—માનવવંશનાં કલ્યાણુક જગત્કાળ્યો વિશે ‘એ કાવ્ય કહેવાય કે નહિ?’ એવી શંકા ઉઠાવનારાઓ પડ્યા છે; ને એ પ્રકારની આ શંકાએ છે. ‘મારી હથેળીમાં માય એ ફરી’ એવું બોલનારા કેટકેટલાક સાચા પડશે? એવા પ્રશ્નથી

મહાકાવ્ય કે મહાકાવ્યચરિત્ર દ્વય નથી જન્મ્યું, પ્રાચીનકાલની દષ્ટિ-
 મર્યાદાનો નાનકડો પરીધ જન્મ્યા છે. અને આ પ્રાચીનનો ઉત્તર
 ભારતવાસીને સમજાવવો અઘરો નથી-મહાભારતની પેઠે સ્વસ્વતીયદ્રે
 બંગલો નથી, હવેલી છે: અમદાવાદના કે વડતાલના, મૂળીના, જૂનાગઢના
 કે ગઢડાના સ્વામીનારાયણ મંદિરની જાણે ગામવિદ્યાજી હવેલી.
 નર્મદાજીને જોળે બિમેલા મેવાડજી સમોવડ કપીરવડનાં દર્શન કરતાં
 પૂછજો ને શોધજો કે મૂળ કયું ? ને ચડ કયું ? ને વડવાઈઓ કઈ ?
 અને પૃથ્વી આંખડીને એ ન જોગખાય તો ઠરાવજો કે કપીરવડ
 તે વડ જ નથી ! હિન્દમાતાના વામદક્ષિણ વજ્રખાડુ સરીખડા
 હિમાલય ને મુલેમાનહાલા; પાચયુગવ્ર સમોવડ પશ્ચિમધાટ ને પૂર્વધાટ;
 દ્વિગુણ કટિમેખળાઈપ સાતપુડા ને વિન્ધ્યાચળ; અનેકદેશવિસ્તરતી
 એ ગિરિમાળાઓને વિદોડા ને પૂછે કે એમનાં મૂળશિખર ક્યાં ને
 શાખાશિખર ક્યાં ? અને એ પ્રશ્ન અનુત્તર રહે તો ઉચ્ચરજો કે એ
 પર્વતમાળાઓ જ નથી ! એ ખરું છે કે આખ્યાનઉપાખ્યાનોનાં
 વનઉપવનોભરી મહાભારતની જૂમિકામાં પાંડવકૌરવની રસકથા ગંગા-
 યમુનારૂપે વહી અન્તે કુસ્થેત્રના મહારણુસંગ્રામમાં સમાય છે.
 “સ્વસ્વતીયન્દ્ર”નાં વાર્તાપૂર એવાં-પણ નિરાળાં, એ જાતનાં-પણ જુદાં
 રંગરૂપનાં છે. લક્ષ્મીનન્દનની મુંબઈમરી સંસારકથા, સુવર્ણપુરમાંની
 છુદ્ધિધનની બહુરંગી કારભારકથા, રતનનગરીવાળી મહત્તમહામવનમાંની
 ધીરવીર પ્લાવણુસુત્રિયોની બહુશ્રુત રાગકથા, ગુણસુન્દરીની-ગુંથાયેલી
 વેલીઓના જેવી-અનેકગળ કુટુંબકથા, સુન્દરગિરિનિવાસી યદુ-
 નન્દનોપાસક સાધુસાખીઓની પુણ્યનિર્ભળી સાધુકથા; પંચગની પેઠે
 “સ્વસ્વતીયન્દ્ર”ની રસજૂમિકામાં એમ પંચ કથાનદ વહે છે, અને એ
 પંચનદનો સંગમ કથાણુગ્રામમાં પરિણમે છે. ઇતિહાસ-ને જૂગાળ-
 દહે છે કે એક જ હિમાદ્રિદૈવામાંથી એ પંચનદ વહે છે. ગંગાને
 ને સિન્ધુને અનેક શાખાસરિતાઓ મળે છે, માટે એ નદીઓ નદિ ?
 શાખાસોતવિનાની, નાની કે મોટી, નદી કે દોરી છે ખરી ?

ગંગા અને સિન્ધુ નદીઓ નથી, નદ છે—મહાનદ છે. પંચગુણિઓવન્તું સરસ્વતીચંદ્ર તો હસ્તકમળ છે. પંચકાર્યેન્દ્રિયે સ્થૂલદેહ ને પંચગાનેન્દ્રિયે જ્ઞાનદેહ બંધાય છે. સરસ્વતીચંદ્રના સ્થૂલદેહ ને જ્ઞાનદેહ એમ બન્ધાયેલા છે, અને ઉભય પુણ્યકાલ ને કલ્યાણસિદ્ધિના સાધક છે. પંચામૃતન દેવમૂર્તિની પેઠે અનેક છતાંયે એક દેવપ્રતિમા સમી 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની મહાકાદમ્બરી છે.

સળગ્ગનો ને સળગ્ગનીઓ ! આઠ કે નવ વર્ષનાં આપણે હતાં, અને ત્રીગચોથા ગુજરાતી ધોરણમાં ગુજરાતના ઇતિહાસનાં કેટલાંક પાનાં આપણે જાણ્યાં હતાં. એ પછી ગુર્જરદેશની મહાકથાનો અભ્યાસ આપણે કેટલોક વધાર્યો છે ? પધારે ને નિહાળો આપણી પ્રગતી જીવનવાર્તા. એય તે અજબ છે. કુસ્થેત્રમાં અદાર અક્ષૌહિણી સૈન્યસાગરોની વચ્ચે નિઃશસ્ત્ર જીભી ગીતાજી ગાયાં એ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર આપણા ગુજરાતની દારકાનગરીના રાજકુમાર હતા. સળગ્ગનો ! ગુજરાતે જગતને ગીતા અર્પી છે. યુરોપે ખૂરિડનોને અમેરિકા કહાડયા; ગુજરાતે સાગરઝોલાં ખાતા પરધર્મી પારસીઓને સત્કારી હૈયાસમાસ દીધો. ખારગાઝાનું બન્દરે ત્રીસમીસર-ચું વેપાર ખેડતું; સ્તંભતીર્યના બન્દરે આરખો આવી વસતા; સરતને ખારે સારા યુરોપની મહાપ્રગ્મઓ જીતરી. વલ્લભીપુરથી ઈડર, ઈડરથી ચિતોડ, ને ચિતોડથી દક્ષિણમાં શિવાજી ને પૂર્વમાં નેપાળરાજ્યકુળઃ ઇતિહાસનાં એ કાળપગથિયાં લોકગ્નશીતાં છે. અખિસ આર્યાવર્તે વેદગર્જના ગર્જતા વેદાન્તકેસરી સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતી—પણ ગુર્જરદેશની યશસ્વિની ઇતિહાસગાથા એ આજનો વિષય નથી. સરખેલન ગુજરાતે ધોણ ખેલ્યાં છે; પણ ગુજરાતના સન્નોની, ગુજરાતના જગત વ્યાપારીઓની, ગુજરાતના કવિવરોની, ગુજરાતની તાનારીરીઓની, ગુર્જરસુન્દરીની નિઃશસ્ત્ર રમણા, ગીતાજી જેવી, ઇતિહાસના મુગટે મણિ થઈ જડાય એવી છે. "સરસ્વતીચંદ્ર" એ મણિપરંપરામાંનું રસરત્ન છે. જગતનો જ્ઞાનભંડાર યથાસક્તિમતિ નહિ સંભરે એ ખરેખર ! અપૂરિયાં રહેશે;

ખંડખંડની માનવકથાનાં જ્ઞાનવિજ્ઞાન વિના, આપણે કે પરને, કોઈને આશવાનું નથી. પણ ધરની વાર્તા નહિ વાંચે એના તો પાયા જ નહિ મંડાય. માતૃપિતાનાં શુદ્ધતીર્થો હવેખી તીર્થયાત્રાએ રખડે એનાથી તો દેવે આધા નાસે. સૌ સૌને નિજ નિજના દેશનો ઇતિહાસ એ તો ગણથૂંટીનાં અમૃત છે.

સહુ પ્રજાઓના વિશિષ્ટ સાક્ષરવર્ગે ઘણાખરા દેશસાક્ષર હોય છે, કોઈક મહાઅક્ષિત જગતસાક્ષર હોય છે. બાણ, સરવેન્દ્રિય, બાલુઝાક, ટોલ્સટોય, ગોર્કી, લૂગો એ કાદમ્બરીકારો જગતસાક્ષરો હતા. આપણા ગોવર્ધનરામભાઈ એ કક્ષાના જગતસાક્ષર છે, ને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ જગતસાદમ્બરી છે. સૌ જગતસાક્ષરો પ્રાયઃ દેશસાક્ષરો હોય છે; ને પોતાની માતૃભાષા દ્વારા, તથા દેશમંદુઓ દ્વારા, જગતને સંબોધે છે. ગોવર્ધનભાઈએ પણ એમ જ કીધું છે. ગોવર્ધન કલાસ્વામીએ “સરસ્વતીચંદ્ર” માંનું કોઈ વાર્તાપાત્ર સર્વાંગે ઐતિહાસિક નથી ચીતવ્યું; પણ મણિરાજ, બૂપર્સિક, જરાશંકર, બુદ્ધિધન, સરસ્વતીચંદ્ર, પ્રમાદધન કુમુદસુંદરી, અલ્લકકિશોરી ને એવાં પાત્રોમાંની ઐતિહાસિક વિશેષતા તો સ્પષ્ટ છે. પાયારૂપ ઇતિહાસે અમુક સ્થગકાળની જતાં સાર્વજનિક મનુષ્યજાતની “સરસ્વતીચંદ્ર” કાદમ્બરી છે. કાણુ કથશે કે મલ્લ-મહાભવન ને મહાભારતનો અર્થવિસ્તાર માત્ર લાવનગરના વિજય-સિંહ મહારાજને જ ગગા ઓઝાનો રાજધર્મબોધ છે? કથસરે, ઝારે, ખલીફાએ, અમાનુશ્વાએ એ ગોવર્ધનવચનામૃત વાંચ્યાં, વિચાર્યાં, પીધાં હોત તો કદાચ આજની દશા એ ન ભોગવતા હોત. લક્ષ્મણ-લક્ષ્મણી ધર્મવિચારણા શું માત્ર ચિદ્ધનાર્નદસ્વામીએ ગગા ઓઝાને જ એક લણાવી હતી? કે ચિદ્ધનાર્નદી ગીતા જેમ આજ સૌ મુમુક્ષુજન કાજે છપાય છે એમ લક્ષ્મણલક્ષ્મણવિચારણા પણ સહુ અધ્યાત્મમોક્ષના વાત્રિકા કાજે છે? અવિલકત કુટુંબલાવનાની બેગવતર દલીલ માત્ર શું નડિવાદનાં કે લાર્વનગરનાં નાગરકુટુંબો કાજે છે? કે Pater familiasને પદમણ કરતી, જગતપ્રવર્તતી

Individualism 'હૃતોહૃતી'ની ભાવનાને એ ગોવર્ધનઆહ્વાન છે ? સુંદરગિરિ ઉપરનાં સાધુસાધ્વીઓનાં જોગ-સુંદર જીવનઘત અને સૌમનસ્ય શુદ્ધિમાંની પંચરાત્રિમાં પ્રગટતાં પ્રેમપાવનકારી આંતર-રહસ્યો, સૂર્યપ્રભાથીયે પ્રકાશવંતાં એ સ્વપ્નદર્શનો, બસ શુજરાતની સીમાઓમાં જ પરિસમાપ્તવાને અર્થે નથી; જગતભરમાં વ્યાપતી લક્ષ્મણરાજકતાને પરિશુદ્ધવાને ને પવિત્ર કરવાને કાળેનાં એ રસ-સરાવરો છે. કુમુદસુંદરી અને સરસ્વતીચંદ્રના સમાગમોની મર્ષછદિષ્ટી વાતભીમાંસા સર્વદેશસ્થ માનવજાતનાં અભિજાત અપાપવિદ્ધ ઓપુરુષોની હૃદયમીમાંસા છે. "સરસ્વતીચંદ્ર" શુજરાતનો ને શુજરાતીઓનો છે; શુજરાતીઓ એથી ગૌરવવંતા ને ગુણુગર્વીરો છે; છતાં "સરસ્વતીચંદ્ર" જગતનો ને જગજગનોનો છે. ગોવર્ધનભાર્ગના હૃદયદેશમાં ગુર્જર-રુધિરનાં પૂર વહતાં. પણ તેમની ભાવનાઓ ને "કવિતા વિશ્વપહંતી હતી. "સરસ્વતીચંદ્ર" ગુર્જરગિરામાં છે, પણ "સરસ્વતીચંદ્ર"માં વિશ્વભોગ્ય રસસાગમી છે. ગોવર્ધનરામભાર્ગ બેશક આપણા છે, પણ જગત કાળે છે.

"સરસ્વતીચંદ્ર"ની કાદમ્બરી રચતાં ગોવર્ધનભાર્ગનો મહાશય શો હતો તે તેમણે જ ઉચ્ચારેલો છે. યશની પૂર્ણાહુતિને અવસરે નૌજાત વાગે, શંખ બોલે, ને ઘાલણોના ઘાલમંત્ર ગાજી રહે એમ ૧૯૦૧માં, આ સૈકાના આદિમાં, એ મહાકાદમ્બરીના પૂર્ણાહુતિ-અવસરે ગોવર્ધનભાર્ગ ગાજી જોડે છે કે :

"પ્રિય વાંચનાર ! પંદર વર્ષે આપણો સમાગમ હવે સમાપ્ત થાય છે. તું પુરુષ હો કે સ્ત્રી હો, સાધુર હો કે પ્રાકૃતજન હો, રાજા હો કે પ્રજા હો, શ્રીમાન હો કે રંક હો, સ્વામી હો કે ભોગી હો, જૂતા સંપ્રદાયનો હો કે નવા વિચારનો હો—હો તે હો—સર્વથા તું જે હો તેને માટે યથાશક્તિ, યથામતિ થોડી થોડી સામગ્રી આ ગ્રંથનાં કોઈકે કોઈકે પાનામાં લેને મળી આવે, કે કોઈ પણ લાવતું બોજન ન મળવાથી કેવળ નિરાહાર પાછાં જવાનો વારો તારે ન

આવે, તારે જોઈતા પદાર્થથી આવે સ્થાને જની શકે એટલી તૃપ્તિ અને એટલેા જોધ, અને જોધ નહિ તે સૂચના, ને સૂચના નહિ તે અભિલાષસ્થાન પણ તને આ ચાર ગ્રંથોમાંથી મળી આવે અને મનની જે વાતો પૂછવાને તારા મનને કોઈ અનુભવી રસિક કે જ્ઞાની સન્મિત્રની અપેક્ષા હોય એ વાતોનાં સમાધાન કંઈક કરવાને તને આ ગ્રંથો કોઈ સ્થાને કંઈ અંશે મિત્ર જેવા નીવડ્યા હોય, તે આપણી મિત્રતા અને તારી સેવા કંઈક થઈ છે એમ સમજાશે, અને તેનું શુભ ફળ તારા આયુષ્યમાં કંઈક પણ સુખનો અને કલ્યાણનો અંશ ભરશે તે આ લેખ સારૂ થશે. એક નવલકથાનો લેખક તે કોઈનું એથી વધારે કલ્યાણ શું કરી શકે?—અથવા કરવાને અધિકારી હોઈ શકે?”

આમ જી કે પુરુષ, રાજા કે પ્રજા, શીમાન કે રૂંક, લાગી કે ભોગી, પુરાણવાદી કે નવીનવાદી—સર્વથા જે હો તે હો—એવી અનેકવર્ણી માનવઅસ્તિત્વોને માટે અનેકવિધ સમાધાનસામગ્રી માનવવંશના એ ‘અનુભવી રસિક ને જ્ઞાતી સન્મિત્રે’ આ ગ્રંથ-ચોક્કસમાં સંભરી છે. ગોવર્ધનભાર્ગની લોકકલ્યાણની સદ્વાસના સર્વતો-મુખી હતી, ને તેની સિદ્ધિને અર્થે એમનેા સાહિત્યશ્રમે મહાભારત હતો. એ જગતસાક્ષરની આવી અનેકદેશીયતા સાનન્દ્યાધર્મકારિણી હતી. બાણભટ્ટસમાં રસવૃત્તિ ને કલ્પનાપ્રભાવ તથા શંકરાચાર્ય સમું જીંડું ને ગહન ચિન્તનગામ્ભીર્ય એ એમનાં હતાં. લોકપ્રવૃત્તિનાં અનેક અંગો એમને સુગમ ને સુપરિચિત હતાં. ટૂંકો, લાંબકરગત કે સોલન, બીજમ કે ચાણક્ય સમા પ્રાચીન રાજનીતિવેત્તાઓ, અને વેારોચન કેવેાર ને ગ્લેડસ્ટન, ગિસ્માર્ક ને ઇટા સમા અર્વાચીન રાજ-મન્ત્રીઓની મન્ત્રસભામાં મહત્વમહાભવનમાં મહાભારતનો અર્થવિસ્તાર પ્રતાવનાર ગોવર્ધનભાર્ગ રાજનીતિના બાહ્યકાર શુર્જરપ્રતિનિધિ તરીકે ઉપયોગી ને યશસ્વી નીવડે. ચિરંજીવ કવિજનોની કાવ્યપરિપક્માં બાણભટ્ટના શુર્જરાવતાર ગોવર્ધનભાર્ગ શુર્જરમાતાના રસસૌન્દર્યવૈભવી

સુપાત્ર સંતાન જેવા શોભે. ઓરિસ્ટોટલ ને શંકર, રામાનુજ ને કેન્ટ-
 દ્રિલસ્ટ્રીનાં નિગૂઢ તત્ત્વોના તત્ત્વચિન્તકોનું ચિંતકગંડળ મળ્યું હોય તો તેમાં
 પણ લક્ષ્યાલક્ષ્યવિચાર અને એ સિદ્ધાન્તપરિવારના પિતામહ ગોવર્ધનભાર્ગ
 તેજસ્વીરૂપે વિરાજે. મનુ ને પ્લેટો, ક્રામ્પ્ટ ને રાનડે સમા સર્વગ્રાહી
 સંસારશાસ્ત્રીઓની મહાસભામાંયે ગુજરાત ગુણસુંદરીના કુટુંબજનના
 કથાકાર ગોવર્ધનરામભાર્ગથી લગ્નસ્પર્શ ન થાય. મહાભારતકારની
 શૈલીના અનુયાયી ગોવર્ધનભાર્ગ અનેક પહેલે જન્મન્તા સાક્ષરરત્ન
 હતા. દક્ષતા, સમુદાયતેત્વ, સંઘખેલન-કાર્યધુરન્ધર લોકનેતાની એ
 ક્ષાત્રવૈશ્ય ગુણસામગ્રી બાદ કરતાં મહર્ષિ રાનડેનાં અનેકદેશી કલ્યાણ-
 ચિન્તન, સિંહનાદશાળી સુરેન્દ્રનાયકો વાણ્ણવૈભવ, રાજા રવિવર્માથી
 અધિકી સૂક્ષ્મદર્શી શબ્દચિત્રકળા, સ્વામી દયાનન્દ સમો ભાગવૈરાગ્ય,
 મહારાષ્ટ્રકેસરી દિળક મહારાજના જેવું શાસ્ત્રઅધ્યયન, ભારતી પ્રજાના
 Pater familias સમા સન્તબદ્રાળા ક્ષણભાર્ગના જેવા દેશાનતિના
 અખંડ આશઅભિલાષ, એ આજ ગુણભંડાર ગોવર્ધનભાર્ગમાં હતા.
 દૂવામાં હોય તે હવાડામાં આવે, ગોવર્ધનભાર્ગનું આજગુણ
 “સરસ્વતીચન્દ્ર”માં કલવાયું છે. ગોવર્ધનભાર્ગનું આજગુણવન ઉચ્ચાશયી
 હતું; એમનું અહવર્ચસ મહાઓજસ્વી હતું, એ સૌ “સરસ્વતીચન્દ્ર”માં
 અવતર્યાં છે. “સરસ્વતીચન્દ્ર”ના પ્રાણમાં છે ભારતનું એ અહવર્ચસ.

*

*

*

ગોવર્ધનરામભાર્ગને—અને ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’માંનો પ્રતિભાપ્રવાહ
 આપણી પરિસીમાળા શુદ્ધિએ અમાષ છે એટલું જ નહિ, એમનો
 જ્ઞાનભંડારે કુખેરભંડારીના જેવો અગાધ છે. તેમની કવિત્ત્વોત્ત
 તેજસ્વિની છે એટલું જ નહિ, એમનો અનુભવસંગ્રહ રત્નાકરવિશાળ છે.
 તેમનું ધર્મચિન્તન બિંદુ ગદ્યન આલસમું અગોચર છે એટલું જ નહિ,
 એમનું સંસારચિન્તને માનવકિદાર છે. તેમની રાજનીતિ રાજપ્રજાની
 દિતકારિણી છે એટલું જ નહિ, એમની લોકસંસ્થાઓની દિલસૂદ્ધી ને
 રહસ્યવાદ લોકકલ્યાણક છે. Nationના નહિ, Societyના; રાજ્ય-

બંધારણના નહિ, સંસારબંધારણના ગોવર્ધનભાર મોટા મન્ત્ર-
વિચારક ને મન્ત્રોચ્ચારક છે. કોમટના જેવી સંસારમીમાંસા, વર્ટરની
રસકથા સમી નાનકડી પણ પ્રજા વેગવન્તી કુમુદચન્દ્રની રનેહકથા,
ન્યૂમેનના જેવી પ્રાચીન પૂજા, માનવમુદ્રાના સાદસી ચિત્રકાર જેવી
પાત્રોની મુદ્રાલેખનકલા ને આન્તરગુણાદર્શકલા, ડાન્ટે કે સ્વીફ્ટનબોર્ગની
કલ્પનાભૂમિમાંનાં વિશુદ્ધચરિત દેવદેવીઓ જેવાં સુન્દરગિરિવાસી સાધુ-
સાધ્વીઓ, દુઃખી કુમુદમાં સીતાજીની આછીપાતળી છાયા, બાણમટ્ટના
જેની શબ્દગાજન્તી સમર્થ વર્ણનમાળા, અને એ સમર્થ સામર્થ્યમાં
યે નિગૂઢ સંતાતી, તોફાનની ગેધમાળા માટેલી ચન્દ્રલેખા સમી, મૃદુ
મૃણાલિકાના જેવી, ચિરંજીવ લેખિનીમાં લવભૂતિની બાવમયતા ને
સુકુમારતા; અને એ સહસ્ર વૈલગોપનો ઉપર ઝરમરતી લીજળીઓના
ચમકારવન્તી કવિતાની રસદૃષ્ટિ; આવા આવા વિભૂતિયોગવન્તો
“સરસ્વતીચન્દ્ર”નો રસઅન્થ છે, મહાભારત કે રામાયણ સમે.
‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ એટલે મહાકાવ્યનો ગદ્યાવતાર.

યુરોપનું ઇલિયડ, ઇરિનનું સાહનાયું, ભારતવર્ષનાં મહાભારત,
રામાયણ ને ભાગવત, મારે મન જમતનાં એ પંચમહાકાવ્યો છે.
ધવલગિરિ ને કાંચનઅંગા સમાં રસદિમાર્ગિનાં એ પંચ પરમ જગત્-
શિખરો. આટલાન્ટિક, પારસીકિક કે હિન્દી મહાસાગર તરનારા તારા
જન્મશે ત્યારે એ રસસાગરોના પણ તાગ લેવાઈ રહેશે. રસશાસ્ત્રની
સીમાબદ્ધ વ્યાખ્યાઓમાં એ નહિ સમાવ. પૃથ્વીની દૃષ્ટિમર્યાદાયે
એમને સંકડી પડશે. માનવદૈયાં મપાશે ત્યારે એ પંચમહાકાવ્યોયે
પૂરું મપાશે. દર્શન કરવાનું, વન્દી રહેવાનું, આપણી કાયલીઓ બરી
પીવાય એટલાં એમનાં રસામૃત પીવાનું આપણે કાળે તો સીમાઅ-
નિર્માણ છે. એમનામાંથી ચોમેર ઝરણાં વહે છે તે પૃથ્વીને રસવતી
ને ફળદ્રુપ કરે છે. એ મહાકાવ્યોનો ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ અર્વાચીન
ગદ્યાવતાર છે.

એ અવતાર આપણે ત્યાં કેમ થયો? એ તો પેલા જગત્પ્રજના

સન્તાનપ્રશ્ન સમો ભાસે છે કે પયઘમ્બરો સૌ એશિયાખોળે જ કેમ જન્મ્યા ? એ ઇતિહાસપ્રશ્નોની ઉત્તરમીમાંસા તો અનેક કાગ્જુમળ-ભરપૂર સંસારશાસ્ત્રનો વિષય છે. સંસારશાસ્ત્રનું સાગરમન્થન આજ નહિ કરીએ, પણ “સરસ્વતીચન્દ્ર”ની જન્મોત્તીના ગ્રહયોગની આધી-પાતળી વિચારણા અહીં અસ્થાને ન જ ગણાય. મહાકાવ્યના એ ગદ્યાવતારનાં કારણો શાં હતાં ?

એ કારણમાળા ચોસરી છે.

તેમાં પહેલી સર છે ગોવર્ધનભાર્ગની સાર્વિક સંપત્તિની. વિપુલ સાર્વિક સંપત્તિ વિના મહાકાવ્યનો અવતાર સંભવે જ નહિ. શાની, અતુલવી, કવિ, ક્ષિત્સદ્, જ્ઞાનવશાસ્ત્રી, સંસારશાસ્ત્રી, નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા એવા નાનાથુણ્યાલંકૃત ને વિધવિધ આત્મવિજ્ઞાતિવન્તા અન્યકાર વિરલ હોય છે. ગોવર્ધનભાર્ગ વિરલ હતા. ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ વિરલ છે.

ખીજી કારણસર છે ગોવર્ધનભાર્ગની અક્ષરપ્રવૃત્તિ વિશેની લોક-કલ્યાણક ભાવનાની. શેક્સપિયરની સાક્ષરભાવના યૂરોપી રસમીમાંસકો હેમ્લેટનાં વચનોમાં વાંચે છે: The purpose of playing, whose end, both at the first and now, was and is, to hold, as 'twere, the mirror up to nature; to show virtue her own feature, scorn her own image, and the very age and body of the time his form and pressure. સદ્સદ્ સંસારપ્રસંગો સન્મુખ દર્પણ ધરવું છે એવું જગત્દર્શન કરાવવું, એટલી જ એ મહાન નાટકકારની કલાધર્મ-ભાવના છે. ઝોલાની પણ કંઈક એવી સાક્ષરભાવના હતી. ગોવર્ધન-ભાર્ગની કલાભાવના છે તે જગતમાં જ પરિસમાપ્તતી નથી. છે ત્યાંથી પરચિયુંગે જગતને ઉપર ચડાવવું એ એમની કલાભાવના. ‘સરસ્વતી-ચન્દ્ર’ની પ્રરતાવનાઓ ફરીથી વાંચી વિચારનારને સ્પષ્ટ થશે કે જગત-ઉન્નતિ એ ગોવર્ધનભાર્ગનો સાક્ષરમન્ત્ર હતો, અને એ ભાવનાજન્ય મન્ત્રસિદ્ધિને અર્થે સોપાનએણી સમી પાત્રપરંપરા ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’માં

એમણે યોજેલી છે. આદ્યો પડતાં ગોવર્ધનભાર્ગની, એક આંખ સ્વર્ગલોકે રહેતી ને બીજી આંખ પૃથ્વીલોકે રહેતી. શેકસપ્તિયરની ને ગોવર્ધનરામભાર્ગની અક્ષરપ્રવૃત્તિના ભાવનાધર્મમાં પૃથ્વીલોક ને અન્તરિક્ષ-લોક જોડકું અવસ્થાન્તર છે.

એ એ કારણસરે ગોવર્ધનભાર્ગની વ્યક્તિગત હતી. ત્રીજી કારણસર આર્યાવર્તના સંસારબન્ધારણમાંની છે. હજારો વર્ષજૂનો કાળ-જરજરિત આર્યસંસાર હજી નિલ જવન્ત ને ઋષિજીવનવંતો છે. એ આર્યજીવનને ગોવર્ધનભાર્ગ સાક્ષરજીવન કહેતા; અન્ય કે એને બ્રાહ્મજીજીવન કહે છે.

શમ દમ ક્ષમા શૌચ યાન વિદ્યાન આર્જવ;
તપ આસ્તિકતાઃ સૌ તે બ્રાહ્મ કર્મ સ્વભાવથી.

ગીતા, અ. ૧૮, શ્લો. ૪૨.

એ શ્લોક-ભાષ્યાં સ્વભાવજન્ય ગુણકર્મ ઋષિજીવનનાં છે.

અમય, સત્યની શુદ્ધિ, મુશ્ચિતિ યાનયોગમાં,
દાન ને દમ, ને યજ્ઞ, તપ, સ્વાધ્યાય, આર્જવ;
અદિત્રા, સત્ય, અક્રોધ, અનિન્દા, ત્યાગ, શાંતિ ને
મૃદુતા, હૃદતા, લજ્જા, અસોભ, ભૂતની દયા;
ના અનિમાન કે દ્રોહ, શૌચ, તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ;
એ તેને હોય, જે પાર્થ ! જન્મિયા દેવી સંપદે.

ગીતા, અ. ૧૬, શ્લો. ૧, ૨, ૩.

એ દેવી સંપત્તિ ઋષિજીવનની આત્મલક્ષ્મી છે.

પૂજા દેવ ગુરુ પ્રાણ દિગ્ગતી, શૌચ, આર્જવ,
અદિત્રા ને બ્રહ્મચર્યઃ દૃષ્ટું તે તપ દેહનું.
અનુદેગી સદા વેણુ, સત્ય જે, દિત ને પ્રિય,
સ્વાધ્યાયનો જ અભ્યાસઃ દૃષ્ટું તે તપ વાણીનું.

આત્મસંયમ ને મૌન, ચિત્ત કરી પ્રસન્નતા,
સૌમ્યતા, ભાવની શુદ્ધિઃ કહ્યું તે તપ માન્સી.
દ્વેષ્યા તથા કા યોગી જને શ્રદ્ધા પરમ વડે
એ ત્રિધા તપ જે કીધું, સાત્ત્વિકી તપ તે કહ્યું.

ગીતા, અ. ૧૭. શ્લો. ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭.

ઋપિજીવનવન્તા તપોધનોનુ એ ગીતામ-ત્રોગાં વર્ણવેલું સાત્ત્વિક
તપોમય જીવનવિધાન છે.

ગીતા, અ. ૧૬, શ્લો. ૫:

મોક્ષદા દૈવી સંપત્તિ, બન્ધિની માની આસુરી:

એ ઋપિ જીવનની છે જીવન-મુક્તિ.

ઋપિજીવન પરત્વેનો ગોવર્ધનભાર્ગવો ભાષ્યવિસ્તાર એમના
સાક્ષરજીવન અને Practical Asceticism નામના નિબન્ધમેળોમાં
છે. ઋપિજીવન પુણ્યપ્રભાવી, વૈરાગ્ય-વર્ચસ્વી ને પાવનકારી હોય. જ્યાં
ભાગ હોય, જ્ઞાન હોય, તપ હોય, સેવાભાવ હોય એ ઋપિજીવન.
દસપતરામ ને ગોવર્ધનરામનાં સાક્ષરજીવન નવયુગનાં ઋપિજીવન હતાં.
માધવ ગોવિન્દ રાનડે અને દાદાભાર્ગવવરોજી પણ દેશકાળ અવસ્થા-
નુસાર ઋપિજીવન જીવતા. સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતી, કેશવચન્દ્ર સેન,
સ્વામી વિવેકાનન્દ, ને તેમના શુરુર્વ સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસનાં
ઋપિજીવન તો તેમના આશ્રમધર્મ હતા એસીસીના ક્રાન્સિસ અને કાઉન્ટ
ટોલ્સ્ટોય એ યુરોપના સામર્પીત તપસ્વી ઋપિજનો હતા. Plain
living and high thinking તો આર્ષજીવનના જીવનમંદિરનો
પ્રથમ પગથાર છે. એવા ઋપિજીવનવન્તા સાક્ષરની અક્ષરપ્રવૃત્તિમાં
કાબ્યાનન્દ સહ્યાનન્દસમોવડે હોય. ગોવર્ધનરામભાર્ગવો-અને "સરસ્વતી-
ચન્દ્ર"નાં રસાનન્દ સહ્યાનન્દના ભર્ગવન્તા છે.

ચોથી કારણસર છે આપણી મહાકાવ્યની ભાવના. સાહિત્યકારોની
મહાકાવ્યની વ્યાખ્યા કરતાં મહાકવિઓની મહાકાવ્યની ભાવના
વધારે પ્રાચીન ને વિશાળ છે; અને યુરોપ એશિયા ઉભયવાસી

આર્યપ્રજાઓમાં એ સ્પષ્ટાર્થ છે. બ્રાહ્મ, વાલ્મીકિ ને કિરદૌરી, હોમર, વર્જિલ ને ડાન્ટેઃ એ સહુ મહાકવિઓએ અમૃતસરોવરે સમાં મહાકાવ્યો રચ્યાં છે. મિલ્ટનનું પેરેડાઈઝ લોસ્ટ એ પ્રાચીન મહાકાવ્યભાવનાનું નાનકડું અનુકરણ છે. લૂથરનાં Reformation-ધર્મસુધારણા ને Renaissance—સાહિત્ય-પુનરુત્થાનવાદે જે પુરાણી ભાવનાઓને પાછી પાછી એમાંની એક મહાકાવ્યભાવના પણ હતી. એશિયામાં હજી એ પ્રાચીન રક્ષમૂર્તિ પ્રાચીન પૂજ્યભાવે પૂજાય છે. એશિયા યુરોપના પૂર્વભેની એ પુરાણી મહાકાવ્યભાવનાના ગદ્યાવતાર તે કાદમ્બરી, અરબ રાત્રીઓ, વિદ્યુત મિસ્ટર, લે મિસ્ટરેસ, ને ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’. પૂર્વે બાણભટ્ટે નિજનું સર્વસ્વ—આત્મધન કાદમ્બરીમાં કાલબુંદ હતું; આને ગોવર્ધનભાર્ગવે એ ગુરુપરંપરા પાળી છે. પશ્ચિમ દેશોમાં પ્રધાનપણે હવે એમ રહ્યું નથી. ડીકન્સ, થોરે, સ્કોટ, સ્વિફ્ટ, મેરી કારેલી, મોપાસાં, અનેટોલ ફ્રાન્સની કાદમ્બરીભાવના મહાકાવ્યની ભાવના નથી. બંગ સાહિત્ય-પુત્રો બંદિમ ને રવીન્દ્ર પણ મહાકાવ્યભાવનાના ઉપાસકો નથી, અર્વાચીન પાશ્ચિમાલ રક્ષભાવનાને અનુસર્યાં છે. ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’માં ગોવર્ધનભાર્ગવે મહાભારતમાંની મહાકાવ્યભાવનાની રસોપાસનાને સેવે-ઉપાસે છે.

* * * *

‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ વિશેની એક કિંચદ્વંતી હજી વિચારવાની બાકી રહે છે. કાર્પક દીકાકાર બોલે છે કે એ મહાકાદમ્બરીમાં દિન્દિનું જ ચિત્રરશ્મિ ને વર્તમાન યુગનો જ વિચારવિસ્તાર છે, તેથી તે રક્ષમંથ દેશકાલાતીત નથી. એ ‘અરુ’ છે કે સૂક્ષ્મ-ધોમાંના ધણાખરા દાયકાના દોષ છે, દટલાક અમુક જમાનાના દોષ છે, થોડાક મૈત્રના દોષ છે, અને કાર્પક ચિદંજીવ નીવડે છે. ગુજરાતની, ભારતની કે વર્તમાનની જ સીમાઓમાં “સરસ્વતીચન્દ્ર” રહી જશે કે રક્ષકાળના સીમાઓ વટાવીને તેનો પ્રભાવપ્રનાપ માનવજાતિમાં અને હવે પછી પણ પ્રકાશશે? પ્રશ્ન ગંભીર છે; અને દેહી-પરદેહી કિંથા મહામન્ય વિશે એ ન પૂછાય? વસ્તુતઃ તેનો સાચો હિતર આવતા દેશકાળ

આપી શકે. સરસ્વતીચન્દ્રમાં એ ખામી હોય તો પણ ભવિષ્યનું અધૂરાપણું વર્તમાનનો સવિશેષ શણગાર થાય. પણ એવું નથી. યુગયુગની સ્મૃતિ નિરનિરાળી, અને યુગનો અસ્ત થતાં યુગસ્મૃતિની સપ્રમાણતાએ અસ્ત પામે; છતાં સર્વ યુગમાં સર્વ સ્મૃતિઓના સત્યાંશ સન્નગ્નનો સદા ગ્રાહ્ય હોય છે. સ્મૃતિની કે પુરાણની સપ્રમાણતા “સરસ્વતીચન્દ્ર” પામ્યો નથી. તોય અન્ય પુરાણોના મહિમાયુગ પૂરા થયા તેમ ગોવર્ધનપુરાણનીયે માહાત્મ્યઅવધ ભક્તે ધીતે; છતાં પુરાણોમાંના સદ્બોધ સૂઝ્યા નથી. ને ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ માંનાયે સત્યાન્વેષણની સિંદુગર્જના ગાળતી વિરમવાની નથી. એ મહાકથામાંનાં સંસારદરવારનાં ધૂંચવાતાં-ઢીંકણાં બોલખાં : એમાંની અવિભક્ત કુટુંબની કુળપાઠશાળા; નિર્ગુણ્ય બ્રહ્મ ને સણુચુ યદુતન્દન-ચંદ્રાંક પર અલખ અને બ્રહ્માંડભરપૂર લખની લીલાનો દ્વિતાદૈતવાદ; સત્તાવન અને એ પછી ઇમેજ અમલદારો તથા દિન્દી રાજપ્રજામંડળના ગૂંચાતાપકાતા સંબંધોનું યુગદર્શન; મહાભારતનું અવનવું ભાષ્ય, અને એ શબ્દપ્રાસાદના મૂર્તિરૂપ સરીખડું મસ્ત-મહાભવન; અન્તરનાં પક ઉઘાડતાં પિતામહલોક પર્યન્તનાં અલૌકિક સ્વપ્નાં; શિખરવાસી સાધુસાધ્વીઓનાં પૃથ્વીઓનાં જીવનનાં પુણ્ય-જ્યોતિઓ; અને એ અક્ષરયત્નની પૂર્ણહિતિ વેળાના મહાધોષ મન્ત્રાન્ત્યાર સમી કલ્પાલ્પમામની યોજના; એ સદુમાં એ મહાકાદમ્બરીના દેશ-કાલાતીત અમર અમૃતઅંશો છે.

પણ કેવળ બુદ્ધિવિપવક સત્યાન્વેષણમાં રસગ્રન્થોનું ચિરંજીવપણું નથી વસતું. રસરાગવી કાલિદાસનાં રસ અને સૌન્દર્યમાં કાલિદાસના અક્ષરદેહનું આયુષ્યામૃત છે. પારિશ્વતક પુષ્પ સમી કુમુદની સુકુમારતા, રાગચંપાની ભલક સમો કુસુમનો ઉત્કટ પરાગ, ચન્દ્રકાન્તનો મિત્રનેહ, પ્રકૃતિસરલા સૌભાગ્યદેવીનું મુલય સૌભાગ્ય, ચલુચ્ચન્દરીની સંસારપ્રાપ્ત ગુણસામગ્રી, અલકકિશોરીનો ઉન્મત્ત અન્વલ્પપ્રભાવ, પુણ્યમૂર્તિ વિષ્ણુ-દાસ ને જલશરીર વિહારપુરી, સુદમરસચિકિત્સક ચન્દ્રાવલી ને તેનો સહિયરસમાજ, ત્રિરંગી રાગજ્વજ સમા મહારાજ મસ્તરાજ, મણિરાજ

ને ખૂપશિલ, તથા તેમના જરાશંકર, વિદ્યાચતુર, બુદ્ધિધન ને શકરાય
સમા મન્ત્રીશ્વરો; ભારતવર્ષના આર્યમંડળની એ સહ ચરિત્રમાળા
આર્યાવર્તની જગત્પરણે અંજલિ છે. વાગીશ્વરીના મધુરકલાપમાંની
રંગરેખાઓ સમા એ ચરિત્રચિત્રાવલિમાંના વાહરંગો ચિત્રકલાધીશ્વરને
યે શોભાસ્પદ છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના મીઠા મહેરામણમાં નાનકડી અમૃત-
વીરડી સરીખડી કુમુદ્યન્દ્રની રનેહકયાનો વર્ટરઘૈલીનો પૂરવેગ રસપ્રવાહ;
અથેતિ ધણી-જીજગતી વહતી, મદોન્મત્તસુન્દરીના પાયનુપૂરના ઝણકાર
‘સમી સદા ઝમઝમતી, કિરણુ જેવી નર્તતી, કલ્પના; આડીઅવળી
ગીડતી વિદ્યુભ્રમતાના જેવા ચમકારા કરતા ભાવપ્રકાશ; અને સૌમાં
સન્નિધાનન્દ સમી વ્યાપ્ત, ઓજસ્વી, ઉત્તમામિની, સૌન્દર્યનિર્જરતી
કવિતા: ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું એ ચિરંજીવ રસમેતન છે. હિન્દી મહાસાગરની
પેઠે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ આર્યાવર્તના ને વર્તમાનયુગના સમસ્ત કિનારાને
ધ્રુવે છે; તેનાં ત્રિરિમાળ જેવાં જગમોજ અન્ય દેશોના ને અન્ય
યુગોના કાંઠાઓને ભીંજવતાં વહે છે. ભાવનગરના દેશી રાત્ર્યને બદલે
હસ્તિનાપુરના જગત્વિખ્યાત રાજપ્રાસાદોમાં “સરસ્વતીચંદ્ર”ની
વસ્તુભૂમિકા ગોવર્ધરામભાઈએ સ્થાપી હોત તો એ કાદમ્બરીનો જગત્-
મંહિમા ગ્રીક્ષતાં આટલો વિશ્વંએ ન લાગત કે આટલી દક્ષીણે અના-
વસ્થક થાત. સ્વભાવસ્પદ દુનિયા તો સહેજે માની લે છે કે મોટાં
મન્દિરોમાં મોટા દેવ વસે છે !

*

*

*

સાહિત્યરસિક શ્રોતૃજન હો ! ઉર્વિતાર ગુજરાત એવી
શંકર બારોટની ભુવનાદિલના રાજદરબારમાંની ગુણગર્જના છે.
‘ગુર્જરદેશ ગરુવો ધણો’ એવું સામગભટ્ટનું ચોરવ-વચન છે.
‘ગુણ ગા, ગુણવન્તી ગુજરાત !’ એવો ગુણવન્ત ઉદ્યોધનનો
દક્ષપત્રોક્ત છે. ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ એવી નર્મદની જય-
વંદના છે. ‘દેશ ગુજરાત દુનિયાંએ જૈસો દીસે બાગ’ ભાષાકવિતા-
ઉદ્ગાતા ગુર્જર કવીશ્વરો એ ભાષાટુકો છે. Park-like

land of Gujarat એવી આદિની ઇમેજ પ્રશસ્તિ છે. એવા આપણા પૃથ્વીના સારરૂપ, ગરુવા, ગુણવન્તા, જગત્કિદાન સરીખડા ગુજર વિપવનમાં ચારુતરની રમણીય કુન્જો છે. હૈયાની સેરા સમી મહીં સુકુમાર સરિતાઓ વહે છે. વાઘળી જેવડા વડલા ને મેધાડમ્બર સમાં આંખાવાઢિયાંથી ઘેરાયેલાં સરોવરોથી શોભતી એ કુન્જમાં જટાના ઝુલ્ફાં જેવી એકએક જલ્લે લટકતી પખવાડિયાની તિથિઓ જેટલી વેલડલટોથી ગૂંથાયેલા રસપલ્લવિત લીલમલીલા અનેક હતા-મંડપો છે. કાકિરજની ને વડતાલની ત્યાં હરિકુન્જો છે. ચારુતરના એ વિપવનમાં નવ મરોવરે સોહન્તું નડિયાદનું મળ છે. ૧૬મી સદીની છેલ્લી પચ્ચીસીમાં નડિયાદનું મળ ગુજરાતનું સાહિત્યતીર્થ હતું. એની દક્ષિણે દૂર દૂર પ્રેમાનંદનું વડોદરા ને દયારામનાં આદિદરનાળાં છે; એની ઉત્તરે સમીપમાં સામળનું સિંહજ ને એની પાછળ અખા દલપતનું અમદાવાદ છે. દયારામની રસિકતા, પ્રેમાનંદનો કવિતૃત્તવ, સામળનો વાર્તાપ્રવાહ, અખાની ક્ષિસ્ત્રી, ને દલપતનું સંસારદર્શન એ મળમાં ઊતર્યાં છે, ને એ પચરંગી ગુણગૂંથણ નડિયાદની મળ-સન્તતિમાં સુવિકાસેલાં છે. પચાશેક વર્ષ ઉપર નડિયાદનું મળ પ્રકૃતિ-દેવીબદ્ધા વનસ્પતિવૈભવથી ઊલકાતું એટલું પરબલક્ષ્મી બલભક્ષીથી ઊભરાતું, શાકુન્તલ ને મનુસ્મૃતિના ભાષાન્તરકાર ઓ. ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક અને રાગધુરન્ધર કાર્યદક્ષ કર્તવ્યધર્મનિપુણ હરિદાસભાઈ-અને એમના અંગમાં સમાતો એમનો કુટુંબપરિવાર: એ રાજકારભારીઓ એ મળમાં વસતા. વેદાન્તઅભ્યાસી છતાં જગત્પ્રતામાં કર્તવ્યધર્મ-નિપુણ, અરતોદયના સિદ્ધાંતઆલેખક, કચ્છસૌરાષ્ટ્રના Divan Maker, શ્રીષ્ઠ મન:સુખરામભાઈ, તથા કુસુમાવલિ ને ઇન્દ્રજિતવધ કાવ્યમાં કાદરજરી ને રઘુવંશના અનુકરણકાર લજ્જાવાહનરેશના રાજમંત્રી દોલતરામભાઈ-એમના પણ એ મળમાં વાસ હતા. મહેંદર સમા અબધૂત, મસ્તકવિ ખાલાસંકર એ મળમાં ગઝલો લલકારતા. નિબંધકાર, નવલકથાકાર, નાટકકાર, ભાષાન્તરકાર, ઇતિહાસમન્યનકાર એમ

અનેકપ્રવૃત્તિપરાયણ, વેદાન્ત, ઇતિહાસ ને કવિતાની રસબોમમાં સ્વચ્છન્દ વિહરતા, શાંકરવાદનો કેવલાદૃતધ્વજ ફરકાવતા, - અને એને વૈષ્ણવી સુદર્શન કહેતા, બહુંગી પ્રો. મણિલાલ એ મગમાં ઝગદારા મારતા. ગીર્વાણની વાફવદમી સમી કાદમ્બરીને ગુજરાતીમાં ઉતારતા ને બાણમદને આપણા સાહિત્યમાંડવડે નોતરતા હગનલાલ પંચા એ મગના વતની છે. એવું તેમની સમર્પિત્વ નડિયાદના આકાશમાં પચાસેક વર્ષ ઉપર રમતું ગૂમતું હતું. પણ એ સમર્પિત્વોના સારરૂપ, અને એથીયે અધિકડો, જેની એ સમર્પિત્વો પ્રદક્ષિણા કરે ને મુગ્ધ-સ્થાને માને એવો ધ્રુવતારકો એ નબોમંડળમાં ત્યારે વિરાજતો. વૃદ્ધ ઋષિવરોમાં યૌવનઓજસવી શુદ્ધેવસ્રભો તે સપ્રભ શોભતો. નટપદનો એ ધ્રુવ તારકો તે જગત્પ્રાકાર ગોવર્ધનરામ. ઝવેરીલાલ ને હરિદાસ, મનઃસુખરામ ને દોલતરામ, બાળાચંદર, મણિલાલ ને હગનલાલ, અને ગોવર્ધનરામઃ એવી અદ્યક અદ્યસિદ્ધિવન્તા ત્યારના નડિયાદને માટે કારલાધવના વીમર માટેના પ્રચસ્તિબોલ ઉચ્ચારી શકાય કે: Possessing such an eight, the small town of Nadiad, some fifty years ago, might challenge the proudest capital of the world to match it in intellectual wealth.

એ ખરું છે કે “સરસ્વતીચંદ્ર” તે નથી વેદ કે નથી ધર્મપદ, નથી ઇતિહાસ કે નથી કુરાન. ને ગોવર્ધનભાઈયે નથી બ્યાસ કે વાલ્મીકિ, નથી હોમર કે ફિરદૌસી. “સરસ્વતીચંદ્ર”નો રસપ્રંથ નથી ભાગવત કે હિમાલય કામેડી. “સરસ્વતીચંદ્ર” શું નથી તે સૌને સુવિદિત છે. એનાથી નિરવધિ આત્મસંપત્તિવન્તા રસપ્રંથો સરસ્વતીના જગત્પ્રાગ્મંડારે નથી એમ નથી. છતાં “સરસ્વતીચંદ્ર” જગતની ચિરંજીવ મહાકાદમ્બરી છે ને અમૃતમેષિનીશાળી ગોવર્ધનરામભાઈ જગતના એક મહાકાદમ્બરીકાર હતા. નડિયાદના મગમાં એ મહાનુભાવ ઋષિજન વિરાજતા ને સ્વલ્લક્ષીદાનાં વેદગાન

સમે એમનો કીર્તિધ્વનિ ત્યાં ગાજતો. કલાપી ત્યાં જતા, લલિતજી ત્યાં જતા, પ્રો. મનજી, દિ. બ. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ ત્યાં જતા. સાક્ષરત્વને ગુજરાત ત્યારે ત્યાં સોષતું.

ગોધથેતું વિદ્વેષ મિસ્ટર, અરબની રાત્રીઓ, લૂગોતું લે મિઝરેબ, ને ગોવર્ધનભાઈનો “સરસ્વતીચંદ્ર” : ચાર દિશાઓની દેવીઓ જેવી દિશાઓને સિંહાસને એ ચાર કાદમ્બરીઓ વિરાજે છે. એ સહુ ઉપર આકાશકેન્દ્રે, દેવલોકના ઝુમ્મર જેવી અનેક-જ્યોત, પાંચમી બાણુલટની કાદમ્બરી લળેલે ને લૂમેઝૂમે છે. જટી એવી મહાકાદમ્બરી લખાશે ત્યારે પૃથ્વી તેને તેટલેટલા લાવે પૂજશે. દિશામંડળનો ખૂટતો ચોક આજે તો ગુજરાતે પૂર્યો છે.

સન્નમનો અને સન્નમનીઓ ! ઇતિહાસ કહે છે કે સરસ્વતીચંદ્ર હપાયો એ મહાતિથિએ આપણા અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યે જગતસાહિત્યમાં પગ મૂક્યો.

*

ગોવર્ધનરામનો અક્ષરપ્રદેશ કાઈ ગિરિલીલામાં સમાતી વનસદમી સમે છે. વગનચૂમતાં શિખરો, પાતાળમેદતી શુક્ષ્મો, ઉન્નત પાપાણ્યઅંકિત સાગર-તટ, પડતાં પથરાતાં જળ, કે વેરાયેલાં તારા જેવાં લીલોતરી ઉપર રમતાં પુષ્પો આવલોકતાં દયમળી જતા હૃદયના ભાવો ઊઘળી રહે છે. વર્ષાઋતુમાં રજનીમુખે સૂર્યના વધતા તકકામાં નેચેલા ચેષ્ઠધનુષ્યના જેવી તેમના સાહિત્યની અક્ષરરેખા છે. કવિતા, નવલકથા, નિર્ણય અને વિવેચન જેવાં સાહિત્યનાં બહુધે અંગોને જ વીંટળાયું છે. ‘સસ્વતીચંદ્ર’ તેને કીર્તિસ્તંભ છે, ‘સ્નેહમુદ્રા’ સમારક છે, ‘સાક્ષરજીવન’ અવરોધ છે.

—સુરેશ દોશી

ગોવર્ધનરામની શૈલી

લેખક: વિધ્યુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

[‘સસ્ત્રવતીચન્દ્ર’ના સમર્થ અભ્યાસી શ્રી. વિધ્યુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ ‘સસ્ત્રવતીચન્દ્ર’કારના તરેહદાર ગદ્યની ઊંડી ચૂંટતરી વિદ્વત્તાણુક્ત વિવેચના આ લેખમાં કરી છે. ગોવર્ધનરામનું ગદ્ય કેવી રીતે ચિક્ષુરું મધું છે, તે કેટલું ઉત્તમ અને પ્રભાવશાલી છે એ આર્થિક પૃથક્કરણ દ્વારા લેખક અહીં સ્પષ્ટ કરે છે. શ્રી. રામનારાયણ પાઠક ને શ્રી. વિધ્યુપ્રસાદ બંને દર્શાવે છે તેમ નાનાસાલના અપધાગદ્યની આગાહી કરતાં, તેને મળતું ગદ્ય, ગોવર્ધનરામમાં પણ કવચિત્ દેખાય છે. આ વિવેચના ‘સસ્ત્રવતીચન્દ્ર’કારને લગતા બીજા ત્રણ લેખો (‘વિવેચના’માં) પણ ખૂબ મનનીય છે.]

: ભૂમિકાઓ :

ઉત્તર વયનાં લખાણોમાં નર્મદાશંકરથી વિનૂસ્ત વાક્યોની કંડિકાઓ લખાઈ જતી પણ, કંડિકાઓ ધાટદાર બાબે જ થતી. નર્મદાશંકરની પાકટ શૈલી અસ્થિર, લપલપાટવાળી, ટાંચણિયા, વાતચીતિયા, ભાષણિયા. “નર્મદની કલ્પમ માટે મને જગદ કે ધોડાની ઉપમા નથી બેસતી, હરણીની જ ઉપમા બેસે છે. ખદ, રવાલ કે ઠેકગતિ, કયામાં નર્મદની કલ્પમ અર્થો કલાક પણ એક સરખી ના ચાલે.” (બલ્લવંતરાય ક. કાકીર; ‘કૌમુદી’ એપ્રિલ ૧૯૩૬) તોય ગતિકાળા પરત્વે નર્મદની શૈલી કવચિત્ કવચિત્ ગોવર્ધનરામની આગાહી કરે છે.

પણ જોઈએ કે પ્રજા નિત્ય સુખમાં રહે તેવી બ્રિટિશ રાજનીતિ છે? ઇંગ્લંડના લોકે સ્વરાજ્યમાં, રાજ તથા પ્રજાના ટંકામાં, પ્રધાનમંડળ તથા પ્રજાસભાજના વાદવિવાદમાં, -ચુસપેપરોની ગર્વામાં, બીજા રાજ્યોના સંબંધમાં ને સ્વાયંભુક્ષિ દેખાતી છે અને આ દેશમાં વેપારી રૂપે ને રાજ્ય મેજવતાં ને પણ ને દેખાતી છે તે તો આજ ને પ્રકૃતિ સાથે જ એમ નિત્ય રહેવાની. બ્રિટિશ સરકારની નીતિ સંસ્થાઓમાં ક્ષતિવાદના સંબંધમાં ને દેખાઈ છે ને દેખાય છે, ને પેતાના જીતેલા ઐરિશોના સંબંધમાં દેખાતી આવી છે, (એઓ પાલમિન્ટમાં બેસે છે તે પણ) તે નીતિ આ દેશની કાંઈ પ્રજાના સંબંધમાં

રાજ્યધર્મથી કે રોહથી કે દ્યથી કે કીર્તિના કાંડથી પ્રભવું હિત કરનારી થાય નહિ. પ્રભુ બહુ બોલશે ત્યારે દેવ પડી ■ કહી વુકડે નાખશે ને થોડી વાર પછી નવી યોજનાએ એવું કરશે કે, આપેલાથી અધિકમણું પાછું લઈ લેશે. (નર્મદાસંકર: 'ધર્મવિચાર' પૃ. ૯૪).

નર્મદાસંકરની કંડિકા મૂકી દીધી છે સાંથી આગળ વાંચીએ તો અણુધડ લાગશે, ઉત્તારેલા લાગમાં પણ જોઈએ તેટલી સફાઈ નથી, પણ એ ઢાળામાં, લયમાં, ગોવર્ધનરામની શૈલીની આગાહી છે. "સરસ્વતીચંદ્ર"માં ધણે ઠેકાણે આ જ ચહ-જિતરતું લખાણ મળી આવશે.

બાઈ, સરકારનો સ્વાર્થ તમને જવાડવામાં છે એવો અનુભવ થયેલો સાંભળવામાં નથી. પણ માનો કે એમ છે. તમારા પ્રભાવથી જે વિદ્યા તમે મેળવવાના નથી તે વિદ્યા તમારા મનજમાં બળાવ્યે પ્રવેશ કરી તમારા અંધકારનો નાશ કરે અને રાજ્યત્વને યોગ્ય બુદ્ધિવિકાસને તમે પામે એવું માનીએ તો પણ એટલું તો સલ બહુરો જ કે તમે એટલો પ્રવાસ કરશો એટલામાં ઇચ્છે સરકાર તમારાથી પથસગણો વધારે પ્રવાસ કરશે અને તમે પાછળના પાછળ રહેવાના; અને તમારા પગ ચાકશે એટલે તમે એથી પણ વધારે પાછળ પડવાના ને ઇચ્છેજને જાણો દેવાના. ('સરસ્વતીચંદ્ર' ભાગ ૪થો પૃ. ૬૭)

ગોવર્ધનરામનાં કેટલાંક પાત્રો દૃઢતાવાળાં અને નિશ્ચયશુદ્ધિ છે. તેમની વાણીમાં નર્મદાસંકરનો અગત્ય આત્મવિશ્વાસ અને આમહ જણાય છે. આ શુણે પછીના શૈલીકાવેમાં અલવંતરાયમાં વિશેષ પ્રમાણમાં જણાય છે. આ શુણે વિનાની નંદસંકરની શૈલી પ્રવાહિતામાં નર્મદ કરતાં તરત જુદી પડી આવે છે. ગોવર્ધનરામના પુરોગામીઓ અને સમકાલીનોમાં વિચાર-સમૃદ્ધિનો પ્રવાહી, સુરપટ્ટ અને સુરેખ શૈલી સાથે યોગ જોવો મણિલાલમાં છે તેવો કાઈમાં નથી, પણ લયવિલમ્બન (amplitude of rhythm) જે ગોવર્ધનરામની શૈલીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે, તેમાં નંદસંકર ગોવર્ધનરામની વધારે નજીક છે. મેદાલેની શૈલીને નંદસંકરે પચાવી છે, પણ તેની મર્યાદા

એ નેદશંકરની પણ છે. વિશ્વનાથ ભટ્ટે 'માનસી'માં નેદશંકરની સૈલીના પ્રતિનિધિરૂપ નમૂના આપ્યા છે. ('માનસી' ૧૯૯૧, અંક ૨). વાક્યની પ્રસન્ન રચના દેટલી બાલિશ, જડ અને બેદુદી બને છે તેનો નમૂનો નવમો સારું ઉદાહરણ છે.

તે દહાડો તેની જિંદગીમાં સૌથી મોટો હતો; તે દહાડો તેની ઇચ્છા સફળ થવાની તે આશા રાખતી હતી; તે દહાડો તેના પ્રિયતમનું મ્હોં તેને ભેટું હતું; તે દહાડાથી તેના સંસારનો આરંભ થવાનો હતો; અને તે દહાડો તેના કલ્પેલા સુખી વખતનો પહેલો જ હતો. માટે તે દહાડો તેને અતિ સુખની સાથે ઘણી ચિંતા મનમાં રહે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

આની પડછે ખીન્ને પરંતુ સુંદર નમૂનો મૂકીએ:

તેના ભૂત ભિન્ન, તેના સગા કહેવડાવનારા, તેના યોગબાણમાં આગર માનનારા, તેને બારણે રાજ ભેડા ફાડનારા, તેને બાપજી બાપજી કહેનારા, એ સુધળામાંથી કોઈ ત્યાં ન હતું. જેમ પાણી સૂકયા પછી માછલાં નાશી જાય છે, જીવાર કપાયા પછી હાડકા ખીન્ને ઠેકાણે જોડી જાય છે, જેમ ગળપણ ખસેડ્યા પછી તેના ઉપર બમણતી માખીઓ જતી રહે છે, તેમ તે લીલા વનના સૂડા, જિગતા સૂરજને પૂજનારા, આવતાની બોલબાલા તથા જતાતું મ્હોં કાણું કહેનારા, આ વખતે કોઈ માધવને ઘેર ફરક્યા જ નહિ.

પ્રસન્ન વાક્યરચના સર્વથા અસ્વાભાવિક છે, રસને હાનિકર છે, એમ માનનારાને ચરણે ઉપલી કંડિકા ધરું છું. માધવનો વૈભવ, તેની સત્તા, તેનો રુવાળ, ભિન્ન ભિન્ન ગરબજીઓના, ઝડપથી, એક ઉપર એક આવતા ઉલ્લેખોથી જેમ અનુભવાય છે, તેમ તેમની પામરતા, પોકળતા અને નીચતા માખીઓ અને ગાંધલાંના રમરણથી યુગપત્ત ખડી થાય છે. વળી વળીને પાંખો ફફડાવી વેગ લઈ જીડતું પક્ષી શિકાર તરફ વીજળી પેઠે ઊતરી જાય તેવી વાક્યની ચઢ ઊતર છે, તેથી 'માધવને ઘેર કેઈ ફરક્યા જ નહિ' તે મુખ્ય વક્તવ્યની છાપ મનમાં નિશ્ચિત અને સ્પષ્ટ પડે છે.

ગોવર્ધનરામની સૈલીની પ્રથમ બુમિકા આવી છે; વાક્યવિસ્તાર અસરકારક, પણ તેનું સંયોજન સંકુલ નહિ, સાદું—અંકોડામાં અંકોડો

નાખી જીપચ્છવેલું. આવી રચનાને સંયોજન પણ ના કહેવાય, કરામત ન ગણાય, કેમ જે તેમાં સમાન વિલક્ષિતવાળાં પદો વા પદ-સમૂહો કે ગોણુ વાક્યો ગાડીના કળ્યા જેમ સંકળાયેલાં હોય છે. તેમાં કયની છટા હોય છે કંઈક વક્તૃત્વને ચોખ્ખું; તેથી આકર્ષકતા આવે છે. વિગતપ્રચુર વર્ણનવિષયને સમમેવ રજૂ કરવામાં તેની સાર્થકતા છે.

જેમ મિત્રો એકબીજાની છાની વાતો નહીં ખરી મિત્રતા ધારી સમજે છે; જેમ શેઠના દ્રવ્ય અને વ્યાપારનો મંત્ર નહીં સદ્ગુણી મુનીમ પોતાને શેઠનો ખરો વિશ્વાસપાત્ર સમજે છે; જેમ રાજ્યના અત્યંત વિશ્વાસનું પાત્ર બનતાં સત્રધાન પોતાની સદ્ગુણિ વાપરવામાં સ્વતંત્ર બને છે અને રાજ્યસેવાનો ઉત્સાહી થાય છે; જેમ ધર્મિષ્ઠ અને બુદ્ધિમાન રાજના પાલનથી પ્રભુ ખરેખરી રાજભક્ત થાય છે; જેમ શુદ્ધ અંતઃકરણ સાથે ઉચ્ચ સંસ્કારનો યોગ થતાં સિદ્ધ જિજ્ઞાસુ પશ્ચાન્નદ ઉદીપ્ત થાય છે; તેમ જ વિદ્યાચતુરનાં સુખદુઃખ સમજવાની ઇચ્છાથી જીજ્ઞાસુ પામતાં વધવા પામિલું શુભસુંદરીતું સ્નેહી હૃદય પતિના હૃદયની સર્વ છાની વાતો નહીં અને સમજવા પામ્યું. પોતે તેના પૂર્ણ વિશ્વાસનું પાત્ર છે તે અનુભવવા લાગ્યું. પોતાના અભિલાષ પુરવામાં સ્વતંત્ર અને પતિના સ્નેહનું ઉત્સાહી બન્યું, પતિ-ભક્ત થયું, અને શરીરવાસનાઓથી સિદ્ધ રહેતા ઉચ્ચ અને માનસિક પ્રેમના આનંદના અમકાસથી અમકવા લાગ્યું. (‘સાસ્વતીચંદ્ર’ ભાગ ૨ નો, પૃ. ૨૯).

અલકડિશોરી ગમે તેવી પણ બાળક હતી; રંધ અવરથા તેણે ફીકી ન હતી; પોતાનું ધણું ક્યું જ સમજતી. પોતાને દુર્ગેશ કાનેલી જ ભેટી; હુકમ ક્યો જ સમજતી; મનમાન્યું અમલમાં આવ્યું જ ભેટી; ચારે પાસથી વખાણ જ સંભળતી; અમાલના ઉદય કરતાં તેનું વચ મહોટું ન હતું; વધમાં, જ્ઞાનમાં, અનુભવમાં, નીતિમાં અને સુદરભમાં, પોતાનાથી ચઢીયાતાં માણસોને પોતાનાથી દબાયેલાં રહેતાં અનુભવતી; ખરું શું છે તે તેને કોઈ સંભળાવતું ન હતું; ખોટું શું છે તે તેની આગળ કહેવા કોઈની હિંમત આસતી નહોતી; હિત અહિત સામાં છે તે તેને કહેવની કોઈને ઝરજ ન હોતી; ભૂતકાળની વાત સંભળાવી તેને કંટાળો આપવો એ સહન સ્વાર્થ વિરુદ્ધ હતું; બલિષ્ઠકાળની સત્તી વાતો ઉપર તેની આંખ દોડાવવી એ તેની કદપનાને ધમ આપવા જેવું અને તેના મનને ખેદ આપવા જેવું મનાતું;

આથી વર્તમાન રંગભૂમિ ઉપરનાં નાટકો ઉપર તેનું લક્ષ રહેતું અને પ્રત્યક્ષ પડકાર આગળ તેની દષ્ટિસીમા આવી રહેતી. આ સંક્રાંતિ એ હવે કે ક્યારેક શુભાન રૂપી સર્પ તેના કુમળા મગજમાં પેસી રહી, કુધવાઈ રહી, તેની ભમરો ઉપર ફેલા માંડતો. આંખમાં ધૂલ્યાંમલ થતો, જીભમાંથી કુંકાડા મારતો, અને આખા શરીરમાં વિષમય ચંચળતા પ્રેરતો. આ સર્પનો પ્રતીકાર કરવા તેનામાં વિદ્યમૃત્વ હવે નહીં અને સત્સંમતિના કલ્પવૃક્ષોના વાસ તેણે અનુભવ્યો પણ ન હતો; માત્ર અમાત્ય-કુટુંબના સહજ વિનયરૂપ પાશા શક્ટાથી વિષમય ચેતન ઢંકાઈ રહ્યું હતું. (સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૧, પૃ. ૪).

જુદાંતના જમાન કે સ્વભાવના આલેખનમાં-એમ જ કહીએ કે જ્યાં ભાવાવેશ કે દરપનોદુપનથી શૈલીને વેગ કે રંગ મળતો નથી ત્યાં-પ્રતિહાસ અને ચિંતનના પ્રંધોમાં જોવામાં આવતી મધ્યમ શૈલીની આવશ્યકતા રહે છે. સિત્ત બિત્ત રીતે લેખકો એ શૈલી સાધે છે. લેખવિષય ગમે તે હોય, લખાણુ સુવાચ્ય અને વૈવિધ્યવાળું રાખવું જોઈએ. મધ્યમતા ના સધાય ત્યાં શૈલી કાં તો સપાટ થઈ જશે કે ઔચિત્યના, રસપુષ્ટતાના અભાવે-પોષક કે આડંબરી થઈ જશે. ત્યાં બાણશસ્ત્રનું કેવળ અનુકરણુ છે ત્યાં ગોવર્ધનરામની શૈલી પણ આડંબરી થાય છે, પણ સામાન્ય રીતે આ પ્રથમ ભૂમિકામાં મધ્યમતા સધાય છે. બીજા નમૂનામાં પ્રધાન દાળો આ વાક્યમાંનો ગણીએ: “પોતાનું ધર્મુ કપુ જ સમજતી.” એ દળનાં પરસ્પર તોળાતાં વાક્યોની ચાલી જતી હાર એકવિધ થાય તે પહેલાં “વયમાં યાનમાં, અનુભવમાં” આદિ વાક્યના પ્રત્યેક શબ્દના પહેલા વર્ણના બારથી જોઈતું વૈવિધ્ય આવે છે. પછી લય મેદાલેમાં થાય ■ તેમ ધીમે ધીમે પ્રલબ્ધ થઈ “પેસી રહી”, “કુધવાઈ રહી” વગેરે પદ-સમૂહમાં ત્વરિત ગતિ થઈ, ઉપજાતિ, સમ્પૂર્ણમાં વિરમે તેમ છેલ્લા પહેલા પદના વાક્યમાં વિલય પામે છે.

પણ ગોવર્ધનરામ માત્ર વાર્તાકાર નથી; કવિ છે; દ્રશ્ય છે. તેમનું સંવેદન અતિ સૂક્ષ્મ છે; તેમનું દર્શન અતિ ઉત્સાહી છે; તેમનું, ભાવાલેખન મનોહર અને ચિન્તન કલ્પનારંગિત છે. તેમના માનસની આ દ્રવિદ્રષ્ટાની સપાટીમાંથી તેમની શૈલીની બીજા એ ભૂમિકાઓ જીતે

છે. આમાંની એક-યા બીજામાં સમાવી શકાય એવી અપદ્યાગદ્ય શૈલી (નાનાલાલની ઢબે છાપેલી નહીં, પણ આરોહ અવરોહમાં તેમની લાક્ષણિક શૈલી જેવી) પણ ગોવર્ધનરામમાં જોવામાં આવે છે. 'વસન્તોત્સવ' વાંચવાથી આ શૈલીમાં ત્રિપાઠીથી લખાઈ ગયું એમ બનવા મંભવ નથી, કેમકે તેનો કંઈક ભાસ 'સરસ્વતીચંદ્ર' પહેલા ભાગમાં પણ થાય છે; આ શૈલી ચોથા ભાગમાં પણ ડોકિયાં જ કરે છે, પ્રવાહ-રૂપ બનતી નથી. વળી ગોવર્ધનરામમાંથી અપદ્યાગદ્યનો ઘાટ નાનાલાલે ઉપાડ્યો એમ પણ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, એમ કહી શકાય તેમ જ નથી; તેમનું, ગદ્યને મુકાબલે વધારે દઢ લક્ષણનું. અપદ્યાગદ્ય 'સરસ્વતી-ચંદ્રમાં' નથી. ખોટી કે ખરી સમજણથી 'બેન્ક વર્સ' ના પરિચયનું પરિણામ જ અપદ્યાગદ્ય છે એ નિઃસંક છે. 'બેન્ક વર્સ'ની અસર અંગ્રેજી ગદ્યશૈલી પર થઈ છે, તેવી અસર ગોવર્ધનરામની ગદ્યશૈલી પર પણ થઈ, અને તેથી અપદ્યાગદ્ય અને આમાં કવચિત્ સામ્ય સમગ્રાય છે એમ કહી શકાય.

'સરસ્વતીચંદ્ર' પહેલા ભાગમાંથી અપદ્યાગદ્યના આરોહઅવરોહ-વાળો ખંડક શ્રી. રામનારાયણ પાંડે 'અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય'માં આપ્યો છે. ચોથા ભાગમાંથી એક એવો ફરો હું ઉતારું છું. ('સરસ્વતી-ચંદ્ર' ભા. ૪, પૃ. ૫૭૧).

સર-કુમુદ, એમાં જોજો ને જોતી જોતી કહેજો. આજ શુરોપમાં જોવાં સંવનન અને પ્રીતિવ્રમ રચાય છે તેવાંજ આ આસપાસના આપણા દેશમાં ઘટાં નથી? ઉપર જે જ્ઞાતિયોના અનેક સ્તમ્ભ ને ચીસ જણાતા હતા તેને રથાને અહીં ચારે પાસ માત્ર એક જ પૃથ્વી જણાતી નથી? ભાગ, ઉદારતા, સાધુતા, દયા આદિ રંગની જ વૃદ્ધિ આ એકાકાર થયેલી ધર્મભૂમિમાં ઘટી નથી? એ વૃદ્ધિનાં કલ્યાણકુળથી લોક સમૃદ્ધ, તેજસ્વી, વીર્યવાન ને યશસ્વી થતા નથી? કુમુદ, સુદમદિષ્ટી રતનાંજિ જોઈ લે અને હોશ પ્રેમાળ હૃદયના ઉદ્ગારથી વર્ણવ.

કુમુદ-હૃદયવલ્લભ! સર્વ ભારતવર્ષમાં એકજ-નાટી મન્દ, નહીં ઉમ, એવો-રમણિય પ્રકાર દેખું છું. ન્હાનાં ગામડામાં ને મોટાં નગરોમાં આનન્દનાં

ગીત સાંભળું છું. અરણ્યોમાં, પર્વતો ઉપર, નદીતીરે ને સમુદ્રતીરે, સાહુજનેની નિર્ભય નિરંકુશ કલ્યાણચર્યા, જ્યાં જોડું છું ત્યાં, હૃદયને પ્રદુક્ષ કરે છે. મનુષ્યસૃષ્ટિના સ્થૂળ દેહમાં આરોગ્ય, વીર્ય, સુન્દરતા ને સુખકામ જોઈ છે. આજના આપણા જાતીય લોક તો પ્રમાણમાં વામન, ક્ષીણ ને રોગી છે; બાળક જેવા ઉપરના શક્તિઓમાં જણાય છે; બુદ્ધિમાં, વિદ્યામાં, સાધુતામાં, પ્રીતિમાં અને સર્વ સદૃશ્યમાં પણ આ નીચેના પ્રતિબિંબિત લોકમાં ને આપણા દ્વાજના લોકમાં એવા જ ફેર છે. સ્વામિનાથ ! ખરી મહાયાત્રાએ તો આ લોક જ કરે છે. દક્ષિણમાં લંકા, જાવા ને સુમાત્રા; ઉત્તરમાં ત્રિવિષ્ટપ, ચીન, કન્દહાર, તાતાર ને રોમ; પશ્ચિમમાં ખિસરદેશ; પૂર્વમાં બ્રહ્મદેશ ને સીયામ; એ સર્વ દેશો સુધી પૃથ્વી ઉપર અને સમુદ્ર ઉપર જારનવર્ધના પંડિતો અને બ્યાપારીઓ દોડાદોડ કરી રહ્યા છે. ને એમના રથ અને એમનાં બેઠાણું હું અર્હોથી સંખ્યાબંધ જતાં આવતાં જોઉં છું. આ મહાશ બેઠાણા ! આ લોકની છાતીએ કેવી ચાલે છે ? અને એમને ઘેર તો કંઈક જુદી જ સૃષ્ટિ દેખાય છે. ચાંદીના દોંદોળા ઉપર સંવનનથી પરણેલાં દરખતો ગામે ગામ ને દેશો દેશ દેખાય છે. કામદેવના બાણના ટંકાર, કામદેવના જય અને પરાજય, વેશવ, સુખ, સમૃદ્ધિ, લોભ અને લાગઃ સર્વ દર્શન આ પ્રદેશમાં મનભર મનહર થાય છે.

આ આખો ખંડક અપઘાગઘમાં વાંચી શકાય તેમ નથી એ રપટ્ટ છે. નાનાસાક્ષી અપઘાગઘ કારીગરી (વાતચીતની ભાષાથી દૂર તેથી કારીગરી) લેખે પઘની ધણી નજીક પહોંચી જાય છે; તેમ અહીં નથી. તો અપઘાગઘને સહજ કૃત્રિમતા પણ અહીં નથી. અપઘાગઘનો ધાટ એવો છે કે વિચાર અને ભાવને બને તેટલી અસંકુલ સ્થિતિમાં જ તે રજૂ કરી શકે; તેની રચનામાં દરેક ભાવ, વિચાર કે ચિત્રને સાદા અને એક એકથી અલગ નિશ્ચિત આકારમાં મૂકવો પડે છે. અહીં ગોવર્ધનરામમાં કલ્પનાને ઉત્તેજતા ચિત્રસરઘસની અભિવ્યક્તિ અપઘાગઘના ઢાળામાં ચર્પી છે ત્યાં વેધક બની છે; પણ મંદગતિ, અનેક વિરામવાળું અપઘાગઘ “પંડિતો અને બ્યાપારીઓ”ની દોડાદોડ બતાવવા અસમર્થ થાત, કદાચ. આ કંડિકાને અપઘાગઘના નહીં, પણ કલ્પનારંગિત, ઉચ્ચ શૈલીના હિદાહરણ તરીકે જ ગણવાની; જેમાં

પ્રસંગવશાત્ અપદ્યાગવનું સૌંદર્ય, સાર્થકતા (કદાચિત્ મયાદા પશુ) સમજી જવાશે.

ગોવર્ધનરામની ગદ્યશૈલીની બીજી ભૂમિકા ભાવમય, આવેશ-સ્પૃષ્ટ વાર્તાલાપ, પત્રાલાપ અને ઉદ્બોધક પ્રબોધોમાં દેખાય છે. (દા. ત. 'સર.' ભા. ૪, પ્રકરણ ચોથામાં છે તેવા વાર્તાલાપ, પ્રકરણ ૬માં છે તેવા પત્રાલાપ કે પ્રકરણ પાંચીસમાંમાં છે તેવા પ્રબોધોમાં). મહાસરાજ, ચંદ્રકાંત, ચંદ્રાવલી, વીરરાવ, શંકરશર્મા, પ્રવીણદાસ, વિદ્યાચતુર, તરંગશંકર, ઉદ્ધનલાલ, દેશદેશનાં સર્વે, ચિરંજીવો વગેરે પ્રસંગ વિષય અને ચારિત્રાનુસાર સ્પષ્ટસ્પષ્ટ બેદક અંજીવાણાં પણ શૈલીના એક જ કુળનાં ભાષણ કરે છે. વિશ્વદાસના આવેશરહિત, શાંત, મધ્યમ પણ સુવાચ્ય શૈલીના પ્રવચનને ('સર.' ભા. ૪થો પૃ. ૪૨૦) પણે ચંદ્રાવલીની વિરુદ્ધિ ('સર.' ભા. ૪થો પૃ. ૪૦૨) મૂકવા જેવી છે.

નવીનચન્દ્રજી, વસે આવા સાધુજન છે, સાધુજનના આરાધ્ય સમજે છે, મધુરીનું દુઃખ આ હૃદયથી જોવાઈ નથી, હું પણ કંઈક વિશ્વત હું, તે ગદારાં મતને લાગ કરી એ મધુરીને માટે આપની પાસે આવી છું અને એને માટે કહો કે ગદારા પોતાના શમસુખને માટે કહો પણ આ જોણુ હૃદયે માછનું મંદિર મુકવી મને વખાંરી પાસે આણી છે. સમસ્ત સાધુમંડળનું માન રાખીને, કે મધુરીની દયા કરીને, કે આ ગદારા હૃદયના હૃદયાર સિદ્ધ માનીને, કે આપની ઉદાર દક્ષ સુદ્ધિની પ્રેરણાથી, ગદારી રંકે વિશ્વસિ સ્વીકારો. વધારે કહેવાની ગદારામાં રાક્ષિ નથી, સત્યનો બલવતર બોધ કરવા જેટલું ગદારામાં જ્ઞાન નથી, ધર્મનું શુદ્ધતર તારતમ્ય કદાહવાની ગદારામાં બુદ્ધિ નથી, રસરહસ્ય વધારે પ્રદીપ્ત કરવાનો આ હૃદયનો અભ્યાસ પણા કાળના વૈરાગ્યથી કટાઈ મયો છે, અને ગદારા હૃદયને ને ગદારી પ્રવૃત્તિને આશ્રય આપી શકનાર વિહારપુરી આપનું અનુચરણ કરે જ તે આપની પાસે આવા વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય એવું ઇચ્છવાનો મને અધિકાર નથી. નવીનચન્દ્રજી, હું આપની પાસે હાથ જોડી ઉભી રહી છું અને સાધુજન પાસેથી આટલી કિંદા માગતાં શરમાતી નથી.

આ ખણકમાં (કે. પૃ. ૬૭૭ પર પાઞ્ચાલીને કરેલા ઉદ્બોધનમાં " પાંચાલી ! હું હાલ તારી પાસે આવી શકતો નથી—મારો પ્રવાસ હજી આટોપાયો નથી !—કામ બધું છે ને વેળા ઝાઝી છેxxx"

ત્યાંથી શરૂ થઈ પેરેઆફના અંત સુધી) ૨, ૩, ૬ વર્ણોથી માર્દવ, તે વર્ણો તથા 'આ' સ્વરના અભ્યાસથી એકાકારતા નીપતી છે; લયના સંવાદમાં પણ અનાયાસચારુતા આવી છે. વસ્તુસ્થિતિના નિવેદનમાં કે બનાવના બ્યાનમાં આવી શકે તેટલો ઘૂંટેલો વાક્યપ્રવાહ અહીં અશક્ય છે, અને છતાં શૈલી ઉન્નતિગત (elevated) છે. ચોથા ભાગમાં વાતાવરણ એટલું અસૌકીક છે, પાત્રોની સંસ્કારિતા અને વિદ્વતા એટલી પરિપુષ્ટ છે કે આ શૈલીમાં કૃત્રિમતા સહેજ પણ લાગતી નથી, ઊંચડું વાતાવરણને વધારે અપરિચિત મનોહારિતાવાળું, અદ્ભુત બનાવવામાં તે સદાય કરે છે. કલાની સ્વચ્છાઈ, અકૃત્રિમતા તેના વાહનને અવલંબતી નથી; તે તો સદાય કૃત્રિમ છે જ; પણ કલાકૃતિના પરિશીલનથી થએલા અનુભવની સંસારા ઉપર અવલંબે છે; એ અનુભવસમયે ઉપાદાન જુલાઈ અનુભવ જ પ્રાપ્ત થાય છે કે કેમ તે ઉપર ટકે છે; એ અનુભવ આપણા સમગ્ર ચિત્તને ઢાલેલો, અને ભુદ્ધિ, લાગણી, વાસના પ્રત્યક્ષ આદિમાં કેને પ્રધાનતઃ અને કેને ગોચરતાએ જાગૃત કરે છે, ભરે છે તેના ઉપર તેની મહત્તા છે. કેવળ અર્થથી જે અનુભવનું નથી તે શૈલીથી (કવિતામાં કહે, 'છંદાદિથી') અનુભવાય છે, એટલે અર્થની અશક્તિમાંથી જ શૈલીનો કુદરતી જન્મ થયો છે એમ કહીએ તો પણ સાહે. ધીર, ઉન્નતવલ્લ, સંસ્કારસંપન્ન, લાગણીભરી અને વળી સ્ત્રી; પ્રતિભાસંપન્ન, જ્યમ, ઉદાસીન ને વળી પુરુષ; અજ્ઞાણી સ્ત્રી, અજ્ઞાણ્યો પુરુષ અને રૂપે ભાવનાએ નવી જ દુનિયાઃ આ સ્થિતિમાં ચન્દ્રાવલીસરસ્વતીચંદ્રનો સંવાદ થાય તેવો આ છે, એમ કહેવા કરતાં તેમનો સંવાદ આ સ્થિતિનું તીવ્ર સંવેદન કરાવે છે એમ કહેવું યચાર્ય છે. ધર્મશુદ્ધિ જગાડવાની આ અપીલ એક રીતે એક સળંગ વાક્ય છે; તેના વિભાગોમાં દર્દને લીધે લેવાતો ટૂંકો શ્વાસ છે. શાન્તિથી પૂરો શ્વાસ લેઈને બોલતાં સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર ધારી અસર ના પણ થાય, અચ્ય કથન ગુરુ-સૂત્ર (formula) રૂપે રજૂ થતાં અગ્નિમાન અને તે દ્વારા મૂર્છિત

ધર્મશુદ્ધિ બરાબર જાગૃત નહિ થાય. જાગૃતા અભિમાનને જાગૃત રાખવું હોય, વધારે પ્રયુક્ત કરવું હોય તો આ પરિચ્છેદમાં છુપાએલી કલા સાધવી પડે, અને સર્વ સમર્થ પ્રજ્ઞનાયકો અને વક્તાઓ એ કલા અંશતઃ સાધે છે જ. ધીમે ધીમે દૂંકાં વાક્યોથી સરસ્વતીચંદ્ર આર્દ્ર થયો કે તરત સુદીર્ઘ લયના વાક્યમાં શુદ્ધશુદ્ધિની આર્જવભરી અન્યર્થના ભરી ચન્દ્રાવલી તેને પૂરેપૂરો છૂતી લે છે.

ગોવર્ધનરામની શૈલીની ત્રીજી ભૂમિકામાં નર્તુ કવિત્વ જ નીતરે છે. ગોવર્ધનરામ મહાન કવિ છે. કદપનાને જગાડી, ઉત્તેજ, પાંખો આપી ઉન્નત સાગણીનું પ્રગળ પૂર તે વહેવરાવે છે તેવું ખીળ કાર્ષ શુજરાતી કવિમાં નથી. આ કવિતા પણ નથી તે માફ,—પણ એ અર્થમાં નહિ ઊતરીએ સરસ્વતીચંદ્રની અદ્ભુત શાલ્યમયતા, તેનું કાવ્યોચિત વાતાવરણ સૌ કાર્ષ સ્વીકારે છે. ત્રીજી અને ઉત્તમ ભૂમિકાના કાખલામાં મેં એ તર્વોનું સુભગ મિશ્રણ જોયું છે : પ્રકૃતિચિત્ર કે પ્રકૃતિનું આર્ક્ષજન અને ઉદ્ઘાત સાગણીનો આવેગ. ખીજી અને વધારે સાચી રીતે કહીએ તો પ્રગળ સાગણીને વશ થયેલા પાત્રના પ્રકૃતિદર્શનમાં ગોવર્ધનરામની ગદ્યકલા અદ્ભુત સુંદર રૂપ ધરે છે.

બારી બારનો અતટ પચાસેક વામ ઊંડો હતો, સુરઆમથી આવવાના માર્ગના એક છેડાના દસ પંદર હાથ એટલી જગાતું વળણ આ અતટને તળીયે આવડું હતું. સાંધી એક પાસના ચઢકાવ વચ્ચે તેનું મઠો કેખાતું હતું, અને એ મઠો આગળ એ વળણ દિવસે પણ બારીએ ઉમેલાંની દિશાએ અદરેચ ચડું હતું. આજે શુકલપક્ષનો મધ્યભાગ હતો અને સંધ્યા-કાળથી જ ચંદ્ર આકાશના મધ્યભાગમાં હૃદય પામતો હતો. અતટ આગળના ઉંડાં ઉંડાણમાં ઝિનું ચાંત તેજ ચમકતું હતું, અને કાળા કાણ અંધકાર અને ખડકોના હુલ્લની ઉંડામાં ઉંડી અને એકાંતમાં એકાન્ત ખોમાં ચંદ્રિકાની કામળ સૂક્ષ્મ પ્રભા ચંદનના લેપ પેટે લીંપાઈ જતી હતી. અને એ કદિનતા અને કામળતાનું સુંદર રસિક તેજસ્વી મિશ્રણ આ દેરાકાળના દરબને તેમ દિગ્ધિને પ્રશાંત ગંભીર કરી દેવું. સુરઆમ ગયેલા સરસ્વતીચંદ્રને પાછો આવતો આ ખોના તળીયાને માર્ગે સીધી કુમુદની આંખ એ તળીયાના અંધકારમાં

પણ ફરકતી છાયાઓથી ચમકતી હતી; એ ચિત્તરૂતિ ચન્દ્રિકાનું એ ભાગ બહુનું જેવું આતુરતાથી લક્ષ્યમાં રાખતી હતી: અને તળીયામાં પવન શુચ્ચવાયાથી સુસવાટ આવતા કે ખડકોની જળોત્થમાં હોવાં પાંદડાંના ખખડાટ અથવા તેમની વચ્ચે ચર્ષનીકળતા પવનનો ધસારો સંભળાતાં એના કાન સજ્જ અને સાવધાન ચર્ષ જતા હતા. (સર. ભા. ૪, પૃ. ૩૧૪).

પદ્મશૃંગ પર પરિત્રાન્નિકા મઠમાં પાંદડા જેવી, આતુર હરિણી જેવી, ‘ફરકતી છાયાઓથી ચમકતી’ કુમુદનું આ ચિત્ર છે. “ખારી ખારનો દેખાવ શાંત અને ગંભીર છતાં કુમુદને ઉન્માદક હતો.” શાંતિ-અશાંતિનું મિશ્રણ આતુરતા ભરેલું હતું. કુમુદના આ ભાવસંચાર અને પ્રકૃતિના આ રંગકંઠને પરિચ્છેદનો લવ અનુકૂળ રહે છે. એમાં વેગ નથી પણ પ્રસાદ છે, લવ મન્દ પણ સ્થિરમતિનો છે, નથી તેમાં વક્તાની છટા કે વિચારની સંકુસતા વા ગ્રીણવટ પ્રિયજન, નીચે એ રસ્તે ચર્ષ આવશે; એનું દર્શન કુમુદનું હૃદય ઝંખે છે, કોઈ ભણી ના જાય ને થાય એમ ઈચ્છે છે, સાધ્વીઓની વાતમાં ધ્યાન ચુકારી તેા પ્રિયદર્શન ખોલું પડશે, નીચે કરો. ખખડાટ થાય કે સરસ્વતીચંદ્ર જ હશે એમ ખારી તેનું ચિત્ત ફરકે છે. દર્શનાતુરાનું આ ચિત્ર વેધક છે. અંધકારની ગુહા અને ખડકો ને ચન્દ્રિકા, નૈરાશ્ય અને આપતિનું અંધ ભવિષ્ય, સાધ્વીઓ ને કુમુદ સામસામે તોળાય છે. ચન્દ્રિકા જેવાં પ્રેમહિરણ્ય સિવાય આશાનું કશું આરપદ નથી, એવો ધ્વનિ નીકળે છે. શબ્દની શક્તિ એવી છે કે ચન્દ્રિકાની શાન્તિ અને પ્રકાશનું મૂલ્યન કરે, ખડકોની દૃઢભાઈ અને ઉચ્ચાવચ્ચતા દાખવે, અને પાંદડાનો ખખડાટ અને પવનનો સુસવાટ સંભળાવે.

આ શાન્ત અને ગંભીર વર્ણનની જોડે ચોથા ભાગમાં પ્રકરણ ૩૧માને અંતે આવતું ‘લયાનક અંધકાર’ અને વીજળી અને ગર્જનાઓનું વર્ણન મૂકવા જેવું છે. એ જ દૃષ્ટાન્ત, એ જ દૃષ્ટિ, એ જ અતીન્દ્રિય અનુભવ. આ ત્રીજી ભૂમિકામાં, સામાન્ય રીતે, લયનો સંયમ એ વિશિષ્ટતા છે; શૈલી છટાદાર કરવાના કે ચર્ષ દોષ તેા તેને માણવાના

લોભમાં ગોવર્ધનરામ તણાતા નથી; કલામાં કલા શુપાર્થ ભય છે; રસરૂપ એકાકાર થાય છે અને આપણે કુદરત દ્વારા પાત્ર નિહાળીએ છીએ કે મનુષ્ય મારફત પ્રકૃતિ અનુભવીએ છીએ તેની કશી ગમ પડતી નથી.

કલ્પનાનું બળ અને અનુભવની હિટ્ટતાએ કાવ્ય જેવી અને ગોવર્ધનરામની શૈલીનાં કેટલાંક લક્ષણો પરાબર દાખવતી એક અશાન્ત રસની કંડિકા જોઈએ :

જે કાણે સસ્વતીચન્દ્ર જડ જેવો, મૂર્ખ જેવો, રાજ જેવો, સ્વપ્નસ્થ જેવો, સમાધિસ્થ જેવો, આ પ્રમાણે હમો હતો તે પ્રસંગે રાત્રી પાશુ એના જેવી જ નિરંકુશ બની. સંસારનાં સુખદુઃખની ચેતના નહ કરી, નિશ્ચેતન જેવી પૃથ્વીના એક ઉદાસી બીભ ઉડા સુધી બ્યાપી રહી જડ જેવી હમી રહી;

કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું

ધોઅ-અધોઅનું

જ્ઞાન નહ કરી,

મુકુટ ધારણ કરનારાઓને ઓવશ કરી,

પંડિતોને છુદ્ધિહીન નિદ્રાવસ્થામાં નાખી,

બ્રહ્મચર્યા અને જ્ઞાન્યાસના મતસ્થ પુરુષોને સ્વપ્નરુદ્ધિમાં રમાડી,

સ્વજે સ્વજે

મૂર્ખ થિણા કરી રહી;

પરોહીન પ્રકાશહીન ચેતનહીન થઈ ગયેલા સંસારરૂપ આ મહારમશાનમાં નિશ્ચેષ્ટ રાખરૂપે પડી, ધ્રુવક અને ત્રિયાળ જેવાં પોકેપોક મૂકી રોતાં સંબંધીયો વચ્ચે, કાળાગ્નિની બહાહ બળતી અભરામર એકાંત અને ભયંકર ચિતાના સુખમાં ખવાવા લાગી; સ્વયં જેવા દરે વિશ બ્યાપતા અંધકારના અદષ્ટ અવયવોમાં કલ્પનાની પેઠે બારાઈ મચી રહેલા જંગલો, પર્વતો, નગરો અને પ્રાણીઓના અંતર્ગત ઠાકને આખો મૂંઝવી જોઈ રહેતો હોય, તે મહા-સ્વપ્નમાં જ સિદ્ધ, વામ વજ્રેની ભયંકર ગર્જનાઓને લવતી હોય, તેમ સુપુરિત સમયે ભગ્નત સંસ્કારોમાં પ્રવાહપતિત થઈ જઈ; બાહ્ય સંસારના પ્રપચોને અગોચર કરી ચારે પાસ અંધકાર ભરી સસ્વતીચન્દ્રના મગજમાં કેઈ સર્વબ્યાપી એક

તત્વનો લય કરી એ લયમાં જ સમાધિસ્થ થઈ ગઈ. ઘર છોડ્યું, લક્ષ્મી છોડી, પિતા છોડ્યા, મિત્ર છોડ્યો, કુસુદ છોડી અને સ્નેહ પણ છૂટી ગયો; એ સવ પટ સરી ગયા તેની સાથે જ એ ઉપાધિપટમાં ઢંકાયેલું તત્વ જાતે અપ્રયાસે દિગ્ગોચર થયું હોય તેમ તે જોતો સરસ્વતીચન્દ્ર અત્યારે,

જંગલ વચ્ચે

અંધકાર વચ્ચે

ઉભો રહ્યો.

અને હંડા વિચારમાં

વિચારશૂન્ય જેવો

હીન થઈ ગયો. (સર. ભા. ૨જે, પૃ. ૧૫૭).

રાત્રિનું આવું બીયણ વર્ણન ગુજરાતી સાહિત્યમાં છે નહીં; (નરસિંહરાવની કવિનામાં રાત્રિનાં કેટલાંક વર્ણન છે, સુંદર છે, પણ આ કોટિનાં નથી.) અંગ્રેજ સાહિત્યમાં કેટલીક જ વાંચ્યું છે. રાત્રિનાં અવનવાં દશ્યોમાં, તેના જાતજાતના નાટ્યરંગમાં જોવર્ધનરામ કવિની, ચિન્તકની, સાધકની તદ્દપતા સાધી શકે છે. સર્વ જોદોનો સમાવતી તમિસામાં દિવ્યતા, ઈશ્વરનું પ્રતીક, લોકસમૂહનું પ્રતીક તે કેવું છે. તેના જેટલું અત્ય-રોદ્ર કેદરતનું કોઈ દશ્ય નથી. સાગરને તીરે, ઉન્નત ગિરિની તળેટીમાં પામરતા અનુલવાય સ્વસ્થતા પણ સાચવી શકાય, પણ પેતાના પેટાળમાં દ્રષ્ટા અને દશ્યને સમાવતી રાત્રિ, આપણે આખર્મિયામણાં ન કરીએ તો જળાવે એવી હોય છે. અહીં વાક્ય-કલાપનો લય અપરિચિત નથી, વર્ણનું સમગ્રતા આપતું સંયોજન પણ અગ્નપ્યું નથી, પણ તેના વિનિયોગે તેજસ્વી દ્રશ્યનાએ કરેલું રોમાંચક રાત્રિવર્ણન, બીયણ રાત્રિને તો ખડી કરી દે છે, સાથે સરસ્વતીચન્દ્રની એકસતાનું તીવ્ર સંવેદન પણ કરાવે છે. સૈલીની આ ત્રીજી ભૂમિકા વસ્તુતાએ લયની અથવા પદોના પ્રવાહની ત્રીજી ભૂમિકા નથી, પણ એનો વિશેષ છે, જેમાં સિદ્ધ વાદનનો ઉચ્ચતમ રસવિષયમાં વિનિયોગ થાય છે.

(“ વિવેચના ”)

સરસ્વતીચંદ્રની કરુણતા*

લેખક: રમણલાલ ક. યાજ્ઞિક

[આપણે આનંદશંકરે આ લેખને ‘ઘણો સુંદર અને રસજતાપી બરેલો ’ કહી તેના છેલ્લા વાક્યની ચર્ચા (‘ કાવ્યતત્ત્વવિચાર’, પૃ. ૧૪૧) પણ કરી છે. ‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’નું પાત્ર આ નવલમાં કરુણતાભરેલું તો છે, પણ એ કરુણતાના આંશો ક્યા ક્યાં રહેલા છે, એ કરુણતા કેવા પ્રકારની છે ને કઈ રીતે હૃદયસ્પર્શી છે, તે તુલનાત્મક નિરૂપણ દ્વારા દર્શાવવાનો લેખકે સ્તુત્ય પ્રયત્ન અહીં કર્યો છે]

મારે આજનો વિષય-“ સરસ્વતીચંદ્રની કરુણતા ”-(The tragic elements in Sarasvatichandra) મેં પસંદ કર્યો છે ને એ શિષ્ટ નવલકથાનું જરા જુદી દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવાનો હું પ્રયાસ કરીશ. એ નવલકથા ગુજરાતનું એક આમુલ્ય રત્ન છે એટલું જ નહિ પણ જગતની કાદમ્બરીઓમાં પણ એનું સ્થાન ઘણું ઊંચું અંકાયા વિના રહેવાનું નથી. જ્યારે વિવિધ દેશના ઉજ્જવલ સાહિત્ય સાથે ગુજરાતી સાહિત્યની તુલના મશે ત્યારે “ સરસ્વતીચંદ્ર ”ને પણ જગતની શ્રેષ્ઠ કાદમ્બરીઓમાં અવશ્ય સ્થાન મળશે-એવા અર્થનું કવિશ્રી ન્હાનાલાલે, એક પ્રસંગે આ જ સ્થાનેથી કથન કર્યું હતું, અને તે વ્યાજબી છે. વિદેશી સાહિત્યોનો મોહ આપણને લાગે તેવી આપણી પરિસ્થિતિ છે, એ ખરું; પરંતુ સુઘ અભ્યારીઓએ પોતાનાં સાહિત્યરત્નો વિસરી જવાનાં નથી. આવી આ અપૂર્વ નવલકથાની સંપૂર્ણ સુંદરતાનો સમર્થ ચિતાર આજવા સારુ તો કેાઈ વિદ્વાન અને રસિક શાસ્ત્રીય લાખ્યકારની અપેક્ષા રહે છે.

સ્વ. ગોપર્ધનરામભાઈની પ્રતિભા, વિદ્વતા, કૌશલ્ય, તત્ત્વશોધક દૃષ્ટિ, કલા, કવિતા વગેરે વિષે વિવેચન કરવાનો આજનો પ્રસંગ

* “ ભાવનગર સાહિત્ય સભા ”ના ઉપક્રમે ૧૯૨૧ના ઓક્ટોબરમાં શ્રી. મલ્હારાંકર દલગી ભટ્ટના પ્રયુજ્ઞપદે આપેલું વ્યાખ્યાન.

નથી. તેમના સાક્ષરજીવન વિશે ગુજરાતને જાણવાનું હજુ ઘણું છે. તેમણે આપણા સાહિત્યમાં 'દૃષ્ટાન્તાનાં પૂર' વહેવડાવ્યાં છે. ઉપરાંત અનેક પ્રકારનાં પાત્રોનાં આલેખન તથા વિકાસ બહુ જ સુદૃઢ મુંદરતાથી કર્યાં છે. રા. મુનશીએ મુંગલ તથા મંજરી જેવાં પાત્રો ગુજરાતી સાહિત્યમાં રજૂ કર્યાં તે માટે તેમને ધન્યવાદ થટે છે; પરંતુ સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈ જેટલી સફળતાથી એક જ વિશાળ ચિત્રપટ ઉપર વિવિધ અનેકરૂપી પાત્રોની જમાવટ કરવાનો પ્રયાસ હજી સુધી બીજા કોઈએ કર્યો નથી. ચારે ભાગનાં પાત્રોનું માનસિક વિદગ્ધાવલોકન કરવાથી એ વાત સ્પષ્ટ થશે. શેક્સપિયરની સર્વોત્તમતાનું આ સર્વદેશીયતા જ એક મુખ્ય કારણ છે. એણે કયા પ્રકારના પાત્રની દૃષ્ટના નથી કરી?

આજના વિષય ઉપર આવનાં, પ્રથમ પ્રશ્ન એ થાય છે કે “અસ્તવનીચંદ્રની કડુણતા” એ વિષય કેવી રીતે સાર્થક બને છે? કડુણરસ આપણને મનુષ્ય જીવનના અગાધ પ્રશ્નોમાં દુઃખથી કુબાડી દે છે, અને ઘણી વાર અશ્રુ પણ સ્રાવે છે. શૂંગાર, દાસ્ય, વીર વગેરે વિવિધ રસો જુદી જુદી ક્ષણેએ તે પ્રકારનો આનંદ પ્રેરે છે; પરંતુ કડુણરસ મનુષ્ય-હૃદયની એક જાંડી બૂખને પોમે છે, જેથી કરીને એવા પ્રકારના સાહિત્યમાં ઘણાને મંજીર પ્રશ્નોમાં જીતરવાનું, વિચારવાનું તથા કરવાનું કામ મળે છે. સ્વાનુભવ-રસિક કડુણકાવ્યો આથી જ કટલાકને અનિરાય પ્રિય થાય છે. રાજકવિ કલાપીનાં કાવ્યોની લોકપ્રિયતા કાણ નથી જાણતું? આપણે ખયાલમાં રાખવાનું છે કે આ કડુણના વિવિધ પ્રકારે ઉત્પન્ન ચર્મ શકે છે. કાયરતા કે નબળાઈને લીધે ઉદ્ભવતી કડુણતા ઘણાને નિષ્ઠ કે દાસ્યાસ્પદ લાગે છે; તેમ જ મુંગલ જેવો કુશળ, અકળ તથા દ્વયિત નિર્દય પણ જાણતો મુન્મદી જ્યારે અશ્રુ સારે સારે વજ્રચિહ્નની શુદ્ધિમાંથી બિંદુ ઝરતાં હોય તેવું લાગે છે. અસ્તવનીચંદ્રની કડુણતા આ બંનેથી વિશિષ્ટ છે, અને ઘણી રીતે શેક્સપિયરના “હેમ્લેટ”ને મળતી આવે છે. પ્રતિકૂળ

સંગોગો વચ્ચે એક વિદ્વાન, રસિક, ઉચ્ચાશયી નાયકના આત્મમનન અને આત્મઅસિદ્ધાન જોતાં આપણે જોડા વિચારોના વચનમાં મુંઝાયાં કરીએ છીએ. આવી કુટુંબતામાં આત્મશુદ્ધિનું તથા લેકિાદારના માર્ગસૂચનનું બળ ખેરાક રહેલું છે અને છતાં તે દર્દભરી (Tragic) તો લાગે જ છે.

હવે બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ વિવિધ પ્રકારની કુટુંબતાને જગતનાં શિષ્ટ સાહિત્યોમાં કેનું સ્થાન મળ્યું છે? અને કેવા સંજોગોમાં એ અંગ પ્રબળ તથા ચિરંજીવ બને? એ તો સનાતન સંસાર છે કે જ્યારે કોઈ અસાધારણ વ્યક્તિના આત્માનાં જોડાણોનું મંથન થાય છે ત્યારે જે કુટુંબજનક સ્થિતિ (Tragic situation) ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં જ ઘણી વાર શિષ્ટ સાહિત્ય (Classical literature)નું બીજ રહેલું જોવામાં આવે છે. આવાં મૂઢ તરવો વિના જોયો ચમત્કાર કે પ્રભાવ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. જગતનાં સર્વમાન્ય શિષ્ટસાહિત્યોનું આ દૃષ્ટિથી સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતાં આ સંસારની પ્રતીતિ થયે. આપણા પુરાણા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાભારત કે રામાયણમાંથી આપણે કેટલાક પ્રસંગો લઈએ. મહાભારત યુદ્ધના પ્રસંગે, ખંતે જખરજરત સેનાઓ ખરાખર ગોઠવાઈ જતાં વચ્ચેના રથમાં વિરાજેલા આદર્શ યોદ્ધા અર્જુનને મહાબળથી ધર્મ હતી; તેના હૃદયમાં મંથન ચાલી રહ્યું હતું :—

“દેખી આ સ્વજનો મહારાં જીવેલાં યુદ્ધ મંચનાં

મળે છે ગાત્ર ઝો ! મહારાં, ને મ્હોં યુદ્ધાર્થે જાય છે”

—હાનાલાલ કવિ

આવા મંથનના સાન્નિધ્ય કલરૂપે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે શ્રીગીતાજીનો મંત્ર પ્રવેશ્યેર વળી, ઉચ્ચર અને અગ્નિમનુષેર પ્રસંગ પણ અમંડેદક લાગ્યા વિના નહિ રહે. શ્રીરામાયણમાં દશરથ રાજાને કેકેયીના કોઠ પૂરતાં શ્રીરામચંદ્ર જોવા યુવના ત્રિભોગનો પ્રસંગ આવતાં દેહ પડયો.

વનમાં, લક્ષ્મણજીને ધર્મસંકટ આવી પડ્યું હતું કે ‘રામચંદ્રજીની આજ્ઞા અને સીતાજીનાં મર્મવચનો વચ્ચે મારી મુંઝવણનો પાર નથી.’ આપણે ગ્રીક સાહિત્ય તરફ નજર કરીશું તો આપણને લાગશે કે ત્યારે ઓગેમેનોન પિતાની આજ્ઞાથી ઓરિસ્ટિસે ક્લિટ્ટેમ્નિસ્ટ્રા માતાનું ખૂન કર્યું, (પરશુરામની માફક), ત્યારે એ અસાધારણ તેજસ્વી પુત્રને આત્મમન્યન થયું હતું; અને એ મહાપાપનું અતિ દારુણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો પ્રસંગ એ અદ્ભુત ગ્રીક નાટકનું વસ્તુ (Plot) છે. તેમજ રામના દેવિ વર્ગિલે કાર્યજની વિધવા રાણી હિડોના અંતસ્તાપનું ચિત્ર આખાદ આલેખ્યું છે હિડોને ઓપનિયસ સાથે અકસ્માત પ્રેમ થયો; પણ પ્રેમી પ્રેમ કરી તરછોડી આપ્યો ગયો એટલે હિડોની અંતરવ્યથા વધી અને જીવતી બળી મરી !

આપણા કવિવર કાલિદાસ અને ભવભૂતિમાં આત્મમન્યનનો પ્રસંગ અને કવિત્વનો વિકાસ એ સાથે ધણે દેશણે જોવામાં આવશે. કવચબુનિ જોવાને પણ પુત્રીપ્રેમ તપોવનમાં સ્તાવે છે. કુપ્યંત જોવા રાગ શકુન્તલા જોવા પ્રેમપાત્રનો અનાદર કરે છે, ત્યાર પછીનો નાટકનો વિકાસ કેવો લાગે છે ? વિપ્રલંભસંગાર પણ આમ તો કરુણાત્મક જ છે; કવિવરે પોતાનું જીંદું હૃદય વાદળીને દહ્યું ! અગરાળએ અદ્ભુત મુંદર પણ અતિ-કરુણ વિલાપ ધન્દુમતી માટે કર્યો ! તેમજ સીતારેણીનો લાગ કરતાં રામ જોવા ધર્મી તથા પ્રેમીને શું થયું અને જેવડે સીતાજીને કેવી અસહ્ય વેદનામાં વમુંધરા માતામાં સમાર્પ જવાનો માર્ગ શોધવો પડ્યો તેનો વિચાર ભવભૂતિએ કર્યો. શેક્સપિયરની કરણ કથાઓ માટે ઘણું કહી શકાય. હેમ્લેટ જેવા સંસ્કારી, વિદ્વાન તથા વિચારશીલ રાજપુત્રને આખા જીવનમાં ચૂરચૂર થઈ જતાં શું શું થયું હશે ? એનું મંથન અતિ હૃદયદ્રાવક લાગે છે.—

“The Time is out of joint; O cursed spite,
That ever I was born to set it right !”

આ જ પ્રમાણે વિચાર કરતાં ઓથેલોની જીવલેણ મુંઝવણ તથા

લીઝરના દુઃખના સમુદ્રનો પૂરો ખ્યાલ આવી જશે. આવું વિશુદ્ધ આત્મમંથન ચિરંજીવ સિદ્ધ સાહિત્યમાં ઘણું નજરે પડે છે. ઉન્ટેને બિએલ્લિસ મૃગતૃષ્ણિકા જેવી યર્ષ ગર્ષ! એના પરિણામે રુધિરની ક્ષમે એના મહાકાવ્યનો કેટલોક ભાગ લખાયો નથી લાગતો ?

આપણી નાનકડી પણ સુંદર યુર્ગરસાહિત્યવાડીમાં દૃષ્ટિ કરતાં આપણને આ સસ વધારે સમજશે. આપણાં ભક્તિકાવ્યો મોટે ભાગે ભક્તલક્ષ્યમાં ખગતી પ્રભુવિયોગની હોળીનું પ્રદર્શન છે ! આમ હોવાથી જ સંયોગ કરતાં વિયોગની કવિતા સર્વત્ર વધારે ઉન્નત શિખરે જોવામાં આવશે. દાખલા તરીકે, પ્રેમાનન્દના “નળાખ્યાન”માં માતા અને બાળકોના વિયોગનો પ્રસંગ તથા નળ અને દમયન્તીના આત્મ-મંથનના પ્રસંગો કાણુ નથી જાણવું ? મહાકાવ્યો મોટે જ આ સસ ॥ એમ કંઈ નથી; ઘણી વાર નાનકડાં સંગીતકલ્પ કાવ્યોમાં (Lyrics) પણ ઊંડાણની ઝંખી યતાં તવીજ મોહિની તથા આકર્ષણ યાય છે: દાખલા તરીકે રા. નરસિંહરાવજીએનું કાવ્ય:—“મંગલ મંદિર ખોલો, દયામય ! ”

આ સનાતન સાહિત્ય-સલનો દૃષ્ટાંત-વિસ્તાર ઘણો યષ્ટ ગયો. હવે, આપણે સરસ્વતીચન્દ્રના હૃદયમંથનનો ક્રમસઃ વિકાસ તપાસવો યોગ્ય છે. પ્રથમ એ સમજવું આવશ્યક છે કે પ્રાકૃત અથવા સાધારણ માણસને બહુ મંથન થતું લાગતું નથી; અને યાય તો તેમાં બધી દુનિયાને બહુ રસ પડતો નથી. પરંતુ જ્યારે કોઈ અદ્ભુત પ્રભાવ-શાળી તથા અગ્રીરી વ્યક્તિને, ખાસ કરીને લક્ષ્મી અને સત્તાવાળા કુટુંબની વ્યક્તિને જ્યારે અસાધારણ સંગોગો અતિશય મંઝવી નાખે અને હાંથા પ્રકારનું આત્મમંથન જાગે અને કોઈ કવિ એને કલાથી આલેખે તો તે લોકલોગ્ય થયા વિના રહેતું નથી. આવી જ આપણા નાયકની સ્થિતિ છે. સરસ્વતીચન્દ્રની કરુણતા મને એના ત્રણ પ્રકારના સંબંધમાં લાગે છે. (૧) પોતાના વ્યક્તિગત સંબંધોમાં ઉદ્ભવતી કરુણતા, (૨) લોકકલ્યાણ તથા ઉચ્ચ લાવનાઓના સંબંધમાં ઉપરિચિત

યતી કરુણતા. આ બંને પ્રકાર જન્મતે સમગ્રય તેવી બાલ કરુણતા (tragedy without) ના છે. પરંતુ (૩) ત્રીજા પ્રકારની કરુણતા ધણી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જ સમજી શકાય તેવી છે; અને તે પોતાના આત્માનાં બિંડાણોમાં યતી એક પ્રકારની અકથ્ય આંતરબ્યથા (tragedy within) છે. આપણે આ ત્રણેનું કંઈક વિગતથી વિવેચન કરીએ:-

(૧) વ્યક્તિગત સંબંધોમાં કરુણતા:-આમાં, કરુણતાં કરુણ સંબંધ કુમુદસુંદરી સાથેનો છે. સરસ્વતીચન્દ્રમાં જન્મથી જ એક પ્રકારની ઉચ્ચ વિરાગભાવના લાગે છે; પરંતુ વિધિવશાત્ કુમુદ જેવી સુંદર, રસિક તથા પ્રેમાળ કન્યા સાથે સંબંધ બંધાય છે. પ્રેમપત્રો, તેથીય વધુ રમણીય પ્રેમકલ્પનાઓ અને એક સ્વપ્ન સમુદ્ધાણ મીઠું વિદાયતુરને ઘેર મિલન વગેરે આશાનો ઊજમાળો સુધ્ધે ઊગવા પહેલાંની ઉપા જેવાં સુરમ્ય-મોહક લાગે છે. પરંતુ આશા અનંત હોવા છતાં કરુણ અંતવાણી બની ગઈ! અને—

‘પ્રિયદર્શનની ઉગી ઉપા અને ન થયાં સદ્વાર જેમનાં,’ એ સ્થિતિ એમની થઈ! પોતાની માતા ચન્દ્રલક્ષ્મી સાથે કુદુમ્બસુખ પરવાર્યું! અને અપર મા તથા પિતાના જીવનનો માર્ગ સરળ કરવાની કામનામાં કુમુદનો મગ પોતે કર્યો! પોતાના એક પ્રકારના સુખનો અસ્ત કર્યો. એણે ધાર્યું કે કુમુદ મને બૂલી જશે અને બીજે રથાને વધારે સુખી થશે; અને કદાચ એનો પ્રેમ દૃઢ હશે તો પોતે વહાણમાં રત્નનગરી મુજબથી જઈ શકશે. પરંતુ વિધિ બલવાન છે. દરિયામાં તોફાનો થયાં. તેમાં સાલસ જિયારી કુમુદ દંમેશને માટે ‘જિયારી’ બની ગઈ! માતૃપિતાની શુદ્ધિ બહેર મારતાં, કુમુદ માત્રે ગઈ ત્યાં પ્રમોદધન જેવા મૂર્ખ, વ્યસની પતિ સાથે માનસસરોવરમાં ઉછરેલી દંસીને દિવસ ગાળવાનો વખત આવ્યો! કેવલ કુંકુમતિલકથી કુમુદ સૌભાગ્યવતી થઈ શકી નહિ. નરીનચંદ્રના વેશમાં સરસ્વતીચંદ્રને કુમુદના જીવનની અતિ કરુણતા (tragedy)

જોવાનો વિધિલેખ સિદ્ધ થયો ! સારેજ પોતાની બૂલ પૂરેપૂરી સમજવા લાગી ! કુમુદની દુઃખી દશા જોતાં આંતરતાપ વાપ્યો; સંન્યાસ તેને જવાહરમુખી જેવો ખાળવા લાગ્યો. આ પરિસ્થિતિમાં, સાગમાં શાંતિ હોઈજ શકે નહિ એ સત્ય સ્પષ્ટ થવા લાગ્યું. મીઠા જળની માછલી ખારા જળમાં જીવી શકતી નથી એ પ્રસક્ત થતાં એનું હૃદય ભડકે જળવા લાગ્યું. જો એક કુમુદને જ પોતે પોતાના વિના સુખી જોઈ શકે એ હત તો એને સંન્યાસમાં કલેશ ના થાત; પણ કુદરત અને કળા બંનેનો નિયમ છે કે અવિચારીપણાના પાપ માટે એણે હિમ પ્રાપ્તિ કરવું જ જોઈએ. આથી 'ભભૂત લગાયો ! અલખ જગાયો ! ! ખલક ક્રિયો સખ ખારો વે ! ! !'

આ સંબંધમાં, 'રાત્રિસંસાર : જવનિકાનું હેદન અને વિશુદ્ધિનું શોધન' (ભાગ ૧) તથા 'હૃદયની વાસનાનાં ગાન' (ભાગ ૪) એ બે પ્રકરણનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. બંનેમાં ચિરાર્ધ જતાં હૃદયોનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; પણ ખીજ પ્રકરણમાં તો કલાસૌન્દર્યની તથા કરુણતાની અવધિ જ આવે છે. બંને પ્રકરણમાંથી થોડી મુશ્કે પંક્તિઓ જ દાકું છું. અને કલ્પનાથી રંગો પૂરવાથી જોડાણોનું મ મન કરતું ચિત્ર આલેખાશે.

કુમુદઃ—“પણ હાંચા નભના સંચારી પક્ષિરાજ ! તું આવ્યો આ, ધરતી પર સાથી બેઠા પાછો; પક્ષીનનો દેશ જ આ.

* * * * *
નહિ બેઠાવે પોતાથી—પણુ ત્રિવની વિમાનગતિ જોઈ,
રામવું એટલું રહ્યું ભાગ્ય તે રાખ ! નીકર રહીયું શોઈ.”

સરસ્વતીચંદ્ર—“હતી લક્ષ્મી ! હતા તાત ! હતી વ્હાલી ! હતો ભાત !
નહિ !—સારે—નહિ કાંઈ ! ન લેવું સત્ય કેઈ સાહી.

x x x
જોડા જવાહરમુખી જેવો,—હવે સંન્યાસ આ, તેવો !
x x x

રફુરે પોતે, ન દેખાય, કુમુદની ગન્ધ મહી વાય,
અરણ્યે એકઝો વાયુ । છવન એ લાવિ છે મારું."

કુમુદ (ભાગ ૪):—"મને એવો મળ્યો એક જોગી,
પ્રીતિ ખોટી જાણી ખરી જોધી.

× × ×
પ્રેમી અજાણે પ્રેમે ભુલાવી,
ધીકધીકતા અગ્નિમાં ચસાવી.
શીતળ ચવાને વનમાં આવી,
નિરાશા છે લલાટે લખારી ।"

સરસ્વતીચંદ્ર:—"અહો લોભાવની વેલી ।
હતી તું આલસી ચહેલી.
કલાપી હવે હું ઉઠું પાસે ।
નમાવું ન ખેતીને ડાળે ।

× × ×
વિશુદ્ધ જ સાધુનો પન્થા ।
ધરીએ આપણે કન્થા."

× × ×
આ અતિ હૃદયદ્રાવક સંબંધને આપણે આટલેથી જ સંકેલી
લઈએ. હવે, કુસુમચંદ્રી સાથેનો સંબંધ દૂકામાં તપાસીએ. કુસુમ
એટલે માનસિક તેજ અને ઉત્સાહનાં પૂર । સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમ અને
ઠાકની મૂર્તિ । નાનપણથી જ નિર્દોષ ગમત તોફાનનો અનંત ઝરો ।
ઠાઈને નમ્યું આપે નહિ અને સર્વને નમાવવાનો ડાળ, એવી કુસુમ
સગ્નની વિરુદ્ધ સ્વાભાવિક હતી; સાં કુમુદનું કુઃખ નેર્ષ
નિઘ્રપ દદ યથો. એનો સરસ્વતીચંદ્ર તરફ પદપાત ॥ તેનું કારણ
વિદ્વાતા, સંસ્કાર અને રસિકતાનું સામ્ય. ધરમાં સગ્નની વાતો થતી
સારે છેડાયેલી વાલણુ માફક એ ધુરંકિયા કરતી. સરસ્વતીચંદ્ર જ્યાં
ઉગ્ય ઠાઈના રસિકને કુસુમ માટે રોદ થાય તે સમજ ચકાવ.

અનેક પ્રકારનાં મંથનો પછી સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈને આ બંનેનાં લગ્ન કરવાં હેતુે ક્ષિતિ લાગ્યાં છે. દેશકલ્યાણની લાવના સિદ્ધ કરવા માટે, જનસમાજમાં, પુરુષ અને સ્ત્રીવર્ગમાં, કામ કરવા સારુ સદ્લાવ સંપાદન કરવા અને સદાય મેળવવા ધર્મપત્નીની જરૂર રહે છે. વળી સ્ત્રીનો પતિ વિના પૂરો ઉદ્ધાર નથી; આવાં કારણોથી લગ્ન-હેતુ સ્પષ્ટ કર્યો છે. છતાં આ લગ્ન “સ્નેહલક્ષ્મી” તો નથી જ; અને ઉત્તમ લાવનાથી થયેલા લગ્નમાં કંઈ નૈતિક અભિવ્યક્તિ સ્વયં થયેલું છે. ‘ગંગા-યમુના’નો મહા પરાણે સંયોગ થયો અને સમુદ્રમાં બંને સરિતાઓ જુદી જુદી રીતે મળે છે પણ આપણને હૃદયનો સંતોષ થતો નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે કુસુમ અનિચ્છાએ પિંગ્લમાં પૂરાય છે; એના હૃદયનાં જિંડાણોમાં લગ્નોત્સવ છે જ ક્યાં ? અને સરસ્વતીચંદ્ર માટે તો—

પીળાં પર્ણો ફરી નથી થતાં ઝાઈ કાળે જ લીલાં,
ભાંગ્યાં હૈયાં ફરી નથી થતાં ઝાઈ કાળે રસીલાં.”

રમણભાઈ નીલકંઠ

ચન્દ્રકાન્ત સાથેનો સંબંધ મિત્રપ્રેમની પરાક્રમી સૂચનારો છે. ગાઢ મૈત્રી હોવા છતાં સત્ત્વ પોતાના મિત્રથી પણ છુપાવ્યું. અને ‘અંતરૂપથા અંતર મધ્ય રોકી,’ સરસ્વતીચંદ્ર પછવાડે ચન્દ્રકાન્તે તપોની પરંપરા આદરી મિત્રતાનું રહસ્ય છુપી સિદ્ધ કર્યું. એની ઉપરના પત્રોની પોટલી વડુસૃંગ ઉપર મળી ભારે સરસ્વતીચંદ્રની આંખો જીપડી. હિન્દુસંસારની અનેક દુઃખમય પ્રેતાવસ્થિ જીભી ચર્ષિ. પોતાની સાહસભરી મૂર્ખાઈ માટે વળી પશ્ચાત્તાપ થયો. આ સંબંધમાં ‘મિત્રના મર્મપ્રકારનું’ પ્રકરણ સંલાળથી વાંચવા જેવું છે. ચન્દ્રકાન્ત હેતુે કરુણ નિરાશાથી કહે છે:—

“મધુરી મૈયા ! તમે ધમા કરજો ! મારા મિત્રે કરેલો અપરાધ આ ઉપરના આકાશ પેઠે લલ વિનાનો છે; અને મીઠા જાણેલા એના હૃદયમાં સાગર જેવી ખારાચળ જાંડી ભરાઈ છે અને સર્વ પાસ

ઉભરાર્ધ છે તેને મીડી કરવા હું અશક્ત નીવડ્યો.” બન્ને બાજુ કેવી કરુણતા લાગે છે ! x x પિતા લક્ષ્મીનન્દન અથવા વિદ્યાચતુર સાથેના સંબંધ લેતાં અને વિચારતાં સરસ્વતીચંદ્રના જીવનવ્યવહારની કરુણતા આપણા ઉપર ઊંડી અસર કરે છે. પુત્ર-વિયોગથી પિતા ચાંડા જેવા થતાં પાછળથી પુત્રના પ્રેમી હૃદયમાં કેવો દાવાનળ સળગ્યો હશે !

૨. લોકકલ્યાણ તથા ઉચ્ચ લાવનાઓ સંબંધી કરુણતા:—

આ બીજા પ્રકારના જન્મદ આગળ સાકાર થતી કરુણતા આપણને ‘સરસ્વતીચંદ્રની અશ્રુધારા’ (ભાગ ૪)ના પ્રકરણમાં ૨૫૪૮ લાસે છે. આખી નવલકથાના વિકાસમાં કુમુદની સાથેના વ્યક્તિગત સંબંધથી માત્ર બીજે જ નંબરે આ બાજુ કરુણતા આપણે ધ્યાન ખેંચે છે. જોયા આશયોવાળો, પ્રભાવશાલી, કર્તવ્યનિષ્ઠ મહાત્મા ગંભીર જૂઠા ક્યાં પછી, જીવન અને વ્યવહારનો વિશેષ અનુભવ ક્યાં પછી પોતાની ઊંડી વિચારમાલના મણકા અશ્રુ સાથે સારે છે:—

“નવરત્ન કંઈ મુજ દેશ વિષે
બહુ આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ સહે !
નર રંકની લાં કરવી શી કથા ?
ધનરાશિ નિરર્થક મુજ પગા !
x x x
મુજ દેશ વિષે રસમાળી વિના
ફલપુષ્પ ધરે નહિ નારીલતા !
રસશોધનસેયન ના જ બને !
ધનરાશિ અચેતન મુજ રહે.”

પિતાની અદ્યત્ત લક્ષ્મીનો લાગ એક-વાર કરતાં તો કયો; પણ વ્યવહારનાં લર્ચકર સસોનું જાન થતાં, પોતાના રંક દેશનાં ઓપુરુષોના ત્રિવિધ તાપનો ખૂર્ચ ખ્યાલ આવતાં લક્ષ્મીની ઉપયોગિતા

બરાબર સમજાઈ અને લોકપ્રેમને લીધે પોતાને પરિતાપ થયો. આવા ઉન્નત સુંદર આત્માઓ પોતાના મુંખનો લાગ્યે જ વિચાર કરે છે, પરંતુ જનશ્રમાર્ગના ઉદ્ધાર માટે પોતાનાં સાધનો કે પુરુષાર્થની ન્યૂનતા લાગે સારે તેમનાં દુઃખવારિષિનો પાર રહેતો જ નથી. વળી બીજે રચાતે કહે છે:—“મૃગજલ જેવી લક્ષ્મી. તને મેં તણા આ મૃગજલ જેવી રમણીય અને એના જેવી જ મારે મન થયેલી કુમુદા! તને પણ તણ-પણ—” આ ઉદ્ધારોમાં જોકું દર્દ એ રહેલું છે કે એ બંનેનો દેશકલ્યાણ કરવામાં, ઉન્નત ભાવનાઓ અનુભવી લોકમાં પોષવાને ઘણો જ ઉપયોગ હતો. તે ઉપરાંત કુમુદના લગ્નથી તો પ્રેમ અને ધર્મ બંને સચવાત તથા જીવનવાદીનાં પ્રત્યેક પુષ્પ સહસ્ર ફલે પ્રકુલ્લત! x x એવે ‘કલ્યાણગ્રામ’ની યોજના દેહલીક રીતે સિદ્ધ થતી હોય તેમ કવિશ્રીએ આપણને સૂચવી દીધું છે. પણ એ સૂક્ષ્મ રૂપી પુષ્પોમાં સુવાસ કે રસ કે અંદરની મીઠાશ તમને લાગે છે?

૩. ઊંડાણોની અકથ્ય વ્યથા: (Tragedy within:)—

આ વ્યથાને માટે સખ્દો નથી; સરસ્વતીચંદ્રની અશ્રુધારાની પર-પરાથી પણ એ નિરંતર બળતો અગ્નિ શાન્ત થઈ શકવાનો નથી. ઉન્નતમાં ઉન્નત આદર્શો અને ભાવનાઓ પોતાની આગળથી સરી જતાં પોતે જોયાં એક વાર પ્રેમરસ પીધો તે નિશા પૂરેપૂરો ઊતરી શક્યો? વિધિની દૂરતાથી જે ગંભીર ભૂલ કરી તે ન ચર્ચિત્તવાની હતી? સાલસ, મુકુ કુમુદ, કન્યા ધારી ભલે ઉદારતાથી સ્વમા આપ્યાં કરે; પણ એ જોડો ઠારી ધા જીવ જતાં સુધી રૂઝાર્થ શકતો દરો? અને જોડાણોમાં એક વાર પ્રેમની પ્રકટેલી હોળા કદી હોલાવાની હતી? સુંદર અને ભવ્ય પ્રથમાવસ્થા ગાળ્યા પછીનાં મૃદસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસનાં પ્રેમતરવો-ભર્યાં શ્રમણાં કદી સિદ્ધ થવા સરળતાં હતા? પ્રેમની સાગી જ લગની લાગ્યા પછી એમાંથી કાણ છટી ચક્યુ? તેમાં વળી કુમુદનાં દુઃખો પ્રત્યક્ષ જોયાં, કુસુમ સાથે કૃતિમ લગ્ન કર્યું, એથી અગ્નિ વધ્યો.

હશે કે સમ્યે હશે ? છેલ્લા પ્રકરણમાં સરસ્વતીચન્દ્રને કુમુદમુંદરીની મોટી જમી આગળ દેવા પહેરી ઊભો રહેતો અને કવચિત્ અત્રુપાત કરતો જોતાં આ અકથ્ય વેદનાનું સૂચન નથી થતું ? આત્મવિકાસ (Self-evolution), ઉત્તમ કાર્યો, યોગ, સંપૂર્ણ જ્ઞાન વગેરે શું પ્રેમ-ભાવ, સાત્ત્વિક શાંતિ તથા હૃદયના ઉદ્ધ્વાસ વિના શક્ય હશે ખર્ના ? એટલે બહુ સૂક્ષ્મ રીતે વિચારતાં લાગે છે કે એકંદરે વિધિબળથી, ના સધાર્થ પ્રેમભાવના ! ન અનુભવાયો શુદ્ધ આનન્દ ! કે ન સધાયું સંપૂર્ણ સપ્રેમ લોકકલ્યાણ !

ગોવર્ધનરામભાઈએ આ શિષ્ટ નવલકથાને “ધેલી મારી કુસુમ !” એ કુમુદના ઉદ્દગારથી એવી તો સંસ્કારી મુંદરતાથી સમાપ્ત કરી છે કે તેને રા. આનન્દશંકરભાઈ ‘કલાની સંપૂર્ણતા,’ (Perfection of Art) કહે છે. ખરું છે કે આ સફળ કલાથી આપણને ક્ષણિક સંતોષ થાય છે, પણ આ યસસ્વી મહાત્માના જીવનનો મનમૂંઝવતો કાયડો (problem) એથી ઊક્ષી રહેતો નથી. સમગ્ર વિચાર કરતાં આપણને જોડણીમાં એ પાત્ર ઠડુણુરસાત્મક (tragic) જ લાગે છે. પરંતુ, આમાં કથાકારનો દોષ નથી; કલાસ્વામી કથાકાર ધણી વાર ઉગ્ર સત્યવાણું ચિત્ર (realistic picture) આલેખી ગંભીર પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાનું આપણને જ સોંપે છે.

*

પહેલા ભાગમાં એમણે પોતાની શક્તિ ઠાવવી નવલકથાનો રસ પહેલામાં ભરેલો છે. ચરિત્રચિત્રણ એના જેવું ક્યાંય નથી; જીલ્લામાં હિંદુ સંસાર સરસ ચીતરાયો છે; ત્રીલમાં એમની કળા લિડી ગઈ, અને ગ્રામમાં એમને થયું કે હવે મારે જગતને જોડેલું આપણું છે તે આ પુસ્તકદ્વારા જ આપી દઉં તો કેવું સારું ! —ગાંધીજી, મહાદેવભાઈની કાયરી પુ. ૧૬.)

ગોવર્ધનરામનું સંસ્કૃતિદર્શન

લેખક: કેશવલાલ હિં. કામદાર

[ઇતિહાસ, રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસી લેખકના સ્વાધ્યાયનો પરિપાક એમના 'સરસ્વતીચંદ્ર'—વિષયક વિવિધ લેખોમાં વાચકને દેખાશે. 'સરસ્વતીચંદ્ર' રાજકારણ, 'ગોવર્ધનરામનું ખ્રિસ્તીય યુગનું દર્શન', 'મહાભારતનું અર્થ મહાભારત', 'મહાભારતનું રૂપક', 'ગોવર્ધનરામે વિચારેલું રાજસ્થાનતંત્ર', 'ગોવર્ધનરામ અને ફેડરેશન', 'લોકકલ્યાણ અને કલ્યાણશામળી યોજના' વગેરે ('સરસ્વતી' ખંડ ૧ ભાગ) લેખોમાંથી અહીં તો 'ગોવર્ધનરામનું સંસ્કૃતિદર્શન' જ લીધો છે. એક સાચા અધ્યાપકનો અભ્યાસનિષેધ આ લેખમાં ભેઈ શકશે.]

'સરસ્વતીચંદ્ર' ના રાજકારણનું પૃથક્કરણ કરતાં આટલા વિષયો વિચારી શકાય:

(૧) ગોવર્ધનરામે કરેલું હિંદના ઇતિહાસનું દર્શન. (૨) ગોવર્ધનરામે કરેલું હિંદના વર્તમાન રાજકારણનું દર્શન. (૩) આ રાજકારણની સિદ્ધિ માટે ગોવર્ધનરામે દર્શાવેલા માર્ગો. (૪) ગોવર્ધનરામનો આદર્શ સમાજ: કલ્યાણશામળી યોજના. (૫) ગોવર્ધનરામના મતે રાજકારણ, અર્થસાધન, ધર્મસંસ્થા, સમાજસંસ્થા, શિક્ષણ અને કુટુંબવ્યવહાર, એમનો પરસ્પર સંબંધ (Social philosophy).

; ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિદર્શન—પ્રાચીન સમય :

ગોવર્ધનરામે આપણા દેશના ઇતિહાસનું અને સંસ્કૃતિનું દર્શન અદ્ભુત રીતે કર્યું છે. તેમાં પ્રથમ હું આપણું પ્રાચીન રાજકારણ લઈશ. ગોવર્ધનરામ હિંદના ઇતિહાસના જોટલા અભ્યાસી હતા તે કરતાં તેના સાહિત્યના અને તેની ફિલસૂફીના વધારે મોટા અભ્યાસી હતા. આ બાબત જો માદ રહે તો ગોવર્ધનરામના આપણા તમામ રાજકારણના દર્શનની સારીનરસી જાયાઓ આપણા માનસ ઉપર એકદમ તરી આવશે. સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ હમેશાં દૃષ્ટિને વિરાજ બનાવે છે; ઇતિહાસનો અભ્યાસ દૃષ્ટિને એટલી બધી વિરાજ રાખે

શક્યો નથી. સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ તે દૃષ્ટિને ભાવનાપ્રધાન બનાવે છે. ઇતિહાસનો અભ્યાસ એટલી ભાવનાઓને પ્રેરતો નથી. આપણા દેશનો પુરાતન ઇતિહાસ ગોવર્ધનરામના વખતમાં બહુ છણાયો ન હોતો. તેની વિગતવાર તપાસ તો હમણાં જ થઈ છે. 'ક્રીટિકલ અર્થશાસ્ત્ર' એ વખતે હાથ લાગ્યું ન હોતું એટલું જ કહેવાથી મારો વિચાર પરિપૂર્ણ સમજાઈ જશે. 'ભાસનાં નાટકો' તે વખતે હાથ લાગ્યાં ન હોતાં. વૈદિક સાહિત્ય, મહાકાવ્યો, સાહિત્ય, પૌરાણિક સાહિત્ય, નાટ્યસાહિત્ય વગેરેનું ઐતિહાસિક એકીકરણ વીસમી સદીમાં વિશેષ થયું છે અને તક્ષશિલા, સારનાથ, મોહન જે દરેક વગેરે બધાં આ સદીમાં જ્યાં છે, જે માટે આપણે લોડ કર્જનનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. ગોવર્ધનરામને એ સામગ્રી અપરિચિત હતી છતાં તેમણે કરેલું આપણા પ્રાચીન રાજકારણનું વિવેચન એકદમ સદમ હતું, પશ્ચિમ સંસ્કારોથી પૂરું રંગાએલું હતું, અને પૂરેપૂરી ન્યાયશુદ્ધિવાળું અને સમગ્ર હતું. એ દર્શન આપણને ચોથા વિભાગનાં ૩૧, ૩૪, ૩૫, ૩૬માં પ્રકરણોમાં મળે છે. તે પ્રકરણો આ પ્રમાણે છે. ૩૧મા પ્રકરણમાં 'પિતામહપુરમાં આર્ય સંસારનાં પ્રતિબિંબ અને નીતિની મણિમય સામગ્રીના સંપ્રસાદ', ૩૪મા પ્રકરણમાં 'અભ્યુત્થાન વાયુરથનો દાવાનળ', અને ૩૫મા પ્રકરણમાં 'કુરુક્ષેત્રના ચિરંજીવો અને ભારતવર્ષનું ભવિષ્ય', અને ૩૬મા પ્રકરણમાં 'દેશપ્રીતિનું મનોરાજ્ય'—જેમાં પોંચાલીનું ભાષણ ખાસ ધ્યાન જોએ છે—વાંચવામાં આવે છે.

ગોવર્ધનરામે કરેલા આપણા ઇતિહાસના દર્શનમાં એક બાબત ખાસ નોંધવી જોઈએ. હમણાં જ કહ્યું તેમ તેઓ ઇતિહાસના બહુ નહીં, પણ સંસ્કૃતિના અભ્યાસી હતાં. તેથી આપણા ઇતિહાસના દર્શનમાં તેઓ રાજ્યવ્યવસ્થા, નાયકોનાં ચરિત્રો, જુદી જુદી સંસ્થાઓ કે કાર્યકારણુભાવ ત્રીણત્વથી તપાસતા નથી. પરિણામે આપણા ઇતિહાસના જે વિભાગમાં હતું પણ આપણને વિગતવાર હકીકતો મળી સકી નથી કે કદી મળનાર પણ નથી ત્યાં તેમનું

દર્શન વિશાળ અને માર્ગદર્શક ચર્ચ શક્ય છે, તો જે વિભાગમાં પૂરી હકીકતો હતી, પણ જે હકીકતો તેઓ જરોબર જોઈ શક્યા ન હોતા કે વિચારો શક્યા ન હોતા, તેમનું દર્શન એકમાર્ગી ચર્ચ ગયું છે અને આપણને બહુ માર્ગદર્શક ચર્ચ શક્ય નથી. ઉદાહરણમાં, આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનું દર્શન આપણે ઘણા કાળ માટે તો સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિથી જ કર્યું; ગોવર્ધનરામે પણ તે માર્ગ લીધો છે અને તેમનું વાચન એ પ્રયાસમાં ઘણું સફળ, નીવડ્યું છે. પણ જ્યારે તેઓ પ્રાચીન કાળ વટાવી જાય છે અને તે પછીના યુગમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેઓ માર્ગ ભૂલી જાય છે અને માત્ર દૃષ્ટનાના ઘોડાઓ જ્યાં હતાં દોડાવે છે. તેઓ આપણો બહુ પુરાતન ઇતિહાસ દૃષ્ટનાથી સમજાવે છે, અને તેજ પ્રમાણે આપણો હમણાનો ઇતિહાસ તેટલી જ દૃષ્ટનાથી સમજાવે છે. પ્રથમ માટે દૃષ્ટના ઉપકરક થાય છે જ્યારે બીજા માટે તે દૃષ્ટના દૃષ્ટિને કલુષિત કરે છે. આપણી પુરાતન સંસ્કૃતિના સમર્થનમાં તેઓ વર્તમાન યુગનાં લક્ષણો જુએ છે અને મહાભારતને તેઓ તદ્દન નવીન દૃષ્ટિથી તપાસે છે.

ગોવર્ધનરામે ‘સત્ત્વતીચંદ્ર’નું વસ્તું ગૂંચું ત્યારે આર્યસમાજીઓ અને યિએસોદિસ્ટો શ્રુતિઓ, સ્મૃતિઓ, કાવ્યો અને પુરાણોનો પોતાનાં મંતવ્યોને અને નવા જમાનાના વિચારોને બંધબેસતો અર્થ કરતા હતા. શ્રુતિઓનો તો યુગને અનુસરતો અર્થ દરેક વાર કરવામાં આવ્યો છે. બૌદ્ધોએ અને જૈનોએ પોતાનાં મંતવ્યો પ્રમાણે તેમનો અર્થ કરી ક્રિયાકાંડમાં માનતા ગૌતમ બુદ્ધશ્રુતિ જેવા અને વૈદિક ધર્મશ્રુતિઓનો અને વૈશ્વેનો ઉદ્ધાર કરેલો તેમના સાહિત્યમાં વાંચવામાં આવે છે. વૈશિષ્ઠિકો, નૈયાયિકો, સાંખ્યો અને બાદરાયણો વગેરેએ એ પ્રયાસો રાખી; શંકર, મધ્વ, રામાનુજ, ચૈતન્ય, વલ્લભ વગેરે એ પ્રમાણે વર્ણવ્યા હતા. સાચા શ્રુતિઓનો કાંઈક એવો જ અર્થ કરેલો. સત્તરમા અને અઠારમા સૈકાઓમાં ભક્તિચંપ્રદાયે કાંઈક એવી પ્રયા

આશુ રાખેલી. પણ તે સૈદ્ધાંતોમાં ભોગલ સામ્રાજ્યના પરિવર્તનથી, અકબરે આશુ કરેલી નવી રાજ્યનીતિથી અને ચૈતન્ય, કમ્પીર, નાનક, રામદાસ વગેરેના સંપ્રદાયોના પ્રચારથી હિંદુઓનું મન શ્રુતિઓ તરફ બહુ દગનું ન હોતું. અદારમાં સૈદ્ધાંતો મરાડી સામ્રાજ્યના પ્રચાર સાથે વૈદિક સાહિત્યનું પરિશીલન વધારે થવા લાગ્યું. પછી આવ્યો ઝોગણી-સમો સૈદ્ધાંત. એ યુગમાં પશ્ચિમના સંસર્ગથી અને રૂઢિબંધનના કટાણથી પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિનો પુનરુદ્ધાર થવો શરૂ થયો. તેમાં ધિઓસોફિસ્ટોએ તે સંસ્કૃતિના સાહિત્યને નવો આપ આપ્યો અને પશ્ચિમના સંસ્કૃતિ ધોવાઈ જતી તે સંસ્કૃતિને જાગવી લીધી. અનેક હિંદુઓ પારસીઓ, અને ખ્રિસ્તિઓ એની છાયા નીચે રહેવા કબૂલ થયા. ધિઓસોફિસ્ટોએ વૈદિક સંસ્કૃતિને જાગવી લીધી એટલું જ નહીં પણ તેને બૌદ્ધ, જૈન, અને ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ સાથે એકરસ કરી અને ઝોગણીસમી સદીના વિજ્ઞાનના યુગના નિર્ણયોના સારને તેમાં ભેળવી દઈ તેને બાવી જીવનને અનુકૂળ કરાવી દીધી. ગોવર્ધનરામ ઉપર ધિઓસોફિસ્ટોનાં પરિશીલનોની ચોક્કસ છાયા જોવામાં આવે છે. ધિઓસોફિસ્ટોએ કહ્યું તેમ તેમણે મહાશ્વરતનો, 'પ્રાણજ્ઞો' નો, સ્મૃતિ-ઓનો, દ્વિસ્રક્ષીનો, નાટકોના સાહિત્યનો, ભક્તિસંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોનો અને બૌદ્ધ અને જૈન યુગનાં મુખ્ય લક્ષણોનો નવીન યુગનાં મંતવ્યો સાથે ભેળ સાધ્યો અને હિંદી પ્રાચીન સંસ્કૃતિને તેમણે યુગપ્રધાન, પ્રગતિશીલ, અને લોકસંપ્રદાય કે લોકકલ્યાણ જેનો મુખ્ય ભાવ છે તેથી સંસ્કૃતિ તરીકે વર્ણવી દીધી. આ પ્રયાસમાં તેમણે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ ન કર્યો તે તેમની વિચક્ષણતા સ્વયં છે; તેથી જ ધિઓસોફિસ્ટોએ કરેલી ભૂલો તેમણે કરી નહીં. એ પ્રમાણે તેમણે આર્યસમાજીઓનો મંત્ર પોતાના કાર્યવાહમાં સ્વીકારી લીધો. 'આર્યસમાજ'ના સ્થાપક સ્વામી દયાનંદે શ્રુતિઓમાં સર્વ સંસ્કૃતિનું મૂળ છે એવું જાહેર કહ્યું હતું, એટલે સુધી કે નવા જમાનાનું અગોળશાસ્ત્ર પણ તેમાં મળી શકે છે એમ હજુ ઘણા આર્યસમાજીઓ માનતા જોવામાં આવે

છે. ગોવર્ધનરામે નવા જમાનાનો પ્રગતિનો સિદ્ધાંત-લોક-કલ્યાણનો સિદ્ધાંત આર્યસમાજીઓ માફક જૂના શાહિલમાં જોયો. દ્યારાંદ સસ્ત્રવતીએ શ્રુતિઓના નવા અર્થો કર્યા તે સાથે યોગણીમુખી સદીના હિંદુ સમાજને ધર્મચર્ચા, વિદ્યાભ્યાસ, અસ્પર્શવાદ, યાતિખંડન, સંન્યાસ, ગૃહસ્થાશ્રમ અને ગુરુકુળ એ નવા મંત્રો આપ્યા અને સાથે સાથે કહ્યું કે પ્રગતિ માટે હિંદુઓએ પશ્ચિમની વિદ્યા તરફ દૃષ્ટિ બાંધી ન કરવી; ઉપરાંત તેમણે ખૌદ, જૈન, પૌરાણિક, તથા મુરિશ્વમ અને ખ્રિસ્તી યુગોને વિચારે પાડી દીધા. ગોવર્ધનરામે એવું કંઈ ન કહ્યું. તેમણે શ્રુતિઓમાં કર્મયુગ જોયો, મહાભારતમાં રાજધર્મ જોયો, ખૌદ ઇતિહાસમાં દિલ્લી જાહોજલાલી જોઈ, જૈનોને બહુ મહત્ત્વ આપ્યું નહીં, તો તેમને તિરસ્કાર્યા તો નહીં, વેદાંતમાં લખ્યલખ જોયાં, માર્ગોપદ્યમાં કૌમારવ્રત જોયું, ભકિતસંપ્રદાયમાં અલખનો એકાકાર જોયો, નાટકોનાં સાહિત્યોમાં પ્રેમલગ્નની સંસ્થા જોઈ, મુરિશ્વમ યુગમાં અકબરને બરાબર ઓળખ્યો, મરાઠી ઇતિહાસમાં શિવાજીના વ્યક્તિત્વમાં યુગપ્રધાન સિદ્ધાંત જોયો, અને અંગ્રેજ ઇતિહાસમાં દિમાલયની પેલીપાર ગયેલા અર્જુનના રથનું પ્રતિનિવર્તન નિહાળ્યું; તથા તેમનું દર્શન ચિએસોફિસ્ટોના અને આર્યસમાજીઓના દર્શનથી વિવિધ, દૂરદર્શી અને વધારે માલ્ય બન્યું અને કહેવાતા સનાતનીઓની અપેક્ષાએ ખરું સનાતન બન્યું.

આટલું કહ્યા પછી આ રસિક ઇતિહાસ-દર્શનની વિગતો તપાસીએ. એતરેવ ધ્યાનપૂર્વક ઈંદ્ર કરેલો ઉપદેશ ગોવર્ધનરામ સમજાવે છે. એ ઉપદેશના શ્લોકો અર્થસહિત ચોથા ભાગમાં આપવામાં આવ્યા છે.^૧ તેનો સાર એ છે કે:

== સર્વ રહેનાર કલ્પિયુગ થાપ છે; બેસનાર દ્વાપર થાપ છે;

ઊઠનાર ત્રેના થાય છે; અને ફરનાર ચાલનાર ઉઘોગી એક કૃતયુગ ને સસયુગ-ફલયુગરૂપ થાય છે.”

આ સમર્થનમાં હું બે દલીલો બોધ કરું છું. પ્રથમ તો આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, જેને મુખ્યત્વે આપણે સસયુગ કે કૃતયુગ કહીએ છીએ તેને ગોવર્ધનરામ પ્રગતિનો યુગ કહેવાયવા છાંટે છે. બીજું, જે પ્રજા પ્રગતિ કરે છે તે પ્રજા ઉઘોગશીલ હોય છે અને તેનો ઉઘોગ સર્વગામી હોય છે, એટલે કે ધર્મ કે સાંપ્રદાયિક વિષયમાં, ઉત્તમમાં, વેપારમાં, દિક્ષમુદ્રીમાં, સમાજની ઘટનામાં, અને માનવ-બ્યવહારમાં એ પ્રજામાં ‘યુગે યુગે નવો આચાર’ એવું તત્ત્વ રહેતું હોય છે. મારે કહેવું જોઈએ કે પ્રથમ સમર્થન બરાબર નથી, બપોરે બીજું સમર્થન બરાબર છે. મહાભારતના યુગને, પ્લાઝ્મ સાહિત્યના યુગને કે બૌદ્ધ સમય પહેલાંના સમયને પ્રગતિનો સમય કહેવો કે બદલાતા યુગને અતુકૂળ પડે તેવા તત્ત્વવાળો યુગ કહેવો તે આર્યસમાજીઓ માનશે, સનાતનીઓ માનશે, અગ્ર પ્લાઝ્મો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો માનશે, પણ તે મત અબ્યાસીઓ બહુધા સ્વીકારશે નહીં. આપણી એ વખતની સંસ્કૃતિ સંકુચિત હતી અને તેમાં પ્રગતિનાં ઘણાં મૂળતરવો ન હોતાં એ આપણે સ્વીકારી લેવું જોઈએ. અસખત, કોઈ પણ સંસ્કૃતિમાં પ્રગતિનાં બધાં મૂળતરવો તો ન જ હોય છતાં જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયોના સિદ્ધાંતોથી જો એ પુરાતન સંસ્કૃતિ સાફ ન ધર્ષ હોત તો તે સંસ્કૃતિ અત્યાર સુધી જીવંત દશામાં રહી ન હોત એ ચોક્કસ બાબત છે. ગોવર્ધનરામ એ બાબત ખૂલી ગયા છે એમ નથી, પણ તેઓ બીજાપિતામહના રાજમાર્ગના અક્ષરદેહથી એટલા બધા મુગ્ધ બની ગયા હતા અને જેમ દયાનંદ સરસ્વતી અને તેમના શિષ્યો વેદના પાઠોને વર્તમાન સ્વરૂપ દેવા મથતા હતા તેમ ગોવર્ધનરામ મહાભારતનાં પાત્રોને અને પાઠોને વર્તમાન યુગના લક્ષણોનાં સ્વરૂપો આપવામાં એટલા બધા મુગ્ધ બની ગયા હતા કે મહાભારતના યુગના સમયના આચારોમાં, બ્યવહારોમાં અને વિચારોમાં તેમણે પરિપૂર્ણતાઓ જોઈ અને બીજો વિરુદ્ધ વિભાગ જોયો જ નહીં.

ગોવર્ધનરામનું બૌદ્ધ સંસ્કૃતિનું દર્શન નેમને માટે અભિનંદનપાત્ર
 કહેવાય. જો આપણે યાદ કરીએ કે ગોવર્ધનરામ સુસ્ત વેઠાંતી હતા,
 રાત્રિએ નામર ધાહણ હતા તથા શુદ્ધ સનાતની હતા તો આપણે
 તે દર્શનમાં તેમનું નિષ્પક્ષપાતીપણું અનુભવશું એટલું જ નહિ, પણ
 તે વખતની ઇતિહાસના અભ્યાસની પરિસ્થિતિ જોતાં આપણે તેથી
 આશ્ચર્ય પણ અનુભવશું. હજુ પણ ધણા અભ્યાસીઓ જૈન અને બૌદ્ધ
 સંપ્રદાયોના અહિંસાધર્મની રાષ્ટ્રજીવનમાં ઉપયોગિતાના ઉપદેશને ખાસ
 અવગણના કરી લેખે છે. અને તેની અવગતિ માટે તે સંસ્કૃતિ-અમણ
 સંસ્કૃતિ-ને વગોવે છે; હારે ગોવર્ધનરામ તેને નવી સંસ્કૃતિ તરીકે
 વખાણે છે અને તે સમયને ભારતના ઇતિહાસનો સુવર્ણયુગ કહે છે.
 ગોવર્ધનરામ સાચા છે અને બૌદ્ધ અને જૈન સંસ્કૃતિઓના વિરોધીઓ
 ખોટા છે. હિંદનો એક રાષ્ટ્રલાવ, હિંદની દેશવરમાં અતિખ્યાતિ, ચીન,
 જાપાન, તિબેટ, જાવા, સુમાત્રા, લાઓસ, લંકા, ઈરાન, ગ્રીસ, અને
 હવે સાંગિત યંત્ર છે તેમ, મધ્ય એશિયા, એ દેશોએ તે વખતે
 હિંદુસ્તાનને યુરુપદે રચાયું હતું તે, અને સાહિત્ય, ફિલસૂફી, કળા,
 વેપારઉદ્યોગ, લશ્કરી બળ, સેવાલાવ, મતલબ કે ધાહણધર્મ, ક્ષાત્રધર્મ,
 વૈશ્વધર્મ, અને શ્રદ્ધધર્મ, એ બધું એ યુગમાં સંસ્કૃતિના મંદિરના
 સુવર્ણકળશના રથને પહોંચ્યું હતું. આપણી સંસ્કૃતિનો ઉદાત્ત વિકાસ,
 આંતરરાષ્ટ્રીય પરિપાક બૌદ્ધોએ અને જૈનોએ કરેલા વૈદિક
 સંસ્કૃતિ-શ્રુતિધર્મ તથા વર્ણધર્મ-ના સંક્રાંત્યના વિરોધનો પરિણામી
 હતા અને માનવધર્મનું રહસ્ય માનવદષ્ટિથી વિચારવું, ખીણ દષ્ટિથી
 નહીં, એ તે વખતના અનેક દષ્ટાંતોની પૂરેપૂરી પ્રતીતિનું દ્રશ્ય હતું
 એ ગોવર્ધનરામ ખરાબર સમજી શક્યા હતા. તેથી તેમના અભિપ્રાયે
 અશોક મહારાજ હિન્દુદેશનો મોટામાં મોટો, સમર્થમાં સમર્થ,
 સાધુમાં સાધુ મહારાજ હતો, અને આપણો હિંદુ મધ્યાહ્નકાળ એ
 મહારાજના રાજ્યમાં હતો. તેમને અભિપ્રાયે તે વખતે આપણા
 દેશમાં સંવનનો અને પ્રીનિવસો ચતાં હતાં અને રાત્રિએના

ચીરાઓને બદલે હિન્દુદેશ તે વખતે એકપૃષ્ઠી, એકરાષ્ટ્ર હતો. હિન્દુદેશમાં તે વખતે ધર્મનો એક આકાર હતો; સાગ, દયા, સાધુતા, ઉદારતા, પરાક્રમ, તેજસ્વિતા, વીર્ય, સ્વતંત્રતા, નિરંકુશ કલ્યાણચર્યા, સુખડતા, સુંદરતા, વિદ્યા, મુદ્ગુદિ વગેરે લગ્ય ગુણો હતા અને બધે સ્થળોએ, અરણ્યમાં, સમુદ્રતીરે, નદીકાંઠે, નગરોમાં, ગામડાંમાં, તે ગુણો જોવામાં આવના હતા. ખરી મહાયાત્રાઓ તો તે વખતના હિન્દુઓએ કરતા હતા; તેમનાં ઘરો આદર્શ કુટુંબો હતાં. દ્વંદ્વામાં વૈદિક ઋષિઓની આશ્રમની સંસ્કૃતિ તક્ષશિલા જેવાં શહેરોની જેવી રાષ્ટ્રીય અને સર્વરાષ્ટ્રીય થઈ જાય છે.

જૈન અને બૌદ્ધ યુગોનાં દર્શનનું માહાત્મ્ય ઉત્તમ વાણીમાં ગોવર્ધનરામે દર્શાવ્યું અને ધણું દતિદાસકારો અને અભ્યાસીઓ તે માહાત્મ્યને યથારૂપ સમજવાનું કે સમજાવવાનું અગત્યને ચૂકી ગયા તેમ ગોવર્ધનરામ ચૂકી ગયા નહીં; પણ બૌદ્ધ અને જૈન દર્શનોથી પ્રગતિરૂપ તેજના અંખાગ્વાળી આપણી સંસ્કૃતિ પાછી જડ થઈ ગઈ અને ભારતવર્ષનો સમાજ નિર્બળ, નિસ્તેજ, સંકુચિત, પરસ્પર કમલ કરનારો અને બહારની સંસ્કૃતિને શીલવાની કે આત્મમય કરી લેવાની શક્તિ વગરનો થઈ ગયો. ગોવર્ધનરામ આ છેલ્લી પરતુસ્થિતિને યથાંયોગ્ય ન્યાય આપે છે; પણ તેનું કારણ ૨૫૪ અને સૂક્ષ્મ રીતે બતાવી શકતા નથી.

જો અવનતિનાં કારણોમાં તેઓ બૌદ્ધ દર્શનનો વિપર્યાય, તેથી નીપજેલી હિન્દી સંમારની વિકૃતિ, અને તે વિકૃતિને મિટાવી દેવા સ્મૃતિધારોએ કરાયેલા નવા આચારો, એટલું જણાવે છે અને વાચકને તેટલો બોધ પમાડી એકદમ શાંત થઈ જાય છે. નાગલોકોનો સરદાર સરસ્વતીચંદ્રને અને કુમુદસુંદરીને સ્વપ્નદશામાં એ જ પ્રમાણે કહે છે. ^૧ તેઓ બોટા શાંતિધર્મને તે માટે જવાબદાર ગણે છે. ગોવર્ધનરામ આ વિનિપાત માટે નામધારી બાહ્ય અશ્વત્થામારૂપ સનાતન સંપ્રદાયને

જવાબદાર ગણે છે. પણ તેનું સમર્થન કરવા જતાં રજપૂત સમય, શાંકર મત, જૈન દર્શન, બૌદ્ધ દર્શન, તેમનો પરસ્પર કલહ, મધ્વ, રામાનુજ અને વલ્લભ, જોમના સંપ્રદાયોનો ઉદય, તેમનો પરસ્પર કલહ, ખંજાલના અને બિહારના બૌદ્ધોનું હિંદુ સમાજથી બહિષ્કરણ, રાજપુતોની ક્ષત્રિય ધર્મની બિંધી સમજ, ભાટચારણની સંસ્થાએ રાજપૂતોને આપેલું રાજકારણનું જુદું રૂપ, તાંત્રિક આચારવિચારની શ્રષ્ટતા, નવા સ્મૃતિ-કારોએ ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિનો દુનિયાના બીજા સમાજોની સંસ્કૃતિથી કરાવેલો વિચોગ, રજપૂત રાજ્યોનું યુદ્ધકળાનું અધ્યાન, તેમનો પરાસ્પર સાથેના સંબંધનો સંકોચ, નવી-મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના રાજકારણને સમજવાની સ્મૃતિકારોની અને હિંદુ સમાજના આગેવાનોની અશક્તિ, એ બધી બાબતો જોવર્ધનરામ સમજાવી શકતા નથી અને પ્રાંતોનાં રાજ્યોને, પ્રાંતોની બાબાઓને અને પ્રાંતોના નવા સમાજોને વિસારે પાડી દે છે. કારણ સ્પષ્ટ છે. જોવર્ધનરામ હિંદવી તમામ સંસ્કૃતિને મહાભારતનાં પાત્રો મારફત રૂપકરૂપે સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેથી તેઓ આવી ઘણી વિગતોને તપાસવી મૂકી દે છે. અને તેને માટે માત્ર મહાભારતના 'અશ્વત્થામા'ને આગળ ધરી દે છે. તે મત પ્રમાણે બીષ્મપિતાનો બોધેલો રાજમાર્ગ અને પ્રજાધર્મ લોકો સુમણ શક્યા નહીં તેથી તેમની દુઃસહ અને નિરુપાય અધોગતિ થઈ ગઈ.

બૌદ્ધ અને જૈન યુગોથી પરિવર્તન પામેલી ભારતીય સંસ્કૃતિના અધઃપાત માટે આદ્યું દર્શન પૂરું ગણાય નહીં. એ અવનતિનાં બીજા માત્ર નવા યુગનું-નવા જમાનાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ, તંત્રવિદ્યા અને ચારિત્રની શ્રષ્ટતા, એ ન હોતાં. તે માટે આપણી સંસ્કૃતિનું પુરાતન બીજ જવાબદાર હતું. વ્યક્તિને વ્યક્તિની દૃષ્ટિથી નહીં પણ અમુક સમાજના અંગમૂત તરીકે જોવાથી જડ દરા ઉત્પન્ન થવા પામી હતી. જે ભાવના હતી હિંદવી બહાર દૃષ્ટિ કરવા હિંદુપુત્રોને અટકાવે છે તે જ ભાવનાએ તે વખતે આપણને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ સામે બળ અજમાવતા, તેને પરાસ્ત કરતા કે તેનો એકમેક કરતા અટકાવ્યા. યુરોપનો ખ્રિસ્તી સમાજ તે

પ્રયાસમાં વિજયી નીવળો, કારણ કે તે સમાજ એ વખતે પરદેશગામી થયો હતો, અંતરાત્માની શક્તિને તપાસનારો થયો હતો, બાઈબલની અને પોપની સત્તાને ઉડાવી દેવા તૈયાર થયો હતો, અને ખરો વીરધર્મ યુગે યુગે નવા આચારનું રહસ્ય સમજતો થયો હતો. આ બાબત વિશે એટલું વાદ રાખવું જોઈએ કે હિંદુ, મુસ્લિમ, અને ખ્રિસ્તી, બધી સંસ્કૃતિઓની પૂર્વપીઠિકા શ્રુતિધર્મમાં હતી. આશ્વની સંસ્કૃતિમાં ચાતુર્વર્ણ્યની ઉદ્ભવ ભાવનાનો ઉદ્ભવ થયો, તે બૌદ્ધો અને જૈનો, એ બંનેની સંસ્કૃતિમાં અહિંસાધર્મનો ઉદ્ભવ થયો. આ બંને બનાવો આપણા હ્રમભાગ્યે એક સાથે બન્યા. તેથી આપણી તે વખતની સંસ્કૃતિ મહામુદ ગઝનીની રાજ્યવ્યવસ્થાના આગળ સ્થિતિ થઈ ગઈ. સિદ્ધાણુદીન અને કુતુબુદીનની રાજ્યવ્યવસ્થા પાસે નથી પડી, અને ગ્રીક, રોક, ફ્રેન્ચ રાજ્યવ્યવસ્થા સામે વિજયી થઈ શકી હતી, તેમ ન થતાં ઉદ્ભવ પામેલા ચાતુર્વર્ણ્યના અને અનેક જાનિઓના પોલા અને સ્થૂળ દેહોમાં ધ્રુપાવા માંડી, સંકોડાવા લાગી, વિલય પામવા લાગી, અને ધડીકમાં રાજસ્થાનોના નાના મોટા દરબારોમાં, ધડીકમાં દાશી, વિક્રમથીલા વગેરે શહેરોની પાકરાળાઓમાં, અને ધડીકમાં જૈનોના અપાસરાઓમાં અને બંડારોમાં, ધડીકમાં જાંચા અમેલ દિલ્લાઓમાં, ધડીકમાં જૈનદર દરી બળા મળવા તૈયાર રહેલી રજપૂતાણીઓના ખોળામાં રમતા હમતા રાજપૂતોની તરવારોમાં કે શ્રાવકોની કાથળોઓનાં પદમાં, ધડીક દક્ષિણ દિશામાં સ્વામીઓનાં, રામેશ્વરનાં, ગુરુ-વાયુરનાં, જગન્નાથનાં, ગોમટેશ્વરોનાં અને મીનાક્ષીનાં મંદિરોમાં, ધડીક વિજયનગરના મદારાજાઓના, મદારાણીઓના અને મંડલેશ્વરોના મહેલોમાં, તે ધડીકમાં રાવગઢ, સતારા, છંછ, પૂના, તાંબોર, વગેરે શહેરોમાં, હવાનીનાં મંદિરોમાં કે બાવાઓના અને સ્વામીઓના ભઠ્ઠા-સાત ધર્મ પ્રકટાવતા મંડોમાં અને સમાધિઓમાં, કાઈ વાર ચંડિકા, કલિકા, વાધેશ્વરી, અંબાજી વગેરે માતાઓનાં મંદિરોમાં રમણ માટે બરાવા માંડી અને તે નાસભાગમાં પંજાબમાં, હિંદુસ્તાનમાં, સુજરાતમાં, સિંધમાં નવી સંસ્કૃતિ સાથે બહેનશાને રહેવા, દબીરૂપે,

નાનકરૂપે, સુક્ષ્માનરૂપે, પ્રીતરૂપે કે સંરીરૂપે:—આકર્ષણ દેવા દેવા માંડી. પરદેશીઓની સંસ્કૃતિ કંઈ ‘અમરપદ્મા’ લખાવી લાવી ન હોતી; પણ તે માટે હિંદમાં ન હોતી એરિસ્ટોટલની ફિલસૂફી, ન હોતું ‘લ્યૂથરનું’ સમયબળ, ન હોતી કોલંબસની વિજયવાસના, કે ન હોતી બુદ્ધકાળની કે જાપવાની શોધ. યાદ રહે કે આ નવો ઉત્પાત કરનારા મુસ્લિમો હિંદુઓથી અનેક રીતે ઊતરતા હતા અને જેમ હિંદુઓની વ્યવસ્થા શ્રુતિધર્મ ઉપર ઠરતી જતી હતી તેમ તેમની વ્યવસ્થા પણ શ્રુતિધર્મ ઉપર ઠરી ગઈ હતી; માત્ર તે વ્યવસ્થામાં રાષ્ટ્રવિકાસના ગુણો હતા, ત્યારે હિંદની સંસ્કૃતિમાં રાષ્ટ્રસંગ્રામનના ગુણો ખાડી રહ્યા હતા, રાષ્ટ્રવિકાસના નહીં.

ધર્મભાવનાની અને પ્રગતિધર્મની આ સંક્રાન્તિ ગોવર્ધનરામ યોગા ભાગમાં? યુધિષ્ઠિર દ્વારા વર્ણવે છે. તે પ્રમાણે પ્રગતિ અને ધર્મભાવના હિંદમાંથી ઈરાનમાં અને સિરિયામાં ગયાં, ને ત્યાંથી તે અરબ સામ્રાજ્યમાં ગયાં; અને પછી તે યુરોપ-અમેરિકા ગયાં. પણ એ સંસ્કૃતિ અહંતા અને મમતાથી ભરેલી હતી. તે ભાવનાઓ હવે વીસમી સદીમાં હિંદમાં ફરી આવશે. (‘સ્વાધ્યાય’ ભા. ૧ લો.)

૧. ચોથો ભાગ, ૬૭૭-૭૮.

*

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ એ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓમાંની એક અને પહેલી: ગુજરાતની રસભાવનાનું એ પહેલું ગમનગામી મોજું; ગોવર્ધનરામના સમયના ગુજરાતી જીવનનું એ તાલ્ય ચિત્ર. એમાં ગુર્જર જીવનની વાસ્તવિકતા realism-પણ છે, અને ગુર્જર જીવનના આદ્ય-અભિલાષ-Idealism પણ છે. એનું મુદ્દેશ પાત્રલેખન, સપાટી ઉપર સાન્ન દેખાતા ગુર્જર જીવન-સાગરનાં તોફાનો. મંથનો, દર્દની કડુણ કથની—Tragedy, તેમાં સમાયેલી પિડાગદ્ગદ અને જાણે નિરીક્ષણ વધા તેમાં જનજાતી ઉચ્ચ કોટિની રસિયતા. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ને ગુર્જર સાહિત્યના એક ઉત્તમ ગ્રંથ તરીકે સ્થાન અપાયે છે.

—રમણલાલ દેસાઈ

(જીવન અને સાહિત્ય પૃ. ૩૮)

પંડિતયુગનું મહાકાવ્ય

લેખક: વિશ્વનાથ મગનલાલ શર્મા

[વિદ્વાન વિવેચકે આ લેખદ્વારા આજના સંદર્ભમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું નવેસરથી મૂલ્યાંકન કરી તેની મહત્તા અને ઉપયોગિતા ધણે અંશે સિદ્ધ કરી આપી છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં કેતાનું પ્રયોજન, ચારે ભાગોનું સંવિધાન-કૌશલ, ચિંતક અને સર્જક તરીકેની ગોવર્ધનરામની મેધા અને પ્રતિભા, શુભશાલી નવલકથાસાહિત્યમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો ફાળો, વગેરે ધણા મહત્વાવના મુદ્દાઓ પર લેખકે અનેક પ્રમાણો, ઉદાહરણો ને અવતરણો આપીને ખૂબ જ અભ્યાસ-પૂર્ણ વિવેચના કરી છે. આ અતિવિસ્તૃત લેખનો મુદ્દાસર મંદોષ લેખકે પોતે જ કરી આપ્યો છે, એટલે આ સંક્ષેપ પણ મૂલ્યવાન બની રહે છે.]

આજના વાર્ષિક વ્યાખ્યાનનું આપના તરફથી નિમન્ત્રણ મળ્યું તે પછી યોગ્ય દિવસે એક મુરબ્બી સાક્ષરને કામગીરી મળવાનું થતાં આ વ્યાખ્યાનની વાત નીકળી, એટલે એમણે પૂછ્યું 'વ્યાખ્યાન માટે શો વિષય રાખશો?' એ વખતે હું હજુ અંતિમ નિશ્ચય પર નહોતો આવી શક્યો, પણ ધણા દિવસથી આજના વિષય પર કંઈક બોલવા લખવાનું મન રહ્યું હતું, એટલે એ જ ક્ષણે કંઈક નિશ્ચય કરતાં કરતાં મેં ઉત્તર આપ્યો કે '“સરસ્વતીચંદ્ર”.' એ સાંભળીને એમણે સલાહ આપી કે 'એ નહિ, બીજો કોઈ વિષય લ્યો. “સરસ્વતીચંદ્ર” પર અત્યારે કોઈ નહિ સાંભળે, કેમકે લોકોને એમાં એટલો રસ હવે રહ્યો નથી.' એ મુરબ્બીએ આપેલી સલાહ મને ગ્રાહી નથી લાગી. એમણે દશવિંશી દહેશતમાં પણ મને વમૂદ રહેલું જણાય છે. છતાં આજે આપની સમક્ષ બોલવા જતો થયો છું તે તો મારી મૂળ કારણ પ્રમાણે 'સરસ્વતીચંદ્ર' ઉપર જ. એનું કારણ એ કે 'સરસ્વતીચંદ્ર' વિશે આજે આપણે ત્યાં જો પરેખર એટલી બધી ઉદાસીનતા આવી ગઈ હોય કે એને વિશે કોઈ બોલવા જતો થાય તો લોકો તે સાંભળે પણ નહિ, તો એ ઉપરથી બેમાંથી એક વાત આપોઆપ સાંભિત થાય છે: ગમે તો (૧) 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં

રસ પડે એવું કાર્ધ ચિરકાલીન તત્ત્વ મળે એમાં હતું જ નહિ, અને એને જે કીર્તિ મળેલી તે ફક્ત આકસ્મિક અને તાત્કાલિક પરિસ્થિતિનિમ્ન જ હતી, અથવા તો (૨) 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને રસસાગર તો આજે પણ એ એવો ને એવો ઊછળી રહ્યો, પણ કંઈક દૂરતાને લીધે, કંઈક યુગપરિવર્તનને અંજો અનિવાર્ય એવા રુચિપરિવર્તનને લીધે, તેમ કંઈક આગસ, જડતા, અને વિચારમાંલેને લીધે 'સરસ્વતીચંદ્ર' પ્રત્યે ભોંકામાં અધટિત ઉદાસીનતા આવતી જાય છે. આ બેમાંથી ગમે તે વાત સાચી હોય તોપણ એ સંભોગોમાં વિવેચનની દ્રશ્ય તો રચાઈ જ છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં રસ પડે એવું ચિરકાલીન તત્ત્વ જો ન જ હોય તો આલી બેંચતાણુ કે હંભ કંપા વગર એ હકીકત એણે ખુલ્લેખુલ્લી સ્વીકારી લેવી જોઈએ, કે જોથી એ બાબત હંમેશાને માટે ચોખ્ખા થઈ જાય, અને સાહિત્ય-રસિકોના માર્ગમાં નડતરરૂપ ઘર્ષ પડતું એક જાંખરું આણું થાય. અથવા એમાં જો કાર્ધ ચિરકાલીન રસતત્ત્વ હોય તો તેના તરફ પ્રગતિ નવેસરથી લક્ષ્ય દોરવું અને તેના પ્રત્યે અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવામાં તેમ સાહિત્યમાં તેનું યથોચિત સ્થાન નિશ્ચિત કરવામાં પોતાથી ખતે તેટલો ફાળો આપવો. એટલે આજે જો 'સરસ્વતીચંદ્ર' તરફ કંઈ ઉદાસીનતા આવવા લાગી હોય તો તે ચેત્ય છે કે કેમ તેની તપાસ કરવી, અને અયોગ્ય હોય તો તે દૂર કરવા પ્રયત્ન કરી જોવો એ વિવેચનમાં પડેલાનું પવિત્ર કર્તવ્ય છે એમ સમજીને આજના વિષયની પસંદગી કરી છે.

'સરસ્વતીચંદ્ર' પ્રત્યે આજે કંઈ ઉદાસીનતા આવવા લાગી હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું નથી. આ જ સંસ્થાના વાર્ષિક વ્યાખ્યાનને પ્રસંગે રા. બલવંતરાય ઠાકોરે ત્રણ વરસ પર જૂના નવા જમાના વચ્ચે સતત રીતે ચાલ્યાં કરતી જે 'સોરાબરુસ્તમી'નું ખ્યાન કરેલું તેનું જ એ પરિણામ છે. એમના જ શબ્દો ટાંકીએ તો 'અનુભવી જુદોથી અજાણ્યું રહેતું નથી કે પોતાને અને ચોતાના

ગતે. જીવનને 'ઔથી ઓણું' જાણેગમજે. છે. પોતાનાં પુત્રપુત્રી
 ઇતિહાસમાં વધારે વ્યાપક રૂપે સાક્ષી પૂરે છે કે કોઈ પણ જમાના
 ઓણું જ્ઞાન તેના આગસા જ જમાના વિષે હોય છે. પુત્રજમાનો દા
 લગીના જમાનાને વતોઓછા સમજે ખરો, સૌથી ઓછા સમજે
 પોતાના જનકજમાનાને. પિતા-પુત્રના જમાનાઓ વચ્ચે નિરંતર
 આલ્યા કરતી આ 'સૌરાષ્ટ્રરુસ્તામી'ના જે કારણો દેખાય છે તેમ
 એક તો માનવહૃદયની નિત્યનૂતનતાની ખ્યાલ છે. જુને ક્ષણ
 ષષ્ટવત્તામુપૈતિ તદેવ રૂપં રમણીયતાયાઃ આ કલામાત્રનું સ્વરૂપ
 છે, અને તેથી રમણીયતાની સિદ્ધિ અર્થે દરેક યુગે નવા નવા પ્રયોગો
 કરવા પડે છે, નવી નવી આયોજનપદ્ધતિઓ અજમાવવી પડે
 છે, અને નવી નવી રચનાશૈલીઓ દાખલ કરવી પડે છે. આથી
 જ ઇતિહાસમાં આપણે જોઈએ છીએ કે જીવન તેમ સાહિત્ય
 ઉભયમાં જુદી જુદી ભાવનાઓ, રીતિઓ, પ્રણાલિકાઓ આદિના
 જમાનાઓ પ્રવર્તે છે. એક જમાનામાં અમુક ભાવના, રીતિ, કે
 પ્રણાલિકા એકચક્રે રાજ્ય કરે છે અને તેનાથી લિપ્ત પ્રકારને આ
 તલપૂરે પણ અવકાશ મળતો નથી, પણ જેવો એ જમાનો પૂરો
 થયો કે તરત નિત્યનૂતનતાની રસિયણ એવી માનવપ્રકૃતિ એ ભાવના,
 રીતિ, કે પ્રણાલિકાથી કંટાળી જાય છે, એટલે આરંભમાં એની સામે
 આર્ષા અણુજમાના સર નીકળવા લાગે છે, અને પછી તે ક્રમેક્રમે
 વધતા વધતા ખુલ્લા વિરોધ કે હથોડી બંડનું વ્યાપક સ્વરૂપ પકડે
 છે. પછી એક આખા જમાના દરમિયાન એકે અવાજે વખણાવેલા
 અને જેની સામે વિરોધનું તો શું પણ નાપસંદગીનું પણ વેણ
 સરખું કાઢવું એ મૂર્ખતાની નિશાની જેવું ગણાતું એથી જીવન-
 ભાવનાઓ તેમ સાહિત્યપ્રણાલિકાઓ સામે ખુલ્લો પડકાર ને પોકાર
 શરૂ થાય છે, અને એ સંક્રમણકાળમાં આખરે એવો વખત
 આવે છે કે આગસા જમાનામાં જે જીવનભાવનાઓ તેમ સાહિત્ય-
 પ્રણાલિકાઓ અમર્યોદિત અહોભાવપૂર્વક વખણાતી તે જ હવે

અમર્યાદિત છુલ્લભાવપૂર્વકઃ વખોડાય છે. જૂના નવા જમાના વચ્ચેની 'સોરાખરુસ્તમી'નું એક કારણ આ પ્રમાણે માનવહૃદયની નિલસંદોનતાની પાસ છે, તો બીજું કારણ વાર્ષિક અને ચૌવન વચ્ચેની અધિકાર-પ્રાપ્તિ અર્થેની ખેંચાણેથી છે. જૂના નવા વચ્ચેનો સંબંધ પ્રારંભમાં જોકે પિતાપુત્ર અને ગુરુશિષ્ય જેવો હોય છે, પણ વખત જતાં ધણીવાર એ સામુવહુના જેવો થઈ જાય છે. એટલે નવો જમાનો જાણે જૂના જમાનાને કહે છે કે 'હવે તમે ધરડાં થમાં એટલે તમારો રાજ્યકાળ હવે પૂરો થયો, ગાટ તમે હવે કારે ખસો અને મને તમારું પદ લેવા દો.' પ્રતિજ્ઞાની ગાદી મૂળ એક રહી, ને એ ગાદી પર જૂની જીવનભાવના કે સાહિત્યપ્રજ્ઞાલિકા બેઠી હોય ત્યાં સુધી પોતાનો કાર્ષી ભાવ પૂછે એવું હોતું નથી, એટલે સ્વાર્થને કારણે પણ નવી જીવનભાવના તેમ સાહિત્યપ્રજ્ઞાલિકા જૂનીની સામે મેદાને પડીને તેને બળપૂર્વક પ્રતિજ્ઞાની ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકવા મથે છે, અને તેમાં જૂનીની સામે નવીના અધરિત પ્રહારો પણ ધણી વાર થાય છે. 'વીણાવેલી' નાટકમાં ઠાણાભાઈની બે જણીતી પંક્તિઓ છે કે:

‘પીપળપાન ખરત, હસતી ફૂંપણિયાં,
મુજ પીતી તુજ પીતરી, ધીરી બાપણિયાં.’

દરેક જૂનો યુગ એ આ પીપળાના ખરતા પાન જેવો છે, અને દરેક નવો યુગ તેની હસતી ફૂંપણ જેવો છે. પોતેજ નવી પદ્ધતિઓ, પ્રજ્ઞાલિકાઓ, શૈલીઓ આદિ દાખલ કરેલ હોય તેજ જાણે અનંતિમ, શાશ્વત, અને સત્ય એમ માની લઈ ને એ નવી ફૂંપણ જૂનાં ખરતાં પાનને હસે છે. પણ એ ભૂલી જાય છે કે જૂનાં ખરતાં પાને પણ પ્રારંભમાં હસતી ફૂંપણની અવસ્થા ભોગવી છે, ને જગતને કંઈક નવીન રસની લઢાણી એ વખતે કરાવી છે, અને આજની હસતી ફૂંપણ પણ આવતી કાલે ખરતાં પાનની અવસ્થાને પામવાની છે અને તેનું રચાન પાછી જીજ્ઞા નવી હસતી ફૂંપણ લેવાની છે.

પ્રતિષ્ઠાની ખેંચાખેંચીમાં પડેલા સર્જકો એ વાત ભૂલી જાય એ સ્વાભાવિક પશુ છે, પશુ આપણે તટસ્થ પ્રેક્ષકોએ એ વાત ભૂલવાની નથી, અને જૂની નવી એક સાહિત્યપ્રણાલિકાને અંતિમ ન ગણતાં વિકાસક્રમની જુદી જુદી ભૂમિકાઓએ સમજાને જન્મેની ઘટતી કદર કરવા પ્રયત્ન કરવાનો છે.

ત્યારે, જૂના જમાના વચ્ચે ચાલી રહેલી આ 'સોરાબજીવન' ઉપરથી શું દર્શાવવામાં આવે છે? પહેલું તો એ કે જૂનકાળની કાંઈ પશુ સાહિત્યકૃતિને વર્તમાનને ગળે ન મપાય, પશુ એ જે યુગમાં જન્મી હોય

૧. પ્રતિષ્ઠાની આ ખેંચાખેંચીનું એક સાચું ઉદાહરણ શ્રી. મુનશીએ એમના 'Ujjayanta & Its Literature' માં 'સરસ્વતીચન્દ્ર'નું જે વિવેચન કરેલું છે, તેમાંથી મળી રહે છે. નવો સાહિત્યકાર પોતાનું સાહિત્યજીવન શરૂ કરે ત્યારે જૂનો યુગ પ્રવર્તે છે, એટલે એની પ્રારંભની કૃતિઓને એ જૂના યુગની સાહિત્યભાવનાની કસોટીમાંથી પસાર થવું પડે છે. પશુ એણે આદર્શો નવો પ્રયોગ એ જૂની કસોટીએ કસદાર બાબે જ નીપડે છે. એટલે પ્રારંભમાં એને વરસો મુશ્કેલી ઓછાવતો અનાદર વેઠવો પડે છે. આ અનાદરને કાળ ધણાના મનમાં પાછળથી રહી જાય છે, એટલે એ જૂનો યુગ ન્યારે પૂરેપૂરો આપમી જાય છે ત્યારે એના જે જૂના આદર્શોને કારણે પોતાને વેઠવું પડેલું હોય છે તેના પ્રત્યે એનો શય પ્રકટી નીકળે છે. શ્રી. મુનશીના એ ઇતિહાસમાં 'સરસ્વતીચન્દ્ર' પ્રત્યેનો આવો શય સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. વધુ સાચું થાય ને સાચું પર જેમ દાઢ કાઢે તેવી જાંઘી દાઢ-કવચિન્ દાંડી તો કવચિન્ ઉપાડી એવી દાઢ-શ્રી. મુનશીના એ વિવેચનમાં તેમ એ અન્યમાં અન્યત્ર જ્યાં જ્યાં ગોલધર્મનશમ વિરો ઠલેજી છે ત્યાં ત્યાં બધે નજરે પડે છે. તેમાંથી નમૂના તરીકે આંદી' તો એક જ વાક્ય ટાંકીશું:— 'But, being the only gifted novelist of his age, his failures became invested with prestige; were copied as models by smaller men; and continued to hamper the growth and appreciation of higher art.' (p. 263) આ વાક્યને અર્થે 'higher art' એવા જે રાખે છે તે પોતાની વાર્તાઓને અનુલક્ષીને વપરાય છે, એ સ્થાનમાં રાખવાનું છે.

તેની દૃષ્ટિએ જ એનું સ્વરૂપ તપાસાય અને મૂલ્ય નક્કી કરાય. વસ્તુતઃ આ કાર્પ નિતાન્તરની એવો સિદ્ધાંત નથી, જીવનનાં ઇતર ક્ષેત્રોમાં આપણે એનું સદા ચે અનાયાસે ને સહજબુદ્ધિપૂર્વક (instinctively) અનુસરણ કરીએ જ છીએ. આથી જ દ્વૈપદી પાંચ પતિને પરણેલી છતાં આપણે એને નિન્દતા નથી, પ્રાચીનકાળના ઋષિઓ માંસાહાર કરતા છતાં આપણે એને માન આપીએ છીએ, ન્યૂટનની કેલ્કીક શોધોને આધિનિર્દાષનની સાપેક્ષવાદની શોધ અમુક અંશે ઉચ્ચલાવી નાખે છે છતાં ન્યૂટન પ્રત્યેની આપણી આદરબુદ્ધિ એવી જ રહી છે, અને આજનું વરાળયન્ત્ર તેમ વીજળીબત્તી એના આશરોધક રેડીયો-સન તથા એડિસનની રચના કરતાં અનેકગણાં આગળ વધી ગએલ છે છતાં એ બન્નેનાં યશને આપણે અક્ષત ગણીએ છીએ. પણ જીવનનાં ઇતર ક્ષેત્રોમાં આ સિદ્ધાન્ત આમ સહજમાન્ય હોવા છતાં સાહિત્યકલાના ક્ષેત્રમાં જૂના નવાની 'સોદરાબરુસ્તમી'ને લીધે મુજક વિવેચકોની આંખો ઉપર એવાં પડોળાં બંધાર્ધ જાય છે કે પ્રતિજ્ઞાની ખેંચાખેંચીમાં અથવા પુરોગામી કે પ્રતિસ્પર્ધીને ઉચ્ચલાવી પાડવાની લગનીમાં ઘણીવાર એનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે, એટલે આંહી તેનું સ્પષ્ટ સમ્બોધમાં પ્રતિપાદન કરવાની જરૂર પડી છે. જૂના નવાની સાકમારીમાંથી ફસિત થતો પહેલો સિદ્ધાન્ત આ, તો એની જ સાથે સંકળાએલો એવો બીજો સિદ્ધાન્ત એ કે કાર્પપણુ સાહિત્યકૃતિની અન્તિમ મૂલ્યવર્ણીમાં એની આયોજનકલા, રચનાપદ્ધતિ, કે નિરૂપણશૈલીને આપણે ગોણુ જ ગણવી જોઈએ, અને મુખ્ય વિચાર તો એ બધી પ્રભુલિકા વાટે જે તાર્ત્વિક પ્રતિભા અને સાચું ચર્ચનસામર્થ્ય વ્યક્ત થઈ રહેલ હોય તેનો જ કરવો જોઈએ, કેમકે સાહિત્યમાં આયોજનકલા જીવનની અંદરની વસ્ત્રા-લંકારાદિની ફેશનોની ચેડે યુગે યુગે બદલાયાં જ કરે છે અને વસ્ત્રા-લંકારાદિની જૂની ફેશનોમાં તાર્ત્વિક દોષ જેવું કશું નહિ હોવા છતાં જેમ આજે એ આપણી પ્રચલિત ફેશનોની સાથે સરખાવતાં અણધર લાગે છે, તેમ સાહિત્યમાં પણ જૂની આયોજનકલામાં તાર્ત્વિક

દોષ જોતું કશું ન હોય છતાં આજની દૃષ્ટિને એ ઘણીવાર અલ્પદૃષ્ટિ હોય છે. વસ્તુતઃ આયોજનકક્ષા એ સર્ગશક્તિને પ્રક્ટ થવાનું સાધન અને વાહનમાત્ર છે, અને એમાં કેવળ યુગે યુગે જ નહિ પણ દેશે દેશે ને સાહિત્યના પ્રકારે પ્રકારે તેમ પ્રયોજને પ્રયોજને પણ ફેરફાર થયાં કરે છે, એટલે કેઈ પણ સાહિત્યકૃતિની અન્તિમ મૂલવણીમાં એની આયોજન-કક્ષામાત્રને નિર્ણાયક ન ગણતાં એ આયોજનકક્ષા પાછળ કામ કરી રહેલી એકંદર સર્ગશક્તિને જ આપણે પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ. 'સુરસ્વનીચન્દ્ર'ની અન્તિમ મૂલવણી તો આજનો જમાનો પણ કદાચ નહિ કરી શકે, એ કામ ઘણું કરીને આવતા જમાનાને માટે જ રહેવા દેવું પડશે, પણ આજે 'સુરસ્વતીચન્દ્ર'ની પૂર્ણાકૃતિને પૂરાં આળસ વરસ થઈ ગયાં છે, અને એ ગાળામાં એનાથી સર્વથા લુહા જ પ્રકારની વાર્તાપ્રજ્ઞાસિક્ષા આપણે ભાં દાખલ પણ થઈ ગઈ છે, એટલે એના સ્વરૂપની સમીક્ષાને માટે સમય તો પાછો ગયો છે. તો એ સમીક્ષામાં પ્રાથમિક તૈવારીરૂપે ઘોડીધણી સામગ્રી રજૂ કરી ચકાવ તોપણ તે લેખે ગણુશે એમ માનીને, ઉપર આપણે તારવેલા સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને તેની તપાસ શરૂ કરીએ.

૨

એમાંના પ્રથમ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ધતિદાસદૃષ્ટિએ જોઈએ તો 'સુરસ્વનીચન્દ્ર'ના સંજન-ધર્માં સૌથી પહેલું લક્ષ જોએ એવી હકીકત તો એ માલુમ પડે છે કે એ વાર્તાએ પ્રક્ટ થનાંની સાથે પહેલે જ સપાટે એ જમાનાની આખી ગુજરાતી વાચકઆલમને મન્નમુન્ન બનાવી દીધી-ઉત્તમલાક્ષ ત્રિવેદીનો ચળદ વાપરીએ તો 'ધેડી કરી મૂકી'. રા. નંદાનાલાલ દવિ યુરોપીય સાહિત્યજગતમાંથી દૃશાન્ત આપીને કહે છે તેમ 'ગોધથેના Sorrows of Werther'નો અમકાર યુરોપમાં અમકી કાશ્ચો દનો એવો સુરસ્વનીચન્દ્રની વાર્તાનો ગુજરાતમાં અમકાર' દનો. આમ 'સુરસ્વનીચન્દ્ર' પ્રસિદ્ધ થતાં ને

વાર જ આપણા વાયકવર્ગને સર કરી લીધો એટલું જ નહિ, પણ તે પછી લગભગ પંદર વરસે તે પૂરી થઈ ત્યાં સુધી જ નહિ, પણ સાર પછી પણ ઝોઝામાં ઝોઝાં વીસ વરસ સુધી એણે ગુજરાતી પ્રજા અને સાહિત્ય પર એકચક્રે રાજ્ય કર્યું. એટલે આજની વાતને સંદેશ ગણીએ તોપણ છેક ગઈ કાલ સુધી તો આપણે ત્યાં એ સાહિત્યકૃતિનું શાસન અપ્રતિહત હતું. કીર્તિ અને માન તો એના કર્તાને એટલા બધાં મળેલાં કે આજે એની હરીશર્ષ કરવા જનારો કોઈ પણ કીર્તિભોજી એના ખ્યાલમાનથી બળી જાય. જેવળ સાહિત્યક્ષેત્રનો વિચાર કરીએ તો ગાવર્ધનરામે પોતાના જ આયુષકાળમાં જોટલી નિષ્કંટક અને અવિચળ કીર્તિ ભોગવી છે તેટલી આજ સુધીમાં આખા ગુજરાતમાં બીજા કોઈએ ભોગ્યે જ ભોગવી હશે. સ્વ. નરસિંહરાવની 'કુસુમભાગા' વાંચીને અશ્વિરંકર, રમણભાઈ, આનન્દશંકર આદિ આપણા વિદ્યાપીઠવિનીત નવયુવકોનો વર્ગ જેમ નાચી જોડેલો, તેમ કવિતા કરતાં નવલકથા વિશેષ લોકપ્રિય સાહિત્યપ્રકાર હોવાથી, 'સરસ્વતીચન્દ્ર' ગુજરાતના સમસ્ત શિક્ષિત વર્ગને ઘેરો કરી મૂકેલો, તે એટલે સુધી કે એના નવા નવા ભાગો ક્યારે બહાર પડે છે અને તેમાં નાયકનાયિકાનું આગળ શું થાય છે એ જાણવાને સૌ સ્ફુટ રીતે અસત્ત આતુરતા સેવતાં અને આગાડીમાં મુસાફરી કરતાં 'સરસ્વતીચન્દ્ર'નો કોઈ નવો ભાગ પ્રકટ થયાના તાજા સમાચાર સંભળે તો તરત પૃષ્ઠાપૃષ્ઠ શરૂ થાય કે 'એમાં આગળ શું આવે છે? કુમુદનું પછી શું થયું? સરસ્વતીચન્દ્રને પછી લેખક ક્યાં લઈ ગયા?' આમ આખી વાયકઆલમના કૌતુકો, ચિન્તાઓ, અને પૂચ્છાઓ વિષય બની જાય એવું પ્રભુત્વ ગુજરાતમાં બીજા એક પણ વાર્તાએ મેળવ્યું નથી. આજે એના અનુગામીઓમાંથી રા. મુનશી પોતાની વાર્તા-કલાને એનાથી ચક્રિયતા વર્ગની ગણે છે, અને રા. રમણલાલ દેસાઈ તો સારી પેઠે લોકપ્રિય પણ છે, છતાં સમસ્ત પ્રજાહૃદય

ઉપર આટલું પ્રયત્ન અને સમસ્ત સાહસવર્ગ પર આટલી સત્તા
 તો એ બેમાંથી એક જણ આજ સુધીમાં પણ મેળવી શકેલ નથી.
 ગોવર્ધનરામને જીવનમાં આવું અસાધારણ માન મળ્યું તેનું કારણ
 શું? કારણ એક નહિ પણ અનેક છે; તેમાં પહેલું તો એ કે
 પ્રજાના વિશાળ સમૂહને પોતાના મિષ્ટ મોહક વાર્તાસથી આકર્ષો
 શકે એવી આના જેવી પ્રથમ પ્રતિભાથી રચાએલી એક પણ
 નવલકથા ગુજરાતને ત્યાં સુધી મળી નહોતી. એની પહેલાંની નવલકથાઓ
 લઈએ તો તેમાં 'કરણધેસો' મુખ્ય, અને આપણી આદિ નવલકથા
 તરીકે એની જે તેવી સિદ્ધિ ખરેખર માનપાત્ર છે, પણ સમગ્ર
 દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એમાં અનેક ખામીઓ છે એ ચોક્કસ છે. એનું
 વસ્તુ છેક જ સાદું અને પાંખું છે. ખરેખર જીવંત કહી શકાય
 અને વાચકહૃદયમાં સદાને માટે વસી જાય એવું એક પણ પાત્ર એમાં
 નથી, સંવાદનું તત્ત્વ એમાં નામનું જ છે, અને એકંદરે એનો વાર્તાસ
 ખૂબ પાતળો છે તેમ એની સર્જશક્તિ ખૂબ મર્યાદિત છે. આ
 રીતે 'કરણધેસો' ગુજરાતી નવલકથાની મંજળ મનોરમ છતાં આછી
 ખીજલેખા જ છે, ત્યારે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના પ્રકાશનથી તો ગુજરાતના
 સાહિત્યગગનમાં નવલકથાનો 'પ્રકુલ અમીવર્ષ' ચંદ્રરાજ' ઉગે છે.
 એની સાથે સરખાવતાં 'કરણધેસો' નવલકથા નહિ પણ નવલકથાનું
 ખોખું કે હાડપિંજર જ લાગે છે. એ હાડપિંજરમાં સુરેખ સજીવ પાત્રો
 ને સંક્ષિપ્ત સંવાદો આદિ ફેટલાંક અગત્યનાં અંગો ઉમેરીને એને
 સુસ્થિત શરીરની ભરાવદાર આકૃતિ આપી તે તો ગોવર્ધનરામે જ.
 સંવાદની જાળતમાં આજના વાર્તાકારોની સાથે સરખાવતાં ગોવર્ધનરામની
 સંવાદકથા કદાચ કોઈને ફોફી કે બિણી લાગતી હશે, પણ ખરી
 રીતે ગોવર્ધનરામ જાહેર સમર્થ સંવાદલેખક છે, ગુજરાતી નવલકથાને
 સંવાદનું અંગ જ એમણે આપ્યું છે, અને એમની આખી વાર્તા
 લક્ષ્યપૂર્વક તપાસનારને એમાં કુશળ રીતે ગૂંથેલા ટૂંકા, પાત્રોચિત,
 સ્વોદ્ય, રસાળ સંવાદોની સંખ્યા નાનીકની નહિ માલૂમ પડે. આમ

વરતુ, પાત્ર, સંવાદ, વર્ણન, શૈલી અને જીવનદર્શન એમ સર્વાંગે સંપૂર્ણ નવલકથા ગુજરાતને ગોવર્ધનરામેજ સૌથી પહેલી આપી છે. આજની નવીન વાર્તાપ્રણાલિકાની તુલનાએ 'સરસ્વતીચન્દ્ર'માં બહેને ગમે તેટલા દોષો દેખાય, પણ એના યુગની દૃષ્ટિએ તો એ સૌથી પહેલી સર્વાંગસિદ્ધ ઉત્કૃષ્ટ નવલકથા હતી, અને એવી નવલકથા ગોવર્ધનરામે જ સૌથી પહેલી આપી હતી, એ વાત આપણે ભૂલવાની નથી. 'સરસ્વતીચન્દ્ર' પ્રકટ થતાં વાર આખી ગુજરાતી વાચકઆલમને સર કરી લીધી તેનું આ જ કારણ, અને ગોવર્ધનરામના આયુષ્યપર્યંત એમની હરીફાઈ તો શું કરે, પણ એમનાથી ખીજી ત્રીજી હારમાં બેસી શકે એવો પણ એક નવલકથાકાર નીપજેલો નહિ, એટલે જીવનપર્યંત એમનો યશસ્વર્ગ અનસ્ત જ રહેલો.

'સરસ્વતીચન્દ્ર'ની અસાધારણ કીર્તિનું ખીજું મુખ્ય કારણ એ કે એ એના યુગની સર્વોત્કૃષ્ટ વાર્તા જ માત્ર નથી પણ વિશેષમાં એ યુગની સર્વાંગી જીવનસમીક્ષા પણ છે. ગુજરાતી પ્રજાજીવનનું સર્વદેશીય દર્શન જેવું 'સરસ્વતીચન્દ્ર'માં છે તેવું આખા ગુજરાતી સાહિત્યની એક પણ નવલકથામાં નથી. ગૃહ, સમાજ, રાજ્ય, અને ધર્મ એમ મુખ્ય મુખ્ય સર્વ અંગોનું કેવળ હવાઈ કે આસમાની નહિ પણ આપણે આપણી આસપાસની નિત્યની દુનિયામાં જોઈએ છીએ તેવું વાસ્તવ-દર્શી અને છતાં દૈવિક વિષયમાં ઉચ્ચતર જીવનની ઝાંખી કરાવે એવી ભાવનાબીની કથાએ આજેખાએકું ચિત્ર જેવું ગોવર્ધનરામની નવલકથાએ આપ્યું છે તેવું એક જ વાર્તાકૃતિમાં તો ખીજા એક પણ ગુજરાતી લેખકે નથી આપ્યું. વિવિધ વિષયોમાં પ્રગ્નહૃદયને મથી રહેલા મહાપ્રશ્નોનું પર્યાયણ એણે જેની બાપક છતાં વેધક અને સાથે જીર્ણગામી પ્રેરક દૃષ્ટિથી કર્યું છે તેટલું અન્ય કોઈ પણ વાર્તાગ્રંથે નથી કર્યું. એ યુગના વાચકો એનાથી એકે સપાટે મુઝ મઈ ગયા અને વરસો સુધી એવા ને એવા મુઝ રહ્યા તે વાર્તાના રસિક આકારમાં ગૂંથેલી એની આ સર્વતોમુખી જીવનમીમાંસાને જ લીધે. આજે યુગવિવર્તને

કારણે થએલા રુચિભેદને લીધે 'સરસ્વતીચન્દ્ર'માંનું આ મીમાંસાનું તત્ત્વ આપણને ભણેને ગમે તેટલું અજાણ્યમણું લાગે અને એ બદલ આપણે એની ભણેને ગમે તેટલી ટીકા કરીએ, પણ આજની ઘડી સુધીની એ ગુજરાતની 'સર્વોત્તમ' ચિન્તનાત્મક નવલકથા છે એની તો કોઈથી પણ ના પાડી શકાય એમ નથી. અને 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ની આ વિશિષ્ટતા એની વાર્તાના તેમ એના યુગના શીલનું સીધું જ પરિણામ હતું. પોતાના દેશજાંઘણોના ભૂત વર્તમાન જીવનમાં સર્વ પ્રસંગોનું બધી બાજુથી અધ્યયન કરવું, અને એ અધ્યયનનું ફલ એમને ઉચ્ચતર જીવન ગાળવાની પ્રેરણા આપે એવા રૂપમાં રજૂ કરી દેશોદ્ધારમાં પોતાથી બને તેટલો ફાળો આપવો એ જ ગોવર્ધનરામે પોતાનાં આયુષ્યના આદ્યથી સ્વીકારી લીધેલું અને અન્ત સુધી અખંડ રીતે પાળેલું જીવનવ્રત હતું. અને એ જીવનવ્રતનું ચિરંજીવ ફલ તે એમની ચિન્તન-ભારથી લચી પડતી આ નવલકથા છે. એ ચિન્તનભારથી આજના વાચકો ભડકીને ભાગે છે, પણ એ વખતે તો એને અસાધારણ આદરપાત્ર બનાવનારું મુખ્ય તત્ત્વ જ એની આ ચિન્તનસામગ્રી હતી. એનું કારણ એ કે એ યુગની સાહિત્યભાવના આપણા આજના યુગ કરતાં તદ્દન જુદી જાતની હતી. આજે આપણે સાહિત્યમાં 'કલાને ખાતર કલા'ના જેવી માન્યતા ધરાવીએ છીએ, એટલે આનન્દ આપવો કે રસાસ્વાદ કરાવવો એટલું જ સાહિત્યનું કર્તવ્ય મ્રમજીએ છીએ. પણ એ પંડિતયુગમાં એકલા રસમાં ડોઈને પર્યાપ્ત નહોતી લાગતી. રસની સાથે જ્ઞાન પણ આપવું, આનન્દની સાથે ઉચ્ચતર જીવનનાં આનંદોલનો પણ જગાડવાં, અને એમાં કવચિત્ત રસ કે આનન્દનો એાછેવત્તો ભોગ આપવો પડે તો ભણે, પણ જ્ઞાનનીતિનો ઉદ્દેશ તો અખંડ સચવાવો જ જોઈએ એ જાતની એ પંડિતયુગની સાહિત્ય-ભાવના હતી. અને એ એકલા ગુજરાતમાં જ નહિ પણ સર્વત્ર. આથી જ એ યુગની છાયામાં ઊછરેલા અન્યત્રાન્તવાસી રા. કાલેલકર જેવા ચિન્તક આપણે ત્યાં લલિત વાસ્તવ્યને આટલું 'જીવં' જે મહત્ત્વનું

પર આપવામાં આવે છે તે આજે પણ સમજી કે સ્વીકારી શકતા નથી. 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ના પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં ગોવર્ધનરામ જે કહે છે કે 'સુન્દર ચંદ્ર એ સૌનું તેમ નવલકથાનું લક્ષ્ય છે, પરંતુ એ લક્ષ્યની સંપત્તિ તે માત્ર કોઈ બીજા ચુરુતર લક્ષ્ય પામવાનું પગથિયું છે-એ પગથિયે ચઢીને પછી ત્યાં અટકવાથી તે ચઢવું નકામું થાય છે-હાનિકારક પણ થાય છે,' એ શબ્દોમાં આ જ સાહિત્ય-ભાવના પ્રતિબિંબિત થયેલી છે. આમ એ જમાનો જ એવો હતો કે એમાં સર્વથા ચિન્તનતત્પર રહિત કેવળ રંજક વાર્તા કોઈ પણ લેખક રચી શકે જ નહિ, અને કોઈ અદ્ભુત ચમત્કારથી એવી વાર્તા જો કદાચ રચાઈ તો તે શિષ્ટવર્ગમાં પ્રતિજ્ઞા મેળવી શકે જ નહિ. પ્રતિજ્ઞા મેળવવી હોય તો એનો રંજક ઉપરાંત ચિન્તક, બોધક, ને પ્રેરક બનવાની પણ અનિવાર્ય અગત્ય હતી. એટલે આજે આપણે 'સરસ્વતીચન્દ્ર'થી બિન પ્રશ્નાસિકાની રા. મુનશી આદિની વાર્તાઓને ભેદેને ગમે તેટલી વખાણીએ, પણ એ પંડિતયુગમાં તો શિષ્ટ સમાજમાંથી કોઈએ એનો ભાવ પણ પૂછ્યો ન હોત, અને બહુ બહુ તો 'બહુરૂપી બજાર' કે 'તિમેરમાતી ભેદ' જેવી હિટગ વાર્તાઓની પેઠે છેક પ્રાકૃત વાચકોનું જ એ ખ્યાલ ખેંચી શકી હોત રા. મુનશીની વાર્તાઓને રા. ન્હાનાલાલે Armchair Literature કહી છે તે પણ આ જ કારણે. ગોવર્ધનરામના શબ્દોનો વિનિયોગ કરીને કહીએ તો એ યુગને સાહિત્યમાં કેવળ 'મનહર' યવાથી સન્તોષ નહોતો થતો પણ સાથે 'મનહર' પણ થવું જોઈએ એવી એની માન્યતા હતી. 'સરસ્વતીચન્દ્ર' એના પ્રતિકાશાળી

૨. ગોવર્ધનરામની અને રા. મુનશી આદિની આધુનિક નવલકથાઓ વચ્ચેનો મુખ્ય ભેદ જ આ છે. ગોવર્ધનરામની નવલકથામાં રંજક સર્જન અને બંધીર ચિન્તન બંને છે, અત્યારના રા. મુનશી આદિ લેખકોની નવલકથાઓમાં કેવળ રંજક સર્જન જ છે. આજના લેખકોની નવલકથાઓ કેવળ સુન્દર યર્થને જ અટકી બંધ છે, ત્યારે ગોવર્ધનરામની નવલકથા સુન્દરતાને સાધનારથે વાપરીને પ્રેરક ગંભીરતાની જિંદગી સીંચીએ ચડે છે. મુજસતી નવલ-

સર્જનથી મનહર થવા ઉપરાંત એની સુર્વાંગી જીવનશ્રમીક્ષાથી મનમર થઈ શકેલ એ જ એની અસાધારણ કીર્તિનું મુખ્ય કારણ છે.

અને આમાં જ ગોવર્ધનરામની વિશેષતા રહેલી છે. અન્ય સામાન્ય વાર્તાકારો કવણ સર્જક હોય છે, ત્યારે ગોવર્ધનરામ સમર્થ સર્જકની સાથે વિદ્વાન ચિન્તક પણ છે, અને એમના 'સરસ્વતીચન્દ્ર'માં પ્રતિભાપૂર્ણ સર્જનની સાથે પાંડિત્યપૂર્ણ પર્યાપ્ત પણ પૂરબકારમાં ખીલી નીકળ્યું છે. પણ પ્રખરું રુચિત-ત્ર દેશી રજવાડાના રાજમતન્ન જેવું હોય છે. દેશી રજવાડામાં જેમ એક રાજા યુગ્મરી જામ એટલે ઘણી વાર આખું અધિકારીમંડળ

કથા-સાહિત્યમાં શ. સુનશીઆદિની કૃતિઓ કરતાં ગોવર્ધનરામની કૃતિઓ વધારે ચિરંજીવ બનવાની તે પણ એમાંના આ ચિન્તનઅંશને જ કીધે. ગોવર્ધન-રામ પોતે આ વાત જોઈ શક્યા હતા તે પહેલાં બાજની એમની પ્રસ્તાવનાનો પ્રારંભભાગ જ બતાવી આપે છે. આજના વાર્તાકારોની પેઠે ક્ષણિક રંજન કરીને પછી છુપ્ત થઈ જાય એવી સાધારણ વાર્તા એમને નહોતી લખવી, પણ તાત્ત્વિક વિચારણાની સંગીત ઉપયોગિતાને કીધે કંઈક કીધાંયુ નીવડે એવી વાતો રચવાનો એમનો આશય હતો એ વાત એમની પ્રસ્તાવનામાંથી સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. એમાં એ કહે છે કે 'નવલકથાકારને જુદા જુદા વર્ગના વાચકોને તૃપ્ત કરવાના છે, અને એ વર્ગમાં પ્રાકૃત વાચકોની સાથે વિદ્વાન વાચકો પણ હોવાના એ બૃદ્ધવાનું નથી. એ વિદ્વાનવર્ગ નાનો હોય છતાં સમસ્ત વાચકવર્ગમાં એ મુકુટમણિને સ્થાને છે.' એટલે ગોવર્ધન-રામની નજર એ વર્ગ ઉપર પણ રહી છે અને એમણે પોતાની વાર્તાનું સ્વરૂપ એ દૃષ્ટિએ ધરાયું છે. આ રીતે શ. સુનશીઆદિ વાર્તાકારો કેવળ પ્રાકૃત વર્ગને જ દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખે છે, ત્યારે ગોવર્ધનરામ વિદ્વાન તેમ પ્રાકૃત ઉભય વર્ગને લક્ષમાં રાખે છે, અને તેમાં પ્રાકૃત કરતાં વિદ્વાનવર્ગને સંતોષાવનો વિશેષ હક માને છે. એટલે ગોવર્ધનરામની કૃતિમાં વિદ્વદ્ભોજ્ય તેમ લોક-ભોજ્ય ઉભય અંશોનું સંયોજન છે, ત્યારે શ. સુનશીની વાર્તાઓ મોટે ભાગે લોકભોજ્ય જ છે, એટલે જાણમાનસવાળા પ્રાકૃત વાચકોને એ બધે ગમે તટલી આડરે, પણ કંઈક જુદિયાળી, વિચારશીલ, વિદ્વાન વાચકને તે એ ત્રીજે ચોથે વાચને કીકી જ લાગે છે.

ખલ્લાઈ જાય છે, અને જે અધિકારીઓ આગલા રાજ્યકાળમાં માનીતા હોય તે બીજા કોઈ નહિ પણ આગલા રાજના માનીતા હોવાને જ કારણે અળખામણા થઈ પડતાં એમને જેમ અધિકાર-ભ્રષ્ટ કરવામાં આવે છે, તેમ સાહિત્યમાં પણ જમારે રુચિપરિ-વર્તન થાય છે ત્યારે એક યુગની જે વિશેષતા હોય છે તે જ એના અનુગામી યુગની દૃષ્ટિએ એની મર્યાદા કે ન્યૂનતા થઈ પડે છે, અને એક વાર જે એનું પરમ ભૂપણ ચનાતું તે જ હવે એનું પરમ દુષણ ગણાય છે. 'સરસ્વતીચન્દ્ર'માંના પાંદિસપૂર્ણ પર્યેષણનું પણ આજે એમ જ થયું છે. એના જમાનામાં જે તરવોને કારણે એ ખૂબ બાહરપાત્ર બની ગયેલી તે જ તરવોને કારણે આજે એ અવગણના પામી રહી છે. પણ એ તો જગતની આચાર-વિચારની તેમ ફેશનોની ઘટમાળનો એક સામાન્ય નિયમ છે, એટલે **ધીરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ** એ સંબંધમાં આપણે જે ખાસ સ્મરણમાં રાખવાનું છે તે એ કે તે આજની ધાટીની નહિ પણ પંડિતયુગની ધાટીની વાર્તા છે. 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ની સધળી પૃષ્ઠીઓ તેમ જ ખામીઓ-આજે આપણને ગમતું અણગમતું જેવું છે તેવું એનું વિદ્યમાન રવરૂપ-સમજવાની બે કોઈ સાચી આવી હોય તો તે આ એક જ કે તે પંડિતયુગની નવસકથા છે. પંડિતયુગ બોલે થઈને નવસકથા લખવા બેસે તો તે 'સરસ્વતીચન્દ્ર' જેવી જ થાય, જેમ એ નાટક લખવા બેસે તો તે 'રાઈનો પર્વત' અને 'જપા જયન્ત' જેવાં જ બને. આપણને આજે એ ગમે કે ન ગમે, પણ એમાં બીજા દેશા મીનમેષને માટે અવકાશ જ નથી. પછી એનો નાવક 'સરસ્વતીચન્દ્ર' જેવો દેશહિતચિન્તક સેવાસિલ્લાપી ભાવનાવિહારી પણ વ્યવહારશૂન્ય philosophic vagabond જ હોય, એના દેશોદ્ધારની સર્વોત્તમ યોજના 'કલ્યાણગ્રામ' જેવી સાક્ષર-ગણતરી સંસ્થા જ હોય, એની ભાષા સંસ્કૃતમય જ હોય, એની શૈલીમાં ઓહોવત્તો આડંબર પણ હોય, એના પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે અંગ્રેજી

સંસ્કૃત અવતરણો બિહારાતાં હોય, એનો પ્રકરણો પાંડિત્યપૂર્ણ ચર્ચાથી
 ભરેલાં હોય, પાનાંનાં પાનાં સુધી એનું નવલકથાનું સ્વરૂપ હુપ્ત
 ચર્ચિતે એ પાંડિત્યપુરાણ કે નિબન્ધમાળા જેવી જાતી જાય, મહામહા-
 ભવન કે પિતામહપુર જેવી રૂપકસૃષ્ટિ એના વાર્તાપ્રવાહને વારંવાર
 સ્ખલિત કર્યા કરે, એનાં પાત્રો એકલાં બેડા બેડાં લાંબા લાંબા
 પરિચ્છેદો ભરાય એવાં અક્ષરમંડાપણો અંગ્રેજીમાં કર્યા કરે, એટલું
 જ નહિ પણ ધર્મ અને અર્જુન તો કીક પણ કુન્તી જેવું
 પ્રાચીન સ્ત્રીપાત્ર પણ અંગ્રેજીમાં વાર્તાલાપ ચલાવે, તે કર્તાને
 પોતાના ઉદ્દેશો જાણીને નિવેદન કરવું હોય, તે પણ જાણતી
 પેઠે ગુજરાતી નહિ પણ ગમે તો ગુજરાતી તેમ અંગ્રેજી બંને
 અથવા એકા બાગમાં તો એકલી અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં કરે !
 આમાંનું ઘણું આજે આપણને ખૂંચે એવું છે, ઘણું અજુગતું,
 વિચિત્ર કે હાસ્યાસ્પદ પણ લાગે એવું છે, અને કેવળ કલાદૃષ્ટિએ
 જોઈએ તો ઘણું રસક્ષતિરૂપ જ ગણવું પડે એવું છે એમાં શંકા
 નથી, છતાં એ યુગનું સ્વરૂપ લક્ષમાં લેનાર કોઈ પણ તદ્દસ્ય
 પરીક્ષકને એ બહુ અપરિહાર્ય લાગ્યા વિના રહેવું નથી. પંડિત-
 યુગની પ્રતિનિધિરૂપ કૃતિ, ખટ્ટી ભલેને તે નવલકથા હોય તોપણ,
 એના લાક્ષણિક પાંડિત્યના પાસથી મુક્ત રહી જ શી રીતે શકે ?
 પણ આ ઉપરથી ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’માં પાંડિત્ય છે માટે પ્રતિભા જ
 નથી, ચિન્તન છે માટે સર્જન જ નથી, સમીક્ષા છે માટે કલા
 જ નથી, અને ઉચ્ચતર ઉદ્દેશને ખાતર એના કર્તા એના વાર્તા-
 સ્વરૂપને રચે રચે શિથિલ થવા દે છે માટે એને વાર્તા જ
 રચનાં આવડતી નથી, અને તેથી એને નવલકથાકાર ગણી જ ન
 શકાય એવા એવા નિર્ણય પર એકદમ જોડો આવી જાય છે
 તેઓ તો ખાંડ જ ખાય છે. કેમકે વસ્તુતઃ ગોવર્ધનરામ સર્જન
 અને ચિન્તન ઉભયના એકસરખા સ્વામી છે, એમના માનસપંથારણ્યમાં
 સર્જન અને ચિન્તન બંનેના કોણ એકસરખા સમૃદ્ધ છે, એટલે

એમાંથી જ્યારે જે સામગ્રી જોઈએ સારે તે સામગ્રી અનાપારે
 એમની સેવામાં ખડી થઈ જાય છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં સર્જન
 રીતે આમ જ બન્યાં કરે છે એમાં સર્જનને ચિન્તન બંને
 એક એકપે બળિયા મહારથીઓની પેઠે અવિરત કુસ્તી કર્યાં કરે છે
 અને એ કુસ્તીમાં કાઈ કાઈથી ગાંભ્યું જતું નથી. એ વાર્તા વાંચતાં
 ઘડીમાં આપણને લાગે છે કે ‘હાં, હવે તો સર્જનમક્ષ જીતવાનો,
 આ વખતે તો ચિન્તન જ ચિત્ત થઈ જવાનો અને સર્જનનો જ
 જળજળકાર બોલવાનો,’ પણ હાં તો કાણ જાણે કેવો ય દાવપેચ
 રમીને ચિન્તનમક્ષ છટકી જાય છે અને પ્રકરણોનાં પ્રકરણો સુધી
 પાછી એની કુસ્તી જામે છે. અને જ્યાં વાચક પ્રેક્ષકને એમ થાય કે
 ‘હાથ બાંધી, આ તો ચિન્તનમક્ષે ભારે ટક્કર ખીલી, હવે તો માક્યા
 એની કુસ્તીથી’, હાં તો પાછો સર્જનમક્ષ જોરમાં આવીને એને હંકારી
 દેવાનો. આમાંથી ચિન્તનમક્ષનો પરચો તો આપણે સૌએ સારી પેઠે
 જોયો છે. એટલે એના પુરાવામાં કશું કહેવાની જરૂર નથી, પણ
 સર્જનમક્ષના સામર્થ્ય વિશે સઘળાને પૂરતી પ્રતીતિ નથી, માટે એની
 જ વાત કરીએ. ગોવર્ધનરામ પરમ સમર્થ સર્જક અને સિદ્ધહસ્ત
 વાર્તાકાર હતા એની સાબિતી જોઈતી હોય તેને માટે એને
 પહેલો ભાગ જ પૂરતો છે. આખા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ સામે
 બંને ગમે તેટલી ટીકા કરવામાં આવે પણ એના આ
 પહેલા ભાગની સર્જશક્તિ કે વાર્તાકલા સામે તો આજે પણ એક
 અક્ષર સરખો ઉચ્ચારી શકાય એમ નથી. એમાં યુદ્ધિધને કરેલા
 વેરની વસંત્રાત એવા અદ્ભુત કદવનાપ્રભાવથી, એવી અનુપમ વાર્તા-
 કલાથી, અને એવા અચૂક સર્જનસામર્થ્યથી આવેળી છે કે એ પહેલો
 ભાગ તો શુદ્ધ નવલકથાની દૃષ્ટિએ પણ ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્તમ વાર્તા-
 ગ્રન્થ કરવાનો એમાં શંકા નથી. એના બારમા પ્રકરણમાં યુદ્ધિધનનું
 વેર પૂરેપૂરું વસંત્ર થયા પછી સૌ દરબારમાંથી પાછા ફરે છે એ
 સમયની મનોદશાનું વર્ણન કરતાં ગોવર્ધનરામ લખે છે કે ‘રામાયણ

કે મહાભારત વાંચી ઉઠ્યા હોય અને વિચારશીલ થયા હોય તેમ સર્વ જાણવા લાગ્યા. આખા મંડળના મુખ ઉપર ગંભીરતાની ગંભીર છાપ પડી'. (પૃ. ૧૬૯). આ વર્ણન એકલા એ જાગરમા પ્રકરણને જ નહિ પણ રા. ભલવન્તરાય ઠાકોર યોગ્ય રીતે કહે છે તેમ પહેલા જાગના આખા વસ્તુને લાગુ પડે છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર'માંથી એની જ કથાને માટે વાપરી શકાય એવું એક વાક્ય આમ રા. ઠાકોરે આપણને આપ્યું છે, તો એવું જ એક બીજું નવું વાક્ય આપણે પણ આપી શકીએ એમ છીએ. આગળ 'જવનિકાનું હેઠન અને વિશુદ્ધિનું શોધન' એ આગણીસમા પ્રકરણમાં કુમુદ સરસ્વતીચન્દ્રના ખંડમાં જઈ તેને મુખર્ષ પાછા જવાનું કહે છે તે વખતનું વર્ણન કરતાં ગોવર્ધનરામ લખે છે કે 'કાર્ષ મંદિરમાં સ્થાપેલી મૂર્તિ બોલી જાતી હોય; રૂપાની ઘંટડીએ અચિત્તી વાગવા માંડતી હોય; ક્રામણતા, સુન્દરતા, મધુરતા, પવિત્રતા, અને ગંભીરતા એ સર્વ એકરૂપ બની મૂર્તિમન્ત થઈ ઉપદેશ કરવા આવી હોય; તેમ કુમુદ-સુન્દરી અપૂર્વ તેજ ધારી બોલવા લાગી.' (પૃ. ૩૩૬-૪૦). અને આ શબ્દો એકલી કુમુદની જ વાણીને માટે નહિ પણ એ પહેલા જાગની ગોવર્ધનરામની સમસ્ત વાર્તાકથાને માટે પણ યોગ્ય શકાય એમ છે. એમની વાર્તાકથા પણ આ જાગમાં 'ક્રામણતા, સુન્દરતા, મધુરતા, પવિત્રતા, અને ગંભીરતા એ સર્વ એકરૂપ બની મૂર્તિમન્ત થઈ ઉપદેશ આપવા આવી હોય' એવી રીતે ખરીલી નીકળી છે. એટલે બીજા બધા જાગોને હાલ તરત જાજૂ પર રાખો તોપણ એક આ પહેલા જાગને આધારે પણ ગોવર્ધનરામને શુભ્રાતી બાધાના ઉત્તમ નવલકથાકારનું પદ આપોઆપ મળી ચૂક્યું છે. એ પહેલો જાગ પૂરો થયો એટલે પછી ગોવર્ધનરામનું સંન્યાસી હૃદય સગવળી ઉઠ્યું, અને એને થયું કે 'આપણે ક્યાં એકલી રૂઝુ વાર્તા લખવા બેઠા છીએ? ધારીએ તો ઉત્તમ ટાટિની વાર્તા રચી શકીએ એ તો આ પહેલા જાગમાં બનાવી દીધું, માટે આલો, દેવે વાર્તાતત્ત્વને

કમે કમે કમી કરી આપણે મૂળ હિંદુ જે આજના સંક્રાન્તિકાળના મહાપ્રશ્નોની પર્યાપણા તે ઉપાડી લઈએ.' એટલે સુન્દર વાર્તા રચવાની અશક્તિને લીધે નહિ પણ દોષ્ટોપના જેવી, સ્વ. રવિબાણુએ 'પ્રાચીન સાહિત્ય'ના 'કાદમ્બરીચિત્ર' નામે લેખમાં બતાવ્યું છે તેમ ભારતવાસીને સહજ એવી અનાસક્તિથી એમણે ખીજા ભાગથી જાણીજાણીને વાર્તાઓ મન્દ કરી નાખી ચિન્તનનું જાગ્રદીપ્તિ ભાગથી જાગ્રદીપ્તિ પાડવા માંડ્યું. ખીજા ભાગમાં જોકે વાર્તાકથા કંઈક મન્દ પડી છે, પણ ચિન્તનનું તત્ત્વ જોર પર આવ્યું તે તો ત્રીજા ભાગથી જ. એ ભાગથી પછી ઉપર કહી ગયા તેમ સર્જન અને ચિન્તન વચ્ચે અખંડ કુસ્તી જામે છે, એટલે એનું સ્વરૂપ પછી બદલાઈ જાય છે, છતાં ગોવર્ધનરામની સર્જનકલા તો છેક સુધી સાખત જ રહી છે, તેથી યોગ્ય પ્રસંગ આવતાં તે પાછી એના અસહ સ્વરૂપમાં ઝળકી જઈ છે, એટલે એકંદરે ચારે ભાગો સાથે લઈએ તોપણ એ સામાન્ય રજક વર્ગની નહિ પણ વિશિષ્ટ ચિન્તક વર્ગની ઉચ્ચ દ્રષ્ટિની નવલકથા તો નિઃશંક બની જ છે. અલગત, એ પંડિતયુગની ચિન્તનપ્રધાન નવલકથા છે, ભારતવાસીને સહજ એવી લહેરાતી લહેરાતી ધાર મન્દ ગતિએ ચાલે છે, એટલે એને યુરોપીય વાર્તાઓને ધારણે કસવા ખેસીએ તો પૂરતો સંતોષ ન જ આપી શકે. પણ બધી જાતની વાર્તાઓ કંઈ 'પાટણની પ્રભુતા' કે 'શુન્દરાતનો નાથ' જેવી અદ્ભુત-કથા (રોમાન્સ)ના જ બીજામાં ન રચી શકાય, જેમ એ જ લેખકની વિચારપ્રધાન 'સ્વપ્નદ્રષ્ટા' પણ નથી રચાઈ, એટલે સૌને એક જ લાકડીએ હાંકવાનું ને એક જ મજે માપવાનું આજનું ધોરણ બૂલભરેલું જ છે. ભારતીય વાર્તાપ્રણાલીને અનુસરતી પંડિત-યુગની આ ચિન્તનપ્રધાન નવલકથાને ફ્રાન્સ કે ઈંગ્લેન્ડની ધમપજાડા અને દોડાદોડમાં રાચતી અદ્ભુતકથાને ધોરણે કસવી એ તો (Schlegel) શ્લેગલે ગટેની 'Wilhelm Meister'ના સંબંધમાં યોજેલા રાજદોમાં કહીએ તો 'To judge of this book—new and peculiar

as it is, and only to be understood and learned from itself, by our common notion of the novel, a notion pieced together and produced out of custom and belief, out of accidental and arbitrary requisitions—is as if a child should grasp at the moon and stars, and insist on packing them into its toy-box’ એના જેવું જ થાય. એટલે એવી જૂલ ન કરતાં આપણે જો એને આપણા દેશની સ્વતંત્ર વાર્તાપદ્ધતિરૂપે જોઈશું અને એના પંડિતયુગની પરિસ્થિતિના પ્રકાશમાં તપાસીશું, તો એ યુગની તો એ સર્વોત્તમ સર્જનકૃતિ માલૂમ પડશે, એટલું જ નહિ પણ ગોવર્ધનરામ એમના યૌવનકાળમાં લખેલા Practical Asceticism નામે એક નિબંધને માટે ‘The healthy issue of a most auspicious union of my reason and imagination’ એવા જે શબ્દો યોગે છે તેનું અનુકરણ કરીને એમના ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ સમસ્તને પણ આપણે કહી શકીશું કે તે પણ એમના શુદ્ધિપ્રભાવ અને કલ્પનાશક્તિના કોઈ ધન્ય ધડીએ થયેલા વિરલ સંયોગનું પરમ અનામય તેમ તેજસ્વી સન્તાન છે.

આ બધું આંહી જે કહ્યું છે તે કાર્ષ્ણે ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ની વકીલાત કે ખ્યાવનામા જેવું લાગશે, પણ વસ્તુતઃ આ બ્યાખ્યાનનો આશય એની વકીલાત કે ખ્યાવનામાનો નહિ, પણ શુદ્ધ સ્વરૂપદર્શનનો જ છે, કેમકે ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ જેવા ગ્રન્થમણિને કોર્ષ્ણના પણ ખ્યાવનામાની જરૂર કહી હોય જ નહિ, એને જરૂર હોય ફક્ત પૂર્વચદ્મુક્ત દર્શનની. એટલે આંહી જે કહ્યું છે તે યુગપરિવર્તનને કારણે જે પૂર્વમુદ્દેશ એની સામે ઊભા થયા છે, અને જે આવરણો એની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યાં છે તે દૂર કરી એનું સત્ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા તેમ એના રસાસ્વાદનો માર્ગ એ રીતે સરળ કરવા જ કહ્યું છે. બાકી ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’નો પ્રતાપી ભાસ્કર તો એવા ને એવા જ પ્રખર તેજસ્વી

આને પણ પ્રદાશી રહ્યો છે, એટલે એની ચોમેર રાગદ્વેષનાં જે વાદળો ફરી વળ્યા છે અને દૂરતાનું જે ધુમ્મસ પથરાઈ રહ્યું છે તે વિખેરી નાખે છે તરત તમને સ્વયમેવ પ્રતીતિ થશે કે ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ આપણા સાહિત્યની અમોલી સર્જનકૃતિ છે, એટલું જ નહિ પણ એના પંડિતયુગનું તો એ મહાકાવ્ય છે. આપણે વરસોથી ખૂંમો પાડ્યાં ફરીએ છીએ કે ગુજરાતે હજી એકે મહાકાવ્ય સંપૂર્ણ નથી, પણ એ ખૂંમો તો કાખમાં છોકડું અને નગરમાં દૂંઢે એના જેવી છે, કેમકે આપણને ઓછામાં ઓછું એક મહાકાવ્ય તો આજથી આજીસ વરસ પર મળી ગયું છે, અને તે પીચું કોઈ નહિ પણ ગોવર્ધનરામકૃત ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’. પ્રચલિત સાહિત્યપરિભાષા પ્રમાણે એને મહાકાવ્ય કહેવું એ ઘણાને અસહ્યવ્યથા જેવું લાગશે. પણ એમાં દોષ એ જૂનવાણી ખની ગયેલી સાહિત્યપરિભાષાને જ છે. છેલ્લાં બે હજાર વર્ષથી જન્મતું સાહિત્ય ભતભતના પ્રયોગો ફરી રહ્યું છે, નવા નવા પ્રકારો ખેડી રહ્યું છે, નવી નવી પ્રજ્ઞાસિકાઓ પાડી રહ્યું છે, છતાં હજી આપણે વળગી તો રહ્યા છીએ છેક એરિસ્ટોટલના જ સમયની પરિભાષાને. એ સમયે કવિતા બધી પદ્યમાં જ રચાતી તેથી આજે પણ આપણે એવા જમને સેવી રહ્યા છીએ કે પદ્ય સિવાય બીજા કયાંય કવિતા હોય જ નહિ. એ જમાનામાં મહાકાવ્યો છન્દોબદ્ધ રચાતાં, એટલે આજે પણ આપણે માની રહ્યા છીએ કે છન્દોબદ્ધ હોય એવી રચનાને જ મહાકાવ્ય કહી શકાય. પણ એ માન્યતા ખોટી છે. ગોદદન બાદિ વિવેચકોએ સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે તેમ પ્રાચીનકાળમાં કવિતા મોટે ભાગે પદ્યમાં રચાતી તેને બદલે અર્વાચીન કાળમાં તે હવે મોટે ભાગે ગદ્યમાં લખાવા લાગી છે. એટલે જેને આપણે ગદ્ય નવલકથા કહીએ છીએ તે ખરી રીતે પ્રાચીન પદ્ય મહાકાવ્યોનો જ અર્વાચીન અવતાર છે, અને તેથી એને મહાકાવ્ય એવું નામ આપવામાં જરાયે લાડકવાનું કારણ નથી. અને આ તો યુરોપીય વિવેચનની દૃષ્ટિએ વાત યર્ષ. આપણી સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાંસાચો તો કથા

આખ્યાયિકાને-એટલે કે આજની આપણી નવલકથા જેવી રચનાને-કાવ્યનું જ નામ આપ્યું છે. આથી જ બાલુની 'દાદમ્બરી' સંસ્કૃતમાં કાવ્ય જ ગણાય છે. આજે આપણે અક્ષોસ દરીએ છીએ કે આપણે ત્યાં મહાકાવ્યો હવે રચાતાં નથી, પણ એ અક્ષોસ ખોટા છે. કેમકે આજની નવલકથા એના ઉત્કૃષ્ટ રૂપમાં એ પ્રાચીન મહાકાવ્યનું રૂપાન્તર અને નામાન્તર જ છે. પ્રાચીનકાળમાં જે કામ મહાકાવ્ય કરતું તે જ કામ હાલ નવલકથા દરી રહી છે. એટલે આજના જમાનામાં મહાકાવ્યો નવલકથાના આકારમાં જ મોટે ભાગે રચાશે, ને કેવળ પઘરચનાને જ મહાકાવ્ય કહેવાનો આશ્રય રાખીશું તો એવું મહાકાવ્ય તો સો બરો વસ્તે એકાદું ભાગ્યે જ રચાશે, અને છતાં પ્રાચીનકાળમાં પ્રમહદય ઉપર એનું જે અનન્ય સાસન હતું તે તો હવે નવલકથાના હાથમાં ગએલું હોવાથી એને કદી મળવાનું જ નહિ. એટલે આપણી પ્રચલિત સાહિત્યપરિભાષામાં ધણા લાંબા સમયથી આવશ્યક છે એવો સુધારો કરીને જરા પણ સંકોચ વગર આપણે બેપકક કહીશું કે 'સરસ્વતીચન્દ્ર' એ પંડિતયુગનું મહાકાવ્ય છે. એક પદાત્મકતાને અક્ષમ રાખીને મહાકાવ્યની ખીજ બધી કસોટીએ એને કસી જીએ અને એમાં એ પાર જિતરશે. મહાકાવ્ય એટલે કાઈ એક યુગમાં પ્રજાના ચિદાકાશમાં જે એપણાઓ જિજ્ઞાસી હોય, જે મન્યનો જિભાં થતાં હોય, ને જે ભાવનાઓ ધૂમતી હોય તે સધળાંનું ચિરંજીવ પાત્રો અને પ્રસંગોદ્ધારા ધીરગંબીર ગૌરવાન્વિત ઉદાત્ત શૈલી વડે વિરાટ ફલક પર કરેલું નવે રસથી નીગળતું ભવ્ય સાહિત્યમર્જન. 'સરસ્વતીચન્દ્ર'માં પણ એમ જ છે. પંડિતયુગને નામે ઝાળખાતા આપણા સંક્રાન્તિકાળની ગુજરાતી પ્રજાના ચિદાકાશમાં જે એપણાઓ જિજ્ઞાસી હતી, જે મન્યનો જિભાં થતાં હતાં, ને જે ભાવનાઓ ધૂમતી હતી તેનું એમાં સરસ્વતીચન્દ્ર, કુમુદ આદિ ચિરંજીવ પાત્રો અને નાયકના ગૃહસાગ તેમ સમાવર્તન આદિ પ્રસંગોદ્ધારા પરમ સમર્થ ઉદાત્ત શૈલી વડે અદ્ભુતસો પાનાં અને જૂત વર્તમાન ને ભાવિ

એમ ત્રિકાળવર્તી પાત્રપરિસ્થિતિઓના વિરાટ ફલક પર કરેલું વિવિધ રસોથી નીગળતું લઘ્ય સાહિત્યસર્જન છે. એવી લઘ્ય સાહિત્યકૃતિના સાચા વિવેચનને માટે 'કાર્ષ એકાદુ' વ્યાખ્યાન નહિ પણ ઘાંખી વ્યાખ્યાનમાળા કે વિસ્તૃત મન્ય જ નોંધ એ, એટલે આજે તો એતું એક જ અંગ, અને તે પણ એતું ચોથી વધુ નિન્દાએલું એતું વાર્તા કે વસ્તુવિધાનતું જ અંગ લઈને અને તેટલા સંક્ષેપમાં અને ત્વરાથી તેનો થોડો વિચાર કરીએ.

૩

નવલકથાની આયોજનકલાના વિષયમાં ધણીવાર એતું માની લેવામાં આવે છે કે વિશ્વની સઘળી જાતની નવલકથાઓની રચનાના નિયમો એકસરખા જ હોય છે. વાર્તા લેલે ચિન્તનપ્રધાન હોય કે કૌતુકપ્રધાન, એ ભલે સામાજિક હોય કે ઐતિહાસિક, છતાં એતું વસ્તુવિધાન અમુક એક જ પ્રકારના નિયમોને અનુસરીને ચલું નોંધાશે, અને અમુક એક જ ખીખામાં દાળીને એનો વાર્તારસ મૂર્ત કરવો નોંધાશે, એતું ધણીવાર માની લેવામાં આવે છે. પણ આ ભૂલ છે. 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ની આયોજનકલા સામે અભારે જે આણેયો ચર્ચ રહ્યા છે તે આ ભૂલભરેલી માન્યતાનું જ પરિણામ છે. પણ આપણે પ્રારંભમાં કહ્યું તેમ વાર્તાની આયોજનકલા તો દેશી દેશી ને કાળે કાળે તેમ પ્રકારે પ્રકારે ને પ્રયોજને પ્રયોજને પણ બદલાય છે. કૌતુકપ્રધાન અદ્ભુતકથાને માટે જે રચનાકલા ચાલે તે ચિન્તનપ્રધાન સામાજિક કથાને માટે ન જ ચાલે એ દેખીતું છે. એટલે જ દરેક મહાન નવલકથાની આયોજનકલા પરંપરાનુસારી નહિ પણ સ્વકોય અને વિશિષ્ટ પ્રકારની જ હોય છે. અને તેથી અમુક નવલકથા અમુક નિયમોને અનુસરતી નથી કે એનો ઘાટ અમુક નવલકથાના જેવો નથી માટે એ કલાવિહીન છે એવો જે નિર્ણય કેટલીક વાર કરવામાં આવે છે તે ખોટો છે. વસ્તુતઃ વિવેચનનું કામ કાર્ષ બહારથી આણેલા સિદ્ધાન્તો એવી નવલકથા પર જળાતકારે ઠોકી બેસાડવાનું નથી, પણ પોતાના ચિત્તને

પૂર્વપ્રદમુક્ત રાખીને એ નવલકથા કથા નિયમોને અનુસરીને રચાઈ છે, અને એ નિયમો એ નવલના પ્રકાર તેમ પ્રયોજનની સિદ્ધિને માટે સમુચિત છે કે કેમ તેનો જ વિચાર કરવાનું છે. 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ના વસ્તુનો એ દષ્ટિએ વિચાર કરીશું તો એની સામેની ઘણી ફરિયાદો ફાગળની માણસ પડશે.

વાર્તાનું વસ્તુ હંમેશાં એના કર્તાના પ્રયોજન ઉપરથી નક્કી થાય છે. તો 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ના સર્જકનું પ્રયોજન શું હતું? નવરાં માણસોને વિષ્ણુદેવી દાર્ષપરંપરાદ્વારા કાગળગામણું આપી એના ચિત્તનું રંગન કરવું એ જ? નહિ જ. આ વાર્તાચનામાં ગોવર્ધનરામનું પ્રયોજન એથી શુરુતર હતું, અને તે એ કે અંગ્રેજોના આગમનથી આપણે હાં જે સંસ્કૃતિસંઘર્ષણ જામ્યું છે, પ્રાચીન પૂર્વ, અર્વાચીન પૂર્વ, અને અર્વાચીન પશ્ચિમ એ ત્રણેની એકબીજાથી સર્વથા ભિન્ન એવી જીવનપ્રણાલિકાઓથી આપણે હાં જે અયગ્રમણો જાગી છે, અને એ ત્રિવેણીમંડળથી જીવનનાં ગૃહ, રાજ્ય ને ધર્મ આદિ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જે વમળો પેદા થયાં છે, જે આંદોલો ઊભી થઈ છે, તે જે મહાપ્રશ્નો મૂંઝવવા લાગ્યા છે તેનું કળાના આકારમાં સ્વરૂપ સમજાવે અને એ વિશે ચિન્તન પ્રેરી એ મહાપ્રશ્નોનો સ્વયં નિર્ણય કરવાની સામગ્રી, ઉત્તેજના, ને શક્તિ આપે એ પ્રકારની વાર્તા રચવી એટલે દેખીતું જ છે કે એવી વાર્તા વિચારપ્રધાન જ બને, અને એમાં હુમા કે સુનરીની વાર્તાઓના જેવી કાર્યત્વરા, ધડાકાબડાકા, અથવા તરંગાર કે જુલ્હીની કપાકપી, (જોકે જુલ્હીની રોતરંગની બાજમાં ચાલે તેવો શાન્ત બ્યવસ્થિત કુસ્તી તો પહેલાં ભાગમાં સારી પેઠે આવે છે.) એ બધાંને માટે અવકાશ ન જ હોય. વાર્તાના પ્રયોજન ઉપરથી આ પ્રમાણે એક વાત એ સિદ્ધ થઈ કે એ ચિન્તનપ્રધાન અને પાંડિત્યપૂર્ણ જ બને, તો બીજી એ થઈ કે સંસ્કૃતિઓના ત્રિવેણીમંડળથી જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં જે હિચકપાયક થઈ રહી છે તેનો ઘોડાધણો પણ સચોટ ખ્યાલ આપે એવું ચિત્ર દોરવું હોય તો એ વાર્તાનો ષ્ટ ખૂબ વિશાળ કરવો જોઈએ,

ને જીવનનાં મુખ્ય ક્ષેત્રો ગૃહ, રાજ્ય, અને ધર્મ એ ત્રણ, તો એ ત્રણે ક્ષેત્રોનું દર્શન કરાવવા માટે પહેલા પ્રવેશક ઉપરાંત બીજા ત્રણ ભાગ ઝોજામાં ઝોજા યોજવા જોઈએ. આ રીતે પહેલા ભાગમાં આખી વાર્તાનો બીજાનિક્ષેપ અને પાત્રપ્રસંગાદિના પરિચયરૂપી પીકિકા, બીજામાં ગૃહસંસારનું ચિત્ર, ત્રીજામાં રાજ્યસંસારનું ચિત્ર, અને ચોથામાં ધર્મસંસ્કૃતિનું ચિત્ર ગોવર્ધનરામે આપણને આપ્યું છે. વાર્તાનું વિચારપ્રાધાન્ય અને અદારસો પાતાંના ચાર અન્ધો રૂપી વિચારણપટ્ટ્યાથી અતિકાય સ્વરૂપ આ પ્રમાણે આપણા ગુજરાતી હિન્દુ જીવનની સર્વોચ્ચ સમીક્ષા કરવાના એના ઉદ્દેશમાંથી જન્મ્યું છે. હવે વાર્તાના આ પ્રયોજનનું બીજું પાસું તપાસો. એનું પ્રયોજન નવયુગના આગમનથી આપણા સમગ્ર જીવનમાં જે સંક્રાન્તિ થઈ રહી હતી તેનું ચિત્ર આપવાનું હતું. અને સંક્રાન્તિ એટલે એક જમાનાનું બીજામાં સંક્રમણ, એટલે એમાં એક જમાનો અસ્ત પામી રહ્યો હોય તો બીજો ઉદય પામી રહ્યો હોય, અને પ્રજાની સંસ્કૃતિ ભૂતકાળની પ્રજાલિકાઓ તથા ધર્મ ધર્મ ભવિષ્યની નવી પ્રજાલિકાઓ ધારણ કરી રહી હોય. એટલે સંક્રાન્તિકાળનું ચિત્ર આપવાનો ઉદ્દેશ રાખનારી વાર્તામાં ભૂત, વર્તમાન, અને ભવિષ્ય એમ ત્રણ કાળનું આલેખન જોઈએ, અને તેથી તેમાં ગૃહ, રાજ્ય, અને ધર્મ એ ત્રણ ક્ષેત્રનાં ભૂત, વર્તમાન, અને ભાવિ એમ ત્રિકાળદર્શી પાત્રો અને પ્રસંગો આપવા પડે. એને માટે ગોવર્ધનરામે એવી યોજના કરી છે કે સુરસ્વતીચન્દ્ર અને કુસુદ એ નાયક નાયિકાને કેન્દ્રમાં રાખી એ બંનેનાં કુટુંબોની-નાયક નાયિકા એ પાત્રો જોડે એ, પણ નાયિકા પરજીવી અન્યત્ર તેથી એનું એક જ નહિ પણ પિયર અને સાસરાનું ઘણીને બે કુટુંબો, તેમાં નાયકનું એક ઉમેરાય એટલે એકંદરે એ નહિ પણ ત્રણ કુટુંબોની-તેમ

૩ નુઓ એમના શબ્દો: (ક) 'વાર્તાનો સમય છેક સમાપ્તો અને 'પ્રેરણ આપણી ગુર્જર પરંપરા સમીક્ષા છે, એટલે હવે હવે આપણા કાળમાં વાગતા ભૂતકાળના ભણકારા, વર્તમાનકાળના પ્રલપ્ત પડદો અને ભવિષ્યકાળમાં

એ કુટુંબો સાથે મુંકળાએલા એના આશ્રયદાતા રાજાએ વગેરેની ત્રણ પેઢીઓનાં પાત્રોનું નિરૂપણ કર્યું. આમાં પણ એમનો આશય પાછો દ્વિવિધ હતો: એક તો જાનનું એ છે તેવું ચિત્ર આણે એવાં વાસ્તવદર્શી પાત્રો આપવાં અને સાથે એ વાસ્તવ સ્થિતિમાંથી ક્રમે ક્રમે ઉચ્ચતર સ્થિતિ બણી ગ્રેરે એવાં તે તે વિષયનાં જ પાત્રો ભાવનાદર્શી પાત્રો પણ આપવાં. એટલે પરિણામ શું આવ્યું? ગૃહ, રાજ્ય, અને ધર્મ એ ત્રણ મુખ્ય ક્ષેત્રો, એ દરેક ક્ષેત્રની જૂન, વર્તમાન, અને ભાવિ એ ત્રણ પેઢીઓ, અને એ ત્રણે પેઢીઓનાં પણ પાત્રો વાસ્તવદર્શી અને ભાવનાદર્શી એમ ઉભય વર્ગનાં પાત્રોનું આલેખન. ઉદાહરણ તરીકે, ગૃહક્ષેત્રમાં લક્ષ્મીનન્દનની માતા, ધ્રુવદિધનની માતા, અને વિદ્યાચતુરની માતા એ ત્રણે જૂનકાળનાં પાત્રો, શુભાન અને સૌભાગ્યદેવી એ વર્તમાનનાં સારાંમાઠાં વાસ્તવદર્શી પાત્રો, તો શુશ્રુષ્ટ-દરી વર્તમાનનું ભાવનાદર્શી પાત્ર, અને કુમ્ભકુમ્ભ વર્તમાનમાંથી ભવિષ્યમાં સંક્રમણ દર્શાવનારાં ભાવનાદર્શી પાત્રો. પછી રાજ્યક્ષેત્ર લ્યો તો એમાં જડસિંહ જૂનકાળનું વાસ્તવદર્શી તો નાગરાજ અને તેનો પુત્ર હસ્તિદન્ત એનાં ભાવનાદર્શી પાત્ર, ભૂપસિંહ વર્તમાનનું વાસ્તવદર્શી તો મક્ષરાજ એનું ભાવનાદર્શી પાત્ર, અને મણિરાજ ભવિષ્યનું ભાવનાદર્શી પાત્ર. એ જ રીતે પ્રધાનો લુઓ તો શરણ જૂનકાળનું વાસ્તવદર્શી પાત્ર, ધ્રુવદિધન વર્તમાનનું વાસ્તવદર્શી તો જરાશંકર એનું ભાવનાદર્શી પાત્ર, અને વિદ્યાચતુર ભવિષ્યનું ભાવનાદર્શી પાત્ર. ધણાંને આપણે દીક્ષ કરતાં સાંભળીએ છીએ કે એક

વિદ્યાથી યનાર અવસ્થાની આગળથી આપણી કલ્પના પર પડતી પ્રતિચ્છાયા-એ સર્વનું મિથ્યણ કરવાથી રાસ્ટ્રીય દેશોદ્ધારકોને કાંઈ સૂચના મળશે એવી કલ્પના છે-પહેલાં ભાગની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૯. (ખ) ‘આપણી પ્રજા, આપણો દેશ, આપણો કાળ, આપણા વિચાર-આચાર અને આપણાં આધિકપાધિ: આ-સર્વ વર્તમાન ચિત્ર વચ્ચે જોતાં રહીને, આપણી ભાવી પ્રજાનું એ જ વિષયોના રંગોથી ભરેલું કલ્પિત ચિત્ર આલેખવું એ આ કથાનો એક વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ છે.’ ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫-૬.

સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદની કથા કહેવાની હતી તેમાં એમનાં કુટુંબીઓ, એ કુટુંબીઓના આશ્રયદાતાઓ, અને એમાં પણ એ બંનેના પિતાઓ તેમ પિતામહો એ બધાનું લશ્કર આ વાર્તામાં શું કામ ખડું કર્યું ? વાત તો માંડી છે સરસ્વતીચન્દ્રની તે એમાં બુદ્ધિધનનો કારભાર, શુશ્રુસુન્દરીનું કુટુંબજાળ, અને રતનનગરીનું રાજ્યતન્ત્ર એવી એવી આક્રમકતાઓ આખા ભાગોના ભાગો રોડીને વચ્ચે ફમ પડી છે ? પણ લેખકના પ્રયોજન પ્રમાણે આમાં નાવક નાવિકા તો નિમિત્તમાત્ર હતાં, એમને સાધન બનાવીને આપણા આર્થજીવનના સંક્રાન્તિસમયના ત્રિવેણીસંગમની વાર્તા એમને લખવી હતી, ‘જુઓ, જુઓ, આપણો જૂનકાળ આવો હતો, એમાં જાળવરા જેવું ઘણું હતું, તે આપણા કેમતાં જુઓ આ ચાલ્યું જાય છે, અને આપણો વર્તમાન આવો છે, તેમાં સુધારવા જેવું અને લવિષ્યમાં ઉચ્ચતર સ્વરૂપ આપવા જેવું જુઓ આ રહ્યું,’ એમ વાર્તાદ્વારા એમને બતાવવું હતું, અને તેથી એ નાયકનાયિકાનાં કુટુંબીઓ તથા આશ્રયદાતાઓની ત્રણ પેઢીઓ અને એમની જીવનપ્રજ્ઞાતરૂપ બુદ્ધિધનનો કારભાર, શુશ્રુસુન્દરીનું કુટુંબજાળ, અને રતનનગરીનું રાજ્યતન્ત્ર એ ત્રણ ‘આક્રમકતાઓ’ એમાં આવશ્યક જ નહિ પણ અનિવાર્ય હતી. એ ત્રણે પેઢીઓ અને એ ત્રણ ‘આક્રમકતાઓ’- દ્વારા જ હતાં પોતાનું વાર્તાપ્રયોજન સિદ્ધ કરી શકે એમ હતું, એટલે સામાન્ય વાચકની દૃષ્ટિએ બિનજરૂરી ભાગની એ પાત્રપેઢીઓ અને એ ‘આક્રમકતાઓ’ નવલકથાના વસ્તુવિધાનની ખામીઓ નહિ પણ ખૂબીઓ ગણવાની છે. એ જ રીતે ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ જોનારને એથા ભાગમાં મહત્ત્વમહાભારત અને પિતામહપુર જેવાં રૂપકો નિરર્થક અને તીરસ લાગે છે, પણ વાર્તાકાન્તનું પ્રયોજન લક્ષમાં લેતાં, એને પ્રાચીન પૂર્વ, અર્વાચીન પૂર્વ, અને અર્વાચીન પશ્ચિમ એમ ત્રણેની સંસ્કૃતિનું ચિત્ર આપવાનું હતું એ ધ્યાનમાં રાખે, તો એ બધું સાર્યક અને રસિક લાગશે, કેમકે અર્વાચીન પશ્ચિમની સંસ્કૃતિથી જે અસર આપણા જીવન ઉપર થવા માંડી છે તેનું ચિત્ર સરસ્વતીચન્દ્ર, ચન્દ્રકાન્ત, વિદ્યાચતુર,

કુમુદ, કુમુદ આદિ પાત્રો દ્વારા આપી શકાય, તેમ અર્વાચીન પૂર્વની સંસ્કૃતિનાં ચિત્રો પણ ધર્મલક્ષ્મી, માનચતુર, સૌભાગ્યદેવી, બુદ્ધિધન આદિ પાત્રો દ્વારા આપી શકાય, પણ સૈક્યો પહેલાંના પ્રાચીન પૂર્વનું શું? જે વિશુદ્ધ પ્રાચીન પૂર્વમાંથી આજનું વિદ્યુત પૂર્વ ઊભું થયું છે એનું ચિત્ર શી રીતે આપવું? એ તો અસંત દૂરના ભૂતકાળની સંસ્કૃતિ, એટલે કોઈ પણ વાર્તાકાર એનો ખ્યાલ વાર્તાની પ્રત્યક્ રંગ-ભૂમિ ઉપરનાં પાત્રો દ્વારા તો ન જ આપી શકે તેથી લેખક પાસે એક જ રસ્તો રહ્યો, અને તે એ કે એણે રૂપકા, સ્વપ્નદર્શનો, અને ભાવનાલોક (Utopia) આદિ સાધનોનો આશ્રય લેવો. આ રીતે મધ્યમહાભયન જેવાં રૂપકા, પિતામહપુર જેવાં સ્વપ્નદર્શનો, અને આખા ગ્રાંથા ભાગમાં વર્ણવેલ મુન્દરગિરિ પર્વનો વિશ્વલક્ષનો મહા એ પ્રાચીન પૂર્વનું દર્શન કરાવવાને માટે અનિવાર્ય હતું માટે કદાચે તેમાં આશ્ચર્ય છે. પ્રાચીન પૂર્વની સંસ્કૃતિનું ઐતિહાસિક ચિત્ર તેમ એ વિશુદ્ધ પ્રાચીન પૂર્વમાંથી આજનું વિદ્યુત પૂર્વ કળી રીતે ઉદ્ભવ્યું તેનું ખ્યાલ આપવા માટે જ ગોવર્ધનરામે પિતામહપુર આદિ સ્વપ્નલક્ષિ ચોછ છે એ લક્ષ્યપૂર્વક વાંચનાર તરત જ નોંધ શકે એમ છે. આમ વાર્તાનું પ્રયોગન ખ્યાનમાં રાખીને શાન્તિથી, પૂર્વમદ્યુક્ત ચિત્તે, સમભાવપૂર્વક વિચાર કર્યો તો આંતરી જે આછી બાજા રૂપરેખા આપી છે તે ઉપરથી પણ પ્રતીતિ થશે કે કેવળ આયોગન-કલાની દૃષ્ટિએ પણ 'સુરસ્વતીચંદ્ર'ના વસ્તુની પસંદગીમાં તેમ ગૂંથણીમાં ગોવર્ધનરામે ખૂબ શંકી દૃષ્ટિ તેમ જગ્યા પ્રકારની સર્જનકલા દાખવી છે, અને સંકલ્પકાગર્ભ સર્વાંગી જીવનચિત્ર આપવા માટે તો 'સુરસ્વતીચંદ્ર'માં છે તેથી વધુ સારું વસ્તુવિધાન ભાગ્યે જ કોઈ સર્જક કરી શકે એમ છે.

અ. વસ્તુસંકલ્પનાનો એક બીજો, એની પાછળ રહેલા ધ્વનિની, દૃષ્ટિએ પણ વિચાર કરવા જોવો છે. ગોવર્ધનરામ કે.ઈ. સામાન્ય સર્જક નહોતા, પણ પોતાના સર્જનની નાની મોટી બાબતો તેમ એનાં પાત્રો અને સ્થળોનાં નામ તેમ પરિસ્થિતિ જેવી ત્રીણી ત્રીણી

વીગતોની યોજના પછુ ખૂબ ઊંડા વિચારપૂર્વક કરવાની એમને ટેવ હતી. એટલે એમની વાર્તામાં 'more than meets the eye' એમ કહી શકાય એવું સૂક્ષ્મ રહસ્ય અનેક સ્થળે છુપાએલું શાન્તિથી વિચાર કરનારના જોવામાં આવે છે.૪ તો એ દૃષ્ટિએ આ વાર્તાનું વસ્તુ અવશેષા. વાર્તા ક્યાંથી શરૂ થાય છે? સુવર્ણપુરમાંથી. એ સુવર્ણપુર ક્યાં આવ્યું હતું? 'એક ટેકરીના ઢોળાવ ઉપર'. અને એ પૂરી ક્યાં થાય છે? સુન્દરગિરિના શિખર ઉપર. એટલે કે ટેકરીની તલેટીમાંથી શરૂ થઈ પર્વતના શિખર ઉપર એ પૂરી થાય છે. આમાં કતોના આશય માનવીને ક્રમે ક્રમે ઊંચે ચડાવીને જાવનામય ઉદાત્ત જીવન લાણી લઈ જવાનો છે. સ્થળોનાં નામોનો વિચાર કરશો તો આ વાત વિશેષ સ્પષ્ટ થશે. યુદ્ધિધનના કારભારનો પહેલો ભાગ આરંભાય છે સુવર્ણપુરથી, પછી સુલુસુન્દરીના કુટુંબખાજાની કથા સાથે વાર્તા મનોહરપુરીમાં આવે છે, રતનગરીના રાજ્યતન્ત્રના ત્રીજા ભાગમાં વાર્તા રતનગરીમાં પ્રવેશ કરે છે, અને સરસ્વતીના મનો-રાજ્યનો ચોથો ભાગ વાર્તાને સુન્દરગિરિના ઉચ્ચ શિખર પર લઈ જાય છે. એટલે પહેલા ભાગના યુદ્ધિધન ભૂપસિંહના જીવનમાં સુવર્ણ-સૂચિત પ્રાકૃત જીવનની સ્થૂળ ભાવક છે, બહારથી મોટા દેખાતા

૪. આનો એક સચોટ પુરાણો જોવાર્ધનરામના દયારામ ગિહમલ સાહેબના પત્રગવહારમાંથી મળે છે. એમાં જોવાર્ધનરામે 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ના ચોપા ભાગમાં 'આરાત્રિક અથવા આરતી' નામે છેલ્લા પ્રકરણમાં સરસ્વતીચન્દ્ર ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો હતો તે વખતે કુસુમ તેની આરતી હતારી તેના પર સુગંધ બની તેને સુગંધ કરે છે, અને કુસુમ દ્રુષ્ટી તે બેઈ 'ઘેલી મારી કુસુમ!' એટલું જોલીને લ્યાંથી ખસી જાય છે એ પ્રસંગનો સ્વસ્થસ્કૃંહ આ પ્રમાણે કર્યો છે:—
 'the scene of his being in sound sleep at Kusum's Arti was introduced to typify his mental condition of the days as being equally blind to Kusum's love as to Kumud's situation.'

માણસોના જીવનમાં હોય તેવો વૈભવ અને બાહ્ય મુખ પુષ્કળ છે, પણ મનનું દરજ્જા કરે એવું ઉચ્ચતર પ્રકારનું આધ્યાત્મિક તેજ-એવો ભાવનાનો પ્રકાશ-એ સ્થૂળ પ્રાકૃત સુવર્ણપુરની સૃષ્ટિમાં અદ્દ્ય જ છે. મનનું દરજ્જા કરે એવું એ આધ્યાત્મિક તેજ-એ ભાવનાનો પ્રકાશ-તો મનોહરપુરી અને રત્નનગરીમાં પીતેલા ગુણસુન્દરીના ગૃહ-સંસારમાં છે. એ ગૃહસંસારની કથા મનોરિયા જેવા ક્ષુદ્ર ગામડા સાથે સાંકળી એમાં પણ કર્તાનું વક્તવ્ય એ છે કે સુવર્ણપુરના રજવાડી જીવનની સાથે સરખાવતાં આ ગૃહસંસારમાં ક્ષુદ્રક લાગે એવું ધણું છે, સુવર્ણપુરનું જગત રજવાડી દબદબાથી ભરપૂર છે, લારે મનોરિયાની વાતો તો છેક જ ધરકુચલી જેવી ક્ષુદ્ર છે, છતાં એમાં મનનું દરજ્જા કરે એવો ભાવનાનો પ્રકાશ ચોક્કસ વિશેષ છે. અને સુવર્ણથી ચડિયાતું રત્ન, એટલે રત્નનગરીના રાજ્યતન્ત્રના ત્રીજા ભાગમાં રાજકીય વૈભવ પહેલા નેટસો જ છે, પણ સુવર્ણમાં ન મળે એવું ઉચ્ચતર જીવનનું આધ્યાત્મિક તેજ મહારાજના રાજજીવનમાં છે તે આ રત્ન રાખદથી કર્તા સચવવા માગે છે. છેલ્લો ભાગ મુન્દરગિરિ પર. આ મુન્દરગિરિ પર રૂપિયા આના પાઈની દૃષ્ટિએ દિસાળ કરે એવી દુન્યવી નજરને મુશ્કવાન લાગે એવું કંઈ જ નથી, પણ સરસ્વતીની-વિદ્યાની-જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરે તેને પહેલા ત્રણે ભાગની સૃષ્ટિ કરતાં વિશેષ મુશ્કવાન લાગે એવી ભાવનામય જીવનની સુન્દરતા અચરાચર વ્યાપી રહી છે, એટલે એનું મુન્દરગિરિ એવું નામ રાખ્યું છે. વળી આ ચોથો ભાગ આર્ય સંસ્કૃતિની સર્વનોમુખી સમીક્ષાને માટે ચોળ્યો છે. અને એવી સમીક્ષા પ્રત્યક્ષ જીવનના રાગદોષથી પર બનીને કોઈ ગિરિશિખર જેવા ઉચ્ચ સ્થળે-એવી તટસ્થ અને દૂટસ્થ મનોદશામાં-જ થઈ શકે છે એ બતાવવા માટે ગોવર્ધનરામે આ ચોથા ભાગની પ્રવૃત્તિ મુન્દરગિરિ પર વર્ણવી છે. 'સરસ્વતીચન્દ્ર'નો પહેલો ભાગ જીઓ તો તેમાં આપણી આસપાસ નિલનિરન્તર નિહાળીએ છીએ એવાં પામર પ્રાકૃત જનોની વાસ્તવિક દુનિયા જ એ દેખાય છે. પછી

ખીન ભાગના ગુણસુન્દરીના ગૃહસંસારમાં પણ વાસ્તવિકતા તો છે, પણ એના દેહ પટલા છે. માનવતુરના એ પરિવારમાં બેઠે પ્રાકૃતતા તો ઓછોછધ ભરેલી છે, છતાં તે સુવર્ણપુરના રજવાડાની અને શાસકપનાં કુટુંબીજનોની પામરતા કરતાં તો નિઃશંક ઉચ્ચતર વર્ગમાં મુકાય એવી છે, અને એમાં ગુણસુન્દરીની જીવનચર્યા તો એ પ્રાકૃત સૃષ્ટિને અખંડ રીતે અજવાળી રહેલી મનોહર ભાવનાદીપિકા જેવી જ છે. એટલે એકંદરે પહેલા કરતાં ખીજે ભાગ વાસ્તવિકતાની અધમતામાંથી થોડાં પગથિયાં જીંચે ચડે છે. ખીનમાંથી ત્રીજા ભાગમાં આવીએ છીએ ત્યારે મહત્તરાજ અને વિષ્ણુદાસની એ સૃષ્ટિમાં વાસ્તવલોકથી ઘણે જીંચે આપણે ચડીએ છીએ, અને ઉપર સુન્દરગિરિના જીવન સાથે તો આપણે માનવઆત્માને ભાવનાના ઉચ્ચતમ શિખર ઉપર પહોંચી ગએલો નિહાળીએ છીએ અર્થાત્ પહેલા ભાગમાં ત્રિગુણાત્મક માયાનું પૂર્ણ ચિત્ર છે, તળેટીમાં વસતા માનવીએનું વાસ્તવિકતા-પ્રધાન આલેખન છે, ખીજા ત્રીજા ભાગમાં એ ત્રિગુણાત્મક માયાના રજસ અને તમસ એ નિરૂપિત ગુણોનું પ્રમાણુ ઓછું થતું ગયું છે, તે વાસ્તવિકતાને રચાને ભાવનાના અંશો વધતા ગયા છે, અને એવામાં માનવપ્રકૃતિના ઉત્તમોત્તમ સત્ત્વગુણી નમૂનાઓ કર્તાએ આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યા છે. એટલે સુવર્ણપુરના રથૂગ ભૂલોકથી માંડીને કર્તા વાર્તાને રતનનગરીના બુવર્લોકમાં અને ત્યાંથી સુન્દરગિરિના સ્વર્લોકમાં સર્જાય છે. આમ પોતાની વાર્તાના વસ્તુવિધાનમાં ગોવર્ધનરામે વિચારપૂર્વક માનવઆત્માનું રથૂગમાંથી સૂક્ષ્મ, પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃત, અને પામરમાંથી સમર્થ એવા જીવન ભણ્ણીનું ક્રમિક બિર્ધારોદય જ સક્ષમાં રાખ્યું છે. ગોવર્ધનરામ ઉપર એક આલેખ એવો કરવામાં આવે ■ કે એમની કલ્પના અસ્લીલતામાં બહુ ગયતી અને તેથી ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’માં ઠેર ઠેર ગદાં ચિત્રો એમને હાથે આલેખાયાં છે. પણ આંઢી જે ક્રમિક બિર્ધારોદયની યોજના એમના વસ્તુવિધાનમાં આપણે જોઈ તે દૃષ્ટિએ વિચાર કરશે તો વાર્તાના પ્રસંગો પૂરતો

તો એ આશ્વેષ થાયા વગરનો જણાશે, અને જ્યાં જ્યાં મલિન ચિત્રો એમની કલમે દોર્યાં છે ત્યાં ત્યાં અશ્લીલતાના શોખને કારણે નહિ પણ પોતાની વાર્તામાં જે ચક્રિતર ભૂમિકાઓ એમણે મૂકવા ધારેલી તેના હેતુની મિદ્ધિને અર્થે જ એ મલિન ચિત્રો દાખલ કરેલાં છે એમ ખાતરી થશે. 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ના ચારે ભાગોનું સાવધાન ચિત્તે નિરીક્ષણ કરી જશે તો માત્રમ પડશે કે આવાં મલિન ચિત્રોનું પ્રાધાન્ય એકલા પહેલા ભાગમાં જ છે. એમાં રમા અને ભૂપસિંહ, રાજબા અને ભુદિધન, અમલક અને જમાલ, અમલક અને નરીનચન્દ્ર, પ્રમાદધન અને પદ્મા, પ્રમાદધન અને કૃષ્ણકલિદા, ખલકનન્દા અને જમાલ, રૂપાળી અને મેરુતો, ગરખડ અને રૂપાળી, રહેલો અને રઘી, રઘી અને રણગિત, ભૂપસિંહ અને કલ્યાણી, કલ્યાણી અને દુષ્ટરાવ એ સૌ વચ્ચેના ગણાવતાં પાર ન આવે એટલા બધા સાંપટ્યપ્રસંગો કે ઉદ્દેશો ઉપરાઉપરી આવે છે. પછી ખીજે ભાગ છુટો તો તેમાં એવા પ્રસંગો જુદા જ આછા થઈ જાય છે. ફક્ત ત્રણચાર મંત્ર-ધામં આવી વાનો ત્યાં આવે છે: એક માનચતુરના પૂર્વજવનના રૂતાન્તમાં, બીજી માનચતુર અને મુન્દર વચ્ચેના પ્રસંગમાં, ત્રીજી ચંડિકાની પુત્રવધૂ મનોહરીના કળેડાના બળાપાઓમાં, અને ચોથી બદારવદિયા પ્રનાપની કુમુદ માટેની લાલસામાં. આ રીતે પહેલા કરતાં બીજા ભાગમાં એ સાંપટ્યનું પ્રમાણ અત્યંત ઘટી ગયું છે. સારે ત્રીજા ભાગમાં એવો એક જ પ્રસંગ વાદ આવે છે, ને તે સામન્તપુત્ર મૃગ્યુ યુષ્મન્દરી પર કુદરિ કરે છે એ. અને આવડા મેઘા ચોથા ભાગ આખામાં તો સાંપટ્યનું નામનિરાન પણ નથી. (નિમ્ન પ્રદેશમાંથી નવા જ આવેલા શંક્રપુરીની નજર બિન્દુપર ચોટેલી છે એ વાતનો આછો દસારો એક બે ઉદાહરણો છે ને જ એમાં અપવાદ જેવો પ્રસંગ કહેવો હોય તો કહેવાય.) એટલે આ મંત્ર-ધામં પણ ચારે ભાગોને એકીસાથે ભેળે એ તો એમ બેધડક કરી સમજાવ કે મંત્ર ચિત્રો જ્યાં જ્યાં આપ્યાં છે ત્યાં ત્યાં તે કતાની કાઈ માનસવિદ્યુતિને કારણે નહિ પણ ખૂદ, હુવદ અને રવદ Hell, Purgatory અને Heaven

કુંડું

એ ત્રિપુટીઓનું રમરણ કરાવે એવાં કંઈક ક્રમમાં ઉચિ ઉચિ ચડતા જતા જીવનનું ચિત્ર આપવાની એમની જે પૂર્વરચીત્ત યોજના હતી તેને જ અંગે એ આવ્યા છે. પહેલો ભાગ એટલે અમુક અંશે Hello જેવી દુનિયા, આપણી આસપાસની ગંદકીમાં સળગતી વાસ્તવિક ત્રિ-શુણ્ણાત્મક સૃષ્ટિ, અને તેથી એમાં અશ્લીલ ચિત્રો આટલા મોટા પ્રમાણમાં આવે એ સ્વાભાવિક જ નહિ પણ એના નારદીપણા કે અધમતાની છાપ પાડવાને મોટે અનિવાર્ય પણ છે. છેવટે, આ ક્રમિક યોજનાદ્વારા કર્તાએ વાર્તાનાયકનો પાંચેક મહીનાના જ દૃઢ ગાળામાં જે માનસ-વિકાસ ખતાવ્યો છે અને એના ચારિત્ર્યની જે ન્યૂનતાપૂર્તિ કરી છે તે પણ લક્ષમાં લેવા જેવું છે. પંડિતજીવનની મોટામાં મોટી મુશ્કેલી એ ■ કે એને જીવન અને જગતનો જાતઅનુભવ બહુ ઓછો હોય છે. પંડિતનું જીવન મોટે ભાગે ગ્રંથોમાં અને ભાવનાની જ સૃષ્ટિમાં વ્યતીત થયું હોય, એટલે વ્યવહારની વાસ્તવિક દુનિયાનો એને નામનો જ ખ્યાલ હોય છે. એ હંમેશાં વિચાર અને ભાવનાના જ જગતમાં વસતો હોય, એટલે એના બધા દિગ્રાખ, એની સધળી ગણતરીઓ વાસ્તવિક દુનિયાના ભાન વગર કેવળ ભાવનાના જ આંકડામાં હોય છે, અને તેથી વાસ્તવિક જગત સાથે એને સંઘર્ષણનો પ્રસંગ આવે છે સારે ધણીવાર એની ગણતરીઓ બિંધી પડે છે અને એના જીવનમાં જગત-બિયવપાથસ ધર્ષ જાય છે. પંડિતજીવનની આ ન્યૂનતા દૂર કરવાનો એક જ ઉપાય, અને તે એ કે તેને વાસ્તવિક દુનિયામાં ખૂબ ફેરવે. તે એ રીતે તેને જગતની બને તેટલી વિશેષ બાજુઓ તેમ જીવનનાં શક્ય હોય તેટલાં વિશેષ ક્ષેત્રોનો પ્રલસ અનુભવ કરાવવો. ગોવર્ધનરામે પોતાના વસ્તુવિધાનમાં વાર્તાના પંડિત નાયકને વાસ્તવિક દુનિયાનો આવો પ્રલસ અનુભવ કરાવવાનો પણ ઉદ્દેશ રાખ્યો છે. સંક્રાન્તિકાળના સંસ્કૃતિસંઘર્ષણનું ચિત્ર આલેખવાના આશયથી રચાએલ આ વાર્તા યોગ્ય રીતે જ પિતા અને પુત્ર એટલે કે જૂના અને નવા જમાના વચ્ચેની 'સોરાખરુસ્તમી'થી શરૂ થાય છે. એ 'સોરાખરુસ્તમી'થી વિપાદ પામી

પંડિતયુગનો ભાવનાશીલ પણ અનુભવહીન અને તેથી વ્યવહારશૂન્ય પ્રતિ-
 નિધિ ગૃહસ્થાગ કરીને ચાલી નીકળે છે. પ્રવાસમાં અચકાતાંકુટાતાં ત્રણેક
 મહીને માધમાસમાં એ સુવર્ણપુર પહોંચે છે. સાં પોતાની અનાસક્ત
 ભાવનામૂલક ભૂલથી એક નિર્દોષ બાળાનું જીવન કેતું વિપમય બની ગયું
 છે તે એક જ મહીનાના નિવાસ દરમિયાન પૂરેપૂરું જોઈ લે છે, તેમ
 અલક સાથેના પ્રસંગને પરિણામે પોતાના મનોબળનું માપ પણ કાઢી
 શકે છે, તથા રજવાડી ખટપટોનો જાતઅનુભવ પણ એને વાસ્તવિક
 જગતનું દર્શન કરાવવામાં ખૂબ મદદગાર થઈ પડે છે. સુવર્ણપુરથી
 સુન્દરગિરિ પર આવ્યા પછી ચન્દ્રકાન્તના પત્રસમુદ્ધારા એને દેશનાં
 દુઃખદારિદ્રનું સાચું અને સચોટ જ્ઞાન થાય છે, એ દુઃખદારિદ્ર દૂર કરવા
 માટે દ્રવ્ય અને સહચરીની ફેટસી બધી જરૂર છે તેની પણ એને સમજ
 પડે છે તેમ જ વિષ્ણુદાસના ઉપદેશને લીધે તથા એણે સમાધિ દ્વારા
 તેના મુક્ત શરીરની સંસિદ્ધિની જે સાધના કરી તેને પરિણામે એના
 હૃદયની સધળી ગ્રન્થિઓનો હેઠ થઈ જાય છે. દેશસેવાને માટે જોઈતા
 અનુભવની એનામાં જે ન્યૂનતા હતી તે આ રીતે દૂર કરીને તથા એના
 અન્ય ભ્રમોનું નિરસન કરીને કર્તા એને સમર્થ લોકસેવક થવાની પૂર્ણ
 લાયકાત સાથે એનું સમાવર્તન કરાવી એના અસલ વતનમાં પાછો લાવે ॥
 અને સાં વાર્તાની પૂર્ણાકૃતિ કરે છે. સરસ્વતીચન્દ્રના આ સુન્દરગિરિપરના
 નિવાસ ઉપરથી અને સાંના અદ્વપ નિવસ પછી મુંબઈમાં આગમન
 ઉપરથી કર્તા જે સંસનું સ્થાન કરવા માગે છે તે એ છે ૧ માનવ-
 આત્મા ભાવનામય જીવનની સાધના અર્થે અદ્વકાળ ભલે સાંસારિક
 પરિસ્થિતિથી મુક્ત એવા કાર્ધ ઉચ્ચતર પ્રદેશમાં નિવાસ કરે, પણ એ
 સાધના પૂરી થયા પછી એણે પાછા આવવાનું તો છે એના લૌકિક
 જીવનરૂપી નિમ્ન પ્રદેશમાં જ અને એ લૌકિક જીવનરૂપી અસ્થ વતનમાં
 જ એણે પોતાના ભાવનામય જીવનની તાલીમને આચારમાં મૂર્ત કરવાની
 છે. સરસ્વતીચન્દ્રના વસ્તુવિધાનની ઝીણી ઝીણી વીગતોની અંદર પણ
 ગોવર્ધનરામે આ પ્રમાણે જે બિંદુ રહસ્ય યક્ષ્ય ॥ તેને કારણે પણ

એ સામાન્ય નવલકથા કરતાં મહાકાવ્ય એવા નામને વિશેષ પાત્ર હરે છે. તળેટીમાંથી ગિરિશિખર, ગંધ ભૂલોકમાંથી વિશુદ્ધતમ સ્વર્લોક, અને સંધર્ષણમાંથી સંવાદ અને પ્રમાધાન, એમ ક્રમિક ઉત્ક્રાંતિનું ચિત્ર આપવા માટે આવી જાંટી સમજથી કરવામાં આવેલું સૂક્ષ્મ વ્યંગનાયુક્ત અને ધ્વનિસમૃદ્ધ વસ્તુવિધાન આખા શુભરાત્રી નવલકથાસાહિત્યની ખીણ એક પણ કૃતિમાં આપણે નહિ જતાવી શકીએ.

આંદો સુધી આપણે સરસ્વતીચન્દ્રના વસ્તુની જાણ રૂપરેખાને જ વિચાર કર્યો. હવે એ જાણરેખામાં સામાન્યમાં સામાન્ય વાર્તાવાચકનો પણ રસ સતત રીતે જળવાઈ રહે એને માટે કર્તાએ ડેવી યોજના કરી છે તેનો જરા વીગતમાં ઊતરીને વિચાર કરો. વાર્તા ચિન્તનપ્રધાન અને પાંડિત્યપૂર્ણ બનવાની એ તો પહેલેથી જ નક્કી હતું, પણ એ અનિવાર્ય સ્વરૂપ એકવાર સ્વીકારી લીધા પછી એમાંના ચિન્તન અને પાંડિત્યના અંશોને બને તેટલો વાર્તાના આકાર આપીને તેને સક્ય હોય તેટલું આકર્ષક રૂપ આપવાને કર્તાએ વસ્તુસંકતનામાં શી ગોઠવણ કરી, ને વાચક એકવાર પહેલો ભાગ વાંચવા લીધો તો પછી એને આગળના ચારે ભાગ વાંચવાનું કુતૂહલ ગમત રહે તેને માટે એમણે ડેવી ચાતુરી મેણ તે હવે આપણે જોવાનું છે. ગોવર્ધનરામ જોકે એક બાળ્યથી પરમ ભાવનાશીલ પુરુષ હતા, છતાં ખીણ બાલ્યથી સાત ગળણે ગળીને પાણી પીએ એવા પક્ષા વ્યવહારકુશળ પુરુષ પણ હતા. એટલે એ લોકોની રગ ખરાબર સમજતા હતા. એમણે જોયું કે પોતાને મૃદ, રાજ્ય, ધર્મ આદિ ઇવનક્ષેત્રો પર જે શાનપ્રકાશ ફેંકવો છે તે લોકો સારે જ ઝીલશે કે ન્યારે એકવાર તેઓ પોતાની વાર્તાકલામાં મુગ્ધ બની જશે અને પોતાની મુશ્કી સાથે નાચશે. એટલે એમણે નક્કી કર્યું કે પહેલા ભાગમાં તો આપણે લોકોને 'સુક્યાની મદિરા પાઈને' લઈ જ બનાવી દેવાં, કે જેથી આખી વાર્તા પૂરી થાય સાંસુધી એ આપણી પાછળ પાછળ પરવરાપણે ધસડાયાં જ કરે. 'સુન્દર થવું એ સ્ત્રીનું તેમ જ નવલકથાનું' પહેલું કર્તવ્ય એ એમનું જ સત્ર હતું, અને તે એમણે

આ પહેલા ભાગમાં પૂરેપૂરી ઢાળણ રાખીને અક્ષરશઃ પાંખ્યું.
 'સરસ્વતીચન્દ્ર'માં એમને અનેક ખંડોપખંડોથી વીંટળાઈ વળેલો ચાર
 માળનો ભવ્ય પ્રાસાદ ઊભો કરવો હતો. પણ એવો ભવ્ય પ્રાસાદ તો
 ત્યારે જ ઊભો કરી શકાય કે જ્યારે પહેલાં જમીનમાં ખૂબ છંડો પાચો
 નાખવામાં આવે અને તેના પર સંગીન ઊભણી તૈયાર કરી પ્રથમ
 ભૂમિકા પર પરમ આકર્ષક મંદિર રચવામાં આવે. એટલે ગોવર્ધનરામે
 પોતાનામાં રથપતિ, સર્જક, દલાહાર, કારીગર, મિત્રકાર, સુશોભનકાર
 આદિ તરીકેની જે દાંર્ધ શક્તિ હતી તે સઘળાનો વિનિયોગ કરીને
 પહેલા ભાગમાં અસન્ત મનોરમ મંદિર રચ્યું ગુજરાતી છવનની
 સામાજિક વાર્તાને રંગક બનાવવી હોય તો એને માટે રાજખટપટ
 અને ગૃહખટપટ જેવા આકર્ષક વિષયો ખીલ બહુ થોડા મળવાના,
 એટલે ગોવર્ધનરામે પહેલા ભાગને માટે એ જ વિષયો લીધા, અને
 એક બાજુથી સાંખા વખતથી સ્પર્ધા કરી રહેલાં એ કુટુંબોની રાજ-
 ખટપટ તો ખીણ બાજુથી નવી વહુ ખરણી આવેલા શ્રામન્ત વેપારી
 પુરુષના ધરની સાવકા ઝારમાયાની ગૃહખટપટ એ બેનું પૂર્વાર્ધ ઉત્તરાર્ધમાં
 એવી સમર્થ પીછીથી આલેખન ક્યું કે એ આલેખન મિલ્લચ્છે
 જનક્ય યહુદ્યાપ્યેક સમારાધકમ્ બની ગયું અને ગુજરાતના વિવિધ
 વર્ગોના બનેલા સમસ્ત વાયકવર્ગને એણે પહેલે જ સપાટે સર કરી
 લીધો. નીતિની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આપણે ઉપર દમણાં જ બતાવી
 ગયા તેમ પહેલા ભાગની ભૂમિકા ક્ષર્ત્તએ વિચારપૂર્વક નિરૂપ
 જ ગોણ છે.^૫ પણ દલાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એમાં ગોવર્ધનરામે

૫. પહેલા ભાગમાંનાં અક્ષીત ચિત્રોનો ખુલાસો ઉપર નીતિની દૃષ્ટિએ આપ્યો
 છે. તેમાં પૂર્વરૂપે આકર્ષણની દૃષ્ટિએ થોડો વિશેષ ખુલાસો કરવા નેવો છે.
 પહેલા ભાગ એમને સર્વત્રાસ્ય બનાવવો હતો, અને આ સર્વમાં ભદન અને
 શ્રીની વાનાંબિને વરા થયેલાં ચિત્ત'વાળા વાયકો પાપ ખસ એ ગોવર્ધનરામ
 બહુતા દના, એટલે એમની તૃપ્તિને ખાતર આવાં ચિત્રોનું પ્રમાણ ગોવર્ધનરામે
 બહુ જોઈને મોટું રાખ્યું હોય એ ઉઠ અરકમ નથી જામડું.

પોતાની સર્જનશક્તિનો સુવર્ણરસ એટલી છૂટથી રેલાયો છે કે સુવર્ણ-
પુરની એ સૃષ્ટિ આપણા નવલકથાસાહિત્યની ખરેખરી સુવર્ણનગરી
બની ગઈ છે. વસ્તુસંકલના, પાત્રાલેખન, માનસવિશ્લેષણ, પ્રસંગવર્ણન,
કલાન્યામ, અને જીવનદર્શન આદિ વિવિધ અંગોની અંદર ગોવર્ધનરામે
આંદો એવી રસપ્રજ્વતા અને કલાનિપુણતા બતાવી છે કે આજે અર્ધો
સદી પછી પણ એને એની પ્રતિષ્ઠાની ગાદી પરથી ટાઈ ખસેડી શકે
એમ નથી. ગોવર્ધનરામ જ્યારે નવલકથાકાર થવા ધારે છે ત્યારે એટલી
ઉચ્ચકોટિનું અસંદિગ્ધ સામર્થ્ય બતાવે છે એનો આ પહેલો ભાગ ચિરં-
જીવ પુરાવો છે. એટલે જો આ 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ને 'પુરાણ' કહીને મરકરી
કરવા આવે છે, અને એ ઉપરથી ગોવર્ધનરામની નવલકથાકાર તરીકેની
નિષ્ફળતા સિદ્ધ કરવા બેસે છે, તેમને મારે તો બીજું કંઈ નહિ પણ
એમના એ પ્રયાન પ્રત્યે નિઃશબ્દ તિરસ્કારપૂર્વક, એક આ પહેલા
ભાગ ભણી દરથી આંગળી ચીંધવી એ જ બસ થઈ પડશે. અને પહેલા
ભાગની આ શક્તિ તો એના વિરોધીઓને અત્યારે પણ સ્વીકારવી પડે
છે. એટલે તેઓ પહેલો ભાગ જાણે લખાયો જ ન હોય એવી વિલક્ષણ
વિરમરણશક્તિ કેળવીને બાકીના ત્રણ ભાગોની જ વાતો ને દીકા કરવા
મંડી પડે છે. પણ ગોવર્ધનરામ જો પહેલા ભાગમાં સાચા પ્રતિભા-
શાળી સર્જક હતા અને એ ભાગમાં તો એમણે જો ખરેખરી વાર્તાકલા
અવસ્થા બતાવી છે, તો પછી એમના નિન્દકોને આપણે પૂછીએ કે,
પાછળના ભાગમાં ગોવર્ધનરામને પછી થઈ શું મયું? શું એમની
પ્રતિભા પછી એકાએક અદસ્ય થઈ ગઈ? એમની સર્જનશક્તિનો શું
પછી સર્વથા દ્વાસ થઈ ગયો? અને એમની વાર્તાકલા શું પહેલા
ભાગની સાથે જ દરમાઈ ગઈ? ના. એમની પ્રતિભા તો એવા ભાગનાં
ઉકે છેલ્લાં પ્રકરણો સુધી એવી ને એવી નવનવો-મેયશાહિની જ રહી
છે, એમની સર્જનશક્તિએ તો પછીના ભાગમાં પણ ત્યાં ત્યાં
એમણે આત્મા કરી ત્યાં ત્યાં પહેલા ભાગના જેટલી જ લીલામાત્રથી
ધારી સૃષ્ટિ ખડી કરી દીધી છે, અને એમની વાર્તાકલા તો છેલ્લા

‘ભાગોમાં પણ એમણે જ્યાં જ્યાં છૂટથી વિહરવા દીધી છે ત્યાં ત્યાં એટલી જ પ્રકુદ્ધ અને પ્રાણુવતી માલુમ પડે છે. પણ મુદ્દાની વાત એ છે કે ગોવર્ધનરામ કેવળ કલાભક્ત નહોતા અને કલા ખાતર કલા એ એમનું સૂત્ર નહોતું. એમનું સૂત્ર તો જીવનની ખાતર-ઉદાત્ત ભાવના-શીલ જીવનને ખાતર-સર્વ, કલા પણ એ ઉદાત્ત જીવનની સિદ્ધિનું એક સાધનમાત્ર, એવું હતું. પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં એમણે કહ્યું છે તેમ કલાની સુંદરતા એમને મન માયા હતી, અને એ ‘માયાઅંક કૃતતાં તત્ત્વજ્ઞ રકુરવો જોઈએ’ એવો એમનો શિદ્ધાંત હતો, એટલે ખીજા ભાગથી એમણે વાર્તાની બાજુ સુંદરતા રૂપી માયા જાણી જોઈને ધરાદાપૂર્વક-આગળ કહ્યું તેમ અસંકિતથી નહિ પણ અનાસક્તિથી-કમી કરવા માંડી, અને ઉદાત્ત જીવનની આન્તર સુંદરતા બણી પ્રેરે એવા વિચાર અને ભાવનાતરવ ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવા માંડ્યું. અલગત, ‘ગિજાસા રસને દ્રવનો કરી મિષ્ટ વાર્તા જોગો ઉપદેશ પાઈ દેવો’ એ પહેલા ભાગની નીતિ તો એમણે અન્ત સુધી આશુ જ રાખી, એટલે એ ભાગથી જે વાચકવર્ગ આકર્ષાયો હતો તે આગળ પણ કાયમ રહે એવી પેરવી તો પહેલા ભાગના અન્તિમ પ્રકરણમાં એમણે કરી જ રાખી, અને તે એવી રીતે કે વાચકોની ગિજાસાના કેન્દ્રરૂપ બનેલા વાર્તાનાયકને એમણે વાર્તાને અન્તે સુવર્ણપૂરમાંથી આણી નીકળતો બતાવ્યો, એટલે હવે એ જ્યાં જાય છે, એના મિત્ર અન્દકાન્તને મળે છે કે કેમ, એ તેને મુંઝવે પાડે. સર્પ જર્પ શરણે કે નહિ, શારણના પ્રેર્ષા બદારવટિયા તો એને ક્યાંક ઉપાડી નહિ જાયને, એવા એવા દૌનુકપ્રેરક પ્રભો પહેલા ભાગના છેલ્લા પ્રકરણને અન્તે જગાડી એમણે વાચકવર્ગની ઉત્કંઠાને અત્યન્ત ઉત્કટ બનાવી મૂકી, એટલે જેનો ખીજો ભાગ કાયમમાં આવે કે તરત વાંચ્યા વિના એને ચેન પડે જ નહિ. આ દૌનુકરણનો લાજ સર્પને દર્શાવે પોતાનો મિન્તલમંડાર પાડી ખોલતા માંજો. તેમાં જીવનનો સૌથી નિકટનો પ્રેય શ્વ, માટે ખીજા ભાગમાં એમણે આપણા શ્વસંસ્પર્શનું તાદર્ય મિત્ર આપી

એ દ્વારા એની સારીમાડી બાળુઓ તેમ અવિભક્ત કુટુંબ આદિ એની કૃત સગરચાઓ વાર્તાના રસિક રૂપમાં રજૂ કરી. ગોવર્ધનરામની વાતોક્તા આ ભાગમાં બીજી ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરે છે, એમાં વાર્તા રપટ્ટ રીતે ઉદ્દેશસક્તો બનવા છતાં કલાકારનું સામર્થ્ય એનું એ રહ્યું છે, ને ગુજરાતના ગૃહસંસારને વિશે ગોવર્ધનરામને જે કંઈ સૂચવવું હતું તે આંહીં ઇવન્ટ પાત્રો દ્વારા જ સૂચવેલું હોવાથી આ બીજો ભાગ ચિન્તનાત્મક બનવા છતાં એ સર્વથા વાર્તા અને કલાની મર્યાદામાં જ રહ્યો છે. આમાં એક ટેકાણે કતાં કહે છે કે ‘હ્રદ ધર-સંસારમાં પણ પર્યાયક ભુદિને જોઈએ તેટલા વિચાર જડી આવે છે’ (પૃ. ૬). અને આ વાત એકલી ‘પર્યાયક ભુદિ’ને માટે નહિ પણ સાથે સર્જકશક્તિને માટે પણ એટલી જ સાચી છે તે એમણે પોતે આ ભાગમાં સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. આ ભાગ પુરવાર કરે છે કે ગોવર્ધનરામ જેટલા સર્જનસામર્થ્ય અને કલાપ્રભુત્વથી ઉદાત્ત, ભવ્ય કે લક્ષકભર્યા પાત્રપ્રસંગોનું આલેખન કરી શકે છે તેટલા જ સર્જન-સામર્થ્ય અને કલાપ્રભુત્વથી છેક આદ્ય ધરમથુ પાત્રપ્રસંગોનું પણ આલેખન કરી શકે છે. પહેલા ભાગના ખારમા પ્રકરણમાં ભૂપરિક્ષિતના રાજદરબારનું દબ્બળાણરૂપિં મિત્ર જે અનુપમ કલાથી દોર્યું છે તે જ અનુપમ કલાથી આ ભાગમાં ચોથા પ્રકરણમાં ગુણસુન્દરીના સુવાવડ-પ્રસંગનું તેમ તે પછીની એની ગેરહાજરીને પરિણામે એના ધરમાં થએલ અગમ્યરમાનું અને કુશલીકલનું મિત્ર કતાંએ દોર્યું છે. મહેલથી તે કૂંપડી સુધીના, આજુથી તે મહદ્ પર્યન્તના નાના મોટા સર્વ પદાર્થોનું આટલી આસાનીથી સર્જન આલેખન કરી શકે એવી રસસિદ્ધ કલ્પમો ગુજરાતી સાહિત્યમાં આપણે કદાચી જતાવી શકીશું ? આ બીજો ભાગ પૂરો કરતાં પણ કતાંએ વાચકની કૌતુકવૃત્તિને તો એવી ને એવી જ જકડી રાખી છે, કેમકે સુવર્ણપુરથી નીકળેલો સરસ્વતીચન્દ્ર તો તરત પાછો ખાવાઓના ખલા ઉપર ચઢીને અદ્વય ચર્ચા બંધ છે. એટલે એના પૂરતી વાચકની જિજ્ઞાસા એવી ને એવી અતૃપ્ત રહે છે, તેમાં

વળી કુસુદ પશુ સુલ્કામાં તણાઈ જાય છે, અને કર્તા કહે છે તેમ બેના માર્ગ
 જુદા હતા પણ દિશા એક હતી, એટલે ભવિષ્યમાં એ બંનેનું શું થવાનું,
 સુન્દરગિરિ પર કે ક્યાં ચે એ બંનેનો ફરીથી મેળાપ થવાનો કે કેમ વગેરે
 પ્રશ્નો જિહ્વા કરીને આ બીજો ભાગ પણ પહેલાના જેટલો જ ઉત્કટ ઉત્સુકતા
 વાચકમાં જગાડે એવી રીતે કર્તા પૂરો કરે છે. આ ઉત્સુકતા ચાલુ હોય છે
 ત્યાં જ ગોવર્ધનરામ આપણા જીવનનો શ્રદ્ધ પછીનો રાત્ર્યનો પ્રદેશ ત્રીજા
 ભાગમાં હાથમાં લે છે. આ ત્રીજો ભાગ એ ગોવર્ધનરામની એક પ્રકારની
 કાર્પનિક ઐતિહાસિક નવલકથા છે, કેમકે એમાં પાત્રો બધાં કાર્પનિક છે,
 પણ એની પાછળનું ઐતિહાસિક તત્ત્વ સાચું છે. ગુજરાતનો નકશો જોશો
 તો જણાશે કે રાત્ર્યવિષયમાં ગુજરાતનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન એનાં
 દેશી રજવાડાંનો પ્રશ્ન છે. એ દેશી રજવાડાં જો સુધરે તો ગુજરાતી
 પ્રગતિ ઉત્કર્ષનો પ્રશ્ન અડધો તો હાલથી જાય. એટલે ગોવર્ધનરામે આ
 ભાગમાં ધ્રુવ ઇન્ડિયા કંપનીનું સાર્વભૌમત્વ ગુજરાતમાં શરૂ થયું એ
 સંક્રાન્તિકાળને કેન્દ્રમાં રાખી આપણાં દેશી રાત્ર્યોને સદાને માટે પ્રેરક
 પ્રભોધક બની રહે એવું રાજનીતિશાસ્ત્ર મહત્ત્વનાજ, જરારાંકર, સામન્ત,
 મેના, મહિરાજ આદિ રત્નનગરીના રાત્ર્યતન્ત્રનાં સજીવ પાત્રો અને
 રસમય જીવનપ્રસંગોદ્વારા આપણને આપ્યું છે. ‘મહાજારત’નું શાન્તિપર્વ
 જેમ સંસ્કૃતમાં રાજધર્મનો ઉત્તમ ગ્રન્થ છે, તેમ ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’નો
 આ ત્રીજો ભાગ ગુજરાતમાં રાજધર્મનો એવો જ ઉત્તમ ગ્રન્થ છે.
 અક્ષત્ત, આ ગ્રન્થથી ગોવર્ધનરામનું ચિંતન એમના સર્જનથી છૂટું
 પડ્યા સાચું છે, એટલે એમાંના દેટલાક ભાગો સામાન્ય વાચકને
 કેટલો આપે તો તેમાં નવાઈ નથી. છતાં એકંદરે મહિરાજનું પ્રજા-
 વાતસલ્ય, મહત્ત્વરાજનો દ્વારઉદ્ગ્રેક, સામન્તની રાજબક્ષિત, મેનાની પતિ-
 ભક્તિ, અને મહિરાજના બાલ્યકાળ તેમ વૃદ્ધવય, સુવનન, લમ, આદિના
 દેટલાક પ્રસંગો એવી ક્ષમામય રીતે કર્તાએ આમાં વચ્ચે વચ્ચે ચૂંચી
 દીધા છે કે વાર્તાનું પોત કંઈક પાંખું પડ્યા છતાં એનું વાર્તાતત્ત્વ તો
 આ ભાગમાં પણ દલુ મન સુધી જળવાઈ જ રહ્યું છે, તોમ

લાગને અન્તે પણ નામકને જોડે આપણે મુન્દરગિરિ પર આવી ગએલો જોઈએ છીએ, છતાં નાવિકાની વાર્તા તો ખીજા લાગ વેળા હતી એવી જ અદ્દર આમાં પણ રહી છે, એટલે વાચકની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ વાર્તાના ચોથા ભાગને માટે પણ એટલી જ જાગ્રત રહે છે. અને હવે એ ચોથો ભાગ લુએ. આ ચોથા ભાગમાં કર્તાનો આશય આપણી સંસ્કૃતિનું સમગ્રા-વસોકન કરવાનો હતો. આગલા ભાગોમાં યૃદ્ધ, રાજ્ય, ધર્મ, સંસ્કૃતિ આદિના જે વાસ્તવિક વાર્તાપ્રસંગો આપેલા તેની પૂર્તિ તેમ પર્યાલોચન, ભાષ્ય, સમીક્ષા આદિરૂપમાં તાર્કિક ચિન્તન આમાં એમને રજૂ કરવાનું હતું. એટલે આમાં વાર્તાતત્ત્વ દર્શાઈ જાય અને ચિન્તનતત્ત્વ ઉપર તરી આવે એ દેખીતું જ અનિવાર્ય છે. છતાં એની સામે જે દીકા આજ મુધી ધર્મ રહી છે તેમાં પાર વગરની અત્યુક્તિ અને જાતે વિચાર્યા તપાસ્યા વગર એક વાર એક વસ્તુ ચેરાઈ ગઈ તે બસ સદાને માટે ચેરાઈ જ ગઈ એવી અન્ધપરંપરા જેતું થાણું થયું છે, અને એને માટે 'પુરાણ' 'અનેકચર્યાસંગ્રહ' વગેરે જે નામો આપણા વિવેચકોએ આપ્યાં છે તેનો અવળો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. બાકી જે નિર્લેપ અને સ્વસ્થ સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ તપાસ કરવામાં આવે તો માલુમ પડશે કે આ બહુ વગોવાએલા ચોથા ભાગમાં આગલા ત્રણ ભાગોની સરખામણીમાં ચિન્તનતત્ત્વ જોડે સૌથી વધારે છે, છતાં આ એક જ ભાગમાં જે સર્જન અને ચિન્તનનું પ્રમાણ તપાસીએ તો એમાં ચિન્તન કે ચર્યા કરતાં સર્જન કે વાર્તાનો ભાગ ઓછામાં ઓછો બમણો જોવામાં આવે છે. આ ભાગમાં ગોવર્ધનરામ જોડે પ્રધાન રીતે ચિન્તક અને શિક્ષક બન્યા છે, છતાં શિક્ષક તરીકે પણ એ માનસશાસ્ત્રના નિયમો સમજનાર કુશળ શિક્ષક હતા, એટલે ચિન્તનનો ભાર એકી સાથે અથવા એક જ આકારમાં એમણે વાચકના ચિત્ત પર ક્યાં થે લાદ્યો નથી, પણ પહેલાં ત્રણ પ્રકરણ વાર્તાનાં તો ચોથું એક ચિન્તનનું, વળી પાછાં ત્રણ ચાર પ્રકરણ ખીજાં વાર્તાનાં ને એક ચિન્તનનું, એમ વાંચનારનું મગજ કંટાળે નહિ અને કંટાળ્યું હોય તો તરત પાછું

તાજું પ્રકૃત્ત બની જાય એવી યોજના સર્ગંગ રીતે કરી છે. ઉદાહરણ તરીકે, આ ભાગનું સૌથી પહેલું ચિન્તનાત્મક પ્રકરણ 'દેશી રાજ્યોનો શો ખપ છે ? વગેરે'વાળું છે, તો એની પહેલાંનાં ત્રણ અને પછીનું એક શુદ્ધ સર્જનાત્મક પ્રકરણ છે. આથી એકંદરે ચાર રંગક પ્રકરણો વચ્ચે એક ચિન્તક પ્રકરણ આપ્યું છે. પછીનું બીજું ચિન્તનાત્મક પ્રકરણ 'સરસ્વતીચન્દ્રની અશ્રુધારા' એ છે. પણ તે મેં આગળ એક ને પાછળ ચાર એમ પાંચ સર્જનાત્મક પ્રકરણોની વચ્ચે આવેલું છે. તે પછીનું ત્રીજું ચિન્તનાત્મક પ્રકરણ 'મસ્તકમહાભવન'વાળું છે, પણ તે પણ આગળ ચાર અને પાછળ છ સર્જનાત્મક પ્રકરણોની બેચક વચ્ચે કુશળતાપૂર્વક ગૂંથેલું છે. આમ ધ્યાનપૂર્વક જોશો તો સર્ગંગ રીતે ચિન્તનની બંને બાજુ સર્જનનું મોટું પ્રમાણ રાખીને એને બંને તરફ દબાવું અને સુગ્રાહ્ય કરવાનો કૃતિએ સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. વળી ગોવર્ધનરામના ચિન્તનના આકાર વિશે પણ એક વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે. એમની પૂર્વેના આપણા આદ્ય નવલકથાકાર નન્દશંકર પણ એમના જમાનાના ચિન્તનપરાયણ યોગસિક પંડિત હતા, અને 'કરણધેસા'માં એમણે ચિન્તનતત્ત્વ ઠેર ઠેર વેચ્યું છે, પણ એ બધું ચિન્તન રજૂ કરવાને માટે એમને સીધા સાદા શુદ્ધ નિર્ભેજ નિખન્ધ સિવાય બીજો એકે આકાર જશો નથી. ત્યારે ગોવર્ધનરામની ખૂબી એ છે કે એમણે એક પણ સ્થળે પોતાનું ચિન્તન ખુલ્લા નિખન્ધના આકારમાં મૂક્યું નથી. માથું વાર્તાપ્રસંગમાં પોતાને કંઈ ચિન્તનકલ્પિકા રજૂ કરવી હોય તોપણ મોટે ભાગે એ અન્યકારણે સ્વમુખે રજૂ કરતા નથી, પણ આજુબાજુ જે કોઈ પાત્ર હોય તેના મનતઃ્ય કે વિચારણે જ રજૂ કરે છે. એટલે કે આજે વાર્તા વચ્ચે દોહડાપણ કરવાની કે ડપકાં મૂકવાની જે છટ રા. રમણલાલ દેસાઈ અસલ પ્રમાણમાં લઈ રહ્યા છે તે છટ પુરાણી તરીકે બહુ નિન્દાએલા ગોવર્ધનરામે ગોઝામાં ગોઝી લીધી છે. અને ત્યારે એમને કોઈ વિષય ઉપર

લાંબી વિચારમાળા આપવી હોય ત્યારે તેને નિર્બોળ નિબંધનું રૂપ ન આપતાં એક વાર અક્ષરવાદી સંવાદ તો બીજી વાર જુદાં જુદાં પાત્રો વચ્ચેની પત્રમાળા, ત્રીજીવાર વળી પૌરાણિક પાત્રો પર રચાએલું રૂપક, તો ચોથી વાર નાયક નાયિકાએ જોએલી સ્વપ્નદ્રષ્ટિ અને પાંચમી વાર આચાર્યનું ધર્મપ્રવચન એમ વિવિધ વેશમાં—અને તે પછી નવલકથાને સૌથી નિકટના ગણાય એવા સંવાદ, પત્ર, રૂપક, સ્વપ્ન-દર્શન આદિ વાર્તાત્મક વેશમાં—રજૂ કરવાની ખાસ કાળજી રાખી છે. એટલે આ દૃષ્ટિએ જોશો તો ખાતરી થશે કે વાર્તાને ચિન્તનપ્રધાન બનાવવાની છે એ કર્તાનું પૂર્વનિર્ણીત પ્રયોજન એક વાર સ્વીકારી દેયો તો પછી એને વાર્તાની મર્યાદાની અંદર રાખવાનો અને એમાંના ચિન્તનને પણ નિબંધ જેવા એકના એક નીરસ આકારમાં ઠાલવવાને બદલે પત્ર, રૂપક, સંવાદ, સ્વપ્નદર્શન આદિ વાર્તાત્મક સાહિત્યપ્રકારરૂપે રજૂ કરીને એ ચિન્તનને બને તેટલું રોચક રૂપ આપવાનો ગોવર્ધનરામે આમાં સર્વાંગ રીતે પ્રયત્ન કર્યો છે, અને પ્રાકૃત વાર્તાવાચકને એ ચિન્તનાત્મક ભાગો ભલે નીરસ લાગે, પણ એના સાચા અધિકારી વાચકોની દૃષ્ટિએ તો એ પ્રયત્નમાં ગોવર્ધનરામ પૂરેપૂરા સફળ પણ થયા છે.

ગોવર્ધનરામે પોતાના ચિન્તનતત્ત્વને બને તેટલું રોચક અને સુખોદય રૂપ આપવાને વસ્તુસંકલનામાં જે યોજના કુશળતાપૂર્વક કરી છે તે આ રીતે જોઈ ગયા પછી હવે આપણે જરા શાન્તિથી વિચાર કરીએ કે, ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ના એ ચિન્તનતત્ત્વથી એટલા બધા શરમાવાની કે એનો બચાવ કરવા ખેસવાની જરૂર છે ખરી ? આજે આપણે નવલકથામાં ચિન્તનઅંશથી ભરેને ગમે તેટલા ભડકીને લાગીએ, પણ નવલકથામાંથી ચિન્તનનો સદન્તર વિલોપ કે બહિષ્કાર શું જગતમાં કદી પણ થઈ શકવાનો છે ? આજની ગુજરાતી વાર્તા—પ્રજ્ઞાલી આગલા યુગની વાર્તાપ્રજ્ઞાલી સામેના સીધા પ્રત્યાઘાત રૂપે જન્મી છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે આજે એ ગંજીરતા અને ચિન્તનની

સામે મુખ મરડીને બેઠી છે, પણ આજની નવલકથાએ ગંભીરતા અને ચિન્તિત સામે મુખ મરડ્યું માટે સદાકાળની નવલકથાએ પણ મરડ્યું એમ થોડું જ બનવાનું છે ? આગલા યુગની સામે જેમ આજના યુગે પ્રસાધાત કુર્યો, તેમ આજના યુગ સામે પણ એવો જ પ્રસાધાત કરનારી નવી વાતપ્રજ્ઞાક્ષી શુશ્રૂષાતમા પણ આવવાની જ છે. એ આજ આવે, પંદર વરસે આવે, કે પછી પચાસ વરસે આવે, એવું બંડ જગાવનારો લાવી નવલકથાદાર આજે પાઠશાળામાં ભણી રહ્યો હોય, કે પારણ્યામાં મૂકી રહ્યો હોય, અથવા પચીસ વરસ પછી જન્મવાનો પણ હોય, પણ જ્યારે આવશે ત્યારે એને બંડ તો આજની વાતપ્રજ્ઞાક્ષીના કેવળ ધડાકાભડાકા, દોડાદોડ, અને મારામારને સર્વસ્વ માનતા છીછરાપણા સામે જ જગાવવું પડશે, અને પછી એ સમયની નવલકથા હાલે ‘ સરસ્વતીચન્દ્ર ’ના જેવી આજે ધણાને અતિગંભીર ‘ પુરાણ ’ જેવી લાગે છે તેવી ન બને, ડનાં પાંડિત્ય, ચિન્તન, અને ગંભીરતા અંશે હાલે જુદા રૂપમાં અને જુદા પ્રમાણમાં પણ એનામાં અવસ્ય આવવાના જ છે એવું દારણ્ય એ છે કે નવલકથા ગમે તેટલું દરે તોપણ ગંભીરતા અને ચિન્તનનું તરવ બહુ લાંબા કાળ માટે તો પોતામાંથી બાતલ રાખી રહે જ નહિ, કેમકે માનવજાતિને જાણે જાણે મર્યાદા કરતા મદામરોને સર્વભોગ્ય સર્જનકૃતિરૂપે મૂર્ત કરવાનું એ જ સખગમાં સખગ મુખ્ય સાધન છે. એટલે નવલકથામાંના નિબંધનરસને આજે આપણે હાલેને ગમે તેટલી માજો દઈએ, પણ નિબંધ સાધેલી એની સગર્ષ દંભેશને માટે કદી તૃપ્તિની જ નથી. નવલકથાની ઉત્પત્તિનો ઇનિદાસ તપાસો તોપણ નિબંધ સાધેનો એનો સંજન્ય અવિચોલ્ય જણાશે. આ ગ્રાદિલપ્રકાર આજના રૂપમાં આપણે અંગ્રેજી પાસેથી શીખ્યા. એ અંગ્રેજીમાં નવલકથાનો જન્મ એડિસન આદિના કેન્જર ડી કોવેર્લી (Roger de Coverley) જેવાં પાત્રોનાં રેખાચિત્રો આપનાર રસમય નિબંધોમાંથી જ થયો. એ રીતે અંગ્રેજી નવલકથાનો પૂર્વજ

પુરુષ નિબન્ધ જ છે. તે પછી રેસોરેશનયુગમાં પ્યુરિટનો રંગમુખિ સામે સુગાયા, એટલે નાટકનાં કેટલાંક તરતોનું તેમાં મિથણ દરી આ નવલકથાથી સાદિત્યપ્રકારને વિકસાવવામાં આવ્યો. આ રીતે નવલકથાને એક બાજુથી નિબન્ધ તો બીજી બાજુથી નાટક સાથે ખલુ જૂનો નાતો છે. આમાંથી યુગે યુગે જુદા જુદા સંજોગો પોતપોતાની પ્રકૃતિ અને પરિસ્થિતિ અનુસાર નિબન્ધ કે નાટકના અંશો વાર્તામાં ઓછા-વત્તા ઉમેરીને નવલકથાઓ રચે છે. આપણા પુરોગામી પંડિતયુગનું સ્વરૂપ એવું હતું કે એ નવલકથામાં નાટક કરતાં નિબન્ધના અંશો વિશેષ સ્વીકારે. આજનો યુગ એની સામે પ્રત્યાધારરૂપે જોગો થયો છે, એટલે નવીનતા ખાતર પણ એને જુદી જ દિશા પકડવી પડી છે, અને નિબન્ધને બદલે નાટકના અંશોનું પ્રાધાન્ય તેમાં એને રાખવું પડ્યું છે. પણ તેથી નવલકથાનો નિબન્ધ સાથેનો સંબન્ધ સદાકાળને માટે તૂટી ગયો. એમ માનવાનું કારણ નથી ભવિષ્યની વાત કરવા શું કામ જરૂર? આજે પણ અંગ્રેજીમાં વેદ્ય જેવા વાર્તાકાર પોતાના વિચારોનો પ્રચાર કરવા માટે પોતાની નવલકથાઓમાં નિબન્ધનું તરવ કેટલું બધું મોટું રાખે છે? વેદ્ય જેવો વિચારક આજે ગુજરાત પાસે કોઈ નથી, એટલે આજે ગુજરાતમાં એકલો દૂદાકૂદમાં જ રાચતી અને ચાપલ્ય ચમકતે જ સર્વસ્વ સમજતી રેલક વાર્તાઓનું પ્રાબલ્ય જામ્યું છે. પણ જેવો જોવર્ધનરામ જેવો બીજો કોઈ વિચારક ગુજરાતમાં અવતરવાનો, અને પોતાના વિચારો જનતાના જિંદગાનીયા સર્વ ઘરોનાં નાનાંમોટાં સર્વ રંધ્રોમાં બાપી વળે એવો અભિધાપ એને જામવાનો, તેવો જ આજની વાર્તાપ્રજ્ઞાવીમાં પવરો આવવાનો, અને સારે બલે જુદે રૂપે અને જુદી માત્રામાં પણ એમાં નિબન્ધ અને ચિન્તનનું તરવ ઓછુંવતું આવ્યા વિના નહિ જ રહેવાનું.

૧. ગણિતના સમીકરણના રૂપમાં કહીએ તો નવલકથા = વાર્તા + નિબન્ધ + નાટક.

એટલે એકલી આગની વાર્તાપ્રણાલી ઉપર ફિદા થઈને ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ પર પૂરી પડવાની જરૂર નથી. અને એની અન્તિમ મૂલવણી પણ એના સાથે પ્રત્યાધાતરૂપે જન્મેલી આગની વાર્તા-પ્રણાલીના પૂર્વગ્રહોથી પર રહીને તટસ્થ અને સ્વસ્થ શાન્ત ચિત્તે જ કરવાની છે. એવી પૂર્વગ્રહમુક્ત તટસ્થ દષ્ટિએ જોનાર સૌને સ્વયમેવ પ્રતીતિ થશે કે ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ એના પંડિતધુગનું મહાકાવ્ય તો છે જ, પણ વિશેષમાં સમસ્ત ગુજરાતી નવલકથાસાહિત્યનો એ નગાધિરાજ છે. કેવળ આયોજનકક્ષાને ધોરણે જુએ તો એમાં ભલે ગમે તેટલા દોષો દેખાય, પણ નવલકથામાં કેવળ આયોજનકક્ષા એ અન્તિમ નિર્ણયકારી તત્ત્વ છે જ નહિ, એ અન્તિમ નિર્ણયકારી તત્ત્વ તો જીવનનિર્માણની શક્તિ અને એ શક્તિનો ઠાઈ મહાભાવનાના નિરૂપણમાં વિનિયોગ એ જ છે. નવલકથાનું મુખ્ય કામ જ જીવનનું સર્જન કરવાનું છે. એ સર્જન તે જોટલી સાદગીક્રતાથી, જોટલા સામર્થ્યથી, જોટલી કળાથી, જોટલા વિશાળ ફલક પર, અને સાથે જોટલા ઉદાત્ત, ઉચ્ચગ્રાહી, ભાવનાપ્રેરક સ્વરૂપનું કરે તેટલા પ્રમાણમાં એ નવલકથા તરીકે જિંદા વર્ગમાં રથાન પામે છે. આથી જ જગતના નવલકથાના ઇતિહાસમાં પ્રથમ પંક્તિનું રથાન એકલી વાર્તાની રંગકતા કે વસ્તુસંકલનની સુશ્લિષ્ટતા પર આધાર રાખના રૂમા કે વિહ્વી કોલિન્સ જેવાને નહિ, પણ આકારમાં જળે અણુધક અને સંકલનમાં જળે શિથિલ છતાં જોની એકંદર હાથ રા. ન્હાનાલાલના ‘જીઝ યાકોને નિરમે રે “વિરાટ” “વિરાટ” વદી’ એ શબ્દોમાં જ વર્ણવી શકાય એવી સાગરોપમ વિશાળ જૂમિ પર જીવનનું લીલામાવળી સર્જન કરતા ટોસ્ટોય કે ટોસ્ટોયેવસ્કી જેવા જૂની આયોજનકક્ષાના નિપત્રોને નિરતિ હાજલી પર ચડાવીને મનરૂપી નવલકથાઓ રચના અડબંગ વાર્તાકારોને જ મળે છે. વસ્તુસંકલનના વિષયમાં ચોવર્ધનરામ પણ એવા જ મનરૂપી અડબંગ વાર્તાકાર છે, પણ ‘જીઝ યાકોને નિરમે રે “વિરાટ” “વિરાટ” વદી’ એ શબ્દો આખા ગુજરાતી માદિયમાં જો

કોઈને પણ માટે વાચરી શકાય એમ હોય તો તે આ આપણા નવલકથાસાહિત્યના નગાધિરાજ 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ને માટે જ છે. નગાધિરાજની પેઠે એમાં ચડતાં ચડતાં હાંફી જઈએ, ફરતાં ફરતાં થાકી જઈએ, અને જોતાં જોતાં ભડકી જઈએ એવી કરાડો, કોતરો, ખાઈઓ વગેરે પુષ્કળ છે. પણ એકંદરે એ ગુજરાતી સાહિત્યનો ગિરિરાજ છે. એની સાથે સરખાવતાં આજની એની અનુગામી વાર્તાઓ બધી નાની નાની ટેકરીઓ જેવી જ લાગે છે—નાભુક, નમણી, મનોરમ, મનરમાકાના ને દાળગળામણના સાધન રૂપે આકર્ષક, પણ એકંદરે ઉદ્દજ વામણી અને અદ્ભ. ચોથા ભાગમાં મધુરી અને નવીનચન્દ્રનું તારામૈત્રક થાય છે એ તરસ્થાન પર મોહનીમૈયા સરસ્વતીચન્દ્રને સૌથી પહેલી વાર જુએ છે અને એને જોઈને એના ગયા પછી એના સ્વરૂપ વિશે કહે છે કે 'ભગ્યતા અને સુન્દરતાનો સંયોગ પુરુષવર્ગમાં આજે જ મલક્યો.' (પૃ. ૨૬૨) અને સરસ્વતીચન્દ્ર પુરુષની પેઠે 'સરસ્વતીચન્દ્ર' ગ્રન્થનું જો આપણે એક જ વાક્યમાં વર્ણન કરવું હોય તો આપણે પણ એમ જ કહીએ કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'ભગ્યતા અને સુન્દરતાનો' આવો સંયોગ આજ સુધીમાં ખીલ્યો એક પણ કૃતિમાં થયો નથી. એટલે જ આંહી સુધીની ચર્ચાને અન્તે હવે આપણે એકઠક કહી શકીશું કે ગુજરાતી સર્જનસાહિત્ય રૂપી સુન્દરગિરિનું 'સરસ્વતીચન્દ્ર' એ ચિરંજીવ શું છે, અને એની સાથે ભલે ગમે તેટલા પ્રહારો કરવામાં આવે તોપણ એ ચિરંજીવ જ રહેવાનું છે. ૭

૭. અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના વાર્ષિક વ્યાખ્યાનરૂપે તા. ૨૮-૬-૪૧ના રોજ વાચેલો નિબંધ, 'નિકષરેણા'માંથી સંક્ષિપ્ત. આમાં જુદે જુદે સ્થળે કરેલાં વિધાનોના પુરાવામાં પુગળ અવતરણે મૂળ નિબંધમાં આપવામાં આવ્યાં છે, તે સંક્ષેપ ખાતર આંહી છેડી દેવાં પડ્યાં છે, તેથી નિઃશ્ચયે તે 'નિકષરેણા'માંથી વાંચી લેવાં.

ગોવર્ધનરામની પ્રીતિપ્રામાંસા

લેખક : મનમુખલાલ ઝવેરી

[‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના અધિકારી વિવેચકોમાંના એક પ્રો. મનમુખલાલ ઝવેરી છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પરના એમના અભ્યાસલેખોમાંથી અહીં તે બે જ લેખ લઈ રાકાયા છે. એમના અધ્યયનની પરિપક્વતા આ બંને લેખોમાં દેખારો. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના વિશેષ અભ્યાસ માટે ‘ઘોડા વિવેચનલેખો’ અને ‘પથે પથ્યા’ ઉપયોગી ગણાય.]

સમન્વય યુગના યુગપતિ ગોવર્ધનરામભાઈએ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં જીવનના અનેકવિધ પ્રશ્નોનું મંથન કર્યું છે. અને પશ્ચિમના ઉપાદેય તત્ત્વોને સાધીને ભારતના સંસ્કૃતિબાગને પુનઃપિ ઔરભય કરવાનું મહાકાર્ય કર્યું છે. દામ્પલ અને પ્રેમ, એ બે તે યુગના ચિંતકો અને સર્જકોના મનને મથી રહેલા પ્રશ્નો હતા : ગોવર્ધનરામભાઈની પર્યેષક દૃષ્ટિ એ પ્રશ્નોથી અસ્પૃષ્ટ કેમ રહે ? તેમણે પણ, યુગના ખીળ સમર્થ ચિંતક કવિ નાનાલાલની માફક, દામ્પલ અને પ્રેમના પ્રશ્નની ચર્ચા કરી છે.

ગોવર્ધનરામભાઈ માને છે કે કામ દુર્જય છે; એટલું જ નહિ, પણ જગતની રિયલિટી માટે એ કમ્પાલુસાધન છે. મનુષ્યજાતિમાં સ્ત્રોતનું સંરક્ષણ તો એ જ કરે છે. કારણ કે સ્ત્રોતનને જો મનમથ સદાય ન થાય તો કાં (પુરુષ કેવળગાની ચર્મ જતાં) અશરણ થાય; અને કાં (પુરુષ અગાની હોય તો) દુષ્ટશરણ થાય. કામ, આ રીતે, મનુષ્યજાતિની વ્યવસ્થા માટે આવશ્યક તત્ત્વ છે, એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રોતન માટે તો એ અનિવાર્ય મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે એમ ગોવર્ધનરામભાઈ સ્વીકારે છે.

એમણે ગણાવેલા ચાર પ્રકારના કામ-પાશવ, જ્વર, પરિણાસક અને પ્રુવાયિત કામ તથા અનુવિધ પ્રીતિ—વિપયાત્મિકા, મુપ્રત્યયાત્મિકા, આત્મિમાનિકા અને આભ્યાસિકા પ્રીતિમાંથી ગોવર્ધનરામભાઈ પરિ-

શીલક અને પુનાયિત, એ બે પ્રકારના કામને જ ઇષ્ટ મળે છે. કારણ કે ધર્મની મુદ્રા એ કામને જ મલેલી છે. અને પ્રીતિમાં પણ આઠિમાનિકી અને આઠ્યાશિકી પ્રીતિ જ, એમની દૃષ્ટિએ, ઉત્તમ છે; કારણ કે એ પ્રીતિ સ્વયંજૂ મન્મથના ઉલ્લટ મોહના બળથી અને કર્મના પુનઃ પુનઃ અનુગ્રાહથી જાગેલી હોય છે.

કામ, ભોગ અને પ્રીતિ જ્યારે સ્વચ્છ શરીરને પોતાનો વિષય કરે છે ત્યારે મધુલ હોય છે, સુદૃઢ શરીરને વિષય બનાવે છે ત્યારે સુદૃઢ અથવા અધ્યાત્મ હોય છે. અને એ સુદૃઢ અથવા સ્વચ્છસુદૃઢ કામ ભોગ અને પ્રીતિ, ધર્મ ભક્તિ અને જ્ઞાનના જોડલાં જ, મોક્ષનાં સાધન બને છે. જોડેલે જ ગોવર્ધનરામજાર્જના સાધુજનો કેવળ મધુલ કામાદિને સંગ્રહતા નથી, પણ સુદૃઢ કામાદિનો નિરોધ કરતા નથી.

આપણ, સાધુજનોમાં કાણે એકલાં, અવિવાહિત હોવન ગાળવું અને કાણે મસરેલુકાદિ સંગૃહીત રૂપ પામવાં એ વ્યવસ્થા શ્રીયદુર્નમની છે, મનુષ્યની નથી. પણ બે હૃદયો એક બીજા પ્રત્યે આકર્ષાય, એ બન્ને હૃદયકમલ પરસ્પરેનું સંમોહન અને અભિજ્ઞાન કરે એટલે એ સંયોગ કરવા શ્રીયદુર્નમ ઇષ્ટ છે કે નહિ તે જાણવા માટે પુરુષ સાધુ-સાધ્વી જનનું સંવનન કરે છે અને સાધુ અને સાધ્વી પોત-પોતાના મન્મથને પરિશીલક કરે છે. આ પરિશીલન અને સંવનન નિર્વિનિ સમાપ્ત થાય અને હિલચલી ગ્રયોગવાસના પૂર્વવત્ તીવ્ર રહે તો ઉત્થપનો વિવાહ થઈ ગયો છે એમ માન્ય.

આ રીતે ઓપુરુષ હિલચલાં મન અને મશ્ત્રનો પરસ્પર નિબંધ ભગવાન મન્મથ જાતે રચે છે. તે પછી સંવનન-કાળે અને પરિશીલન દશામાં ઓપુરુષ આ મન્મથના મન્મથથી તપ તપે છે. અને તે તપમાં સિદ્ધ થાય ત્યારે પરસ્પર સંકરણી પરિપાકદશા થતાં જે પ્રતિમાઓ થાય તે ગાંધર્વવિવાહ.

હૃદયનો વિવાહ તો પરિશીલનની મગજ સમાપ્તિ થઈ કે થઈ ચૂક્યો જ ગણાય. પણ એ અલખ વિવાદમાં લખ શરીરનો ભાગ

છે માટે સાધુજનો લખ પ્રતિગ્રાઓ વડે લખ ગાંધર્વવિવાહને ઉચિત ગણે છે.

ગાંધર્વવિવાહને મંસારીઓ અપ્રગટ્ત ગણે છે એ ખરું; પણ ખરું જોનાં એ એક જ વિવાહ એવો છે કે જેના મૂળમાં દંપતીનો પરસ્પર અનુરાગ રહ્યો હોય. વિવાહજીવનમાં દંપતીનો પરસ્પર અનુરાગ એ સાર્વભોમ વસ્તુ છે. એટલે સાધુજનો તે એ એક જ વિવાહને ઇષ્ટ અને પ્રગટ્ત ગણે છે.

શ્રીપુરુષના હૃદયનો પરસ્પર વિવાહ થઈ ચૂકે એટલે વિવાહસિદ્ધિ થઈ ચૂકી એમ સમજવું જોઈએ. કારણ કે વિવાહ વિધાનમાં નથી, પણ સંકલ્પની પ્રતિગ્રામાં છે. અને વરણવિધાનને પ્રગટ્ત ગણવામાં આવે તો પણ વરણવિધાન થયું એટલા માટે પરિશીલનની અને સંવનનની આવશ્યકતા મટી જતી નથી.

વિવાહ આમ પરિશીલન અને સંવનનની મંજગ સમાપ્તિમાં રહ્યો હોવાથી, જાટ માતાપિતાએ કન્યાદાનનો અધિકાર વાપરીને કરી નાખેલા વિવાહનામધારી અવિવાહને સાધુજનો અસુન્દર અને અધર્મ ગણે છે. એવા વિવાહથી રચાયેલી સંપ્રત્યયાત્મિક પ્રીતિની જગ પટ્ટી જાય અને કન્યા 'અલખ મદનને વચ થઈ પવિત્ર પરિશીલન કરી અલખ પ્રીતિનો માર્ગ શોધે' તો તે યોગના સુન્દર અને ધર્મ છે.

ગોવર્ધનરામભાઈ જેને સંપ્રત્યયાત્મિક પ્રીતિ કહે છે તેને કવિ નાનાલાલ દેવસગ્ન કહે છે. અને ગોવર્ધનરામભાઈ જેને 'સ્વવંશુ મન્મથના ઉન્નત યોધના જગથી જામેલી, આગિમાનિદી અને આબ્યાસિક પ્રીતિ' કહે છે તેને કવિ નાનાલાલ રનેદસગ્ન એવું નામ આપે છે. દેવસગ્ન અને રનેદસગ્નના વંધનનો હોલ પણ ગો. મા. ત્રિ. અને નાનાલાલ એક પ્રરોજોગ આપે છે. સંપ્રત્યયાત્મિક પ્રીતિની જગ પટ્ટતા કન્યા (એવાં મંસારી હજનું જલિતાન જનેલી શ્રીને માટે ગો. મા. ત્રિ. 'કન્યા' શબ્દ વાપરે છે તે નોંધપાત્ર છે.) અલખ પ્રીતિનો માર્ગ શોધે એને ગો. મા. ત્રિ. કહે ગણે છે. એ જ પ્રમાણે કવિ નાનાલાલ પણ 'વસન્તોત્સવ'માં કહે છે કે :

પ્રેમલગ્નની વિધવાને પુનર્લગ્ન સમું પાપ નથી,
દેહલગ્નની વિધવાને પ્રેમલગ્ન સખી મુક્તિ નથી.

પણ ‘પ્રેમલગ્ન સખી મુક્તિ’ તો મળે વૈધવ્ય આવે સારે;
અથવા ગો. મા. ત્રિ. કહે છે તે પ્રમાણે સંપ્રત્યયાત્મિકા પ્રીતિની જગ
‘અન્નપ્પ ભગવાનની કૃપાથી તુટી જાય’ સારે. સ્ત્રી સુધી સંપ્રત્યયાત્મિકા
પ્રીતિનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીએ શું કરવું? કવિ નાનાલાલ તો એવી
રીતે દેહલગ્નનો ભોગ બનેલાં દંપતીઓના પ્રશ્નનો ઉકેલ પોતાની રીતે
લાવે છે.

‘ઇદુકુમાર’માં એ કહે છે કે—

“દેહલગ્નનાં તપોવનનાં તપસ્વીઓ
સંયમ સાધી, શીલ પાળી,
આત્માને ઇદ્રિયોમાં ન વહી જવા દે,
પણ ઇદ્રિયોને આત્મામાં પરોવી રાખે,
તે પુણ્યકર્મોઓ પ્રભુતામાં જ છે સદા.”

પણ ગોવર્ધનરાગલાઈ એવો કશો ઉકેલ સ્વયંવતા નથી; કારણ
કે એમની દૃષ્ટિએ દેહલગ્નનો પતિ તે પતિ જ નથી, જરૂર છે. અને
દેહલગ્નનું દામ્પત્ય કેવળ જરૂરનું જ છે. એટલે કવિ નાનાલાલ એને જે
રીતે તપશ્ચર્યા ગણાવવા માગે છે તે રીતે ગો. મા. ત્રિ. ગણાવી શકે
તેમ નથી. અને ખીજી તરફ દેહલગ્નનો પતિ હયાત હોય સ્ત્રીસુધી,
આબ્યાસિકી અને આલિભાનિકી પ્રીતિ ઉત્કટ રીતે ધેરે તો પણ
સ્ત્રીથી ઠસું જ થઈ શકે નહીં. સરસ્વતીચંદ્ર પોતે જ કહે છે તે પ્રમાણે,
My associations cannot accept this reasoning,
even though ethically the lady has an unan-
swerable case for truth in the argument that
all Hindu marriages are null and void ! The
law, however, is not with her. The construc-
tion of our vast society and the hard facts

of life in it, make it only vastly and extremely perilous to admit her argument in practice'.

આમ સંપ્રત્યક્ષાત્મિકા પ્રીતિની જગ તૃપ્તતાં સ્ત્રી અલ્પ પ્રીતિનો માર્ગ શોધે તેમાં નૈતિક દૃષ્ટિએ કંઈજ ખોટું ન ગણતા હોવા છતાં ગોવર્ધનરામભાઈ કાયદાની અને વ્યવહારની દૃષ્ટિએ એ વસ્તુનું સમર્થન કરી શકતા નથી. અને લગ્નચિત્તેદમાં તો એમને કે કવિ નાનાભાણે કે એમના યુગના કેાઈ પણ ચિંતકને મુદ્દત્ત શ્રદ્ધા નથી. એટલે પોતાની પ્રીતિમીમાંસામાં ગોવર્ધનરામભાઈ આ મુદ્દાને સ્પર્શજ કરતા નથી. વ્યવહારમાં તો અલ્પજ્ઞ, એ 'પડયું' પાનું નભાવી' લેવાનો ખોધ કુમુદનાં વચનો અને વર્તન દ્વારા આપે છે; પણ તરવચ્ચમાં આ પ્રશ્નની જટિલતાને અણુજિકલી રહેવા દે છે.

મન્મથનો અવતાર મનુષ્યજાતિમાં સ્ત્રીજનને સ્વિશેષ સહાયક હોનાથી, ગોવર્ધનરામભાઈ સુક્ષ્મ કામની સંસિદ્ધિનો સમ્પૂર્ણ ભાર સ્ત્રીજન પર જ નાખે છે. તેઓ માને છે કે “સ્થૂત વિપ્પમથી સુક્ષ્મ શરીર, સુક્ષ્મ કામ અને સુક્ષ્મ પ્રીતિ એ ત્રણ અલ્પ ભાગને લખ કરવા અને તેમાંથી અંતે પરાભક્તિના અલ્પ અદ્વૈતને લખ કરવું અને અનુભવવું એ ગદાકળા રસરા, દક્ષ સ્ત્રીના સુક્ષ્મ દેહને સહજ છે.” (અર્થાત્ સ્ત્રી રસરા હોય અને ચતુર હોય તો પરાભક્તિનું અદ્વૈત-સમાનતાનું અદ્વૈત નહિ, પણ પરાભક્તિનું અદ્વૈત-સ્વાભાવિક રીતે જ પામી શકે છે.)

સુક્ષ્મ દેહ સ્થૂત દેહથી જુદો નહિ, પણ સ્થૂત દેહમાં જ અન્તર્ગત ચર્ચને રહે છે. સ્થૂત દેહ જેમ અગ્રપાનાદિથી પોપણ પામે છે તેમ સુક્ષ્મ દેહ વિદ્યા, ભક્તિ આદિ સંસ્કારોથી દહ અંધાય છે. એ સુક્ષ્મની વાસનાઓ અને દેહના પોપણને માટે લખ પદાર્થોના-સ્થૂત દેહના-અલ્પ (સુક્ષ્મ, ગૂઢ) ધર્મોનું જ્ઞાન મેળવવું એ આવશ્યક છે.

લખ પદાર્થોના સુક્ષ્મ જ્ઞાનથી એ વાસનાઓનું દીપન વગેરે થાય એ ખરું; પણ એ વાસનાઓ પ્રકટ તો ભારે જ થાય ત્યારે

સ્ત્રી અને પુરુષ સ્થૂણ મદનના પ્રભાવથી વ્યતિષ્કત થયાં હોય અને તેમનામાં જ્યારે સૂક્ષ્મ દેહ વિદ્યા, ભક્તિ આદિ સંસ્કારોથી દહ બંધાયેલા હોય. અર્થાત્ :—

(૧) દંપતી સ્થૂણ મદનના પ્રભાવથી વ્યતિષ્કત (પરસ્પર સંતુષ્ટ અને ઐક્યભાવવાળાં) થયાં હોવાં જોઈએ.

(૨) એ દંપતી વિદ્યા, ભક્તિ આદિ સંસ્કારોથી સંપન્ન હોવાં જોઈએ. એવાં સંસ્કારી દંપતીઓ જ સૂક્ષ્મ દેહોના અદ્વૈતની વાસના રાખી શકે.

(૩) એવાં દંપતીમાં દેહની પ્રચ્છન્ન શક્તિઓના અને ગૂઢ ધર્મોના જ્ઞાનને લીધે, સૂક્ષ્મ દેહોનું અદ્વૈત સાધવાની વાસના પ્રદીપ્ત થાય.

દંપતીમાં સૂક્ષ્મ દેહોનું અદ્વૈત સાધવાની વાસનાઓ પ્રકટ થાય સારે પુરુષની ભુદ્ધિ જે દાન કરે તે સ્ત્રીની વૃત્તિથી પોષણ પામે. એટલે કે સ્થૂણ મદનના પ્રભાવથી વ્યતિષ્કત થયેલાં અને વિદ્યા ભક્તિ આદિ સંસ્કારોથી દહ બંધાયેલા સૂક્ષ્મ દેહવાળાં દંપતીઓમાં પુરુષની ભુદ્ધિ અને સ્ત્રીની વૃત્તિ—existence અથવા attitude-શબ્દસમગ્ર અથવા મનનું પલણુ-પોષણ કરે છે માત્ર એક અદ્વૈતભાવનું જ. આવાં દંપતીઓમાં પણ પુરુષ દાન આપનાર active વ્યક્તિ રહે છે અને સ્ત્રી એ દાનને સ્વીકારી, પોતાના શબ્દનથી એને પોષનાર passive agent રહે છે અર્થાત્ આવાં દંપતીઓમાં સ્ત્રી માત્ર વચન અને કર્મથી જ નહિ, પણ મનથી પણ પતિનું પ્રસન્નતાથી અનુસરણ કરે છે. સરખાવોઃ મર્ત્યુર્વિપ્રકૃતાપિ રોષણતયા મા સ્મ પ્રતીપં ગમઃ ॥

આમ થાય સારે જ સ્ત્રીપુરુષનાં સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મ કામથી રસાવિષ્ટ થાય.

‘સૂક્ષ્મ શરીરની આ વાસનાઓ અજર અને અમર હોય છે. સૂક્ષ્મ પ્રીતિ ધરનાર દંપતીના સૂક્ષ્મ ભોગને સ્પર્શનું ભય નથી, ને બળિયારની અરોક્ષ્યતા છે. આ સૂક્ષ્મ ભોગ્યન્તે આન્તિ નહિ પણ

શાન્તિ પ્રકટે છે. આ સહચારનો આનન્દ શ્રીઅલખના પરમ આનન્દને મળતો આવે છે. સૂક્ષ્મ પ્રીતિનો સહચાર જો સિદ્ધ કરતાં આવડી જાય તો, શ્રીઅલખનો પરાનન્દ લેવાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થતાં જ એ આનન્દનો અનુભવ લેવાની કળા દંપતીઓને સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ થઈ જાય છે. અને આ સૂક્ષ્મ પ્રીતિને સ્થૂલની અપેક્ષા ન હોવાથી, વિયોગ અને મરણ તેને માટે શોકનાં કારણ થઈ પડતાં નથી.’

પોતાની પ્રીતિપ્રેમમાંસામાં ગોવર્ધનરામભાઈ આ રીતે, મનમથના દુર્ગમ બળનો સ્વીકાર કરે છે; અને તેની અપ્રતિહત શક્તિ માનવને શુદ્ધ, સૂક્ષ્મ પ્રેમના અને લોકકલ્યાણના પ્રદેશમાં લઈ જનારી કઈ રીતે બની શકે તેનું ચિન્તન કરે છે. જા. મા. ત્રિ.ની દૃષ્ટિએ અલખ બહુ-સસ્ય છે એ ખરું; પણ લખ-જગત-પણ એટલું જ સસ્ય છે, મિથ્યા નથી; એટલું જ નહિ પણ અલખનું દર્શન કરાવનાર તે એકમાત્ર સાધન છે. જગત-સંસાર-આમ સસ્ય હોવાથી અને દામ્પત્ય એ સંસારનું અધિજ્ઞાન હોવાથી દામ્પત્યની વિશુદ્ધિને અને તર્જન્ય પ્રીતિરસાયણને એ જીવનનું પ્રાણુભૂત તત્ત્વ ગણે છે. અને હિંદુસ્તાનમાં અને વિશેષે કરીને ગુજરાતમાં એ પ્રાણુપ્રવાહ શી રીતે વહી શકે તેનો એ વિચાર કરે છે.

એમના યુગમાં માત્ર પૂર્વ અને પશ્ચિમ, એ બેની જ નહિ, પણ પ્રાચીન પૂર્વ, અર્વાચીન પૂર્વ અને અર્વાચીન પશ્ચિમ એ ત્રણેની સંસ્કૃતિઓનો ત્રિવેણીસંગમ થયો હતો. એ યુગનાં માનવીઓના હૃદયમાં એક તરફ પરાપૂર્વથી આસતી આવેલી પ્રાચીન પૂર્વની આધ્યાત્મિક આર્યભાવનાના સંસ્કારો ગૂઢનિગૂઢ રીતે પણ સજીવ રહ્યા હતા. બીજી તરફ પશ્ચિમની આધિભૌતિક જ્ઞાં જીવનલક્ષી સંસ્કૃતિનો આર્થિક પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. આમ, અર્વાચીન પૂર્વની પાસે જીવનનું નવું પર્વ ઊઘડ્યું હતું. કેવળ પ્રાચીન પૂર્વની જ કે કેવળ અર્વાચીન પશ્ચિમની જ દામ્પત્યભાવના એ નૂતન જીવનપર્વને અનુકૂળ બની શકે તેમ ન હોતી. પ્રાચીન પૂર્વની એકપત્નીવ્રત અને એકપતિવ્રતની

ભાવનાઓ, દંપતીનો યાવજીવ ધર્મસહચાર, આત્મવિલોપન અને સ્વાર્પણના આદર્શોઃ આ બધાં એક પક્ષે જેમ આકર્ષક હતાં તેમ બીજે પક્ષે બાળકનો, વિવાહનામધારી અવિવાહો, કન્યેડાં અને વૈધવ્ય તેના લાભ્ય અંશો હતા. અર્વોચીન પશ્ચિમના ચક્ષુરાગ, પ્રીતિસ્વાતંત્ર્ય, પ્રેમલગ્ન આદિ તત્ત્વો સત્કારપાત્ર હતાં તો લગ્નવિચ્છેદ, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય અને સોપુરુષની સમાનતાની ભાવનાનો અતિરેક થતાં તેમાંથી જન્મતી જીવનની વિરૂપતા, આ બધાં તત્ત્વો અનિષ્ટ હતાં. એટલે એ બન્નેમાંથી માત્ર ઇષ્ટ અને ઉપાદેય અંશોનો સ્વીકાર કરીને અને તે અંશોનો સમન્વય કરીને નવી, ધર્માલિસક્ષી તેમજ જીવનાલિસક્ષી દામ્પત્યભાવના રચવાની જરૂર હતી. એટલું જ નહિ, પણ એ નૂતન દામ્પત્યભાવના પ્રાચીન પૂર્વની ભાવનાઓ સાથે સર્વથા સુસંગત છે એમ પણ સિદ્ધ કરી બતાવવાનું આવશ્યક હતું એટલે જ ગોવર્ધનરામભાઈ અલખના કામ-તંત્રની ચર્ચા પ્રાચીન કામશાસ્ત્રોની પરિભાષામાં કરે છે. મોહનીમૈયાના શબ્દોમાં કહીએ તો, 'જેમ સંસારીઓ અજપાન અને વિહારનું ફળ શારીરિક પોષણ અને આનન્દમાં શોધે છે તેમ અમે તે સર્વનું ફળ લખરૂપના પોષણમાં અને અલખ આનન્દના બોધનમાં શોધીએ છીએ, અને તેટલા પ્રયોજનોને ઉદ્દેશી અમારા રહસ્યસિદ્ધાંતોઓ, કામશાસ્ત્રકારોના આશય લઈ શ્રીકૃષ્ણપુત્ર કામદેવનું માહાત્મ્ય સમજી, તેને અંગે અમારા મદનપ્રેરણની વ્યવસ્થા કરેલી છે. આથી કામશાસ્ત્રની પરિભાષામાં અલખપ્રીતિના અર્થનો ગુરૂ ગૂંથી એના જ શબ્દોમાં શુદ્ધ પારિભાષિક સમજીએ છીએ.'

પ્રણય એ દામ્પત્યભાવનાનું રસાયણ હોવાથી અને એ પ્રણય સ્વયંભૂ અને સર્વથા સ્વતંત્ર હોવાથી ગોવર્ધનરામભાઈની પ્રીતિ-મીમાંસામાં એનો પુરસ્કાર સૌથી પ્રથમ થયો છે. જાન્યતરઃ કોઽપિ હૈતુઃ ને લીધે એ હલ્લો બેઠાતાં હોવાથી ઘાતિ કે વર્ણના બેઠને તેમાં સ્થાન હોતું નથી. એ સ્વયંભૂ નૈસર્ગિક પ્રણય અને સંવનનની આવશ્યકતાનાં તત્ત્વો ગો. મા. ત્રિ. પશ્ચિમની દામ્પત્ય-

ભાવનામાંથી સ્વીકારે છે. પણ સંવનન કેવળ અનુરંજન—લક્ષણાત્મક હોવાથી એ પ્રણય હૃદયનો શુદ્ધ ભાવ છે કે માત્ર દેહલાલસા, તેનો નિર્ણય તેના પરથી કરી શકાય નહિ. એટલે એ પ્રણયની વિશુદ્ધિ અને ઉત્કટતાના બહાજલની પરીક્ષા કરવા માટે ગોવર્ધનગમભાર્ષ પરિશીલનના સાંખ્યા અને દુસ્તર વિધિની યોજના કરે છે. પ્રેમીઓ ને એ વિધિને નિર્વિધે તરી જઈ શકે તો લગ્નપ્રથિથી જોડાય છે. આમ ગો. મા. ત્રિ. પાશ્ચાલ્ય લગ્નપ્રથાના તત્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે ખરા, પણ તેમાં પરિશીલનનું તત્ત્વ ઉમેરી લે છે.

અને એમની સમસ્ત દામ્પત્યભાવનાના મૂળમાં તો પ્રાચીન પૂર્વના જ સંસ્કારો સિંચાયા છે. પશ્ચિમની સ્ત્રીપુરુષની સમાનતાની ભાવનામાં રહેલાં બેચર્યાનો—આત્મવિશ્લેષન નહિ, પણ self-assertion, પરસ્પર વિસંવાદને લીધે જન્મતી જીવનની વિરૂપતા, સ્ત્રી-જનની તન્મત્ત શરણુહીન અવસ્થા, સંતાનો પ્રત્યે દુર્લક્ષ, ક્યારેક દેખાતી વિલાસૈકપ્રિયતા કે જવાબદારીનો અભાવ: આવાં બેચર્યાનોની ગો. મા. ત્રિ.ને ખબર છે. આર્થસંસારનાં આત્મવિશ્લેષન અને પરકલ્યાણના આદર્શો તેમને પ્રિય છે. એટલું જ નહિ, પણ આર્થ સ્ત્રી પોતાની આર્થિક પરાધીનતાને લીધે સ્વતંત્રજીવન ગાળી શકે તેમ નથી તેની તેમને ખબર છે. અને કદાચ ગાળી શકે તેમ હોય તો પણ પ્રસન્ન દામ્પત્યમાંથી અને સંતુષ્ટ જીવન—દુઃખજીવન—માંથી નિર્ઝરતી મીઠાચ બોજી કાઢી રીને મળી શકે તેમ નથી એવી એમની માન્યતા છે. એટલે તેમણે પોતાની દામ્પત્યભાવનામાં પતિ-ત્રનનો પ્રાચીન આદર્શ મૂર્ત કર્યો છે. લગ્નવિચ્છેદ તેમને માન્ય નથી; અને પુનર્લગ્નને પણ તે માન્ય રાખે છે માત્ર નરણોપાય તરીકે જ. આદી વિવાહની તેમની વ્યાખ્યા જ, ‘સંસારમાં બે જણે એક કાપ્—એક જીવન—રચી તેનું વડન કરવું તે વિવાહ’ એવી છે. અને એ વિવાહ તેમની દૃષ્ટિએ કેવળ સ્થૂલ વિલાસનું સાધન નથી, પણ આજીવન માધના છે. (“ શોડા વિવેચનલેખો ”)

(૨)

ગોવર્ધનરામની યજ્ઞમીમાંસા

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના ચોથા ભાગમાં ગોવર્ધનરામભાઈએ “સાધુ-જનોના પંચમહાયજ્ઞો”ની મીમાંસા કરી છે. તેમાં પ્રાચીન યજ્ઞોની પરિભાષામાં તેમણે માનવકર્તાવ્યનું સમર્થ વિવરણ કર્યું છે તત્કાલીન યુગપક્ષકાનાં પ્રવાહબલોનું પરીક્ષણ કરીને તેમણે સર્વ દેશકાલના સનાતન ધર્મનાં લક્ષણો તારવી લીધાં છે અને આપણને સુલભ કરી આપ્યાં છે.

પરિત્રાજક નહિ પણ નિષ્કામ લોકકલ્યાણના ઉદાર આદર્શવાળો મનુષ્ય, ગોવર્ધનરામભાઈની દૃષ્ટિએ, સાધુજન છે; અને ધૃતકાષ્ઠાદિ સામગ્રીથી રચાતા યજ્ઞો યજ્ઞકાર્ય નહિ, પણ નિષ્કામ લોકસેવાની પ્રવૃત્તિ એ યજ્ઞકાર્ય છે. એ યજ્ઞકાર્ય દ્વારા જ મનુષ્ય અદ્વૈતનો અનુભવ લઈ શકે છે અને સારે જ એના જીવનની સંસિદ્ધિ થાય છે.

ગોવર્ધનરામભાઈ માને છે કે આપ્તુ લક્ષ્યસ્વરૂપ-વિશ્વ-પરમ પુરુષ વિપ્રજ્ઞનો વશ છે. એમાં પરમ પુરુષ જાતે જ યજ્ઞરૂપે પ્રત્યક્ષમાન થાય છે, જાતે જ યજ્ઞરૂપે હોમાય છે. વસન્તનું નવજીવન, મીઠમનો દાહ અને શરદની શતપથ્યામત્તા જૂમિઃ આ બધાંથી એ યજ્ઞ ચાલુ રહે છે. પરમ પુરુષ પોતે જ આ વિશ્વની રચિતિ માટે આ યજ્ઞરૂપ ધારણ કરી રહ્યો છે. આપણે પણ જ્યારે એ યજ્ઞમાં ભળીએ—જાતે જ યજ્ઞરૂપ બની જઈએ—સારે એ પરમ પુરુષની સાથે આપણે અદ્વૈત પામી શકીએ. એ યજ્ઞ નિષ્કામ ભાવનાથી અને અલ્પાર્જુ-ભુલ્લિપી થવે જોઈએ. એ યજ્ઞને પરિણામે બ્રહ્મિ અને સમષ્ટિની પ્રવૃત્તિઓનો અભેદ થાય છે, અનીશ ઈશ સમાન બને છે. અને એ દ્વારા અલ્પ ઈશ અને જીવ, અથવા પરમ અલક્ષ્ય, પરમ લક્ષ્ય પુરુષ અને જીવસ્ફુલ્લિંગ એ ત્રણનો ત્રિયોગ-એ ત્રણનું ત્રિયોગ અને જ્ઞાનયોગ, એ જાને યોગ વડે અદ્વૈત સાધવું તે—સધાય છે. આ ત્રિયોગ સધાય સારે જ કર્મને પોતાની યોગિ

લક્ષ્યપ્રહ્લનો અને લક્ષ્યપ્રહ્લને સ્વયેનિ અલક્ષ્ય અક્ષરપ્રહ્લનો લાભ થાય છે.

ત્રિયોગસિદ્ધિ દ્વારા અદૈતનો અનુભવ ન્યારે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ અથવા વાસનાશરીરની શાન્તિ થાય ત્યારે જ મળે છે. એ ત્રણ શરીરોની શાન્તિ થાય છે, ન્યારે કર્મવિપાકની પૂર્ણાહુતિ થાય છે ત્યારે; અને કર્મવિપાકની પૂર્ણાહુતિ થાય છે, ન્યારે કર્મજન્ય સંપત્તિવિપત્તિઓનો તેમના યોનિસ્વરૂપમાં હોમ કરવામાં આવે ત્યારે.

કર્મમાત્રનો યોનિ લક્ષ્યપ્રહ્લ છે; અને લક્ષ્યપ્રહ્લનો યોનિ અલક્ષ્ય અક્ષરપ્રહ્લ છે અર્થાત્ આપણાં શરીર અને કર્મો આપણને લક્ષ્ય-રૂપમાંથી-વિશ્વમાંથી-મળ્યાં છે. એ શરીર અને કર્મોને હોમ કરીને ત્યારે એ લક્ષ્યરૂપને-વિશ્વને સોંપી દેવામાં આવે ત્યારે જ કર્મજન્ય શાંતિ થાય છે.

એટલે જ, પોતાનાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરોની, કર્મવિપાક દ્વારા શાન્તિ થાય અને તેને પરિણામે અદૈતનો અનુભવ થાય તે માટે સાધુજનો જગતકલ્યાણ કરવાની પ્રવૃત્તિને પોતાનો ધર્મ ગણે છે.

‘ભૂતમાત્રરૂપ યત્રમાં સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરોનો તેમની પ્રવૃત્તિઓ સાથે હોમ થાય એ જ અલખનો લખયત્ર છે.’

અને તેથી જ સાધુઓ પરમ અલખના લખસ્વરૂપની જગત-કલ્યાણકર ઇચ્છામાં પોતાની ઇચ્છાઓનો અને પ્રવૃત્તિઓનો હોમ કરે છે અને પોતાની સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સમૃદ્ધિઓને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ભૂત-સંપ્રદમાં વેરી દે છે. ભગવાન યદુનંદન-વિષ્ણુ-સાધુજનોના હૃદયે છે. જગતની ઉત્પત્તિ કે લય નહિ, પણ સ્થિતિ અને પોષણ સાધુઓનું સર્વોત્તમ અબોધ છે. ભગવાન વિષ્ણુ પોતે જ જગતની સ્થિતિ માટે અને પોષણ માટે યતરૂપ બન્યા છે. વસન્તમાં જગતનું નવસર્જન થાય છે; ગ્રીષ્મમાં દાહનો અનુભવ થાય છે; શરદમાં પૃથ્વી રાસરસામલા બને છે. આમ ત્રણેય ઋતુએ જગતની સ્થિતિ અને જગતનું પોષણ થતું આવે છે. અને પરમપુરુષ વિષ્ણુ એ માટે રાત્રિદિવસ

પ્રવૃત્તિ કર્યાં કરે છે. સાધુજનો પોતાની ઇચ્છાને પરમપુરુષની એ જગતકલ્યાણકર ઇચ્છા સાથે મેળવે છે;

ઈસ ઇચ્છા સંત્રમાં
ભેળું ઇચ્છા માહરી.
એ બે પ્રવાહો એકઠા
થાતાં મધુરતા છે ખરી.

પરંતુ સાધુઓ માત્ર જગતકલ્યાણની ઇચ્છા રાખીને જ, એની ભાવનાઓ સેવીને જ બેસી નથી રહેતા. તેઓ તો એ ઇચ્છાને અનુરૂપ એવી પ્રવૃત્તિ પણ કરવાનો પોતાનો ધર્મ સમજે છે. અને પોતાની સ્થૂલ તેમ જ બધી શક્તિસમૃદ્ધિને પ્રાણિમાત્રમાં સંકોચ કરી દે છે.

બ્રહ્મિ તેમજ સમસ્તિની પ્રવૃત્તિઓનો અભેદ રચીને પોતાની કર્મજાળને સાંત કરવા માટે, તેમજ પરમ પુરુષે આદરેલા યજ્ઞમાં બળી જઈને અગ્નિશત્રુ ઈરાની સાથે સામ્ય સાધવા માટે સાધુજનો પંચમહાયજ્ઞ આરંભે છે.

સાધુજનોના યજ્ઞોમાં સ્થૂલ શરીર વેદી છે; સૂક્ષ્મ અને કારણ-શરીર-સહવર્તમાન જીવાત્મા યજ્ઞપશુ છે.

એ વેદી અને પશુનો સંયોગ, સ્થૂલ શરીરનો જન્મ થતાં જ રચાય છે. સ્થૂલ શરીરની સાથે જ સૂક્ષ્મ શરીર જન્મે છે દિને દિને એ સૂક્ષ્મ શરીર સાહજિક શક્તિથી, કેળવણીથી, સહવાસ સંસ્કારથી અને અનુભવ વગેરેથી સંપૂર્ણ અથવા ન્યૂનાધિક ક્ષાને પામે છે. સાધુજનોનો પ્રથમ ધર્મ આ સૂક્ષ્મ શરીરને-ઉચ્ચ ભાવનાઓ, મંગળ આદર્શો, જીવાત્માની સદ્વૃત્તિઓને પોષણ આપવામાં સાધનભૂત યજ્ઞ તે છે.

જેવી રીતે પશુનું સંવર્ધન કરવું-સૂક્ષ્મ શરીરને પુષ્ટ કરવું એ સાધુજનોનો ધર્મ છે, તેવી જ રીતે પશુનો દિવસે દિવસે વધતો

ભાર ઝીલવાને તેમ ચિરંજીવ અમિનો સતત તાપ વેડવાને માટે યતની વેદીને સમર્થ કરવી એ પણ તેમનો ધર્મ છે. અર્થાત્ સાધુજનોએ સ્થૂલશરીરને કલ્યાણસાધન ગણીને સ્વસ્થ અને સમર્થ રાખવું જોઈએ. કારણ કે જગતકલ્યાણની એમની ભાવનાઓ અને સ્વપ્નો સિદ્ધ કરવાનું એકમાત્ર સાધન એમનો પોતાનો દેહ છે. એ ભાવનાઓ અને સ્વપ્નોને સિદ્ધ કરવાની નિરંતર ક્રિયાને સદી શકે અને મંથનોને છરવી શકે એવો દૃઢ, અમસદિપ્ત, પરિપુષ્ટ અને સ્વાસ્થ્યભરપૂર એમનો દેહ હોવો જોઈએ. દેહ પ્રત્યેની આ કાળજી, અલગત, એ દેહ છે એટલા માટે ન હોવી જોઈએ પણ શરીરમાર્ગે જલ્દી ધર્મસાધન છે એટલા માટે હોવી જોઈએ.

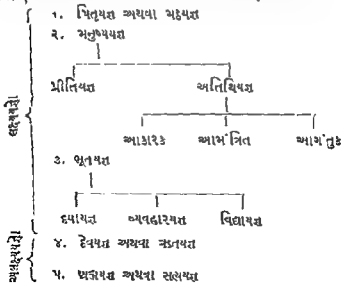
પૃથ્વી માતાના ઉદરમાં ઐદિક સંપત્તિઓ અપાર પડી છે. સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરની કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા તેમજ સૂક્ષ્મ શરીરની વાચન, મનન, નિદિધ્યાસન આદિ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરોનું પરિપોષણ થાય છે; અને વેદી તેમજ પશુ આ યજ્ઞસંભારથી-સુંદરતા, રસ, પ્રીતિ, ભક્તિ આદિ ગુણો અને ભિક્ષાદિને માટે જોઈતા સંગ્રહથી સંભૂત અને ભૂષિત બને છે.

પશુ અને વેદી, સૂક્ષ્મશરીર અને સ્થૂલશરીર બન્ને, આમ જ્યારે સુસમૃદ્ધ થાય ત્યારે યજ્ઞનો પૂર્વવિધિ સમાપ્ત થયો ગણાય. હોમાદિ-જગતકલ્યાણ માટેની અહોરાત્ર પ્રવૃત્તિ-એ ઉત્તર વિધિ છે. એ ઉત્તર વિધિ શરૂ થાય તેની પહેલાં પૂર્વવિધિ સમાપ્ત થઈ ગયો હોવો જોઈએ. અર્થાત્ સાધુજન જગતકલ્યાણ માટેની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરે તેની પહેલાં નીરાગી અને સ્વસ્થ દેહ, ‘ભિક્ષાદિને માટે જોઈતા સંગ્રહ’-યોગ્યેષ્વર આવી શકે એટલો સંવ્ય અને સુંદરતા, રસ, પ્રીતિ, ભક્તિ આદિ સદ્ગુણો; આ બધું તેણે સિદ્ધ કરી લેવું જોઈએ. આટલી પૂર્વ તૈયારી પછી જ હોમાદિનો આરંભ કરી શકાય.

સાધુજનોના આ યજ્ઞો સંસારીઓના યજ્ઞો કરતાં જુદા પ્રકારના છે. અલગત, સાધુજનોના મુખ્ય ધર્મ પણ, સંસારીઓના મુખ્ય

ધર્મની માફક પંચમહાયજ્ઞમાં સમાપ્ત થાય છે. પણ સાધુજનોની યજ્ઞસામગ્રી મુદ્દમ હોય છે. સંસારના યજ્ઞ ધણુંખટું સકામ હોય છે; અને નિષ્કામ હોય છે ત્યારે પણ પોતાના કલ્યાણની કામનાથી થયેલા હોય છે. જો યજ્ઞો કાં તો પોતાના દેહના કલ્યાણને માટે હોય છે અને કાં તો પોતાના જીવના કલ્યાણને માટે હોય છે. લોકોનું કલ્યાણ એ તો માત્ર આ આત્મકલ્યાણનું જ સાધન હોય છે. સાધુજનોના યજ્ઞોનું તેવું નથી. તેમને તો આત્મા કે અનાત્મા, કાઈને માટે કશો કામ નથી. એમના ધર્મ તો કેવળ નિષ્કામ લોકકલ્યાણાર્થે યજ્ઞરૂપ જ છે. 'ધર્મ જગતનું ધારણ કરે છે, અને ધર્મનું ધારણ પરમાત્મા અલક્ષ્યનું લક્ષ્યસ્વરૂપ પોતે કરે છે, માટે જ એ લક્ષ્યસ્વરૂપ, લક્ષ્યપુરુષરૂપના ધારણા ધર્મયજ્ઞની અંશજૂન જવાલાઓ જેવા યજ્ઞોને સાધુઓના જીવરુક્ષિંગ રહે છે.'

અને સાધુજનોના યજ્ઞોના, સંસારીઓના યજ્ઞોની માફક પાંચ વિભાગો કરીને, ગાવર્ધનરામમાર્ગ એ યજ્ઞોની નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરે છે—

૧. પિતૃયત્ન:— પિતૃયત્ન સાધુઓમાં માન્ય નથી; કારણ કે (૧) માતાપિતા આયુષ્યમાન હોય તે કાળે તેમની તૃપ્તિને માટે પુત્ર આપતો કરે તો માતાપિતાનો લોભ વધતો જાય અને એ પોતે જ પુત્ર પાસેથી યત્ન કરાવવામાં એટલાં બધાં લુબ્ધ થઈ જાય કે એમના પોતાના યત્નો અધૂરા રહી જાય. પુત્ર પણ એ એક જ ધર્મની અંદર એવો અટવાઈ જાય કે તેનાથી ખીજા ચાર યત્નોનું આચરણ થઈ શકે નહિ. પરિણામે પરમ પુરુષના પાંચે યત્નો જ્વલમાન રહેવા જોઈએ, નહિ તો તેની સમતા અચવાય નહિ. (૨) માતાપિતાના મૃત્યુ પછી શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયાથી પિતૃયત્ન કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે મૃત્યુ પછી જીવાત્માઓનો સંબંધ નષ્ટ થાય છે. બધા જ જીવાત્માઓ એક સરખા, એક જ અવસ્થાના સુખલિંગો હોય તેમાં પિતા કાણ? ને પુત્ર કાણ? એટલે મૃત્યુ પછી શ્રાદ્ધ વગેરે કરવાની જરૂર નથી. પિતૃલોકનો ઉદ્ધાર તો પુત્રના સં-યાત્રથી કે સાધુતાથી થઈ જાય છે. એટલે પિતા માતા આદિના મૃત્યુ બાદ સાધુજીને એમની તૃપ્તિ કે શાંતિ અર્થે ખીજા કોઈ ખાસ યત્નો કરવાની જરૂર નથી. એને બદલે સાધુજીનોએ મહાયત્ન કરવાનો છે.

૨. મનુષ્યયત્ન:—ગોવર્ધનરામભાઈ મનુષ્યયત્નને પ્રીતિયત્ન અને અતિથિયત્ન, એવા બે વિભાગોમાં વહેંચી નાખે છે. અન્નિત્યં દિ સ્થિતો યસ્માન્નસ્માદતિથિરુચ્યતે : સંબંધ-કાળથી અતિથિ જીવનમાં કે મરણકાળે જ્યાં પાવાનો સંકલ્પ રાખે છે મારે જ તે અનિથિ છે.

અતિથિયત્નને ગોવર્ધનરામભાઈ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખે છે: (૧) આકારક અતિથિ, (૨) આમંત્રિત અતિથિ, (૩) આગતુક અતિથિ. (અ) આકારક અતિથિ:—શાકુરુત્તે સ્વાર્થે રત્યાકારક: । પોતાના અર્થને માટે યજમાનને બોલાવે અને પોતે અતિથિ થાય તે આકારક-આમંત્રણ કરનાર. સંસારીઓનાં માતાપિતા આવાં અનિથિ છે. ત્યાં સુધી આપણી બાલ્યાવસ્થામાં આપણે વડા કરવાને

સમર્થ નથી થતા. હાં મુઠ્ઠી આપણે માતાપિતાનાં અતિથિ થઈએ છીએ. અને યાગશક્તિ આવતાં અતિથિ મટી યજ્ઞમાન થઈએ છીએ; અને તેમને અતિથિતુલ્ય ગણવાનો કૃતગ્રંથ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી રીતે માતાપિતા આકારક અતિથિ છે તેવી રીતે જ્ઞાતિ, માતૃભૂમિ અને સર્વ વસુન્ધરામાં જે જે મનુષ્યસંઘ વસે છે તે સર્વ સાધુજનોનાં આકારક અતિથિ છે; અને માતાપિતા જેવાં જ પિતૃયજ્ઞનાં અધિકારી છે.

(આ) આમંત્રિત અતિથિ—આવાં અતિથિઓને આપણે જાતે જ આમંત્રણ કહ્યું હોય છે. પુત્રપુત્રીઓ આવાં અતિથિ છે; સંસારી જનોમાં પરિશીલનસંવ નનરહિત લક્ષણ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલાં પતિ કે પત્ની પણ આવાં આમંત્રિત અતિથિ છે.

(ઇ) આગન્તુક અતિથિ—આવાં અતિથિઓ જાતે જ આવેલાં હોય છે. આગન્તુક અતિથિ આમ તો વસુન્ધરામાં વસતા મનુષ્યસંઘનું જ અંગ છે; એટલે એનો સમાવેશ આકારક અતિથિમાં થઈ જાય. પણ આકારક અતિથિયજ્ઞ જ્યારે સામુદાયિક કલ્યાણને કે તૃપ્તિને પોતાનું લક્ષ્ય રાખે છે ત્યારે આગન્તુક અતિથિયજ્ઞમાં બિંબ બિંબ સ્થળ, પ્રસંગ, નિમિત્ત વિશેષે મળતી વ્યક્તિઓની તૃપ્તિનો સમાવેશ થાય છે. સામુદાયિક કલ્યાણના યજ્ઞકાર્યમાંથી કદી પણ નિવૃત્ત ન થવાય એ ખરું; પણ વ્યક્તિગત તૃપ્તિના યજ્ઞનો અતિથિની પોતાની યોગ્યાયોગ્યતા પર, પાત્રાપાત્રતા પર ઘણો આધાર છે. આ જાતના વ્યક્તિગત તૃપ્તિ માટેના યજ્ઞ માટે ગોવર્ધનરામભાઈ માને છે કે સામુદાયિક કલ્યાણ અને તૃપ્તિ એ સાધુજનનું સર્વોચ્ચ ધ્યેય હોવા છતાં સર્વ મનુષ્યોને સર્વ પ્રકારે તૃપ્તિ આપવાનું કાર્ય અશક્ય જ છે. એટલે આવા પ્રસંગોમાં Greatest good of greatest number સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ ઇષ્ટ છે, અને આ પ્રયત્ન કરતી વેળા પણ પાત્રાપાત્રવિવેક જાળવવાનું અનિવાર્ય છે. જે અતિથિમાં પોતામાં ધંધાચત્ર સાધવાની શક્તિ કે વૃત્તિ હોય તે જ સાધુજનના અતિથિયજ્ઞ પાત્ર છે, બીજો નહિ. એવા પાત્ર અતિથિનું આતિથેય કરવાથી જ

યત્તવિમૂતિ વધે છે અને લોકકલ્યાણ સંરક્ષ થાય છે. ગોવર્ધનરામભાઈની આ માન્યતા મહાભારતના નીચેના શ્લોક જેવી છે:—

અપૂજ્યપૂજનાચ્ચૈવ પૂજ્યાનાં ચાપ્યપૂજનાત્ ।

નૃચાતકસમં પાપં શશ્વત્ પ્રાપ્નોતિ માનવઃ ॥

અપૂજ્યનું પૂજન કરવાથી અને પૂજ્ય પુરુષોનું પૂજન ન કરવાથી મનુષ્યને નરહત્યાનું પાપ ચિરકાળ લાગે છે. અક્ષયત, એ જ મહાભારતમાં

પાપમિત્યેવ દાતવ્યં સર્વસ્મૈ ધર્મકાંક્ષિભિઃ ।

આગમિષ્યતિ યત્પાત્રં તત્પાત્રં તારયિષ્યતિ ॥

‘ ધર્મની ઇચ્છાવાળા પુરુષે પાત્ર ધારીને જ સર્વને દાન આપવું જોઈએ. એમાં અત્યાનક કોઈ પાત્ર આવી ચડે છે અને તેને આપવાથી તરી જવાય છે’—જેવા વિચારનું પ્રતિપાદન કરતા શ્લોકો પણ છે. પણ એકંદર રીતે વિચાર કરતાં ‘ વધારેમાં વધારે માણસોનું વધારેમાં વધારે કલ્યાણ ’ કરવાનો હેતુ અને યત્તકાર્યમાં પણ પાત્રાપાત્રવિવેક જાળવવાનો ગોવર્ધનરામભાઈનો મત વધારે યોગ્ય લાગે છે.

ગોવર્ધનરામભાઈ માતાપિતાનો, મંસારક્ષમનાં પતિપત્નીનો, પુત્રપૌત્રાદિકનો, કુટુંબનો અને સમસ્ત માનવસમાજનો તેમ જ આપણા હંમેશના પરિચયમાં આવનાર જુદા જુદા માણસોનો અતિથિ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. આ બધાં અતિથિ છે, કારણ કે એ બધાં સંબંધકાળથી અતિથિ થયાં હોય છે અને જીવનમાં કે મરણકાળે જુદા પડવાનો સંકેપ રાખતાં હોય છે.

અતિથિયમમાં પાત્રાપાત્રવિવેક જાળવવો એ ધર્મ ખરું; પણ એ વિવેક માત્ર આગન્યુક અતિથિઓના સંબંધમાં જ જાળવવાનું ગોવર્ધનરામભાઈ કહે છે. પુત્રાદિક આમંત્રિત અતિથિઓના સંબંધમાં યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર પ્રાપ્ત થતો હોય તો પણ તે આમંત્રણ કરતા પહેલાં કરવાનો હોય છે, આમંત્રણ કરી લીધા પછી કરવાનો નથી. અને માતાપિતા આદિ આકારક અતિથિઓ

માટે તો એટલો વિચાર પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. આમ યૌન સંબંધ-
વાળાં મનુષ્યોની તૃપ્તિ એ તો સાધુજનોનું આવરણક કર્તવ્ય થઈ
પડે છે: ઇતર જનોની તૃપ્તિ અતિથિની પોતાની યોગ્યયોગ્યતા પર
મર્બદિત હોય છે.

સાધુજનોને પોતાને તો પિતા આદિ સાથે વિશિષ્ટ સંબંધ
હોતો નથી, એટલે જ સાધુજનો પિતૃવ્રત કરતા નથી, પણ તેને
ખડ્ગે મહત્ત્વ કરે છે. અને પિતામાતા આદિનો આશ્ચર્ય અતિથિ-
વર્ગમાં સમાવેશ કરે છે પણ એ આશ્ચર્ય અતિથિવર્ગમાં પણ
સૌથી વિશેષ પ્રમાણમાં અપરિચિત્ત અતિથેય કરવાનું હોય 'છે
જગતના મનુષ્યસંઘનું. ને:કકલ્યાણના કાર્યમાંથી સાધુજનથી કદી
પણ નિવૃત્ત થવાનું નથી.

આમંત્રિત અતિથિવર્ગમાં સાધુજનો સંસારલગ્નનાં પતિપત્નીનો
સમાવેશ કરે છે. એમના પોતાના લગ્નસંબંધીની દૃષ્ટિએ તો સ્ત્રી
કે પુરુષ કોઈ કોઈનું અતિથિ નથી; કારણ કે 'સાધુજનોમાં
નક્ષત્રયોગના ભજથી, પરસ્પર નાહીચકના વેગથી, અને મનમથાવતારના
હૃદયથી, આકર્ષાઈ દંપતી અચરકાન્ત અને અયોધાતુ પેઠે પરસ્પર
નોડે ત્રસરેણુક અદ્વિત પામે છે. એવા અદ્વિતમાં અતિથિભાવ
આવતો નથી.' સાધુજનો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ
પુરુષાર્થોને સિદ્ધ કરવામાં માનતા નથી; પણ માત્ર પંચમહાયજ્ઞને જ
પોતાનો સર્વોત્તમ ધર્મ ગણે છે. ગોવર્ધનરામભાર્ગના જ શબ્દોમાં
કહીએ તો 'તેમનામાં દંપતીભાવ તો આ યજ્ઞને માટે જ અદ્વિત
છે. અદ્વિતસહચારી દંપતી પરસ્પર સામર્થ્યથી, પરસ્પર સાહાય્યથી,
પરસ્પર અભિલાષથી અને પરસ્પર પ્રતિષ્ઠાથી, સર્વાંગી સુદમ
અદ્વિતયોગ વડે, પાંચે યજ્ઞોને માટે એક જ સમારંભ માટે છે. હૃદયનું
અદ્વિત, પ્રીતિની સુદમતા, અને ધર્મસહચારની સંપૂર્ણતા. એ ત્રણના
સાધનથી દંપતી પરસ્પર આધ્યાયન-પરસ્પરનું પોષણ, તર્પણ-
માટે જે યજ્ઞ રચે છે તે પ્રીતિયજ્ઞ કહેવાય છે. અને પ્રીતિયજ્ઞ

સિવાયના બીજા સર્વ મનુષ્યયજ્ઞો અતિથિયજ્ઞ કહેવાય છે.’

એટલે સાધુદંપતીઓ પરસ્પરને આકારક કે આમંત્રિત અતિથિ ગણતાં નથી. એવો અતિથિધર્મ તો સંસારીઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે. અને સંસારીઓમાં પણ, ‘પ્રારબ્ધ કર્મને યોગે સુક્ષ્મ પ્રીતિ અને અદ્વૈત-સંકલ્પ ઉભય પક્ષમાં થાય ને તે પ્રમાણે અદ્વૈત થાય તો આતિથેયધર્મ સમાપ્ત થાય ને પ્રીતિયજ્ઞ જ બાકી રહે’ એમ ગોવર્ધનરામભાઈ માને છે.

આ પ્રમાણે મનુષ્યયજ્ઞના મુખ્ય બે વિભાગ પડે છે : (૧) પ્રીતિયજ્ઞ અને (૨) અતિથિયજ્ઞ. અને અતિથિયજ્ઞના આકારક, આમંત્રિત અને આગંતુક, એવા ત્રણ વિભાગો પડે છે. એ અતિથિઓમાંથી માત્ર પતિપત્નીને જ પ્રીતિયજ્ઞના વિભાગમાં જવાનો અધિકાર છે; બીજા કાષ્ટને પણ નહિ. જીવનમાં સ્ત્રીનો આમ વિશિષ્ટ અને અનન્ય અધિકાર ગોવર્ધનરામભાઈ સ્વીકારે છે.

૩. જૂતયજ્ઞ :—અતિથિયજ્ઞનાં અનધિકારી મનુષ્યોનો સહચાર મનુષ્યયજ્ઞમાં નથી; પણ આ જૂતયજ્ઞમાં—શ્વાનવાયસાદિ જંતુઓની તૃપ્તિ માટેના યજ્ઞમાં—છે. તેમની તૃપ્તિ, તેમનાથી દૂર રહી, આ જંતુઓની પેડે જૂતયજ્ઞથી જ કરવાની છે.

ગોવર્ધનરામભાઈ જૂતમાત્ર તરફ નિરતિસ્ય દયા રાખવી જોઈએ એમ માનતાં નથી.

મનુષ્ય શ્વાનવાયસાદિ જંતુસૃષ્ટિનો અને માનવનામધારી જંતુઓનો ઉદ્ધાર કરવાને નિમાર્યો છે. અને જંતુઓનો ઉદ્ધાર કરી રોકાય તેમ હોય તેના પ્રત્યે જ તેણે દયા રાખવી જોઈએ. જો એ જંતુસૃષ્ટિ એટલી બધી અધમ ચર્ષ ગર્ષ હોય કે એના તરફ દયા બતાવવા જતાં, સાધુજનનું શરીર જોખમમાં આવી પડે કે ચિત્ત બ્રજ થાય તો એનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન સાધુજને કરવો જોઈએ નહિ. દયાને ખાતર જ દયા કરવી તેને સાધુજનો ધર્મ ગણતા નથી. આમ, અહીં પણ ગોવર્ધનરામભાઈ સર્વજીવલોકરક્ષા

-ના સામાન્ય સિદ્ધાંતને માન્ય ગણતા હોવા છતાં, આગત્યુક અતિથિઓની માફક જૂનોમાં પણ અધિકારની, પાત્રત્વની અપેક્ષા રાખે છે. અને જૂતપદનો આ પ્રકારને દ્વાપદ-એવું નામ આપે છે.

જૂતપદનો ખીન્ને પ્રકાર બવહારપદ છે. નિષ્કામ લોકકલ્યાણ કરવા માટે પણ મનુષ્યને યોગક્ષેમનાં સાધનો જોઈએ છે. એ મેળવવા માટે એણે પોતાના સ્વૃક્ષ સૂક્ષ્મ શરીરની કેટલીક શક્તિઓનો વ્યય કરવો પડે છે. એ વ્યય જો ખીન્ને ઠાઈ યત્ન કરી શકાય તે માટે કરવામાં આવતો હોય તો વ્યય નથી રહેતો, પણ યત્ન ખની જાય છે. પણ એ યત્ન દ્વારા અમુક સાધનો મેળવવાનાં હોવાથી, એ સકામપદ અથવા બવહારપદ કહેવાય છે. એ યત્નમાં જડ ચેતન બધાં જૂનોની સાથે બવહાર યતો હોવાથી, એ જૂતપદનો વિભાગ બને છે.

જૂતપદનો એક ત્રીજો પ્રકાર છે, તેનું નામ વિદ્યાપદ છે. પ્રાણિમાત્રમાં, મનુષ્યની ભુદ્ધિમાં અને અન્તઃકરણમાં પણ જડતા અને ચૈતન્ય જન્મે હોય છે. તેમાં જડતાનું લક્ષણ શું છે, એનાં શુદ્ધશક્તિઓ શાં છે, વિશ્વયોગનામાં એનો સંબંધ શા છે, એ બધું જાણવાથી ચૈતન્યની પ્રવૃત્તિ સરળ અને નિર્વિઘ્ન બને છે. આમ, સાધુજનની ચૈતન્યશક્તિ જડતાનો અભ્યાસ કરે છે. જડતામાં-સર્વાંશમાં ચિદંશનાં કિરણ પડે છે તેથી અસ્તિત્વનો ભર્મ સમજાય છે. અને આ રીતે જડ અસ્તિત્વવત્ અંશને પણ લોકકલ્યાણના મહાપદમાં ઉપયોગી બનાવી શકાય છે. આમ અસ્તિત્વવત્ અંશનો યત્નરૂપે ઉદ્ધાર થાય છે. આ યત્નનું નામ વિદ્યાપદ વિદ્યાપદ અનન્ત છે; એ યાવજજીવન ચાલુ રહેવો જોઈએ. એને કશી સીમા નથી. એ યત્ન, ચિદંશ વિનાના અસ્તિત્વવત્ અંશના ઉદ્ધાર અર્થે થતો હોવાથી-જડતાને દૂર કરવાના હેતુથી થતો હોવાથી-તેમ જ એમાં પણ જૂતપ્રાણિમાત્ર સાથે બવહાર રાખવાનો હોવાથી, જૂતપદ કહેવાય છે.

આમ દ્વાપદ, બવહારપદ, અને વિદ્યાપદ આ ત્રણ યતોનો

સમાવેશ ગોવર્ધનરામભાઈ જૂતપરમાં કરે છે. એમાં દયાપરની મર્યાદા એતનજૂતોના દિકારની છે, અપહારપરની મર્યાદા યજ્ઞાર્થે પ્રવૃત્તિ કે વ્યય કરવાની છે, વિદ્યાપરની મર્યાદા મનુષ્યપરની સમૃદ્ધિ છે. અર્થાત્ એતનજૂતોના સંસર્ગથી સાધુજનનું શરીર કે મન નહ કે જાણ ન થાય એટલી હદ સુધી જ દયાપર કરવાનો હોય છે; પોતાના સ્વયંસંસ્કૃત શરીરની પ્રવૃત્તિ કે શક્તિનો વ્યય ખીજા કોઈ નિષ્કામ યજ્ઞકાર્યમાં મહાવજૂત બને તેટલી હદ સુધી જ સાધુજને વ્યવહારપર કરવાનો હોય છે; અને વિદ્યાપર પણ, એ યજ્ઞ મનુષ્યપરના કાર્યમાં વિદ્યારૂપ ન બને તેટલી હદ સુધી જ કરવાનો હોય છે.

આ મહત્ત્વ, મનુષ્યપર અને જૂતપર, એ ત્રણ લક્ષ્યયજ્ઞો દહેવાય છે. એમાં સૌથી વધારે અનિવાર્ય મહત્ત્વ છે. ‘સાધુજનોમાં મહત્ત્વને અર્થે સર્વ છતર યજ્ઞોનો ભાગ આવશ્યક હોય તો તે ધર્મ ગણાય છે; કારણ મહત્ત્વ વગર સાધુજનો જ નહ થાય.’

ત્રણ લક્ષ્યપરમાં પરસ્પર વિરોધ આવે તો ખીજા બધા યજ્ઞોનો ભાગ કરીને પણ સાધુજને મહત્ત્વ કરવો જોઈએ, એમ ગોવર્ધનરામભાઈ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે. નેમ જ મહત્ત્વ કરતાં શીવ રહે એટલા સમયમાં મનુષ્યપર અને મનુષ્યપર અવિશિષ્ટ રહે એટલે અંશે દયાપર કરવા જોઈએ એમ પણ એ પ્રતિપાદિત કરે છે.

પણ મનુષ્યપરના ચાર વિભાગોમાં કોઈ એક યજ્ઞવિધિ સાથે અન્ય યજ્ઞવિધિનો વિરોધ આવે તો શું કરવું?

પ્રીતિપરમાં તો, અલબત્ત, ખીજા કોઈ યજ્ઞ સાથે વિરોધ આવતો નથી; કારણ કે એ યજ્ઞમાં તો દંપતી અદ્વિતભાવે ધર્મસહચાર કરે છે; અર્થાત્ દંપતી જે કંઈ યજ્ઞકાર્ય કરે છે તે હિલચાલી સંયુક્ત ઇચ્છાથી કરે છે. એટલે પ્રીતિપરમાં તો પતિ અને પત્ની વચ્ચે મતભેદ થવાનો પ્રસંગ જ હોતો ચતો નથી.

પણ ‘પરેખરુ’ ધર્મમંદિર આવે છે અતિથિપરમાં. એમાં પાત્રતા કે અપાત્રતા જોવાની હોય તો માત્ર આજ-તુક અતિથિની

આકારક કે આમંત્રિત અતિથિઓની નહિ.

આકારક અતિથિઓમાં માતાપિતા અચરણ હોય ~~અને~~ અને પિતૃપર અન્ય યજ્ઞોને પ્રતિકૂળ થતો હોય તો પુત્ર યજ્ઞમાનના મંદિરનો લાગ કરી શકે છે. અલગત, આ લાગ ખીજ કોઈ યજ્ઞને માટે જ થયો હોવો જોઈએ.

માતાપિતાનો લાગ તો આમ, અમુક વિશિષ્ટ પ્રસંગોમાં હજી કરી શકાય. પણ પતિ કે પત્ની જે કોઈ આકારક અતિથિ હોય તેને મંદિરમાં રહેવા દઈ, યજ્ઞમાન જતે ચાલ્યો જઈ શકે નહિ. એ યજ્ઞમાંથી નિવૃત્ત સારે જ થવાય, જ્યારે જાવાં આકારક અતિથિને સુસંભૂત દશામાં મુકાય અથવા તો તેમ કરવાની યજ્ઞમાનની શક્તિ હીણ થાય.

પુત્ર અને યોગ્ય વયવાળા વરની પત્ની એ આમંત્રિત અતિથિઓ છે, એ આમંત્રિત અતિથિઓની યોગ્યતા કે અયોગ્યતા જોવાય જ નહિ. આમંત્રિત અતિથિને તો નભાળ્યે જ છૂટકો. તેમાં પણ પુત્ર ઉંમરસાયક બને સાર પછી એની યોગ્યયોગ્યતાનો વિચાર હજી કરી શકાય; પણ આમંત્રિત પત્નીનું આતિથેય તો તેની સંમતિ વિના બંધ ન જ થાય. 'આકારક અને આગન્તુક અતિથિનો સત્કાર કરવા માટે આમંત્રિત અતિથિના સત્કારમાં ન્યૂનતા રાખવી એ મહાન અધર્મ છે; તેનો તો નિર્વાહમાં જ ધર્મ છે.'

આ રીતે ગોવર્ધનરામભાઈ માને છે કે :—

અ. માતાપિતા અચરણ અવસ્થામાં હોય તો પુત્રથી એનો લાગ કરી શકાય નહિ. માતાપિતા અચરણ ન હોય અને ખીજ યજ્ઞકાર્યમાં પ્રતિકૂળ હોય તો જ પુત્ર એનો લાગ કરી શકે.

આ. પત્નીનો નિર્વાહ કર્યે જ છૂટકો. યોગ્ય વયનો પતિ હોય તો તેનાથી, તેની પત્ની સંમતિ આપે તો જ, પત્નીનું આતિથેય બંધ કરી શકાય. અત્યંતદયાવાળો પતિ હોય તો પત્નીને સુસંભૂત દશામાં મુક્યા બાદ જ આતિથેય બંધ કરી શકાય. બાકી માતાપિતા કે ખીજ કોઈને ખાતર પત્નીના સત્કારમાં ન્યૂનતા રાખી શકાય જ નહિ.

૬. પુત્ર ઉમરલાયક ન થાય ત્યાંસુધી તેનો પણ નિર્વાહ કરવો જ નોઈએ. પુત્રનાં પશુવેદી યજ્ઞસમર્થ થાય અને એ આગન્તુક અનિયમ બને ત્યાર બાદ એની યોગ્યથોગ્યતાનો વિચાર કરવો હોય તો ફરી શકાય.

૪. દેવવ્રત અથવા ઋતવ્રત :- દેવવ્રત એટલે બુદ્ધિવ્રત-બુદ્ધિની તૃપ્તિ કરવા માટેનો વ્રત. એ વ્રતમાં યજ્ઞમાન પોતાની બુદ્ધિને તૃપ્ત કરવા માટે વિશ્વવ્યવસ્થાનું નિરીક્ષણ કરે છે અને એ સમગ્ર વ્યવસ્થામાં અન્તર્હિત રહેલા ત્રિકાલાબાધિન નિયમોને શોધી શકે છે.

બુદ્ધિ પોતે પ્રકાશસ્વભાવ છે અને સર્વાર્થદર્શનસમર્થ છે. પણ તેના પર તમસનું આવરણ વિંટાયું હોય છે. જેટલે અંશે રજસને લીધે તમસનું આવરણ ઊધડે તેટલે અંશે બુદ્ધિને પ્રકાશ ફેલાય અને જે જે પ્રદેશ પર એ પ્રકાશ ફેલાય તે તે પ્રદેશ મનુષ્યને પ્રસન્ન થાય. સાત્ત્વિક અંશને લીધે એ રજસ પણ નાશ પામે; બુદ્ધિસત્ત્વ પરનું આવરણ દૂર થઈ જાય; એનો પ્રકાશ સર્વત્ર વ્યાપી રહે; અને એને સર્વ જૂતાર્થ પ્રસન્ન થઈ જાય. અર્થાત્ એને જૂનમાત્રની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને લયનો સનાતન મર્મ સમજાઈ જાય આ મર્મ સમજતાં સંસારનું સત્યતામધારી સત્ય નહિ, પણ શાસ્ત્રનું સનાતન સત્ય તેને અધિગત થાય છે અને આથી ઋનંભરા પ્રજાવાળો યોગી લક્ષ્યપુરસ્કની કૃતિનો બેદ-વિશ્વયોગનાનું રહસ્ય—પામી શકે છે. ઋન—અલ્પથી વિશુ સુધીનાં ઐદ્રિક મરતોના સ્તંભ અને તેમના ગતિવંતતા સ્વરૂપના દર્શનથી પ્રસન્ન થયેલા મન્ય—ના પ્રકાશનથી આ યોગી સંસારના ઉદ્ધારના અને સંસારના ક્ષયાબ્જના માર્ગ જાણી શકે છે, અને સર્વ સત્ત્વવ્યજોના વિધિની શુદ્ધતા ઋનપ્રાપ્તી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આ દેવવ્રત અથવા ઋતવ્રત અને વિવાયવ્રતની વચ્ચે અમુક પ્રકારનું સામ્ય છે. વિવાયવ્રતના યજ્ઞમાનો—વિદ્વાનો, શાસ્ત્રીઓ, દર્શનદ્રષ્ટાઓ અને કવિજનો—પણ તર્ક અને અનુમાનથી આ ઋતિ—આ ઉત્પત્તિ રિયતિ અને લયવાળા અસંખ્ય પદાર્થોનું અનન્ન મંદમદ અને તેમના ગતિચક્રની સમર્પિત ને જ ઋનપદાર્થોની ઋતિ—ના અંગોને શોધી શકે છે. પણ તેમનું દર્શન અંશદર્શન હોય છે; ઋતવ્રતના યજ્ઞમાનનું દર્શન

સમગ્રદર્શન હોય છે. વિદ્યાવ્રતના યજમાનો આ ચક્રસમઘિના કોઈ કોઈ એકદેશીય અવયવોને જ પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. ઋતવ્રતનો યજમાન સકલ અને સંપૂર્ણ ઋતવ્રત દિગ્કાલથી અતવચ્છિન્ન સમસ્ત પ્રણલોકનું, એક ક્રમે, સાથે લાગુ, સર્વાંગદર્શન કરી શકે છે.

૫. ધ્વજવ્રત અથવા સત્યવ્રત:-ધ્વજવ્રત એટલે પરમ અલક્ષ્ય પરમાત્માનું નિત્ય, સ્થાણ, નિરવયવ સ્વરૂપ જાણવાનો અને અનુભવવાનો યત્ન. એ નિરવયવ સ્વરૂપ એ જ એક પરમ સત્ય છે. ઋતના દર્શનથી પ્રત્યક્ષ થયેલું સત્ય એ સત્ય હોતું નથી એમ નહિ; પણ ધ્વજવ્રત દ્વારા પ્રત્યક્ષ થતા પરમ સત્યથી એ વિલક્ષણ હોય છે. વિદ્યાવ્રતમાં ઋતનો માત્ર અંશ જ પ્રત્યક્ષ થાય છે, ઋતવ્રતમાં ઋતનું સંપૂર્ણ અને સકલ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થતું હોય છે; પણ એ ઋતસ્વરૂપ સાવયવ હોય છે. સારે આ સત્યવ્રત અથવા ધ્વજવ્રતથી પ્રત્યક્ષ થતું સત્યસ્વરૂપ નિરવયવ અને નિત્ય હોય છે. ઋતિ પોતે નિત્ય હોય છે એ ખરું, પણ ઋતિવિષયભૂત અવયવોનો સંબંધ નિત્ય નથી. આમ ઋતવ્રતમાં સાવયવ ઋતસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી એને કેવળ સત્ય ગણી શકાય નહિ. એ કેવળ સત્યનું દર્શન થાય છે ધ્વજવ્રત અથવા સત્યવ્રત દ્વારા.

‘જેમ ઋતવ્રતનો પ્રણલોક જૂતાર્થવિષય છે તેમ આ સત્ય-દર્શિ આત્મવિષય છે.’ અર્થાત્ ઋતનું સ્વરૂપ જૂતાર્થોના-બાહ્ય પદાર્થોના-સંપૂર્ણ અને સકલ દર્શન દ્વારા પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને સત્યનું સ્વરૂપ જૂતાર્થોના નહિ, પણ પોતાના આત્માના સંપૂર્ણ અને સકલ દર્શન દ્વારા પ્રત્યક્ષ થાય છે. આમ દેવવ્રત અથવા ઋતવ્રત જ્ઞાન-યોગ દ્વારા મિદ્ધ થાય છે; તો ધ્વજવ્રત અથવા સત્યવ્રત ધ્યાનયોગ-દ્વારા મિદ્ધ થાય છે. ‘મહાત્માઓ પ્રથમ સર્વે લક્ષ્યવ્રતોની કર્મ-સાધના કરી એ મહાતપને અંતે ધ્યાનયોગ અને જ્ઞાનયોગનાં તપ કરે છે તેને અંતે તે તપ પૂર્ણકલાથી યર્ષ રહેતાં તેમાંથી ઋત સત્યનો ઉદય સાથે લાગે પ્રત્યક્ષ થાય છે.’ અને ‘દક્ષ-શાખામાં જેમ જન્મે ખંડ્યા સાથે સાથે ને સામ્રાજ્યાથી ભ્રમે છે અને તેની વચ્ચે ક્ષતપુષ્પસમૃદ્ધિ આવે છે, તેમ તપોવૃક્ષની શાખામાં ઋત

અને સસ સાથે સાથે ને સામાં સામાં ઊભાં રહે છે ને ફલપુષ્પને સ્થાને ધર્મ હિંદુ પામે છે.'

આ દેવયત્ત અને ષ્ણયત્ત બે અલક્ષ્યયજ્ઞો છે. દારણ કે, દૈવયત્તમાં અલક્ષ્ય અને લક્ષ્ય પરમાત્માના અદ્વૈતનો યત્ત થાય છે.' મકયત્ત, મનુષ્યયત્ત અને ભૂતયત્ત, એ ત્રણ લક્ષ્યપુરુષના મહા-યત્ત છે. અર્થાત્ એ ત્રણ યજ્ઞોમાં લક્ષ્ય સંસારના કલ્યાણની જ ક્રિયા કરવામાં આવે છે. દેવયત્તમાં લક્ષ્ય સંસાર-લક્ષ્માંના ભૂતાર્થોના રહસ્યને-વિશ્વકર્મને-સાત્ત્વિક ભુદિના પ્રભાવથી પ્રલક્ષ્ય કરવામાં આવે છે; અને લક્ષ્ય, અનિત્ય, ભૂતાર્થો અને તેમના અલક્ષ્ય, નિત્ય નિયામક તારના અદ્વૈતનો અનુભવ કરવામાં આવે છે. ષ્ણયત્તમાં એથી પણ આગળ વધીને, કેવળ અલક્ષ્ય, નિત્ય, સ્થાયી, નિરવયવ ષ્ણનો જ અનુભવ કરવામાં આવે છે.

ગોવર્ધનરામભાર્ગવી આ યજ્ઞીમાંસામાં, આ રીતે, લક્ષ્ય-યજ્ઞોના કર્મયોગનો અને અલક્ષ્યયજ્ઞોના જ્ઞાન અને ધ્યાનયોગનો સમન્વય કરવામાં આગ્યો છે. સોક્ષ્ણ્યાણ્ એકલા કર્મયોગથી નહિ, એકલા જ્ઞાનયોગથી નહિ કે એકલા ધ્યાનયોગથી પણ નહિ, પણ એ ત્રણેના સમન્વયથી જ સિદ્ધ થાય છે એમ ગોવર્ધનરામભાર્ગ ૨૫૬ રીતે પ્રતિપાદિત કરે છે.

ઉપરાંત આ યજ્ઞકર્મમાં અધિકારની અપેક્ષા ગોવર્ધનરામભાર્ગ પહે પહે સ્વીકારતા જાય છે. સુમનુદ તનમનની રક્તિઓવાળા વજ્રમાનને યત્ત કરવાનો અધિકાર છે, બીજાને નહિ. યજ્ઞમાં સોક્ષ્ણ્યાણ્ એ વજ્રમાનનું એકમાત્ર ધ્યેય છે એ ખરું; પણ કલ્યાણને પાત્ર સોનો-આગન્યુક અતિથિઓ-નો પણ એ મારે અધિકાર દોવો નિર્ધરિત. અને આપુજનનું ધ્યેય જધા સોનોને સદાસર્વતા તૃપ્ત કરવાનું નહિ. પણ અધિકારી મનુષ્યોનું વધારેમાં વધારે કલ્યાણ થાય એવી પ્રવૃત્તિ કરવાનું દોનું નિર્ધરિત.

ગોવર્ધનરામભાર્ગનો, અપુજન આ રીતે, તનમનનો મુદ્દિતો સુમનુદ દોષ છે. એ પેલાને વિષ્ણુ કેન્દ્ર નહિ, પણ અંત્ર મુદ્દો

હોવાથી માનવકલ્યાણના મહાધર્મની ઉપાસના કરે છે. પરંતુ પોતાની એ ઉપાસના આડે તે પોતાનાં માતાપિતાને કે સ્ત્રીપુત્રાદિ કુટુંબને વિચારતો નથી. પણ તેની વૃત્તિને એ પોતાની પ્રથમ અને અનિવાર્ય દરજ્જા સમજે છે. માતાપિતા અને સ્ત્રીપુત્રાદિક પ્રત્યેના ધર્મોમાં વિરોધ આવે સારે, અલખત, તે સ્ત્રીપુત્રાદિક-જે તેનાં આમંત્રિત અતિથિ છે તે—ના સત્કારને પોતાનો મુખ્ય ધર્મ ગણે છે.

માતાપિતા અને સ્ત્રીપુત્રાદિ કુટુંબ પ્રત્યે આમ એના વિશિષ્ટ ધર્મો છે. પણ વસ્તુન્ધરામાં વસતો સમસ્ત મનુષ્યસંઘ પણ એનો આકારક અતિથિ છે. એટલે એના કલ્યાણના કાર્યમાંથી એ પાવદા-યુષ્ય નિવૃત્ત થઈ શકતો નથી. અલખત, એ બગબર સમજે છે કે કાર્ષ પણ એક માણસ બધા જ માણસોને સર્વદા અને સર્વદા વૃદ્ધિ આપી શકે તેમ નથી. એટલે એ વધારેમાં વધારે માણસોનું વધારેમાં વધારે કલ્યાણ જે રીતે થાય તે રીતે જ વર્તે છે, અને માનવતાને—પંચમહાયજ કરવાની શક્તિ કે વૃત્તિને—જ એ મનુષ્યનું બાવર્તક લક્ષણ ગણે છે.

એ બાવર્તક લક્ષણ જેનામાં ન હોય તેવાં માનવનામધારીઓનો એ મનુષ્યેતર ચેતનશૂનોમાં—જન્તુસૃષ્ટિમાં—સમાવેશ કરે છે. એ ચેતન-શૂનો પ્રત્યે તે દયા રાખે છે. તેમનો ઉદ્ધાર થાય તે માટે દયા, એની દૃષ્ટિએ સાધ્ય નથી, પણ સાધન જ છે.

મનુષ્ય અને મનુષ્યેતર ચેતનશૂનો, એ જેના કલ્યાણમાં એ વધારે મદદરૂપ ગણે છે મનુષ્યકલ્યાણને.

પોતે મનુષ્યકલ્યાણ કરી શકે એટલા માટે પણ એ પોતાના ગોગણેમનો ભાર મનુષ્યસંઘ પર નથી નાખતો. એ તો અવદારયજ્ઞ અથવા સકામયજ્ઞ દ્વારા પોતાનાં સાધનો મેળવી લે છે; અને આ રીતે કેવળ નિષ્કામભાવનાથી લોકકલ્યાણનું કાર્ય કર્યું જાય છે.

સાધોસાય, એ વિદ્વાન, ચાતુરી, દર્શનદ્રષ્ટા કે કવિજન બનીને જડશૂનો, જન્તુઓ, મનુષ્યો, અને તેમની સૃષ્ટિ અને અન્તઃકરણમાં

રહેલી જડતા પર દૃષ્ટિ નાખે છે, તેનાં અંવલોકન અને પ્રયોગો કરે છે, તેનાં શુશ્રુષકિત શોધે છે, તેનું શાસ્ત્ર બાંધે છે અને સર્વ સૃષ્ટિ સાથેનો તેનો સંબંધ જાણી લે છે. આ રીતે, જૂતમાત્રમાં રહેલા જડ અસ્તિત્વવત્ અંશને તે લોકકલ્યાણના મહાધનમાં ઉપયોગી બનાવે છે. કલાની કે વિજ્ઞાનની પોતાની આ ઉપાસનાને તે, અસખત, પોતાના માનવકલ્યાણના કાર્યોમાં વિધનકર બનવા દેતો નથી. એ આ વિદ્યાધનનો યજમાન હોય છે એ ખરું; પણ મુખ્યત્વે અને સમગ્ર પોતે કાર્યોગી જ છે એ હકીકત એ ક્ષણભર પણ જૂસતો નથી.

કલા અને વિજ્ઞાનની આ ઉપાસના ઉપરાંત તે આ ધર્મોક્તિનાં અભ્યુદયી વિશ્વ સુધીનાં સર્વોદયના સંધની ઉત્પત્તિ, રિધતિ અને લય પાછળ ગૂઢ અને નિસ રીતે રહેલા અટલ વિશ્વક્રમનું-જાતનું-દર્શન કરવા માટે જ્ઞાનયોગી પણ બને છે.

અને ધર્મોક્તિના બાલ જૂતાર્થોના ગતિચક્રમાં અન્તર્ગૂઢ વહી રહેલા અલક્ષ્ય, નિસ, નિયામકતત્ત્વનું દર્શન કરતાં કરતાં એ અન્તર્મુખ બને છે અને પોતાના આત્માના અલક્ષ્ય, નિસ, સ્થાણ, નિરવયવ ધર્મસ્વરૂપનું દર્શન કરવા માટે ધ્યાનયોગ આચરે છે.

એ સાધુજન સંસારી હોય તે પણ, આ તત્ત્વોને પોતાનું જીવનકર્તવ્ય ગણે છે, અને સંસારથી વિરક્ત થઈ ગયેા હોય તે કોઈ મઠમાં-આશ્રમમાં, સેવાસંધમાં કે Missionary Societyમાં રહીને એ યાવજીવન આ પ્રવૃત્તિ કરે છે; તેનું સર્વોચ્ચ કર્તવ્ય 'મહાયત' કરવાનું હોય છે. સંસારમાંથી મન્યસ્ત લેનાર સાધુની પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે કેન્દ્રિત થવી જોઈએ પોતાના મંડના કલ્યાણ પર. એકલાં અને વધેચં રીતે કરેલું લોકકલ્યાણનું કાર્ય નહિ, પણ સંધ-બંધથી અને સુખવચ્ચિન રીતે કરેલું કાર્ય જ વધારે સંકળ નીવડે છે.

મહાયત, દેવયત (જ્ઞાનયોગ) અને ધર્મયત (ધ્યાનયોગ), અસખત, અસખદીક્ષા પછી જ-સંન્યાસ લીધા પછી જ-ઉત્તમ રીતે સંધાય છે એ ખરું; પણ સંન્યાસી કે સંસારી, કોઈનું

પણ એકમાત્ર ધ્યેય હોયું જોઈએ લોકકલ્યાણ. એટલે જ ગોવર્ધનરામભાઈ કહે છે કે, મનુષ્યવ્રતના કાર્ષ મહાન સમારંભને માટે આવશ્યક હોય તો સાધુજન સંસારીઓમાં સંસારીવત્ એટલો કાળ આચરણ કરે અને કન્યાદિની ઉપેક્ષા કરે તો પણ ધર્મ છે. કારણ કે મુખ્ય વસ્તુ ધર્મ છે, ધર્મનું બાહ્ય ચિહ્ન નહિ.

મંકયત કરવાનો—અલખદીક્ષા લઈ સંસારમાંથી સંન્યસ્ત લેવાનો— અધિકાર આકારક અતિથિવ્રત, આમંત્રિત અતિથિવ્રત અને જૂતયત્ર, એ ત્રણનાં ત્રણમાંથી મુક્ત થવા પછી જ મળે છે. અર્થાત્ માતાપિતા, સ્ત્રીપુત્રાદિક, યોગક્ષેમ, વિદ્યા અને પોતાની સાથે સંબંધ રાખનાર ચેતનજૂતો, આ બધાંની સંપૂર્ણ સંતોષકારક વ્યવસ્થા કર્યા પછી જ મનુષ્યથી સંસારનો ભાગ કરી શકાય. પિતા, પતિ કે પત્ની માટે કાર્ષક મહત્ત્વની ફરજ બજાવવાની રહી ગઈ હોય ત્યાંસુધી સંસારભાગ કરી શકાય નહિ. તેમજ સ્ત્રીપુરુષ બંને ‘મઠમાં સહચાર કરવાની વાસનાવાળાં ન હોય’ તોપણ બેમાંનું એક સંસારનો ભાગ કરી શકે નહિ. ‘આમંત્રિત અતિથિના આતિથ્યની પૂર્ણાહુતિ તો સંસારી સંસારમાં જ રહીને કરી શકે અને તેની પૂર્ણાહુતિ સુધી એ ત્રણમાંથી મુક્ત થવાનું નથી.’

લોકકલ્યાણનો ધર્મ—સેવાધર્મ—આમ, ગોવર્ધનરામભાઈની દૃષ્ટિએ, ખરેખર ગદન છે અને એટલો જ યોગિનામવ્યગમ્ય છે. એમાં જોડલી જરૂર ઉત્સાહપ્રચુર, અવિશ્રાન્ત કર્મયોગની છે તેટલી જ જરૂર નિર્મળ જ્ઞાનયોગની અને પ્રસન્ન ધ્યાનયોગની છે. કૃદ્ધ જ અને મનુષ્ય-સંઘ, મનુષ્યસંઘમાં પણ માનવતાપૂર્ણ માનવીસમુદાય અને પુષ્કલ-વિષાળહીના : માનવતામધારીઓ, માનવેતર ચેતનજૂતો અને ચેતન-માત્રમાં વસી રહેલો અસ્તિત્વવત્ જડતાનો અંશ, આ બધાંની તૃપ્તિ કે ઉદ્ધાર માટેના યત્નવિધિઓનો પરસ્પર વિરોધ શમી જાય અને પાંચે પક્ષો સંમાન રીતે જનકમાન રહે તે માટે જાત અને સત્ત્વી સનાતન અધ્યાત્મ-દૃષ્ટિનો દર્શ અને કુશાગ્ર બ્યવહારદૃષ્ટિની સાથે સમન્વય થવો જ જોઈએ.

ઉપરાંત, આ બધા યજ્ઞકાર્યમાં નિરહંકાર, નિર્મમતા અને સ્વભાવસાધુતાનાં લક્ષણોથી પ્રાપ્ત થતા અધિકારની પદે પદે આવરપકતા હોય છે. લોકકલ્યાણનું પુણ્યક્ષેત્ર માત્ર અધિકારી, ભાવનાશીલ અને કર્મરત સાધુહૃદયો માટે છે, બીજાં માટે નહિ. અને એ સાધુહૃદયોએ પણ પોતાની શક્તિનો અને મર્યાદાનો પ્રતિપક્ષ વિચાર કરીને જ એ ક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની છે. સ્વૈર અને વિવેકીન પ્રવૃત્તિ, ઉપર ભૂમિમાં વરસતી વાદળોની માફક, નિષ્ફળ જવા નિર્માર્ગ હોય છે. પરમ પુરુષના મહાયજ્ઞની જવાલાએ જલ્મમાન રહે છે માત્ર અધિકારી જનોની સુવ્યવસ્થિત અને સવિવેક આદુતિઓ દ્વારા.

ગોવર્ધનરામભાષીની યજ્ઞમીમાંસા, આ રીતે નથી કેવળ વ્યવહારનો યોધ કરતી, નથી કેવળ અધ્યાત્મભાવનાનું દર્શન કરાવતી; નથી એ સંસારને જ પોતાનું સર્વસ્વ ગણતી, કે નથી એ સંસારથી વિમુખ એવી વિરક્તિને સ્વીકારતી. માનવી કુટુંબ અને સંસાર પ્રત્યેના પોતાના ધર્મનું યથાયોગ્ય પરિપાલન કરતાં કરતાં, વિશ્વના ઝડપનું અને સંતનું દર્શન કરે એ જ ગોવર્ધનરામભાષીની દૃષ્ટિએ સાચો, સનાતન અને સર્વદેશકાલ માટેનો ધર્મ છે. અધિકાર અને વિવેક, કર્મ, જ્ઞાન અને ધ્યાન, એનાં મહત્ત્વનાં અંગો છે એ ધર્મ માત્ર નૈમિત્તિક પ્રવૃત્તિ નથી, પણ નિરા અને વાવડામુખ્ય કર્મવ્યપાલન છે. 'એમાં દેશકાળની તો શું પણ વેદવિધિની પણ મર્યાદા રાખી નથી' ધર્મવિચારક જે જાતે વિદ્વાન અને શાસ્ત્રેષુ શ્રદ્ધિત માધુર્યન હોય તો 'આવા આચારને પોતાના હૃદયની અનુતા છે કે નહિ એટલું જ પૂછવાનું તેને રહે છે, અને ને અનુતા મળે તો પડી દયાની અપેક્ષા નથી.'

ગોવર્ધનરામભાષીની આ જવદારદશથી તેટલીજ અધ્યાત્મભાવના-પ્રધાન કર્મ જ્ઞાન અને ધ્યાનના ત્રિવેણીનીર્ધમમી યજ્ઞમીમાંસામાં પ્રાચીન પરિભાષામાં નૂતન જીવનભાવનાનું મંત્રણ અને મતોદર, માર્ગિક અને સમર્થ વિવરણ થયું છે.

(' યોગા વિવેચનલખો ')

ગુજરાતી નવલકથા-સાહિત્યમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'

લેખક: યશવંત શુક્લ

[ગુજરાતી નવલકથા-સાહિત્યમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર' નું શું સ્થાન છે, નવલકથાનાં કયાં અંગો કે અંશો પૂરતો એનો ફાળો વિશિષ્ટ કે ઉત્કૃષ્ટ નહીં સંક્રામ તેની સાધાર અર્થા-વિવેચના આદે ગોવર્ધનરામની સર્જકતા, એમની ભાવસમૃદ્ધિ વગેરે વિશે પણ આ વિવેચકે અનન્ય વિચારો રજૂ કર્યા છે.]

૧

'સરસ્વતીચંદ્ર' નો પહેલો ભાગ ૧૮૮૭માં બહાર પડ્યો હતો અને એથી ભાગ ૧૯૦૧માં બહાર પડ્યો હતો, એટલે કે એ મહાનવમ પૂરી રચાઈ રહેતાં પંદર વર્ષનો આગો વીસો હતો. એ રીતે જોઈએ તો ગુજરાતી નવલકથાના વિકાસના આ અધ્યાનમાં એ ક્રમે જુનજુદા ભાગો પ્રસિદ્ધ થયા હોય તે ક્રમે જ તેમને વિચારવા શું ખોટા, એવો પ્રશ્ન ઉપજાવી શકાય એમ છે. ચારે ભાગોનો ક્રમપ્રાપ્ત રીતે વિચર કરવામાં રહેલી અગવડ તો સ્પષ્ટ છે. પણ આ પ્રકરણમાં ચારે ભાગોનો એક સામટો ખ્યાલ લીધો છે તેમાં અગવડ ઉપરાંત બીજી પણ એક દૃષ્ટિ રહેલી છે. તે એ કે 'સરસ્વતીચંદ્ર' - કારતી કંપનામાં એ ચારે ભાગો એક અખંડ યોજનારૂપે પ્રથમથી જ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યા હતા. યોજના કરી હોય કંઈક અને પરિણામ આવે કંઈક એવું ધણા લેખકોની બાબતમાં બને છે, પણ પ્રસ્તુત મહાનવલની રચના પહેલેથી જ મુનિયોગિત રહી છે. કયા ભાગમાં શું મૂકવું છે ને શું કહેવું છે, વાર્તાતત્ત્વનું પ્રમાણ કેટલું રાખવું છે અને તત્ત્વચર્ચાનું પ્રમાણ કેટલું રાખવું છે, ગા. મા. ત્રિ.ના શબ્દોમાં કહીએ તો actualનું પ્રમાણ કેટલું રાખવું ને idealનું પ્રમાણ કેટલું રાખવું, એ બધું પહેલેથી જ નક્કી કરી ચૂકવું છે. આખા અંતરવરૂપનો ખ્યાલ

રાખ્યા વિના ગો. મા. ત્રિ.એ પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં એમ ન જ કહ્યું હોત કે, “આ અંતમાં એકથી વધારે કર્યાઓની ફૂલ-ગૂંથણી છે.” ત્રીજા ભાગની અંતેજી પ્રસ્તાવનાનું તો પહેલું વાક્ય જ આ છે કે, “With the third volume this narrative enters upon a different phase of its career.” એટલે કે આખી career નો ખ્યાલ કર્તાના મનમાં પ્રથમથી જ સ્પષ્ટ છે. આગળ કહે છે: “It still continues to be a mosaic or even blending of the actual and the ideal aspect of our life in these days, but latter, henceforth, begin to acquire a distinct predominance over the former.” એમ પણ કંઠી રાખે છે કે, “This and the succeeding volume will bring this tale to a close.” આ બધું બેશું વિચારતાં, અને પુસ્તકની ઊપ્યા-સાલ કે રચ્યા-સાલ કરતાં ય દૃષ્ટ્યા કે યોગ્યા-સાલ શાસ્ત્રીય આનુપૂર્વી નક્કી કરવામાં વધારે મહત્ત્વની હોવથી ચારે ભ.ગોનો એકી સાથે ખ્યાલ બાંધવો એ વધારે પ્રસ્તુત થશે.

પૂર્વે ચર્ચ ગયેલા કેઈ પણ વાર્તાકાર કે અંકજામાં ન હોતાં તેવી અસાધારણ સર્ગશક્તિ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ દ્વારાને વરેલી હતી; એ એક જ હકીકત ધણી બાબતોમાં ઘણો મોટો ફેર પાડી દે છે, એમ કહેવું તે કશું ન કહ્યા બરાબર છે. અને છતાં વિરમવકર બાબત તો એ છે કે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું અવતરણ ચર્ચ લાં સુધીમાં વાર્તાસંગ્રહનાં સિદ્ધ ચર્ચ ચૂક્યાં રૂપો અને વલણોનો પૂરપૂરો ઉપયોગ ગો. મા. ત્રિ.એ કરી લીધો છે. એમની વિશેષતા એ છે કે એ સર્વ રૂપો અને વલણોને તુલ્યનાના બંધનમાંથી મુક્ત કરી એમણે અપૂર્વતા અર્પી છે. હોય એટલી બધી આવડ વાર્તામાં દાલવધી, કથામાં ઉપકથાઓ નાખવી, વાર્તા-પ્રવાહને વિચારચર્ચાઓથી ખાળી રાખવો, ન બો. દી.ની રીતે કહીએ તો ફિલસૂફીની પોલિસફિકલ ચર્ચા કરવા

જેવા વાતનિ અપ્રસ્તુત સુદ્ધિએલને માટે નવરાય કાઢવી, રૂપોં પ્રયોગવાં, લાંબાં વર્ણનો, લાંબાં સંભાષણો આદિ આજે કૃત્રિમ અસ્વાભાવિક અને નીરસ લાગે તેવાં તત્ત્વો દાખલ કરવાં, બોધતત્ત્વ અકથાને પોતાના વક્તવ્યનું અતિરચ્છા સાધન બનાવવું, ટૂંકમાં રસ-તરવની ઉપેક્ષા કરી બોધતરવ ઉપર ધ્યાન એકાગ્ર કરવું, એ વાર્તા રચવાની ચાક્ષી આવૃત્તિ પરંપરા હતી. ગો. મા. ત્રિ.એ આ પરંપરા તોડી છે એવું સહેજે નહીં કહી શકાય. ઉપર ગણ્યાબ્યાં તે વાર્તાંરસને બાધક સધળાં તત્ત્વો 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં વિપુલ પ્રમાણમાં દેખાશે. છતાં એના સ્પષ્ટાની અપૂર્વ બેદક દૃષ્ટિના પ્રકાશથી જીગ્ષા બનેલાં એ વિશેષકર તત્ત્વો-બ. ક. કા. કહે છે તેમ 'કિશ્તીમાંના પથરા'— જાંઝાં વિશેષકર રહેતાં નથી. 'સરસ્વતીચંદ્ર' કારના હાથમાં એ તત્ત્વો રમંતાં બની ગયાં છે, એમના હેતુને અનુકૂળ જ નહીં, અનુરૂપ બની સાર્થક થયાં છે. ગોવર્ધનરામ તરફથી આપણી નવલકથાના વિકાસ-ક્રમમાં જે એ વાનાં નવાં ઉમેરાયાં તેના વિના આ પરિણામ હાથે જ સધાયું હોત. એક તે ગો. મા. ત્રિ.ની જીવન વિશેની જાંઝી સમજ, જીવન વિશેની જાંઝી સમજ, એટલે સમાજ અને વ્યક્તિ બંનેની શક્યતા અને મર્યાદા વિશેની, બંનેના સંબંધ વિશેની, તેમનાં વ્યવહારની, લોકયાગાને અનુકૂળ બંનેના ધર્મની, આ દેશની સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓની, એમના મુલ્યદોષોની, દેશકાલની વર્તમાન અવસ્થાની, કર્તવ્યોની અને જાવિની, સૂક્ષ્મ ચિન્તનના પરિપાકરૂપ જેટલી બ્યાપક તેટલી જ જાંઝી સમજ, જીવનનાં સ્તરોનું ધીર અપલોકન આટલી સમર્થ રીતે ગો. મા. ત્રિ.ની પૂર્વે (અને પછી પણ) કોઈ એ કહ્યું નથી. આ પ્રજા રચનાના રૂપનો નથી, તેટલો તત્ત્વઅર્થલુનો છે. એ જ સ્વયં રૂપનો નિર્મોતા છે.

પોતાનાં જીવન-દર્શનને જ અંતરપદ આપવાની ગો. મા. ત્રિ.નો પ્રયત્નો એમનાં આ વચનોમાં સ્પષ્ટ અંકિત થઈ છે: "વાર્તાનો સમયે ઉકેલ સંભાળવો અને પ્રદેશ ગૂંજીર વસ્તીનો રોખેલો છે. એટલે, હજી

સુધી આપણા કાનમાં વાગતા જૂતદલાના લણકારા, વર્તમાન દરાનો પ્રલય પડે, અને લવિધ્યકાળમાં વિદ્યાર્થી ચનાર અવસ્થાની, આજથી આપણી કલ્પના પર પડતી પ્રતિચ્છાવા—એ સર્વનું મિશ્રણ કરવાથી શાસ્ત્રીય દેશોદ્ધારકોને કાંઈ સૂચના મળશે એવી કલ્પના છે.”

પણ ‘શાસ્ત્રીય’ દેશોદ્ધારકો જ એમની નજરમાં વરયા ન હોતા. સામાન્ય જનસમાજને પણ એ વિચારતો કરી મૂકવા માગતા હતા. ‘શાસ્ત્રીય’ દેશોદ્ધારકો માટે એ નિબંધો લખત તો આસત. અને જીવનમવાદની અને જીવનનાં કર્તવ્યોની પોતાની સૂઝને પ્રથમ નિબંધરૂપમાં વ્યક્ત કરવાની જ એમની ઇચ્છા હતી. એમણે જ કહ્યું છે કે, “When he (લેખક) first desired to give an objective existence to all that was sketched in mind's book, he intended to give the form of essays.” પણ પાછળથી વિચાર કરતાં એમને લાગ્યું કે ગુજરાતના વાચકવર્ગને એ રીતે સુગમ નહીં પડે. એની અદ્યક્ષાક્રિતની દયા ખાઈને એમણે વાર્તારૂપે પોતાનું વક્તવ્ય કહેવાનું રાખ્યું. એમની ખાનગી નોંધપોથીમાંનાં નીચેનાં વચનો પણ આના અનુસંધાનમાં વિચારવા જેવાં છે: “To create a new and living force among my Countrymen by training them unto a higher life in this way, is the mission of my life, so long and so far as I may be able to live it.” આ સ્વીકૃત જીવનધર્મ કેવળ વિશેષને સ્પર્શી કૃતાર્થ થવા નિમણિા ન હોતો. અલ્પજ્ઞોને માટે પણ એમાં ઉદાર વ્યવસ્થા હતી.

પણ ગોવર્ધનરામ જે સિદ્ધ વાર્તાકાર ન હોત તો આ રીતે પોતાનો હેતુ લાગ્યે જ સાધી શક્યા હોત. એ જે લખત તેને નિબંધરૂપની જ મર્યાદા રહેત. એ સિદ્ધ વાર્તાકાર હતા છતાં જો રહી છે, તો ન હોત તો તો ઘણી જ રહેત પણ એ વાર્તાકાર હતા, દ્રષ્ટા ઉપરાંત સ્રષ્ટા પણ હતા, તેથી ઘણો મોટો ફરક પડી ગયો છે.

અને વાર્તાકલાના વિકાસને એમનું જે ખીજું મહત્વનું અર્પણ છે તે વાર્તાકાર તરીકેનું જ છે. એમણે પહેલી જ વાર સજીવ પાત્રપરંપરા, નાટ્યાત્મક પરિસ્થિતિઓ, અને ચમકદાર સંવાદોની વિપુલ પ્રમાણમાં ભેટ ધરી. નાનામાં નાના પાત્રથી લઈ ને મોટામાં મોટા પાત્ર સુધીની તમામ પાત્રકોટિઓનું એમાં સજીવ આલેખન થયું છે. અને કેટલાં બધાં પાત્રો આ મહાનવલમાં છે ? જાણે આખી માનવસૃષ્ટિ ચિત્રિત કરી હોય એટલા બધા પાત્રપ્રકારો એમાં આવી ગય છે. જીવનદર્શન અને આ પાત્રવિધાન બંનેને બેગાં વિચારીએ તો “ઈન્ધર-લીલાનું મદ્ય” ચિત્ર આપવાનો આ પ્રયાસ છે” એમ ગો. મા. ત્રિ.એ પોતાના મંથ વિશે કહ્યું છે તે અસરશા સ્વાસ્થ્ય પામ્યું છે.

૨

ક્યાને પોતાના વક્તવ્યનું સાધન બનાવીને પોતાના દેશ-વાસીઓને કર્તવ્યને માર્ગે મક્કાવવાનું ગો. મા. ત્રિ.એ સ્વીકાર્યું હતું. અર્થાત્ વાર્તાકારે લોકશિક્ષકનો ધર્મ અંગીકાર્યો હતો એ આપણે જાણીએ. પરંતુ એ કર્તવ્યના કાર્ધ સ્થૂલ રૂપને પ્રલક્ષ કરી લેખિકા મૂઢપણે એને અનુસરે એમ ગો. મા. ત્રિ.એ ધમ્મજીવું ન હોતું. જીવનના વૈવિધ્યને સૌ વિલેક, એના પર વિચાર કરે, સ્થૂલ વ્યવહારશુદ્ધિથી નહીં પરંતુ સૂક્ષ્મ વિવેકશુદ્ધિથી વિચારને પણ પરિષ્કૃત કરે, એનું એ ધમ્મજીવું હતા. એટલે એમણે જીવન એના પૂર્ણ વૈવિધ્યમાં, એની જટિલતાઓમાં, એની સ્થૂલસૂક્ષ્મ અને ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્માતિ-સૂક્ષ્મ છાયાઓમાં ચીતર્યું, એટલું જ નહીં, પોતે જે ચીતર્યું તે પાછું સમગ્રચું. પોતાના એક પાત્રનું મનોગત, તેના મુખ્ય સ્વભાવ સાથે તેના અમુક એક લાવની વ્યસંગતિ સમગ્રવતાં ગો. મા. ત્રિ. સખે છે : “મુનિશ્વરનું જીવન એ અનેક સૂત્રની રજી (દિરી) છે; અનેક આમળાની એક ગાંઠ છે. તે સૂત્રોની—તે આમળાની—પોતપોતાની નિરનિરાળા સ્થિતિ—ભાતિ છે, અને તેઓમાં ઘણી વખત પરસ્પર—

વિરોધ આવી જાય છે. આ સૂત્રો અને આમળાઓ, તેમની ઘટના, અને તેમના વિરોધ અધિકતર ભુદ્ધિથી, અધિકતર વિદ્યાથી, અને અધિકતર રમણાનથી વધારે વધારે સૂક્ષ્મ અને વિચિત્ર બને છે અને તેની સંખ્યા પણ વધે છે.' જીવનને આ સ્વરૂપે સંગ્રહને આલેખનાર ગો. મા. ત્રિ. પહેલા વાર્તાકાર હતા. તમામ પ્રકારની રુચિઓને સંતોષ આપવાની 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની શક્તિ એને આભારી છે.

પણ ગોવર્ધનરાગ માત્ર ચિત્ર પાડીને અટકતા નથી. ચિત્રને એ સમગ્રતરે પણ છે. એ કેવળ પરિણામ નથી આપી છૂટતા, પણ પ્રક્રિયાનુસાર નિરાંતે વિવરણ કરે છે. અમૂર્ત લાવને કેવળ મૂર્ત રૂપ આપીને બાકીનું લાવકની મહાશક્તિ અને કલ્પના પર છોડવાનું એમણે ધૃષ્ટ નથી માન્યું. લાવકના સહકારની એમને અપેક્ષા જ નથી એમ તો કેમ કહેવાય ? સહકાર આપવાની લાવકની શક્તિમાં એમને વિશ્વાસ નહીં હોય એમ માનવું વધારે યુક્ત યશો. દા. ત., 'જ્વનિકાનું છેદન અને વિશુદ્ધિનું શોધન' એ કરુણભય પ્રકરણમાં, સમસ્ત ગુજરાતી સાહિત્યમાં પૂર્વે કદી નહીં આલેખાયેલી એવી અત્યંત વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં, વાચકોના શ્વાસ બ્યારે અદર રહી ગયા હોય છતાં વિગતે વિગતનું કેવી નિરાંતથી, કેવા નિરર્થક લંબાણથી ગો. મા. ત્રિ.એ વિવરણ કર્યું છે ? અને કસમયે કેટલાં ગીતો એમાં નાખ્યાં છે ? એ તો નિર્વિવાદ છે કે લાવ અને રૂપનું, અમૂર્ત અને મૂર્તનું જોઈએ તેવું કલાત્મક રસાયણ 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં થયું નથી. એને ગો. મા. ત્રિ.ની સર્ગશક્તિની ન્યૂનતા ગણવી કે રચનાના હિસાબ આક્રમણ ગણવું એનો નિર્ણય કરવો પડે એમ છે. પણ એક વસ્તુ નક્કી છે કે પોતાને જે ઉદ્દિષ્ટ છે તે સમગ્રવવાનું ગો. મા. ત્રિ. ચૂકતા નથી. દા. ત., કુમુદસુંદરીને સરસ્વતીચંદ્ર વિશે વિકાર જાગ્યો, એથી રખેને વાચક કુમુદ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ જોઈ જશે, એ બીકે સાથી કુમુદનું એ વર્તન સંતોષ બને છે એ ગો. મા. ત્રિ. લંબાણથી સમગ્રવવા

એસે છે; એની પરિસ્થિતિમાં પોતાને મૂકી જોવા વાચકને એ અનુરોધ કરે છે। પોતે સહાનુભૂતિ પ્રેરી શકશે એવો આત્મવિશ્વાસ નહીં હોવાથી એમને એ માગવી પડે છે. એમના સમયના વાચકસમાજની નીતિભાવના, કલાભાવના અને પ્રદલ્લસક્તિ વગેરેની રિચતિ ધ્યાનમાં રાખીને જ, કદાચ, જે અસ્ફુટ કે અર્ધસ્ફુટ રહીને વિશેષ કાર્યસાધક બનત તેને એમણે અતિસ્ફુટ બનાવ્યું છે.

પણુ મુણ્ડકોપની સમાલોચના અત્રે પ્રસ્તુત નથી. એટલે આપણે એમ જાં કહીશું કે વાર્તારસ અને ભોધ બંને દ્વારા જીવનની સમજ વધારવી તે એક કમપ્રાપ્ત આવશ્યકતા હતી. પૂર્વેના વાર્તાલેખકો કરતાં જો. મા. ત્રિ.એ અધિકતમ માત્રામાં એ પરિપૂર્ણ કરી.

ગોવર્ધનરામની વિશેષતા એ છે કે એમણે આમ કરીને પણ નવા ઉદાર ભાવો પ્રજા સમક્ષ મૂક્યા અને સમજાવ્યા. એ ભાવોની મર્યાદાઓ પણ સમજાવી. જેમકે, લક્ષમાં પ્રણય. ભાવ તરીકે પ્રણય-ભાવ કંઈ નવો ન હોતો. સીપુરુપપ્રેમના અનેક ઐતિહાસિક અને કલ્પિત પ્રસંગો સાહિત્યમાં સત્યવાપા પણ છે. તથાપિ એ પ્રેમ એટલે પ્રેમી, સખ્ય, સમાનતા, અન્યોન્યપૂરકતા, એ લક્ષ્યનો સંપ્રસાદ-ભાવે આવિષ્કાર 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં પ્રથમ વાર જ થાય છે. કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્રનું શરીરલક્ષ અર્ધ શક્ય હોત તો એ સ્નેહલક્ષ્મીનો, પરણનારાંની પરસ્પર પસંદગીના લક્ષ્યનો એક પ્રકાર બનત, બહે બેઠનાં વડીલોએ એ જોડવું હતું તો પણ. કુમુદ સરસ્વતીચંદ્રને પત્ર લખવાની પહેલ કરે, સરસ્વતીચંદ્ર એનો અવજો અર્થ ન ધટાવતાં પત્રવ્યવહાર ચાલુ કરે, કુમુદનાં માતાપિતા એની સાથે વાંધા ન લે, નિમિત્ત કાઢી સરસ્વતીચંદ્ર લગ્ન પહેલાં શ્વસુરમૃદે જાય, ત્યાં એના એમંતપંડકમાં કુમુદ 'અનિવાર્ય' સ્નેહની પ્રેરી પોતાની ગેજે' આવે, માતાની રજા વિના આવે, રજા લેવા વિચાર પણ ન કરે ને આવે, એ વસ્તુ સરસ્વતીચંદ્રકરના જમાનાને નવો જ અનુભવ કરાવે એવી

હતી. આ કોઈ દૂર કે નજીકના જૂતકાળની વાર્તા ન હોતી, શુદ્ધ સમકાલીન સામાજિક વાર્તા હતી, તત્કાલીન સમાજની નીતિશુદ્ધિ અને વ્યવહારશુદ્ધિને ઝોની સાથે સીધો સંબંધ હતો, એ પણ ભૂલતું ન લેખકે. કુમુદ આવે તો આવે, પણ બંને એકમેકને નીરખીને અસ્વસ્થ—ભાનભૂલાં બને—“ ઉભયમાંથી એક જણે પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહોં, આંખ પલકારી નહોં, અને સામી આંખ વિના બીજા કોઈ ને અને જગતને તો શું પણ પોતાને પણ સ્મરણમાં રાખી શકાયું નહોં. આટલા બધા ઉભયકાવાળાને બોલવાનો વિષય તો શું જડે, બોલવાનું સૂઝતું પણ નહોં.” એ પ્રેમાનુભવનું વર્ણન, અને આવી પરિસ્થિતિનું આલેખન બંને આપણે ત્યાં નવાં હતાં. સ્ત્રીપુરુષપ્રણય-સંબંધના નિરૂપણની ગોવર્ધનરામે એક નવી દિશા જ ઉઘાડી આપી એમ યથાર્થપણે કહી શકાય. આમ પ્રેમના નૂતન પ્રગલ્ભ સ્વરૂપનો પ્રથમ શિષ્ટ આવિષ્કાર ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં થયો.

પરિસ્થિતિનું આલેખન પણ એવું જ નવું. હિંદુસમાજની રૂઢિ-વશતા પર નવા બળતરે કેળવવા માંડેલા નવા ભાવોનો આઘાત—એ આઘાતપ્રભાવોની વસ્તુરિથિતિનો જ ઉપયોગ કરી લઈ ગો. મા. ત્રિ.એ કુમુદના હૃદયને અને શરીરને સરસ્વતીચંદ્ર અને પ્રમાદધન વચ્ચે વહેંચી આપીને, ઉપરાંત કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્રનાં જીવનને સમાજનીતિની પાળોમાં વહેવડાવીને કેવી વિષમ, હૃદયભેદક, અપૂર્વ અને અસાધારણ પરિસ્થિતિ સરજી છે ?

પાત્રવિધાન કેને કહેવાય એનું પણ ગો. મા. ત્રિ.એ જ પહેલ-વહેલું જ્ઞાન કરાવ્યું વાર્તાકારની યોજના મુજબ નાયતાં ગુણઅવ-ગુણનાં પૂતળાં મટીને પહેલી જ વાર પાત્રોએ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં જીવંત મનુષ્યની છટાઓ પ્રકટ કરી. મનુષ્યની ઉચ્ચાવય દૃઢહી બધી અવ-સ્થાઓ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં ચિત્રિત થઈ છે ? મનુષ્યરૂપે વિચરતાં પશુ-ઝોથી માંડીને સદ્અસદ્નાં વિચિત્ર મિશ્રણો સર્મા પાત્રો ગો. મા. ત્રિ.એ ઘડ્યાં છે. મનુષ્ય જીવનની ઉચ્ચતમ અવસ્થાઓ પણ ગો. મા.

ત્રિ.એ ચિત્રિત કરી છે અને છતાં મનુષ્યસહજ મર્યાદાઓ એમને પણ વળગાડી છે. ગુણી પાત્રોના ગુણોની પણ મર્યાદા એમણે દર્શાવી છે. વિદ્યાચતુર અને ગુણસુંદરી અનેક જાળોમાં સ્વાધ્ય અને અનુ-કરણીય છે, તે પણ પહેલા ભાગમાં સરસ્વતીચંદ્ર વિશે ચંદ્રકાંત આગળ દીકા કરતાં એની લઘુતા પ્રસક્ત થાય છે અને ચોથા ભાગમાં કુમુદને વશ રાખવાની—છોકરી માણસને વધારે પડતી બહેકવા નહીં દેવાની એ ત્યારે વિદ્યાચતુરને બલામણુ કરે છે ત્યારે એના ગુણવિ-કાસની મર્યાદા પણ પ્રતીત થાય છે.

પાત્રેપાત્રોનું નોખાપણું, પાત્રેપાત્રની મનુષ્યસહજ મર્યાદા, સરસ્વતી-ચંદ્ર અને કુમુદ જેવાં પાત્રોનો એ મર્યાદાઓમાંથી ક્રમે ક્રમે છૂટવાનો પુરુષાર્થ, વિકાસનો પણ અનેક સોષાનો, સાધનાની મુશ્કેલીઓ, અને પ્રથમની જ નહીં પણ માનવતાની પણ પરમોચ્ચ સ્થિતિ—આત્મતિક ધર્મ અને આત્મતિક સ્થિતિ—એ સર્વનું દર્શન એ આપણી પહેલી સફળ નવલકથાની અસાધારણ સિદ્ધિ છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર' એ પૂર્ણ પુરુષના આલેખનનો, પૂર્ણ પુરુષ જેવો હોય, એ કેમ બોલે, કેમ વર્તે, શું આચરે, એના આલેખનનો એક પ્રયત્ન પુરુષાર્થ છે. છેલ્લી સ્થિતિઓ કલ્પનાસુષ્ટ છે. એ આપણને બાવે કે ન બાવે, રુએ કે ન રુએ, પણ નીચલી અને વચલી સ્થિતિઓ અનુભવસુષ્ટ છે, અને આપણા અનુભવ સાથે મળતી આવતાં આર્થંત રસપ્રદ અને છે.

નૂતન ભાવોનું ઉદાર સ્વાગત એ પણ ગો. મા. ત્રિ.નું એક વિશિષ્ટ અર્પણ છે. એ નૂતન ભાવોનો આપણી સાંસ્કૃતિક પરંપરા સાથે મેળ મેળવવાનો પણ એમણે પુષ્કળ યત્ન કરીધો છે. આપણી પરંપરાને એ ભાવો વિદિત છે, નિષિદ્ધ નથી, એવું જ લગભગ એમનું પ્રતિપાદન છે. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીમાંથી આટલાં બધાં અવતરણો એમણે પાંદિલદર્શન માટે આપ્યાં હશે એમ માનવા કરતાં પોતાના મતના પ્રતિપાદન અર્થે આપ્યાં હશે, એમ માનવું વધારે યુક્તિસંગત છે. આ ભાવોની મર્યાદાઓ પણ એ જતાળ્યા વિના રહ્યા નથી. વિદ્યા-

ચતુર એનું કારણ પણ ચંદ્રકાંત આગળ દર્શાવે છે: "આપણી ઇચ્છા વિદ્યામાં એક જાતનો દોષ છે અને તે એ કે માણસની વિચારશક્તિને તે ઉદ્ધત બનાવી મૂકે છે. આ ગુણ આખી પાઠશાળા વિદ્યાનો છે એમ કહીએ તો ચાલે. અસંતુષ્ટ વૃત્તિ સર્વ પાઠશાળા પ્રવૃત્તિનું મૂળ છે...આ વૃત્તિવાળાં મન સંતોરિયા જેવી પ્રકૃતિવાળાં ચર્મ જાય છે; ભૂતકાળનો અનુભવ શોધ્યા વિના, વર્તમાન સ્થિતિ જોયા વિના, આતુર મન લાવિય શોધવા નીકળે છે અને સાધન વિના ક્ષણ છૂટે છે!" આગળ કહે છે: "આજકાલના બુવાનો સહનશીલતાને દાસત્વ ગણે છે, પર-વિચારને વશ થવામાં શૌર્યહીનતા ગણે છે, પોતાના તરંગ પ્રમાણે જ ચાલવાની સ્વતંત્રતા શોધે છે, મનની વાત બહાર કાઢવામાં અને સાકાર કરવામાં વીરત્વ માને છે, અનુભવને હસે છે, નિવૃત્તિને ધિક્કારે છે, અને વૃદ્ધાચારને કુદ્ર કહે છે."

પાત્રમુખે બોલાવેલી ઉક્તિમાં પરિસ્થિતિનું એકાંગી દર્શન થાય એ મર્યાદામાંથી આ વચનો મુક્ત નથી. પણ આ પરિસ્થિતિનું પણ જા. મા. ત્રિ. તો સ્વાગત જ કરે છે, એની મર્યાદા જાણવા છતાં. કેમકે એ પરિસ્થિતિનું સ્વાગત એ ચેતનનું સ્વાગત છે. પણ યૌવનસુલભ ચૈતન્ય ધ્યેયથી અવળી દિશામાં માણસને ધસડી ન જાય તે માટે અનેક પ્રસંગે અને નિમિત્તે કર્તવ્યઅકર્તવ્યની ઉચ્ચ કક્ષાની વિચાર-ચર્ચાઓ પણ જા. મા. ત્રિ.એ પાત્રો પાસે કરાવી છે. પર્યેષક શુદ્ધિથી જીવનની આવી સર્વાંગી સમીક્ષા સંપાદેની નાટ્યાત્મકતા મહદંશે જાળવીને ચર્મ હોય તો તે 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં જ પ્રથમ વાર ચર્મ છે. ત્રીજા અને ચોથા ભાગમાં પાનાંનાં પાનાં ભરીને એકનું એક પાત્ર બોલે જાય છે અને પહેલા અને બીજા ભાગમાં પણ એનો છેક અભાવ નથી, એ પ્રમાણે પછી પણ આટલું પ્રમાણનું શેષ રહે છેજ. સંસાર વિરુદ્ધ વૈરાગ્ય અને લગ્ન વિશેની ચંદ્રકાંત અને સરસ્વતીચંદ્રની પહેલા ભાગમાંની ચર્ચા કે સુન્દરકાકી અને કુસુમની ચોથા ભાગમાંની સંવાદાત્મક ચર્ચાઓમાં દેટલી બધી સ્વાભાવિકતા અને નાટ્યાત્મકતા.

છે તેનો દષ્ટાન્તરો અત્રે ઉલ્લેખ કરીશ. અને જ્યાં ગો. મા. ત્રિ.એ કેવળ વ્યવહારના અનુભવો આવેખ્યા છે ત્યાં તે લાગ્યે જ કરી ન્યૂતતા રહે છે. સ્વભાવધર્મને અનુરૂપ પાત્રની હકિત એ ગો. મા. ત્રિ. ની કસાની વિશિષ્ટ મિદ્ધિ છે. શેઠને જાંબેરવા માટે ગુમાન ફળી વ્યવહારવાણીનો આશ્રય લે છે એ એક જ દષ્ટાન્ત આને માટે પૂરતું થશે. લોકવાણી અને લોકવ્યવહારનો ગો. મા. ત્રિ.એ સર્વત્ર ઉપયોગ કર્યો છે અને તેમાં પણ લોકોના જુદાજુદા સ્તરોનું વાસ્તવ-દર્શન કરાવ્યું છે. પાત્રસ્વભાવવર્ણન, વ્યવહારવર્ણન, અને અનુભવની સૃષ્ટિને તાદ્દશ કરનારું વર્ણન ગો. મા. ત્રિ.એ કાળજીથી કર્યું છે. એમણે અતિરેક કર્યો છે, પણ ઓછું નથી આપ્યું.

રસદેશ અને કર્તવ્યદેશની જ ભૂગોળ લણવાની ગો. મા. ત્રિ. અટક્યા નથી. એમણે ગુજરાત દેશની ભૂગોળ પણ પશ્ચાદ્ભૂમિમાં રાખી છે. ગુજરાતને આવડો મોટો સાગરકાંઠો છે એ હકીકતનો સાહિત્યમાં કેટલો ઉપયોગ થયો? ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની તે શરૂઆત જ એ હકીકતને પ્રમાણવામાંથી આવે છે. ગુજરાતી સંસાર આજો આ મહાનવસમાં પ્રલસે આવે છે.

ગોવર્ધનરામ વિદ્વાન હતા, પંડિત હતા; દ્રષ્ટા હતા, સ્વદેશનો ઉદ્ધાર ઝંખતા હતા, અને સાચે નીતિ અને વિવેકનો આશ્રય રાખતા હતા; વળી મૂર્ત કરતાં અમૂર્તનો વધારે આદર કરનારા હતા, એ હકીકતોમાંથી એમના સર્જનની અનેક મર્યાદાઓ રચાઈ છે; રસની એમની સમજ અપકવ લાગે એટલા બધા દોષો એમાં આવ્યા છે. ગીતા, ઉતારાઓ, અપ્રસ્તુત લાંબી ચર્ચાઓ, ઉપમારૂપકોના લાંબા પ્રપંચો, એ સર્વ એને આભારી છે. પણ ઉપર વર્ણવી તે એની મિદ્ધિઓથી જ ગુજરાતી નવલકથાનો વિકાસમાર્ગ મોકળો થયો છે એ થણી મહત્ત્વની હકીકત છે.

મનભર નવલકથા

લેખક: કાન્તિલાલ બ. વ્યાસ

[સરસ્વતીચંદ્ર' બા. ૧વાની આ રસમય સમીક્ષા અભારીઓ સમક્ષ કોઈ કોઈ નવાં દિગ્ગિજ્ઞ પદ્મ રજૂ કરી જાય છે. અહીં તો એ સમીક્ષાનો માત્ર ખીન્ને ખંડ જ લીધો છે.]

મહાકાવ્યની માફક 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો આરંભ વસ્તુસંકલનાથી થાય છે: આશીર્વાદમસ્થિત વસ્તુનિર્વેશો. યાપિ તન્મુખમ્ । 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું પહેલું જ વાક્ય જુઓ:—“ સુવર્ણપુર, પશ્ચિમ સાગરની સાથે ભદ્રા નદી સંગમ પામે . છે ત્યાં આગળ આવેલું છે.”^૧ અહીં ભદ્ર કે કલ્યાણકારક અને નદી સમી સતતવાહિની ભારતીય સંસ્કૃતિનો સાગર સમી પાયાલ સંસ્કૃતિ સાથે જે સંગમ થાય છે તેનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં આવશે એવો ખ્વનિ છે. આ મહાન નવલનો નાયક સરસ્વતીચંદ્ર છે, તો સરસ્વતીચંદ્ર સુવર્ણપુર પહોંચ્યો એ પ્રસંગથી જ ગ્રંથનો આરંભ થાય છે. સુવર્ણપુરમાં એ રાજ્યશર મહાદેવમાં પહોંચ્યો. ત્યાં એનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવનાર અમાલ્ય સુદિધનની પુત્રી અને પુત્રવધૂ દર્શન માટે આવ્યાં હતાં. એ બંનેનું વર્ણન કરતાં ગોવર્ધનરામે નામિકા કુમુદસુંદરીનો પરિચય કરાવી દીધો.^૨ પછી કુમુદસુંદરીની સાથે સંકળાયેલી, એની પૂર્વજૂનિકા સમી, વિદ્યાચતુર-શુભ્રસુંદરીની કથા અછાતી કહી દે છે;^૩ જે બીજા ભાગની પૂર્વખીડિકા બની રહે છે. શુભ્રસુંદરી પાસેથી કુમુદસુંદરીને કેવું શિક્ષણ અને સંસ્કાર મળ્યા એ કહેવાને બદલે નામિકા કુમુદસુંદરીના વ્યક્તિત્વનું સુરખ વર્ણન કરાવ્યું છે.^૪ કુમુદસુંદરીની સાથે જ એના પતિ વિષે જાણવાનું કુતૂહલ થાય એટલે પ્રમાદધનનું દૂકામાં આવેબન કપું છે અને કુમુદના પિયર અને સાસરા

૧. સર. બા. ૧, પૃ. ૩. ૨. પૃ. ૧૦-૧૧; ૩. પૃ. ૧૧-૧૪;
૪. પૃ. ૧૫.

વચ્ચેનો મહાન સંસ્કારભેદ પ્રગટ કર્યો છે. હવે અહીંથી બુદ્ધિધનની કથા શરૂ થાય છે અને એ કેટલું સમુચિત છે ! એમાંય વાંચનારને બુદ્ધિધનની જે અવસ્થાનું-વર્તમાન અવસ્થાનું-પ્રથમ દર્શન થયું છે એ કાલ્પિ-દુષ્ઠી જ-એની અમાત્ય તરીકેની કારકિર્દીથી જ-કર્તા કથા આરંભે છે.^૫ એ વચાસ્થિત વર્ણવીને એના જૂતકાળમાં અવગાહન કરે છે અને કરાવે છે.^૬ એમાં એ યુગના મુસદ્દી વર્ગનું શિક્ષણ કેવું અને કેટલું હતું, એમાંથી કેવું જીવનપાથેય એ બાંધતા અને એ સમયની રાજ્યવ્યવસ્થામાં એના કેવા દુરગામી પરિણામે નીપજતાં એ સર્વનું આલેખન કરતીને ઇષ્ટ છે તે સહજ જ થઈ જાય છે. એ ઉપરાંત અતિ સામાન્ય મધ્યમવર્ગનું જીવન-દર્શન-લક્ષ, મરણ, માંદગી જેવા જીવનના મહત્વના પ્રસંગોમાં મધ્યમવર્ગની રિચતિનું આખેદ્રવ્ય દર્શન પણ કરાવી દે છે. આ નિરૂપણમાં સૌભાગ્યેથીનું અને બુદ્ધિધનનાં માતૃશ્રીનું જે અપમાન દુષ્ટરાય તરફથી થયું તેમાં જ આ વસ્તુના વિકાસનાં બીજ છે. માત્ર મહારવાકાંક્ષાને કારણે બુદ્ધિધન શઠરાયને પરાસ્ત કરવા કટિબદ્ધ થતો નથી; એને પોતાનાં પ્રિયજનોનાં અપમાનનું વેર પણ વસલ કરવાનું છે, અને એ જ રહસ્ય સૌથી મહત્વનું ગ્રેરક બળ છે. સંસારશાળાના અનુભવી બુદ્ધિધનને જૂપસિંહનો પરિચય થાય છે; અને બંને વચ્ચે સમાનશત્રુની સામે બાય બીડવાના હેતુથી મૈત્રી થાય છે તે પ્રસંગથી^૭ કથામાં વેગ આવે છે અને પ્રસંગપરંપરા ઉઠ્ઠાઈને આગળ ધસે છે. હવેથી આ પ્રથમ ભાગનું વસ્તુ કાઈ એકી સાદસકથાના જેવું ત્વરિત, વેગપૂર્ણ અને રોમાંચક બને છે. બુદ્ધિધન જૂપસિંહ સાથે લીલાપુર જઈને રહે છે અને ત્યાં પ્રથમ વક્રોલ, પછી એજન્ટ સાહેબનો સિસ્તેદાર, અને અનુકૂલ ઈશ્વર-યોગનાને પરિણામે જૂપસિંહને સુવર્ણપુરની માદી મળતાં રાજ્યાનો અમાત્ય બને છે, એ પ્રસંગપરંપરા દર્શાવી છે. અહીં જૂતકાળમાં

સટાર પૂરી થાય છે, અને કર્તા વર્તમાનમાં-રાજેશ્વરના મહાદેવમાં આવીને ચંમે છે.^૮ અહીં એક કથાનું વર્ણન પૂરું થયું; હવે શુદ્ધિધનની બીજી ફલંગ શરૂ થાય છે. અહીંથી હવે જે પ્રસંગો બનવાના છે તેનું સરસ્વતીચંદ્ર સાક્ષિત્વ કરનાર છે. રાજેશ્વરમાં મળેલા રાણા અને શુદ્ધિધનની કથા નિમિષમાં જાણે સ્વપ્ન આબેનું હોય તે રીતે એનો પૂર્વ ઇતિહાસ આપી દર્શાવે, ફરી પાછી વર્તમાનમાં લાવી મૂકે છે, અને એમનાં મંત્રણાકાર્યાદિક આગળ ચલાવે છે,^૯ એમાં નવલકથાકારના વસ્તુસંવિધાનની ખૂબી રહેલી છે. અહીંથી હવે કથા એ પ્રવાહે વહે છે—શુદ્ધિધનના કુટુંબજીવનની કથા અને શકરાય-શુદ્ધિધન વચ્ચે કારભારીપણા માટેનો મજમાલ; અને એ બંને પ્રવાહો વચ્ચે વચ્ચે મળી જાય છે. વાડામાં પુરાયેલું અલકકિશોરી કુમુદસુંદરીવાળું મંડળ નવીનચંદ્ર નામધારી સરસ્વતીચંદ્રને મળે છે અને સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદની દણેદણ મળે છે.^{૧૦} ત્યાંથી પહેલો પ્રવાહ આરંભાય છે. અહીંથી વિધિ વડે સંકળાયેલાં નાવકનાયિકા ઠેઠ ચોચા લાગના પર્વવસાન સુધી સંકલિત રહે છે અને કથાના મુખ્ય મુખ્ય અંશો એમને જ કેન્દ્રસ્થાને રાખીને બને છે. નવીનચંદ્ર ધીમે ધીમે અમાલના ધરના માણસ જેવો બની જાય છે. એનું રાન, શીલ, સૌજન્ય સૌને આકર્ષે છે એમાં એક પ્રસંગ એવો બને છે કે જે નવીનચંદ્રને અમાલ કુટુંબમાં અત્યંત ધનિષ્ઠ સ્થાનનો અધિકારી બનાવે છે અને સાથે સાથે જ અકલ્પ્ય મનોમંથનો પણ લેતો આવે છે. એ શુદ્ધિધનના ધરમાં નિશ્ચિતપણે સનેલી અલકકિશોરી ઉપર જમાલે કરેલો નીચ હુમલો.^{૧૧} નવીનચંદ્ર અનાય કિશોરીને જમાલના પાશમાંથી છાડાવે છે અને એમ કરતાં પોતે ધવાય છે. આ પ્રસંગ વિવેચકાની પુષ્કળ ટીકા વહોરી લીધી છે. અને ટાળ્યો હોત તો સાડું એમ

પણ કહેવાયું છે. પણ સદ્મ રીતે વિચારીએ તો આ પ્રસંગ બે રીતે અભાવરચક છે. પ્રથમ તો બુદ્ધિધનની સમગ્ર પ્રશ્નિ સૌભાગ્યદેવીના અપમાનમાંથી ઉદ્ભવી હતી. પણ શકરાયે જાણવેલી નમ્રતાના વલણથી એ અગ્નિ કળગતો જતો હતો. શકરાય ઉપર સીધો ક્રુમલો કરતાં વ્યવહારદષ્ટિથી તેમ જ અન્ય કારણોથી બુદ્ધિધન અવગ્રહતો હતો. માતૃશ્રી અને સૌભાગ્યદેવીની પવિત્રતાને મળેલા અપમાનથી ઉત્પન્ન થયેલો ધૈર્યો તણખો હોવાઈ મયો ન હતો અને શકરાયની ખટપટે તેને જાગૃત રાખ્યો હતો. અક્ષકક્ષિત્રીએ ખમેલા અરાધ્ય અપમાનથી આ અંગારા ઉપર ઘી હોમાયું અને બડકો મયો. શકરાયના કુટુંબ અને કારભારની આસપાસ બુદ્ધિધનની બુદ્ધિરૂપી વાયુ આ બડકાને ફેલાવી દેતો હતો. ૧૨ આ છે આ પ્રસંગની કક્ષપનાનો એક હેતુ. ધવાયેલો સરસ્વતીચંદ્ર કિશોરીની સારવાર નીચે આવે અને કિશોરી એના તરફ લોભાતાં અને પોતાના તરફથી એને અનુમોદન મળતાં વૈરાગ્યશીલ શાંતી સરસ્વતીચંદ્રને શરીરના ધર્મોતું બળ સમભય એ છે બીજો હેતુ. શકરાયે રાણાને કલાવતીમાં લદ્દુ બનાવી એની દ્વારા રાજ્યા વિશે રાણાને બુદ્ધિધા ઉપર વહેમ આવે તેવો પ્રસંગ ઊભો કર્યો. તો એના ઉત્તરમાં બુદ્ધિધને રાણાને અચાત એવા મહેલના ભોંયરામાં જમાલને પૂરી, ખરાખર ખરે ટાંકણે એ ભોંયરું તૂટી પડી ખુશ્કું યાચ એવી યોજના કરી, શકરાય પર ચુસ્તે થયેલા રાણા પાસે એનો ભેદ શકરાયના જ માણસો દ્વારા ખુલ્લો થાય અને ધણા વખત પૂર્વે ગત થયેલી રાણાની સ્ત્રી રાજ્યાના ગનાવરી કામગો લેખા કરનાર શકરાયને રાણાની હાલની રાણી સાથે અગોચ્ર સંબંધ હોવાની મુજબ શંકા ઉપસ્થિત યાચ એવી પ્રસંગમાળા ઊભી કરીને શકરાયને સંપૂર્ણ મહાત કરી દીધો. આ બુદ્ધિધનના બુદ્ધિર્વિભવની કથા વાંચનારનો આસ થાંભાવી દે એવી રુચિયકારી છે. ભોંયરાનો શો ભેદ છે એવો પ્રશ્ન વાંચનારને ઉપસ્થિત યાચ કે તરત મેડુલાતું

દરબારમાં આગમન કેટલું વખતસરનું અને સમુચિત છે !^{૧૩} એના જ અનુસંધાનમાં દુષ્ટરામના ધવાવાનો પ્રસંગ વર્ણવી દીધો છે, જે દરબાર ભરાવાની સાથે જ બની ગય છે; છતાં પ્રધાન એવી દરબારના કારભાર-પરિવર્તનની કથા અટકાવીને કહી શકાય તેમ નથી. અલકાકિશોરી અને નવીનચન્દ્રનો પ્રસંગ આગળ બની ગય છે. એનું વર્ણન કરવાનો, પૂર્ણિમાના સાગરની માફક હેલે ચડેલી વાર્તાની ભરતીમાં નવલકથાકારને અવસર મળ્યો નથી. છતાં એનું મહત્ત્વ નાયકના જીવનના મૂલ્યપરિવર્તનની દૃષ્ટિએ ખૂબ છે, કારણ કે સારે જ 'वलवान् इन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति' એ ગીતા-વચનનું તાત્પર્ય સરસ્વતીચન્દ્રને સમગ્રાય છે. આ પ્રસંગને સરસ્વતી-ચન્દ્રના સંસ્મરણ રૂપે વર્ણવવામાં અદ્ભુત ઔચિત્ય અને સમર્થ કલાદૃષ્ટિ લેખકે દર્શાવ્યાં છે.^{૧૪} બુદ્ધિધનની કથાનું સુયોગ્ય ફળ હજી આવવાનું બાકી છે એટલે કવિ અહીં એ કથાનું અનુસંધાન મેળવી લે છે અને દરબારની સાંજે રાણાએ બુદ્ધિધનનો ડૂબો આદર કર્યો અને એને કારભાર આપવાને અને એના અન્ય સહાયકોને લાલ આપવાને શો વિચાર કર્યો તેનું વર્ણન કર્યું છે. સકરાયનું મકાન જત થયું, ખલકનંદા નાડી, અને એના આગળના દુષ્ટચરિત્રે ખિન્નપેલા લોકો એના પાછળ પડ્યા એ બુદ્ધિધનના ઉત્કર્ષની આવશ્યક પગાડબૂમિ છે જેના વિના એ ચિત્રનો ઉઠાવ અધૂરો જ રહેત.^{૧૫} બુદ્ધિધનની કથા સંપૂર્ણ થઈ, એટલે સરસ્વતીચન્દ્રનું પૂર્વજીવન, એનું ખચપણ, પૌવન, અભ્યાસ, કુમુદસુંદરી સાથેનો સંબંધ અને હેવટે ગૃહલાગ કર્તા વર્ણવે છે. સરસ્વતીચન્દ્રની કથા તો હજી બરાબર મંથના ઝિંદુપી ખાસ આગળ વધી નથી એટલે એની પૂર્વબૂમિકા તરીકે એ બરાબર બંધબેસતી આવી રહે છે. એ કથા આગળ મૂકતાં કથામાં વાંચનારના મનને જાકડી રાખતું બુદ્ધિધન સકરાયના બુદ્ધિ-

યુદ્ધથી તંગ જનતું કયાતત્વ જામત નહો. વળી બીજી દૃષ્ટિએ જોતાં તો, જુદિધનની કયા એક પ્રકારની પૂર્વપીડિકા છે, જ્યારે સરસ્વતીચન્દ્રની કયા મુખ્ય છે જે એ પૂર્વપીડિકા ખઠી ધીમેધીમે ચારે ભાગમાં પથરાઈ રહે છે. આ રીતની અત્યંત મનોહર વસ્તુ-સંકલના ગોવર્ધનરામે પહેલા ભાગમાં ચોજી છે.

સરસ્વતીચન્દ્રની કયાનો પટ જોડેલો વિશાળ છે તેટલી જ વિશાળ અને વૈવિધ્યભરી એની પાત્રસૃષ્ટિ છે કર્તાને ઈશ્વરસીસારૂપ આ સંસારનું ચિત્ર રજૂ કરતું હતું એથીજ એમણે આટલાં બધાં અને વિવિધ ભૂમિકાનાં પાત્રોને કયામાં સ્થાન આપ્યું છે. બોમમંડળમાં ચન્દ્રની આસપાસ તારાઓ અને નક્ષત્રો રોએ તેમ નાથક સરસ્વતીચન્દ્રની આસપાસ આ પાત્રમંડળ સોઢે છે. એમણે ભૂતકાળનાં, વર્તમાનનાં અને ભવિષ્યનાં વાસ્તવિક તેમ જ આદર્શ પાત્રો નિરૂપ્યાં છે. નાયકનાયિકાનાં મનોમંચનો, એમના આંતરજીવનનું દર્શન, એમનો મનોવિકાસ એ ગોવર્ધનરામના પાત્રનિરૂપણની એક અનોખી સિદ્ધિ છે.

ગોવર્ધનરામની શૈલી એ જાણે કાદંબરીકાર બાણની શૈલીનો ગુજરાતીમાં અવતાર છે. એનાં લાંબાં વાક્યો ધીમે ધીમે ભરતી પામતા સમુદ્રનાં મોઝાની જેમ ક્રમશઃ ગતિ ધરતાં જાય છે. બરાબર જાણે સંગેમરમરમાંથી કંડારેલી પ્રતિમાનાં સમપ્રમાણ અંગો હોય એવા એના વાક્યખંડો ખૂબ સમપ્રમાણ હોઈ અપૂર્વ સંવાદિતાને અનુભવ કરાવે છે. આ સમપ્રમાણતા (symmetry), ક્રમશઃ વધતો વેગ અને પ્રમુદ્ધતા આપણને અચૂક બાણભટ્ટનું સ્મરણ કરાવે છે. નીચેનાં ઉદાહરણો જુઓ :

“ નાનપણમાં ન દેખાડેલો અંકુશ હવે દેખાડવા કાઢીની શકિત ન હોવાને લીધે, વ્યવહારમાં ચૂંચવાઈ રહેતા જુદિધનને ધરખટલા ઉપર ખાન આપના અવકાશ ન હોવાથી તથા કાઢ પણ માથે

લઈ લે એવા માણસને એ કામ કરવા દેવાની જરૂર હોવાથી, સૌભાગ્યદેવીને દીકરીનું કરેલું બધું કામ પસંદજ આવતું એવું ન હતું, તો પણ બાર તાણવામાં -તેની શક્તિ સ્થિતિ હોવાથી, તથા મૂળસ્વભાવે જ શાંત હતી અને તેમાં વળી આવી સહિ-માનીતી દીકરી ઉપર મત્સરી જાણી જોઈને ન હોવાથી, અને ઉપર કહેલા અલક-કિશોરીના પોતાના જ ગુણોને લીધે સહિષ્ણુ સ્વાર થવાની પોતાની તાકાત હોવાને લીધે, એ ઉન્નત કિશોરી સુદ્ધિધનના ધરમાં, કુટુંબમાં, પરિવારમાં, બહારના માણસો સાથે જરૂર પડતા વ્યવહારમાં, અને માથું મારી શકેલાં રાજકાર્યમાં પણ નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવતી હતી તેને પૂજ્યા વિના ધરમાંનું કાંઈ કામ થતું નહીં. તેનો દોષ કાંઈ કાઢી શકતું નહીં. તેની ગતિ કાંઈ રોકી શકતું નહીં. બહારનાં માણસો આખા અમાત્યકુટુંબનો જીવ તેમાં જ દેખતાં, અમાત્ય ઉપર સત્તા તેની મારફત જ ચલાવવા જતાં, માન અને પ્રશામત તેની ઉપર જ ઢોળી દેતાં, અને કેટલાકનું ધારવું એમ પણ હતું કે એ સાસુરે જય તો અમાત્યના ધરમાં અંધારું જ વળી જાય." ૧૬

" મહારાંપતિનો સૂર્ય ઊભતો જોઈ સુદ્ધિધનની ગંભીરતા ખસી નહીં અને તેના મનના ઉદ્ભોગને દિસાહને ઊભરે ઢાંકી દેવાયો નહીં. તે મોહમાં પડ્યો નહીં, અને આંધળો બન્યો નહીં. સંપત્તિના સૂર્યને વગર ઝાંઝવે, વણ અંજળે, સ્થિરવૃત્તિથી જોવા લાગ્યો." ૧૭

" કન્યાવય ગયા છતાં પણ ઘાટડીચણિયો પહેરનારી કાંકિયાવાડની કદાવર સ્ત્રીના જેવો રાજમહેલનો દેખાવ હતો. ફરતી મોટી ભીંત કાળા પટાવાળા ધોળા ચણિયાના ઘેર જેવી લાગતી હતી. રાતી ભાતવાળી, કરચલીવાળી, લીલીજમ ઘાટડી ચરીર ઢાંકી નેકા ઉપર વેરાઈ રહે તેમ ભીંતના કાંગરા પર ઝાકો દેખાતાં હતાં, અને તેમનાં શિખર ઉપર લીસો ગોળાકાર રચતી શાખાઓ લીલી ઘાટડીમાં દંકાયલા રતન-મંડળનો આભાસ ઉત્પન્ન કરતી હતી. સહિને માથે માયાની પંડે મહેલના

માળ દેખાતા હતા, અને તીવ્ર ટટાક્ષ મારતી ચળકતી આંખોની પેઠે કાચગૃહ તેજ મારતું હતું. એ નારીની સેથીના આગલા છેડા પર બોર મૂક્યું હોય તેમ કાચગૃહ ઉપર અચભાગે બિડતો બિડતો એક પોપટ આવી બેઠો હતો. રંગીન કાચ મોં પરનાં છૂંદણાં-ત્રાજવાં જેવા લાગતા હતા." ૧૮

"પશ્ચિમમુખે ઊભેલા વાદળાના સિસોટા જેવા ઓઢને મોંમાં સારી પેઠે ભરેલા પાનના ખીકાના રસથી રાતાઓળ કરતી, હિંગસવાળી સંધ્યા (સંધ્યાકાળ) જેવી કલાવતી કમકા કરતી આવી અને દીવાન-ખાનાની દુનિયાના મધ્યભાગમાં સપરિવાર બેઠી. નિદ્રા સમીપ આવતી હોય તેમ સર્વની આંખો ઘૂણાધિમાન થવા માંડી. સવાનો સમય આવ્યો હોય અને વિષયવાસના ચારેપાસ પ્રબળ બનતી ઊડતી હોય તેમ સર્વનાં ચિત્ત નિર્લભ્ય થવાં લાગ્યાં. સર્વની વચ્ચે ખાસી રહેલી જગા પધારી જેવી હોય અને તેમાં બેઠેલી કલાવતી સન્નિવૃત્ત નાચિકા જ હોય તેમ તેના ઉપર સર્વ પુરુષવર્ગની આંખ જવા લાગી-ગઈ." ૧૯

"મોટા ઊડતા ઘેરવાળો જૂરા રેશમનો ઝીણી કસબી કારનો રાતી કમુખધ ભાતવાળો ધાધરો પહેર્યો હતો. તેના ઉપર ઔરણગી કાઠ કાઠ ડેકાણે દંકાયલો નેફા ભાંખ્યા તૂટ્યા મેઘચાપ જેવો શોભતો હતો. અમુક જેવા કરચલીવાળા ધાધરાની-કિનારા પર જતાં ફીણવાળાં મોળાં જેવી ચળકતી-કાર તળેનાં ઘૂંટણ નીચે કમાન બની દળકતાં ઝંઝીરાં માછલીઓ પેઠે ચળકતાં હતાં; અને પગની નાલુક આંગળીઓ પર પહેરેલી વીંટીઓ, માછલીઓ વગેરે ઝીણા અલંકાર અને નૂલ સમયે ઊછળતા મુંદર નાના નખ; એ સર્વથી અમુદના ભેરથી કિનારે ઊછળા પડતા શંખલા અને છીપેલું બાન ચતુ હતું...જગતને સિરે કાળાં વાદળાં પર પડી સિતિજરૂપી કેડે પ્રસરતી ચંદ્રિકા (ચાંદની)ની પેઠે કાળા વાળ પર ઓઢેલી ઓઢણી શરીર ઓધુંવતું ઢાંકી કેડ પર પથરાઈ હતી. કારે અને દાથે

સોના અને હીરાગોલીના અલંકારથી, તારા ભરેલા આકાશ પેઠે, નાચિકા હળવે હળવે ચમકારા કરવા લાગી. "૨૦

આ સર્વમાં બાણુની અસર સુસ્પષ્ટ છે. છતાં શંકા હોય તો નીચેનું, પૂજામાં બેઠેલી સૌભાગ્યદેવીનું વર્ણન જુઓ:

“સૌભાગ્યદેવી પશુ નાહી અને કપાળે ભસ્મની ત્રિરેખા તથા મધ્યભાગે કંકુનો ચાંદ્રો કરી સૂર્યોદય પહેલાં શિવપૂજા કરવા મંડી ગર્ભ. રૂપાનાં વાસણ પાસે રાખ્યાં છે, ઘીના બે દીવા બે પાસ દીવીઓમાં બળી રહ્યા છે, અગરબત્તીનો ધૂપ આખો ખંડ સુવાસિત કરે છે, અને પલાંડી વાળી તકિયાવાળા પાટલા ઉપર બનાતની વિવિધરંગી આસની પર સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારી યોગીશ્વરી જેવી બેઠેલી સુધડ પતિવ્રતા સૌભાગ્યદેવીને બોધ નવીનચંદ્રને કાદમ્બરીમાંની મહાશ્વેતા સ્મરણમાં આવી...” ૨૧

માત્ર સુંદર વર્ણનોમાં જ બાણુની શક્તિની સીમા આવી રહેતી નથી; બાણુ અસુન્દરનું - વિરૂપનું વર્ણન પણ એટલી જ છટાથી અસરકારક રીતે કરી શકે છે. એણે ચંડિકાવતનના જરહદ્રવિઙ્ગુ વર્ણન કર્યું છે એ વિરૂપવર્ણનનો એક અદ્ભુત નમૂનો છે. ગોવર્ધનરામ પણ પ્રસંગે પ્રસંગે વાસ્તવિક અને કાર્ષ્ણ વાર વિરૂપનું વર્ણન ખૂબ છટાથી કરી શકે છે. નીચેનાં ઉદાહરણો જુઓ:—

“ઝાસરી મધેથી લીંપેલી હતી. પણ વરેમાર્ગીઓને ધર્મશાળાના ઉપયોગમાં આવતી, તેથી ધણે ઠેકાણેથી લીંપણુ જખડી ગયેલું તેના ઉપર ચીંગડાં દીધાં હતાં. ઝાસરીની બી'તો ઉપર વરેમાર્ગીઓએ પોતાનાં નામ અમર રાખવા અથવા પ્રસિદ્ધ કરવાના હેતુથી, અથવા માત્ર અટકચાળાપણાથી, ખડી છટાળા, કામલા વગેરેથી લખેલાં હતાં અને કાઈ કાઈ ઠેકાણે તો ખીસા વગેરેથી કાતરેલાં હતાં. આ આલેખોમાં ગામડિયા કવિતા, શુદ્ધ અશુદ્ધ શ્લોક, કહેવતો, અશ્લીલ ગાળો, ધર્મશાળાના ધણીને આશીર્વાદો, સ્ત્રયનાઓ, ધમકીઓ, કંઈ કંઈ બનાવોની તિથિઓ, દેવ વગેરેનાં સારાંનરસાં

ચિનો ધસાદિ ડગલે ડગલે જોવામાં આવતાં."૨૨

આ કેટલું વાર્તાત્મિક વર્ણન છે ! એવું જ શુદ્ધિધનની માંદગી-પ્રસંગે એને જોવા આવનાર લોકોનું વર્ણન છે. એમાં આપણી રૂઢિ ઉપર સખજ દીકા છે.

" ધણી લોક જોવા આવતા અને બીક કરી, માંદા માણસને કંઠાળા આપી, ઘરમાં પુરુષ ન હોવાને લીધે આદરસતકારમાં ખામીઓ કહાડી, ઘરની સ્થિતિ ઉપર અને માણસ ઉપર દીકા કરી મોંએ અને કદીક મનમાં લૂખી ફવા આણી, કાંઈક વાર ઘરમાંની સ્ત્રીઓ માંદા માણસની પધારી પાસે બેસતી તેના ઉપર કુદચ્છિભરી નજર નાખી અને 'કેઈ કંઈ તકવિનક' કરી, કાંઈ કાંઈ વાર હાથ આંચું ચોરી સર્પ, શોરબકાર કરી, આખર સફ્ફ પોતપોતાને ઘેર, રળ માગી, અથવા માઆ વગર ખરું ખોટું બહાનું કાઢી જતાં રહેતાં. સૌભાગ્યદેવી અને તેની સાસુ મૂળ તો કુખિયારાં ચર્ધ ગયાં હતાં તેમાં આ ગરબકાટથી કાપર ચર્ધ ગયાં."૨૩

પ્રમાદધનના પુશામતજોયેના મંડળનું વર્ણન પણ આવું જ સચોટ અને માર્મિક દારવવાળું છે :

"પ્રમાદધન સૌની વચમાં એક આરામ-ખુરશી પર પડ્યો હતો. બધા બેઠા હતા તેમાંથી એક જણે એની પાલટી લેઈ ખૂંટીએ મૂકી અને બીજાએ અંગરખું મૂક્યું. ત્રીજાએ એની બંડી કાઢતાં મદદ કરી. ચોથો એનાં વખાણ કરવામાં રોકાયો હતો. પાંચમે તેમાં હાજજા લાણુતો હતો અને છઠ્ઠો એના શગુઓ અથવા પ્રતિરપધિઓ શાધી કાઢી તેમની નિંદા કરતો હતો."૨૪

નીચેનાં બે અવતરણોમાં વિષ્ણુવર્ણનથી લેખકે કેવી રીતે વક્તવ્યને અત્યંત મર્મગ્રાહી બનાવ્યું છે તે જુઓ :

"કારભારીઓ, ન્યાયધીશો અને વહીવટદારોના સિપાઈઓના પાલવવાળો પટ રસ્તામાં દાલતો દાલતો દરચલીઓવાળો ચતો ઘતો

પ્રસરતો હતો, તેની વચ્ચે માખીની પેડે લમતો લમતો નરબેરામ ભરાઈ ગયો." ૨૫

" સલામોનો વર્ષાદ વર્ષવા લાગ્યો. અગણિત કપાળક્ષેત્રો પર તીડની પેડે હાથ જીભરાવા લાગ્યા જિંચાનીચા ચવા લાગ્યા." ૨૬

આવા ગંભીર લેખકમાં રમૂજવૃત્તિ હોવા વિશે કાઈને પણ શંકા આવે. છતાં ગોવર્ધનરામમાં કાઈ કાઈ વાર ખૂબ મજ્જેની નર્મવૃત્તિ ડોકિયાં કરી જાય છે અને ગંભીર વક્તવ્યના ભારને હળવો કરતી જાય છે. નીચેનાં અવતરણો એની પ્રતીતિ કરાવશે:

" પાર્વતી પાસે મહાદેવના ગણોમાંથી જૂત જીજી હોય તેમ આ લક્ષનાઓ પાસે જિજો જિજો મૂર્ખદત્ત વાતો કરે છે." ૨૭

" મઝમસાહેબ સાહેબને લાયક છે." ૨૮

" હું જૂકું બોલતો હઉં તો તમારી તલવાર ને મારું માથું કહી, એક આંખે જોનાર તાકીને જોઈ રહ્યો." ૨૯

પણ સામાન્ય રીતે 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં ગોવર્ધનરામની અતિ ગંભીર અને પર્યાપક વૃત્તિ નજરે પડે છે. અન્ય સંદર્ભમાં તેઓ પોતે જ કહે છે તેમ 'સરસ્વતીચંદ્ર' વાંચીને " મન ઉપર ગંભીરતાની છાપ પડે છે."

કવિવર રવીન્દ્રનાથની નવલકથાઓની માફક 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં પણ કવિતા સુમનોહર ગદ્યખંડો રૂપે, કાવ્યચંકિતઓ રૂપે, કે અતિ સમુચિત કાવ્ય-અવતરણો રૂપે રેલાઈ રહે છે. એ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની એક ક્ષણ ખેંચતી વિશિષ્ટતા લેખાય. નીચેનાં અલકકિશોરી અને કુમુદસુંદરીનાં વર્ણનો જુઓ:

" તડાકાભડાકા કરતી અને આખા અંધકારને સળગાવી મૂકતી ચમકતી વીજળીની પાછળ મેઘ વેરાઈ જતાં કામળ અને મનહર મંદ ચંદ્રિકા પ્રકાશે તેમ અલકકિશોરી પાછળ સૌમ્ય કાન્તિવદાળી અર્ધ વિહસેલા શિમતભરી કુમુદસુંદરી શરમાતી શરમાતી પોતાના પ્રકુલ વદનનો

રિધર આભાસ આખા મંદિરમાં પ્રકટાવતી હતી. "૩૦

"સરસ્વતીના નાના વાહણા ઉપર ચંદ્રલેખા જણાય તેમ એનાં વસ્ત્ર ઉપર તેનું ખરું આછા રિમ્તવાળું મુખ દેખાતું. તે બોલતી થોડું, પણ બોલે તે વખત રૂપાની નાની ધંટડીના જેવો સ્વર નીકળતો, અને સૌ કોઈને એનાં વચન મધુર લાગતાં...સૌ એકસરખાં થાત ચંદ્રિકામાં નહાતાં હોય, અમૃતસરોવરમાં ફૂલકી મારતાં હોય, શીતળા આનંદની વૃષ્ટિમાં ફરતાં હોય—એવી નિર્દોષ રસિકવૃત્તિનો અનુભવ કરતાં." ૩૧

"ચાંદની ધૂવરીઓવાળા નૂપુરમાંથી રણુત્કાર ઝીણો ઝીણો નીકળે, મૂર્છના સમયે સારંગીના તાર સ્વર કરી રહે તેમ શુદ્ધ મોતી જેવા-હીરા જેવા-દાંતની જેવડી તેજ મારતી શ્રેણિ વચ્ચે ઘઈને અધ્ધર ટપકતા આ અધુર મિતાક્ષર સરસ્વતીચંદ્રના કાનમાં પેદા અને તેના હૃદય-પુટમાં રનેહ-સ્વાતિનાં મોતી પેઠે અદૃશ્ય રીતે ભરાઈ ગયા. આ મંજળ સમયે તેના આખા અસ્તિકમાં આનંદ-તરંગની ઊંળો અચકાવા લાગી. ધૂણાયમાન થતી તેની વિકસતી આંખો અધ્ધર હોડતા મકોરની પેઠે લલનાના વદનચંદ્ર ઉપર જ કરી. "૩૨

એ જ રીતે સરસ્વતીચંદ્રમાં અત્રત્ર વેરાયેલી કાબ્ય-કવિશ્રીઓ મોખાંમૂલાં રત્નો છે. "અવતી પૃથ્વી નભ ચક્ર" વારિ " એ કુમુદના પત્રમાંની કવિતા, કે સરસ્વતીચંદ્રની " દાવાં છાંડી પિતા, તણ વહાલી ગુણી દારા " એ પ્રસિદ્ધ ઠરુણ મઝલ કે સરસ્વતીચંદ્રે કુમુદને પાડવેલો અંતિમ શ્લોક કવિ ગોવર્ધનરામની એક પ્રસાદી છે. 'શશી જતાં પ્રિય, રમ્ય વિલાવરી' એ સ્વનિર્મૂળ વિદાય-સંદેશમાં કારુણ્યની અવધિ છે એનાં 'પ્રિય' 'રમ્ય' એ દિગુણિત વિશેષણો. 'શશી'—સરસ્વતીચંદ્રની 'વિલાવરી' મૂખી કુમુદમંદરી માટેનો નિરવધિ સુકુમાર ગ્રેમ અર્થ છે. 'સુશ્યા' રાખદ એને

સૌભાગ્યવતી' જનવાની શુભેચ્છા ગ્રેર છે, અને 'શશી' કર્તાં. પણ ઉત્કૃષ્ટ એવા 'પ્રભાકર'ના કર ગ્રહણ કરવાની સચના કરે છે. પણ શશી વીસરી જાય છે કે વિભાવરી તો જન્મજન્માન્તરોથી શશીની જ પ્રિયતા છે, એ સંયોગ કે વિયોગે શશીની જ રહેવાની; પ્રભાકરની બની શકવાની જ નહીં. સમગ્ર શ્લોકમાંથી સરસ્વતીચંદ્રનો સુદૃઢ નિઃસ્વાસ જાણે સંભળાય છે. ભવભૂતિ કે કાલિદાસની અમર પંક્તિઓ સમી આ શ્લોકપંક્તિ ચિરંજીવ રહેશે.

'સરસ્વતીચંદ્ર'ની આ કવિતાનાં ઝરણો કવિની બહુશ્રુતતા અને પર્યેપણ્યવૃત્તિમાંથી નીકળે છે. કવિએ સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્ય, ધર્મશાસ્ત્રો પુરાણોમાં ઊંડું અવગાહન કર્યું છે. એવો જ સુક્ષ્મ અને વ્યાપક એમનો અંગ્રેજી સાહિત્ય અને ઇતિહાસનો અભ્યાસ છે. આ શિષ્ટગ્રંથોનાં અવતરણો કાર્ધ પવિત્ર દેવાલયમાં ગંધમાલ્ય અને ધૂપનાં માફક ગ્રંથમાં પવિત્રતાની સુરભિ પ્રસારે છે. એમની બહુશ્રુતતાનો ખ્યાલ તો 'સરસ્વતીચંદ્ર'નાં પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે મળશે. નીચેનું અવતરણ જુઓ:

"ઊંઝાં એકાંત ઝાક, ઊંઝો એકલો મહેલ, સર્વને ઠાંકતું તપતું ત્રાંખા-પિત્તળ જેવું થતું આકાશ, અને સર્વની વચ્ચે કુદ્ર જંદુ જેવો હૂમેલો પોતે; એ જોઈ નવીનચંદ્રનું મન દીનવૃત્તિ અનુભવવા લાગ્યું. દુષ્યન્તે તપોવનમાં અનુભવેલા વિકાર સમજાયા. સમજીની ઊંડી લાંબી ચીસ સાંભળી કાઠિપરે કરેલું વર્ણન સ્મરણમાં આવ્યું. પોતાની સાચનાં ધીમેધીમે શાંત દેખાતાં ચાલતાં મનુષ્યો પણ આ જડસૃષ્ટિમાં ભગતાં જણાયાં. પોતે એકલો પક્ષો લાગ્યો અને ઘર તથા મુંબઈમાં રહેલાં માતાપિતા નવીનચંદ્રના મન આગળ આવતાં કાર્ધ સાંભળે નહિ એમ મનમાં મોટે સાદે ગાવા લાગ્યો:

ધર લગ્ન ભરું હું દૂર સ્વજન-હીન, ઉર ભરાઈ આવે,
નહીં ચરણ બિપટે હુંથી ચોક્કને મારી" !

ધીમીધીમી શેલટ વહી જતી, લટકતી પો વહી હરે,

લમી લમી મૂક્યા નિઃશ્વાસ લાં જ મન મન્દે.”૩૩

અહીં એક સાથે કાલિદાસ, કાલિપર અને ગોદાસ્ત્રિમયમાંથી સમાન વર્ણનો કવિને રુકુરી આપ્યા છે. આવી સર્વતોમુખી વ્યુત્પત્તિ આજે મુગ્ધરાતી સાહિત્યકારોમાં કેટલાની કહી શકાય ? છટાછટા, નીચેના જેવા બાણ વગેરે સંસ્કૃત કવિઓની રચનાઓનું ઉદ્દ્યોધન કરાવતા ખંડોનો તો સુખાર નથી:

“પશ્ચિમમુખે ઊભેલા વાદળના લિસોટા જેવા ઝોહને મોંમાં સારી પેઠે લરેલા પાનના ખીડના રસથી રાતાઓળ કરતી, ઉજસવાળી સંધ્યા (સંધ્યાકાળ) જેવી કલાવતી ઠમકા કરતી કરતી આવી અને દીવાનખાનાની દુનિયાના મધ્યભાગમાં સપરિવાર બેઠી. નિદ્રા સમીપ આવતી હોય તેમ સર્વની આંખો પૂર્ણાવમાન થવા માંડી. સ્વાનો સમય આવ્યો હોય અને વિપવવાસના આરેખાત્ર પ્રગળા જનતી ઊડતી હોય તેમ સર્વનાં ચિત્ત નિર્લબ્ધ થવાં લાગ્યાં.”૩૪

“સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારી ચોગીવરી જેવી બેઠેલી સુખડ, પતિવ્રતા સૌભાગ્યદેવીને બેઠે નવીનચન્દ્રને કાદમ્બરીમાંની મહાવેતા રમરધમાં આવી.”૩૫

“માત્ર મંજળ આલૂપણ અને આર્છ પણ સુંદર ચિત્રવાળાં વસ્ત્ર પહેરતી.”૩૬

આ અવતરણો અને ઉદ્યોધનનો ઉદ્દ્યમ ગોવર્ધનરામની પર્યેષણવૃત્તિમાંથી છે. લોકકલ્પાણુઓની સ્મૃતિઝરસમા આ લેખકે આપણા વર્તમાન જીવનની સમીક્ષા અર્થે આ કથા રચી છે. સમય કૃતિનો વિજલિજલ વર્ગાકવળોટ લેતો કથાપ્રવાહ અને સુંદરગિરિ ઉપર એનો સુંદર મધુર અંત લેખકનું દર્શન વ્યક્ત કરે છે, પણ એ સાથે વચ્ચે વચ્ચે પ્રસંગે પ્રસંગે લેખક પોતે સ્વતઃ કે નાપક સરસ્વતીચંદ્રની ઉક્તિ દ્વારા વિજલિજલ સંસારરંગોની તટસ્થ અને ઊંડી સમીક્ષા કરે

છે. પ્રકરણે પ્રકરણે. એવાં સ્થાનો વાંચનારને લાગે છે. ઉપલક્ષ્ય દષ્ટિએ વાંચતાં સહજ જ આવ્યાં જે સ્થાનો નજરે પડ્યાં તેમાં પ્રકટ થતું લેખકનું દર્શન અને જીવનસમીક્ષા નીચે દર્શાવ્યાં છે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો પ્રથમ ભાગ દેશી રાજ્યના કારભારની સમીક્ષા કરે છે. તેથી તેમાં દેશી રાજ્યોની વ્યવસ્થા, કારભાર ઇત્યાદિનું વિશેષ પર્યેષણ નજરે પડે છે. કારભાર પ્રત્યે ગોવર્ધનરામને વિરક્તિ છે. એ સંબંધે સૌભાગ્યદેવી અને સરસ્વતીચંદ્રની ઉક્તિઓ જુઓ:

“હવે તમે કારભારી થવાના—એટલે અમારા મદવાના. આમ ને આમ રાતરેડા જવાના અને અમારી સાથે વાતોચીતોનું તો બાદમ્ નાના હતા ત્યારે તો બાર બાર વાગતાં સુધી વાતો કરતા અને હવે તો તમે અને તમારો કારભાર. મારે વગર શોકચે શોકય.” ૩૭

“અરરર ! આ કારભાર ! આ ખૂન શાં ? આ ખટખટ ? આ સઠિ શાને માટે ? આ બાર માણસનું મગજ કેમ ખમનું દશે ? આ તો બહાર ‘બ્લાઇટવોશ’ અને અંદર કચરો !... મોટાઈનો પાછો ઇતિહાસ જ ન પૂછવો—કંઈ કંઈ બોપાળાં નીકળે. ભણેલાઓને અસંતોષ રહે છે કે આટલી આટલી મહેનત કરતાં કંઈ પ્રમાણમાં દ્રવ્ય મળતું નથી અને કારભારીઓ અને બીજાઓ અમરતા દ્રવ્યમાં ભોટે છે. પણ એ વિચાર જોડો છે. આ ચિના, આ ખટખટ, આવા નીચ રસ્તા, આવાં અધોર કર્મ અને આ ‘બ્લાઇટવોશ’ એ બધાની કિમતમાં આટલી નામની—ન ખવાય ન પીવાય એવી મોટાઈ—આવું દ્રવ્ય મળે છે તે મળે ! કારભારીઓ તમારું સુખ તમને જ હળે !” ૩૮

ફુટ અમલદારો કેવા હોય એનું સ્પોટ અને દુઃખદ દર્શન શાળાના માસ્તરની ઉક્તિ દ્વારા કરાયું છે :

“આ એમની સાથે બેડા છે તે ફુજરામના સસરા. દોકરીથી એમનું ઘર બિજળું થયું છે. કન્યાદાનના બદલામાં નોકરી લેવી

એ અત્રે યોગ્ય ગણાય છે. સહિના કરતાં એમની લાગવગ વધારે છે. પાંસે પેસો પણ ઠીક છે. જમાઈની આકરી ઠીક ઉઠાવી છે. શુદ્ધિની જરૂર ઈશ્વરે રાખી નથી. એમને હાલ વસત ખાતાના ઉપરીની જગા છે."૩૯

એથીયે વધારે જલદ અને ધુણપાવ સર્વગ્રાહી દર્શન તર્કમસાદે કરાવ્યું છે :

"આ બધા જે ભારેખમ, કાવકા, લાલચોળ પામડીઓ પહેરી બેઠા છે અને ઇન્દ્રસમાના દેવો જેવા દેખાવમાં છે તે બધાનાં દુલ્લેનો ઇતિહાસ જાણ્યો હોય તો દ્રવ્યના દંડની શિક્ષાથી તે દેહાંત દંડની શિક્ષાચોગ્ય જે જે અપરાધો છે તેમનાં ઉદ્ધારણો આ સાહેબોનાં દુલ્લેમાંથી મળે એવાં છે । લાંચખાહિ, ચેર, વ્યભિચારી, વિશ્વાસઘાતી, ખૂની, અને એવા એવા ચોગ્યતાવાળા આ મુદરથી સારાં કપડાંમાં દંકાર્થ અધિકારે ચઢ્યા છે અને નિર્દોષ અને પવિત્ર પ્રજાનું રક્ષણ-ભક્ષણ કરનારા એ લોક જગતની આંખમાં ધૂળ નાખે છે, દુષ્ટ મુસદ્દો-પણાથી સાહેબોને કુળી અધિકાર જાળવી રાખે છે, અને દ્રવ્યની સત્તાથી સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં ફાવી જાય છે. થોડું બોલ્યે થણું કરી માનજો."૪૦

દેશીરાજ્યની જે પ્રજા ઉપર આ અમલદારો અમલ ચલાવે છે એ બિચારી કેવળ મૂંગી, દીન અને અનાથ હોય છે :

"રાજસત્તાએ જેને નમસ્કાર કરવા જોઈએ-જેને પૂજનીય ગણવી જોઈએ એવી-રાજા અને કારભારીઓની કામધેનુ-પ્રેમ દ્વારા અધિકાર આગળ પોતાનું ગૌરવ સૂલી જઈને દીનતા ધરતી હિસાબ માનવા લાગી."૪૧

સરસ્વતીચન્દ્ર આવેશથી કહે છે તેમ કોઈને એની સંભાળ લેવાની જરૂર લાગતી નથી. "અધિકાર ! અધિકાર ! સુવર્ણપુરની દીન પ્રજા ! ચાર ચાર કલાકની વાતમાં તારે સારુ પા કલાકનો પણ અવસર ન મળ્યો."૪૨

એક સ્થળે પોલિટિકલ ખાતાના અંગ્રેજ સાહેબનું વર્ણન આવે છે. સામાન્ય રીતે એમ ધારી લેવામાં આવે છે કે ગોવર્ધનરામ અંગ્રેજોના પ્રશંસક છે, પણ વસ્તુતઃ તો એમના ગુણની સાથે એમના રોષ પણ એટલી જ સ્પષ્ટતાથી તેઓ બુઝે છે અને સચોટતાથી બતાવે છે. એમણે પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ બસ્કિન્ગનું વર્ણન ક્યું છે તે કેવું વાસ્તવિક અને સચોટ છે તે જુઓ :

“સાહેબ જાને લશ્કરી માણસ હોવાથી આનંદી મિલજના હતા, શીઘ્ર વિચાર પસંદ કરતા, અને હુકમનો અમલ થનાં ક્ષણ દીલ થની અથવા સામું કારણ કાઢી બતાવે તો અધીરા થઈ જતા અને તપી જતા. સીધો રસ્તો લેવાની જાતે ટેવ રાખતા, સામું માણસ આડે રસ્તે જાય છે એમ હંમેશા વહેમાતા, અને તેવા માણસ સામે સર્વ જાતના ઉપાય લેવામાં ન્યાયશુદ્ધિ નિરુપયોગી ગણતા. જાતે કામ કરવું હોય સારે સ્વાભાવિક ઢઠાપણુ જરેલા અને દૂરદર્શી વિચાર કરી શકતા. પરંતુ ધણુખરું કામ શિરસ્તેદાર મારફત લેતા. શિરસ્તેદારને ધણી બાબતમાં સામા માણસના સારા-નરસાપણા વિશે પૂજ્ઞા અને તેનો તથા પોતાનો મત મળ્યે ખુશ થતા અને શિરસ્તેદારને હોશિયાર તથા સારા માણસમાં ગણવા લાગ્યા હતા.” ૪૩

વર્તમાનપત્રોનાં વર્ણનોમાં પણ કેટલું તથ્યાત્મ્ય હોય છે તે એમણે અન્ય સ્થળે દર્શાવ્યું છે, એ બ્યવહારની એમની ઊંડી સમજણ દર્શાવે છે :

“મુંબઈનાં ઇંગ્લેન્ડ અને દેશી સૌ પત્રોમાં રાણા બૂપસિંહના રાજ્યાભિષેકની લાંબી લાંબી અને છટાછર હકીકત આવી, તેની શુદ્ધિ વગેરેનાં વખાણનાં જણુર્ગાં કુંક્રાયાં અને જગતના ધણા ભાગે સહિ ખરું જ માન્યું.” ૪૪

પર્યેયક ગોવર્ધનરામનું સાચું દર્શન આર્થસંસારના સમાજ

અને ધર્મની તેઓ સમીક્ષા કરે છે ત્યાં જ થાય છે. એમનો નાયક જીવિધન ખીન્ન દરજારી પાત્રો કરતાં વધારે મહાન એની ધર્મશ્રદ્ધાને કારણે છે. ઉપાકો પડેલા કદર દુરમનોની સામે પગલાં લેતી વેળા પણ જાણે એ ઈશ્વરની રજા માગે છે :

“મંદિરનાં પગથિયાં પર જિનો રહી, દાઢીએ હાથ મૂકી,
વિચારમાં પડી, બોલ્યો : ‘ઈશ્વર ! હું કાંઈ કરતો નથી. આ સઉ
તું જ કરે છે.’” ૪૫

એની પત્ની સૌભાગ્યદેવી ગાયત્રી સમી પવિત્ર અને યોગીશ્વરી સમી પૂજનીય છે. એની સદનશીલતા અને દુરમનો પ્રત્યે દયા અસાધારણ છે. એમના શુદ્ધ જીવન ઉપરથી તર્કમસાદે ‘સિદ્ધાંત કરી મૂક્યો હતો કે જતે દિવસે ધર્મે જય અને પાપે હ્ય થશે— શકુરાય નાશ પામશે અને જીવિધનનો હિંમ થશે.’ તર્કમસાદેનો આ સિદ્ધાંત વસ્તુતઃ ગોવર્ધનરામનો સિદ્ધાંત છે—એ જ મહાભારતની માફક આ ઇંધમાં ગૂઢ રહેલો મંત્ર છે.

સમાજચિંતન પણ ‘સરસ્વતીય-૬’નું પ્રધાન અંગ છે. પ્રસંગે પ્રસંગે લેખક વિગતે અને વિસ્તારથી વર્તમાન અને ભૂતકાલીન સામાજિક પરિસ્થિતિની તાત્વિક સમીક્ષા કરી છે.

ભારતીય આર્યા માટે એમને અહિંત આદર છે—એને જ એ સમાજની સુસ્થિતિ અને સંસ્કારિતાનો પાયો ગણે છે.

“કુલીનતાની મૂર્તિ પવિત્ર સૌભાગ્યદેવી ! આહા ! શુદ્ધ આર્યા— આયોજકનાં જ અંતઃકરણોમાં વસેલી આર્યા ! જૂનાં વણનો જ વાંચપાથી તારો પવિત્ર મોહક પ્રતાપ હું કદી પણ સમજ્યો ન હતો. વિભાવતમાં જાઓ, કે અમેરિકામાં જાઓ, કે ઈસનના દ્રાક્ષના વેલાઓની વાડીમાં જઈને જિલા રહો કે આર્ગેનિયામાં આયડો— પણ કાઈ ઠેકાણે, આર્યદેવની આર્યા તું જઠવાની નથી.” ૪૬

શિક્ષણને તેઓ અત્યાવશ્યક ગણે છે. ધર્ણા કારણથી એમના

યુગના ભારતમાં હિંદુ સ્ત્રીઓ બાણી શક્તી ન હોતી^{૪૭} એનો એમને અસોસ છે. વિદ્યા એમને મન જીવનનું એક મહાન ધારક બળ છે. સરસ્વતીચન્દ્ર કહે છે :

“પણ મારામાં અને પ્રમાદર્ધનમાં શો ફેર? વિદ્યા અને અવિદ્યામાં શો ફેર? એ આચારમાં દ્વિપિત થયો છે, હું વિચારમાં દ્વિપિત થયો. પણ મારો દોષ જન્મતાં મુલો—એના દોષનો પ્રવાહ હજી અવિચ્છિન્ન છે અને કદાચિત્ વધશે—વિદ્યા અને અવિદ્યામાં આ એક ફેર નહિ?”^{૪૮} એ વિદ્યા અને અવિદ્યા વચ્ચેનો ફેર સર્વથા સત્ય છે. અવિદ્યાને કારણે અસકલિસારીના મનમાં વિકારનો અમિ સંગગી બેસ્યો,^{૪૯} અને વિદ્યાને પ્રભાવે સંગળ કારણે છતાં કુમુદ મનોમંથનોના અગ્નિમાં તવાઈ શુદ્ધતર બની,^{૫૦} એ ગોવર્ધનરામે વિગતે દર્શાવ્યું છે. જ્યાં પવિત્રતા નથી અને વિદ્યા નથી, જ્યાં કુદુંબમાં વરીસવર્ગ સડેલો હોય ત્યાં સર્વ સડેલું હોય છે.^{૫૧} શકરાવના દર્શનથી લેખક એ સમજાવ્યું છે.

શુદ્ધ તત્ત્વચિંતનની કશ્ચિદ્વાજો પણ ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’માં અહીંતહીં યથારથાન વેરાયેલી છે :

“સમય !—એ જ રથે હ બજાબજ :

શરીરીને કહી એતું મધુરતા

શરદમાં ધરતા સ્વર હસેના

ભરી જ દે પિત્તકં કઠોરતા !”^{૫૨}

“સૌભાગ્યદેવી આંસુભરી આંખે સૌની પાછળ બારણાં બંધી વળી અને વળતાં વળતાં કુમુદસુંદરીનો હાથ ઝાલી ‘બોલી : કુમુદસુંદરી, જોયા વારાફેરા ? શો એનો દિવસ હતો અને શો દિવસ આગ્યો છે ! પ્રભુ કરે તે ખરું !”^{૫૩}

૪૭. પૃ. ૧૪; ૪૮. પૃ. ૧૮૬; ૪૯. પૃ. ૧૭૦; ૫૦. પૃ. ૩૦૦-૩૧૦; ૫૧. પૃ. ૧૧૬; ૫૨ પૃ. ૧૬૪. ૫૩. પ્ર. ૨૦૦ વળી જુઓ, “જે રાજના મહેલમાં આવી...સકલયની આંખમાં આંસુનું બિંદુ આવ્યું.” (પૃ. ૧૬૨-૬૩).

એવું જ મૃત્યુ વિશેનું ગહન ગંભીર ચિંતન સુયોગ્ય રીતે સરસ્વતીચંદ્રના મુખમાં મૂક્યું છે :

“મારા વિયોગનો શોક કરીશ નહિ. મૃત્યુની પાછળના અંધકારમાં એકલાં પ્રવાસ કરવા પ્રાણીમાત્ર નિર્ભયતાં છે. મૃત્યુ પહેલાં જ અંધકારમાં ફરતું એ મૃત્યુને માટે સજ્જ થવા જેવું છે. માયાનો જૂઠો પ્રકાશ મૂકી જવા નિમિત્તે હું આ અંધકારને શોધું છું, તે રજ પણ શોચનીય નથી.”^{૫૪} આ સર્વ ચિંતન નવલકથાના (સર. ભાગ ૧) પાત્રપ્રસંગના પ્રવાહમાં એવું તો એક-રસ ધર્મને તદ્દપ થઈ ગયું છે કે વાર્તાના વ્યયનમાં એ ક્યાંયે અતિ ઉત્કટ કે વિક્ષેપકર બનતું નથી, એમાં જ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની મહત્તા છે. પણ લેખકે પોતે જ સ્વીકાર્યું છે તેમ ત્રીજા ભાગથી “The narrative continues to be a mosaic of the actual and ideal aspects of our life in these days, but the latter begins to acquire a distinct predominance over the former.” ત્રીજા અને ચોથા ભાગમાં કળાકારે નવલકથાનો અંચળો ફગાવી દીધો છે અને સામાજિક-અને ધાર્મિક દર્શનને અજ્ઞાપિત રૂપે અચકાયા પિના રજૂ કર્યું છે. એમાં નવલકથાની કલા નથી એ ખરું, તો એથી જુદું પણ અતિ વિશેષ દીપ્તિમંત સૌંદર્ય-સલ્પતુ નવલંત સૌંદર્ય, ભવભૂતિના ‘ઉત્તરરામચરિત’ જેવું કે વાલ્મીકિના અમર ગાન સમું, પ્રકટ થાય છે. સમગ્ર ગ્રંથ વાંચ્યા પછી “રામાયણ કે મહાભારત વાંચી ઉઠ્યા હોઈએ અને વિચારલાન થઈએ, તેવી ગંભીરતાની ગંભીર છાપ”^{૫૫} વાંચનારના માનસ ઉપર પડે છે, અને એમાં જ આ કથાની કૃતાર્થતા છે.

[‘સંસ્કૃતિ’ ફેબ્રુ. ‘૫૫]

મહર્ષિ ગોવર્ધનરામ

લેખક: વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

[કેઈને 'મહર્ષિ' શબ્દ ભડકાવનારો, અત્યુક્તિસર્યો લાગે, પણ આ લેખકે તેનો પ્રયોગ પૂરી અભિરૂપતાથી કર્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના નવવિધાયક ગોવર્ધનરામ એમના યુગના એક સમર્થ દર્શક હતા, મહાન ચિંતક હતા, તે આ લેખમાં દર્શાવીને લેખક તેમને ભાવભરી અંજલિ આપે છે.]

ગુજરાતી વિચારણાના ધણા પ્રવાહ ગોવર્ધનરામમાં એકત્રિત થાય છે અને નવા પ્રકારના મંડળમાં અવનવા રૂપ ધારણ કરે છે. ગાંધીજી પહેલાં કેઈ ગુજરાતી બ્યક્તિએ ગુજરાતી સમાજને પર્યેષણ-હસિત મ.દિલમૌન્દર્ફ દ્વારા સંસ્કારવામાં અનન્યસાધારણ અર્પણ કર્યું હોય તો તે મહર્ષિ ગોવર્ધનરામે વર્તમાનની ત્રુટિઓ, ભૂતકાળની ભગ્નતા, ભવિષ્યની ઉજ્જવલ આશા; આપણા જીવનનાં પરસ્પર સંઘર્ષક બળો; તેના નીતિ અને સંસ્કારિતાની માત્રાની વિવિધતાથી પડતા અનેક સ્તરો; દલેશ, અન્યાય, પાપ અને જડના વચ્ચે ટકી રહેતું, પ્રીતિ, સમભાવ. મર્મગામી દર્દપના અને સર્વસ્પર્શી વિદ્વતા જ ભેઈ શકે એવું સૌન્દર્ય; એ સર્વ કામચલામાં ગોવર્ધનરામના જોડથી સમગ્રના કે તલસ્પર્શિતા ગુજરાતના કાઈ સાદિલકારે બતાવ્યાં નથી. કુટુંબ અને સમાજ, પ્રીતિ અને નીતિ, રાષ્ટ્ર. સ્વદેશવાત્સલ્ય ને રાજકારણ, સાધુતા, બ્યક્તિ ને યોગ, પરમતત્ત્વમીમાંસા ને ધર્મ; જીવનનાં એ બધાં અંગો ઉપર અનેક રીતે ગોવર્ધનરામે પ્રકાશ પામ્યો છે અને સામાજિક જીતિને સૌન્દર્યવિભર્ષ દ્વારા ઇષ્ટ પુરુષાર્થની અભિમુખ કરી છે. તેમણે લોકની સદ્ગતિઓનાં યોગ્ય ભાજન સોંપી આપ્યાં, તથા લાગણીને સંવેદનપદ્ધતિ કરી ઉચિત માર્ગે વાળી.

પ્રગ્નના હૃદયને સુકોમળ અને ભાવનાપરાયણ કરવાનું ભગીરથ કાર્ય ગોવર્ધનરામે કર્યું. તે કાર્યને કલાપી, ખજરદાર, કાકોર અને સૌથી વિશેષ કવિવર નાનાલાલે પુષ્ટિ આપી. ગુજરાતી જૂમિની

રતિ સાથે તેમણે લોકની ભારતીય દૃષ્ટિ ખાલવી. દેશસભમનો વિચાર કરીએ તો જે કાર્ય બંદ્રિમચંદ્ર, વિવેકાનંદ, ટાગોર, રાનડે આદિએ કર્યું તે ગુજરાતમાં આ સાક્ષરોએ કર્યું. અને તે વચ્ચે ગરવા ઋષિ તે શોવર્ધનરામ.

“સરસ્વતીચંદ્ર” પૂર્વ પશ્ચિમના મિલનનું, પ્રજોષકાળની સંખ્યાનું ‘મહાકાવ્ય’ છે તેની મહાતાપિકા દિંદી સંસ્કૃતિ છે અને નાયક છે પંડિતભુદિ પર્થેવક યુગસરવ. એ ભવ્યોત્તમવલ દેહમાં ભારતની નાડીનો ધમકાર છે. તેની વાસનાઓનાં મૂળ સરસ્વતીને જોળાયાતા ઋષિઓ ને જાળવી વીધતા રામ અને અર્જુનમાં છે. એના પરાક્રમનાં પગલાં સોમનાથથી હસ્તિનાપુર ને હરિદ્વારથી કન્યા-કુમારી સુધી પડેલાં છે. એની દૃષ્ટિમાં યાત્રવલ્ક્યથી વલ્લભાચાર્યનાં કિર્ણો છે. હજારો ઓષારોમાં પણ એ ગુપ્તયુગનું સુવર્ણસ્વપ્ન બૂલે એમ નથી. સંસ્કૃતિનું ચક્રવર્તિત્વ એમ જાગ્રત સ્વપ્ન છે. કઈ જડતા આ પુરાણ પુરુષ ઓગાળે એમ નથી? એની જ સમૃદ્ધિ જગતમાં ઢોળાઈ છે ત્યાં એને નાનમ કે દૈન્ય કયું? આવી સ્થિતિરહિતના શિખર પર આ ‘મહાકાવ્ય’ ગુજરાતી માનસને મૂકી આપે છે.

વાસ્તવિક અને ભાવનામય જીવનની બેવસ્થા શોવર્ધનરામની કંપનામાં અને તેમના ઉદ્દેશમાં કેવી છે—જે સમજ્યે જ આપણે સુવર્ણપુરનું જીવન અને સુંદરગિરિનું જીવન તથા પહેલા ભાગની બંને યોધા ભાગની સમગ્ર કલા સમજી શકીએ—તે એમણે પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામાં જણાવી દીધું છે. “રસના—પ્રસક્ત માયાથી અંતરતત્ત્વ સ્વાદિષ્ટ બની માનવીના અંતરમાં વધારે પડે છે; માયાની સુંદરતા ચિત્રની રસમતાને અતિસૂક્ષ્મ, ઉચ્ચાલિલાધી અને વેગવાળી કરી મૂકે છે; અને તેથી નવો જીવતાર ધરતા મનુષ્યના જીવનનો અને અન્ય પ્રાણીઓનો જેદ વધારે સ્પષ્ટ થતો જાય છે. પરંતુ માયાનો લય તત્ત્વમાં થઈ જાય છે—માયા એ માત્ર તત્ત્વની

સાધક છે-માયાનો લક્ષ્ય અંત તે જ તત્ત્વનો આરંભ હોવો જોઈએ-
માયાનું અંતર્ધર્મ. ચતાં તત્ત્વનો આવિર્ભાવ થવો જોઈએ." "પરવશ
ચતાં જ મુમાર્ગે ચાલે એવાં પુરુષત્વદીન ચિત્તોને સ્મૃત્તિઓની
ઉચ્ચ સુંદરતાના મોહપાશમાં નાખી સ્ફુટના ધેનમાં ગતિમાન
થવાનો અવકાશ આપવો."

સંસારી પુરુષ, ભલેને ઉદાત્ત હોય છતાં, બહુમુક્ત પ્રેમીધિયસ
જેવો છે, પ્રકૃતિ અને પ્રારબ્ધને અધીન છે, મોહથી ન કરવાનું
હરી બેસે છે, અને આખું જીવન નબળાઈ ને બૂલ ને મંથનની
એક ધડી જેવું હરી ગાળે છે. પ્રકાશ એને મળતો નથી પણ તેની
સલતામાં તેને શ્રદ્ધા છે અને એને હરધડી ઝંખે છે. આ ઝંખના,
આ મંથન, આ આંતર યુદ્ધ-એટલે કે સાચા માનવનો પુરુષાર્થ-
કલાકારને આકર્ષિતો ભવ્ય પદાર્થ છે. સૌ બાહ્ય દૃષ્ટિએ કામલ
અને મનોહર છે, તેટલી અંતરમાં સુકામલ અને રમણીય બને એમાં
એની વિધાતાએ નિર્મેલી ધ્યેયસિદ્ધિ છે. સખી, પત્ની, માતા ને
કુટુંબિની આપીઆપીને સમૃદ્ધ થાય, લાગમાં જ ખરી તૃપ્તિ અનુભવે,
પ્રેમનો પરાગ પ્રાપ્ત સંસારમાં ફેલાવે, અને એમ સ્ફુટિ, પરાક્રમ
અને સંસિદ્ધિની પ્રેરણા બની રહે. કુમુદ, મુલ્યસુંદરી અને ચંદ્રાવલીના
જીવનની કૃતાર્થતા આવી જ છે. એનાથી વિભિન્ન કલ્પની એ સામાજિક
વસ્તુસ્થિતિની વિરોધી જ નહિ, ગોવર્ધનરામની ભાવનાના વિપર્યાસ-
રૂપ થાય. સામાજિક સ્વસ્થતા અને રૂઢિપ્રપંચ, રાષ્ટ્રોત્થાન ને દેશી
રાજ્ય, પરબોહનિષ્ઠા અને કદસુખવાદ, વેદાન્ત સિદ્ધાંત અને કર્મ
ઉપાસના ને યોગની વ્યવસ્થા, એ સર્વને અમ્યક્ દૃષ્ટિએ જોવાં;
અલક્ષ્ય આદર્શોની વ્યક્ત સંસ્થાઓ કે રૂઢિઓને જડતાથી વળગવું
કે જડતાથી ઉખેડવા ઉચુક્ત થવું નહિ, પરંતુ સમાધાન. આખાત
પહોંચાયા વિના યોગ્ય વસ્તુનો સ્વીકાર, અને સમન્વયનો વ્યાપારનિયમ
ગોપી કાઢી અજમાવવો. સ્મૃતિકારોએ અને પુરાણકારોએ રચાપેલી,
ચક્રોપચક્રી વધુ ને વધુ-જડ અને દૂષિત થતી પ્રસક્ત સમાજ-

બંધવસ્થામાં ગોવર્ધનરામ ભદ્ર અંશ જ નહિ, સદ્અંશ પણ જુએ છે. મુરારીદાસનાં પ્રતિભિવચન નાગજોડ ઉદ્ધેષ કરી મૂકે છે કે સાર્વિકવૃત્તિ મનુષ્યમાં વિરલ છે, અને સમાજબંધવસ્થાએ દહ અને સ્વસ્થ રહેતું હોય તો સંસારના ગળા સુધી ભરેલી રાજસી અને તામસી વૃત્તિને પણ હિસાબ રાખવો પડે. કેવળ સાર્વિક, કે કેવળ તામસી દષ્ટિ પરિણામની ગણનાએ બદલિજ છે.^૧ સામાજિક રાક્ષાઓને તોડવાના ઉદ્દેશી સુધારકો અને સ્વદેશવત્સલ સદાગ્રહીઓને ગોવર્ધનરામ અનુરોધ કરે છે: "Martyrs of Truth, Righteousness and Purity! It is resultless and needlessly dangerous to delve these hollow crumbling all-absorbing hillocks. Follow rather the lights that have created them, x x Bring but rich chemicals that will melt and not destroy these sandy piles."^૨

ગોવર્ધનરામ આપણા રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોને ક્યાની તટસ્થ દષ્ટિએ નિરૂપે છે. જ્યાં ઉપદેશક કે પ્રચારક પ્રશ્નને ઔકાન્તિક રૂપે જુએ ત્યાં હાહાકાર અને અનેક પ્રશ્નો સાથે અચવાયેલો જુએ છે; જ્યાં વિચારક તેને અટપટો લેખે છે ત્યાં જીવનના સ્વાભાવિક સંદર્ભમાં મૂકી તેને સરળ ને સુસ્પષ્ટ બનાવે છે. ભાવના નિરીક્ષણ અને તટસ્થતા વડે, જહતા અને ક્રાન્તિથી નિરાળી ઉત્ક્રાંતિ અને સંવાદિતાના ઇતિહાસસમર્થિત અને સ્વભાવાનુકૂલ ધાટ ચિત્રમાં તે રચી આપે છે. વિવર્તશીલ પદાર્થોનાં સનાતન તરવો જોઈ શકનાર અને એની શક્તિમાં શ્રદ્ધા રાખનાર વારોના, ધર્મોના, સંસ્કૃતિઓના તુચ્છ સંઘર્ષોમાં પણ નિરાશ નહિ થાય; વિરુદ્ધ વસ્તુઓનાં વિરોધશ્યામક અને સમન્વયસાધક બળોને પિંજણી દેશના ઉત્તમ લાવિયાં તે આસ્થા રાખશે. વ્યક્તિ, સમાજ, ધર્મ અને રાજ્ય આવાં બળોથી સ્પેષિત અને વેગવંત બનશે અને રાષ્ટ્રનો નવો અસ્તાર થશે.

વાસ્તવની એક ક્ષાનો વિલ્લય અને ઉચ્ચારનો ઉદય દેવો થાય છે, વ્યક્તિ, કુટુંબ અને રાજ્ય પ્રત્યક્ષ જીવનસંદર્ભમાં નવા તત્ત્વના આવિર્ભાવ સારુ કેમ સદકારી થાય છે, તેનું બુદ્ધિધનના જીવનની પરાકાષ્ઠામાં સરસ નિદર્શન છે. બુદ્ધિધન પોતાને જ ઉદ્દેશો છે: "પ્રભુ, તેં મારું અભિમાન મુકાવ્યું. માતૃથીનું અપમાન-દેવીનું અપમાન-દુષ્ટરાયને હાથે થયેલું-એ અપમાનથી સળગેલા વૈરાગિથી આજ શકરાયનું કુટુંબ ભસ્મ થઈ ગયું-તે વૈરાગિના પ્રયંક તાપ અને તેજના અદ્ધંકારમાં હું મારી રંક જાત બૂલી ગયો હતો અને એ અગ્નિના બળને મારું પોતાનું બળ માનતો હતો. તે અગ્નિ દેવે શાંત થઈ ગયો....."

દુષ્ટરાય ! શકરાય ! તમારા કારભારરૂપ કારણના કાર્યરૂપ બંધાયલા દેહવાળો મારો કારભાર-તમારા જેવો મારો કારભાર-કાલ પ્રાતઃકાળે પૂરો થશે; તમારા જેવો હું છું તે કાલથી મરીશ. કાલથી મારા કારભારનું કારણ એક જ રહેશે. એ કારણ ઈશ્વરની સેવા, લોકની સેવા, મહારાણો શુદ્ધ હશે તેટલી તેની સેવા-આ કારણથી મારા પ્રધાનપદનો દેહ કાલથી બંધારો; બાકી હું તો હતો તેવો રંક-તરુ પૃથ્વી સવા ભોઈએ ને ફાગિયો અજ ખાવા ભોઈએ-તેનો અધિકારી..."^૩ શુદ્ધ બુદ્ધિનો ઉદય થતાં લોકકલ્યાણની વાસના બુદ્ધિધનમાં જાગે છે અને પ્રમાદધનનો ત્યાગ કરવા તે તત્પર થાય છે. શુદ્ધ પાત્ર માથે અપવાદવાળી કુમુદને કુટુંબનો આશ્રય અને આશ્વાસન આપવા વિદ્યાચતુર તત્પર થાય છે. વિદ્યા કુમુદ "સરસ્વતીચંદના આમયથી જ સુખી થવા ઇચ્છી હોય તો તેમાં વિમ નાખવું નહિ પણ સાદાપ્પ આપવું એ આપણો ધર્મ છે" એમ વિદ્યાચતુર માને છે ને ગુણિયકને તે કાર્યમાં સાથ આપવા સૂચવે છે. વિદ્યાચતુર આવા કાર્યનાં સામાજિક પરિણામ બરાબર જાણે છે. "આપણા લોકનું બીજી રીતે કલ્યાણ કરવાને આપણે આ કાર્યને લીધે અરાક્ત

શર્ધું.^{૧૪} એ ધર્મ જનવતાં એ પ્રધાનપદનો લાગ પરમ સંતોષથી કરશે, પોતાને અધિકારથી દૂર કરવા સ્વયમેવ મહારાજને વીનવશે.

લાગવૃત્તિમાં દહતા એ મહારાજનો પણ પ્રતાપી ગુણ છે. પુત્ર ન હોતો સારે ખુદ સામંત તરફથી ફરી લક્ષ કરવાની સૂચના થઈ તેનો ધનદાર કરવાનું પરાક્રમ એ કરી શકે છે. સામંત પોતે રાજ્યને યોગ્ય છે એવો અભિપ્રાય એને નહિ ત્યાં મુઘી “પુનર્લક્ષ કરી મારું ક્ષત્રિયપણું, મારું રાજ-અભિમાન અને મારી રાણી પરની મારી પ્રીતિ—એ સર્વને કલંક બેસે એવું કામ મહારાજ દેહમાં પ્રાણ છતાં દી કરનાર નથી.”^{૧૫} અવસાન સમયે આ પ્રજા-વાસલ રાજા પ્રજાને વિશિષ્ટ રીતે સંભારે છે. “આ રંક પ્રજાના કલ્યાણનો વિચાર કરજો—હોં. પ્રજા રંક છે—બોલતી નથી—પણ મેં એને સારું કંઈ કંઈ” નથી—તમે જૂલસા નહિ—પ્રજા...મણિરાજ, અજપાન અને શરીર સ્વછ પ્રજાને જાળવજો.”^{૧૬} લાગ અને તપમાં જ આ સ્ત્રીપુરુષોનાં સૌંદર્ય અને સિદ્ધિ છે. સૌભાગ્યદેવી અને ધર્મ-લક્ષ્મીનાં સરવો એ જ વાણી ઉચ્ચારે છે. ગુણસુંદરી અને કુમુદસુંદરીનો એ જ જીવનબોલ છે. સરસ્વતીચંદ્રમાં તો મોટામાં મોટી વાસના લોકકલ્યાણની જ છે. એની યોગ્ય રીતિ અને આયોજના શોધવા તે લક્ષનો લાગ કરી બાંહે છે, અને પ્રીતિ અને લક્ષ સ્વીકારી પાછો આવે છે. પણ એના જીવનનું પરમ પ્રેરક બળ લોકકલ્યાણની સદૃશિ જ છે. ચિત્તની એ બલિષ્ઠ મુદ્રા એના નિદ્રામાંના ઉદગારમાં પૂરી પ્રકાશે છે: “ઓ મારા આવદેશ, તારી ભવંદર અનાથતા જેઈ હું કંઈ છું. હું શું કરું? કુમુદસુંદરી, તમારો લાગ મેં ન કર્યો હતો તો તમારા અદૈત સહચારમાં રહી દેશની આ સ્થિતિ સુધારવા હું મથા. કુમારો પુરુષ આ દેશમાં સીઓમાંથી બદિશાર પામે છે, અને સીતર્ગર્જન કલ્યાણ તમારા જેવી સીના સાધન વિના

૪. ‘સર’ બા. ૪થો, ૫. ૭૫૭; ૫. ‘સર’ બા. કન્ને, ૫. ૧૯૯;
૧. ‘સર’ બા. ૩જો, ૫. ૩૧૮.

અસકચ છે-પણ હવે કોમવનનાં વાઘવરુ તમારા સહચારના માર્ગ વચ્ચે બિમાં રહે છે ને મને કંપાવે છે." ૭

સરસ્વતીચંદ્ર સમજ્યો હતો કે સુંદરગિરિના સાધુઓ પણ સંસારનો ત્યાગ કરતા છતાં લોકકલ્યાણમાં અટૂત હતા. કાઈ ને કાઈ રીતે લોકની સેવા કરનાર યોગીઓ જીવનની અને જગતની ઉપેક્ષા કરે છે એમ કેમ કહેવાય? કવિતા અને દર્શનથી જ્યો જગતને ભીંજવે છે, તેનો નાશ કરતા નથી પણ સાચી રીતે જીવંત અને ગતિમય કરે છે, તેઓ મિથ્યા જીવન ગણે છે એમ કેમ કહેવાય? આપે દીધા ધરમાં કે કુટુંબમાં પુરાઈ રહે તે જ જીવનધર્મી ગણવામાં મોટો દોષ છે. આ જ સાધુઓ પાસેથી કલ્યાણપણનો વિધિ સરસ્વતી-ચંદ્રને મળી રહે છે. તેઓ સંસારમાં રક્ત નથી, સંસારથી વિરક્ત નથી, અરક્ત છે. જગતનો નાશ કરી લક્ષ્યનાશ તેઓ કરતા નથી, પણ વ્યવહારમાં પણ મહાન કાર્ય સાધવામાં કેટલોક ઉચ્છેદ આવશ્યક થાય છે તેમ અલખ જગાવવા તેઓ કરે છે. દરેક લક્ષ્યરૂપમાં- જીવ આદિ, રૂઢિ આદિ, ધર્મ આદિ, સંસ્થા આદિમાં-અલક્ષ્ય અનુસ્યૂત ભાવના, આત્મા પ્રકટાવવો તેનું નામ અલખ જગાવવો છે. જીવધર્મરૂપનું ઐક્ય ભક્તિથી, ગૃહસ્થધર્મ, રાજધર્મ, શ્રૈણુધર્મ આદિ જન્માદિથી પ્રાપ્ત ધર્મનું પાલન કરીને, જ્ઞાનથી ને સમાધિ-યોગથી સાધી શકાય છે. જીવધર્મરૂપના ઐક્ય વિના અલક્ષ્ય પ્લુતસ્વરૂપ પામવાની કલ્પના મિથ્યા છે. “જીવર્થગ ઈન્દ્રિયગરૂપ સ્વયોનિર્મા પ્રાપ્ત યર્ષ તે દ્વારા જ અલક્ષ્ય પરાવરરૂપ પરમ યોનિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પરમ લક્ષ્યાત્મા ઈન્દ્રિયે પ્રાપ્ત કરવાનો આ એક જ માર્ગ છે-તે માર્ગ નિષ્કામ મદ્વાવસ્થાવિધિ વિના અન્ય સમજશો નહિ. તમને મુદ્ધિ આશય પામવાની દીક્ષા ■ તે લોકમુદ્ધિ આશયની નહિ પણ ઈન્દ્રિયમુદ્ધિ આશયની સમજજો. લોક અજ્ઞાની છે, તેમના મોદ કે અનુમોદ સાથે સાધુજનોને સંબંધ નથી, પણ તેમના કલ્યાણ

સાથે ઉત્તમાધિકારીઓ સંધાય છે."૯ નિષ્ક્રુદાસ દ્વારા ગોવર્ધનરામજી સરસ્વતીચંદ્રને સંગ્રારમાં પાછો વળાવતાં તેને તેમજ નવા યુગના વિધાયકો અને મહાવીરોને નીતિસંદેશ આપી જાય છે. " સંસારના ક્રોધાદ્યથી ભડકેલો મા, પામર અમ્મ જીવેલી કરેલી રતુતિથી કે નિન્દાથી કગારો મા, એકદેશીય એકકાલીન અનુભવ અને વિદ્યાથી તેમ એકમાર્ગી ભુદ્ધિથી જ સંભૂત થયેલા જીવેલા-પવન જેવા- પ્રપાટાથી તણુશે મા, સર્વ વસ્તુને ગોચ આદર કરનારી સર્વાસ્તિકતા વિનાની શ્રદ્ધાથી બધાશે મા...સર્વેમાં અધ્યાત્મબળમાં અચળ રહી, તમારા મહાપરના વિધિમાં અખંડ સત્જગતાથી પ્રવૃત્ત રહી, એ યતના અતિથિમાત્રનું કલ્યાણ સાધ્ય કરી, એ યતમાં તમારા આયુષ્યના સર્વ અંશને હોમી દેજો !"૧૦

આ દીક્ષામાં દુર્ગારામથી મણિલાલ સુધીના સર્વ જીવનવિધાયક-પ્રવાહ એકત્રિત થતા જણાય છે—ભુદ્ધિએ પૃથક્કૃત વિચારરૂપે નહિ પણ સૌંદર્યસૂક્ષ્મરૂપે, કલ્પનાએ રચેલા નવજીવનરૂપે; એટલું જ નહિ, એમાં ઋતિની કલ્પનામાં શક્ય હોય તેટલી નવા યુગની દીપ્તિમય આગાહી છે

['અર્વાચીન ચિંતનાત્મક ગદ્ય'ની પ્રસ્તાવનામાંથી]

૬. 'સર' ભા. ૪થો, પૃ. ૮૦૨; ૧૦. 'સર' ભા. ૪થો પૃ. ૮૦૩.

*

લઘદીર્ઘતા બદલવાનું અને નાનાણાકમાં છે, પણ ગોવર્ધનરામના સ્વરાવરોહ તેમનાથી નિષ્કૃષ્ટ છે. આ લઘદીર્ઘતા અને લાક્ષણિક આરોહ-અવરોહોથી ગુજરાતી ભાષા હજીવંત તાન સિદ્ધ કરે છે, અને કવચિત્ તે એવી રચના આવે છે કે સમસ્ત જગતના લગ્ન મધસાહિત્યમાં પણ એની નોંડ હશે કે કેમ એવી રાંઝ લાગી કરે છે.

—નિષ્ક્રુદાસાદિ જિવેદી ('વિવેચના,' પૃ. ૧૮)

બાણ અને ગોવર્ધનરામ

લેખક : રામપ્રસાદ બક્ષી

['સરસ્વતીચંદ્ર' બા. ૧લો પ્રકટ થયો તેની ત્રણ વર્ષ પહેલાં-ઈ. ૧૮૮૪-માં 'હાદબરી'નું ગોવર્ધનરામના બનેલી શ્રી. હમનલાલ દસ્તિલાલ ખંડ્યા-કૃત ભાષાંતર પ્રકટ થયેલું. આ ભાષાંતર ગોવર્ધનરામે એકથી વધુ વાર હિંસાદથી વચિત્તું ને વખાણેલું. વળી ગોવર્ધનરામ સંસ્કૃતના જળસ શોષીન હતા, બાણના પ્રશંસક હતા. બાણની અસર 'સરસ્વતીચંદ્ર' કારના ગદ્યમાં જ; છતાં એ અન્ધ અતુકરણ નથી; ગોવર્ધનરામનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ એમના ગદ્ય ને અલંકારોમાં અણુછતું રહેતું નથી, તે સંસ્કૃતના બ્યુત્પત્ત નિદાન અર્ધી દર્શાવે છે.]

શ્રીમત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાડીની, 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં એમણે વાપરેલી, ભાષાશૈલી વિશે જે અનેક અને વિવિધ અભિપ્રાયો દર્શાવવામાં આવે છે તેમાં એક સાધારણ રીતે પ્રચલિત બની ગયેલો અભિપ્રાય એવો છે કે એમની શૈલી બાણ હાદબરીકાર જેવી છે. આ સામ્યદર્શન કે'ક અંગે હાંમાં વિચારધન વાક્યો પૂરતું અને અધિક અંગે ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારના પ્રયોગના માની લીધેલા સમાન અંશને આધારે પ્રચલિત બનવા પામ્યું છે; તેથી શ્રી. ગોવર્ધનરામની વાણીની લાક્ષણિકતાને અંશતઃ અન્યાય થાય છે.

એ સામ્યદર્શન આમાન્યવાચકની અનિપુણદર્શી-દૃષ્ટિને અતુરપ ક્ષમા આપણે ગણી લઈએ પણ બારીકીથી, કાળજીથી નોંધને એ એ લેખકોની શૈલીની તુલના કરીશું તો એ માની લીધેલું સરખાપણું સંપૂર્ણ રીતે પૂરવાર થતું નથી એમ જણાય છે, અને શ્રી. ગોવર્ધનરામની સ્વદીય શૈલીવિશિષ્ટતાની પ્રતીતિ થાય છે.

બાણની મહાવાક્યરચના અને એની ઉત્પ્રેક્ષા એ અને શૈલી-વિશિષ્ટતાઓ એકબીજાને આશ્રયે રહેલાં છે. હાંમાં હાંમાં વાક્યો રચવાથી ઉદ્દેશ્ય અને વિષય વચ્ચે અંતર પડી જાય છે. તેથી વક્તવ્યમાં અર્થભાન દૂરાવયથી દુઃસાધ્ય બને છે. જે વિધાન કરવાનું છે, જે વિધાન કયાવસ્તુનો આવશ્યક અંશ હોઈ અવશ્ય કરવું પડે તેવું હોય છે,

એ વિધાન અલંકારજ્ઞાના આડંબરમાં દબાઈ જાય છે. આમ થવાનું કારણ બાણી અનેક ઉત્પ્રેક્ષામાં વિહરતી હોવાના છે. એની એ ઉત્પ્રેક્ષાએ કાઢી નાખીએ તો વાક્ય સહજ રીતે દૂકાં જતી જાય. અને લાંબાં વાક્યમાં સમાવી શકાતી અર્થસમૃદ્ધિનો આગ્રહ બાણીને ન હોય, દરાન્વયને એ સર્વથા વળ્યું ગણે તો ઉત્પ્રેક્ષાપરંપરા લંઘાવવાને બાણી સક્ષમ નહિ. આ પ્રભાણે વાક્યદીર્ઘતા અને ઉત્પ્રેક્ષા વચ્ચે અન્યો-ન્યાય છે. આ ક્યનના સમર્થનમાં બાણીરચિત કાદંબરીમાંથી ઉદાહરણો આહોં ટાંકવાની જરૂર નથી—કારણ કે જેઓ એ કથાના અભિજ્ઞ છે તેઓને ઉદાહરણની જરૂર નહિ રહે અને જેમને એ સંસ્કૃત રચનામાં રસ નથી તેમને એ વાક્યમજોદાનમાં પ્રવેશ કરવો તે બૂલબૂલામણીમાં દાખલ થવા જેવું કઠાગાનું કારણ બને. પરંતુ બાણી એ શૈલીનો સર્વથા સર્વજ્ઞ દોષજ જેવામાં આવે છે એ લક્ષમાં રાખીને એનો શુલ્કપક્ષ સંક્ષેપમાં દર્શાવવો યોગ્ય છે. કાદંબરીની ભાષાને અતિ પરિશ્રમ વિના સમજી શકે એવાને જ ઉદેશીને કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે; જેમને એટલો સંસ્કૃતનો પ્રલજ્જ-વેગ સાંપડો નથી એમને તો એ બહુ દુર્બોધ રહે એ સમજાય તેવું છે. કાદંબરી એવા માટે નથી: છતાં એવાં મુકુમાર છુદિવાળાં અથવા તો પક્ષ ભાષાજ્ઞાન વગરનાં તરુણ તરુણીઓને શિરે પરીક્ષા પાસ કરવા ખાતર એ અંધનો અમુક ભાગ વાંચવો પડે છે એ વસ્તુસ્થિતિ એ પરીક્ષાર્થીઓને મોટી વિપત્તિ છે, પાક્યપુરતક નિયત કરનારાઓની બાણી માટેની અતિ-ભક્ષિતની તેમ જ શીખનારની અશક્તિની ઉપેક્ષાની, નિશાની છે, અને કાદંબરીકાર મહાકવિ બાણીને મંદભાગ્યતા છે. એ વાયક-વર્ગની દૃષ્ટિએ બાણીને જોવાય નહિ અને મૂલવાય નહિ. એમાં તો મર્યાદા યોગ્યિતુર્વચનીયતા. વસ્તુસ્થિતિના આટલા નિરૂપણ પછી હવે બાણીની શૈલીનો શુલ્કપક્ષ લક્ષમાં લઈ શકશે.

બાણીની ઉત્પ્રેક્ષાની લાંબી વીચિમાં પ્રવેશ કરનારને, છુદિને પ્રદીપ કરે અને રસરસિતને વૃક્ષ કરે એવાં વિવિધ સૌન્દર્યદર્શનનો લાભ

મળે છે અને એ રીતે લાંબી મજલનો એને મારો જાહેરો મળી રહે છે. હા; એવી પણ ઉત્પ્રેક્ષાઓ બાણુ પોતે છે ત્યાં ચાલુ વિષય અને એમાં બાણુ આપેલા ઉપમાન. એ બે વચ્ચે સાધર્મ્ય કેવળ કલ્પિત હોય, અથવા કલ્પનાસાધ્ય પણ ન હોય એવું માત્ર સખ્દના શ્રેયથી યતા એ અર્થોને આધારે રહેલું વાસ્તવિક સાધર્મ્ય વિનાનું સખ્દાર્થગત સાધર્મ્ય હોય. આવી ઉત્પ્રેક્ષાઓનો બચાવ કરવો મુશ્કેલ છે: માત્ર એટલું એના બચાવમાં કહેવું હોય તો કહેવાય કે વાચકની ભુદ્ધિ એ સરાણુ ઉપર ચડીને તીવ્રતાનો ગ્રણુ પ્રાપ્ત કરે છે. એવો બચાવ કરીએ કે ન કરીએ, બાણુની શ્રેણિબદ્ધ ઉત્પ્રેક્ષાઓ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો આનંદ આપે છે, કે ભ્રેષ્ઠ: પ્લેન હિ પુનર્નવતાં વિષતે એ ન્યાયે ક્ષ-પ્રાપ્તિની ધન્યતા ઉપજાવે છે, અને પરિશ્રમનું વિરમરણ યતાં અવરીષ-રૂપે આત્મસંતોષનો અનુભવ કરાવે છે.

ગુણપક્ષમાં બીજું એ કહેવાનું છે કે આ ઉત્પ્રેક્ષા અને વાક્યદીર્ઘતા સંસ્કૃતની સમાસરચના ઉપર અવધર્મ છે; અને બાણુની સમાસરચના એવા પ્રકારની છે કે અધિકારી વાચકને વાચનમાત્રથી જ, એ અનિકામ સમાસોમાં અંગમૂલ પક્ષે સ્વયમેવ છૂટા પડી જતાં જણાવાથી, અર્થભ્રાંષ ઉપજે. બાણુની સમાસરચનાનો આ ગુણ બરાબર સમજવો હોય તો હસકુમારચરિતની કે ઉત્તરકાલીન ચંપૂઓની સમાસરચના સાથે તુલના કરી જોવી.

બાણુનાં મદાવાકયોથી વાસીને નામતા વાચકો એને બેઠન જોવી, એથી પણ સુંદરતર, મુશ્કિલતર, લાઘવમયી વાક્યયોદ્ધી મુશ્કામ્મ છે તે જોવા રોકાતા નથી.

બાણુની યોદ્ધીના દોષદર્શનની સામે આટલું ગુણદર્શન આવશ્યક હતું. હવે બાણુની અને ગોવર્ધનરામની યોદ્ધીની લાંબાં વાક્ય પરત્વે અને ઉત્પ્રેક્ષા પરત્વે સરખામણી કરીએ.

બાણુનાં વાક્યો લાંબાં માપ છે તેનું કારણ ઉત્પ્રેક્ષા છે. ઉત્પ્રેક્ષા અસંકાર પ્રસ્તુત વિષયનું અપ્રસ્તુત અન્ય વસ્તુ જોડે સાધર્મ્ય કલ્પવાથી

નીપજે છે. અર્થાત્ પ્રસ્તુતવિષયને અપ્રસ્તુત એવા અન્ય વિષયનું આક્રમણ અને એ એમાં સામ્ય હોવાની સંભાવના અથવા દર્શના એ બંને ઉત્પ્રેક્ષાનાં આવશ્યક તરવો છે; આનો અર્થ એ થયો કે ઉત્પ્રેક્ષા યોગ્યનારે પ્રસ્તુત વિષયની પડખે અપ્રસ્તુત વિષય મૂકવો પડે અને પ્રસ્તુતમાં અપ્રસ્તુત જોવો હોવાની સંભાવના કરવી પડે. આ પ્રસ્તુત તે Relevant ખરો વિષય, અને અપ્રસ્તુત તે સર્વથા Irrelevant એમ તો નજ દલી સકાય. એવી અસંબદ્ધતા માનવી એ જોડું છે. કારણ કે ઉત્પ્રેક્ષા ખાતર આવેલો અપ્રસ્તુત વિષય પ્રસ્તુત વિષયના બોધમાં, સૈન્યર્થનમાં ઉપકારક છે. ઉત્પ્રેક્ષા એ ખરેખર ભાવાનું અલંકરણ છે, આભૂષણ છે, છતાં એ નરી હકીકતમાં ઉપયોગી નહિ એવી નવી બાબત ખેંચી આણવામાં આવે છે, એમ કાર્મ દહે તો એ વાતનો સ્વીકાર કરવામાં આપણે કે બાણનો દોષ ઉત્પન્ન થયો નથી. કેમકે અલંકાર એ વસ્તુ નથી, વસ્તુનું અલંકરણ છે એ તો નિર્વિવાદ છે. ભને અલંકાર ખાતર પણ સાદા સીધા વક્તવ્ય અર્થ ઉપર અન્ય વસ્તુનો ભાર પડે છે એની ના દલી શકાય નહિ. નરી હકીકતની, સાદી અને સીધી, સ્પષ્ટ અને સરળ સ્વભાવની, અપેક્ષા રાખનારાઓને એ ભાર અસહ્ય બને એમ સ્વીકારી લઈએ. પણ શ્રી. ગોવર્ધનરામની શૈલીમાં અલંકરણ ખાતર આવેલા એવાં મુલાયમ મનને લારકપ બને તેવાં બાણ તરવો નથી આવતાં; એમનાં મહાવાક્યોમાં પણ નથી આવતાં. કથનની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ થાય તે માટે બે ઉદાહરણો અહીં ટાંકું છું : 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભાગ પહેલાના પ્રકરણ બીજામાં પ્રમાદધનની અભ્યાસમાં અડુચિનું વર્ણન આ પ્રકારે કરાયેલું છે :-

“પ્રમાદધને શાળામાં વેડિવાવાડથી અભ્યાસ કરેલો હતો; અને ઉમરમાં આવ્યે નિલાવરણમાં પરતગતા લાગવાથી, શાળામાં નાનમ લાગવાથી, અભ્યાસ કંટાળાભરેલા વૈતરા જોવો થવાથી,

વિદ્યામાં નિર્ધન પુરુષોની ઉપજીવિસના સાધનપણા વગર ખીજું
 ફલ ન દેખાવાથી, વિદ્યામાં ખીજું કંઈ ફલ હોય તો તે ફલ
 ભણેલાઓને નોકર રાખી તેમની પાસેથી લઈ શકાશે એવી અમન
 હોવાથી, વિદ્યાના જાંઝારના નમૂનામાં શાળાના માસ્તર નગર
 આગળ હતા તેને સહિ ખાલી માન આપતા પરંતુ રાજકાર્યમાં
 તેમની સલાહ લેવાની પણ દલીલ રાખીને જરૂર લાગતી ન હતી તે
 જેવાની ટેવ હોવાથી, અંગ્રેજી વિદ્યામાં માત્ર સ્વભાષા અને રાજ-
 ભાષાનું જ મહત્ત્વ લાગવાથી, સંસ્કૃત ભાષા માત્ર પુરાણી જેવા
 પૂજનીય પણ ભિન્નક વર્ગને જ ઉપયોગી તથા શોભાવાળી દેખા-
 વાથી, મણિતવિદ્યા, તત્ત્વવિદ્યા, વેદાંત વગેરે તો નવરા માણસો,
 ધરડાઓ, સંન્યાસીઓ, સાધનરહિત માણસો અને એવા ખીજા
 માન આપવા થોડા પણ ખરું જોતાં નકામા માણસોને જ ઉપ-
 યોગી છે એવું લાગવાથી, પિતાના તરફથી પણ આવા સર્વ
 વિચારોનું ખીજા મનેહું અને તે ચોતાના આગસુ વિચારરૂપ
 જળથી જલિ પામેહું હોવાથી, પિતાનો અને પોતાનો મતભેદ પડે
 તે પણ પુત્રધર્મથી વિરુદ્ધ છે એ રીતની આવા વિષયોમાં જલિ
 રહેવાથી, આસ્થાસના મંડળની ખુશામત-અપ્રિય પણ સુલ ભાસ-
 નારની ખામી-અને અનિષ્ટ પરિણામોના અનુભવનો પ્રસંગ ના
 આવેમો-એ સહિ કારણથી, પોતાની જલિને સારુ સામાન્ય રીતે
 સુધને દોષ છે તેમ હિંમો અગ્નિપ્રાય હોવાથી, પ્રમાદધન પ્રમાદ-
 માં જ રહેતો." "સરસ્વતીચંદ્ર" ગ્રંથની જાણેલી વીશ પંક્તિ જોટલા
 મોટા વિસ્તારમાં વિસ્તીર્ણ થયેલા આ વાક્યમાં એક પણ શબ્દ
 અપ્રત્યુત-વિષયક નથી એ સ્પષ્ટ છે. શ્રી. જોવર્ધનરામનાં સાંજા
 વાક્યો ખાણની માફક ઉત્પ્રેક્ષા-પરંપરાથી લંબાતાં નથી; એમાં
 ઉત્પ્રેક્ષા જ ન દોષને અપ્રત્યુતના આક્રમણનો પ્રસંગ જ આવતો
 નથી. વક્ત્રાજ વિષયનાં અનેક અંગકોષો, અનેક કારણોની
 પરંપરા એ આ વાક્યના વિસ્તારનું કારણ છે. ખાણની અને

ગોવર્ધનરામની આ શૈલીનો બેઠ મહત્વનો છે. બાણના ઉત્પ્રેક્ષા-પ્રચુર વાક્યવિસ્તારમાં અર્થની સ્પૃહિની સાથે સંકુલતા આપી જવાનો દોષાવકાર રહે છે; ગોવર્ધનરામના આ હાંખા વાક્યમાં કેવળ કારણ-પરંપરારૂપે રજૂ થતી વિચાર-સમૃદ્ધિ છે, સંકુલતા નથી. અપ્રાસંગિક, અનાવશ્યક બાબત એમાં કંઈજ નથી. આજનો લેખક આમાં જો મુખ્યવક્તવ્ય રજૂ કરવામાં વિલંબ થાય છે તેને પસંદ નહિ કરે; કારણદર્શક 'થી'ની વણજાર વાચકની ઊંઘાને ધીજવી નાખે એ આજના લેખકને નહિ ગમે; એથી જ કારણદર્શક ઉપ-વાક્યોને પૂર્ણ વાક્યો બનાવીને આ રીતે લખશે.

“ઉચ્ચરમાં આજે વિલાવસ્થામાં એને પરતંવતા લાગી; શાળામાં એને નાનમ લાગી...” ઇત્યાદિ. પણ એ ફેરફાર પણ મૂળ વાક્યમાં અપ્રાસંગિક અને અનપેક્ષિત તત્વ કાંઈ નથી એવી જ ખાતરી કરાવનારો થશે.

એજ પ્રકરણમાં આ પ્રકારનું પણ એથી પ્રમાણમાં દૂંકું, કારણ-પરંપરાવાળું વાક્ય કુમુદસુંદરીની મનોદશાના વર્ણનમાં આવે છે:—

“આમ છતાં કાળના પ્રવાહનું બળ, નવીન સૃષ્ટિનો અનુભવ, ખીજાં સૃષ્ટિના આનંદની હારતીનો વેગ, પોતાના બાળક મનની સ્થિતિસ્થાપકતા, ઈશ્વરેઆને શરણુ થવાની આવશ્યકતાશુદ્ધિ, નિરુપાય વાતને નભાવી લેવાનો શાણો વિચાર, અને નવા પતિના સંબંધને લીધે હવે પરચુરુષ બની ગયેલાની કટખના પણ કરવી એ પતિવતા-ધર્મની વિરુદ્ધ છે એવું યાન : આ સહિને લીધે બળવાન બાળકીએ પોતાના મનને તંગ ખેંચી હળવે હળવે સ્વાધીન કરી લીધું હતું અને સમય-ધર્મને અનુસરવા લાગી હતી.”

આ વાક્યમાં પણ કુમુદે પોતાના મનને ક્યાં ક્યાં કારણોને લીધે, ક્યાં ક્યાં સાધનોની મદદથી સ્વાધીન કરી લીધું હતું એ દર્શાવનારી સાધનોની પરંપરા પ્રાસંગિક છે. એમાં અપ્રાસંગિકતા

પણ નથી અને અપ્રસ્તુતની અપેક્ષા રાખતી બાણુ જેવી ઉત્પ્રેક્ષા પણ નથી. બાણુની ઉત્પ્રેક્ષામાલા સંકુલતા ઉપજાવે છે એ સ્વીકાર્ય હોય કે ન હોય તો પણ ગોવર્ધનરામનાં આ વાક્યોમાં અર્થની, વિચારની સંપત્તિ છે, સંકુલતા લેશ પણ નથી એ આપણે કબૂલ કરવી પડે તેવી હકીકત છે.

ગોવર્ધનરામને બાણુના જેવો ઉત્પ્રેક્ષાના પ્રયોગનો શોખ છે એવી પણ માન્યતા પ્રચલિત છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના પૂર્ણ પ્રાકટ્યને એકાવન વર્ષ થયાં એ પ્રસંગે યોગ્યથેલી એક સભામાં એક વિદ્વાન વક્તાએ આવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો. અલંકારમય શૈલીનો ગોવર્ધનરામ ઉપયોગ કરે છે; એમની કૃતિમાં ઉત્પ્રેક્ષાનો સદંતર અભાવ છે એવું અભારે હું પણ કહેતો નથી. ઉત્પ્રેક્ષા છે અને હોય ત્યાં ચમત્કારપૂર્ણ હોય છે. દાખલા તરીકે, આ ઉત્પ્રેક્ષા, કલાવતીના વર્ણનમાં એમણે યોજી છે: “તેનું કૃશાદર સર્વના દષ્ટિપાતથી સગર્ભ થવા ભાગતું-પ્રકુલ્લ થતું હોય તેમ સ્ફુરવા માંડ્યું.” પણ જેટલી વિપુલતામાં ઉપમા અને રૂપકોનાં ઉદાહરણો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં મળી આવે છે તેટલી વિપુલતા ઉત્પ્રેક્ષાની એમાં નથી, એ તો નિઃસંશય વાત છે. ‘ખરું’ કહીએ તો ઉપમા અને ઉપમા કરતાં પણ રૂપક એ ગોવર્ધનરામનો પ્રિય અલંકાર છે. તત્કાલ વર્ણવિનિયતી નેડે સામ્ય ધરાવતા હોય એવા પોતે પૂર્વે અનુભવેલા, સ્મરણમાં સંસ્કારરૂપે સંપ્રહાયેલા અને પ્રસ્તુત તાત્કાલિક અનુભવના સામ્ય-બળે ચિત્તમાં તાજા થઈને ઉપરિચિત થના અપ્રસ્તુત વિષયો એ ઉપમા અને રૂપકની સામગ્રી છે. ઉપમામાં પ્રસ્તુત વિષય જે ઉપમેય, અને અપ્રસ્તુત વિષય જે ઉપમાન એ બંને સમાનરૂપે સમાન દૃશ્યએ વર્ણવિનિયત બને છે; પણ રૂપકમાં તો જે પ્રસ્તુત ઉપમેય હોય તે સમાસમાં ગૌણ-પદ બને અને પ્રધાનપદવાચ્ય ઉપમાનને રૂપે વર્ણવાય છે. ગોવર્ધનરામની કવિદષ્ટિ તત્કાલ મનિદ્રિત વર્ણવે, અને સામ્યબળે એના ઉપર આશ્રિત થતો અપ્રસ્તુત પૂર્વાનુભૂત વિષય, એ બેનો અભેદ

જુએ સારે જ કૃતાર્થતા અનુભવતી જણાય છે. આ આના જેવું છે એવી ઉપમાથી એમને પૂર્ણ સંતોષ નથી. આજનાં અને અગાઉનાં બંને માનસચિત્રો એકરૂપ બને અને રૂપક નિષ્પન્ન થાય ત્યારે જ ગોવર્ધનરામને સંતોષ થાય છે. એમની આ કવિદક્ષિણ અને સમર્પણ-રીતિનું પરિણામ એ આવે છે કે એમની કૃતિમાં ઉપમા કરતાં રૂપકોની સંખ્યા ઘણી વધારે છે. અને અભેદથી પણ આગળ વધીને ઉપમેયને ઉપમાનમાં ગણાવી નાખતી અતિરાયોક્તિ પણ ઘણી છે. ઉપમાનું એક ઉદાહરણ લઈએ:—ભાગ ૧; પ્રકરણ ૧૨; રાજમહેશનું વર્ણન—

“કન્યાવય ગયા છતાં પણ ઘાટડીચણિયો પહેરનારી કાઠીઆવાડી કલાવર સીના જેવો રાજમહેશનો દેખાવ હતો. દરતી મોટી ભીંત કાળા પટાવાળા ઘોળા ચણિયાના ઘેર જેવી લાગતી હતી. રાતી ભાતવાળી, કરચલીવાળી, લીલીછમ ઘાટડી શરીર ઢાંકી નેશા ઉપર વેરાઈ રહે તેમ ભીંતના કાંગરા પર ઝાડો દેખાતાં હતાં. અને તેમના શિખર પર લીલો ગોળાકાર રમતી શાખાઓ લીલી ઘાટડીમાં ઢંકાયેલો સ્તનમંડળનો આવાસ ઉત્પન્ન કરતી હતી. સહને માથે માથાની ચેંટ મહેશના માળ દેખાતા હતા અને તીવ્ર કટાક્ષ મારતી ચળકતી આંખોની પેઠે કાચમઠ તેજ મારતું હતું. એ નારીની સેંથીના આગલા છેડા પર બોર મૂક્યું હોય તેમ કાચમઠ ઉપર અગ્રભાગે બિડતો બિડનો એક પોપટ આવી બેઠો હતો. રંગીન કાચ મોં પરનાં છૂંદણાં ત્રાજવા જેવા લાગતા હતા.”

રાજમહેશને કાઠીઆવાડી કલાવર નારીની ઉપમા આપવામાં અને એ ઉપમાને બંને પક્ષે સર્વાંગસંપૂર્ણ બનાવવામાં ગોવર્ધનરામે સારો શ્રમ ઉઠાવ્યો છે. સેંથીના બોરના ઉપમાનને યોગ્ય બીજો કોઈ રાજમહેશનો ભાગ ન મળવાથી બિડનો બિડતો આવી બેસનારો પોપટ પણ તેમાં આણવો પડ્યો છે. આ ઉપમામાં એમને સ્વાભાવિક સુલગતા પૂરી નથી સાંપડી. પણ રાજમહેશના એમના માનસમાં દૃઢ થયેલા

ચિત્રને સ્પષ્ટરૂપ કરવામાં સામ્યજને સ્મરણમાં આવેલી કે આણેલી કાડીઆવાડી નારી ઉપકારક નથી બનતી એવું સાવ નથી.

ઉપમામાં પણ એઓ સ્વાભાવિક મનોહરતા આણી શકે છે એવું ઉદાહરણ નર્તિકા કથાવતીના વર્ણનમાં મળે છે:

“સમુદ્ર જેવા કરચલીચાળા ધાવરાની-કિનારા પર જતાં ફીણુચાળાં મોળાં જેવી ચંગકતી-કાર તળેનાં ઘૂંટણ નીચે કમાન બની ઢળકતાં ઝંઝીરાં માછલીઓ પેઠે ચંગકતાં દત્તાં; અને પગની નાગુદે આંગળાઓ પર પહેરેલી વીંટીઓ, માછલીઓ વગેરે ત્રીણા અલંકાર અને નૃત્યસમયે ઊછળતા સુંદર નાના નખ; એ સર્વથી સમુદ્રના ભેરથી કિનારે ઊછળી પડતા શંખધા અને છીપોતું સ્મરણ થતું હતું.”

આ ઉપમા અને સ્મરણાલંકારવાળા વર્ણનમાં આકૃતિની તાદ્યતા અને વર્ણની-રંગની-વિવિધ સુંદરતા ઉપમાનની મદદથી સવિશેષ પ્રતીતિવિષય અધિકતર ચમત્કારક બને છે. મુખ્ય ઉપમાન સમુદ્ર છે, અને મોળાં, માછલીઓ, છીપો એ એનાં પ્રાસંગિક અંગો છે.

આવી આવી ઉપમાઓ સુંદર છે પરંતુ એમાં વર્ણવિષય અને ઉપમાન ઉભય વિશાળ વિસ્તારમાં પથરાય છે. ઉપમેય અને ઉપમાન બંનેનાં પ્રથમ અલગઅલગ પણ વર્ણનસમયે નિષ્કૃતર બનતાં માનસ-ચિત્રો નિષ્કૃતવર્તી હોવાં છતાં ભિન્નરૂપ છે; તેથી બંનેનાં અંગઉપાંગોને આલેખવાનો લેખકને અવસર મળે છે, અથવા સર્વાંગે સંપૂર્ણ ઉપમા ધડવા માટે એમ કરવાની એમને આવશ્યકતા ઊભી થાય છે. રૂપકમાં ગોવર્ધનરામના માનસપટ્ટની આવી સ્થિતિ હોય છે. બંને ચિત્રોને સંનિહિત રાખે અને સ્વનંત્ર અંગઉપાંગોને નિરતિ અવશેષ, સરખાવે એવી સ્થિતિ હોય છે. જ્યારે રૂપકનાં ઉપમેય અને ઉપમાન અભેદ સાધીને એકરૂપ બને છે ત્યારે એમના વર્ણનમાં પણ સુખનતા અને અર્થધનતા આપણને ચકિત અને મુગ્ધ બનાવે એવી ઉત્પન્ન થાય છે. સરસ્વતીચંદ્ર ધીર અરવંધા, અંધારી રંગનીમાં સ્તવવત્ પડ્યો છે ત્યારે

ગોવર્ધનરામ રૂપક દ્વારા અલંકૃત વૈચિત્ર્યયુક્ત ચમત્કારમંત્રક વર્ણન આપે છે: જુઓ ભાગ ૨, પ્રકરણ ૭:—

“એને ધારણ કરનારી રાત્રિચિતામાં અંધકાર ભરભર બળવા લાગ્યો.”

અહીં રાત્રિને ચિતાનું રૂપક આપ્યું છે. રાત્રિ અને ચિતા અભિનરૂપ બન્યાં છે. અંધકારને અગ્નિનું રૂપક આપ્યું છે, એમ “બળવા લાગ્યો” એ દ્વિપાદને આધારે આપણે કહીએ તો અંગ્રેજી ભાષાના અલંકાર-પ્રકાર પ્રમાણે ઉચિત ગણ્યારો; પરંતુ સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રનાં ધોરણો પ્રમાણે ઉચિત નહિ ગણાય. ‘અંધકાર-અગ્નિ’ કે ‘અંધકારરૂપી અગ્નિ’ એમ કહીને અગ્નિનો રાષ્ટ્રનિર્દેશ કર્યો હોત તો રૂપક બનત. એનો નિર્દેશ નથી થયો, અગ્નિનું અંધકારમાં સંપૂર્ણ નિગરણ થઈ ગયું છે, એથી સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્ર પ્રમાણે આ રચના અતિશયોકિતની કક્ષામાં જઈ પહેલે. એ બધું આપણે વિચારવાનું અને સમજવાનું છે; ભેખે તો એક અદ્ય, સૂક્ષ્મતા, અર્થધન વાક્યમાં પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કર્યું. આવી સમનતા અને સંશિપ્તતા, અને એમાં છૂપી રહેલી, ભરચક રહેલી, વાચક સ્વછુદ્ધિએ વિસ્તારી શકે, બદલાવી શકે, એવી અર્થધનતા; એ ગોવર્ધનરામનાં રૂપકોનો વિશિષ્ટ ગુણ છે. એક બીજું ઉદાહરણ સર્પ-એ-જ પ્રકરણમાંથી:

“આખા દિવસની ક્ષુધા વિચારમાત્રનું ભક્ષણ કરવા લાગી અને મરતક ખાલી પડ્યું: તૃષા કંડને રોકી બેઠી અને સરસ્વતીનો પ્રવાહ નીકળવા માંડે તે પહેલાં તેનું આવમન કરવા લાગી.”

અહીં પણ ઉપર જણાવેલાં કારણોને લીધે અતિશયોકિત અલંકાર છે. ભક્ષણ કરનાર માણસની ક્ષુધા એ ભક્ષણવ્યાપારનું કારણ હોય, અને પીનારની તૃષા એ જલપાનવ્યાપારનું કારણ હોય; તેને બદલે અહીં ભક્ષણ કરનાર અને પીનાર માનવરહેને દૂર કરીને, વિદ્યુત્પત્ત કરીને, વ્યાપારની કારણભૂત ક્ષુધાને અને તૃષાને જ આપાનો તથા પીવાનો

વ્યાપાર કરનારી કહી છે, તેથી આ વાક્યમાં અનેરો અદ્ભુત ચમત્કાર આવે છે.

સુંદર રૂપકોનાં તો અનેકાનેક ઉદાહરણો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં મળી આવે છે. તેમાંથી એક ઉદાહરણ લઈને સંતોષ માનીશું. ભાગ ૧, પ્રકરણ ૨ માં આવતા અલકકિશોરીના વર્ણનમાંથી આ ઉદાહરણ લીધું છે:

“ભયંકર ગુમાનરૂપી સર્પ તેના કુમળા મગજમાં પેસી રહી, ધુધવાઈ રહી, તેની બમરો ઉપર રૂણા માંડતો, આંખમાં ઘૂણાંધમાન થતો, શ્રમમાંથી કુંદાકા મારતો અને આખા શરીરમાં વિયમય ચંચળતા પ્રેરતો.” ગોવર્ધનરામનાં રૂપકોની અર્થસમર્પણ શક્તિનું આ સુંદર ઉદાહરણ છે. અલકકિશોરીની નાચની, ડાલની બમરો; ઘૂંચી રહેતી, ‘ચક્રગ-વક્રગ’ થતી, લોલ વિલોલ આંખો, ભયજનક અને પ્રાણના ઉદ્દેશવાળી, સુસવાટા કરતી એની વાણી; અને સગવળ સગવળ થતા એના દેહની તરલતા તથા ચંચળતા; આ ગુણો કે દોષો—સર્પના રૂપકથી સુંદર, સદ્ગતિજનક, ચમત્કારક અને સહૃદયને આનંદદાયક રૂપે રજૂ કરવામાં આવી છે.

૨૧નમાં પણ લાંછન જેવું એ સાડું તો નહિ, પણ આ રૂપક-યોજનામાં એક નાની ક્ષતિ છે તે કુંડ બતાવું છું. ‘શરીરમાં વિયમય ચંચળતા પ્રેરતો’ એ વાક્યમાં ‘પ્રેરતો’ ક્રિયાપદ છે તે આ ક્ષતિનું મૂળ છે. બીજા અંગોની જે ક્રિયા છે, ધર્મ છે, તે માપતી જ ક્રિયાને રૂપે, ધર્મને રૂપે વર્ણવ્યાં છે. આવી ચંચળતારૂપી ધર્મ શરીરનો છે, સાપનો નહિ એવું જાન ‘પ્રેરતો’ ક્રિયાપદથી ઝીપજે છે ચંચળતા શરીરની છે. સર્પ એનો પ્રેરનારો છે. “પ્રેરતો”ને બદલે “ધારણ કરતો” કે એવું સાપને જ ચંચળતાનું સ્વયમેવ ધારણ કરતો બતાવે તેવું, ક્રિયાપદ હોત તો ચંચળતારૂપી ધર્મ શરીરનો તેમ જ સર્પનો ધર્મ બની રહેત અને ક્ષતિ દૂર રહેત. પણ એ ક્ષતિ બહુ નડે તેની મદત્તની નથી.

પ્રથમ ભાગના ત્રીજા પ્રકરણમાં કંઈક ચૂંદ રહેલા રૂપકની સાથે સામયિકાસંખ્ય અસંકાર ચોક્કસ છે તેથી ચમત્કૃતિ વધે છે:

“અમલના ધેનમાં, સ્વાર્થના જડપણમાં, ઉન્માદવિપના આવેગમાં, બાલસૃષ્ટિની લાલકમાં અને રાજના સાગ્યા બચ્ચારની જાળમાં, પેશર્ષ જતું, જીંધતું, મૂર્છા પામતું, ઝાંઝાઈ જતું, અને લપટાઈ જતું—સર્વ મંડળ આ પ્રમાણે ચન્નવત્ થતું હતું.”

અહીં સપ્તમીવિભક્તિવાળા અક્રોધ શબ્દ તોડે પછીથી આવતું વર્તમાનકૃદન્ત અક્રોધ અનુક્રમે લેવાનું છે: ધેનમાં પેશર્ષજતું, જડપણમાં જીંધતું—પ્રભાદિ. “ઉન્માદવિપના આવેગમાં” એમાં રૂપકનો પૂર્વ આવિષ્કાર છે. “બચ્ચારની જાળમાં” એટલે “બચ્ચારરૂપ જાળમાં” એવો અર્થ કરીએ તો રૂપક બને. “અમલના ધેનમાં” એનો “અમલરૂપી નશાના ધેનમાં” એવો અર્થ છે. અમલ એટલે સત્તા એવો જ અર્થ કરીએ તો અહીં રૂપકની સામગ્રીમાંથી અતિશયોકિત નીપજે છે—પણ ‘અમલ’ એ દ્વિઅર્થી શબ્દ છે તેથી એનો જ “નશા” એવો બંન્ન અર્થ થતો માનીએ તેમ પ્રસ્તુતના ઉલ્લેખમાંથી અપ્રસ્તુત સદ્ગુણદાર્યનો ખવનિ શ્લેષયોગે નીકળે છે. ‘સ્વાર્થના જડપણમાં’ એમાં અતિશયોકિત છે એમ સ્વીકારતાં “સ્વાર્થનિદાના જડપણમાં” એવો અર્થવિસ્તાર ખાસ થાય છે. “બાલસૃષ્ટિની લાલકમાં” એમાં બાલસૃષ્ટિનું ઉપમાન શું થાયું હશે એ રૂપક થતું નથી. કદાચ એમાં રૂપક નએ હોય, છતાં પ્રયત્ન કરતાં ઘટાવી શકાય ખરું.

આવી અર્થમીમાંસા કરવામાં હોતું એટલો જ છે કે ગોવર્ધનરામનાં રૂપકમાં અને એમની અતિશયોકિતઓમાં કેટલી અર્થધનતા રહી છે તે દર્શાવવું.

આ પ્રકારે ઉપમા અને એથી અધિકતર રૂપક અને અતિશયોકિત એ અસંકારો ગોવર્ધનરામને જોડેલા પ્રિય છે, તેટલો ઉત્પ્રેક્ષાસંકાર પ્રિય નથી. આ કથન તુલનારૂપ છે, તારિતમ્યદર્શક છે. ઉત્પ્રેક્ષાના અભાવનું

સૂચક નથી એ તો આગળ કરેલા વિધાનથી જ કહેવાઈ ગયું છે.

ગોવર્ધનરામની સૈલી બાણ જેવી છે એમ કહેવામાં કહેનારના મનમાં આક્ષેપનો આશય હોય તો એનો ઉત્તર એ ૭૩ કે બાણની પૃથગ્ગનને સંકુલ લાગતી સૈલી પણ બાણકારને આહ્વાદકર બને છે, તેથી સરખામણીથી આક્ષેપનું મંડાણ ચતુ નથી. અને છતાં જો બાણમાં સંકુલના હોય તો ગોવર્ધનરામમાં પણ માત્ર લાંબા વાક્ય પૂરતા સામ્યને લીધે સંકુલતા છે એમ કહેવું નિરાધાર છે, અને માત્ર કદિપત કે શ્લેષસાધિત સલને આધારે નિષ્પન્ન થતી બાણની ઉત્પ્રેક્ષા ગોવર્ધનરામે થોડી નથી. રૂપકમાં અને અનિશ્ચયોક્તિમાં ગોવર્ધનરામની સિદ્ધિ અપૂર્વ છે અને એ જ એમની સૈલીની વિશિષ્ટતા છે.

*

It was a landmark in the literature, the first great novel of real life in the language. Its prose, though a product of the Sanskritic tendency advocated by Man-sukhram, was a rich medium for the new thoughts and feelings. Love, romance and adventure were artistically presented in a Gujarati form to the growing reading public for the first time, and so also full-drawn portraits of real men and women. And Gujarat, which was swinging back to an appreciation of the old social order, saw it interpreted with great sympathy as a venerable structure to be viewed with reverence and altered with caution.

—K. M. Munshi ('Gujarat & its Literature.')

‘સરસ્વતીચંદ્ર’માંની કેટલીક પ્રસંગવટના

લેખક : ઉપેન્દ્ર છ. પંડ્યા

[‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ગુજરાતનો ગૌરવગ્રંથ છે. તેનો અધ્યાસ કરતાં જુદી જુદી દષ્ટિથી ચર્ચાના વિચારના જેવું ઘણું સાંપડી રહે તેમ છે. અહીં એવા કેટલાક પ્રસંગોને અનુલક્ષીને થોડી ચર્ચા કરી છે.]

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ગુજરાતનો ગૌરવગ્રંથ છે, ગુજરાતી સાહિત્યનું અનેરું આભાવનું આભૂષણ છે, તેની કાષ્ઠી ના પકાય તેમ નથી. ગુજરાતી ગદ્યમાં આંગણીને વેડે ગણાય તેટલાં થોડાં ઉત્તમ પુસ્તકોમાંય ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ શોખરસ્થાનનો અધિકારી છે. જરી અમથી ગણના કરવા ખેસીએ ‘તોયે’ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ને ગાંધીજીની ‘આત્મકથા’ તો ૪૫ લાઈને છબે ચડી બાવે, પણ પછી જરા અડકીને ને લગાર સંકોચપૂર્વક ‘ગુજરાતનો નાથ’, ‘મહેલા છવ’, ‘માણુસાઈના દીવા’, ‘સમૂળી કાન્તિ’ જેવા ગદ્યગ્રંથો ગણાવી શકાય. આ ગણતરીમાં હજી ખીળ થોડા ઉત્તમ ગ્રંથોનાં નામ પણ રુચિભેદે ઉમેરી શકાય. પણ એ યાદીયે ચર્ચા ચર્ચાને કેટલી લાંબી ચવાની હતી? અસમત, કંઈ ખર્ચા સિખરો પર ચાલેક હોતાં નથી, મૌલિકાં જ ગજે ગજે ને ચંદનં જ ઘને ઘને એ ભૂલવાનું નથી.

પણ એનો અર્થ એવો નથી કે જે ગ્રંથોને આપણે ઉત્તમ ગણ્યા તેને ‘ગન્ધાર્જુન’ સમર્પેયામિ’ના મંત્રોદયથી અર્ચો-પૂજાને એવા ઉચ્ચ સાતમા આસમાને ચઢાવી દેવા કે પછી તેની સામે જોવા વારો જ ના આવે. શ્રીમતોનું ઘર ચોભાવતાં વાસણો દીવાળી જેવા પર્વે પ્રસન્ન જ જેમ નીચે ભીતરે છે ને ફરી પાછાં ચક્રચક્રતાં ચર્ચા ઉપે ચડી કટાક્ષ કરે છે, તેનું અસ્તિત્વ ચલુ વિસરાઈ જાય છે, તેનું આપણા ગૌરવગ્રંથોનું બને તો તે હરખાવા કરતાં શરમાવા જેવું જ વધુ ગણાય. આપણે કૂલો ચઢાવવાનો ઉત્સાહ બહુ દાખવીએ

છીએ, પણ ફૂલો કબર પર તો ચઢાવતા નથીને, અંથને છવાડીએ છીએ કે મારીએ છીએ, એવે વિચારવું ધટે.

આજે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નું એવું કંઈક યુવા એકું છે, એમ કહેવામાં અસત્ય જેવું લાગે જ હોય. એની સાચીખોરી, જુગતી-અજુગતી પ્રશસ્તિને કારણે એની સામે ખુશ્લો વિરોધ કરનારો એક વર્ગ પણ આજે ઊભો થતો આવે છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ના સન્નિવાસર્થા અભ્યાસને અંતે એના વિરોધમાં કે તરફેણમાં અભ્યાસીઓ જે કહે તે અવશ્ય વિચારણીય નીવડે. પરંતુ તે માટે આંખો મીંચીને ‘સર-સ્વતીચંદ્ર’ની આંધળી ઉપેક્ષા કરવી નવા જમાનાને જેમ પાસવે નહિ, તેમ જ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પ્રત્યે કેવળ અહોભાવ ધરાવીને તેનો દોષો કે ક્ષતિઓને પણ ગમે તેમ ઘટાવીને, આમીઓનેય ખૂંચીઓ ગણવાની વૃત્તિ તો નવાં ફૂલજીવેડામાં જ ખપે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ આ બધાથી પર છે, એમ કહેવાની જરૂર હોય ખરી? અલગત, દ્વરથી રમણીય લાગતો પર્વત પાસેથી ધીંગો, ખરબચડો, અપરૂપ લાગે, સોહામણો અને ભવ્ય ઓહો લાગે; પરંતુ તેથી તેનું સાચું સૌંદર્ય કે મહત્ત્વ થોડું જ લુપ્ત થાય છે?

સફળાએ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ વિશે આ રીતે વિવેકપૂર્વક સમર્થ મીમાંસા આપણા વિદ્વાન વિવેચકોએ કરી પણ છે. પ્રો. બ. ડ. કાકાર અને પ્રો. શ્રી. રામનારાયણ પાડકે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં વિગત કે દલીલતના દોષો, અસંગતિઓ વગેરે તારવી બતાવ્યાં છે.

અહીં એવી જ કંઈક દૃષ્ટિથી કેટલાક પ્રસંગો વિશે ચર્ચા કરવી ધારી છે.

*

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ બા. ૧લામાં વિવિધ પાત્રોનાં મૃત્યુનું નિરૂપણ કરવામાં ગોવર્ધનરામ ઘણે અંગે સફળ થયા નથી. પહેલા બાગમાં ન્યાં ન્યાં જે જે મૃત્યુ થયાં છે તે તેમણે કેવળ અકસ્માતથી થયેલાં બતાવ્યાં છે. અકસ્માત ન બને એમ નહિ, પણ તે અણધાર્યો અદ્દર આવી પડતો હોય એવો, અસ્વાભાવિક ના લાગવો જોઈએ. લેખકે

તે તે પાત્રોનાં મૃત્યુનું માંડીને નિરૂપણ કરવું જોઈતું હતું એમ કહેવાનો મુદ્દા આશય નથી. પરંતુ 'સરસ્વતીચંદ્ર' બા. ૧લામાં અનેક પાત્રો અને અનેક પ્રસંગોની જોસભરી ઝડપી આગેદૂરને લીધે, તે તે પાત્રોનો અંત આણી દેવા માટે, જોવર્ધનરામે બહુ ત્વરાથી બાજી સમેટી લીધી છે એમ લાગે છે. તે તે સ્થળે મૃત્યુની આગાહીરૂપ પુરોહીમિકા, આગામી ઘટનાનું બીજરૂપે સચન કે અણસાર, રજૂ ન થયાં હોવાથી, મૃત્યુના બધા જ નહિ પણ ઘણાખરા પ્રસંગો સમગ્રપણે વિચારી જોતાં અંશતઃ અપ્રતીતિકર કે કૃત્રિમ-સ્વ. નવલરામનો રાખ્દ વાપરું તો-તાલમેલિયા લાગે છે.

'સરસ્વતીચંદ્ર' બા. ૧લામાં આ રીતે એવાં પાંચ મૃત્યુ થતાં નિરૂપાયાં છે. રાજબા (૫૪)^૧, બુદ્ધિધનની માતા (૫૫)^૨, જડસિંહ (૬૦)^૩, ચંદ્રસદાગી (૨૦૩)^૪, ને ઈશ્વરદાસ (૨૨૬)^૫ એ પાંચનાં.

મૃત્યુ વસ્તુસંકલ્પનાને આગળ ધપાવવામાં આવશ્યક ગણીને જોવર્ધનરામ તેનો આશરો લેતા લાગે છે-જે પાત્રોનું પાછળથી કશું

૧. "આખરે ગરાસિમણે જમ મેળવ્યો અને એનાથી કામર થઈ ગરાસિયો ઉદાસીન (૩) બની બુદ્ધિધન પાસે પાછો જવા આવવા લાગ્યો. એલામાં કાંઈક રોગથી રાજબા અચિન્તી એકાએક ગુજરી ગઈ, એટલે બુદ્ધિધન પણ મૂપસિંહને ઘેર નિર્ભય બની જવા લાગ્યો." (પૃ. ૫૪-આશુતિ ૧૦ મી, ઈ. સ. ૧૬૪૬).

૨. "બુદ્ધિધનને શિસ્તેદારની જગા મળી જોઈ માને સંતોષ થયો અને ગોતાને ભાગ્યશાળી ગણતી રોસી પૌત્ર અને વહુની નજર આગળ ગુજરી ગઈ....." (પૃ. ૫૫).

૩. "નવો કુંવર કરવાનો વખત આવતાં પહેલાં કોણ જાણે કાંઈ ખટ-પટથી કે કોણ જાણે કાંઈ રોગથી જડસિંહ અચિન્ત્યો ગુજરી ગયો." (પૃ. ૬૦).

૪. "પણ પુત્ર ચારપાંચ વર્ષનો થયો એટલામાં ચંદ્રસદાગી ગુજરી ગઈ." (પૃ. ૨૦૩).

૫. "એટલામાં ભાગ્યશાળી ડેથી કાંઈ આકસ્મિક કારણથી માળા જપતાં જપતાં બગાડું આવ્યાથી પંચતવ પામ્યાં." (પૃ. ૨૨૬).

મદત્વ નથી તેમને નાદકનાં શીકે લટકાવી રાખવાં શાં સારુ ? ઋષ્ટ તેમને તો પતાવી દેવાં જ શીકે-એમ માની ગોવર્ધનરામ આ બધાં પાત્રાને દુઃખસદ્ આપતા લાગે છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના બીજા ભાગમાં પણ ગોવર્ધનરામ આંવી જ તરફીજ રહે છે, ને તેથી જ ગુણસુંદરીના સંપુક્ત કુટુંબની વિભક્તાવસ્થા-સ્વતંત્રાવસ્થા નિરૂપતાં લખે છે-‘૧૮લેક વર્ગે એવાં વર્ગ આખ્યાં કે કુટુંબમાંથી એક પછી એક ચૌ માણસ ગત થવાં લાગ્યાં. પ્રથમ ધર્મેશ્વરી, પછી ચંચળ, પછી ચંચળનાં સર્વ છોકરાં, તે પછી દુઃખળા, તે પછી ગાનચતુર અને આખરે ચંડિકા.’ (૧૧૫). વસ્તુતઃ ગોવર્ધનરામ જ દર્શાવે તેમ આ બધાં એકીસાથે નહિ પણ સમયના શીકે શીકે અંતરે ગુજરી ગયાં છે. કુટુંબનાં આટલાં બધાં માણસો મરી ગયાની હકીકત એકીસાથે રજૂ કર્યાંથી, તેમાં ૧૬, પ્રૌઢ, જુવાન ને બાળકવર્ગ-ચંચળનાં છોકરાં પણ બધાં જ-તો સમાવેશ થવાથી, ને તે માટે કોઈ સ્વાભાવિક વગૃહવાળું કારણ નહિ હોવાથી, આ નિરૂપણ કેવળ સંગવડિયું લાગે છે. સંકટસમયે સાંકળ ખેંચવાની કળામાં પૂરા પાવરધા ગોવર્ધનરામ એકીસાથે આટલાં બધાં માણસોને વિદાય આપી દે છે, એમાં હકીકતકથનનો દોષ અદ્ય ગણીએ તોયે પ્રસંગનિરૂપણનો દોષ તો છે જ.

એવો જ અપ્રતીતિકર પ્રસંગ જમાલમિયાંવાળો છે. એના નિરૂપણમાં રંગો ધણા ધીરા ચર્ષ ગયા છે તે તો અલગ વાત, પણ હુદ્દિધન અમાલપદે હોય. વળી એ જાણુનોય હોય કે શરારયે પોતાની સામે બારે મોટા મોરચા માંડ્યા છે, પેદી-દર-પેદીનું વેર સડસડાટ સળગી ઊઠ્યું છે, છતાં અલકિશોરીને રાતે સાસરે પાછી મૂકવા જવા માટેય કોઈ માણસ નહિ ? અલક મોહું થતાં ન ગઈ તે જુદી વાત. છતાં એયે સમસ્યા, પણ આવા ઉચ્ચ-પદાધિકારીના ઘરમાં કે ઘરની બહાર પણ કોઈ રક્ષક કે ચોકીદાર નહિ ?* અને

ગોવર્ધનરામ નિરૂપે છે તેમ અમાસના ધર આગળ “ રાત્રિના આઠ નવ વાગ્યાથી બેચાર માણસો કર્યા કરતાં હતાં ” એ શું ખતી રહે ? આવા લેભાશુભો અમાસના ધર આગળ રમકતા હોય તે છતાં કોઈનું પણ ધ્યાન ન જાય ? તે ઉપરાંત જે રીતે જમાણ ધરમાં ધૂસી જાય છે-પરસાળ પરની મેડીની બારી ઉઘાડી રહી ગર્ધ હતી તેમાંથી-એમાંય નિરૂપણની કચાસ તો છે જ. આ આખી ઘટનાના અઠોડા મજબૂતપણે બંધાયેલી નથી લાગતાં પણ શિથિલસંપદ જ છે એમ જણાય છે.

આ જ પ્રમાણે સકરામ મહાત યાય છે, હારે છે તે બેઠિા પડે છે, તે વેળા એના ધરમાં રૂપાળી ને ખલકનંદા જે વર્તાવ કરે છે, તે તથો નાટકી ને અવાસ્તવિક, ધણે અંશે સંભવાતીત ગણાય તેવો છે. આવા હિન્દુ નાગર કુટુંબમાં આજથી પૂરાં પાંચ વર્ષ ઉપર, નરી નિર્લજ્જતાથી નાગર સ્ત્રી ધોળે દહાડે મિયાં-બીબીનો વેશ સજ્જ, હાથમાં તરવાર લઈ, પતિનો સામનો કરતી પરપુરુષને લાં-ને તે પણ મેરુલા જેવા બે બદામના ચાકરને ઘેર-જવા નીકળી પડે, એ આખું ચિત્ર જૂનવાણી જમાનામાં બંધબેસતું ભાગ્યે ગણી શકાય.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભા. રજામાં આવતું નિરૂપણ, જે તે મુદ્દણ-હોય ન હોય તો ગોવર્ધનરામના સ્મૃતિદોષ જેવું જ જણાય છે. x

અને વિશ્વહિતું સોધન”માં ગોવર્ધનરામ ચોક્કસ રીતે દર્શાવે છે: “બુદ્ધિમન હજી ધર આપ્યા ન હોતા અને તેના દ્વાર આમળ જોઈલા પર બેસી સિપાઈઓ માતો કરતા અને અંતે ઘડી એક જણ આવ્યા હતા તો સાંભળતા હતા:

‘મોરા બીલમાં કણ ધર આવે.’

તો આ જ પ્રમાણે જમાલવાળા પ્રક્રિા શું રોન કરનાર કોઈ જ સિપાઈ ન હોતો ?

x ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ક્ષેત્ર રજા માટે ઈ. સ. ૧૯૪૮ની દસમી આવૃત્તિ સુલભ હોવાથી તેનો જ વપરાયેલ અહીં કરેલો છે.

જેમ' ગોવર્ધનરામથી શરતચૂકને કારણે 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં 'પિક'નો અર્થ મોર અપાયો છે, કોઈ કોઈ શ્લોકનું ભાષાંતર અશુદ્ધ થયું છે, તેમ અહીં જનવાનો કદાચિત્ સંભવ છે. વળી એ પણ સંભવિત છે કે લેખક વાર્તાપ્રવાહમાં કે કથનપદ્ધતિમાં એવા તન્મય બન્યા હોય કે પૂર્વાપર વિધાનની સંગતિ લાંબા સમયગાળામાં રચાયેલી આ કૃતિમાં કદાચ નજર બહાર રહી ગઈ હોય. ગોવર્ધનરામ 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભા. ૨૧માં ચુલ્લસુંદરીના કુટુંબનો પરિચય આપતાં લખે છે: "ચંચળબાનું નિત્ય અપમાન થવા લાગ્યું અને આખરે યાકીને દેરાણીનાં મહેણાં ન ખમાતાં ભાભીની બોલાવી ભાઈને લાં રહેવા આપી. એને પંદરેક વર્ષનો યશપ્રસાદ નામનો દીકરો હતો." (પૃ. ૪૬). બ્યારે તે પછી જુદે જુદે સ્થળે આવતા ઉલ્લેખમાં ગોવર્ધનરામ સર્વત્ર એમજ દર્શાવે છે કે ચંચળને પંદરેક વર્ષનો એક દીકરો માત્ર યશપ્રસાદ નહિ, પણ બીજાંયે છોકરાં હતાં. જેમકે આગળ પૃ. ૫૫ ઉપર લખે છે: "...ચંચળ નહુંદ ભાભીનું ઘણું કામ આણું કરી દેતી હતી, તોપણ પેતાનાં છોકરાંને ખાવા-પીવામાં વત્તાલંકારમાં ખામી આવે એટલે..."

આ ઉપરાંત જુઓ નીચેના ઉલ્લેખો:—

- (૧) હવે આપણું બાળક હોડશે, પહેરશે ને ચંચળબહેનનાં છોકરાં વગર ધરણે ફરશે એ સારું દેખાય તો તમે જાણો. (૯૦).
- (૨) હજી તો ચંચળનાં પણ છોકરાં પરણવાનાં બાકી હતાં. (૧૬૨).
- (૩) માનચતુર ધર્મલક્ષ્મીને તથા ચંચળને એના વિસ્તાર સાથે લઈ... (૧૫૫).

(૪) પ્રથમ ધર્મલક્ષ્મી પછી ચંચળ, પછી ચંચળનાં સર્વ છોકરાં, તે પછી કુઃખના... (૧૫૫).

આમ હોઈને ગોવર્ધનરામ શરતચૂકથી 'ચંચળનાં છોકરાં'નો ઉલ્લેખ કરવો કુટુંબ-પરિચય-વેળાએ વીસરી ગયા હોય, અથવા તો આટલો વાકચળ્પંડ મુદ્રણમાંથી ગડી ગયો હોય એમ માનવું

સ્વાભાવિક લાગે છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની જુદી જુદી આવૃત્તિઓના પાઠો પરથી આનો વિશેષ સ્પષ્ટ ને નિર્ણાયક ખ્યાલ આવે.

ઉપરના વિરોધનું શમન આ રીતે શક્ય છે. પણ એવો જ એક ખીન્ને પૂર્વાપર વિરોધ પહેલા અને ત્રીજા ભાગમાં દેખાય છે. પ્રમાદધનના કૃષ્ણકલિકા સાથેના દ્વિપિત વર્તનની જાણ કુમુદને પ્રકરણ ૧૭માં પ્રસક્ત પુરાવાથી થાય છે ને તેથી “ભણેલાએ પરણ્યા પહેલાં છોડી-વગરભણ્યાએ પરણીને છોડી!” એવા વિચાર તીવ્ર મનોમંથન અનુભવતી કુમુદ નિર્ભર રુદન કરે છે ને મેડીમાંથી નાસતી વેળા કૃષ્ણકલિકા કેવડો અને સાંકળી મૂકીને લાગેલી તે “કેવડો તથા સાંકળી બંને લાનાં શપથી-જોરથી કૃષ્ણકલિકા ઉપર રસ્તામાં-” કુમુદ ફેંકે છે. આમ ગોવર્ધનરામ આ પ્રસંગ પહેલા ભાગમાં વર્ણવે છે.

હવે આગળ ત્રીજા ભાગમાં આ પ્રસંગનો વિલેખ જરા જુદી રીતે આ પ્રમાણે આવે છે. અલકલિશોરી રાંક જાણીને પક્ષ તાણીને પોતાના બાઈ પ્રમાદનધનનો બરોબર બધડો લે છે, સારે પ્રમાદનું ચારિત્ર્ય શિથિલ હોવાનો આરોપ મૂકતી અલકને પડકારતાં પ્રમાદન પુરાવો માગે છે. જવાબમાં અલક કહે છે:—

“પુરાવો ને છુરાવો-જોઈ લેજો ને કે બધુંયે નીકળશે ! રાંક તારી મેડીમાં આવી હતી ને આપે કેવડો ને સાંકળી ઝીના પર રસ્તામાં ફેંક્યાં હતાં તે શાનું સંભરે ?” (ભાગ ૩ જો ૫. ૭૪, આવૃત્તિ છઠ્ઠી, ઈ.સ. ૧૯૩૬).

—આમ અહીં કેવડો સાંકળી કુમુદે નહિ પણ પ્રમાદે રસ્તામાં ફેંક્યાં હોવાનું કહ્યું છે. આ વિરોધનો શો ખુલાસો ? વસ્તુતઃ આ વિરોધ નથી, વિરોધાભાસ જ છે ! પહેલા ભાગમાં જે કથન છે તે જ સાચું છે ને તે જતાં અલકનું કહેવું પણ ખોટું નથી ! અલક કુમુદનું નામ ન દેતાં કેવડોસાંકળી નાખનાર તરીકે પ્રમાદનું નામ દે છે તેનું કારણ એ કે તેણે આ બનાવ પ્રસક્ત જોયો નથી.

ઝેણે જો પ્રસન્ન આ બનાવ જોયો નથી, તો તેની જાણ કરનાર કાણ? પ્રમાદ તો ન જ હોય, તો શું કુમુદ? અગત્ય : ને તોયે આવું વિપરીત ક્યન? વસ્તુતઃ આ બનાવની જાણ સૌ પહેલી વનલીલાને થાય છે.

અલકકિશોરી આ વાત વનલીલા પાસેથી જાણે છે, તે તો ગોવર્ધનરામે ત્રીજા ભાગમાં પૃ. ૭૨ પર દર્શાવ્યું છે—“જે દિવસે કુમુદમુંદરી ગર્ભ તેજ દિવસે કૃષ્ણકલિકા અને પ્રમાદધનના સર્વ સંકેતની કથા વનલીલા અલકકિશોરી અને સૌભાગ્યદેવી પાસે કહી આવી.” આમ તાજો મળી રહે છે ખરો; પરંતુ કહેવું જોઈએ કે જે પ્રસન્ન પહેલા ભાગમાં ૧૭મા પ્રકરણમાં બનતો ગોવર્ધનરામે આલેખ્યો છે, તે અંગેનો જરૂરી ખુલાસો હાં જ અપાવો જોઈતો હતો, તે નથી મળ્યું. પહેલા ભાગમાં, પરંતુ ૧૭મા પ્રકરણને બદલે ૧૬મા પ્રકરણમાં, ગોવર્ધનરામ માત્ર આટલું જ લખે છે : “વનલીલાને કુમુદમુંદરીની માનસિક પ્રકૃતિમાં આજ કંઈ ફેર લાગ્યો હતો. કૃષ્ણકલિકા પર માર્ગ પર ધરેલા ફેંકાયાં એ ચર્ચાથી આ ફેરનો વહેમ વધ્યો હતો અને તેથી જ ચિંતાતુર વનલીલા સખી પાસે આવી હતી” આટલા પરથી જ આજણે માની લેવું રહે છે, ખાસ કરીને ત્રીજા ભાગમાં આવતા ઉલ્લેખ પરથી, કે બારીમાંથી કેવડોસાંકળી ફેંકાતાં ઝેણે જોઈ હશે અથવા લોકજીએ આ વાત ચડતાં જવડું હશે. બારીમાંથી કેવડોસાંકળી પ્રમાદધને જ ફેંક્યાં હશે એમ વનલીલાએ માન્યું લાગે છે, કેમકે પ્રમાદનું ચારિત્ર્ય દુનિ દોષથી આચં કૃષ્ણ-કારસ્તાન પ્રમાદધન જ કરે. આ આખી ઘટનાને પકડી પાડીને, રોષ અને નિરાશાથી અકળાર્થને બારીએ જઈ આ ચીજો કુમુદ વસ્તુમાં ફેંકે એવી તો વનલીલાને કલ્પનાએ ક્યાંથી આવે? એટલે વનલીલા આમ માને તે અનુમતું નથી. અથવા એવું બને કે વનલીલા પાસેથી અલક જે સંભળ્યું તેમાં આટલો રજતિદોષ અલકનો દોષ! વસ્તુતઃ એ સંભવિત નથી.

વનલીલા ને અલક જામે પ્રમાદનું નામ દે છે, કુમુદનું નહિ, એમાં તો સૂક્ષ્મ કલાભરી માનવહૃદયની પિંજાન રહેલી છે. ને કે તેમ જતાં દૂરા-વધનો દોષ તો અહીં ખટકે છે ૨/૧૦૦૫૫ ગોવર્ધનરામે રમણુદોષથી પ્રમાદનું કર્તૃત્વ અહીં આલેખ્યું છે એમ તો નથી જ. કેમકે ત્રીજા ભાગમાં પ્રમાદે કેવડોસાંકળી ફેંક્યાનું અલક કહે છે ને તેની એ ઉક્તિ પૂરી થાય છે, ત્યાં જ લેખક કહે છે: "કુમુદસુંદરીએ ફૂટતી સોઝો વચ્ચે કૃષ્ણકસિકા પર ફેંકેલાં કેવડો અને સાંકળી સાંકળો" અને તે સાંકળતાં પ્રમાદધન નરમ થઈ ગયો."

તોયે અહીં એક વસ્તુ કહેવી જોઈએ. વનલીલાનું પાત્ર ગોવર્ધનરામે ધણું રમણીય નિરૂપ્યું છે. પણ એને જે ઉપરની જેમ જનગપતિમાં કરતી-સી. આઈ. ડી. વેડા કરતી બતાવી છે, તે એના સ્વભાવનો સ્વાભાવિક પ્રતિભાવ ગણીએ તોયે આવા નાણુકે પ્રસંગે એકથી વધુ બનતા હોવાથી, વનલીલાનું આનું વર્તન અસ્વાભાવિક કે કદાચતી જ બહુ અંશે લાગે છે. ગોવર્ધનરામના જ ચબ્દોમાં કહીએ તો 'પરચેટા જોવાની રસિયણુ વનલીલા,' નવીનચંદ્ર અને અલકના પેલા નાણુકે પ્રસંગની વાત કુમુદને કરે છે તે તો સંભવિત લાગે છે. પરંતુ સરસ્વતીચંદ્ર અલ્પે જતાં ને પોતાનું ચારિત્ર્ય હીન હોવાનો આશય પ્રમાદધન દ્વારા મુકાતાં, સાસરે ચંચળાતી તરફડતી કુમુદ સુવર્ણપુરથી પિયર જવા નીકળે છે, ત્યારે કૃષ્ણકસિકા ને પ્રમાદધનની છૂપી ખટપટ કુમુદને જણાવનાર વનલીલા જ છે. ગોવર્ધનરામ એ પ્રસંગે આ પ્રમાણે 'સરસ્વતીચંદ્ર' લા. રત્નમાં (૫. ૧૯૬, આશ્રિતિ '૪૮ની) લખે છે:—

"કુમુદસુંદરીએ ગામ છોડ્યું ત્યાર પહેલાં તેના રથને રોકનાર માત્ર વનલીલા મળી. કૃષ્ણકસિકાને પ્રમાદધન મળ્યો હતો અને તેમની જેની વચ્ચે વાત થઈ હતી તે સર્વ એણે અકસ્માત સંતાઈ રહી જાતીમાતી સાંભળી હતી અને કુમુદસુંદરીને કહું તો નકામું દુઃખ થશે એમ ગણી તથા પ્રસંગ ન મળવાથી એણે એ વાત કહી

ન હતી, પરંતુ આખરે એ વાત પેટમાં રાખી શકી નહિ અને
 છક મોડી રાત્રે વિચાર થયો કે હું જ્યારે કુમુદસુંદરીને નહિ કહું
 ત્યારે કાણ કહેશે? આથી એણે બધી વાત કાગળ પર ચીતરી
 કાઢી અને પાછલી રાતે પોતાના ધરની બારીએ જાગતી બિબી રહી,
 તે જ્યારે રથ અને સ્વાર આવતા દીઠા એટલે નીચે ઊતરી રથ
 બિબો નખાવી માંલ ચઢી, કુમુદસુંદરીના હાથમાં કાગળ આપી
 અજવાળું થાય ત્યારે વાંચવા કહ્યું. ” લોકખત્રીસીએ ચટેલાં પ્રમાદ
 અને કૃષ્ણકલિકા શું જાહેર રસ્તામાં ખુલ્લામાં મળ્યાં હશે? વનલીલા
 ત્યાં ક્યાંથી આવી ચઢી હશે? ને શું પ્રમાદ અને કૃષ્ણકલિકા
 આવી શુભ વાત એટલે મોટેથી કરતાં હશે કે વનલીલા તે સાંભળી
 ગઈ હશે? તે પ્રસંગની જાણ થયા પછીયે વનલીલા જે રીતે પત્ર
 લખે છે, કુમુદને આપે છે, એ આખી ઘટનાની કૃત્રિમતા આવી
 નજાણી કડીએને લીધે સહેજે વરતાઈ આવે છે.

એ જ પ્રમાણે શુભસુંદરીના સીમંત-પ્રસંગના ચિત્રણમાં પણ
 કંઈક અજૂગતું લાગે છે. અજૂગતું એ રીતે કે નાગર-કુટુંબમાં, આ પ્રસંગનું
 આલેખન થયું છે તે જમાનામાં તો ખાસ કરીને, સ્ત્રીની સુવાવડ સીમંત
 વખતે ને તે પછીયે સાસરે નહિ પણ પિયરમાં જ કરવાનો રિવાજ
 હતો. તો પછી શુભસુંદરી પહેલી જ સુવાવડ વખતે પિયર ન જતાં સાસરે
 રહે તે કેમ બને? વળી ગોવર્ધનરામે બીજા ભાગમાં જ દર્શાવ્યું છે
 કે “ શુભસુંદરીનું પિયર આ જ ગામમાં* હતું. વિદ્યાચતુર તેનાથી
 માત્ર પાંચ સાત વર્ષ મોટા હતા અને મોસાળમાં ઊછરેલાં દત્તા.
 તેનું મોસાળ અને શુભસુંદરીનું પિયર દિવસ પાકેશમાં સાખોસાખ હતો.
 શુભસુંદરીની મા પોતાની દીકરીના જન્મ પહેલાં બાળક વિદ્યાચતુર
 ઉપર બદ્ધ હેત રાખતી, તેને રમ્માડતી, તેનું માથું હોળતી, ખાવાનું
 આપતી અને લડાવતી. પોતાને પેટ દીકરી ચતાં જોયોને પણ પૂજવાની

વાટ ન જોતાં વિવાહ કરી દીધો.^૧ જો આમ છે તો પછી શુભ-
સુંદરીનેય પિયર ન આંસરે એમ કમ બને? પતિ કે સાસુ કે
કાઈ કરતાં કાઈ ન જોયે એટલું જ નહિ, પિયરથીય કાઈ સુવાવડ
માટે ન જોસાવે, સુવાવડ વિશે પ્રસન્નિ પાછીયે, ખખર પણ ન પૂછાવે?
ને બાળક (કુમુદ) જન્મ્યા પછીયે શુભસુંદરી પણ પિયરિયાને યાદ ન
કરે? વસ્તુતઃ શુભસુંદરીના પિયરની પ્રમાણમાં ઘણી ઝાઝી વિગત
અહીં અપાઈ છે. કુમુદના જન્મ વખતે શુભસુંદરીના પિયરમાં કાણ
હતું તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. પણ પિયરમાં કાઈ સગવડાઈ ન હોય
તો જ પિયર ઉપર છેક પડે પડી જાય. જો કે અહીં તો પડે
પડે તો કે ઊપડેનાય દેખાતો નથી. (શુભસુંદરી કેટલે વધે, કુમુદને
પરણાબ્યા પછી, મનોહરપુરી જાય છે, ત્યારેય એને પિયર નથી સાંભરતું.)

હાથ કાઈ માને કે વિદ્યાચતુરે ઉપરવા ચર્ચને સુવાવડ
સાસરે કરાવી હોય. પણ તેનોય કશો ઉલ્લેખ નથી. વળી જ્યાં
ધર્મસક્તી જેવાં જૂતાં આચારવિચારનાં સાસુ બેઠાં હોય, તેમ જ
શુભસુંદરીની પ્રસન્નિની પીઠા વેળા લેખક નિરૂપે છે તેમ “હિન્દુ-
સંસારની રીત પ્રમાણે ગજાર આગળ જઈ, આ વખત પ્રિયાનું મુખ
જોવાય-ખખર પૂછાય-તે પણ મર્યાદાદીન યાય”^૨ એમ જ્યાં
વિદ્યાચતુર વિચારે છે ત્યાં તો લાજ-મલાળો ફટલો પળાતો હશે
તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ નથી. તો આમ સાથી બન્યું?...શુભ-
સુંદરીના પિયરની ગોવર્ધનરામને આ પ્રસંગે વિસ્મૃતિ થઈ હોય,
એમ જ માનવું રહે છે.

ગોવર્ધનરામ ‘શુભસુંદરીની કુટુંબજાળ’ના ચિત્રણનિરૂપણમાં
તન્મય એવા ચર્ચ ગયા કે આમ પિયરની કેટલીક જરૂરી હકીકત પણ
ન આપી શકાઈ, એ જરા વિચિત્ર તો છે જ. પણ અહીં બીજો

કરો. ખુલાસો એ વિના શક્ય નજીવો નથી માટે જ આમ માનવું રહે છે.*

તે જ રીતિ ગુણસુંદરી દિવસોના દિવસો સુધી વિદ્યાચતુર સાથે એક જ ધરમાં વાત કરવાનો વખત પણ ન મેળવી શકે, પ્રસૂતિ વખતેય એને જન સખવો પડે, નાટકી રુદન કરતે કરતે હાલની વ્યથા દાહવરી પડે, એ બધું અત્યુક્તિના અશોવાશુ તો લાગે છે જ, પણ દેટલેક દરતને અગર અગર જેવું લાગે છે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં કેટલાંક ચિંત્ન સ્થાનો જણાતાં અહીં કેવળ વિનીત ભાવે યોદ્ધાક ચર્ચા કરી છે. બાકી પ્રસૂતિ વનરાગિણી વિવિધરહસ્ય શોધર્ષ, ગિરિભાળા જેવી ભવ્યતા ને સામરતરંગો જેવી ગંભીરતા ધરાવતો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ આજપર્યંત અગ્નેય છે. એમ કહેવામાં લાગે જ અત્યુક્તિ થતી હોય. (‘પ્રભાબધુ’-૧૯૫૩).

*ગુણસુંદરીના પાત્રચિત્રણમાં ગોવર્ધનરામે જીલ જાતમાં દોહું નાટકો Melodramatic તત્વ અભવ્યે પણ અગ્રણ્ય છે, એમ ક્રીસ્ટનજનના વાચકને જણાવો.

*

મદદતા અને સુરમણ, સામર્થ્ય અને સુકુમારતા. વસ્તુવિકાસ અને કોઈક (Romance), પત્રજની એમ આકાશમાં ભૂમિ તારાટપી નેથી રહી જતી સ્થપના અને લોંબ હવર જણના લોંબા જેવી નીચતા, હાલતની શિખર અને અધમતાની કચોટ. સુદ્ધિમન કે કુમુદ જેવાં સમૃદ્ધ માનસના મર્મના પણ મર્મનાં સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણથી માંડીને મૂર્ખદત્ત જેવા જલદની રથૂલ મૂર્તિઓ, સોસરાં વીંધી નાખે એવાં લાનાં વીરથી માંડીને અલગીનના માલીયા,—એમ વિરોધાત્મકી વિધર્મી અ-ધૈન્યપૂરક લક્ષણવાળાં પાત્રોના સ્થાને પૂરેપૂરા આધિભવથી બહેતે કુદરતી રીતે લગે છે, ખીણે છે, આકરે છે, તેમની ચાલી કાચાં પણ દારી જણાય છે.

—બ. ક. દાગર (વિવિધ વ્યાખ્યાનો પ. ૨૩).

ભાવધર્મનરામ ત્રિપાઠીનાં લખાણોની યાદી

(૧) ગ્રન્થો:

- ૧ મરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૧ (૧૮૮૭)
- ૨ મરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૨ (૧૮૮૨)
- ૩ મરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૩ (૧૮૮૮)
- ૪ મરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૪ (૧૯૦૧)
- ૫ સ્નેહમુદ્રા (૧૮૮૯)
- ૬ લીલાવતી-જીવનકથા (૧૯૦૫)
- ૭ કમારામનો અક્ષરદેહ (૧૯૦૮)
- ૮ સાહર-જીવન (૧૯૧૯-સમાલોચક 'માં' ૧૮૮૯-૧૯૦૩).
- ૯ Classical Poets of Gujarat and their Influence on Society and Morals. (૧૮૯૪)
- ૧૦ નવધરામ લક્ષ્મીરામની જીવનકથા (૧૮૯૧)
- ૧૧ ગુજરાતના ગ્રામીણ સાહિત્યના ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન-પુરુષોત્તમ ત્રિપાઠી સાહિત્યમાળા, અંક ૪. (પહેલી ગુ. સા. પ. ના પ્રમુખ તરીકેનું લખાણ) (૧૯૦૫)
- ૧૨ યુરોપ, એશિયા વગેરે ખંડોમાંની મહાપ્રજાઓના જનસ્વભાવનાં સાક્ષ્યિક દૃષ્ટાન્ત. (૧૮૯૩)
- ૧૩ ભાવધર્મ-સ્મારિકા (૧૯૦૦)
- ૧૪ The Effects of the Custom of Early Marriages on the Educational Progress of the Natives of India. ઇસનદસ મૂળજી પારિતોષિક નિબંધ: (૧૮૭૬)
- ૧૫ Marriage Forms under Ancient Hindu law. (૧૯૦૬)
- ૧૬ Betrothal among the Vadnagara Nagar Brahmins of Nadiad. (૧૮૮૮)

- ૧૭ Conflicts of laws between Converts and Non converts. (૧૯૦૩)
- ૧૮ Higher Brahminism in Ancient India. (૧૯૦૩)
- (૨) લેખો:
- ૧ કવિતા, કાવ્ય અને કવિ એ વિષયે મિતાક્ષર. (સમાલોચક-૧૮૯૬, અંક ૧ લો)
 - ૨ આ કાગળનાં આપણાં આદિનાટકો. (સમાલોચક-૧૮૯૬, અંક ખીન્ને, ૧૮૯૭, અંક ત્રીજો)
 - ૩ ગુજરાતી શબ્દોની લેખનપદ્ધતિનો વિવેક. (સમાલોચક-૧૮૯૬, અંક ચોથો)
 - ૪ ગુજરાતી લેખનપદ્ધતિ અને રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. (સમાલોચક-૧૮૯૭, અંક ચોથો, ૧૮૯૮, અંક ૧, ૨, ૩)
 - ૫ પાશ્ચાત્ય હાસ્યરસ અને તેનું એતદેશીય રૂપાંતર. (સમાલોચક-૧૯૦૪, અંક ૧ લો)
 - ૬ મિ. કેમ્પ્સરે નવરોગજી કાગળશુની દ્વંદ્વ પિઠાન-(અન્યાવસોકન-સમાલોચક, ૧૯૦૪, અંક ૪થો)
 - ૭ આપણી જીવનભાવનાનાં બ્યવહારમાં જાણીતાં સ્વરૂપ. (આપણું ભાષાંતર-વસંત, બાદપદ સં. ૧૯૫૮, કાર્તિક સં. ૧૯૫૯)
 - ૮ પ્રાચીન હિન્દનો ઉચ્ચ બાહ્યબુધ્ધિ (વસંત, જ્યેષ્ઠ સં. ૧૯૫૯)
 - ૯ ગુજરાતી ક્રિયાપદની બ્યુત્પત્તિના નિષ્કર્ષ (વસંત, ચૈત્ર સં. ૧૯૬૦)
 - ૧૦ કર્મ, ધર્મ ને જ્ઞાન-તત્સંગ્યે દેશકલ્પનો વિવેક. (ગુજરાતી તા. ૨૧ તથા તા. ૨૮-૧૦-૧૮૯૪)
 - ૧૧ વેદ અને વેદાન્ત. (શિમાં જાણો?)
 - ૧૨ Rules of Conduct (સમાલોચક-૧૯૦૯, અંક ૧-૨)
 - ૧૩ Letters to Dayarm Gidumal Esq. ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે-સમાલોચક-૧૯૦૯, અંક ૨, ૩, ૪; ૧૯૧૦, અંક ૧, ૨)

- ૧૪ Letters to Purushottam: Vishrami Mavji Esq.
(૧૧). (સમાલોચક-ગોવર્ધનરમારક અંક, જુલાઈ ૧૯૦૭. ગુજરાતી
સારાંશ એ ૪ અંકમાં, તેમ જ વસંત, ચૈત્ર સં. ૧૯૬૩માં)
- ૧૫ Chuni the Satee, (ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ-જુલાઈ, સપ્ટે. ઓક્ટો,
નવેમ્બર, ૧૯૦૨)
- ૧૬ The Hindu Ideal of Poverty. (ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ-જુન
જુલાઈ, ૧૯૦૩)
- ૧૭ The Keystone of the Economics of Hinduism
(ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ-જાન્યુ. ફેબ્રુ.-૧૯૦૫)
- ૧૮ The Gulf between Englishmen and Indians.
(ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ-જાન્યુ. ૧૯૦૬)
- ૧૯ The Hindu Sovereign as Parent of his People.
(ઈન્ડિયન રિવ્યુ-જાન્યુ. ૧૯૦૩)
- ૨૦ Review of Mr. Mallik's "Problem of Existence".
(ઈન્ડિયન રિવ્યુ-ઓક્ટો. ૧૯૦૪)
- ૨૧ The Hindu Ideal of Sovereignty and State.
(ઈન્ડિયન રિવ્યુ. એપ્રિલ, ૧૯૦૫)
- ૨૨ Review of Mr. Manilal N. Dvivedi's "Monism
or Advaitism". (ગુજરાતી-તા. ૧૬ તથા ૨૩-૨-૧૮૯૦)
- ૨૩ Review of Mr. Manassukharam's "Gokulji
Jhala's Life". (રાસતગોક્તાર-તા. ૧-૬-૧૮૮૪)
- (૩). કાવ્યોઃ
- ૧ દ્વિઓગ્ય દ્વિતા. (સમાલોચક-૧૯૦૪, અંક ૨)
- ૨ આધ્યાત્મિક દ્વિ એને તેની દ્વિતા. (એનન)
- ૩ અનુપમ તિમિર. (સમાલોચક-૧૯૦૪, અંક ૩)
- ૪ અનુપમ તેજ (એનન)
- ૫ પ્રજ્વલપ્રકાશ. (સમાલોચક-૧૯૦૫, અંક ૧)

- ૬ કુરુક્ષેત્ર. (સમાલોચક-૧૯૦૫, અંક ૪)
- ૭ રસમંદરી અને તસ્વાનંદ સ્વામી. (વસંત-આલેખ, વૈશાખ-સં. ૧૯૧૧)
- ૮ સંસારપ્રતિબિંબદાબ્ય. (અમુષોદય-૧૮૯૩)
- (૪) અપ્રકટ કૃતિઓ લેખો અને કાવ્યોઃ
- ૧ હૃદયરુદિતચતક. (સંસ્કૃતમાં-૧૮૭૫)
- ૨ વિધિકુન્ડિત. (એનન)
- ૩ હેમરાજ અને સાખી. (૧૮૮૩-૧૯૦૧)
- ૪ ગુજરાતી કવિતાનું જનિષ્ય. (ભાષણ-૧૮૯૯)
- ૫ જીવ, મૃત્યુ અને પછી. (કાવ્ય)
- ૬ Jiji the Mother of Shivaji. (કાવ્ય-૧૮૭૭)
- ૭ Is there any Creator of the Universe? (ભાષણ ૧૮૭૩)
- ૮ The State of Hindu Society in the Bombay Presidency (ભાષણ-૧૮૭૩)
- ૯ Scope of University Education. (ભાષણ-૧૮૭૫)
- ૧૦ A Rude outline of the general features of Practical Asceticism in my sense of the Word. (ભાષણ-૧૮૭૭)
- ૧૧ Comparison between the characters of the Gujarati and Maratha Histories (ભાષણ-૧૮૭૭)
- ૧૨ Philosophy and Science of Substantive Criminal Law. (ભાષણ-૧૮૮૪)
- ૧૩ Some sidelights on Vedic Mythology. (ભાષણ-૧૮૯૧)
- ૧૪ Vedic lecture-Notes.
- ૧૫ Notes on Education.

- ૭ An Englishman's and a Hindu's Entrance in Life. (ભાષ્ય-૧૯૦૦)
- ૧૦ Some Historical Aspects of our Social and Domestic Institutions. (ભાષ્ય-૧૯૦૦)
- ૧૮ Practical Aspects of our Ideals of Life. (ભાષ્ય-૧૯૦૧)
- ૧૯ The Aptitudes and Duties of the Leading Communities of Surat. (ભાષ્ય-૧૯૦૨).
- ૨૦ The Age of Consent Bill.

(૧) અપૂર્ણ કૃતિઓ, લેખો અને કાવ્યો:

- ૧ મનોદ્વિત. (સંસ્કૃતમાં-૧૮૭૩)
- ૨ ગિરનાર પર્વત. (")
- ૩ હમયતીદમન્યન્ત. (નાટક)
- ૪ સરસ્વતી અને ભાષા (નાટક)
- ૫ જ્ઞાનશરીર. (કાવ્ય)
- ૬ ધર્મ અને વ્યવહાર.
- ૭ યોગના 'રાજસ્થાન'નું આધાર. (૧૮૮૪)
- ૮ અધ્યાત્મશુદ્ધિ. (૧૯૦૨-૩)
- ૧૬ Lectures-Notes on 'Talisman'.
- ૧૦ Poetico-Rationalism
- ૧૧ Index of the statement submitted to the University Commission. (૧૯૦૨)
- ૧૨ References from others, Industrial, Literary, Educational.
- ૧૩ Our Higher Education as a Political Factor.
- ૧૪ Primary Education.

- ૧૫ Rejected portion for Education Conference.
- ૧૬ The Character of Nana Fādnāvis.
- ૧૭ Vaso Lecture-Notes—"Public Activity." (૧૯૦૩)
- ૧૮ Siddhapur Lecture-Notes.
- ૧૯ Notes on Religion.
- ૨૦ Notes on Vedic Religion.
- ૨૧ Hope of India.
- ૨૨ Fragment of a letter written to the Vice-Chancellor and the members of the Syndicate of the University of Bombay.
- ૨૩ Our Social Reforms.
- ૨૪ Ethical conclusions on the Duties of Married Life and a Husband's Duties.
- ૨૫ Notes on Hindus and Social Reform.
- ૨૬ Political Ethics for British India.
- ૨૭ Secular Side in Indian Religion. (૧૮૯૬)
- ૨૮ Notes on forms of Marriage in Ancient India.
- ૨૯ Notes on Mahabharata
- ૩૦ Patriotic Dreams of an unpatriotic Indian.
- ૩૧ Patriotism of Educated Natives.
- ૩૨ Physics in Ancient India. (૧૯૦૬)
- ૩૩ Notes on Yoga.

(૬) 'પ્રકટ થયેલી કૃતિઓના ૨૬ કરેલા ભાગ:
૧. 'સ્નેહમુદ્રા' માટે લખાયેલી પ્રસ્તાવના, અર્થશુષ્કપત્રો, યોગ્ય
પંક્તિઓ નો પરિચ્છેદ.

૨ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના વસ્તુની યોજના.

૩ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના બીજા-ત્રીજા ભાગની પહેલાં લખેલી, પણ પાછળથી રદ કરેલી પ્રસ્તાવના.

જાણેજના અભ્યાસ દરમિયાન પણ ગોવર્ધનરામે છટક છટક લેખો લખેલા-જેમાંના કેટલાક અપૂર્ણ છે. તેના વિષયો વિવિધ છે ને ગદ્ય-પદ્ય બંનેમાં રચનાઓ થઈ છે. ગોવર્ધનરામને સમજવામાં એ પણ ઉપયોગી થાય તેમ છે.

*

“સરસ્વતીચંદ્ર”નું પ્રકાશન

ભાગ	પ્રથમ આવૃત્તિને નકલો	છેલ્લી આવૃત્તિને નકલો	કુલ આવૃત્તિ	કુલ વેચાણ
-----	----------------------------	-----------------------------	----------------	--------------

૧	૧૮૮૭ (૨૦૦૦)	૧૯૫૦ (૩૦૦૦)	૧૧	૩૪,૬૦૦
૨	૧૮૯૨ (૩૦૦૦)	૧૯૪૮ (૪૨૦૦)	૧૦	૩૧,૩૦૦
૩	૧૮૯૮ (૩૦૦૦)	૧૯૫૦ (૨૦૦૦)	■	૨૦,૦૦૦
૪	૧૯૦૧ (૩૦૦૦)	૧૯૪૯ (૨૫૦૦)	૬	૧૭,૫૦૦

આરે ભાગનું મળીને કુલ વેચાણ-૧,૦૩૪૦૦. નકલો

*

અમદાવાદ—તા. ૨-૧૧-૧૧ : સરુવાર: રમણભાઈએ સવારે એક અજર્જ વાત કરી. મનુષ્યે પાકે પાણી સાંભળ્યું છે કે “સરસ્વતીચંદ્ર”ના ૪થા ભાગમાં ગોવર્ધનભાઈએ પ્રથમ તો કુમુદ બેડે સરસ્વતીચંદ્રને પુનર્જન્મ કરાવ્યાનું પરિણામ આપ્યું હતું (અને કહે છે કે Mr. હજી હયાતીમાં છે !) પછી મનમુખરામે નેત્રું ને કહ્યું કે આ ઠીક નથી કયું તથા ગોવર્ધનભાઈએ બધું ફેરવી નાખ્યું.

[નરસિંહરાવની રોજનીતી : પૃ. ૨૭૫]

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અખિલાલ સાકરલાલ	૫૯	ગોવર્ધનરામના અભ્યાસમયો	૧૧, ૧૪, ૨૩, ૨૬૦
આનંદરાંકર દુવ	૬૦, ૬૫, ૬૮, ૭૨	ગોવર્ધનરામના અધ્યાપકો-૧૫.-ની	
આચાર્યસમાજ	૨૦	લેખનપ્રવૃત્તિનો અંકુરકાળ-૧૬-	
ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક	૧૦૮	ના નિર્ણયો	૧૭, ૨૬-૨૭
એન. એમ. ત્રિપાઠી કંપની	૪૦, ૧૦૧	ગોવર્ધનરામનું શૃદ્ધાવન-૧૮, ૧૯.-	
અચાક ન્યૂટન	૪૬	ની ધર્મશ્રદ્ધા	૨૧
ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી	૨૭	ગોવર્ધનરામના સંકલ્પો-૨૧-નાં દર્શો	
કર્જન	૬૩	-૨૩, ૩૨, ૪૨, ૬૬.-નું દ્વિતીય	
કલાપી	૪૩, ૫૨-૫૩	લગ્ન	૨૪-૨૫
કલાસિકલ પોએટ્સ		ગોવર્ધનરામની લેખનપ્રવૃત્તિ	૨૬,
આર્થ શુજરાત	૪૮		૪૧, ૫૬-૬૧
કાન્તિલાલ છ. પંડ્યા	૧૧	ગોવર્ધનરામ બાવનમરમાં-૨૬-૩૧-	
કાર્લાઈલ	૨૭, ૫૪	ની વાર્તાઓના વિષયો-૩૪. ગો.	
કાવ્યદોહન	૭	મુંબઈમાં-૩૬, ની રાજનીતી-૩૮.	
કાવ્યમાધુર્ય	૧૦૭	પરીક્ષક-૪૦.-નાં બહેનનું મરણ.	
કુળુલાલ મો. ઝવેરી	૫૦, ૬૪	૪૨.-ના પિતાનું મૃત્યુ-૪૩.-ની	
કેન્ડી જર્નલિસ્ટ	૪૪-૪૬	ભમેલી વધીલાલ-૪૪.-વધીલાલ	
કેશવ લ. દુવ	૫૮	છાત્રી,-૫૦.-નરિયાદ આભ્યા-૫૨.	
કેસરી	૪૯	ગો. મુંબઈમાં-૫૮.-માતાનું મૃત્યુ	
કેમરાજ અને સાલવી	૫૬-૫૭	-૬૦.-નો યોગનો અભ્યાસ-૬૧.	
ત્રિદશરદાસ દેસાઈ	૫૨	-પ્રવાસેથી પાછા ૬૫.-ની માંદગી	
શુજરાતી સાહિત્ય પરિવટ, મહેલી	૬૧	-૬૭.-નું અવસાન-૭૨.-ની	
એકુળજી કાલા	૧૬, ૭૪	કવિત્વ-૧૦૭	
ગોવર્ધનરામનાં માતા-પ.ગો.-નું		ગૌરીશંકર આચાર્ય	૨૮, ૩૧, ૩૫
પ્રથમ લગ્ન	૮૮, ૯૬	અંદ્રવદન મહેતા	૧૦૫
		અંદ્રશંકર પંડ્યા	૧૦૮

વિષય	પૃષ્ઠ
અમનલાલ દ. ચેતલવાડ	૫૧
અમનલાલ દ. પંડ્યા	૩૦, ૫૭, ૬૬
અર્ચાનંદ વોરિયરન	૪૬
અવેરીતાલ ઉ. માસિક	૪૮
ઝાલા	૮૮
તિલક	૪૮, ૪૯
ત્રિભુવનદાસ ક. ગજજર	૫૪, ૫૮, ૫૯, ૬૨, ૬૩, ૬૬, ૭૦, ૭૧
થિયોસોફિકલ સોસાયટી	૨૦
દયાનંદ સરસ્વતી	૨૦
દયારામ	૬૩
‘દયારામનો અક્ષરદોહ’	૬૪
દયારામ ગિદ્દમલ	૧૫, ૬૪
દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ	૭
દોલતરામ ક. પંડ્યા	૪૧
નથુરામ મુંદરજી કવિ	૧૦૭
નરસિંહરાવ ભો. દીવેડિયા	૩૮, ૪૧
નરહરિરામ મા. ત્રિપાઠી	૮, ૨૯-૩૦, ૪૦, ૭૦, ૧૦૨
નમંદ	૨૨, ૪૧
નવલરામની જીવનકથા	૪૧, ૭૨
નવલરામ માધવરામની પેઠી	૩
નવલરામ પંડ્યા	૩૮, ૪૧
નંદશંકર	૩૯
નાનજીઆણી	૭૩, ૭૫
નારાયણ દેગવંદ	૪૩
પુરુષોત્તમ વિ. માવજી	૫૯-૬૦
ફેન્ટસી સોસાયટી	૨૭
બેકનના નિર્દેશ	૩૩

વિષય	પૃષ્ઠ
‘બટનું ભોખાણું’	૬૦
ભાઈ હરિ	૧૫
બાઈસાહેબ દેસાઈ	૫૯
બાલુચંદર યાસિક	૭૧, ૧૦૧
ભીમરાવ ભોળાનાથ	૧૫, ૨૪
ભીમપ્રભાઈ જળકીકર	૨૪
ભોળાનાથ સાયભાઈ	૨૪
‘મય એકા એવાજી નયિંગ’	૮૮
મહિમાઈ જસભાઈ	૨૭
મહિપાલ દ્વિવેદી	૩૯, ૪૧
મનમુખરામ સુ. ત્રિપાઠી	૭-૮, ૧૩, ૧૫, ૧૬, ૧૮, ૩૩, ૩૬-૩૭, ૪૬-૫૦, ૬૯, ૧૦૧
‘મનોદૂત’	૧૬
‘મરાડા’ ૫૪	૪૯
‘માધવરામ-સ્મારિકા’	૩૪
‘મુદ્રારાસસ’	૬૪
મેડમ બેનેટ્સ	૨૦
મજીમરામ ત્રિપાઠી	૧૦, ૩૮, ૪૨, ૫૨, ૫૭, ૧૦૦-૧૦૧
રામકૃષ્ણ સાંકરકર	૧૨
‘સજ્જવાન’નું આભાંતર	૩૬
રાજગિરી, લોડ	૨૨
લલિતજી	૫૩
‘લીલાવતી જીવનકથા’	૪૨, ૫૯, ૬૦, ૬૨, ૧૦૦
લડ્ડાવર્ધ	૧૦૫
‘વસંત’	૬૦-૬૧, ૧૦૮
‘વિધિકુટિત’	૧૬
વિધનાથ પ્ર. વેદ	૩૯

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
'શ્રીયુત ગોવર્ધનચર્મ'	૧૧, ૫૩	'સાક્ષરજીવન'	૫૨, ૫૬-૬૧, ૬૩
'સમાલોચક'	૫૨, ૬૦, ૧૦૧, ૧૦૮	'સામળદાસ પરમાણુદાસ	૨૮-૨૯, ૩૧-૩૨, ૩૫
'સરસ્વતીચંદ્ર'	૧૭, ૨૭, ૩૪, ૬૪-૬૫, ૭૩, ૧૦૭. ભા. ૧થી-૩૬, ૪૧. ભા. ૨ ને-૪૨. ભા. ૩ ને-૪૮-૪૯, ૧૦૫. ભા. ૪થી-૫૫, ૫૭	સુરેશ દીક્ષિત	૧૦૧
'સરસ્વતીચંદ્ર'નો વધારો	૮૧-૮૫, ૩૪-૩૫	સ્કેપ્યુક	૧૦૨, ૧૦૫
		'સ્નેહમંદ્રા'	૧૭, ૨૧, ૩૬, ૪૧
		હરિદાસ વિ. દેસાઈ ...	૩૫
		'હૃદયકુદિતચત્રક'	૧૬, ૧૭

ખંડ બીજો

અકબર	૩૨૭	શુલિચંદ'	૨૮૮
અખો	૧૭૭, ૨૬૫	ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની	૧૬૪
'અધ્યાત્મ જીવન'	૮૭	ઈન્ડિયન	૨૬૬
બેનેટોલ ફ્રાન્સ	૨૬૨	'ઈન્ડુમાર'	૩૮૩
અમરજી હીવાન	૧૦	ઈન્ડિયનવધકાવ્ય'	૨૬૫
'અરેબિયન નાઇટ્સ'	૨૨૫, ૨૬૨, ૨૬૭	જીતમલાવ ત્રિવેદી	૨૪૬, ૩૪૦
'અર્વાચીન શુભરાત્રી કાવ્ય સાહિત્ય'	૩૦૩	'કાલરાશમચિત્ત'	૨૩૬
અરોહ	૩૨૬	એડિસન	૩૩૬, ૩૭૬
અંબાલાવ સાક્ષરતા	૮૧	એરિસ્ટોટલ	૨૮૭, ૩૩૩, ૩૫૩
'અંધેરી નગરીનો ગર્ધભસેન'	૨૫૬	'એતરેમ બ્રાહ્મણ'	૩૨૭
આઈન્સ્ટાઈન	૩૩૬	'કયાસિનુસામર'	૨૨૫
આર્નલ્ડસંકર મુવ	૧૫૫, ૨૪૬-૫૦, ૩૨૧, ૩૪૧	કબીર	૩૨૬, ૩૩૩
હીટો	૨૮૧	'કસનુવેલો'	૧૦૧, ૨૧૬, ૩૪૨
ઈબ્નેન	૧૧	કર્ન. લોહ'	૩૨૪
		કલાપી ૧૭, ૨૬૭, ૩૧૨.	૪૪૦

પ્રકર

વિષય	પૃષ્ઠ
કાકીપર	૪૩૩
‘કાદગરી’	૨૯૨, ૨૯૫-૯૬, ૩૫૪
કાન્ત	૧૭
કાલિદાસ ઇ. પંડ્યા	૧૭૭
કાલિદાસ	૨૯૬
કાલિદાસ	૧૦૪, ૧૫૯, ૨૯૩, ૩૧૪, ૪૩૨, ૪૩૩
કાલેલકર	૩૪૪
કારીરામ સે. દવે	૧૬
કિરાતાજીનીય	૧૩૧
કિશિયન મિરાનરીઓ	૪૭
‘કુરાન’	૨૯૬
‘કુસુમમાળા’	૮૩, ૧૭૦, ૩૪૧
‘કુસુમાવલિ’	૨૯૫
કેન્ડ	૨૮૭
કેશવચંદ્ર સેન	૨૯૧
કેશવલાલ કામદાર	૨૪૯
કેશવલાલ હ. ધ્રુવ	૨૨, ૧૯૭
કેમટ	૨૮૭-૮૮
કેલરિજ	૧૨૫
કોટિલ્લનું અર્થસાક્ષ	૩૨૪
ખળરદાર	૪૪૦
ગાંધીજી ૬૩, ૪૪૦-ની આત્મકથા	૪૬૧
ગીતા	૨૮૧, ૨૯૦-૯૧, ૩૧૩
ગીતગોવિંદ	૨૮૧
‘ગુજરાત ગેઝેટ’	૧૭૧
‘ગુજરાતનો નાય’	૩૫૧, ૧૪૧

વિષય	પૃષ્ઠ
ગુજ. સા. પરિષદ	૧
ગ્રેડસ્ટન	૫૮, ૨૮૬
ગ્રામ્યે	૨૮૪, ૩૫૧
—નું ‘વિદ્લેખ મિત્તર’	૨૮૧, ૨૯૭
—નું ‘સોરોડ ઓફ વર્ટીસ’	૩૪૦
ગાકુળજી ઝાલા	૫, ૧૦
ગાલ્ડસ્ત્રિમથ	૮૧, ૪૩૩
ગાવર્ધનરામ-નું પ્રમુખપદ	૧, —ના
શિક્ષકો, ૩, —ના સહાધ્યાયીઓ	૪, —ના શિક્ષણથી ૩-૪, —ની
પદચર્યાના ૧૫-૧૬, ૩૬-૩૮, ૮૩-૮૪, —અને પ્રાચીન ભારત ૧૮-૧૯, —ના ઉત્તરાવસ્થાના અભ્યાસ-અર્થે ૧૭, —ના અલંકારો ૩૪, —નું	વાંચન ૫૩, —ની કલ્પનાલીલા, —૮૫-૮૬, નાં વર્ણનો ૮૬, —જગત્ સાક્ષર ૨૮૪, —ની કલાભાવના ૨૮૯, —નું ઋષિજીવન, ૨૯૧, —ની શૈલીની ભૂમિકાઓ ૨૯૮, —ને અપદ્યાગદ્ય ૩૦૩, —ની શૈલીમાં કવિતા ૩૦૭, —નું રાત્રિવર્ણન ૩૦૯, —નો વિશાળ ચિત્રપટ ૩૧૩-ને પ્રાચીન સંસ્કૃતિ-દિંદુ-ભૈન, ખૌદ્ર ૩૨૩-૩૩૦, —ને મુનિશ્રમ સંસ્કૃતિ ૩૩૧, —ની ‘સર’-માં વિરોધતા ૩૪૬, —ની સર્જકતા ૩૪૮-૪૯, ૩૫૦-૫૧, ૩૬૯, —નો ચિંતનસંહાર ૩૭૦-૭૭, —ની પ્રેતિભામાંસા ૩૮૦-૮૮, —ની અશ્વમીમાંસા ૩૮૯-

વિષય	પૃષ્ઠ
૪૦૮, -નું જીવનદર્શન, ૪૧૧,	
-ની શેલી ૪૨૫-૩૦, -ની	
બહુશ્રુતતા-૪૩૨-૩૩, -ની વિર-	
કિત ૪૩૪, -૩૫, -ને ગંગેજી-	
૪૩૧, -નું દર્શન ૪૪૦-૪૭, -ના	
અલંકારોની તુલના ૪૪૮-૬૦,	
‘ગોસ્વયં ઓફ લાઇફ’ ૧૧૬	
મૌરીશાંકર ઓછા, ૧૦, ૨૮૪	
અંદાવર ૨૪	
અંદાશાંકર ન. પંડ્યા ૧૭૨-૭૫	
એન્ય ૩૨૫-૨૬	
અમનલાલ હરિલાલ પંડ્યા ૨૬૬	
‘અચાનક’ ૬૨	
‘અચાનક’ ૩૪૭	
‘જિન ક્રિસ્ટોફર’ ૨૪૭	
ટાગોર રવીન્દ્રનાથ ૨૬૨, ૩૫૧,	
૪૩૦, ૪૪૧	
‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ ૨૫	
ટિજ ૨૮૭	
ટનિયન: ‘ધન મેમોરિયમ’ ૮૭-૮૯	
ટાઇન ‘સાલ્સથાન’ ૧૧	
ટોન્સ્ટોપ ૨૫૧, ૨૮૪, ૨૯૧,	
૩૫૧, ૩૭૮	
કાન્ટે ૨૮૮, ૨૯૨, ૩૧૫	
કાયનેસ્ટ્રસ ૮૧	
કાલામાઈ ધોળશાહ ૩૩૭	
ક્રિસ ૨૬૨	
‘દિવાળી ડેમિડી’ ૨૬૬	
દુમા ૩૫૬, ૩૭૮	
રેકા ૨૮૬	

વિષય	પૃષ્ઠ
ડોસ્ટોયેવસ્કી ૩૭૮	
દિગ્દર્શનદર્શક મળ્ય ૫૯, ૨૬૭	
તેલંગ ૫૮	
થેકર ૨૬૨	
દયારામ ૨૭, ૨૬૪	
‘દયારામનો અક્ષરદેહ’ ૨૫૦	
દયારામ ત્રિફલ ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૭૪	
દયાર્નદ સુરસ્વતી ૪૭, ૨૮૩,	
૨૮૭, ૨૯૧, ૩૨૬-૨૮	
દેલપતરામ ૧૧, ૧૫, ૮૩, ૯૩,	
૯૫, ૨૬૧, ૨૬૪	
‘દશકુમાર ચરિત’ ૪૫૦	
દાદાભાઈ નવરોજી ૨૮૭, ૨૬૧	
દુર્ગોરામ ૪૪૭	
દોલતરામ ફ. પંડ્યા ૨૬૫-૬૧	
ધરમપદ ૨૬૬	
ધીરો ભગત ૨૬૦	
મૂમકેટ ૨૫૩	
નંદરાંકર ૨૨૮, ૨૬૬, ૩૦૦,	
૩૫૪	
નરસિંદે ૧૦૭	
નરસિંદરાવ બો. દીવેદિયા ૧૫,	
૧૭, ૬૬-૧૭, ૭૬, ૮૩, ૩૧૦,	
૩૧૫, ૩૧૧, ૪૧૦	
નમંદ ૫, ૧૫, ૮૩, ૬૫, ૯૭,	
૨૬૪, ૨૬૮, ૨૬૯	
નવલરામ ૮૩, ૧૪૬, ૪૧૩,	
‘નળાખ્યાન’ ૩૧૫	
નાકર ૧૫	
નંત્ર ૩૨૧, ૩૩૩	

વિષય	પૃષ્ઠ
નાનાલાલ' ક. કવિ '૧૭, '૧૫૫-૫૬,	
'૧૬૨, ૧૭૪, ૨૪૬-૫૦, ૨૭૬-	
'૭૭, ૩૦૩-૪, ૩૧૧, ૩૧૮,	
'૩૪૦, ૩૪૫, ૩૭૮, '૩૮૦,	
૩૮૨-૮૪, ૪૪૦	
'નીતિરાત્ર' ૫૭	
ન્યૂમેન , ૨૮૮	
ન્યૂટન ૩૩૯	
'પંચતંત્ર' ૨૨૪	
પાલજીની પ્રમુતા' ૩૫૧	
પોટો ૧૬૪, ૨૮૭	
પ્રાચીન ગુજ'ર કવિઓ' ૨૫૦	
પ્રાચીન સાહિત્ય' ૩૫૧	
પ્રેમાનંદ ૭૨, ૧૭૭, ૧૯૫, ૩૧૫	
ફ્રેન્સિસ ૨૯૧	
ફિનલેન્ડી ૨૯૨, ૨૯૩	
ફીલિંગ ૨૨૬	
ફેન્ટાસી સોસાયટી ૮	
બળવંતરાવ ઠાકોર ૮૭, ૧૪૯,	
૨૬૧, ૨૬૨-૬૯, ૩૩૫, ૩૫૦, ૪૧૧,	
૪૪૦, ૪૬૨	
બંધિતગદ્ય ૨૯૨, ૪૪૧	
'બાઇબલ' ૩૩૨	
બાણુ ૨૮૪, ૨૮૬, ૨૮૮, ૨૯૨,	
૨૯૬, ૩૦૨, ૪૩૩, ૪૪૮, ૬૦	
બાવરન ૨૨૧	
બાલકાક ૨૮૪	
બાળાસાંકર ૧૫, ૮૩, ૯૫, ૨૯૫-	
૯૬	
બાઈનિંગ ૨૦૭	

વિષય	પૃષ્ઠ
'બ્રાહ્મણો' ૩૨૬	
ગિસ્માઈ ૨૮૬	
'બુદ્ધિપ્રકાર' ૧૬	
'બુદ્ધિ ને શક્તિની કથા' ૨૫૯	
'ભગવદ્ગીતા' ૫૬, ૫૭	
'ભદ્રેભદ્ર' ૨૨૩	
ભટ્ટૌરિ ૧૭૦, ૧૫૬, ૧૫૯	
ભવશ્રુતિ ૬, ૧૮, ૭૬, ૯૮,	
૧૮૮, ૩૧૪, ૪૩૨	
'ભાગવત' ૨૮૮, ૨૯૬	
ભાસ ૩૨૪	
ભાંડારકર ૨૦	
ભીમરાવ ૧૫	
ભોળાનાથ ૬૬	
ભાવ ૩૨૫, ૩૩૧	
મનનુપરામ સુ. ત્રિપાઠી ૨, ૫,	
૮, ૪૬, ૫૦, ૨૯૫-૬૬,	
મગ્ન ૨૮૭	
'મનુસૃષ્ટિ' ૨૯૫	
મણિલાલ ૧૫, ૫૦-૫૧, ૯૪,	
૨૯૬, ૪૪૭	
મણિરાંકર ર. ભટ્ટ ૧૭, ૨૪૭,	
૩૪૧	
'મહાભારત' ૧૪૩-૪૫, ૧૫૦,	
૧૬૮, ૨૨૭, ૨૮૧, ૨૮૮, ૩૧૨,	
'૩૧૫, '૩૧૭-૨૮, ૩૯૬	
મહીપતરામ ૧૧	
'મળેલા જીવ' ૮૬૧	
માધવરામ ત્રિપાઠી ૬૬	
'માનસી' ૩૦૦	

વિષય	પૃષ્ઠ:
માણસાઈના હીવા	૪૬૧
મિલનનું-(પેરગાધક યોગ)	૨૬૨
મીરાં	૧૭૭
મુદ્રાસાક્ષ	૨૨૫-૨૬
મુનશી કનેચાલાલ માણિકલાલ	૧૬૬,
૧૭૧-૭૪, ૧૭૬, ૨૪૯-૫૦, ૨૫૩,	
૨૬૭, ૨૭૮, ૩૧૨, ૩૪૧, ૩૫૬	
મુચ્છકટિક	૨૨૫
મોકાલે	૪૭, ૨૬૬, ૩૦૨
મોખદૂત	૨૮૧
મોખાણી અવેશક	૨૫૩
મોરિય	૧૫
મોરી કોરેશી	૨૬૨
મોખાસાં	૧૬૨
મોહન	૨૨૭, ૩૫૩
માણવકન્ય	૪૪૧
માણિક અવેરીલાલ હમિયારાંકર	૨૬૫-૬૬
મધુવંશ	૨૬૫
મહાનિવસમ	૧
મહાકોડમાઈ	૧૧
મહાકોડલાલ કોઠાલાલ	૬૬
મહાકોડાલ વ. દેસાઈ	૧૭૪,
૨૫૩, ૩૪૧, ૩૭૪	
મહાકોડાઈ. નીલકંઠ	૧૭, ૨૧૬,
૨૭૮, ૩૧૬, ૩૪૧	
મહાકોડિયારામ ગો. ત્રિપાઠી	૧૭૭
મહાકોડિયારામ	૨૮૭
મહાકોડિયારામ	૨૨૬, ૨૩૪
મહાકોડિયારામ	૧૫૫

વિષય	પૃષ્ઠ:
માનકે માધવ ગોવિંદ	૨૮૭, ૨૬૧,
માનકે	૪૪૧
માનકે પુનમકેસ	૨૬૧
માનકે	૩૨૬
માનકે પુનમકે વિ. પાઠક	૪૬૨
માનકે	૨૮૭, ૩૨૫, ૩૩૧
માનકે	૨૨૫, ૨૮૧, ૨૮૮,
માનકે	૩૧૨-૧૩
માનકે	૨૨૬
માનકે	૨૪૭
માનકે	૨૬૭
માનકે	૨૫૬
માનકે	૨૮૬
માનકે	૨૭, ૩૬,
માનકે	૪૩, ૨૫૦, -ને ન. ગો. હી-૬૭
માનકે	૭૦, -ના
માનકે	૭૪-૭૫
માનકે	૧૫-૧૬
માનકે	૨૬૨, ૨૬૭
માનકે	૨૬૨, ૩૩૩
માનકે	૧૭૧
માનકે	૨૬૨, ૩૧૪
માનકે	૧૮
માનકે	૩૨૫, ૩૩૧, ૪૪૧
માનકે	૨૦૦
માનકે	૩૦૩, ૩૮૧
માનકે	૨૬૨, ૨૬૬
માનકે	૮
માનકે	૩૦૮
માનકે	૨૬૨

વિષય	પૃષ્ઠ
વિવેકાનંદ	૨૮, ૨૯૧, ૪૪૧
વિધ્યુપસાદ ત્રિવેદી	૨૪૯
વિશ્વનાથ પ્ર. વેદ	૧૩૭-૪૦, ૨૪૯
વિશ્વનાથ મ. બદ્ધ	૩૦૦
‘વીણાવેદી’	૩૩૭
વેદસ	૩૭૭
વેસ્ટ કોઠ	૧૧૬
વૈરાગ્યગીતા	૨૮૬
વ્યાસ	૧૪૩-૪૪, ૨૪૫, ૨૯૨, ૨૬૬
રાંકરાવ્યાય	૨૮૬-૮૭, ૩૨૫, નાં સ્તોત્રો ૭૫
‘શાકુંતલ’	૨૬૫
શામળ	૧૭૭, ૨૬૪-૬૫
‘શાકુંતલા’	૨૮૮
શાંકર વેદાન્ત	૮૬
શિવાજી	૩૨૭
શેકરપીઞ્ચર	૨૨૫-૨૬, ૨૮૦, ૨૮૬-૬૦, ૩૧૨-૧૪
શ્રીપુત ગોવર્ધનરામ	૨૦૬, ૨૭૩-૭૮
શ્લેગલ	૨૮૧, ૩૫૨
‘સમાલોચક’	૧, ૧૫, ૧૭, ૧૮, ૨૩
‘સમૂળી કાન્તિ’	૪૬૧
સરવેન્ટસ	૨૮૪
‘સરસ્વતીચંદ્ર’	૧, ૧૨, ૧૪, ૧૮, ૨૫, ૩૧-૩૩, ૩૫, ૩૮-૪૦, ૪૬, ૫૧-૫૨, ૫૬, નાં વર્ણનો ૩૩, -માં અવતરણો ૩૫, નાં કાવ્યો

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૬-૩૮, ને આપણો ગ્રહસંસાર	૯૮-૧૩૬, -માં ૧૫૬-૧૪૩-૧૪૫, ના સામુજ્યો ૧૪૬-૧૪૬, -ને સી કળવણી ૧૪૬-૫૦, ને કલ્યાણમામની યોજના ૧૫૨-૫૪, -માં નૈતિક આવનામયતા ૧૫૬-૧૬૧, ને અંત ૧૬૧-૧૬૬, ૧૭૦, નું સીપાનો ૧૬૭, નો ઉપસંહાર ૧૭૨-૭૬, નાં વર્ણનો ના હેતુ-૧૮૨-૮૩, ના વસ્તુનાં ચર્ચાસ્થાનો ૧૮૪-૧૮૭, નું શાજ-કારણ ૧૯૪-૬૭, માં મનોમંથનો ૨૦૨-૧૨, ની આકૃતિ ૨૨૨-૨૮, ૨૮૨, નું વક્તવ્ય ૨૨૬-૪૮, ની પાત્રસંખ્યા ૨૫૧-૫૩, -માં પાત્રોનું નામકરણ ૨૫૬, -માં વાસ્તવદર્શન ૨૬૦, -માં ભતિચિત્રો ૨૬૪, -માં પાત્ર-નિરૂપણ પદ્ધતિ ૨૭૩, નાં સી-પાનો ૨૮૦, ની સમાપ્તિ ૩૨૨, ની લોકપ્રિયતા ૩૪૦-૪૬, -માં પાંડિત્ય ૩૪૭-૪૮, -મદ્દાકાવ્ય ૩૫૩-૫૪, ની આયોજનકલા ૩૫૫, નું પ્રયોજન ૩૫૬-૫૭, નાં પાત્રો ૩૫૮, ની વસ્તુ-સંકલનો ૩૫૯-૬૩, નાં મલિન ચિત્રો ૩૬૪-૬૫, -માં રત્ન યથેલા પ્રમો ૩૮૦, -ગુજ. નવલકથા-સાહિત્યમાં ૪૦૬-૧૯, -માં કવિતા ૪૩૦, -માં મૃત્યુનું નિરૂપણ

विषय	पृष्ठ
'४६३, - भां ठेठुं, प्रसंगनिपात	
- ४६४-७२.	
'साक्षरत्व' २७, ४३, ८७,	
'२२०, २४५, २५०	
सामग्यदास दीवान	८
सायण	३५५
'साहित्यविहार'	२८०
'सिद्धिन्वय' ४१	
सिंहदेव	२६२
सुरेन्द्रनाथ जैनराव	२८७
सोवत	२८६
सोवत	२६२
सदीव-सन	३३६
'स्नेहमुद्रा' १२, १५-१७, २१, २८,	
३०, - मो विषय-७६, - नी पद्य-	

विषय	पृष्ठ
'स्यना' ८२-८४, - नी भाषा तथा ;	
अवकाश, ८४-८६, - तु २५३५ ;	
८७-८८, - तु प्रस्ताव ६०-६२, - नी	
क्षतिजो ६५, - तु आधारित	
- ६६, - नी प्रकृतिपर्वो-६७	
'स्वभद्रा'	३५१
स्वीडनजोग	१८८
दरगोविंददास	११
हरिनाथ क. बाट	२३, १८६
हार्डी	१५, ८१
'होम्यो'	२८६, ३१२
होप मी. सी.	१८८
होम्य	२६२, २६९, ३१४
हुजो	२८४, २६७
'हुस्युदितरातक'	६